

Cirill és Metód példáját követve...

Tanulmányok
H. Tóth Imre
70. születésnapjára

Szeged 2002

JATEPress

**CIRILL ÉS METÓD
PÉLDÁJÁT KÖVETVE...**

**TANULMÁNYOK
H. TÓTH IMRE 70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA**

CIRILL ÉS METÓD PÉLDÁJÁT KÖVETVE...

TANULMÁNYOK H. TÓTH IMRE 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:

Bibok Károly, Ferincz István, Kocsis Mihály

Szeged, 2002

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM SZLÁV INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA
A kötet kiadását az SZTE BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARA támogatta.

Technikai szerkesztő:

Bibok Károly, Simon Zita, Dajka Mónika

© A szerzők, 2002

ISBN 963 482 573 7

TARTALOM

MIHÁLY KOCSIS: Здравница	ix
ЛИЛА МОНЧЕВА: Живот, отдаден на науката	xi
AGYAGÁSI KLÁRA: Adalékok az or. <i>brága</i> 'házi sör' szó etimológiájához	1
BAGI IBOLYA: Dokumentum vagy fikció? (Megjegyzések B. Pilnyak <i>A kiolthatatlan hold története</i> c. elbeszéléséhez).....	7
BALÁZS, L. GÁBOR: Существительные с основой на согласный в Будапештском евангелии.....	17
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A recenzió mint metainformációs közlés	23
БАНОВА, САВЕЛИНА: За категорията род в междинния български език	29
BARÓTI TIBOR: Chateaubriand és Puskin.....	37
BERTA ÁRPÁD: <i>Térd</i>	47
BIBOK KÁROLY: <i>Vág</i> : egy elemzés a konceptuális differenciáció területén.....	57
BRANDNER, ALEŠ: Языковая ситуация в России Петровской эпохи.....	67
BURZAN, MIRJANA: Sintaksičke konstrukcije sa neidentifikovanim subjektom u srpskom i mađarskom jeziku	75
FARKAS, MELINDA: „Polak nie kaktus, pić musi” – krótki przegląd frazologizmów związanych z piciem alkoholu	83
FENYVESI, ISTVÁN: „Язык – не дверь в историю, а сама история” (20 век в зеркале русского сленга).....	91
FERINCZ, ISTVÁN: Образ Кирилла-философа (на материале <i>Похвального слова Кирилу</i>).....	105
FONALKA MÁRIA: Egyéni és kollektív jellemrajzok a XIII. századi Rusz délnyugati területeinek évkönyvírásában	115
FONT, MÁRTA: К вопросу о переходе от язычества к христианству (на примере Средней и Восточной Европы)	123
FRIED ISTVÁN: Szempontok Hadrovics László életművének értékeléséhez.....	131
GAÁL-BARÓTI, MÁRTA: Der Weg nach Innen: Entdeckung des Berginneren in der deutschen Frühromantik	137
GADÁNYI, KÁROLY – МОИСЕЕНКО, ВИКТОР: Об особенностях транс- крипции имен собственных в русском и хорватском языках.....	145

GALÁNTAI, ERZSÉBET: Использование латинского языка в венгерских средневековых грамотах (Об особенностях повествовательных частей «narratio» грамот Ласло IV-го [Л. Куна])	165
GYÖRFFY, BEÁTA: On the Evolution of Russian Verbal Categories.....	171
HAJNÁDY, ZOLTÁN: Душан Маковицкий – посредник венгерской культуры в Ясной Поляне (Лев Толстой накануне нового тысячелетия).....	179
HETESI ISTVÁN: Kleopátrától Zinaidáig (Archetípus és intertextualitás Turgenyev <i>Első szerelem</i> című elbeszélésében).....	191
HOLLÓS ATTILA: Adalékok -inc végű népr neveink történetéhez	201
ЈЕРКОВИЋ, ЈОВАН: Језик Михаила Витковића и данашњи говор Срба у околини Будимпеште	207
JUHÁSZ JÓZSEF: Phraseologica.....	221
KIRÁLY PÉTER: Az országgyűlési naplók nyelve a szomszédos népeknél I.....	227
KOCSIS, MICHÁLY: Предыстория Сегедской минеи	235
КОЛЕСОВ, В. В.: Редуцированные гласные в древнерусских текстах	239
KRISTÓ GYULA: Szlávok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt	249
KUGLER, KATALIN: Новые достижения русско-венгерской лексикографии на рубеже веков	255
ЛЕПАХИН, ВАЛЕРИЙ: Икона в Словаре Даля и в толковых словарях XX века.....	261
MAKK, FERENC: Etelköz et la Mésopotamie de l'Occident.....	273
MÁRI EDIT: Vallási motívumok Gogol és Lermontov művészetében	283
MOKÁNY SÁNDOR: Néhány elhomályosult motivációjú (kárpát)ukrán szó etimológiája (Az ukrán nyelv szófejtő szótára alapján).....	293
D. MOLNÁR ISTVÁN: A magyar barokk „késése”: egy lengyel és magyar irodalomtörténeti korszak kezdetéről és végétől.....	301
МОНЧЕВА, ЛИЛА: Поглед върху развитието на поучението в старобългарската и староруската литератури (X–XIII в.)	315
NAGY, LÁSZLÓ KÁLMÁN: Literatura polska i węgierska wobec Zagłady	327
NÉMETH T. ENIKŐ: Chomsky és Saussure nézeteinek néhány különbsége és hasonlósága	333
НИКОЛОВА, СВЕТЛИНА: Le problème de l'identification des citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride.....	343
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Horvát tükörszavak magyar és német mintára	351

OĆWIEJA, ANNA: Wokół wersetu biblijnego: na marginesie poetyki przekładów Pisma Św. Czesława Miłosza.....	355
OLAJOS, TERÉZIA: « Gens Hunorum » des Annales Alamannici an. 863 : Hongrois d'Etelköz, Avars ou bien Bulgares ?	359
PÁLFY MIKLÓS: <i>Aventure</i> : a kaland mint csoda és vállalás (A XIII. századi francia regények egyik kulcsszavának jelentései).....	367
ПАНАЙОТОВ, ПЛАМЕН: Der Sinn der Verhüllung: Christo Javasheffs Projekt „Wrapped Reichstag”	373
PÁTRÓVICS PÉTER: Sorok egy keleti vs. nyugati szláv konfrontatív grammatika margójára.....	379
ПАВЛОВА, РУМЯНА: Почитание великой русской княгини Ольги в древней письменности болгар.....	389
PÉTER MIHÁLY: Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről.....	395
PETROVICS ISTVÁN: Az „igaz hit” pislákoló fénye: a Temesvárott élő raguzai kereskedők levele XIII. Gergely pápához.....	403
POGÁNY, BÉLA: Русский язык в зеркале Европейского года языков.....	411
POZSGAI, ISTVÁN: Рефлексы праславянских дифтонгических сочетаний типа * <i>art</i> , * <i>alt</i> под нисходящей интонацией в Синайском патерике.....	415
RÁDULY ZSUZSANNA: Európai műveltségyszavak – nemzetközi tükörszavak	421
РОГОВЕР, Е. С. – ГЕРАСИМОВА, Д. В.: Культура Венгрии на занятиях в русской школе.....	427
SAJTOS NATÁLIA: Petőfi Sándor <i>Füstbe ment terv</i> c. verse ukránul.....	439
SARNYAI CSABA: A bölcs asszony legendája (Olga alakja az <i>Őskronika</i> tükreben).....	445
SIMON ZITA: A <i>csárdás</i> melléknév eredetéről	449
ШКЛИФОВ, БЛАГОЙ: За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление.....	453
СТЕФАНОВИЋ, МИРЈАНА Д. – KACZIBA, ÁGNES: Белешке о једном српском ћириличком рукопису: <i>Симеоновом типуку</i>	463
SZABÓ, JÓZSEF: Dialektwörter deutscher Herkunft in der Mundart von Nagykónyi	479
SZABÓ ZSUZSA RÉKA: A dionüszoszi katarzis Marina Cvetajeva <i>Versek Blokhoz</i> c. versciklusában.....	487
SZÁDECZKY-KARDOSS, SAMU: Paralipomena Avarica	497

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Sensus Numinis: hit, remény és irodalom	505
SZÓKE, KATALIN: Словесная карикатура в творчестве А. Ремизова	515
SZÓKE, LAJOS: On the use of active participles in Modern Church Slavic	523
SZVÁK GYULA: Oroszország helye Euráziában a közé- és kora újkorban.....	533
UDVARI ISTVÁN: Sztripszky Hiador kapcsolata a szlovák tudomány és kultúra képviselőivel	543
VÁRNAL, DOROTA: Ramy czasowe i główne tendencje w kształtowaniu się literatury renesansowej w Polsce i na Węgrzech.....	551
VEDER, WILLIAM R.: Das Tixanov Paterikon: eine glagolitische Kompilation des 10. Jahrhunderts	561
ВЕЛЧЕВА, БОРЯНА: Отрывок Скитского патерика в славянской рукописи XIV века в Венгрии	573
ВЕРЕЩАГИН, Е. М.: Два этапа противоборства с триязычниками в древнейшем славянском Каноне Димитрию Солунскому.....	577
WOJTILLA GYULA: Óind <i>dątrā</i> - f. 'őszöke' vagy/és 'ostor'?	585
ŽAŽA, STANISLAV: Инфинитив в функции предиката в современном русском и чешском языках	591
ZOLTÁN ANDRÁS: Báthori és Attila.....	599

ЗДРАВИЦА

Профессору Имре Х. Тоту семьдесят лет...

Для нас, его бывших учеников и сегодняшних коллег, работающих с ним уже долгие годы и десятилетия, это крайне лапидарное предложение означает не только констатацию безчувственного факта. Данный юбилей, наоборот, представляет собой скорее живое воспроизведение в нас множества памятных моментов – о лекциях, о повседневных коллегиальных встречах, о разговорах по разнообразным вопросам науки. Это обстоятельство в значительной мере затрудняет задачу автора этих приветственных слов.

Но все-таки, мы находимся в завидном положении. Ведь о проф. Тоте появился уже ряд работ, оценивающих его педагогическую и научную деятельность. С шестидесятилетием его поздравил Иштван Феринц.¹ То приветствие содержит весьма много данных о жизненном пути и творчестве юбиляра. Пять лет спустя, Иштван Удвари рассмотрел новейшие книги проф. Тота, а также его научно-организационную работу.² Наконец, в серии изданий о современных венгерских языковедах вышел отдельный выпуск, посвященный проф. Тоту; в нем читаются его воспоминания и наиболее полный список его публикаций.³

А этот список в последние годы обогатился новыми значительными трудами.

Первая часть краткой сравнительной грамматики славянских языков⁴ является продолжением учебника *Bevezetés a szláv nyelvtudományba* [Введения в славянское языкознание], оцененного еще Иштваном Удвари. В отличие от других подобных настольных книг, в которых сопоставление данных современных языков происходит на основе сведений о праславянском языке, новая работа проф. Тота опирается на язык старославянский, изучаемый в Венгрии студентами-славистами довольно глубоко. Помимо изображения исторических изменений, в монографии обстоятельно показываются звуковой состав, склонение имен существительных

---

¹ Иштван Феринц, К шестидесятилетию Имре Х. Тота. *Studia Slavica Hung.* 38, 1993, № 3–4, 416–422.

² István Udvari, A Tribute to Professor Imre H. Tóth. *Studia Slavica Hung.* 42, 1997, № 1–2, 225–226.

³ *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 58. H. Tóth Imre. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 2000.*

⁴ H. Tóth Imre, *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan I. Hangtan, alaktan (főnév, ige), szöveggyűjtemény.* Szeged, 1999, 213 p.

и спряжение глаголов в современных славянских языках. Книга заканчивается небольшой хрестоматией, содержащей параллельные тексты.

Научное описание *Кюстендилского палимпсеста*, состоящего из девяти листов болгарского памятника XII века, впервые было сделано также проф. Тотом.⁵ Данное описание делится на палеографический, графико-орфографический, фонетический и морфологический анализы. К разбору прилагаются фотоснимки листов, их набранный текст, индекс слов и форм (этот последний составлен Габором Балажем). Без работы о *Кюстендилском палимпсесте* уже не могут обойтись исследователи истории болгарского языка.

За несколько дней до сдачи в печать этих строк вышло в свет новое, дополненное болгарское издание книги о жизни и деле Константина Кирилла и Мефодия.⁶ (Прежние издания данной работы проф. Тота были показаны Иштваном Феринцем на его 60-летнем юбилее.)

Эти плодотворные годы проф. Тота, естественно, не могли пройти без заслуженного им признания. В 2001 г. он был избран почетным доктором Софийского университета им. св. Климента Охридского, в том же году – иностранным членом Болгарской Академии наук.

Ни в коем случае не желая принизить ни исключительную активность ученого, которая принесла целый ряд фундаментальных работ, ни энтузиазм педагога, который привел к созданию сегедской палеославистической школы, все же, наибольшую заслугу проф. Тота мы видим в том, что, благодаря его многосторонним интересам к проблемам славянского языкознания, в нашем университете, сверх исследований по русистике, издавна проходит культивирование и других отраслей славистики, давшее свои плоды: открытие новых отделений (болгарского, сербского и украинского языков и литератур) и рождение института славянской филологии. Этим он проделал колоссальную работу: осуществил мечты своего бывшего научного руководителя – покойного академика Ласло Хадровича.

От имени всех коллег института желаем нашему юбиляру крепкого здоровья и еще многих успехов на поприще науки, а также в семейной жизни.

Многая лета, дорогой господин профессор!

Mihály Kocsis

---

⁵ Имре Х. Тот, *Кюстендилский палимпсест. Болгарский памятник конца XII века*. Сегед, 2001, 131 с.

⁶ Имре Тот, *Святые братья Константин-Кирил и Методий*. София, 2002, 236 с.

ЖИВОТ, ОТДАДЕН НА НАУКАТА

Отбелязвайки 70 годишния юбилей на проф. д-р Имре Тот, не мога да не подчертая факта, че две трети от съзнателния си живот той посвещава на честно и всеотдайно служене на голямата наука. Този факт силно респектира, защото примерът на големия учен-славист е достоен за подражание.

Проф. Имре Тот изгради авторитета си на световно известен учен, бидейки последователен и безкомпромисно принципен в отстояване на научните си тези и научната истина. Неговата ерудиция и научна подготовка са признати от световната славистична общност въз основа на стотиците му публикации и научни изследвания. Особено респектиращи са големите му научни трудове, свързани с проучването на Псковските летописи, Бичковския псалтир, делото на славянските първоучители Константин-Кирил и Методий, руската редакция на старобългарския език, Савината книга. Не по-малко значение имат многообразните студии на проф. И. Тот върху отделни паметници или частни въпроси на старославянския език, старобългарската и староруската литератури, върху славянската култура.

Искрено уважение предизвиква широтата на научното дело на проф. Тот. То не е затворено в тясно профилирани тематични граници, а се разполага в по-широк научен диапазон. Наред с историята на старославянския език проф. Тот разработва проблеми на рецепцията, на междуезиковите и межкултурните връзки и отношения. Той е автор на публикации, посветени на проблеми на унгарската литература. През последните години големият учен се посвети на събирателска и археографска работа. Издирването, описанието и издаването на славянските ръкописи в Унгария е ценен принос към световната славистика и за това начинае проф. Тот има неоспорима заслуга.

Проф. Имре Тот е добър популяризатор на научни факти. Винаги добре информиран за новостите в науката, той не ги затваря в личната си информация, а ги прави достояние на широка читателска аудитория чрез популяризаторски студии, статии и рецензии. Тази негова информационна отзивчивост е много важна за унгарската наука и култура. Тя е и знакова за голямата ерудираност на учения.

На проф. Тот е чужда кабинетната изолация. Той притежава изумителната способност да привлича съмишленици и съратници за научните си проекти. Рядко са учените, които споделят с други резултатите на своята работа, но проф. Тот цени колективната работа с колеги, нему е чужд авторският егоизъм. Той работи еднакво успешно и с колеги, и с

докторанти, и със студенти, защото за него е важно в науката да участват със знанията си повече хора.

Всеки голям учен създава школа, която е продължение на опита му в науката. Проф. Тот потвърждава това правило. Сегедската славистична школа е известна в палеославистиката. В тази школа се родиха и утвърдиха имената на изявени специалисти като И. Феринц, Г. Балаж, М. Кочиш, А. Кациба и др., понастоящем преподаватели в Сегедския университет. В лекционната си дейност, в кръжоците и научните семинари проф. Тот е подготвил много дипломанти и докторанти, които утвърждават авторитета както на своя ръководител, така и на славистиката в Сегед.

Особено важно е за мене да изтъкна голямата заслуга на проф. Тот за основаването и развитието на българистиката в Сегедския университет. Негова бе инициативата да се разкрие лекторат по български език и култура, а по-късно и основна специалност по българска филология. Свидетел съм на постоянството, неуморната енергията и ентузиазма, с които в условията на трудна обществена конюнктура той успя да преодолее формалностите и днес българистиката е сред основните славистични специалности на Сегедския университет. Признание за неговата дейност по утвърждаването на българистиката в Сегедския университет са орденът „Кирил и Методий“ и присъденото му звание „почетен член на Българската академия на науките“. Към тези официални отличия бих добавила уважението и благодарностите на българските колеги-специалисти.

Задължена съм да изкажа и личната си благодарност към проф. д-р Имре Тот за неговите грижи и всеотдайност в тежък за мен житейски период. Благодаря Ви, професоре за душевното Ви благородство и човешко съпричастие!

Бъдете още дълги години здрав!

Нека Вашите успехи се множат през годините!

Лиля Мончева

AGYAGÁSI KLÁRA

Adalékok az or. *brága* ‘házi sör’ szó etimológiájához

H. Tóth Imre Professzor Úr tiszteletére, aki gyakran hangoztatta, hogy a nyelvi kapcsolatok történeti problematikája nem a fő érdeklődési területe, de megírta a magyar nyelv régi szláv jövevényszavairól szóló összegző tanulmányát (1976), és nagyon hasznos tanácsokkal látott el a hangtörténeti érvelés módszerét és technikáját illetően török–szláv összehasonlító történeti munkám bírálatában.

Az orosz *brága* ‘домашнее, крестьянское, корчажное пиво; хлебный напиток, иногда более похожий на квас’ (Даль 1989, I: 122), ‘слабоалкогольный напиток, род домашнего пива’ (Ожергов-Шведова 1999) szó etimológiájára vonatkozóan Vasmer (Фасмер 1986, I: 205) két véleményt közöl. A Berncker és Šahmatov által képviselt álláspont szerint a szó (ukrán és belorusz megfelelőivel együtt) az ősszláv nyelv kelta jövevényszavai közé tartozik, ami ellen az a nyelvföldrajzi érv szól, hogy a szó csak a keleti szláv nyelvekben van jelen. Problematikus továbbá átadó és befogadó nyelv kapcsolatában a közvetítő nyelv meghatározása. Ezért Vasmer úgy nyilatkozik, hogy „следует предпочесть тюрк. этимологию русск. слова, согласно которой оно заимствовано (через *braga) из чув. *peraċia* ‘выжимки’ первонач. ‘жидкое пиво, брага’ ср. тат. тоб. *boza* ‘полпиво, буза’” – miközben elutasítja az egyéb, főleg német forrásokkal kapcsolatos etimológiai ötleteket (uo.). Vasmer nem érvel az orosz szó török etimológiája mellett, csak utal a Räsänen (1946: 195) cikkében elmondottakra: „*braga* – ‘Maisch, Hirsensbier’ usw. < tschuw. *peraċia* ‘Treber’ (~ kaz. *buza* usw. Etym. Toivonen, Ann. Acad. Sc. Fenn. B 27, 311)”. A török háttér magyarázatának és a kölcsönzés kronológiai lehetőségei mérlegelésének hiánya lehet az oka annak, hogy Černyh 1970-ben elkészült orosz etimológiai szótárának 1999-es posztumusz kiadásában azt írja, hogy „сопоставление с чуваш. *peraċia* (литературу см. Vasmer REW I. 116) и выводы (о чувашском происхождении слова) нельзя считать убедительным” (Черных 1999: 107).

Az alábbiakban szeretném megvilágítani a Vasmer és Räsänen által javasolt etimológia ellentmondásait, majd vázolni azokat a hangtani, alaktani és kronológiai feltételeket, amelyek teljesülése mellett az etimológia megítélése a „nem meggyőző” tartományból vagy az „elfogadható” irányába mozdulhat, vagy – a teljesülés lehetetlensége miatt – a „kizárt” lesz rá érvényes.

Vasmer és Räsänen etimológiai javaslata az alábbi előfeltevéseken nyugszik:

1) A törökségnek volt saját szava a házi sör megnevezésére: a z-török nyelvekben közismert *boza* alak mellett létezett *bora* változat az r-török ágbán.

2) A csuvas *pāraka* (finnugrisztikai átírásban *peraGa*) a **bora* alak -ga képzős belső keletkezésű származéka.

3) A **bora*ga alakot az óorosz a redukáltak kiveszése előtt kölcsönözte, az átvételkor a három szótagú véghangsúlyos török szó első rövid magánhangzóját redukálttal helyettesítette, a hangsúlyt a szó közepére helyezte át: ócsuv. **bora*ga → óor. *brága*.

A törökségi *boza* lehet ősi török szó. A *boza* alak ugyan írott forrásokban csak a 13. századtól fordul elő (a mameluk kipcsak emlékekben), de képviselve van a mai oguz, kipcsak, turki és szibériai török ágbán, ahonnan továbbterjedt a mongolba, perzsába, arabba, egyes finnugor nyelvekbe¹ és a szláv nyelvek többségébe² (összefoglalóan l. Doerfer 1965: 338–341). A csuvasban azonban a 'sör' jelentésű, már az ócsuvas kortól létező szó *sāra* végső fokon óiráni forrásra visszamenő vándorszó (vö. TESz. III: 580), ami azt jelenti, hogy az elődjében nagyon korán kiveszhetett a **bora*.

A csuvas *pāraka* nem lehet egy eredeti **bora* tö török -ga képzős származéka. Egyrészt, mert a keleti ótörök nyelvemlékek tanúbizonysága szerint az ótörök -ga denominális nomenképző csak növény- és állatneveket képez (vö. Erdal 1991, I: 85), másrészt, mert az óbulgár intervokális -g-ből szabályosan -v- lesz a csuvasban. Ha a csuvas *pāraka* belső képzés lenne, úgy a **bora* tőhöz csak egy -ga diminutív képző járulhatna, ahogyan azt Benzing (1959: 716) feltételezte. Az óbulgár *q* mai csuvas képviselte azonban *χ*, ezért ilyen belső képzésről ebben az esetben nem lehet szó.

A szó korai óorosz forrásból nem mutatható ki, első írott előfordulása a 15. századból való (Бархударов 1975). Ez nem zárja ki a kölcsönzés korai óorosz kora való datálását. A hangsúly helyének megváltozása azonban az óorosz oldalon problematikus, amint erre Doerfer (1965: 340) is rámutatott Vasmer etimológiájának bírálatában.³

A fentiekre való tekintettel az orosz *brága* szó etimológiája a Vasmer és Räsänen által javasolt formában nem tartható, de ez nem jelenti azt, hogy bulgár-törökből való származtatását feltétlenül el kellene vetni. Az orosz szó r-török nyelvből való magyarázata akkor nyer bizonyítást, ha hitelt érdemlően sikerül kimutatni, hogy létezett óbulgár **bora* (tehát a csuvas *pāraka* alakon kívül ezt más is bizo-

¹ A magyarban kun jövevényszó, vö. Mándoky 1993: 100–101.

² Doerfer (1965) idézi a szó szláv nyelvekben való elterjedésének irodalmát, kiégészítésképpen l. még: Полторацкая-Зеленина 1954: 69, Зеленина 1981: 28.

³ Doerfer Vasmer etimológiai javaslatában az elmondottakon kívül jelentéstani nehézséget is lát, minthogy a mai csuvas szó 'szeszgyári moslák'-ot jelent (vö. Ašmarin 1928–1950, 10: 127), nem pedig 'házi sör'-t. Ezért a csuvas szót tartja az orosz *brága* átvételének, aminek hangtani akadálya nincs, de a jelentésváltozást nem magyarázza.

nyítja), valamint ha a képzés óorosz kori (redukáltak kiveszése előtti) lehetőségére megoldást találunk.

A **bora* alak *r*-török nyelvekben való meglétét a szónak a mari nyelvjárá-sokban bulgártörök jövevényszóként előforduló alábbi nyelvjárási alakváltozatai bi-zonyítják:

keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: P B M U CÜ *pura* 'sör',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JO V *pūra* 'id.' (Beke 2000: 2012).⁴

Az adatok első szótagi magánhangzója pontosan olyan mai nyelvjárásközi megfelelést mutat, mint az első nyílt szótagban **u* magánhangzót tartalmazó késő-ősmari (PM₂) kori finnugor eredetű két szótagú szavak, vö.:

PM₂ **lukš* > keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: P B M U CÜ *luk* 'Ecke',

keleti/volgai nyelvjárás: CK Č *lūk* 'id.',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JT JO *lūk* 'id.'

(Berczki 1992: 34, № 165)

PM₂ **sulš* > keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: B MK US UJ CÜ *šulem* 'schmelzen',

keleti/volgai nyelvjárás: CK Č *šūlem* 'id.',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JT JO V *šūlem* 'id.'

(Berczki 1992: 69, № 365)

Ez azt jelenti egyfelől, hogy a török szót a mari nyelv a bulgártörök–mari nyelvi kapcsolatok kezdetének idején kölcsönözte (13. sz. 30-as évei), amikor a mari területi változataiban még az egységes kései ősmari-kori magánhangzórendszer volt érvényben, másfelől, hogy a korábbi óbulgár **bora* alak első szótagi magánhangzója már zártabbá vált,⁵ és így a mari alakok forrása csak **bura* lehetett.⁶ A kései ősmari mássalhangzórendszerben nem volt *b*, ezért az átadó alak *b*-jét *p*-vel helyettesítette.

Az óbulgár **bura* bekerülhetett az óorosz nyelvjáráásokba, ahol a török szó első hangsúlytalan magánhangzóját az óorosz helyettesíthette hátulképzett redukálttal, a második, hangsúlyos szótagot pedig hangsúlyosként vehette át változatlan formában.

Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy a kölcsönzést követően a török többől az óorosz nyelvben jött létre szláv képző segítségével a képzett szó. A 11–17. századi óorosz és középorosz írott források szóképzetének morfológiai vizsgálata azonban

⁴ A nyelvjárási gyűjtőpontok rövidítéscinck feloldását l. Beke Mari nyelvjárási szótárának I. kötetében.

⁵ A nyílt magánhangzók zártabbá válása a bulgártörök bizonyos nyelvjárásaiban igen korán lejátszódott, amit a mongol nyelv bulgártörök jövevényszavai is tanúsítanak (vö. Róna-Tas 1975).

⁶ Megjegyzendő, hogy ugyanakkor a kései óbulgárnak volt olyan, a kései őscscremisszel érintkező nyelvjárása, melyben a nyíltak zártabbá válása a 13. század első felében még nem indult meg, hiszen egy másik óbulgár eredetű, eredeti rövid első szótagi *o*-t tartalmazó szót a kései ősmari még az eredeti első szótagi *o*-val vette át: ÓB *οηπi* 'szép, stb.' → keleti/vjatkai-ufai: Bjp M U USj *οηπi*, keleti/központi: CÜ *οηπi* (vö. Agyagási 1999: 10).

nem mutatta ki keleti szláv eredetű *-ga képző használatát produktív, normateremtő denominális nomenképzőként (vö. Mengel 1997).

A képzésnek a korábbiaktól eltérő magyarázatára a bulgártörök oldalon kínálkozik lehetőség. A csuvasban sporadikusan megőrződött egy -Q képző, mely Levitskaja kutatásai szerint (Левитская 1976: 143) eredetileg diminutív funkciót töltött be, de a vele képzett szavakban a diminutív jelentés korán eltűnt, vö. ÓB *ay* 'hold, hónap' + *q* > *ayiq* > csuv. *uyǎχ* 'id.' – ÓT *āy* 'the moon, a lunar month' (Clauson 1972: 265). Ez a képző feltehetően más bulgár nyelvjárásokban is megvolt, és korán hozzájárulhatott a *bora* főnévhez az óbulgár csuvastól különböző, másik nyelvjárásban.

A szóvégi zöngétlen gutturális mássalhangzók az óbulgár nyelvjárásokban zöngésültek, majd spirantizálódtak. A korai ÓB *boraq-ból szabályosan fejlődhetett *burag, majd *buray*. Ez az alakváltozat kerülhetett be az óorosz nyelv északi nyelvjárásába, ahol a spiráns tömássalhangzót a befogadó nyelvjárásban zárhanggal helyettesítették, és -a végződéssel látták el az óorosz morfológiai rendszerbe való egyértelmű besorolás érdekében. Hasonlóképpen -a végződéssel honosodtak meg az óoroszban az egyébként *g/γ* tövű bulgártörök vagy köztörök jövevényszavak,⁷ vö. ÓB *sivrig* > *šivrig* → óor. *ševrig-a* > or. nyj. *ševriga* 'sőregtok' (Фасмер 1986, IV: 421), ÓT *sivrig* → óor. *sevr'ug-a* 'id.' (Фасмер 1986, III: 589), ill. ÓT *alačuq* > *alačuğ* > *alačuγ* → óor. *lačuğ-a* 'летняя кухня' (Шипова 1976: 220).

Az elmondottak értelmében az orosz *brága* szó az alábbi módon etimologizálható:

ÓB **bora+q* > *burag > *buray* → óor. *brág-a* > or. *brága* 'házi sör'.

Az etimológia első sarokköve, a köztörök *boza* bulgártörök megfelelőjének bizonyítása kétséget kizáróan megtörtént, az orosz formában jelen lévő bulgártörök képző részleges csuvas analógiával alátámasztott hipotézisen nyugszik. Mindez megalapozottá teszi azt a kijelentést, hogy az orosz szó óbulgár eredetűként való minősítése a „lehetséges” kategóriába kerüljön.

IRODALOM

- Agyagási Klára 1999, Volga-vidéki etimológiák II. *FUD* 6: 3–13.
Ašmarin, N.I. 1928–1950, *Thesaurus Linguae Tschuwaschorum* 1–17. Kazan–Čeboksary.
Beke Ödön 2000, *Mari nyelvjárási szótár*. Savariae. (Bibliotheca Ceremissica IV/6.)
Benzing, Johannes 1959, Das Tschuwaschische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden, 695–752.
Bereczki, Gábor 1992, *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte* II. Szeged. (Studia Uralo-Altaica 34.)

---

⁷ A zöngétlen gutturálisok zöngésülése és spirantizálódása a nyugati ótörök nem bulgártörök nyelvjárásaiban is lejátszódott (vö. Róna-Tas 1998).

- Clauson, sir Gerard 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Doerfer Gerhard 1965, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel 1991, *Old Turkic Word Formation I–II*. Wiesbaden. (Turcologica 7.)
- Mándoky Kongur István 1993, *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- Mengel, Swetlana 1997, *Wege der Herausbildung der Wortbildungsnorm im Ostlawischen des 11.–17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main.
- Räsänen, Martti 1946, Der Wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte. *FUF* 29: 190–201.
- Róna-Tas, A. 1975, Some Problems of Uralic Vocalism from an Altaist's Point of View. In: *Congressus Tertius Internationalis Finno-Ugristarum Tallinnae habitus* 17–23 VII. Tallinn, 139–143.
- Róna-Tas, A. 1998, The Western Old Turkic. In: *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, Mainz*. Ed. by Lars Johanson et alii. Wiesbaden, 619–626. (Turcologica 32.)
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1964–1976.
- H. Tóth Imre 1976, Régi szláv jövevényszavaink. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/2*. Szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Szeged, 43–48.
- Бархударов, С.Г. 1975, *Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. I*. Москва.
- Даль, В. 1989, *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. Москва.
- Зеленина, Э.И. 1981, Сравнительный тематический словарь трех болгарских сел Молдавии. В кн.: *Българска диалектология. Проучвания и материали. Книга X*. София.
- Левитская, Л.С. 1976, *Историческая морфология чувашского языка*. Москва.
- Ожegov, С.И. – Шведова, Н.Ю. 1999, *Толковый словарь русского языка*. Москва, 4-е изд., доп.
- Полгорадисва-Зеленина, Э.И. 1954, Словарь говора болгарского села Суворово Одесской области УССР. В кн.: *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. Вып. 3*. Отв. ред. С.Б. Бернштейн. Москва, 64–135.
- Фасмер, М. 1986, *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева. Москва, 1986.
- Черных, П.Я. 1999, *Историко-этимологический словарь современного русского языка I–II*. 3-е издание, стереотипное. Москва.
- Шипова, Е.Н. 1976, *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата.

BAGI IBOLYA

Dokumentum vagy fikció? (Megjegyzések B. Pilnyak *A kiolthatatlan hold története* c. elbeszéléséhez)

Ismert történelmi személyiségekről „szépirodalmat” írni – igencsak kockázatos vállalkozás. A tények erőszakosan tolatnak a költői képzelet teremtette világba, a történetírás által rögzített események, pontos dátumok és körülmények megfeleltethetetlen magabiztossággal szögülnek ellen az írói fantázia alkotta törekény képnek. Igazsággal kérkedik a valóság, védekezni kényszerül a fikció. A történelmi hitelesség azonban nem kizárólag a tények ellenőrizhetőségéből, a valós eseményeknek való megfeleltethetőségéből fakad. Hiszen aligha van olyan műszer, amely a kor levegőjét, atmoszférájának telítettségét érzékenyebben tudná mérni, mint az események sodrásában meglódult vagy éppen az álló idő mozdulatlanságába dermedt alkotó fantázia.

A kora tanújaként élő író művészi világa a tények mellett és fölött vagy éppen ellenükre születik, s lesz a mindenkori lét letagadhatatlanul jelenvaló része, csakhogy, mint a dokumentumokkal hitelesített történelmi realitás. E világ hősei öntörvénnyű életet élnek, születésük és haláluk alkotójuk teremtő géniuszának, világépítő szándékainak, szellemi és egzisztenciális meghatározottságából fakadó létértelmezésnek függvénye. Sorsuk olyan „emberi sors”, melynek hitelességét nem az élettények dokumentálhatósága, hanem a bennük (és általuk) megfogalmazott léttapasztalat érvényessége igazolja.

Nincs ez másként akkor sem, ha az író hőseiben olyan ismert történelmi személyiséget mintáz, kinek életútját történeti források, módszeresen kidolgozott tanulmányok, enciklopédiák szigorúan ellenőrzött adatai híven rögzítik. Mert legyen bár „kísérteties a hasonlósága” valamely jeles személyiséggel, az irodalmi hős mindig is „más” életet él, sorsát író-demiurgosza pecsételi meg, s halálában is vele szövetséges.

A művészet azonban szereti a kihívást, s maga is gyakran provokál, nem egyszer önnön létét kockáztatva. S kell-e szemléletesebb példát találni e veszélyes játékra, mint a 20. századi orosz történelem első évtizedeinek eszmei-művészi viszonytapságaiban kibontakozó szuverén alkotói magatartás kockázata?

Az 1920-as évek orosz irodalma sem megformálandó életanyagban, sem „hozzaálló” eredeti tehetségekben nem szűkölködik. Történelmi katalizmák sora teremtett megrendítő tapasztalatot és kiapadhatatlan élményforrást jó néhány, azóta már klasszikusnak számító alkotónak a művészet szinte minden területén. A forradalom és a polgárháború jelenének elementáris tapasztalata, az eseményekben élés a kor feszültségekkel terhes levegőjének közvetlen érzékeltetését, a kaotikus világ rette-

nete, a történelmi folyamatosság megszakadásának élménye a pillanatba zsugorított lét megragadásának lázas, zaklatott kísérleteit hozza felszínre. Az októberi forradalmat követő első évek irodalmának hősei nem mint gondosan megrajzolt alakok, kivételes, egyéni sorsproblémákkal felruházott személyiségek jelennek meg elsősorban, hanem mint a megrendült világ egyetemes érvényű folyamatainak részesei, teremtmők és teremtmények, hősök s egyben áldozatok, kiknek létproblémái messze túlmutatnak a személyiség önépítő lehetőségeinek érvényességi körén. Történjék ez a realista tradícióhoz közelítő tömeg-hős koncepció alkalmazásával vagy a kor szellemének inkább megfelelő avantgárd megoldás, az elszemélytelenítés eszközeivel – a végeredmény ugyanaz: eltűnnek a hagyományos értelemben vett nagyformátumú irodalmi alakok, a lét alapvető kérdéseit individuálisan mérlegelő, s ebből személyes programot építő kivételes személyiségű hősök.

Az 1920-as évek közepének konszolidáltabb létformája, a forradalom és polgárháború okozta sokk oldódása szükségszerűen érezteti hatását a művészi alkotásban is. A közvetlen létfenyegetettség fokozatos megszűnésével fellelegzik az irodalom, irányzatok és csoportosulások ideológiai és esztétikai csatározásai, platformharcai, kultúrpolitikai ütközetei jelzik az újabb „frontokat”. (Hogy ez a harc is lehet életveszélyes, az csak jó néhány év elteltével derül ki...) A rendkívül szerteágazó viták egyik legfontosabb metszéspontja a személyiség történelemformáló lehetőségeinek, a kollektívum és individuum kapcsolatának újraértékelése, újszerű megfogalmazási lehetőségei a művészetben, s ezzel összefüggésben az irodalmi hős megalkotásának elméleti és gyakorlati problémái. Az eszmei, ideológiai, alkotáslélektani megközelítések mellett ismét előtérbe kerül a művészi forma kérdése. Mivel az évtized első felének „dinamikus”, „ornamentális”, „expresszív” prózája kimerülni látszik, új elvekre, módszerre, stílusra van szükség. Hősök kellene, hús-vér alakok, felemelő emberi sorsok, magával ragadó, hiteles művészi megfogalmazásban – hangzik fel újra és újra a legkülönbözőbb irodalmi fórumokon, a szinte naponta szervezett vitaeseteken, folyóiratok egymással gyakran élesen polemizáló cikkeiben.

Ebben az irodalomtörténet által később fordulópontnak minősített helyzetben születik a 20-as évek népszerű avantgardistájának, Borisz Pilnyaknak az utókor által talán leghagyományosabbként számon tartott elbeszélése, *A kiolthatatlan hold története*. Mi készítette az írókat arra a kockázatos lépésre, hogy elbeszélése hőséül, helyesebben annak prototípusául korának egyik legismertebb politikai személyiségét, M. Frunze hadügyi népbiztost válassza? Miféle mozgatórugói lehetnek e nyilvánvaló kihívásnak, mely a népbiztos váratlan halála után (1925. október 31.) az egyik népszerű irodalmi folyóirat hasábjain, egy remekbe szabott elbeszélés műfaji keretei között provokálja a legközvetlenebb jelen „történetírását”? S minek következtében a *Novij mir* szerkesztői (többek között olyan tekintélyek, mint Lunacsarszkij és Vjac.

Polonszkij) arra kényszerülnek, hogy a még forgalomba nem került folyóiratpéldányokat bezúzássák, s a Pilnyak-mű helyére egy másik elbeszélést illesszenek.¹

Megtehetjük, hogy pusztán az író politikai naivitásának, netán ellenséges magatartásának vagy éppen személyes bátorságának tulajdonítsuk e gesztust, s akkor az alkotás maga nem marad más, mint politikai kuriózum, botránykő, cinkos összekacsintások vagy durva támadások ürügye és tárgya. Ez esetben a mű kegyetlen sorsra kárhozott, hiszen éltető erejétől, műalkotásléte szubjektumától fosztatik meg, s lesz rágalomhadjáratokban megnyomorított torzszülött, elkobzott újságpéldányok némaságra ítélt foglya, teremtmő atyjának ballépésként fogant bűnös kreatúra. Vagy ami legalább ennyire veszélyes – hiteles forrássá, történelmi dokumentummá minősül, miközben szerzője a „vád tanújaként” szerepel egy lezáratlan történelmi perben, egy tragikus korszak eseményeinek visszaigazolására hivatva.

A jó mű azonban végtelenül életképes. Megfelelően kondicionált szellemi közegeben újjászületik, megmutatja önmagát, s több évtizedes késéssel terhelt is, helyet követel az élő irodalmi folyamatokban.

Mielőtt azonban „művészi rehabilitálásának” jelentőségét értékelnénk, ejtsünk szót a mű születésének körülményeiről, hányatott sorsának vélhető okairól, a szükségszerű és a véletlen összejátszásának szomorú következményeiről!

Pilnyak az 1920-as évek irodalmának egyik igen népszerű s egyben vitatott figurája. Művészi rangját az 1921-ben megjelent *Meztelen év* című regényével vívja ki, annak ellenére, hogy pár évvel korábban született elbeszélései is élénk visszhangra találtak az irodalmi közvéleményben. A regény az 1919-es év kaotikus világának, transzcendens katasztrófájának élményéből fakadó különleges művészi látomás, melyet mind a mai napig modellértékűnek tekintenek az orosz avantgárd irodalom kutatói. Pilnyak ez időben olyan „útítárs-írónak” számít, kinck politikai nézetei kiforratlanok, a forradalomhoz való viszonya ellentmondásos, öntörvényű művészi világa, eredeti látásmódja, iskolateremtő stílusa azonban már ekkor egyértelműen a legtehetségesebb írók közé emelik. A 20-as évek közepére számtalan írás jelenik meg tőle és róla, jeles folyóiratok kritikusai elemzik elbeszéléseinek, kisregényeinek eszmei-ideológiai, művészi-esztétikai értékét és hiányosságait.

Az író neves pártfogói közé tartozik A. Voronszkij, kora ismert marxista kritikusa, aki a forradalmat követő idők színvonalas irodalmi-politikai folyóirata, a

---

¹ Az elbeszélés a *Novij mir* 1926/5. számában jelent meg. A folyóirat e számának nyomtatását időközben leállították, s a Pilnyak-mű helyére A. Szityin egyik elbeszélését tették. A kiolthatatlan hold története (*Poveszty nyepogasennoj luni*) önálló kiadásban 1927-ben jelent meg Szófiában *A hadseregparancsnok halála* címmel. Az eredeti szöveget a *Znamja* c. folyóirat 1987/12. száma publikálta. Magyarul a *Nagyvilág* 1988/5. száma közölte Misley Pál fordításában. (A műből vett idézeteket a fordítás alapján közlöm.) Erről részletesebben I. E. H. Carr, Pilnyak and the Death of Frunze. *Soviet Studies* X, 1958: 2; E. R. Frankel, A Note on Pilnyak's Tale of the Unextinguished Moon. *Soviet Studies* XXIV, 1973: 4.

Krasznaja Nov főszerkesztője. Voronszkij, a „régiből”, aki Lenin közvetlen támogatását is élvezte, hatalmas lendülettel, fáradhatatlanul szervezte maga köré az „új irodalom” friss erőit, mindenekelőtt a tehetséges kezdőket, „proletár-írókat” és „útítársakat” egyaránt. Felfedezettjei között találjuk Pilnyakot is, akiről már 1922-ben terjedelmes kritikát írt, s aki – a kortársak visszaemlékezései szerint – többször megfordul a Voronszkij szervezte „National” szállóbeli irodalmi felolvasóesteken. Ellátogatnak ide a kritikus egykori harcostársai is, többek között Frunze és Ordzsonikidze. (Voronszkijt régi barátság fűzi Frunzéhoz, a forradalom előtti időkben mindketten a vlagyimir-i börtönben raboskodtak, majd együtt dolgoztak Ivanovo-Vozneszenszkben, Oroszország egyik legnagyobb forradalmi központjában.) A Voronszkij aktív kultúrpolitikai tevékenységét kísérő fel-fellángoló viták a 20-as évek közepére állandósulnak és kiéleződnek, s különösen problematikussá válik a „proletár művészet” megítélésében megmutatkozó nézetkülönbségek felerősödése. Egyre határozottabban körvonalazódik a konfrontáció a „népfrontos” politikát hirdető Voronszkij és eszmétársai, valamint a mindinkább szektássá váló *Na posztu* folyóirat köré tömörült teoretikusok és kritikusok között. Voronszkij helyzetét rontja az a körülmény is, hogy a kora kulturális kérdéseiben járatos, éles szemű, könnyedén és szellemesen író és vitatkozó Trockij ez idő tájt válik kegyvesztetté, s a proletár kultúra fogalmának korlátairól vallott nézetei alapján egy platformra kerül Voronszkijjal. Trockij 1923-ban megjelent *Irodalom és forradalom* c. könyvének második (1924-es) kiadásába már bekerül az a hozzászólás, amelyet a bolsevik vezető az OK(b)P KB irodalompolitikai tanácskozásán tartott 1924. május 9-én, s amely a későbbi eseményekre nézve különös jelentőséggel bír. Trockij könyvében önálló címszó alatt szerepel Pilnyak, mint tehetséges, de eszmeileg kiforratlan író, s hozzászólásában is nemegyszer hivatkozik rá, mint a jelenkori irodalom egyik problematikus egyéniségére. Trockij mégoly kritikus „pártfogása” azonban ekkor már nem jó előjel. Veresége a párton belüli harcokban egyre nyilvánvalóbb, ennek egyik sorsdöntő állomása a hadügyi népbiztossági tisztségről történő leváltása. Helyére 1925 januárjában Frunzét nevezik ki. S hogy Frunze, a kiváló hadvezér a kultúrpolitikai ütközetekből is részt vállal, mutatja az a tény, hogy az 1925-ös korszakos jelentőségű irodalompolitikai határozatot előkészítő bizottság egyik tagjának választják, s ez irányú tevékenységéből adódóan Voronszkijjal is konfliktusba kerül. Frunze azonban ez év októberében váratlanul meghal.

„Az év folyamán egyre gyakrabban panaszkodott gyomorbántalmakra. A kórházi kivizsgálás után az orvosok gyomorfekélyre gyanakodtak. A Politikai Iroda – Sztálin kezdeményezésére – javasolta a betegségét elhanyagoló Frunzénak az operációt. A műtét után – a szíve nem bírta az altatást – szívbénulásban halt meg 1925. október 31-re virradóra” – olvashatjuk az *Életrajzok a bolsevizmus történetéből* c. kötetben.² M. Heller megfogalmazása már sokatmondó: „A konszolidáció céljaira az

---

² *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. Budapest, 1987: 166.

orvostudományt is felhasználják. 1925 októberében a PB utasítására megoperálják Frunze hadügyi népbiztost, aki nemrég lépett Trockij helyére. A 40 éves Frunze operációja során az orvosok megállapítják, hogy az eltávolítandó gyomorfekély immár begyógyult, ennek ellenére a népbiztos ott marad a műtőasztalon. Sztálin barátja, Vorosilov lép a helyére. Frunze temetésén pedig elhangzik a rejtélyes sztálini mondat: Talán rendjén is van, hogy az öreg elvtársak olyan könnyen és olyan egyszerűen szállnak sírba.³

Pilnyak tehát nem akármilyen „nyersanyagból” meríti újabb művének témáját. Az események, hírek és rémhírek szövevényének veszélyes és izgalmas kísértése, a mögöttes folyamatok művészi megragadhatóságának kihívása olyan örvénybe rántják az író, melynek beláthatatlan következményei lesznek alkotói pályájában, s személyes sorsának tragikus alakulásában.

Az alig pár hét alatt elkészült elbeszélés előszavában Pilnyak egyértelműen elhatárolja magát a konkrét eseménytől (*Novij mir* 1926/5):

Az alábbi elbeszélés olvastán némelyek arra gondolhatnak, hogy a történet alapjául Mihail Vasziljevics Frunze halála szolgál. Jómagam alig ismertem Frunzét, legfőlegbb kétszer láttam életemben. Halálának valóságos körülményeiről nem tudok, de ez nem is fontos művem szempontjából, hiszen nem riportot írtam a hadügyi népbiztos haláláról. Szükségesnek tartom tehát, hogy figyelmeztessem az olvasókat: ne keressenek elbeszélésemben megtörtént eseményeket és valóságos személyeket.

Mindez azonban csak olaj a tűzre. Ráadásul Pilnyak elköveti még azt a hibát is, hogy művét éppen Voronszkijnak ajánlja, „barátsággal”. A kritikus – az elbeszélés botrányos megjelenési körülményeinek ismeretében – realitásérzékéről tanúskodó „jogos önvédelemből” tiltakozik (*Novij mir* 1926/6):

Levél a szerkesztőségnek

A „Novij mir” 5-ös számában jelent meg Borisz Pilnyak elbeszélése, „A kiolthatatlan hold története”. Bár az elbeszéléshez írott előszó felhívja a figyelmet arra, hogy abban nem Frunze el. haláláról van szó, ám a körülmények összességükben, néhány részlet stb. ennek ellenkezőjéről tanúskodik. Az elbeszélés azt a meggyőződést alakítja ki az olvasóban, hogy a hadseregparancsnok az elbeszélés főhőse halálának körülményei megfelelnek azoknak a valóságos körülményeknek és tényeknek, melyek Frunze halálával kapcsolatosak. E rendkívül szomorú és tragikus esemény ilyen ábrázolása nemcsak hogy durva torzítás, mely sérti Frunze emlékét, de egyben pártunk, az OK(h)P elleni gonosz rágalom.

---

³ M. Heller – A. Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Budapest, 1996: 156.

Elbeszélését a szerző nekem ajánlotta. Mivel egy ilyen ajánlás rám, kommunistára nézve rendkívüli módon sértő, s árnyékot vethet párttag-nevemre, kijelentem, hogy tiltakozom és visszautasítom ezt az ajánlást.

Elvtársi üdvözléssel:

A. Voronszkij

Ugyancbben a számban a szerkesztőség is nyilatkozik:

E levél közzétételével a szerkesztőség teljes mértékben osztja Voronszkij et. véleményét. Szerkesztőségünk Pilnyak elbeszélésének „Novij mir”-beli közlését egyértelmű és súlyos hibának tartja.

Ezek után még az érintett fél, maga Pilnyak is szót kér. Önbírálatának rejtett iróniája sokatmondóan utal az író félreérthetetlen helyzetfelismerésére.

Levél a szerkesztőségnek

A „Novij mir” májusi számában jelent meg „A kiolthatatlan hold története” c. elbeszélésem, a júniusi szám pedig közölte Voronszkij et. levelét, melyben elbeszélésemet „pártunk, az OK(b)P elleni gonosz rágalomnak” minősíti. A Voronszkij et. levelét kísérő szerkesztőségi megjegyzésben a szerkesztőség „Pilnyak elbeszélésének közlését egyértelmű és súlyos hibának tartja”.

Most, hogy visszatértem külföldről (ahol a Szovjetuniótól elszakítva életem), s felidézem azt a helyzetet, melyben elbeszélésem megszületett, szükségesnek látom kijelenteni: a külső körülményeket figyelmen kívül hagyva egyáltalán nem számoltam azzal, hogy elbeszélésem az ellenforradalmi nyárspolgárság kezére játszik, s gyalázatos módon felhasználható a párt ellen; egy percig sem gondoltam arra, hogy gonosz rágalmat írok. Most már látom, hogy igen nagy hibát követtem el, melyet nem érzékeltem írás közben, most már tudom, hogy sok minden, ami az elbeszélésben szerepel, rágalmazással felérő fantáziálás.

Ezért véleményemmel csatlakozom a szerkesztőségi állásfoglaláshoz, s mind „A kiolthatatlan hold története” megírását, mind annak publikálását nagy hibának tartom.

B. Pilnyak

Moszkva, 1926. november 25.

De hát miről is van szó tulajdonképpen?

Az elbeszélés – Pilnyaktól szokatlanul – meghatározott lineáris cselekményszerűen rendelkezik: a történet középpontjában Gavrilov hadseregtábornok utolsó napjainak eseményei s halálának körülményei állnak. A polgárháború legendás hírű hadvezérét, immár békeidőben, felsőbb utasításra, annak minden tiltakozása, ösztönös félelme, nyomasztó előérzetei ellenére műtőasztalra fektetik, hogy megszabadítsák kínzó gyomorfekélyétől, mert „ezt követeli a forradalom”. A műtét elkerülhetlenségének, s a hadvezér önnön emberi kiszolgáltatottságának felismerésével induló,

majd annak halálával záruló, mindössze néhány órát felölelő cselekmény mesterien tömörített. Mozaikszerűen egymás mellé fűzött emléktöredékek, villanásnyi benyomások, a hétköznapi és kivételesség egymásba mosódó perceit szinte dokumentumszerűen rögzítő pillanatképek váltakoznak a határhelyzetbe sodródott ember önvizsgálatának szigorú tényyszerűsége törekvő, s ugyanakkor esendően emberi voltát megrendítően érzékeltető szövegrészletekkel. Mindezt összefűzi az elbeszélő zaklatott, feszültséggel teli hangja, valamint a komor háttér, az idegen város mechanikus létének nyugtalanító zörejei, zavaros fényei: „A folyó túlsó partjára néző ablakok kihunytak a lenyugvó nap utolsó szeptével, amely ott, a túlparti térség fölött, lilás színű, alvadt vért ontva fogyott tovább” (717).

E személytelenné dermesztett világ emberidegenségének atmoszféráját felerősítik a hivatalos párbeszédnek szinte jegyzőkönyvszerűen dokumentált töredékei, az „egyes számú ház”, a hatalom központjának csupa vörösben hivaikodó miniszteri rendje, s a „kettes számú ház”, a műtét helyszínének vakító fehérsege, kongó üressége. A személyes kapcsolatok hiányát egyedül Gavrilov és Popov, a két egykori harcostárs meghitt beszélgetése ellensúlyozza, az ifjúkor, az egyszerűségében egyértelmű, tiszta világ emlékének felidézésével, melyen azonban kíméletlenül áttör a bizonytalan jelen. „A hadseregparancsnok-takács jó kedélyű, kellemes ember volt, értett a tréfához is, és látta, mi a nevetséges; most is tréfálkozott, csak akkor lett nyugtalan, amikor eszébe jutott az érthetetlen berendelés, feszélyezetten mozgott és beszélt akkor egészséges munkásként a beteg parancsnokról: – Főúr, tábornagy, szenátor – akármilyen –, de hajdinakását enni nem tudok. Bizony, testvér, csak játszanak velünk, nincs mit tenni – mondta, s azzal elhallgatott” (712).

A visszavonhatatlanság, a halálra készülődés, az ellenállás képtelensége, a csupasz emberi lényre történő visszazsugorodás mindaddig nem tapasztalt személyes élmény adja az elbeszélés drámai feszültségét.

Gavrilov öröklő a *Meztelen év* rendíthetetlen, vasakaratú bolsevikjainak, a „bőrzekéscknek” legtöbb vonását, de alakja grandiózusabb, már-már mitikus, mintegy a forradalomban működő személytelen erő jelképévé magasodik. „A parancsnok az az ember volt, akinek a neve bárkiben felidézte a polgárháború hősiességét, a rá bízott ezernyi, tíz- meg százezernyi embert, a hadjáratok tíz- meg százezernyi halálát, szenvedését, a rokkantságot, felidézett a neve hideget, éhínséget, fagyot és hőséget, ágyúörgést, puskaorgyó- és éjszakai szélsűvítést, éjszakai tábornöveket, hadjáratokat, győzelmet és futást és újra halált. Az az ember volt, aki hadakat irányított, emberek ezreit, győzelmüket, halálukat vezényelte: puskaorgyó, füstöt, törött csontokat, tépett húst; azokat a győzelmeket vezényelte, amelyek hallatán száz meg száz vörös zászló emelkedett a magasba és sokezeres tömegek zúgtak a hátszárban, a rádió telekürtölte hírével az egész világot, azokról a győzelmekről, amelyek után hatalmas sírokat ástak orosz földbe a tetemeknek, sírokat, amelyekbe ezernyi holttest zúdult. Az az ember volt, akit a háborús legendák dicsősége övezett, hadvezéri éretnyeket, határtalan bátorságot, merészséget, állhatatosságot mondhatott magának.

Az az ember volt, akinek jogában és hatalmában állt hadba küldeni katonáit, hogy megöljék a hozzájuk hasonlókat és maguk is meghaljanak” (723).

A személyes lét közvetlen fenyegetettségét, a „hétköznapi” halálfélelmet megelő ember azonban felismeri az általa is képviselt, önmagában működő, zárt hatalmi apparátus abszurd logikáját – hogy „civil” konfliktusa személyes erőfeszítések árán feloldhatatlan, mert maga is egy rajta kívül álló, de vele „életre-halálra” szövetséges mechanizmus megfellebbezhetetlen része. A személyesség utáni sóvárgás olyan torz kísérletekben jelentkezik, mint az autós száguldás, az egyéni kockázat izgalma s a kivételes pillanat vágya: „Egytől egyig valamennyi száguldásomra emlékszem. Minden apróságra, ami ilyenkor előfordul velem, minden beszélgetésre, minden mondatra, még arra is, ki milyen hangsúllyal mondta, amit mondott, még a cigaretta paraszára is” (723). Pilnyak azonban még ezt a „kivételességet” sem engedi át hősenek – Gavrilov halála után az „egyes számú ház” „hajlíthatatlan embere” megismétli e „nagyszabású, egyetemes száguldást”.

S ez az a pont, amikor az elbeszélés messze túlnő egy konkrét történelmi esemény irodalmi feldolgozásán. A történet és a szereplők „beazonosításának” kísérlete méltatlan az írói vállalkozáshoz, s ahhoz a különleges művészi teljesítményhez, mely a kor legsúlyosabb eszmei kérdéseit veti fel. Meddig terjed a személyiség önrendelkezési joga, képes-e, alkalmas-e a súlyos történelmi megrázkódtatásokat megelő 20. századi ember egyensúlyt teremteni önmaga és az őt körülvevő világ között, individuális létének s az emberiség egészének érdekeit összhangba hozni? Van-e olyan nagy igazság, egyetemes emberi vállalkozás, mely kárpótol az egyes ember létében gyökerező humánus értékek elvesztéséért? Gavrilov utolsó, a kórház párás üvegablakára írt emlékony üzenetét – „Halál, kristály, nem comme il faut.” – akár groteszk írói ars poeticának is vehetnénk, hiszen mögötte felidéződik a tolsztoji mű, a parancsnok kedvelt olvasmánya, az önéletrajzi trilógia. A beteljesülés, a harmonikus élet utáni vágy, az önélemezés képessége s a morális kontroll örökös igénye vonzza Gavrilovot az öreg Tolsztoj világához. Mindez azonban a jelenkori lét káoszában talaját veszített, a személytelen erők vonzásába került ember számára már életprogramjában megvalósíthatatlan, fájdalmasan anakronisztikus, „tűnt világ”: „– Adj valami olvasnivalót, csak tudod, valami egyszerűbbet. Valami szépet, rendes emberkről, szerelemről, egyszerű kapcsolatokról, egyszerű életről, a napfényről, az egyszerű örömekről” (721).

Ez a szellemi vákuum, az élet korábban zártnak vélt rendjének felborulása, az eddigi életelvek alkalmazhatatlansága teszi sérülékennyé, törékennyé a mégoly meggyőződéses embert is, mint a parancsnok. Felismerése Pilnyak művének legfontosabb kérdésfelvetése is egyben: mi történik, ha az egyes ember létproblémája, kikerülve a személyiség érvényességi köréből, egy felsőbb, személytelen hatalom eleve elrendelésében jelentéktelenedik el, foszlik semmivé.

A *Meztelen év* „enegrikussan funkcionáló” Pugacsov-szakállú bolsevik hőseiből élő legendák, név nélküli, az elgépiesedett hatalom megszemélyesítői, „hajlíthatatlan emberek” lesznek. Az orvosi konzíliumok a „bolsevikiek nyilvános pereire ha-

sonlítanak”, általános félelem telepszik a lelkekre. A „város” maga alá gyűri az élő természetet, a feleslegessé vált hold riadtan menekül a gyárkémények fölött.

S itt már nem csak egy ember sorsáról, halálának „tisztázatlan körülményeiről” van szó. Pilnyak elbeszélése a humanista pozícióját féltő ember aggodalmát szövegezteti meg: az individuális lét leértékelődésével démoni erők játékszerévé válhat az ember, a lét harmonikus törvényeibe való „illetéktelen” beavatkozás katasztrófával fenyegethet. Az írónak e veszélyt hordozó világ tapasztalatában gyökerező komor élményeit az egymásba kapaszkodó, szeretni vágyó ember példája s a gyermeki fantázia szabadságában játékszerévé szelídülő „kiolthatatlan hold” biztonsága enyhíti.

S hogy e mű „belső igazsága” mennyire nem fér össze az írói szándékot így vagy úgy torzító, a mű szellemiségén erőszakot tévő politikai manipulációkkal, mutatja az a tény, hogy az elbeszélés a kultúrpolitikai kuriózumon túl igazi szellemi élményt, irodalmi csemegét jelent napjaink olvasójának is.

Végezetül szólaljon meg maga az író, a személyes vallomás hangjának erejével: „bevallom, hogy engem az OK(b)P jövője sokkal kevésbé érdekelt, mint Oroszorszáég, mert az OK(b)P számomra csak egy láncszem Oroszország történetében, tudom, hogy abszolút tárgyilagosnak kell lennem, nem szabad senki malmára hajtanom a vizet, nem szabad senkit rászédnem, és elismerem, hogy talán nincs mindenben igazam, de mégis jól tudom, hogy másképp, mint ahogy írok, nem vagyok képes, nem tudok, nem fogok írni, még ha erőszakot akarnék is tenni magamon: van egy irodalmi törvény, amely nem engedi meg, nem teszi lehetővé az írói tehetség megerősökölését – még tulajdon eszünk által sem...”⁴

---

⁴ B. Pilnyak naplójegyzete. In: *Új ég és új föld. Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932*. Budapest, 1987: 273.

GÁBOR L. BALÁZS

Существительные с основой на согласный в Будапештском евангелии

Будапештское евангелие (в дальнейшем: БЕ) – это кириллический памятник среднеболгарской письменности из собрания Национальной библиотеки им. Сечени в Будапеште. Эта весьма ценная пергаменная рукопись представляет собой четвероевангелие, написанное по всей вероятности в конце XIII или в начале XIV века. Данный памятник впервые исследовал и описал И. Х. Тот (Тот 1983). Издание Будапештского евангелия осуществляется исследовательским коллективом Института славистики Сегедского университета, и книга, посвященная этому среднеболгарскому памятнику, скоро выйдет в свет.

Предварительным морфологическим анализом БЕ уже занимался И. Х. Тот в своей статье, а более подробная трактовка грамматики текста дается в вышеупомянутом издании памятника. Некоторые вопросы системы имен существительных в БЕ рассмотрели и мы в докладе, прочитанном на конференции, посвященной венгерской болгаристике, в Сегеде 12-го октября 2000 г.

В настоящей работе мы поставили себе целью подробно охарактеризовать склонение существительных с основой на согласный, таким образом продолжая исследование морфологии БЕ, начатое в приведенных выше сочинениях. Консонантное склонение, как известно, отличается от других типов склонения существительных своей неустойчивостью ввиду того, что оно исключительно рано (по всей вероятности уже в праславянский период) подвергается морфологическим изменениям, вызванным со стороны других, более продуктивных именных основ (в первую очередь основ на *-i-*) (см. Ван-Вейк 1957: 256). Поэтому даже древнейшие памятники старославянского языка содержат многочисленные примеры такого явления, причем практически во всех подтипах склонения на согласный. Таким образом рассмотрение употребления существительных, входящих в данную группу, позволяет нам наблюдать динамику морфологических изменений во время написания данного среднеболгарского четвероевангелия более наглядно, чем анализ существительных с основой на гласный.

Склонение существительных с основой на согласный включает в себя следующие подгруппы: 1) основы на *-n-* (*-men-*, *-en-*); 2) основы на *-s-* (*-es/os-*); 3) основы на *-t-* (*-ent-*, *-et-*); 4) основы на *-r-* (*-ter-*, *-er-*); 5) основы на *-ŭ-* (*-ŭv-*). Последняя подгруппа иногда считается отдельным, самостоя-

тельным типом склонения потому, что падежные окончания в единственном числе совпадают с окончаниями консонантного склонения, а в множественном числе – с окончаниями основ на *-ā*. Мы придерживаемся мнения П.С. Кузнецова и других исследователей, которые причисляют данный тип к основам на согласный: „Склонение на *-й*-, выделение которого, впрочем, не имеет достаточных оснований, содержит две семантически определенные группы имен... Следует сказать, что на общеславянской почве этот тип по существу (в склонении ед. ч.) не отличается от склонения на согласный.” (Кузнецов 1961: 56). А теперь приступим к характеристике отдельных подгрупп.

1) Основы на *-п-* (*-теп-*, *-еп-*)

В эту подгруппу входят существительные мужского и среднего рода. В БЕ встречаются следующие лексемы мужского рода: *камень*, *дѣнь*, *ремень*, *корень* (в форме род. п. ед. ч. *коренѣ*), *пламень* (в форме местн. п. ед. ч. *пламени*). Существительные среднего рода: *брѣмѣ*, *сѣмѣ*, *крѣмѣ*, *имѣ*, *плѣмѣ* (в форме род. п. ед. ч. *плѣмене*). Теперь рассмотрим словоформы, выступающие в исследуемом памятнике.

Им. п. ед. ч. м. р.: *камень* (216, 336, 63, 65, 72, 1026, 110, 131), *дѣнь* (1186). Форма *камень* вместо „ожидаемого” *камъ* никак не является исключением, поскольку последняя форма встречается исключительно в Супрасльском сборнике, а первую можно считать обычной для старославянских памятников (Diels 1932: 163).

Им. п. ед. ч. с. р.: *брѣмѣ* (106), *сѣмѣ* (156, 47, 90, 109), *крѣмѣ* (38, 44, 616, 66, 736, 75, 110, 112, 123 (3)), *имѣ* (48, 486, 51, 736 (3), 746, 75, 77, 916, 92, 118 (2), 1206, 142).

Вин. п. ед. ч. м. р.: *дѣнь* (206, 22, 24, 276, 286, 47, 48, 556, 576, 60, 94, 104, 1046, 1056, 1116, 1146, 1176, 1186, 1196, 122, 132 (2); с предлогом *въ*: 1, 10, 136, 36, 38, 42, 476, 506, 61 (2), 666, 74, 75, 81, 816, 86, 1036 (2), 104, 108, 115, 1156, 1176, 118, 1216, 122 (2), 1226, 1246, 1306, 1326 (2), 1346, 1376, 1406, 141, 1466; с предлогом *на*: 1016), *камень* (42, 426 (2), 72 (2), 108, 1176, 1256, 131 (2), 1456; с предлогом *ѡ*: 81; с предлогом *по*: *по шести дѣни* (так!) 56, *по ѡсемни дѣни* (так!) 1466). В последних примерах словоформа *дѣни* употребляется вместо правильной *дѣнь* или *дѣнь*, свидетельствуя об ошибочном согласовании окончания с предлогом, может быть из-за порядковых числительных. Дополнительный пример: *ремень* (796, 1216).

Вин. п. ед. ч. с. р.: *имѣ* (45, 73, 766, 1336, 139, 1416; с предлогом *въ*: 1, 86 (2), 246, 336, 436, 656, 956, 110, 1196, 1206, 129, 1326, 137 (2), 1376, 139, 1406, 141 (2); с предлогом *на*: 116); *имѣ* (так!) 86), *сѣмѣ* (146, 15, 156, 47, 636), *крѣмѣ* (124, 1336, 137; с предлогом *въ* (*к*, *къ*): 10, 17, 356, 51, 626,

666, 90 (2), 1056; **ѡ** **крѣме** (так!) 596; **ѡ** **крѣ** 26, 3, 36, 4 (2), 46, 5, 56, 6 (2), 96, 11 (2), 13, 14; **ѡ** **крѣ** 9, 106; **ѡ** **крѣмѡ** 126).

Род. п. ед. ч.: **до дѣ** (10, 35, 386, 426, 436, 676, 73, 76, 1036), **дѣ** (366, 1316), **корене** (146, 46, 466, 90), **камене** (1136); **крѣмене** (36, 108, 112), **ѡ многа крѣмене** (115), **плѣмене** (30), **сѣмене** (636 (2), 1246, 125; **сѣмѡ** (так!) 90), **имени** (76, 336; **имѡни** (так!) 27). Заслуживает внимания употреблении форм **имени** и **имене** на одном и том же листе: **имене моего ради** (1106); **имени моего ради** (1106). Данное колебание объясняется сильным влиянием со стороны основ на **-ѣ**.

Дат. п. ед. ч.: **дѣи** (17, 51), **дѣю** (так!, флексия от основ на **-jō-**) (826), **камѣни** (806), **сѣмѡни** (так!) (75), **имѡни** (так!) (128).

Твор. п. ед. ч.: **имѣнемѡ** (16 (2), 46, 42, 49, 676, 75 (2), 84, 1016, 106, 117.

Местн. п. ед. ч.: **на камѣни** (16 (2), 136, 146, 336, 46, 65, 876 (2), 90, 108, 110), **на камѣни** (так!) (216, 90), **ѡ камѣни** (42), **о дѣи** (35 (2)), **ѡ дѣи** (130 (2)), **ѡ пламени** (102), **при корѣни** (79), **на дѣхѣ крѣмени** (1046).

Им. п. мн. ч.: **дѣи** (46, 346 (2), 736, 76, 77, 846, 956, 1036, 108, 110, 1106, 116); **имѣна** (6), **крѣмѡна** (так!) (111).

Вин. п. мн. ч.: **дѣи** (126 (2), 20, 54, 78, 130), **ѡ дѣи** (1036), **ѡ дѣи** (118), **ѡ дѣи** (326, 34, 35 (2), 736, 756, 76, 806, 846, 856, 95, 1036, 1106), **по дѣи** (686, 94, 1086, 114); **крѣмена** (31, 976), **имѣна** (45).

Род. п. мн. ч.: **дѣи** (766, 78, 946, 1036), **дѣи** (1086), **дѣи** (836, 91), **дѣи** (346). Неправильное согласование отражается в словосочетании **мѣ дѣи** (вм. **дѣи**). Для среднего рода можно привести лишь один пример: **сѣменѡ** (15, 476).

Дат. п. мн. ч.: **дѣемѡ** (1026 (2)); **крѣменѣмѡ** (21).

Твор. п. мн. ч.: **дѣѡми** (406, 41, 71).

Местн. п. мн. ч.: **ѡ дѣехѡ** (73, 776), **по (трехѡ) дѣехѡ** (42, 736, 780); **по крѣманехѡ** (366), **крѣменехѡ** (976).

Им.-вин.-зв. п. дв. ч.: **дѣѡ дѣи** (130).

Дат.-твор. п. дв. ч.: **по дѣѡю дѣю** (376), **по дѣѡю дѣѡ** (так!) (66).

2) Основы на **-s-** (**-os/es-**)

В БЕ употребляются следующие лексемы среднего рода, относящиеся к данному подтипу склонения: **око**, **дрѣво**, **слово**, **нѣо**, **тѣло**, **оухо**. Приведем конкретные грамматические формы.

Им. п. ед. ч.: **око** (246, 536), **дрѣво** (1 (5), 12, 15, 556, 79 (2), 876 (3)), **слово** (126, 436, 466, 82, 836, 90, 1206 (3), 121, 1246, 1296, 134, 1346, 1376, 1396, 142, 143), **нѣо** (21, 35, 796, 816, 111), **тѣло** (676, 97, 99, 104, 1126, 1176, 146).

Вин. п. ед. ч.: дрѣко (12 (2)), слоко (12, 126, 146 (4), 266, 396, 466 (4), 47, 476, 496, 53, 536, 556, 566, 68, 826, 90 (2), 906 (2), 986, 1146, 1376, 1386, 139, 1416, 144), на нѣо (176, 936, 100, 1046, 1196, 1416), на нѣо (766), тѣло (76, 8, 176, 38, 42 (2), 666, 716, 98, 117, 145 (2)), оухо (40, 686, 114, 143), 8хо (142), ка оухо (114), ка 8хо (76).

Род. п. ед. ч.: шчєсе (87), дрѣка (79) (флексия основ на -ѡ-), слокєсе (146, 196, 26, 31, 466, 626, 1086), нѣ^ѡ (346, 426, 96, 103, 1086 (2), 1136), нѣ^ѡсе (796), тѣлєсе (1176, 1186).

Дат. п. ед. ч.: нѣбєси (21), оухоу (98), тѣлєси (99) (вм. местн. п. тѣлѣ).

Твор. п. ед. ч.: слокома (26, 63, 118), нѣома (32), тѣлома (49, 786, 99, 106).

Местн. п. ед. ч.: на нѣи (22, 108), на нѣи (22, 306), на нѣбєси (436), о слокєси (736-74), ѡ слокєси (25, 366, 59), ка дрѣкѣ (116) (флексия основ на -ѡ-), ка шчєсе (87 (2), 876), ка оцѣ (так!) (87 (2)). Хотя последний пример на первый взгляд может показаться сравнительно поздним явлением, на самом деле такая форма встречается уже в Мариинском, Зографском и Ассеманисовом евангелиях (Diels 1932: 170).

Им. п. мн. ч.: слокєса (35, 111, 118, 1196), нѣса (1226), тѣлєса (416).

Вин. п. мн. ч.: слокєса (16 (3), 146, 256, 376, 876, 956, 1246, 1286, 1446), дрѣка (111).

Род. п. мн. ч.: слокєсѣ (7, 56, 946, 1376), слокєсѣ (так!) (786), до нѣса (10), са нѣсѣ (546), са нѣсѣ (1336), ѡ дрѣкєсѣ (61).

Дат. п. мн. ч.: слокєсемѣ (73).

Твор. п. мн. ч.: слокєси (115).

Местн. п. мн. ч.: ѡ слокєсєхѣ (126, 59, 816), ѡ слокєсєхѣ' (126), по слокєсєхѣ (946), на нѣсѣхѣ (1, 8 (2), 10, 136, 216, 266, 316, 346, 59, 64, 996), на нѣсѣхѣ (66), на нѣбєсєхѣ (86).

Им.-вин.-зв. п. дв. ч.: очн (56, 14 (2), 23, 396, 556, 68, 86, 1016, 118, 119, 127 (2), 1276, 1286, 131 (2), 134, 1416), оуши (96, 14 (2), 16, 46, 47, 53, 54, 59, 90, 906, 110), ка оуши (95), скозѣ оуши (1056).

Род.-местн. п. дв. ч.: очно (56, 1046), ка очно (63, 81), ѡ очно (108).

Дат.-твор. п. дв. ч.: оушима (14 (2)), очима (14, 134).

3) Основы на -t- (-ent-, -et-)

Данный тип консонантного склонения представлен в БЕ следующими лексемами: отроча (штроча), жрѣба, овьча, козѣла (в форме род. п. ед. ч. ѡвчате, козлате). Конкретные словоформы приведены ниже.

Им.-зв. п. ед. ч.: ѡтроча (246, 50, 586, 756 (2), 78, 105).

Вин. п. ед. ч.: штроча (77), ѡтроча (956 (2), 1406), жрѣба (1076 (2)), на жрѣба (108).

Род. п. ед. ч.: ѡччате (11), ѡтрочатѣ (так!) (576), козлате (100).

Местн. п. ед. ч.: ѡ ѡтрочати (766), на жребѣти (1326).

Других падежных форм в памятнике мы не нашли.

4) Основы на -r- (-ter-, -er-)

В данный подтип склонения на согласный в старославянском языке входят всего две лексемы: **мати** и **дѣщи**. В БЕ употребляются следующие словоформы.

Им.-зв. п. ед. ч.: **мати** (42, 716, 776), **мѣти** (13 (3), 136 (2), 166, 286, 42, 456 (4), 46, 746, 75, 78 (2), 906 (3)), **мѣтери** (так!) (786, в.м. **мѣти**); **дѣщи** (5 (2), 17, 196, 20, 496 (2), 536, 776, 92, 926 (2), 1326). В связи с формой **мѣтери** следует заметить, что она оказывается контаминацией форм винительного (**матерѣ**) и именительного (**мати**) падежей. Форма винительного падежа, в свою очередь, с XIII века в среднеболгарских памятниках употребляются на месте именительного (Мирчев 1978: 175).

Вин. п. ед. ч.: **дѣщерѣ** (8, 86), **матерѣ** (50), **мѣрѣ** (86, 19, 256, 27, 58, 586, 596 (2), 105), **на мѣрѣ** (8). Словоформа **дѣщницѣ** (75) указывает на стремление заместить непродуктивные формы продуктивными, относящимися к типам склонения на гласный.

Род. п. ед. ч.: **матерѣ** (73), **мѣрѣ** (186, 266, 526 (2), в.м. формы винительного падежа), **дѣщерѣ** (536 (2)). Употребление словоформы родительного падежа вместо винительного нередко встречается как в среднеболгарских (Мирчев 1978: 175), так и в старославянских письменных памятниках (Diels 1932: 178).

Дат. п. ед. ч.: **матери** (176), **мѣри** (19, 526, 53), **къ мѣри** (516, 776), **мѣрѣ** (так!) (186), **матерѣ** (так!) (926), **дѣщери** (516).

Твор. п. ед. ч.: **материѣ** (17).

Местн. п. ед. ч.: ѡ **дѣщери** (46).

Им. п. мн. ч.: **дѣщери** (116, в функции вокатива).

5) Основы на -й- (-ъу-)

В БЕ находим следующие лексемы данной подгруппы склонения: **любѣ** (в.м. **любѣ**), **крѣкѣ**, **црѣкѣ** (вин. п. ед. ч.), **жрѣкѣ** (вин. п. ед. ч.), **свѣкрѣкѣ** (в форме вин. п. ед. ч.), **прѣлюбѣ** (в.м. **прѣлюбѣ**), **смокы** (в форме род. п. ед. ч.), **неплоды** (в форме дат. п. ед. ч.), **боукы** (в форме вин. п. мн. ч.). Ниже приведем конкретные словоформы.

Им. п. ед. ч.: **любѣ** (34), **крѣкѣ** (976, 145).

Вин. п. ед. ч.: **црѣкѣ** (216, 406, 41, 69, 71), **къ црѣкѣ** (616 (2), 77, 1046, 1086 (2), 1116, 1236, 125), **скозѣ црѣкѣ** (так!) (616, в.м. **црѣкѣ**), **жрѣкѣ** (246), **любѣ** (26), **любѣкѣ** (1366), **на любѣкѣ** (97), **на свѣкрѣкѣ** (8) (такая же форма

встречается например в среднеболгарском Баницком евангелии XIII в. (ср. Харалампиев 1999: 99)), *прѣлюби* (58, 58б, 101б), *прѣлюбы* (58б), *прѣлюѣ* (105), *смок'ке* (*оусяушюу*) (так!) (62, вм. формы вин. п.). Употребление формы родительного падежа вместо винительного – широко известное явление среднеболгарского языка, которое встречается и в старославянских рукописях (Мирчев 1978: 172).

Род. п. ед. ч.: *црѣке* (10б, 33, 65 (2), 77б), *краке* (49 (2), 92 (2), 97б (2)), *ѡ краки* (так!) (120б, флексия основ на -*ѣ*). Последняя форма известна уже из старославянских памятников (Diels 1932: 179).

Дат. п. ед. ч.: *црѣкѣ* (21б, 33, 65), *неплодѣѣ* (74).

Твор. п. ед. ч.: *црѣкѣѣ* (33), *кракѣѣ* (112б).

Местн. п. ед. ч.: *ѡ црѣкѣѣ* (10б, 40, 61б, 62, 64б, 78, 114), *ѡ црѣки* (68б, 73б, 108б (3), 111б (2), 120, 124, 126, 132, 142б), *ѡ црѣкѣѣ* (129), *ѡ цракѣѣ* (73б), *ѡ црѣкѣ* (110), *ѡ црѣкѣ* (110), *ѡ любѣѣ* (138б (3)).

Им. п. мн. ч.: *неплодѣѣѣ* (11б).

Вин. п. мн. ч.: *смок'кѣѣ* (87б), *боукѣѣ* (101), *боукѣѣѣ* (101).

Дат. п. мн. ч.: *смокѣѣѣѣ* (61б).

Местн. п. мн. ч.: *ѡ жран'кѣѣѣѣ* (35б).

Из вышеуказанных примеров следует подчеркнуть следующее. Во всех подтипах консонантного склонения в род. п. ед. ч. преобладает старое окончание -*ѣ* (-*ю*). Исключений очень мало (*дрѣкѣѣ*, *имени* (2 раза), *имани*, *ѡ краки*). В местн. п. ед. ч., наоборот, чаще выступает взятое из склонения на -*ѣ* окончание -*ѣѣ* (-*ѣѣ*, -*ѣѣѣ*), чем исконное -*ѣ*. Исключений в данном случае также немного (*ѡ ѡчѣѣѣ* (2 раза), *ѡ оцѣѣ* (2 раза), *ѡ дрѣкѣѣѣѣ*). Приведенные факты вместе с общей картиной грамматического поведения существительных с основой на согласный связывает БЕ со старой традицией старославянских (древнеболгарских) памятников.

ЛИТЕРАТУРА

- Ван-Вейк, Н. 1957, *История старославянского языка*. Москва.
Diels, P. 1932, *Altkirchenslavische Grammatik*. Heidelberg.
Иванова-Мирчева, Д. – Харалампиев, Н. 1999, *История на българския език*. Велико Търново.
Кузнецов, П.С. 1961, *Очерки по морфологии праславянского языка*. Москва.
Мирчев, К. 1978, *Историческа граматика на българския език*. III издание. София.
Тот, И., 1983, Болгарское четвероевангелие в Будапеште. *Paleobulgarica/Старобългаристика* VII, 2, 3–13.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

A recenzió mint metainformációs közlés

Az elméleti munkákban a recenziót az irodalmi kritika alárendelt fogalmának tekintik. Ez a műfaj történetéből következik, amelynek a kezdetét, mint ismeretes, az irodalmi recenziók jelentették. A nyelvtudományi kutatások keretében a beszéd műfajairól több tanulmány is született, de továbbra is hiányoznak a közlések mintáinak műfajairól szóló leírások. Információforrásként, a nyelvi szótárokon kívül, még mindig csak az irodalomtörténeti, illetve az irodalomelméleti munkák állnak rendelkezésre, amelyek nem veszik figyelembe a recenzióknak az irodalmi kritika gyökereitől egyre inkább távolodó mai helyzetét.

A nyelvi közlések műfajelméleti osztályozása felhasználja a külső kritériumokat, azaz a közlés struktúráján kívüli tényezőket is. A recenzió az **írott, rögzített közlésekhez** tartozik akkor is, ha pl. a televízióban, rádióban vagy az érdeklődők kisebb csoportjában kerül bemutatásra, mivel a recenzió tartalmának az elmondása ez esetben is másodlagos jellegű az írott (elsődleges) elkészítési formához képest. E műfaj számára tulajdonképpen a **nyomtatott forma** is tipikusnak mondható, mivel a recenzió fejlődése elsősorban a sajtóval kapcsolatos, bár rögzített formája a rádiós, illetve a televíziós recenziókra is jellemző. Hasonló módon értelmezhetjük a könyvborítóján vagy a színházi műsorban szereplő nyomtatott szöveg fragmentumait is. A recenzió jegyeit viselheti az első vagy az utolsó része a könyvnek is (bevezető, előszó, utószó), ha az adója nem azonos a mű szerzőjével. Ilyenkor a hivatalos kontaktussal kapcsolatos kiadói, valamint a tanulók munkájáról szóló tanári recenziók is, mivel azok intézményi keretben jöttek létre.

A recenzió fontos tulajdonsága, hogy publicisztikai szövegekben gyökerezik. A sajtó fejlődése nemcsak a műfaj létrejöttéhez járult hozzá, hanem mai differenciálódásához is. A recenzió formája a folyóirat fajtájától és a feltételezett vevők csoportjától függ. Azt, hogy hol jelenik meg a könyvről, színdarabról, filmről, lemezeiről stb. készült recenzió, gyakran az adott lap tematikája határozza meg. A recenzióknak általában állandó helye van a lapban (a sajtóban pl. a kulturális rovatban). A sajtóban elég népszerűek a reklámfunkciójú recenziók. **Differentiá specificájukhoz** hozzátartozik az, hogy az újságban jól elkülönült hellyel rendelkeznek, és a tartalmuk csak az előnyök bemutatására korlátozódik. A reklámszöveget gyakrabban kíséri a könyvborítójáról készült fénykép is, mint a hagyományos recenziók esetében. Ahhoz, hogy tudatosan használhassuk a szóban forgó műfajt, meg kell tudni különböztetni azokat a közléseket, amelyek a kommunikációs hálózatban közel állnak a recen-

zióhoz, pl. a tárca, interjú az íróval, a könyvvel kapcsolatos cikk vagy a kiadói megjegyzések.

A recenzió a metaszöveg egyik fajtája, mivel ezt a metaszöveget megelőzi egy másik adónak a közlése, amely a leírás és a kritikai reflexió tárgyává válik. A két kommunikációs aktust az időtávolság választja el egymástól. A mű és a róla készült recenzió közötti különbség nagyon hasonlít az **alapszó és a származékszó** között fennálló relációra. A recenzió az eredetinek (= **elsődleges információforrásnak**) bizonyos képe, amely szerzőjének egyéni tulajdonságaitól, képességeitől, beállítottságától stb. függ. A recenzens, mielőtt megírta a szöveget, megismerkedvén az eredeti mű tartalmával és formájával, magában megalkotott róla egy saját belső képet, amely, mint tudjuk, soha sem lehet tükörképe az eredetinek. Ez a szubjektív, egyéni kép, mint **másodlagos információs forrás** képezi az alapját a róla készült recenziószövegnek, tehát valójában **metaképről** van szó, és következésképpen **meta-metaszövegről** is. Ebben a kommunikációs láncban két adó és két vevő szerepel. Ezt a következő módon ábrázolhatjuk:

ADÓ₁ (= az eredeti mű szerzője, az elsődleges információforrás) → **VEVŐ₁** (= az olvasó, aki recenziót készít róla) = **ADÓ₂** (= a recenzió szerzője) → **VEVŐ₂** (= a recenzió ismeretlen olvasója).

A recenzió időben történő funkcionálásának fontos jellemzője az **időszerűség**, amelyről a recenzens nem feledkezhet meg, mert ellenkező esetben nemkívánatos hatást érhet el. A időszerűség szorosan összefügg a szöveg tematikájával, de döntően meghatározza e műfaj élettartamát is. A recenzensnek megfelelő (pl. nyelvtudományi, irodalomtudományi stb.) kompetenciával kell rendelkeznie. Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy vajon bárki lehet-e recenzió szerzője, mivel az adó kompetenciája egyben a ő objektivizmusa is. A recenzensnek figyelembe kell vennie a különböző vevőcsoportok elvárásait, meg kell fogalmaznia az értékelést, át kell adnia az információt (= metainformációt) azoknak, akik számára készítették az adott könyvet, filmet vagy lemezt. A recenzens nem átlagolvasói szerepben jelenik meg, hanem mint **tanácsadó**, mint **tekintély**. A recenzió élete nem ér véget a közzétételével. Különböző perlokúciós effektusok eredményeképpen a bírált mű szerzője, a kiadó vagy az egyes olvasók is a szerkesztőséghez fordulhatnak és magyarázatot kérhetnek, védelmükbe vehetik a művet, egyetérthetnek a recenzens véleményével, vagy elutasíthatják azt. A recenzens konkrét megnyilatkozásának reakciójaként különféle polemikus vagy kritikai reagálások születhetnek, pl. tárca formájában. Ezeknek a megjelentetése a recenzió létezésének utolsó szakaszát jelenti.

A recenzió műfaji struktúrája kötelező, illetve potenciális elemekből tevődik össze, amelyek gyakran átszövik egymást. Az elején nagyon gyakran szerepel az **információ**, amely a szerző nevét, a mű címét, a kiadó nevét, a kiadás évét és helyét, valamint az oldalak számát tartalmazza. A recenzió ezen részében az adó felhasznál

nálja a tulajdonneveket is. Ezeknek az adatoknak a többsége szerepelhet a szövegben is, de itt kiegészül részletesebb információkkal, pl. a szerző életrajzának elemeivel:

Szabó József, a Szegedi Tudományegyetem professzora a mai magyar nyelvtudománynak, különösen a nyelvjáráskutatásnak és szociolingvisztikának jelentős személyisége, egyik vezető egyénisége. Nemcsak szaktudományi berkekben, hanem szélesebb szakmai (felső- és közoktatási) körökben is ismertek monográfiái, következetes oktatói-kutatói pályafutásának, tudományos fokozatszerzésének eredményei (Molnár Zoltán Miklós recenziója Szabó József Nyelvjárási és szociolingvisztikai tanulmányok c. könyvéről. Magyar Nyelvőr 2001/3: 383);

Minderről a szűkszavú bevezető annyit árul el, hogy Lőrincze Lajos 1941-ben kezdő egyetemi gyakornokként történeti adatokat gyűjtött a Szentgál helyneveit magába foglaló bölcsészdoktori disszertációjához. Átnézte a szülőfalujának minden hozzáférhető dokumentumát: a régi családok birtokleveleit, végrendeleteit és az egyházközség archívumában őrzött összeírásokat, határjárások, bírósági ügyek okiratait stb. (Balogh Lajos recenziója Lőrincze Lajos Bilingválizáció. Szógyűjtemény Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéről c. könyvéről. Magyar Nyelv 1992/1: 111).

Ez az információ elhagyható vagy jelentősen korlátozható, ha önállóan nem funkcionáló közléssel van dolgunk, pl. a könyv borítóján elhelyezett recenzió esetén.

A recenzió lényeges részét képezi a **tömörítés**, amely az **alapszöveg** és a **metaszöveg** közötti relációt fejezi ki. A tömörítéshez mint az eredeti szöveg derivátumához azok a mondatok (és ily módon a lexika is) tartoznak, amelyek a kiinduló megnyilatkozásból származnak. Így például a tudományos szöveg recenziójának a lexikája és mondatanyaga egyrészt a művet ismertető alanyt jellemzi, másrészt pedig a tervezett címzettet. Hasonló azonosságot láthatunk az irodalmi művek recenzióiban is, amelyeknek a nyelvezete közeledhet a könyv szerzőjének a stílusához. Az eredeti szöveg tematikájáról szóló információ állítások, illetve a kérdések formájában is megnyilvánulhat, pl.:

A magyar anyanyelvűeken és a magyart idegen nyelvként tanulókon kívül kiket érinthet, kiket érdekelhet nyelvünk rendszere, grammatikája, története? Hiszen nincsenek sokan a világon azok a nyelvészek, akik bár nem magyar születésűek, mégis a finnugor nyelvekkel foglalkoznak. – Egyre többen látogatnak hazánkba olyanok, akik nem beszélnek nyelvünket (Zimányi Árpád recenziója Balázs Géza The Story of Hungarian. A Guide to the Language c. könyvéről. Magyar Nyelvőr 1998/3: 374).

A tömörítésnek választ kell adnia arra, hogy az írásnak mi a célja, és ki a feltételezett címzettje. A recenzensnek nemcsak az eredeti szöveg szerzője által feltételezett virtuális vevőre kell rámutatnia, hanem ezt a gondolatot konfrontálnia kell a mű értékeivel és a vevők ízlésével is. A tömörítés terjedelmét mindenekelőtt a megje-

lentetés helye szabja meg. Köztudott, hogy például az újságban közölt recenzió általában nem foglalja magában a mű tartalmát, viszont a havi vagy negyedévi folyóiratban elhelyezett recenziószöveg legtöbb esetben közreadja a recenzens és a vevők véleményének az ütköztetését, ekkor a rövidített formában előhívott tartalom az értékelésnek csak az ürügét képezi.

A tömörítés gyakran nem különálló részét alkotja a recenzióknak, hanem az értékelés, különösképpen a fejtegetés kontextusa révén kapcsolódik a többi fragmentumához. Az említett kontextus a szöveg felsőbb szegmentumaiban bemutatott jelenségek magyarázatát, általánosítását, objektivizálását szolgálja. Ahhoz, hogy az adó eleget tudjon tenni a fejtegetés kontextusa céljainak, kénytelen igénybe venni néhány tipikus lexikális és mondattani eszközt is, pl. a modális elemeket. A modális elemek kifejezik az állítások bizonyosságát, illetve valószínűségét, valamint az érzelmi viszonyt is (pl. *lehet, lehetséges, természetesen, bizonyára, biztos, nyilvánvaló, sajnos, igaz, kár* stb.). Bizonyos metanyelvi szekvenciák kiemelik a gondolkodási folyamat objektivitását (pl. *tételezzük fel, hogy..., gondolom, hogy..., meg vagyok győződve arról, hogy..., ez tanúsítja azt, hogy..., ez bizonyítja, hogy...*). Hasonló funkciót töltenek be a feltételes mondatok is. A fejtegetés kontextusát látszólag kérdő mondatok is alkothatják, amelyeknek célja érdeklődést ébreszteni a vevőben az elemzett kérdések iránt (pl. *Szerencsére a helyzet normalizálódik, de több kérdés még mindig nyitva marad: vajon sikerül-e véglegesen konszolidálni a helyzetet? De lehet, hogy visszatér a múlt?*).

A kontaktusteremtésnek legszembetűnőbb módja a többes szám első személy használata a recenzióban, pl.:

Végezetül, tekintsük át, milyen olvasóközönséget találhat Wadensjö könyve Magyarországon. (Kovács Judit recenziója Wadensjö Cecilia *Interpreting as Interaction* c. könyvéről. *Fordítástudomány* 5. 2001/1: 119);

Örvendetes, hogy minden fejezethez találunk megfelelő és valóban igényes feladatot. (Zimányi Árpád recenziója Szikszai Nagy Irma *Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás. Szövegtani gyakorlatok* c. könyvéről. *Magyar Nyelvőr* 2001/3: 386);

A textualitásról szólva már említettük Emanuel Vasiliu felfogását, aki a textualitás pontos és árnyalt meghatározásának egyedüli módját a pragmatikában látja. [...] Már többször utaltunk arra, hogy Carmen Vlad nagyon mértéktartóan számba veszi a textualitás, a szövegalkotás grammatikai (szintaktikai), szemiotikai, szociokulturális, kontextuális stb. mozzanatait (Máté Jakab recenziója Carmen Vlad *Sensul, dimensiune esențială a textului* c. könyvéről. *Magyar Nyelv* 1998/1: 98).

Az a recenzens, aki ún. inkluzív *mi*-t használ, ezzel az olvasókkal azonosul. Ez a retorikai fogás főként meggyőzéses (perszváziós) célokat szolgál, hogy a vevő azt, amit mondunk neki, sajátjának tekintse, elfogadja és azonosuljon vele. A meggyőzés a re-

cenzió fontos eleme. Megfogalmazásában az adó igénybe veszi a minősítő, értékelő lexikát, pl. *kiváló, nagyon jó, érdemes megnézni (elolvasni), kitűnő, rossz, meg lehet nézni, végeredményben, érdekes, nem érdekes, értékes, figyelemre méltó* stb., de nagyon gyakran merít a hasonló töltésű köznyelvi lexikából is. A recenzens akkor tudja könnyebben meggyőzni a vevőt, ha ugyanazt a nyelvet használja, mint a vevő. Ez a megoldás viszont néha sértheti a nyelvhasználat helyességi elvét (pl. *Amikor olvastam ezt a könyvet, mindig csak a „k” betűvel kezdődő szó jutott eszembe.*). A meggyőzés formái között megtalálhatjuk az ajánlást, javaslattevést, lehetőséget, kötelességet, tiltást, sőt, néha a parancsot is. A megfelelő lexika kiválasztását egyrészt a címzett ismerete, másrészt pedig a recenzált mű fajtája szabja meg. Hozzá kell azonban tenni, hogy nem minden szabályozható normatív módon, ami a recenzióval kapcsolatos. A mű értékelésére irányuló egységes elvek alkalmazása mindig negatív következményekkel járt. Példaként említhetjük a szocreál kritikát.

A recenzens mondanivalóját bizonyos **specifikus sematizmus** jellemzi. Azok a szövegek, amelyeket kizárólag csak nagyközönségnek (pl. a tv-nézőknek) szántak több aspektusban is különböznek azoktól a szövegektől, amelyeket kulturális – társadalmi vagy tudományos, illetve a művészeti profilú folyóiratokban közölnek.

A műfajelméleti leírás egyik fontos elemét a **metaszöveg kerete** adja meg. A recenzio elejének és végének állandósult formája a műfaj stabilitását jelenti, és a recenzit megkülönbözteti más típusú szövegektől, ami az alkalmazott jellegű műfaj esetében különös jelentőséggel bír. A metaszöveg keretéhez tartozik a **cím**, amely leggyakrabban megegyezik az ismertetett mű címével. A szöveg végét, illetve ritkább esetben az elejét is a recenzio tárgyára vonatkozó információk jelzik. A kötelező elemekhez az **aláírás** is hozzátartozik, amely általában a teljes családi és keresztnév vagy becenév formájában jut kifejezésre.

A recenzio jelenlegi helyzete jelentősen megváltozott. A sajtót figyelve láthatjuk, hogy a recenzioakat egyre gyakrabban az olvasók írják, és az általuk készített szövegek (= metaszövegek) arról tanúskodnak, hogy az adójuk, enyhén szólva, nem jeleskedik különösebb szakmai kompetenciával. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni az új szituációban zajló változásokat, amelyben a szóban forgó műfajt használják. Jelenleg még nehéz lenne megmondani, hogy ezek a változások milyen hatást fognak gyakorolni a műfaj normájára, de az is lehet, hogy már az új átalakulás kezdetét jelzik.

IRODALOM

- Bañczrowski Janusz 2000, *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest: ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék, 112–143.
Szikszainé Nagy Irma 1999, *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.

САВЕЛИНА БАНОВА

За категорията род в междинния български език

Увод

„Родът е най-озадачаващата граматична категория” – започва своето обширно монографично изследване за рода Корбет (Corbett 1991: 1). Тя има сложна и противоречива природа – от една страна е семантично мотивирана (в някои зонални езици е изцяло такава) и, от друга, граматичният род в пресобладващия брой думи е независим от външни фактори (т.е. родът е формален белег на съществителното име), а в трети изобщо липсва.

При чуждоезиковото обучение, ако родът е морфологична категория, се допускат много грешки при езикоусвояването. В българския език, както е известно, има три рода: мъжки, женски и среден, т.е. граматичната категория род е представена чрез тричленна опозиция и междинният български език (МБЕ), когато е в начален етап на усвояване, се характеризира с опростяване на структурата на тази категория в сравнение със структурата в българския език.

Изборът на темата за рода в МБЕ е продиктуван от интереса да се види кои са опростяващите механизми при усвояването на тази категория при изучаването на български език като чужд от възрастни (вж. също Банова 2000). Беше избрано да се опише МБЕ на унгарци и англофони (американци), тъй като в родните им езици липсва граматичната категория род и няма да има влияние на кореспондираща структура от езика-източник. Това позволява да се изключи родноезиковата интерференция като източник на опростяване и да се направи опит да се класифицират грешките въз основа на езиково обучаващи механизми, за които има вероятност да са предпоставени от структурата на граматичната категория. От литературата по контрастивна лингвистика знаем, че „структурата на междинните езици се обуславя от сложното взаимодействие не само направо на езика-цел и езика-източник, а на цял комплекс фактори, сред които място сред които засмат редица универсалии на езиковата структура” (Данчев 1979: 20).

Тъй като в това изследване се изключва влиянието на кореспондираща система от родния език, целта е да се види може ли проявите на опростяване и синкретизъм в МБЕ да се обяснят чрез универсално действащи езикови механизми, а именно, чрез замяна на маркираните форми с немаркираните (вж. Успенский 1970: 28).

Тъй като големите различия между български и унгарски и български и английски език по отношение на категорията род са известни на езиковедите, няма да се спирам на тях. Бих искала само да припомня асиметрията в морфологичен план между тях по отношение на изследваната категория:¹ докато в българския език родът е постоянна и класифицираща категория при съществителните имена, в унгарския език няма такава категория, а категорията род в английския език е базирана на семантичен критерий. Словоформи за род в английски език има само в местоименната система – при личните, притежателните и възвратните местоимения. *He* 'той' замества личните съществителни имена от мъжки род, *she* 'тя' замества личните имена от женски род, а *it* 'той, тя, то' – всички останали. Изключенията, при които се употребяват *he* и *she* вместо *it*, са предпоставени от емотивни и афективни фактори, посочва Корбет (Corbett 1991: 12). В българския език при неодушевените съществителни родът е арбитражна категория, докато при одушевените съществителни се опира семантично на естествения пол. Оттук следва, че съществителните, означаващи неодушевени предмети и означаващи одушевени предмети за лица, се подчиняват на различни правила. Освен това при неодушевените съществителни формалният показател за род не винаги е достатъчен, за да може правилно да се определи родът, тъй като понякога формата е историческа. Например съществителните *любов*, *радост*, макар че завършват на съгласен, са от ж. р. (ГСБКЕ 2, 1993: 102).

Тъй като целта е да се проследи дали грешките са резултат от пресвес в употребата на немаркираните пред маркираните форми и произтичащата от това неутрализация на съответните опозиции, ще разгледам накратко описанието на тричленната опозиция в българския език. Както вече посочихме, мъжки и женски род са отчасти логически определени – само при имената за лица и при някои имена за животни. При всички други съществителни родът е формално определен. Като изключение се посочват *момиче* и *момче*, които са от среден род, независимо от логическия пол. В среден род са и всички умалително-гальовни и увеличителни имена, окончаващи на *-е*, като при имената за лица логическият пол няма значение. Следователно, след като логическият пол при думите от среден род не е от значение, признакът одушевеност/неодушевеност е неутрализиран.

Описвайки противопоставянето в тричленната опозиция на рода в българския език, И. Куцаров посочва, че отношението в тази категория може да се представи като опозиция на формално маркиран род (женски и среден) и на немаркиран род (мъжки), докато „в семантичен план про-

---

¹ Вж. напр. за унг. ез. Bencódy – Fábíán – Rácz – Velcsóvné 1994, за англ. ез. Quirk – Greenbaum – Leech – Svartvik 1972, а за бълг. ез. вж. ГСБКЕ 2, 1993: 99–103.

- (15) *Тя (Джаклин) е много *топло (ср.р.) човек (м.р.).*
 'She (fem) is a very warm (neut) person (masc).'
 „Тя е много топъл човек.”
- (16) *Семейството (ср.р.) ми не е *голям (м.р.), не е и малко (ср.р.).*
 'My family (neut) is not big (masc), it's not small (neut) either.'
 „Семейството ми не е голямо, не е и малко.”

При предикативно употребените прилагателни имена в МБЕ на унгарци се наблюдава следното: ако съществителното име е от мъжки или среден род, предикативно употребеното прилагателно име е правилно съгласувано, ако съществителното име е в женски род, наред с правилно съгласуваните прилагателни има и неправилно съгласувани, като вместо формата за женски род е употребена формата за мъжки или среден род.

В МБЕ на англофони правилната употреба е свързана със замяната на формите за женски и среден род с формата за мъжки род, както и на формите за мъжки и женски род с формите за среден род, т.е. допускат се грешки и при трите рода.

Една от задачите, която трябва да се реши при анализа на грешки, е дали интерференцията е предизвикана от контрастивни фактори или от по-рано придобити навици в езика-цел. Така, в примерите (10), (11), (13), (15), където не е изключена и аналогия с *Тук е много шумно, много интересно, много хубаво, много топло*, които са изучавани на по-ранен етап от обучението, се обсъскваме с проблема за източника на интерференцията. Основание да се приеме, че в случая има по-скоро вътрешноезиково влияние, отколкото заместване на маркирана форма с немаркирана, дава и фактът, че всички случаи на употреба на формата на среден род са след *много*.

2) Местоимения в атрибутивна употреба.

Унгарски език

- (17) **Всеки нощ ще танцуваме в дискотеката.*
 'Minden (hímnem) este (nőnem) táncolni fogunk a diszkóban.'
 „Всяка нощ ще танцуваме в дискотеката.”
- (18) *Към средата на 10-ти век се разпространява отшелничеството. Но *този движение не е сериозна заплаха за държавата.*
 'A 10. század közepe körül elterjedt a remeteség (semleges). De ez (hímnem) a mozgalom nem komoly fenyegetés az országra.'
 „Към средата на 10-ти век се разпространява отшелничеството. Но това движение не е сериозна заплаха за държавата.”

- (19) *Моля, покажете ми *това пуловер!*
 'Kérem, mutassa meg ezt (semleges) a pulóvert (hímnem)!'
 „Моля, покажете ми този пуловер!”

Английски език

- (20) *По колко часа ще работиш *всеки (м.р.) седмица (ж.р.)?*
 'How many hours will you work every (masc) week (fem)?'
 „По колко часа ще работиш всяка седмица?”
- (22) **Този (м.р.) интервюто (ср.р.) е трудно.*
 'This (masc) interview (neut) is difficult.'
 „Това интервю е трудно.”
- (23) *На *кой (м.р.) улица (ж.р.)?*
 'On which (masc) street (fem)?'
 „На коя улица?”
- (24) **Какъв (м.р.) музика (ж.р.) обичате?*
 'What (masc) kind of music (fem) do you like?'
 „Каква музика обичате?”

Както се вижда, при местоименията в атрибутивна употреба няма принципна разлика с наблюдаваните грешки, които са допускани при прилагателните в атрибутивна употреба. Как може да се коментира това? Отговорът би могъл да се намери в природата на местоименията, които са думи-заместници. Местоименията, които са обект на анализ, заместват прилагателни имена. Тъй като категорията род при прилагателните имена все още е в процес на усвояване, най-вероятно този факт рефлектира при употребата на съответните местоимения и води до посоченото по-горе опростяване.

Обсъждане на резултатите

Да разгледаме какво показват данните от анализирания материал.

1. Единствената форма, която се употребява вместо формите за трите рода е тази за мъжки род. Това е формално немаркираният род, който се противопоставя на маркираните женски и среден род.

2. Формата за среден род също се употребява вместо формата за женски род, макар и по-рядко в сравнение с формата за мъжки род. Срещна се и вместо мъжки род.

3. Най-често се допускат грешки при употребата на формата за женски род. Тези грешни употреби потвърждават правилото, че в процеса на усвояване на чужд език максимално маркираните членове на парадигмите в по-голяма степен се поддават на заместване от своите немаркирани корелати, отколкото членовете с по-ниска степен на маркираност,

тивипоставянето е било родовост-неродовост (субектен – среден род)” (Бояджиев – Куцаров – Пенчев 1998: 369–370).

И така, мъжки род е формално немаркиран и семантично маркиран член на опозицията, среден род е формално маркиран и семантично немаркиран, докато женски род е формално и семантично маркиран.

Като изхождам от посочените по-горе особености на съществителните имена, приемам, че граматическата категория род в българския език се проявява най-последователно при съгласуването. Поради ограничения обем ще се спра само на неправилно съгласувани прилагателни (в атрибутивна и предикативна употреба) и местоимения (в атрибутивна употреба).

За метод на изследване е избран анализът на грешки, тъй като освен безспорното си методическо значение, анализът на грешки има значение и в теоретичен аспект и би могъл да даде знания по отношение на използването на различни механизми и универсалии при процеса на езиковото усвояване.

Описание на грешките

1а) Прилагателни имена в атрибутивна употреба.

Унгарски език

- (1) *Най-хубавият здание е дворецът на царицата...*
'A legjobb (hímnem) épület (semleges) a királynő palotája...'
„Най-хубавото здание е дворецът на царицата...”
- (2) *Сутрин Георги обича да пие *топъл мляко.*
'Georgi meleg (hímnem) tejet (semleges) szeret inni reggel.'
„Сутрин Георги обича да пие топло мляко.”
- (3) *Днес Росица реши да си облече *зеления рокля.*
'Ma Roszica a zöld (hímnem) ruhát (nőnem) vette fel.'
„Днес Росица реши да си облече зелената рокля.”
- (4) *Днес навън е студено и затова Димитър си облече *дебелото пуловер.*
'Ma hideg van kint és ezért Dimitar felvette a vastag (semleges) pulóvert (hímnem).'
„Днес навън е студено и затова Димитър си облече дебелия пуловер.”

Английски език

- (5) *Вкъщи аз имам *малко (ср.р.) кухня (ж.р.) и *голям (м.р.) баня (ж.р.).*
'There is a small (neut) kitchen (fem) and a big (masc) bathroom (fem) in my house.'
„Вкъщи аз имам малка кухня и голяма баня.”

- (6) *Обичам да слушам *родопски (м.р.) музика (ж.р.).*
 'I like listening to Rodopiean (masc) music (fem).'
 „Обичам да слушам родопска музика.”
- (7) *Когато аз бях във Враца, аз видях много *хубаво (ср.р.) планина (ж.р.).*
 'When I was in Vratza I saw a very beautiful (neut) mountain (fem).'
 „Когато аз бях във Враца, аз видях много хубава планина.”

Данните показват, че при атрибутивно употребените прилагателни имена в МБЕ на унгарци има погрешно употребени форми за мъжки, женски и среден род, като най-често се наблюдава замяна на формите за женски и среден род с формата за мъжки род. По-рядко се срещат формите на среден род вместо мъжки род.

В МБЕ на англофони неправилната употреба е свързана със замяна на формите на женски род с формите на мъжки или среден род.

16) Прилагателни имена в предикативна употреба.

Унгарски език

- (8) *Османската империя е много *силен и *централизиран...*
 'Az oszmán birodalom (nőnem) nagyon erős (hímnem) és központosított (hímnem)...'
 „Османската империя е много силна и централизирана...”
- (9) *Тази стая е по-*скъпа.*
 'Ez a szoba (nőnem) drágább (hímnem).'
 „Тази стая е по-скъпа.”
- (10) *Тази стая е много *шумно.*
 'Ez a szoba (nőnem) nagyon hangos (semleges).'
 „Тази стая е много шумна.”
- (11) *Пещерата е много *интересно.*
 'A barlang (nőnem) nagyon érdekes (semleges).'
 „Пещерата е много интересна.”

Английски език

- (12) *Сестра (ж.р.) ми е по-*голям (м.р.) от мене.*
 'My sister (fem) is older (masc) than me.'
 „Сестра ми е по-голяма от мене.”
- (13) *Стаята (ж.р.) ми е много *хубаво (ср.р.).*
 'My room (fem) is very nice(neut).'
 „Стаята ми е много хубава”.
- (14) *Джаклин (ж.р.) е *висок (м.р.), много симпатична (ж.р.).*
 'Jacqueline (fem) is tall (masc), very sweet (fem).'
 „Джаклин е висока, много симпатична”.

т.е. най-честите грешки са свързани с тях. Затова трябва да очакваме, че правилната употреба на формата за женски род ще се научи най-късно.

Заклучение

В това изследване се опитахме да видим какво влияние оказва природата на граматическата категория върху процеса на овладяване на чужд език от възрастни, в чиито родни езици липсва такава морфологична категория. Анализът на грешки показва, че формата за мъжки род, която е немаркираната форма във формално отношение, е най-предпочитаната форма в речта на изследваните лица, докато формата за женски род, която е най-маркираната форма, най-често се подлага на заместване.

ЛИТЕРАТУРА

- Банова, С. 2000, Категорията род в обучението по нероден език. *Международна конференция „Nauczanie języków i literatur słowiańskich na progu nowego wieku”, Poznań-Obrzycko, 1–2 юни 2000.*
- Бояджиев, Т. – Куцаров, Ив. – Пенчев, Й. 1998, *Съвременен български език.* София.
- ГСБКЕ т. 2: *Морфология.* София, 1993.
- Данчев, А. 1979, Контрастивна лингвистика, анализ на грешките и чуждоезиковото обучение. В: *Съпоставително езикознание и чуждоезиково обучение.* 11–31.
- Успенский, Б. 1970, Проблемата универсалий в языкознании. В: *Новое в лингвистике.* Москва.
- Bencédy, J. – Fábián, P. – Rácz, E. – Velcsov, M.-né 1994, *A mai magyar nyelv.* Budapest.
- Corbett, G. 1991, *Gender.* Cambridge.
- Quirk, R. – Greenbaum, S. – Leech, G. – Svartvik, J. 1972, *A Grammar of Contemporary English.* London.

BARÓTI TIBOR

Chateaubriand és Puskin

A címben megjelölt témával, annak bármely szempontú megközelítésével még nem találkoztam a puskinai életművel foglalkozó általam ismert szakirodalomban. Dolgozatom célja, hogy ha vázlatosan is, a két kortárs író életművéből vett kiragadott szemelvények alapján rávilágítsak néhány olyan mozzanatra, amelyből ha közvetlen irodalmi hatásra nem is következtethetünk, de kirajzolódhat előttünk a 19. század két szellemóriásának kongenialitása, szellemi rokonsága. Mint a továbbiakban kiderül, Puskin ismerte és nagyra értékelte Chateaubriand irodalmi tevékenységét, arisztokratikus szellemi pozícióját, a történelem megpróbáltatásai közepette tanúsított férfias helytállását. Puskin közvetlen elismerő megnyilvánulásaiiban nem elsősorban a két alkotó társadalmi-politikai nézetazonossága a fontos, hanem mindezekelőtt a szellemi pozíció elsődlegességének a vállalása, a prófétai szerepvállalásból adódó arisztokratikus szellemiség, amely hozzáférhetetlen mind a mindenkori hatalom, mind az ún. „nép”, a tömeg, a szellemtelen csöcsclék-mentalitás elvárásai, „megrendelēsei” számára. Ezért nem meglepő, hogy a szakmailag igényesnek tűnő, Puskin kritikai tevékenységét összefoglalni szándékozó, 1950-ben megjelent, csaknem nyolcszáz oldalas kötet összeállítója és szerkesztője Chateaubriand-t „reakciós francia írónak” nevezi (Пушкин-критик 1950: 744).

Puskin személcyes könyvtárának Modzalevszkij által kiadott leírásában a 731. és 732. számmal jelölve megtalálható Chateaubriand művei Puskin életében megjelent kötetek leírása (Модзалевский 1910: 190–191), de jelen dolgozatban Puskin és Chateaubriand szellemiségének összehasonlításakor lényegében a francia író talán legjelentősebb, 1802-ben megjelent művével, *A kereszténység szellemével* foglalkozom. A fentebb említett, Puskin kritikai tevékenységével foglalkozó mű egyik magyarító jegyzetéből kiderül, hogy Puskin Chateaubriand *A kereszténység szelleme* című művét az első, 1802-es kiadás alapján ismerte. A magyarító jegyzet Puskin *Megjegyzés „André Chenier” c. elégiához* című, a kötetben közölt feljegyzéséhez kapcsolódik: „André Chenier погиб жертвою французской революции на 31 году от рождения. Долго славу его составляло несколько слов, сказанных о нем Шатобрианом, и два или три отрывка, и общее сожаление об утрате всего прочего. – Наконец творения его были отысканы и вышли в свет 1819 года. Нельзя воздержаться от горестного чувства” (Пушкин-критик 1950: 72–73). Puskin idézett megjegyzéséhez kapcsolódó magyarázatban a következőket olvashatjuk: „Шенье был гильотирован 27 июля 1794 г. При жизни Шенье было напечатано только два его стихотворения. В 1802 г. Шатобриан в примечаниях к своему „Тению Христианства” при-

вел два отрывка из стихотворения Шенъе, сопроводив их высокой оценкой поэта” (uo. 603).

Puskin Chateaubriand irányában megmutatkozó figyelme a költő azon képességének egy egyedi megnyilvánulását jelenti, amelyről Dosztojevszkij (1972: 185–187) ír híres jubileumi beszédében: „A világ minden költője közül egyedül Puskin rendelkezett azzal az adottsággal, hogy teljes egészében belelényegüljön más népek szellemiségébe... Nem, határozottan kijelentem, nem volt még egy költő, aki olyan egyetemes, belelényegülő képességgel rendelkezett, mint Puskin, és nemcsak ebben rejlik a dolog nyitja, hanem... abban, ahogyan azonosul lélekben más népek lelkiületével, e csaknem tökéletes azonosulásban, amely azért is csodálatos, mert egyedülálló jelenség a világ minden költője között.”

Dosztojevszkij Puskin fentebb említett képességét az orosz népiség, az orosz szellem kifejeződésének tartja, egyszersmind Oroszország történelmi rendeltetése, üdvtörténeti elhivatottsága megnyilvánulásának, mert „orosszá, tökéletesen orosszá válni ugyanannyit jelent, ... mint minden ember testvérvé, vagy *egyetemes emberré* válni” (uo., 188), s így az emberi testvériség megvalósítása révén hozzájárulni a „világra szóló, az egyetemes emberi egyesítéshez” (uo., 189).

Puskin 1831-ben írt *A visszhang* c. versében a költőt a visszhanghoz hasonlítja, amennyiben a világ, az élet minden jelenségre válaszol. A válaszadás, a reagálás az alkotói, gondolati, kritikai tevékenység számtalan formájában lehetséges. Így Puskin, mint kritikusai megnyilvánulásai tanúsítják, megkülönböztetett érdeklődéssel, de józan kritikával fordult a francia irodalom felé. 1834-ben írt *Az orosz irodalom silányságáról* c. tanulmányában – amely végül befejezetlen maradt – így ír a francia irodalomról, a francia irodalom látszólagos sokszínűségéről: „A XVIII. század elején a francia irodalom uralkodott Európában. Természetes, hogy Oroszszágra is hosszan tartó és erőteljes hatással volt... Ha áttekintjük a végtelen mennyiségű rövid költeményt, balladát, rondót... stb., amelyek a XVII. század elején elárasztották Franciaországot, be kell látnunk, hogy ez a látszólagos bőség valójában meddő kisszerűség. Csak néha jutalmazza a csüggedt kutatót egy-egy ügyesen megoldott helyzet, szerencsésen megválasztott refrén, könnyed fordulat, szívből jövő tréfa, valódi bölcsesség” (Puskin 1981: 104). Amit Puskin (uo. 107) a továbbiakban a francia írók alkalmazkodásáról, a hatalom elvárásainak, ill. a közönség ízlésének kiszolgálásáról ír, még a fentebb idézett kritikájánál is lehangolóbb: „A hatás, amelyet a francia írók a társadalomra gyakoroltak, azzal magyarázható, hogy igyekeztek alkalmazkodni az uralkodó ízléshez és a közvéleményhez... Egyetlen francia költő se merészelt eredeti lenni, egy sem tudott Miltonhoz hasonlatosan lemondani kortársai elismeréséről... Amikor az írók már nem tolongtak főúri előszobákban, a nép felé fordultak, s hogy újra bizalmába férközzenek, visszhangozták legdédelgetettebb nézeteit, vagy éppen bohóc módra fitogtatták függetlenségüket és különbségeiket, ám csakis egy céllal, hogy reputációt vagy pénzt udvaroljanak ki! Hiányzik belőlük és mindig is hiányzott a művészet és az elegancia önzetlen szeretete. Szánalmas népesség!” A következő kor, a XVIII. század szellemiségéről, irodalmáról így ír Puskin

(uo. 108–109): „A kutatás és ócsárlás szelleme ütötte fel fejét Franciaországban. A gondolkodók, megvetve a költészet szóvirágait és a képzelet nemes játékait, a XVIII. század sorsfordító feladatára készülődnek. *Semmi sem lehet idegenebb a költészet-től, mint az a filozófia, amely a XVIII. századról kapta nevét. Ez a filozófia az uralkodó vallás ellen irányul – amely minden népnél a költészet örök forrása volt* [kiemelés tőlem, B.T.], s kedves fegyvere a hűvös, óvatos ironia és a veszett, útszéli gúny. Voltaire, a kor óriása a költészetet is birtokba vette, mint az ember szellemi tevékenységének fontos területét. Eposzt írt azzal a szándékkal, hogy befeketítse a katolicizmust... Elárasztotta Párizst ragyogó szappanbuborékaival, amelyekben a filozófia olyan közérthető és humoros nyelven szólt, hogy csak a rím és a ritmus különböztette meg a prózától. És ez a könnyedség a költészet csúcának tetszett. Végül öregkorára ő is költő lett egyszer, amikor romboló géniusza teljes szabadságában megmutatkozhatott egy cinikus elbeszélő költeményben, amelyben az emberiség számára oly drága, nemes érzelmeket a nevetségesség, az ironia démonának oltárára helyezi, kicsúfolja az antik Hellászt, és káromolja az Ó- és Újszövetséget.”

1836-ban írt Miként vélekedik M. J. Lobanov úr a külországi, valamint a honi irodalom szelleméről c. vitázó cikkében Puskin (uo. 122) védelmébe veszi a francia kultúrát és a kortárs XIX. századi irodalmat, kiemelve a jelenkor vallási újjászületését, név szerint említve Chateaubriand-t: „Egy nép, amelyből Fénelon, Racine, Bossuet, Pascal és Montesquieu származott, amely napjainkban is egy Chateaubriand-nal, egy Ballanche-sal jeleskedhet; ... egy nép, mely oly buzgón vallásos, amely oly ünnepélyesen tagadta meg a múlt század szálnalmas szkeptikus okoskodásait.”

Egy szintén 1836-ban íródott, Chateaubriand Milton *Elveszett paradicsom* c. művének fordítását elemző cikkében az előző század gőgös, minden eredeti, nagy alkotást a francia uralkodó ízléshez igazító, „ferdítő” fordításaival ellentétben Chateaubriand érdeméért az eredeti szöveghez való hűségét említi: „Ныне (пример неслыханный!) первый из французских писателей переводит Мильтона слово в слово и объявляет, что подстрочный перевод был бы верхом его искусства, если б только оный был возможен! Таковое смирение [kiemelés tőlem, B.T.] во французском писателе, первом мастере своего дела, должно было сильно изумить поборников *исправительных переводов* и, вероятно, будет иметь большое влияние на словесность” (Пушкин 1990: 49).

Észak-Amerika „természeti embereinek”, indiánjainak életét írta meg John Tenner, s Puskin 1836-ban írt recenziójában Cooper hasonló, idealizáló műve mellett Chateaubriand útirajzát is említi, mint a valóságtól eltérő, romantikus, idealizáló-poétizáló művet: „Нравы северо-американских дикарей знакомы нам по описанию знаменитых романтистов. Но Шатобриан и Купер оба представили нам индийцев с их поэтической стороны и закрасили истину красками своего Воображения. „Дикари, выставленные в романах, – пишет Вашингтон Ирвинг, – так же похожи на настоящих дикарей, как идиллические пастухи на пастухов обыкновенных”” (uo. 204).

Az arisztokrata származású Chateaubriand a forradalom véres eseményei elől 1791-ben Amerikába hajózik, Kanadába és az Egyesült Államokba, ahol egy holland vezetővel eljut a Niagara-vízeséshez, megismerkedik az őslakos indián népesség életével. Amerikai útjáról részletesen a halála után megjelenő *Siron túli emlékiratokban* számol be, amelyekből nemrég válogatás jelent meg magyar nyelven (Chateaubriand 1999). Az 1802-ben befejezett, nemzetközi hírnevét megalapozó *A kereszténység szelleme* első kiadása – amelyet Puskin is ismert – magában foglalta az „egzotikus” *Atalát*, valamint az amerikai útját is tükröző önéletrajzi ihletésű *Renét. A kereszténység szelleme* múlt századi magyar fordítása, amely Gubicza István nevéhez fűződik, más kiadásból fordít, s a fordító előszavában találunk egy rövid idézetet Chateaubriand úti élményeiből, amelyben az idézetet bevezető, azt kommentáló fordítóval együtt egy a háborítatlan őstermészetben otthonra találó Rousseau-hívővel ismerkedhetünk meg: „Fiatalkalanderunk most a Niagara zuhatag felé irányzát útját. Leküzdhetetlen vágy epezté a természetet eredeti vad állapotában láthatni. Egy holland kalauztól vezetettve Canada tavaihoz jutott. Itt ifjúkori álmait valósulni látta. Hallotta a zuhatagok tompa nyögéseit „melyek vadonról vadonra hullámozva, végre valamely rengeteg mélyén elhaltak”, megfigyelte az őserdő sóhajait a „csend és moraj titokszerű nyelvé”. Boldog volt minő életében soha. Itt a természet nagy templomában nyilatkoztatta ki magát Isten az újkor szent Ágostonának. Egy évig vándorolt e senkitől nem lakott, ábrándjaival benépesített vidékeken, egészen átadva magát a pusztaság gyönyöreinek. „Az ég – elragadtatva így ír – tiszta kék fejem fölött, és a hab átlátszó csónakom alatt, melyet a leggyöngédebb szél is hajt... őszabadság, végre megtaláltalak! Szabadon járkálok, mint az előttem röpülő madár, melyet csak a véletlen kormányoz és csak az árnyék választása hozhat zavarba. Ime olyan vagyok, milyenek a Mindenható teremtet, a természet ura, diadalmasan vitetve a vizcken, míg a folyók lakói hozzám csatlakoznak, a lég népei nekem hymnust énekelnek, a föld vadai üdvözlőnek, és az erdők lépteimre magas sudaraikat hajtogatják. Valjon a társadalom emberének homlokára vagy az enyémre van vésvé eredetünk halhatatlan bélyege?” (Chateaubriand 1876, I: XII–XIV).

Puskin két déli poémája is a szociális és természeti világ, a rabság és szabadság ellentétére épül, de sem *A kaukázusi fogoly* hőse, sem a *Cigányok* Alekója nem mondhatja végül Chateaubriand-nal együtt, hogy „őszabadság, végre megtaláltalak!” *A kaukázusi fogoly* szabadságot keresett a természeti világban, s rabságot talált:

„Beföllegzett... Nincs több reménye.

A földön immár célt se lát.

A végső álmok menedéke eltűnt előle.

Nincs tovább. Fogoly.”¹

(Puskin 1964: 371)

---

¹ Fodor András fordítása.

A *Cigányok* Alekója is a társadalom előítéletei, bilincsei elől menekül, de az ő sorsa is megpecsételtett: az epilógus végleg leszámol a rousseau-ista illúzióval: az ember nem a természeti világban tud feloldódni, hanem kultúrája által, ha uralkodni tud szenvedélyein:

„Bajtól nem véd a vándorélet.
A baj pusztán is megterem,
üldöznek véres szenvedélyek.
S törvény elől nincs védelem.”² (uo. 431)

A *kereszténység szelleme* első kötetének harmadik könyve *A Sz. Írás igazsága. Az ember bukása* címet viseli. Az első fejezet címe: *Mózes hagyományának előnye minden egyéb teremtéstörténet fölött*, a második fejezeté: *Az ember bukása; a Kigyó; egy zsidó szó*. Ez utóbbiban olvashatjuk (Chatcaubriand 1876, I: 119–120): „Bámulat fog el, ha a sz. iratok egy másik igazságát olvassuk. „Az ember – úgymond – meghal, mert megmérgezte magát az élet gyümölcsével; az ember elvész, mert megízlelte a tudás gyümölcsét, mert nagyon közelről ismerte meg a jót és rosszat, mert megszűnt hasonló lenni az evangéliumi kisededhez. – Tegyük föl, hogy Isten más, a lélek bármelyik hajlamára vonatkozó tilalmat ad; mi lett volna az isteni törvényhozás bölcsessége – és mélységéből? Minden más tilalom alig lett volna egyéb, mint Istenhez méltatlan szeszély s Ádám engedtlenségéből semmi erkölcsi következmény nem volna levonható, így azonban az egész világtörténelem az ősatyáknak adott törvényben leli magyarázatát. Isten képessé tette őt az ismeretek megszerzésére; ezt nem is tagadhatná meg, mert az ember értelemmel és szabad akarattal született, de megjósolta neki, hogy ha nagyon sokat akar tudni, a *dolgok ismerete* halált hozó lesz reá és utódaira egyaránt... Az isteni bölcsesség tilalmának mindjárt egy rendkívül csodálatos következménye áll előttünk. Az ember elesik és a kevélység démona okozza bukását. A kevélység elkölsönzi a szerelem szavát, hogy őt megszédítse és... egy asszony az, kiért Ádám egyenlő akar lenni az Istennel: a szív két fő szenvedélyének, a szerelem és hiúságnak meglepő leleplezése!”

Első, a Chatcaubriand-tól vett idézethez fűződő megjegyzésem az ember bukását okozó *kevélység*, illetve a *kevélység démona* szavakra vonatkozik. A fentebb már idézett *Cigányok* c. poéma hőseit, Alekót nevezi a poéma másik hőse, az öreg cigány *gőgös embernek*, s a Chatcaubriand által is említett, az ember bukását okozó *kevélység*, *büszkeség*, *gőg* puskinai ábrázolását Dosztojevszkij (1972: 176–177) a már szintén fentebb említett Puskin-beszédben az „átkozott kérdés” orosz megoldásának tartja:

---

² Hegedűs Géza fordítása.

„Hagyj minket el, te gögös ember,
Vadak vagyunk mi. Mit se rendel
Nekünk a törvény. Nem ölünk:
Vér, büntetés nem kell nekünk.”

Mindez természetesen fantasztikus, de a *gögös* ember valóságos, markánsan megragadott. És nálunk elsőnek Puskin ragadta meg, és ezt nem szabad elfelejtenünk... Itt már lassan kibontakozik a kérdés, „az átkozott kérdés” orosz megoldása, a nép hite és igazsága szellemében: „Alázkodj meg, gögös ember –, és legelőbb munkáld meg saját mezőidet” – így hangzik e megoldás, a nép igazsága, a nép értelme szerint. „Nem rajtad kívül, tenmagadban van az igazság? találj meg hát bensődben, engedelmeskedj neki, légy parancsolója önmagadnak – és meglátod az igazságot.”” A másik megjegyzésem a Chateaubriand-tól vett idézetben az ember bukását okozó *két fő szenvedélynek*, a szerelemnek és büszkeségnek, nagyságnak, kevélységnek az összekapcsolására vonatkozik, amelyre Puskin költészetében is számos példát találhatunk. A legfőbb hatalmat bűn által elérő, haldokló Borisz Godunov cár a trónon őt követő fiának mondott intelmében a hatalom, az uralkodás egyik feltételeként említi a szerelmi csábítás elutasítását:

„cárrá te jogszerint leszel most,
Istennek én, csak én felelhetek...

...
Kedves fiam, abba a korba lépsz,
Midőn egy női arc vérünk kavarja.
Őrizd, őrizd szent tisztaságodat,
Ártatlanságod és kevély szemérmed.
Aki megszokta, hogy ifjúkorától
Bűnös érzéki élvben elmerüljön,
Férfivá érve zord s vérszomjas az,
Az elméje eltorzul idő előtt.”³

(Puskin 1964: 822)

A tragédia elején Pimen atya a világ hívságaira szomjazó Grigorijnak az Istennek szentelt élet boldogságáról szólva a világi nagyság és az asszonyok csábításának értelmetlenségéről beszél:

„Ne panaszold, hogy a bűnös világot
Korán otthagytad, és kevés kísértést
Küld rád a Magasságos. Higgy nekem,
Csak messziről bilincsel le a hír.
Pompa s az asszonyok álnok szerelme.” (Puskin 1964: 774)

---

³ Németh László fordítása.

Pimen szavai prófétikusnak bizonyulnak, mivel a krakkói jelenetekben – Chateaubriand fentebb idézett szavaival szólva – „a kevélység démona elkölcsönzi a szerelem szavát”, s az, ami Marina számára egyet jelent (a cári hatalom megszerzése és a szerelem összekapcsolása), az Grigorij, a bitorló számára a személyes emberi érzés, szenvedély, ill. a személytelen hatalmi törekvés belső konfliktusává válik.

A *Fukar lovag* c. kisdrámában a második jelenet pincéjében nagysága záloga, aranyai előtt hódoló báró hatalmi szenvedélyét az általa csalárdnak minősített szerelmi szenvedéllyel kapcsolja össze:

„Mint szilaj ifjú, ki epedve várja,
Hogy lássa ágyasát, vagy a
Megcsalt szegény nőt, úgy csengek én is
Az édes percért naphosszat, midőn
E pince mélyén drága ládikáim
Megláthatom...
... Mint valami démon,
Uralkodom e helyről a világon...”⁴ (Puskin 1964: 839)

A szerelem mint szenvedély és a hatalomvágy, a vélt vagy valós nagyság csábításának összekapcsolásáról beszélhetünk a *Mozart és Salieri*, valamint *A Don Juan kövendége* c. kisdrámákban is, de a szóban forgó jelenség példájaként Puskin 1830-as *В начале жизни школу помню я* kezdetű verset említeném, mivel egy további, Chateaubriand által *A kereszténység szelleme* c. művében említett problémával is összefüggésbe hozható. A terzinákban írt, sokak számára dantei ihletésű költemény gyermek hőse az igazságot, az igaz utat megjelenítő tanárnő figyelmeztetési ellenére „eltévelyedik”, a homályos kert allegorikus-szimbolikus szobrainak szemlélésébe merülve, feledkezve végül két démonikus alakot ábrázoló szoborra bukkan, amelyek közül az egyik a Chateaubriand által is említett *kevélység, büszkeség*, a másik pedig a *csábító, hamis élvezet, a nőiség szobra*:

„Один (Дельфийский идол) лик молодой -
Был гневен, полон гордости ужасной,
И весь дышал он силой неземной.

Другой женообразный, сладострастный,
Сомнительный и лживый идеал -
Волшебный демон - лживый, но прекрасный.”

(Пушкин 1965: 147–148).

---

⁴ Gáspár Endre fordítása.

Puskin költeményének további, befejező három versszaka úgy tűnik, pontosan azt a lelkiállapotot tükrözi, amelyről Chateaubriand *A kereszténység szelleme* c. műve második kötetének kilencedik, *A szenvedélyek céltalansága* c. fejezetében (1876, II: 156–157) ír: „Szólnunk kell még a lélek azon állapotáról, mely nézetünk szerint, eddig nem volt eléggé megfigyelve, mely közvetlen a szenvedélyek kifejlődését előzi meg, midőn még ifjú, tevékeny, érintetlen, de zárkózott tehetségeink cél és tárgy nélkül csak önmagukon gyakorolják erejüket. Minél civilizáltabb lesz a társadalom, annál veszélyesebb mérvet ölt a szenvedélyek céltalansága... Kiábrándulunk, mielőtt élveztünk volna; vannak vágyaink, de nincsenek illúzióink. A képzelet gazdag, túláradozó, tündérien szép; a való szegény, sivár, köznapi. Az ember tele szívvel, üres világban lankadozik; s midőn valamit megízlelt volna, már undort érez minden iránt. Csaknem hihetetlen, hogy e szomorú lelki állapot mennyi keserűséget vegyít az életbe; a szív befelé fordul, tehetetlen erőlködésben emészti föl azon nemes erőket, melyeket rá nézve hiábavalóknak érez. A régiek nem ismerték annyira e titkos nyugtalanságot, mely ez elfojtott szenvedélyek benső forrongásából származik; más oldalról nem voltak annyira hajlandók a túlzásokra, tárgy nélküli remények és félelmekre, az eszmék és érzelmek örökös ingadozásaira, ez állandó állhatatlanságra, mely nem egyéb, mint folytonos undor...” Puskin idézett versének befejező strófái erről a tapasztalat nélküli kiábrándulásról, illúzió nélküli vágyakról, a lélekre nehezedő unalom, csömör érzéséről szólnak:

„Пред ними сам себя я забывал;
В груди младое сердце билось – холод
Бежал по мне и кудри подымал.

Безвестных наслаждений ранний голод
Меня терзал – уныние и лень
Меня сковали – тщетно был я молод.

Средь отроков я молча целый день
Бродил угрюмый – всё кумиры сада
На душу мне свою бросали тень.” (Пушкин 1965: 147–148)

Idézett művében Chateaubriand – mint Puskin is – számos helyen foglalkozik Dante költészetével mint a keresztény szempont letéteményesével. A második kötet negyedik könyve *A keresztény pokol* c. fejezetét követő tizenhatodik, *Párhuzam a pokol és Tartarus* c. fejezetében Chateaubriand (1876, II: 225–226) Dante Poklának egy jelenetével foglalkozik: „Dante az övét valami határozatlan légkör és egy folyton nyargaló vihar közepett tünteti föl: egyik [Vergilius, B.T.] a szerellemnek saját ábrázolását adja büntetésül, a másik e büntetést a lélek azon zavart, rendetlen állapotában akarja fölhaladni, mit e szenvedély előidéz. Dante egy szerencsétlen párt megállít a szélvész közepett: Rimini Franciska a költő által kérdezettve így adja elő szerencsétlenségét és szerelme történetét: Noi leggevamo stb.

„Egy feledhetetlen emlékü üres órában olvastuk *a szerelem diadalát Lancelot fölött*. Egyedül valék kedvesemmel minden gyanú nélkül; arcunk többször elhalványult és zavart szemeink találkoznak. Egyetlen pillanat mindkettőnket elejtet. Midőn végre a boldog Lancelot az óhajtott csókot elnyeri, ekkor az, ki nem fog többé tőlem elszakíttatni, ajkamhoz érinté remegő ajkait és mi elejtők a végzetes könyvet, mely föltárta előttünk a szerelem titkait.”⁵

Az irodalom és az élet összekapcsolására a műben tükröztetett érzéssel történő azonosulásra Puskin műveiben is számos példát találhatunk. Egyetlen jellemző példára szeretnék rámutatni, nevezetesen Tatyjana esetére Puskin *Anyeginjában*, mikor is Tatyjana Anyegin iránt fellobbanó szerelme kialakulásának egyik forrása – a Chateaubriand által említett dantei Francesca da Rimini történetéhez hasonlóan – az általa olvasott regényekben olvasott szerelmi történetek hőscivel való azonosulás:

„Regényben most hogy áhította
Az édeskés költői szót!

S mily életet varázssal itta
A csábító illúziót!

Lélek-tüzén életre kelnek
Regényhősök, regényszerelmek,

Linar s Malek-Adhel mese

És Julie Volmar kedvese,

S a szenvedély bús vértanúja,

Werther s a pompás Grandison

– Mesejétől elaluszom –

Álmodva mind-mind látja újra

S mind egy alakká egysül,

S mind Anyeginná testesül.

S amíg az édes mérget issza,

Magát hősnőnek képzei,

S Delphine lesz, Julia, Clarissa;

S ártó könyvében megleli,

Kószálva halk erdőmagányban,

Vágyuk titkos tüzét a vágyban,

Mely túlfeszült szívében ég,

Sóhaj, s e más gyönyörűség,

Más bú övé lesz révületben

Egész lelkén áradva szét...”⁵

(Puskin 1964: 570–571)

---

⁵ Áprily Lajos fordítása (kicmelés tőlem, B.T.).

IRODALOM

- de Chateaubriand, François René 1999, *Siron túli emlékiratok. Válogatás.* Bp.: Osiris Kiadó.
- de Chateaubriand, M. le Vicomte 1876, *A kereszténység szelleme I-II.* Fordította: Gubicza István. Bp.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 1972, *Tanulmányok, levelek, vallomások.* Bp.: Magyar Helikon.
- Puskin, Alekszandr 1964, *Válogatott költői művei.* Bp.: Európa Könyvkiadó.
- Puskin, Alekszandr 1981, *Cikkek. Tanulmányok. Napló.* Bp.: Európa Könyvkiadó.
- Модзалевский, Б.Л. 1910, *Библиотека А.С. Пушкина.* СПб.
- Пушкин, А.С. 1965, *Стихотворения.* Москва: Художественная литература.
- Пушкин, А.С. 1990, О Мильтоне и Шатобриановом переводе „Потерянного рая”. В кн.: *А.С. Пушкин об искусстве в двух томах. Том II.* Москва: Искусство.
- Пушкин-критик* 1950, Москва: Государственное издательство художественной литературы.

BERTA ÁRPÁD

Térd'

A magyar *térd* szó a TESz. szerkesztői szerint (3: 895ab)² „valószínűleg származékszó, [melynek] alapszava, az önállóan ki nem mutatható *tér- csuvasos jellegű őtörök jövevénytörök”.³ *Térd* szavunk régóta a magyar nyelv korai török jövevénytörök közé, – és ezek között helyesen – a biztos etimológiával rendelkező szavak csoportjához tartozik.⁴ A korábbi vonatkozó irodalom bibliográfiai adatait a TESz. (3: 895b) tartalmazza.

A cikk ennek a biztos török etimológiával rendelkező *térd* szónak a törökségi hátterével kíván foglalkozni, mert ezen a területen – a korábbi irodalomhoz képest – új megállapításokat tehetünk:

1. Úgy tűnik, hogy a ‘*térd*’ jelentésű török szó (csuvasos *tür ~ köztörök *tiz*) képzett alak.

2. Továbbélphetünk a mindmáig vitatott őstörök rekonstrukciók területén, köztük az áltái és a török nyelvtörténet egyik alapkérdésének a vizsgálatában, az ún. rotacizmusában.

A magyar *térd* szó valóban belső képzésű, kicsinyítő képzővel bővített származékszó, és bázisául egy csuvasos *tür hangalak szolgálhat.

---

¹ A H. Tóth Imre professzor urat 70. születésnapja alkalmából köszöntő gyűjteményes kötetbe egy olyan rövid etimológiai tanulmányt nyújtok át – jó egészséget s még hosszú ideig tartó alkotókedvet, sikereket kívánva – egykori tanáromnak, melyben igyekszem igazolni, hogy nagyon figyeltem arra, amit többször hallottam tőle óráin majd később egyéb alkalmakkor is. Sok minden mellett az adatok tiszteltére, a nyelvi tények módszeres rendszerezésének szükségességére tanított, s arra, hogy újat mondani a nyelvészeten nemcsak új adatok birtokában, hanem a már korábban is ismert nyelvi tények gonpos mérlegelése után is lehet.

² EWÜng. 1506a.

³ Az etimológia támogatására a szótár szerkesztői néhány török nyelvi adatot sorakoztatnak föl, föl hívják a figyelmet az irodalomban elterjedt köztörök *tiz* ‘*térd*’ ~ mongol *türe* ‘csizmaszár’ egyeztetésre (vö. Ramstedt 1935: 415b: *tür* ‘Stiefelschaft’, melynek esetleges tunguz párhuzamaival kapcsolatban l. Doerfer 1985: 69–70), majd az átvett ócsuvas alakot *tür vagy *tēr formában rekonstruálják, mely a magyarban +*d*, +*gy* kicsinyítő képzővel bővült. Ez utóbbihoz l. a *térd* szó nyelvjárási *térgy* alakját.

⁴ A megfelelő török szavak helyes egyeztetése a magyar *térd* szóval megtalálható már Beregszászinál, idézi Gombocz 1912: 129.

A csuvasos *tīr formát, ill. ennek köztörök megfelelését a turkológiai irodalom simplexnek tartja: vö. Räsänen 1969: 482a (*tīr); Clauson 1972: 570b (1 *tīz* (d-) ‘knee’); Sevortjan 1980: 336–337 (*dīz*⁵ ‘koleno’).

A ‘térd’ jelentésű török szó az ötörök kor nyelvemlékes szakaszától kezdődően jól adatolt, s a fontosabb adatok a föntebb jelzett etimológiai és szótörténeti szótárakban megtalálhatók. Tekintettel erre, itt elégséges egy rövid válogatást nyújtunk a nyelvtörténeti adatokból, míg a modern török adatok összeállításánál igyekszünk ugyan a teljességre, bár itt sem voltunk figyelemmel valamennyi rendelkezésünkre álló nyelvjárási adatra.

Ötörök adatok:

tizlig ‘having kneec’ (KT keleti 2; BK keleti 3); *tiz* ‘kneec’ (Irk Bitig 60);⁶

Középtörök adatok:

tiz, *tizgi*⁷ ‘Knie’ (CCD); *tiz* ‘diz’ (AT); *tiz* id. (Id.); *tiz* ‘knee’ (Koran); *tiz*, *diz* id. (Hexaglot);

Modern török adatok:

O: *diz* ‘koleno’ (ttö); *dīd*⁸ id. (tkm); *diz* id. (gag); *diz* id. (az);

K: *tēz* ‘koleno, kolenka; kolcni’ (tat); dial. *tēd* ‘koleno; kolennyi’ (bšk); *tīze* ‘koleno’ (kzk); *tiz* id. (kr-tat); dial. (*južn.*) *tiz* id. (kirg); *tize* id. (kirg); *dize* id. (kkalp); *tiz* id. (kmk); *tiz* ‘koleno, kolenka’ (nog); *tiz* ‘koleno’ (kar. t, h); *tiz* id. (kar. t); *tüz* id. (kar. k); *kiz*⁹ id. (kar. h);

Sz: *tize* ‘koleno’ (ojr); *tize* ‘štany’ (ojr.Kmd); vö. *diskek*¹⁰ ‘koleno’ (tuv); dial. *tīs* id. (hak); *tīzek*, *tīstenek* id. (hak); *tizenek* id. (szag);

---

⁵ Sevortjan két részre osztja a szócikkét: *dīz* és *tize*. A szócikk második részében a *tize* forma alatt számos – egymással nem közvetlenül összefüggő – származékot említ, melyeket +A, +Ak, +kA, +gAk képzős származéknak gondol, s itt említ olyan formákat is, melyek az általa eredetinek gondolt *dīz* szónak a *baš* ‘fej’ szóval alkotott összetételére vezethetők vissza. Az özbegből és a neoujgurból idézett *tizzā*, *tizzā* szóformákkal kapcsolatban Sevortjan megjegyzi, hogy a szóbelseji gemináta valószínűleg egy -zl- szegmens helyén állhat (*tiz+le*). A +Lā denominális nomenképző ugyanakkor ilyen funkcióban ismeretlen, így megjegyzése jelenlegi formájában nehezen kezelhető.

Érdemes rögzíteni, hogy Sevortjan, aki etimológiai szótárában mindig igyekszik az ősi igei és nominális bázisok meglétének igazolására, a szócikkben leszögezi, hogy a nyelvi adatok alapján nincs realitása egy egykori *tiz- (sic!) ige rekonstrukciójának.

⁶ Vö. még: *tiz* ‘Knie’ (Bang–Gabain 1931).

⁷ Obskurus alak. +G/ képzővel aligha számíthatunk, talán egy +Ak kicsinyítő képzős *tizāk* forma birtokos személyragozott alakja lehet a *tizgi* < *tizāki szóforma. A CCD *tizge* ‘Strumpband’ adata a *tiz* bázis +GA képzős származékának tűnik.

⁸ A tkm. adat mélyhangrendűsége talán másodlagos, hosszú vokális viszont megőrzött ősiség.

⁹ Az etimologikus *t- helyén jelentkező k- másodlagos a karaimban. (Nem érinti a cikkben tárgyaltakat, de jól ismert jelenség ennek a fordítottja is, amikor az etimologikus *k- helyén t-t találunk a karaimban.)

¹⁰ Egy egykori +GAk képzős származék.

T: *tiz* id. (nujg); dial. *tizzä* id. (nujg); *tiz* 'knee' (nujgJarring); *tez*, *tiz*, *tis* 'koleno' (lobn); *tez* id. (sujgMalov); *tiz*, *tiz*, *tuza* 'genou' (szalKakuk); *tüz*, *tizex* 'koleno, koleni' (szalTunišev); *tiz*, *tizza* 'koleno, koleni' (özb);

J: *tüsdx* 'perednjaja storona ljažki; koleno, koleni' (Pckarskij 1959, 3: 2923);

H: *tīz*, *tīz* 'Knie';

Cs: *čēr* '(ust.) koleno i koleni'.

A nyelvtörténeti és modern török formák egy régi török *tīz alak rekonstrukcióját teszik lehetővé. Az itt – szándékosan „régii török” címkével ellátottan – rekonstruált forma, melyet eddig simplexnek tartott az irodalom, valószínűleg származékszó. Forrása egy – egyébiránt jól – ismert török ige, a *tirä-* 'alá-, ki-, feltámaszt' lehetett.

Az igei bázis nyelvtörténeti adatairól jó tájékoztatást nyújtanak a következő helyek: Clauson 1972: 533a (*tirä-* (d-) 'to prop up, support'); Severtjan 1980: 237–240 (*dīre-* 'podpirat').¹¹

Erdal az ótörök szóképzésről írott monográfiájában három helyen (1991: 360, 569, 620) tesz említést az ótörök *tirä-* 'to prop up' igeről, ill. származékairól. Itt két lényeges megfigyelését érdemes megismételni:

1. Ugy látja (360), hogy a -gOk deverbális névszóképző előtt a tövégi -ä- magánhangzó pontosan úgy tűnik el, mint az tapasztalható a tövégi magánhangzók -go szegmens előtti eliziójakor a *tara-gak* > *targak* 'comb', *kūri-gāk* > *kūrgāk* 'oar; shovel', *ārii-gür* > *ārgür-* 'to melt (tr.)' esetében: *tirä-gōk* > *tirgōk* 'pillar, post'.¹²

¹¹Severtjannál czűttal is két részre osztott a szócikk. A *dīre-* < **tirä-* 'podpirat'; opirat'sja na čto-l., upirat'sja vo čto-l.; imet' podderžku' stb. jelentésű igei alak után, a második részben a közel hasonló jelentésű *tirke-* 'podstavljat' podporu; stavit' stolb' ige adatai vannak felsorolva. A *tirke-* ige a széles elterjedtséget mutató *tīre-* (*dīre-*) igevel szemben csak a csagatájából, ill. özbeg és ttö. nyelvjárásokból mutatható ki, s a *tirä-* származékából alakulhatott ki, melynek két módja is elképzelhető: **tirä-(o)k+A-* > *tirke-*, ill. **tirä-(X)g+A-* > *tirke-*.

Severtjan (1980: 238) arra gondol, hogy a *tirä-* ige denominális származék lehet, s egy +A- formánst különít el az ige szegmentálásakor: *tīr+e-*. A *tīr* bázis – Severtjan véleménye szerint – a törökben perzsa eredetű lehet. Mindez egy elvi lehetőség, mely további vizsgálatot igényel, akkor is, ha sem Clauson 1972: 533a, sem Erdal – az ótörök szóképzésről írt – monográfiája (1991) nem számol azzal, hogy az ótörök *tirä-* ige származékszó lenne.

Severtjan másik megjegyzése, mely egy egykori, de szekunder **tīr-* ~ **tīr-* ige rekonstrukciójának a lehetőségét csökkenti, az adatok szórványos volta miatt aligha több mint egy munkahipotézis, mely még nagyon figyelmes vizsgálatra vár.

¹²Nem lényegtelen, de itteni gondolatmenetünk szempontjából másodlagos kérdés, hogy a *tirgōk* olvasat bizonytalan. Lehet, hogy *tirkōk* alakot kell fölvennünk, amennyiben a tövégi magánhangzó -go szegmens előtti eltűnése következtében tövégi pozícióba került /r/ után a /g/ éppúgy /k/ lesz, mint az szabályosan bekövetkezik az eredeti tövégi /r/-ek utáni helyzetben.

2. Rámutat (620), hogy a *tirä-* bázisige 'to prop up / against' jelentése – el-
lentétben gyakran átvitt jelentéstartalmú származékaival – az ótörök anyagban min-
dig konkrét fizikai értelemben értendő.

A török *tirä-* ige származékaihoz l. még: Doerfer 1965: 655.

Az ótörök *tirä-* igei bázis modern török adatai a következők:

O: dial. *dire-* 'podpirat' (stenu i t.p.)' (ttö);¹³ *dīre-* 'podpirat'; prislonjat'; upirat'sja
vo čto-l., opirat'sja o čto-l.; pristavljat'; prikladyvat'; prihodit' k čemu-l.; dohodit' do
čego-l., dostigat' čego-l.' (tkm);¹⁴ a gagauzban a bázisige nem mutatható ki, hiszen
helyére a továbbképzett *direkle-* (< *dire-k+le-*) ige lépett, de az eredeti bázis száрма-
zékaai továbbélnek;¹⁵ *dirä-* 'upirat' (vo čto), podpirat'; pristavit' (az);¹⁶
K: *těrdä-* 'podpirat', podperet', stavit' (postavít') podporki' (tat);¹⁷ *těrdä-* 'podpirat' čto;
prislonjat', pristavljat'; (*peren.*) dovodit' do kakogo-l. sostojanija' (bšk);¹⁸ *tīre-* 'pod-
pirat' (kzk);¹⁹ *tire-* 'podpirat'; upirat' (kr-tat);²⁰ *tire-* 'podpirat' (kirg);²¹ *tire-* id.
(kkalp); *tire-* 'podpirat'; pristavit' čto-l. k čemu-l. vplotnuju' (kmk);²² *tire-* 'podpi-
rat'; stavit' podporku; opirat' (nog);²³
Sz: *tīre-* 'podpirat' čto-libo' (hak);²⁴

¹³ Fontosabb származékai: *direk* 'stolb, stojka, drevko; mačta; šest'; *diren-* 'upi-
rat'sja, uprjamit'sja; uporstvovat'; nastaivat' na svoem; okazyvat' soprotivlenie, soprotivljat'-
sja; protivit'sja'.

¹⁴ Fontosabb származékai: *dīreg* 'podporka; rasporka; (*peren.*) oplot, opora; pod-
deržka'; *dīrel-* II 'byt' podpertym, podpirat'sja; byt' prislonennym, prislonjat'sja; ustrem-
ljat'sja; byt' napravlennym, ustremlennym (*o glazah, vzgljade*)'.

¹⁵ Fontosabb származékok: *direk* 'stolb, kolonna; mačta; balka; drevko'; *direkle-*
'podpirat', podderživat'; (*peren.*) podtverždat'; utverždat'.

¹⁶ Fontosabb származékok: *diräk* 'stolb, breвно, balka; opora, podporka'; *dirän-*
'upirat'sja, byt' pristavlennym, podpirat'sja; nastaivat', nalegat', nastojatel'no trebovat';
uprjamit'sja, uporstvovat'.

¹⁷ Fontosabb származékok: *těrdü* 'podporka'; *těräk* 'podporka, podstavka; (*pe-
ren.*) opora; podderžka, nadežda'.

¹⁸ Fontosabb származékok: *těrdü* II 'podpora, podporka'; *těräk* 'podpora, podpor-
ka, podstavka; (*peren.*) opora, podderžka; oplot (*vysok.*)'; *těragēs* 'podporka; upor; soška,
sošnik u orudija, pulemeta i.t.p.'.

¹⁹ Fontosabb származékok: *tirek* 'podporka, opora'; *tiren-* 'opirat'sja'; *tirew*
'stolb; podporka'.

²⁰ Fontosabb származékok: *tireme* 'podporka, opora'; *tirel-* 'byt' popertym, upor-
stvovat', soprotivljat'sja'.

²¹ Fontosabb származékok: *tirek* 'podporka; (*peren.*) opora'; *tirō* 'podpiranie;
podporka, opora; ljušnja (časť telegi)'.

²² Fontosabb származékok: *tirev* 'podporka; (*peren.*) prepjatstvie'.

²³ Fontosabb származékok: *tirev* 'stolb, podporka'; *tirek* 'podporka, podstavka;
(*peren.*) opora, podderžka'; *tireniš* 'opora, podderžka'.

²⁴ Fontosabb származék: *tireg* 'podporka'.

T: *tiri*-²⁵ ‘upirat’, ‘podpirat’, ‘prislonjat’; ‘stavit’ ‘podporki’ (nujg);²⁶ – (szal);²⁷ *tira*- ‘podpirat’, ‘upirat’, ‘prislonjat’, ‘opirat’ (őzb);²⁸

J: *tirā*- ‘podpirat’, ‘upirat’ ‘koncom ostreja vo čto-libo; prinosit’ (Pekarskij 1959, 3: 2678–2679);²⁹

H: vö. *tīrān*- ‘ausruhen’³⁰, ‘sich anlehnen’;

Cs: *těre*-³¹ ‘upirat’sja, protivit’sja’.³²

Az ótörök *tiz* ‘térđ’ szó úgy függhet össze az ótörök *tirā*- < őstörök *tīrā- igével, mint ahogy több -(X)z képzős ótörök névszó *or(V)* tövű igei bázisával, vö. pl. a következő adatokat Erdal (1991: 323) összefoglalásában:³³

kūtuz ‘a mad dog’ < *kūtur-(u)z;

ārgüz [‘a hó és a jég olvadása a tavasz elején’] < *ārgür-(ü)z;

munduz [‘szenilis, együgyű’] < *mun-dur-(u)z;

adiz [‘egy kisebb (műveletlen) földdarab’] < *adīr-(i)z;

yavüz ‘bad’ < *yavri-z;

sāmiz ‘fat (adj., of an animal)’ < *sāmri-z.

Ugyanezen kategóriában említhető a magyar *ökör* szó török etimonja is, melynek köztörök formája *pökkVr-(X)z > *pökkXz = *pökkXz alakban rekonstruálható.³⁴

Kérdéses, hogy etimológiai összefüggés kereshető-e a ‘térđ’ jelentésű török *tīz* és a ‘könyök’ jelentésű *tīrsgāk* > *tīrsāk* szavak között. Räsänen (1969: 481b),³⁵ Clauson (1972: 553b: *tīrsgāk*), Sevortjan (1980: 336–337) nem utalnak ennek még

²⁵ A nujg. második szótagi -i- az UjgRSI. *tirimāk* lemmájában másodlagos.

²⁶ Fontosabb származékok: *tirāš* ‘podpiranie’; *tirāk* ‘opora, podpora, podporka, podstavka’.

²⁷ Vö. ugyanakkor szal. (Tenišev) *terex* ‘podporki (pod potolkom)’.

²⁸ Fontosabb származékok: *tirak* ‘podporka, opora; (peren.) opora’; *tirgak* ‘podporka, opora; kreplenie; (peren.) opora, oplot’.

²⁹ Fontosabb származékok: *tirān*- ‘upirat’sja vo čto, opirat’sja na čto (Instr. Abl.); ukrepljat’sja’; *tirāx* ‘obladajuščij krepkimi myščami, ne dopuskajušč mi (skotinu) ostupit’sja ili poskol’znuť’sja; krepkij, ustojčivij; ustojčivost’; podpora, podporka’.

³⁰ Világosan másodlagos jelentés.

³¹ A csuvas igei bázis és származékai jövevényelemek a tatárból.

³² Fontosabb származékok: *těrev*, *těrek* ‘podporka, upor; opora’; *těren*- ‘opirat’sja; upirat’sja’.

³³ Mindez a régi török -(X)z képző expanziós viselkedését, és az *or(V)*- végű igei bázisok végződésének megrövidülését, pontosabban elizióját mutatja.

³⁴ Vö. A magyar nyelv korai török jövevénytiszavainak törökségi hátteréhez II (3. Iker; 4. *Ökör*) c. cikkemet (Nyelvtudományi Közlemények 98, 2001: 175–185).

³⁵ Räsänen az idézett helyen egy közleccbről nem magyarázott összevetést javasol a kzk. *tilārsāk* ‘Schienbein’ szóval.

a lehetőségére sem. Róna-Tas (1970: 727) viszont határozottan fölveti az etimológiai összefüggés lehetőségét: „A török *tiz* ‘térd’ szó nem választható el a *tirsgek* ‘könyök’ szótól. Világosan mutatja ezt a hakasz *tirsek* ‘az állat hátsó lábának térde’, valamint a csulimi *tirsek* ‘térdkalács’ szó is. A szó tehát eredetileg a végtag csuklóízületét jelentette.” Erdal (1991: 74) nem foglal állást a kérdésben, pontosabban inkább elutasító a véleménye, mintsem igenlő, hiszen utal rá, hogy Zieme–Kara 1978 a 430. jegyzetben a *tirsgäk* ‘elbow’ szót a *tiz* ‘knee’ származékaként említik, s jelzik, hogy ez utóbbi összefügg a magyar *térd* szóval, de Erdal a jegyzetben foglaltakra vonatkozó véleménye helyett kizárólag Doerfer szóbeli közlésére hivatkozik, miszerint Doerfer mindezt nem tartja valószínűnek.

A ‘könyök’ szó történeti adatainak jó összeállítását nyújtja Clauson 1972: 553b, így ezúttal megelégszünk a modern formák felsorakoztatásával:

O: *dirsek* ‘lokot’; izgib, povorot (dorogi); izlučina (reki)’ (ttö); *tirsäk* ‘lokot’; koleno (truby)’ (tkm); *dirsek* ‘lokot’; loktevoj; izgib, povorot, koleno; (*ust.*) lokot’ (starinnaja mera dliny, ravnaja 0,637 m)’ (gag); *dirsäk* ‘lokot’; sgib, izgib (reki); (*teh.*) koleno, kronštejn’ (az);

K: *těrsäk* I ‘lokot’; II ‘(*teh.*) koleno, kolence’ (tat); *těrhäk* ‘lokot’; loktevoj; (*teh.*) koleno’ (bšk); *tirsek* ‘golen’ (kzk); *tirsek* ‘lokot’ (sustav); koleno (truby)’ (kr-tat); *tirsek* ‘ahillesovo suhožilie; jačmen’ (kirg);³⁶ *tirsek* ‘lokot’ (kmk); *tirsek* ‘lokot’ (nog);

Sz: *tirsek* ‘koleno zadnej nogi životnogo’ (hak);

T: *tirsak* ‘lokot; (*teh.*) koleno’ (özb); *tüssäx*, *tüssix* ‘lokot’ (szalTenišev);

H: *tirsäk* ‘Ellenbogen’.

Ha összevetjük a ‘könyök’ szó adatainak hangtani köntösét a ‘térd’ szó adataival, láthatjuk, hogy mindössze két olyan nyelvet találunk, ahol az adatok nem erősítik meg az etimológiai összefüggés föltételezését. Ezek a nyelvek a türkmén és a szalár.

A szalárban tapasztalható eltérés (az *-i- ~ -j- ~ -u- ~ -ü-* ingadozás, ill. a következetes *-ü-*) a *tiz*, *tiz*, *tuzə* (szalKakuk), *tüz*, *tizex* (szalTenišev) ‘térd’, ill. *tüssäx*, *tüssix* (szalTenišev) a ‘könyök’ szóban, nem tűnik olyan számottevőnek, hogy mindez cáfolhatná az etimológiai kapcsolat lehetőségét. Az önálló irodalmi nyelvvel nem rendelkező, Kínában beszélt szalár nyelvjárási hálózat vokalizmusa a konzervatívabbnak és „szabályosabbnak” tűnő első szótagban is jelentős ingadozást mutat más szavakban is. Vö. pl. Tenišev 1976-ban kiadott szalár anyagából a vizsgálatunk tárgyával kiválon összevethető *tiz ~ tüz* ‘rovnyj, gladkij; ravnina, nizmennost’ belső ingadozást mutató példát. A *-z-*, *-z*, ill. *-ss-* szembenállása természetesen tekinthető: a *-z-*, *-z* egy történeti *z, az *-ss-* egy **-rs(g)-* hangkapcsolat helyén áll, s ez utóbbi szalár képviselő asszimilációs folyamat eredménye lehet.

³⁶ A kirgiz szó második jelentése, ‘jačmen’ aligha tartozik ide (másként Clauson 1972: 553b), inkább egy homofón alakról lehet szó, vö. *tirsek* ‘pryšč, ugor’; jačmen’ (na glazu)’ (ojr), *diskek* ‘(med.) jačmen’ (tuv).

Súlyosabb fejtörést okoz a türkmén adatok között feszülő különbség, ahol a 'térđ' jelentésű szó hangalakja *dīđ*, míg a 'könyök' szó *tirsāk* formában adatolt. Első látásra ezek az adatok nem tartozhatnak közös etimonhoz. Összefüggésük mégsem zárható ki teljes biztonsággal. A 'térđ' jelentésű tkm. *dīđ* szó egy **tīz* alakra mehet vissza, s a mai tkm. hangalak kialakulása szabályosnak tekinthető: a **t-* > *d-* hangváltozás egy hosszú vokális előtt teljesen szabályos, a szóvégi **-z* > *-đ* szintén rendszerszerű. A mélyhangrendű ~ magashangrendű *l*-féle hang egymás helyén való megjelenése sem tartozik a váratlan hangtani változások közé, s mindez független attól, hogy kiindulópontként egy etimonban *ī* vagy *ĩ* szerepelt. A tkm. *tirsāk* 'könyök' szóban – etimológiai összefüggés esetén – a *t-* szőkezdő arra utalhat, hogy a magánhangzó a szóban korán rövidde vált, s így nem ment végbe a **t-* > *d-* változás. Feltehető, hogy a magánhangzó lerövidüléséért a szóképzés kapcsán kialakult új szóstruktúra (**tīrd-(X)z* > *dīđ*, de **tīrd-(X)z+gāk* > **tīrZ(G)āk* > *tirsāk*) lehet a „felelős”. A türkmén ilyen szempontú módszeres vizsgálata még előttünk álló feladat,³⁷ s ennek a vizsgálódásnak az elvégzése előtt nem lehet választ adni arra a kérdésre, hogy összetartozik-e a tkm. *dīđ* és a *tirsāk* szó. Elvi lehetőségként az is fölmerülhetne, persze, hogy a *tirsāk* jövevényszó a türkménben. Ez a lehetőség azonban tényleg csak elvi, hiszen a kölcsönzést főként oguz nyelvekből (nyelvjárásokból) várhatnánk, viszont ezek mindegyikében *d-* szőkezdőt találunk a 'könyök' jelentésű szóban, vö. *dirsek* (ttő), *dirsāk* (az), szőkezdő *t*-vel kölcsönzés esetében földrajzi okok miatt talán leginkább az őzgeg (*tirsak*) jöhetne számításba.

RÖVIDÍTÉSEK

AT	középkipcsak nyelvemlék, I. Atalay 1945
az.	azéri, I. Azizbekov 1985
bšk.	baskír, I. Uraqsin 1996
CCD	a Codex Cumanicus német része, I. Gronbech 1936, 1942
Cs.	csuvas, I. Skvorcov 1982
dial.	nyelvjárási
gag.	gagauz, I. Baskakov 1973
H	haladzs, I. Doerfer–Teczcan 1980
hak.	hakas, I. Baskakov 1953
Hexaglot	középtörök nyelvemlék, I. Golden 2010
İd.	középkipcsak nyelvemlék, I. Caferoğlu 1931
Irk Bitig	ótörök rovásírásos jóskönyv, I. Tekin 1993
J	jakut, I. Pekarskij 1959
K	kipcsak nyelvág
kar. h.	a karaim nyelv halicsi nyelvjárása, I. Baskakov 1974
kar. k.	a karaim nyelv krími nyelvjárása, I. Baskakov 1974

³⁷ Hogy a szóstruktúra megváltozásának ilyenféle hatása tényleg lehet a türkmén hosszúságokra, mutathatja pl. a tkm. *ār-* 'ustavat', utomljat'sja' – *arrik* (!) 'hudoj, ishudav-sij; toščij, istoščennyj; podžaryj'; *arrikla-* 'hudet', toščat' adatok esetleges (!?) összetartozása.

kar. t.	a karaim nyelv trakai nyelvjárása, I. Baskakov 1974
kirg.	kirgiz, I. Judahin 1965
kkalp.	karakalpak, I. Baskakov 1951
kmk	kumük, I. Bammatov 1969
Koran	középtörök emlék, I. Eckmann 1976
Köl Tegin	ótörök rovásírásos emlék, I. Tekin 1988
kr-tat.	krími tatár, I. Asanov 1988
kzk.	kazak, I. Mahmudov 1954
lobn.	lobnor, I. Malov 1956
nog.	nogaj, I. Baskakov 1963
nujg.	neoujgur, I. Rahimov 1968
nujgJarring	neoujgur nyelvjárás, I. Jarring 1964
O	oguz nyelvjárás
ojr.	ojrot, I. Baskakov 1947
ojr.Kmd.	az ojrot nyelv kumandí nyelvjárása, I. Baskakov 1972
özb.	özbek, I. Borovkov 1959
sujgMalov	sárga ujgur nyelvi anyag Malov gyűjtésében, I. Malov 1957
Sz	szibériai nyelvjárás
szag.	a hakasz egyik nyelvjárása, I. Baskakov 1953
szalKakuk	szalár nyelvi anyag Kakuk gyűjtésében, I. Kakuk 1962
szalTenišev	szalár nyelvi anyag Tenišev gyűjtésében, I. Tenišev 1976
T	turki nyelvjárás
tat.	tatár, I. Golovkina 1966
tkm.	türkmen, I. Baskakov 1968
ttö.	törökországi török, I. Mustafaev 1977
tuv.	tuvai, I. Pal'mbah 1955
UigTot	I. Zieme-Kara 1978

IRODALOM

- Asanov, Š. A. et al. (szerk.) 1988, *Krymskotatarsko-russkij slovar'*. Kiev: Radjans'ka škola.
- Atalay, Besim 1945, *Eltuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. Ceviren ... İstanbul.
- Azizbekov, H. A. (szerk.) 1985, *Azerbajdžansko-russkij slovar'*. Baku: Azerbajdžanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo.
- Bammatov, Z. Z. (szerk.) 1969, *Kumyksko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja énciklopedija.
- Bang, W. – Gabain, A. von. 1931, *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. XVII*. Berlin.
- Baskakov, N. A. et al. (szerk.) 1947, *Ojrotsko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.
- Baskakov, N. A. 1951, *Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii (teksty i slovar')*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Baskakov, N. A. (szerk.) 1953, *Hakassko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.
- Baskakov, N. A. (szerk.) 1963, *Nogajsko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.

- Baskakov, N. A. et al. (szerk.) 1968, *Turkmensko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja énciklopedija.
- Baskakov, N. A. 1972, *Dialekt kumandincev (kumandī-kiži)*. Moskva: Nauka.
- Baskakov, N. A. (szerk.) 1973, *Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'*. Moskva: Sovetskaja énciklopedija.
- Baskakov, N. A. et al. (szerk.) 1974, *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moskva: Russkij jazyk.
- Beregszászi, Paulus 1796, *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen*. Leipzig.
- Borovkov, A. K. (szerk.) 1959, *Uzbeksko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.
- Caferoğlu, Ahmet (szerk.) 1931, *Abū-Hayyān, Kitāb al-Idrāk li-lisān al-Atrāk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Clauson, Gerard Sir 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Doerfer, Gerhard 1965, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 2*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Doerfer, Gerhard 1985, *Mongolo-Tungusica (Tungusica 3)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, Gerhard – Tezcan, Semih 1980, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Char-rab)* (Bibliotheca Orientalis Hungarica 26). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eckmann, János 1976, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdal, Marcel 1991, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon 1–2* (Turcologia 7). Wiesbaden: Harrassowitz.
- EWUng. – *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Hrsg.: Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992–1994.
- Golden, Peter B. (szerk.) 2000, *The King's Dictionary. The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden–Boston–Köln: Brill.
- Golovkina, O. R. (szerk.) 1966, *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja énciklopedija.
- Gombocz, Zoltán 1912, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- Gronbech, K. 1936, *Codex Cumanicus*. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von ... Monumenta Linguarum Asiæ Maioris I. Kopenhagen.
- Gronbech, K. 1942, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Monumenta Linguarum Asiæ Maioris. Subsidia. Vol. I. Kopenhagen.
- Jarring, Gunnar 1964, *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4). Lund: CWK Gleerup.
- Judahin, K. K. 1965, *Kirgizsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja énciklopedija.
- Kakuk, S. 1962, *Un vocabulaire Salar*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, 2, 173–196.
- Mahmudov, H. et al. 1954, *Kazahsko-russkij slovar'*. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoj SSR.
- Malov, S. E. 1956, *Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar'*. Frunze: Izdatel'stvo AN Kirgizskoj SSR.
- Malov, S. E. 1957, *Jazyk želtyh ujugurov*. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazahskoj SSR.

- Mustafaev, Ė. M. et al. (szerk.) 1977, *Turecko-russkij slovar'*. Moskva: Russkij jazyk.
- Pekarskij, Ė. K. 1959, *Slovar' jakutskogo jazyka 1–3*. Napečatano foto-mehaničeskim sposobom s I-go izdanija [1907–1930 gg.]. Jakutsk: Jakutskij Filial AN SSSR.
- Pal'mbah, A. A. (szerk.) 1955, *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovaroj.
- Rahimov, T. R. (szerk.) 1968, *Ujgursko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
- Ramstedt, G. J. 1935, *Kalmückisches Wörterbuch* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3). Helsinki.
- Räsänen, Martti 1969, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1). Helsinki.
- Róna-Tas András 1970, *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. A nyelvrokonság elmélete és a csuvas-mongol nyelvviszony*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Kézirat.
- Sevortjan, Ė. V. 1980, *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov 3*. Moskva.
- Skvorcov, M. I. (szerk.) 1982, *Cävašla-viräsla slovar'*. Muskov: Russkij jazyk.
- Tekin, Talat 1988, *Orhon yazıtları* (Türk Dil Kurumu Yayınları 540). Ankara.
- Tekin, Talat 1993, *Irk Bitig. The Book of Omens* (Turcologica 18). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tenišev, Ė. R. 1976, *Stroj salarskogo jazyka*. Moskva: Nauka.
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Uraqsin, Z. G. (szerk.) 1996, *Başqortsa-russa hüðlek*. Mäskäü: Digora.
- Zieme, Peter – Kara, György 1978, *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)* (Bibliotheca Orientalis Hungarica 22). Budapest.

Vág: egy elemzés a konceptuális differenciáció területén

1. A moduláris kognitív nyelvészetben belül az elsősorban Bierwisch névvel fémjelzett kétszintű konceptuális szemantika (Bierwisch 1983, 1996) következtetesen megkülönbözteti a nyelvi tudást és a világtudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi jelentést.¹ Nyelvi szinten a szójelentések nem mindig teljesen meghatározottak, vagyis gyakran alulspecifikáltak. Az ilyen szójelentéseket a neutrális kontextusokban aktivizálódó mindennapi tudásunk konkretizálja a fogalmi interpretáció során. Másként megfogalmazva: a fogalmi interpretáció a világtudásunk segítségével, amelyet a metaforikus értelmezést nem igénylő kontextus hív elő, az alulspecifikált szemantikai jelentést a teljesen meghatározott szó szerinti jelentésekre képezi le. Ez történhet a konceptuális elmozdulás útján, amikor a szemantikai jelentés különböző konceptuális mezőkben kap teljes értelmet, vagy – ettől eltérően – a konceptuális differenciáció útján, amikor némileg különböző módokon, de ugyanabban a konceptuális tartományban folyik az értelmezés. A szó szerinti jelentések levezetése során az utóbbi interpretációs mechanizmus összekapcsolható a prototípus és a szótári sztereotípiák fogalmának alkalmazásával (I. Bibok 1998).

A prototípus és a lexikai sztereotípiák fogalmával kiegészített konceptuális differenciáció műveletére mint kiindulópontot támaszkodva, ebben a cikkben egyetlen magyar ige fogok elemezni, nevezetesen a *vág*-ot. Ezzel az a célom, hogy – a hagyományos lexikográfiai megoldással szemben – explicitté tegyem a további, a fogalmi reprezentációk szintjén történő módosulás lehetőségét,² és hogy ezáltal feltárhassak a *vág* jelentései közötti bizonyos összefüggéseket. Először, az ÉrtSz. *vág* címszavának az I. jelentéscsoportjában található jelentéseket szem előtt tartva,³ a kontextusokból adódó interpretációs lehetőségeket vizsgálom, és azt tárgyalom, hogy ezek alapján milyen tulajdonképpeni szemantikai jelentést tételezhetünk fel a *vág* számára. Másodszor, ezt a jelentést megfogalmazom formalizált szemantikai metanyelven.

---

¹ A moduláris és a holista kognitív nyelvészet szembenállásáról I. Kiefer 1995/2000. A kétszintű konceptuális szemantikának a magyar nyelvű anyag elemzésében (is) való használatára I. Gergely–Bever 1985, Pethő 1998 és Bibok 1996, 1998, 1999, 2000a, 2000b.

² Ez kontrasztív szempontból sem lényegtelen (vö. Bibok 1996, 2000a).

³ Sz. Bakró-Nagy (1985) és Andor (1998) dolgozata, bár anyagában kapcsolódik a *vág* eseménye lexikai kifejeződésének vizsgálatához, nem tekinti céljának a *vág* ige jelentésének sem a definiálását, sem a részletes leírását.

Harmadszor, mindezek után lehetőség kínálkozik arra, hogy ezt a jelentésrepresentációt további általánosítás révén az előzőekben nem tárgyalt jelentésekre is kiterjesszük.

2. Tekintsük a következő példákat!

- (1) Anna vágja a kenyeret/húst.
- (2) Péter vágja a fát/vasrudat.
- (3) Az anya vágja a fia haját/körmét.
- (4) A kertész vágja a fűvet/pázsitot.

Bár a *vág* különböző cseményeket jelöl az (1)–(4)-ben, egy „absztrakt” *vágást* mind-egyik jelentésvariáns feltételez. A *vág* jelentésmagját – első megközelítésben és egyelőre formalizálás nélkül, csak változókat használva – (5)-ként adhatjuk meg (vö. ÉrtSz. VII: 152, I. 1, valamint az első jelentésen belül megadott b) és d) jelentésárnyalat):

- (5) ‘z-t (éles fizikai tárgyat) használva, x azt okozza, hogy y (fizikai tárgy) nem egésszé válik’.

Az (5)-ből a szó szerinti jelentéseket a konceptuális differenciáció útján nyerjük. A *vágás* különböző cseményei állnak elő annak megfelelően, hogy a kontextusban mi szerepel a *vág* tárgyaként, és hogy ezek esetében mit tartalmaz a mindennapi tudásunk a használandó eszközökről: hogyan és mire használhatók. Az (1)–(4)-ben a *vágás* – a példák sorrendjében – végrehajtható késsel; baltával vagy fűrészszel; hajnyíró géppel vagy ollóval; kaszával, sarlóval, (fűnyíró) ollóval vagy fűnyíró géppel. Az említett eszközök azonban csupán a *vágás* (1)–(4)-beli eseményeinek a legjellemzőbb eszközei, azaz csak a prototipikus *vágás* eszközei (vö. Kiefer 1990). Ugyanis lehet, például, vágni a kenyeret fűrészszel, baltával, egy – alkalmilag eszközként használt – lapos kavicssal, bár az ilyen szituációk nem nagyon valószínűek. Mindezekken kívül elképzelhető olyan nem prototipikus *vágás* is, amikor valaki baltával vágja a kenyeret olyan módon, ahogy a késsel szoktuk. A mondottakkal összhangban tehát a konceptuális differenciációval nyert jelentések vonatkozhatnak prototipikus és nem prototipikus *vágásra*.

A *vágás* prototipikus és nem prototipikus esetei kapcsán azonban még további három körülményt kell figyelembe venni. Először, gondoljunk az olyan szituációkra, amikor valaki cérnával vágja ketté a szappant, vagy amikor sebészek nem szikét használnak a műtételnél, hanem lézerrel vágnak! Ilyenkor nem beszélhetünk arról, hogy éles – ha nem is éllel, de legalább éles résszel rendelkező – tárgy szolgál a *vágás* eszközeként. Ezért az éles tárgy használata is csak a *vágás* prototipikus tulajdonságának, tehát csak a *vágásról* való világtudásunk részének tekinthető. Ennélfogva ez nem is szerepeltethető a *vág* tulajdonképpeni szemantikai jelentésének ábrázolásában. Az (5) helyett tehát a (6)-ot kell a *vág* szemantikai jelentésének tartalmaznia:

- (6) 'z-t (fizikai tárgyat) használva, x azt okozza, hogy y (fizikai tárgy) nem egésszé válik'.

Másodszor, a vágás végrehajtójának konkretizálása szintén összefügghet magának az eseménynek a prototipikusságával. Az (1)–(4)-beli példák alapján embe-
rekről lehet szó, de általánosan tekintve a vágás eseményét nem zárható ki, hogy (bi-
zonyos) állatok vagy robotok végzik azt. A világtudásunkkal nem számolva azonban
csupán annyit tudhatunk a vágás végrehajtójáról, hogy valamilyen fizikai tárgynak
kell lennie. Ezért a (6)-ot így kell pontosítani:

- (7) 'z-t (fizikai tárgyat) használva, x (fizikai tárgy) azt okozza, hogy y (fizikai
tárgy) nem egésszé válik'.

Harmadszor, fontos megjegyezni, hogy a lexémával (és nem bizonyos körül-
író kauzativ konstrukcióval) kifejezhető, nem tipikus eseteket a szójelentés fogalmi
reprezentációjához tartozó szótári sztereotípiák korlátozzák. Ezek, amikor releván-
sak, előírják az események lezajlásának kulturálisan jellemző módját és célját (bő-
vebben l. Gergely–Bever 1985). Ami a *vág*-ot illeti, a szótári sztereotípiá magában
foglalja a standard módokat, ahogy vágni lehet valamit, és kizárja az olyanokat, mint
az alábbi. Ha János az asztal lapjához erősíti a kést, aztán a kés élére teszi a kenyé-
ret, majd a kenyérre helyez egy nehéz követ, és ezzel azt okozza, hogy az két részre
legyen osztva (úgy, mint amikor a kést mint vágóeszközt a szokásos módon használ-
ják), aligha jelölnék ezt az eseményt a *vág*-gal. Az ilyen szituáció inkább pe-
rifrasztikus kifejezést igényelne: *Azzal, hogy János ezt meg ezt teszi, azt okozza,
hogy...* Miközben a *vág* lexikai egység sztereotípiája korlátozza az ige referenciális
körét, azaz nem engedi meg az adott tárgy szempontjából tipikus vágóeszköz nem
standard használatát, egyáltalán nem akadályozza meg, hogy ez az ige konceptuáli-
san differenciálódjon a kontextusokban. Ezek a szó szerinti jelentések, természetesen,
nemcsak prototipikus vágásra, hanem nem prototipikus vágásra is vonatkozhatnak.
Az utóbbi fajta vágás esetében a cselekvés végrehajtója három, különböző módon
használhat nem tipikus eszközöket:

- (a) vagy olyan módon, amely jellemző az adott eszközre, de nem jellemző a vá-
gás tárgyára (pl. baltával vágja a kenyeret);
- (b) vagy olyan módon, amely nem szokásos az adott eszköz esetében, de szoká-
sos a vágás tárgyat tekintve (pl. egy balta éles részét úgy mozgatja a kenyé-
ren, ahogy a késsel szoktunk vágni);
- (c) vagy olyan módon, amely nem jellemző sem az adott eszközre, sem a vágás
tárgyára, de a vágás eredménye (egy nem egész fizikai tárgy) ahhoz hasonló-
an jön létre, ahogy a prototipikus vágás és a nem prototipikus vágás (a) és
(b) esetében (pl. cérnával vágja a szappant).

Vegyük észre, hogy az (a)–(c)-ben említett események nem prototipikus volta ellené-
re mindig fenn kell állnia annak a (7)-ben szereplő feltételnek, hogy egy fizikai tárgy

nem egésszé válik. Tehát ennek a feltételnek a teljesülése mindenképpen szükséges ahhoz, hogy egy esemény vágásnak, akárcsak nem prototipikus vágásnak számítson. Ugyanis erősen kérdéses lenne, hogy tekinthetjük-e például a (3)-at (*Az anya vágja a fia haját/körmét.*) igaznak, ha az anya fűnyíróval próbálkozna. Arra is fontos rámutatni, hogy egy olyan esemény megítélésében, amikor cénát használva okozzuk, hogy a szappan nem egésszé váljon, csak a prototipikus vágáshoz, valamint a nem prototipikus vágás (a) és (b) eseteihez való hasonlóságra, azaz csupán egy tipikalitási feltételre⁴ támaszkodhatunk.

Annak, hogy a prototipikus és a nem prototipikus interpretációkkal ilyen hosszan foglalkoztunk, két oka van. Egyrészt, hogy a szótári sztereotípiára a prototipikus eseménnyel utalhassunk, tudnunk kell, hogy a nem tipikus interpretációk mi-
ben és hogyan térhetnek el a tipikustól. Másrészt, a „puszta köznév + ige” szerkezetben az (1)–(4) kapcsán említett interpretációk közül csak a prototipikus értelmezések jöhetnek szóba. Például míg a (2)-t használhatnánk (nem tekintve most a *vasrudat* főnevet), a (8)-at

(8) Péter fát vág.

nem mondanánk, ha Péter egy darab puha fát késsel kisebb részekre osztana (vö. Komlósy 1992: 513). A *fát vág* két dolgot jelenthet: 1. ‘fát aprít, darabol’ és 2. ‘fát kivág’. Az ilyen szerkezeteket a szótárban az inkorporáció lexikai szabályával hozhatjuk létre, szemantikai reprezentációjuknak pedig, általánosan szólva, azt kell tartalmazniuk, hogy az inkorporált köznév módosítja az ige jelentését, ami tkp. a konvencionálizált, intézményesült tevékenységekre utaló fogalmi megszorítás által konkretizálódik (Kiefer 1990–1991).

Hasonló módon jön létre a *csirkét vág* a megfelelő „szabad” szerkezetből, a *vágja a csirkét*-ből, ahol az intézményesült cselekvést így parafrázálhatjuk: ‘fogyasztás végett állatot öl’ (vö. ÉrtSz. VII: 152, I. 3). Maga a *vágja a csirkét* „szabad” szerkezet azonban a kontextusoktól függően – mint ahogy végső soron a *vágja a labancot* is (vö. ÉrtSz. VII: 152, I. 4: ‘[...] gyilkolva pusztít, kaszabol’) – különbözőképpen interpretálható. De nemcsak szabállyal megadható esetei vannak az inkorporációnak, hanem vannak teljesen lexikálizált szótári egységek is. Példát természetesen találunk a *vág* ÉrtSz.-beli szócikkében is, az I. 2. jelentésnél: *eret vág valakin* – **vágja az eret valakin*, valamint az I. 6. jelentésnél: *ajtót, ablakot vág*, ahol a jelentést nem tudjuk levezetni a megfelelő szabad szerkezetekből (*vágja az ajtót, az ablakot*), mert ezeket nem érthetjük úgy, ahogy az ÉrtSz. az előbbieket magyarázza: ‘[...] ajtó, ablak beillesztésére [kiemelés tőlem – B. K.] nyílást készít’.⁵

⁴ A klasszikus kategorizáció szükséges és elégséges feltételeitől eltérő tipikalitási és centralitási feltételekről l. Jackendoff 1983: 121.

⁵ Véleményem szerint a kiemelt rész az előbbi szerkezetek esetében sem szükséges feltétel. Ezért még visszatérek rájuk a 4. pontban.

Kiefer (1990–1991) és Komlósy (1992) szerint a lokális és direkcionális vonzatok is inkorporálódhatnak. Tehát a *késével az ujjába vágott, baltáját a fába vágta* (ÉrtSz. VII: 153, I. 7) kifejezésekben az *ujjába, a fába* inkorporálódott a *vág* igébe. Figyeljük meg, itt új vonzat jelent meg, és ezért az instrumentális váltakozik az accusativussal. Ami pedig a kifejezések szemantikáját illeti, az analóg a *belevág* igekötős igéével, vö. *késével belevágott az ujjába, baltáját belevágta a fába*.

Ahelyett, hogy tovább részleteznénk a *vág* ige jelentéseit, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy nem tekintve a metaforikus, idiomaszerű szóhasználatokat,⁶ a (7)-ben megfogalmazott jelentést ténylegesen alapjelentésnek tarthatjuk, mert az itt áttekintett többi jelentés a (7) differenciációjával, az inkorporálódással és a vonzat-struktúra megváltozásával megmagyarázható. Ezért a következő pontban megadjuk a (7)-et formalizálva is.

3. Induljunk ki abból, hogy a kétszintű konceptuális szemantika szerint – ahogy az 1. pontban is mondtam – a szemantikai és a fogalmi reprezentáció a jelentés ábrázolásának két külön szintje. Mivel azonban a szemantikai reprezentáció nemcsak nyelvi, grammatikailag meghatározott, hanem végső soron a fogalmi struktúrák motiválják (Bierwisch 1987: 36–37), célszerű először a fogalmi reprezentációk felépítéséről szólni. A fogalmi reprezentációk ontológiai mezők egy rendszerén alapulnak, amelybe többek között beletartozik az E események mezője (Bierwisch 1988a, 1988b). Az események mezőjén belüli viszonyokat meghatározó feltételeknél elsősorban azokat kell megemlíteni, amelyek szerint az állapotok, illetve a homogén folyamatok elválaszthatók a valódi eseményektől. Míg az előbbiek olyan részekre oszthatók, amelyeknek mindegyike kielégíti az egészre vonatkozó feltételt, az utóbbiakra ez nem áll. További belső feltétel lehet például az, amely az okozást tartalmazó eseményeket (e_k) azonosítja, nevezetesen: az ‘okoz’, amely két, az E mezőből vett argumentummal együtt (e_i, e_j) alkot egy proposíciót. Ebből az is látható, hogy egy esemény (gyakran) olyan komplex feltétellel határozható meg, amely más eseményeket is magában foglal. Természetesen, egy eseményben más ontológiai mezők elemei szintén előfordulhatnak mint résztvevők. Más szóval, jellemezhetünk egy eseményt egy feltétellel és argumentumaival, azaz egy proposícióval. Ebben az értelemben a proposíciók eseményekre vonatkozó feltételek. De mivel a proposíció definíció szerint egy feltételből és argumentumaiból áll, nem alkalmazhatjuk azokat közvetlenül egy eseményre. Ezért szükséges egy speciális feltétel, amely a proposíciókat események feltételeivé változtatja. Ezt az ‘inst’ kétargumentumú predikátum fejezi ki, amely a következő tulajdonságokkal rendelkezik.

---

⁶ Ide kell sorolni az olyan kifejezéseket is, mint pl. *vág a kabát, vág a kötés* (ÉrtSz. VII: 153, I. 8), mivel ezek jelentésének megadásához az eredetileg feltételezett ‘nem egészezési válasz’ átértelmezésére van szükség.

- (9) Ha p egy propozíció, és e_k E eleme, akkor
 a. $\text{inst}(e_k, p)$ egy propozíció, és
 b. $\text{inst}(e_k, \sim p)$ implikálja, hogy $\sim \text{inst}(e_k, p)$.

A (9a) propozíció azt mondja, hogy az e_k esemény megvalósítja (instantiate) p -t. A (9b) azt állítja, hogy ha e_k p negációjának megvalósulása, akkor e_k nem lehet p megvalósulása.

Az E mező különleges státusa még két tulajdonságban nyilvánul meg. Először: csak E elemeire vonatkozhatnak modalitást kifejező feltételek. Másodszor: az események számára a különböző mezők elemeit kapcsolatba hozó feltételek közül mind a lokalizáció, mind az időben való elhelyezés releváns, a többi mező számára pedig csak az egyik vagy a másik lehetőség áll fenn.

Ezek után a (7) formalizált változatát – a szemantikai komponenseket egy logikai nyelv p -edikátumainak tekintve – a következőképpen írhatjuk fel.

- (10) $[\text{IDŐ } e = t] : [c \text{ INST } [[[x \text{ TESZ } e_1] : [e_1 \text{ INST } [[x \text{ HASZNÁL } z] : [[\text{FIZIKAI TÁRGY } x] \& [\text{FIZIKAI TÁRGY } z]]]]] : [[e_1 \text{ OKOZ } e_2] : [e_2 \text{ INST } [\text{VÁLIK } [[\text{nem EGÉSZ } y] : [\text{FIZIKAI TÁRGY } y]]]]]]]$

A (10)-beli kifejezés egy propozíció, azaz mondat formájú. De nekünk arra lenne szükségünk, hogy a *vág* szemantikai reprezentációja igének megfelelő kategóriájú legyen, vagyis olyan, amely szerint a mondatban más szavakkal összekapcsolódik. Formálisan ez a lambdaabsztrakcióval oldható meg: a kifejezés elé lambdaoperátorokat írunk, amelyek kötik a változókat.⁷

- (11) $(\lambda z)\lambda y\lambda x\lambda t\lambda e [[\text{IDŐ } e = t] : [e \text{ INST } [[[x \text{ TESZ } e_1] : [e_1 \text{ INST } [[x \text{ HASZNÁL } z] : [[\text{FIZIKAI TÁRGY } x] \& [\text{FIZIKAI TÁRGY } z]]]]] : [[e_1 \text{ OKOZ } e_2] : [e_2 \text{ INST } [\text{VÁLIK } [[\text{nem EGÉSZ } y] : [\text{FIZIKAI TÁRGY } y]]]]]]]]]$

A (10) és a (11) jobb megértését az alábbi megjegyzésekkel kívánom elősegíteni:

- (a) A $[\text{VÁLIK } p]$, amely egy állapotra vonatkozó feltétel bekövetkezését jelöli, tulajdonképpen egy redundanciaszabály eredménye, és az inchoatív mozgatót tartalmazó igék reprezentációját egyszerűsíti: $[\text{VÁLIK } p] \rightarrow [(\sim p) \text{ VÁLIK } p]$. Ez a szabály azt jelenti, hogy tetszőleges reprezentációkban a nyíl bal oldalán álló elem a nyíl jobb oldalán levő (komplexebb) egységgel helyettesíthető. A $\sim p$ körüli kerek zárójelek azt fejezik ki, hogy a változást megelőző állapotra vonatkozó feltétel preszuppozícióként van jelen. A VÁLIK

⁷ Bierwisch (1983, 1988b) a szemantikai reprezentációkat a természetes nyelvre adaptált lambda-kategóriális nyelv kifejezéseiént adja meg.

predikátum egy implikációs jelentést is indukál: $[VÁLIK\ p] \rightarrow p$, vagyis a változás utáni időpontban p fennáll. (Vö. Bierwisch 1983, Kiefer 1983.)

- (b) A „nem EGÉSZ” használatára l. Sz. Bakró-Nagy 1985.
- (c) A „:” kötőszó jelentése: ‘úgy, hogy’, azaz a kötőszó után álló proposíció egy feltételt „helyez” a kötőszó előtt található proposícióra (vö. Bierwisch 1988b). A „&” pedig a konjunkciót, azaz a logikai és-t jelöli.
- (d) A λz kerek zárójelbe tétele azt jelzi, hogy a z változó kitöltése szintaktikailag opcionális.
- (e) Ha a vágás eseményét egy időponthoz kapcsoljuk, azaz $[IDŐ = t]$, akkor meg kell jelennie egy (újabb) lambdaoperátornak, amely a t változót lekötöti, és amelyet egy mondatban az idő grammatikai kategóriáját kifejező morfémával helyettesíthetünk.
- (f) Az igéknél a referenciális szemantikai szerepet (λe) külön kell feltüntetni, mert ez önálló státussal rendelkezik, azaz nem csik egybe egy másik szereppel (vö. Bierwisch 1988a, 1988b).

4. Ebben a pontban arra vállalkozom, hogy a (11) módosításával az ÉrtSz. *vág* címszavának még azokat a jelentéseit is megragadhatjuk, amelyek az I. jelentéscsoportban szerepelnek, de eddig nem vettük őket figyelembe. Tekintsük először az alábbi példákat!

- (12) Ez a kés (most) nem vág.
- (13) Péter ollója (most) jól vág.

A (12) és a (13) nem utal a cselekvés végrchajtójára. Ilyenkor a vágás eszközként használt tárgynak tulajdoníthatjuk a szokásos állapotváltozás előidézését (vö. ÉrtSz. VII: 152, I. 5). Érdemes ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet a különben nem ide tartozó, 6. jelentés leírására, ahol a nyílást személy vagy eszköz hozza létre, készíti. Ahhoz, hogy a *vág* (12)-beli és (13)-beli előfordulását is megmagyarázhassuk a (7), ill. formalizált változata, a (11) alapján, a következőket kell feltételeznünk. Először, mivel az OKOZ argumentumairól többféle elképzelés lehetséges (Komlósy 2000: 249–250, Tenny–Pustejovsky 2000: 7–13), és mivel lehetséges okozás nem ágensi szerepű résztvevő nélkül (Tenny–Pustejovsky 2000: 13–14), megengedhetjük, hogy ennek a predikátumnak az első argumentuma ne csak egy esemény lehessen, hanem egy (nem ágensi szerepű) individuum is. Változókkal kifejezve: $[e_1/z\ OKOZ\ e_2]$. Másodszor, a (11)-ben kerek zárójelbe tételel jelölhetjük a reprezentáció opcionális részét, azaz amelyre a (12) és a (13) esetében nincs szükség. Ekkor a (14)-et kapjuk.⁸

---

⁸ Az ilyen eljárásnak a kétszintű konceptuális szemantikában való elfogadottságára és alkalmazására l. Bibok 2000b.

- (14) $(\lambda z)\lambda y(\lambda x)\lambda t\lambda e$ [[IDŐ $e = t$] : ([e INST [[x TESZ e_1] : [e_1 INST [[x HASZNÁL z] : [[FIZIKAI TÁRGY x] &] [FIZIKAI TÁRGY z]]]]] : [[e_1/z OKOZ e_2] : [e_2 INST [VÁLIK [[nem EGÉSZ y] : [FIZIKAI TÁRGY y]]]]]]]

Most vegyünk még újabb példákat!

- (15) Péter (most) vágja a szelet/karék/darab kenyeret.
 (16) Péter (most) vágja a nyílást/bejáratot/ajtót a falba.

Jóllehet az ÉrtSz. külön jelentésként kezeli a *vág* (15)-beli és (16)-beli használatát (VII: 152, 1a és 6), annyi azonosság van közöttük, hogy a *vágás* eredményeként nemcsak egy fizikai tárgy (z) válik nem egésszé, hanem egyúttal egy másik fizikai tárgy (w) is létrejön. Ennek megfelelően a (14)-ben kibővíthetjük az e_2 esemény leírását a (17) alatti formulával.

- (17) [LÉTEZIK w] : [FIZIKAI TÁRGY w]

Ha a (17)-et „&” kötőszóval hozzákapcsoljuk a VÁLIK predikátumnak a (14)-beli argumentumához, azaz egy logikai és-sel összekapcsolt összetett proposícióra vonatkozik a VÁLIK, akkor így a *vág* további jelentéseit leszünk képesek megragadni egyetlen jelentésreprezentációval. Természetesen, ennek a kiegészítésnek (kerek) zárójelben kell szerepelnie a reprezentációban, mert csak olyan kontextusok, mint a (15) és a (16), fogják aktivizálni azt.

A (14) és a (15), persze, különböznek is egymástól: a (15)-ben „rész–egész” viszonyról van szó, az egészből leválasztunk egy részt, míg a (16)-ban nincs ilyen viszony, és ami létrejön, az teljesen akkor keletkezik („eredménytárgy”). Ez a különbség azonban a (14)-beli és a (15)-beli kontextusok különbsége, és ezért nem érinti a (17)-tel kibővített (14)-es alapjelentést. Továbbá: mint a 6. jelentésnél feltüntetett jelentésárnyalat (*lemez vág* ‘arra alkalmas lemezre hangfelvételt készít; hanglemez készít’) mutatja, nemcsak valamilyen nyílás jöhet létre, azaz a (16)-tól eltérő kontextusban szintén előfordulhat a *vág* a fentebb elemzett jelentésben. Vö. még: *filmet vág*.

5. A *vág* igeének az adott terjedelem biztosította vizsgálatát befejezve, kijelenthetjük, hogy – mind a lexikológiai elemzésekben, mind a lexikográfiai gyakorlatban, különös tekintettel az értelmező szótárakra – a kétszintű konceptuális szemantika koncepciója révén pontosabbá és következetesebbé tehetjük a szójelentések megadását.

- Andor József 1998, A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai (Magyar, vágást kifejező igék lexikális-szemantikai vizsgálata). In: Geccső Tamás – Spannraft Marcellina (szerk.), *A szinonimitásról: Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti tanszéke által 1997 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 7–19.
- Sz. Bakró-Nagy Marienne 1985, Egy történeti-szemantikai elemzés vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 33–63.
- Bibok, Károly 1996, Problema konceptual'noj semantiki ruszkogo i vengerskogo jazykov. *Voprosy jazykoznanija* 1996/2, 156–165.
- Bibok Károly 1998, A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *MNy*. XCIV, 436–446.
- Bibok Károly 1999, A könyv-típusú szavak poliszémiája. In: Geccső Tamás (szerk.), *Poliszémia, homonímia: Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 24–30.
- Bibok, Károly 2000a, Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian. In: Lendvai, Endre (ed.), *Applied Russian studies in Hungary*. Pécs: Krónika Kiadó, 15–32.
- Bibok Károly 2000b, „Szemantikai egyeztetés” a megnyilatkozásjelentés levezetése során. In: Büky László – Malczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV. Szeged, 1999. október 27–28. Szeged*, 57–68.
- Bierwisch, M. 1983, Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžicka, R. – Motsch, W. (Hrsg.), *Untersuchungen zur Semantik*. Berlin: Akademie-Verlag, 61–99. (Studia grammatica 22.)
- Bierwisch, M. 1987, Some aspects of semantic form in natural language. In: Nagao, M. (ed.), *Language and artificial intelligence*. Amsterdam: Elsevier, 35–50.
- Bierwisch, M. 1988a, On the grammar of local prepositions. In: Bierwisch, M. – Motsch, W. – Zimmermann, I. (Hrsg.), *Semantik und Lexikon*. Berlin: Akademie-Verlag, 1–65. (Studia grammatica 29.)
- Bierwisch, M. 1988b, *Cognitive linguistics: Framework and topics*. Ms.
- Bierwisch, M. 1996, How much space gets into language? In: Bloom, P. – Peterson, M. A. – Nadel, L. – Garrett, M. F. (eds.), *Language and space*. Cambridge: MIT Press, 31–76.
- ÉrtSz. – *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- Gergely György – Bever, T. G. 1985, Az okozást kifejező igék mentális reprezentációja. *Pszichológia* 5, 379–434.
- Jackendoff, R. 1983, *Semantics and cognition*. Cambridge: MIT Press.
- Kiefer Ferenc 1983, *Az elfeltevések elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer, Ferenc 1990, Linguistic, conceptual and encyclopedic knowledge: Some implications for lexicography. In: Magay, Tamás – Zigány, Júlia (eds.), *BudaLEX '88 proceedings: Papers from the 3rd International EURALEX Congress, Budapest, 4–9 September 1988*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1–10.
- Kiefer, Ferenc 1990–1991, Noun incorporation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 40, 149–177.

- Kiefer, Ferenc 1995/2000, Cognitive linguistics: A new paradigm? In: *Linguistics in the Morning Calm III*. Seoul, 93–111. (Magyarul: A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: Pléh Csaba – Kampis György – Csányi Vilmos (szerk.), *A megismeréskutatás új útjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 120–144.)
- Komlósy András 1992, Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 299–527.
- Komlósy András 2000, A műveltetésről. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 215–292.
- Pethő Gergely 1998, A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5. Debrecen, 133–202.
- Tenny, C. – Pustejovsky, J. 2000, A history of events in linguistic theory. In: Tenny, C. – Pustejovsky, J. (eds.), *Events as grammatical objects: The converging perspectives of lexical semantics and syntax*. Stanford: CSLI Publications, 3–37.

Языковая ситуация в России Петровской эпохи

Восемнадцатое столетие – эпоха радикального преобразования русской языковой ситуации, захватывающего все уровни русского языка и все сферы его функционирования. В этот период формируется русский литературный язык нового типа (национальный литературный язык), и данный процесс представляет собой один из важнейших аспектов модернизации и рационализации русского общества и русской культуры. Этот процесс не только воплощает происходящие в данный период социокультурные преобразования, но создаст для них условия, поскольку именно унифицированный литературный язык выступает как формальная основа складывания нового государственного дискурса. Признаки литературных языков нового типа хорошо известны. В согласии с тезисами Пражского лингвистического кружка литературные языки характеризуются полифункциональностью, общезначимостью, кодифицированностью и дифференциацией стилистических средств. Именно эти черты и приобретает русский литературный язык нового типа в продолжение XVIII – начала XIX века. Ни одна из разновидностей письменного языка допетровской Руси совокупностью этих свойств не обладает, так что сам вопрос о том, был ли литературный язык в древней Руси, остается дискуссионным (Живов 1996: 13–14). А.В. Исаченко (Issatschenko 1983: 561) полагал, что русский литературный язык в современном понимании этого термина возникал лишь в течение XVIII века, тогда как В.В. Виноградов (1938: 5), напротив, считал, что русским литературным языком средневековья был язык церковнославянский, а именно последняя точка зрения лежит в основе церковнославянско-русской диглоссии, развиваемой московским русистом Б.А. Успенским (1988: 17–26, 1994: 9–53).

Был или не был церковнославянский русским литературным языком, остается в большей степени вопросом терминологическим. Существенно, что церковнославянский не был языком ни полифункциональным, ни кодифицированным. Предыстория русского литературного языка (или же история русского литературного языка эпохи средневековья) должна включать изучение того, как развивались в письменном языке те характеристики полифункциональности, общезначимости, кодифицированности и стилистической дифференцированности, которые определяют современные литературные языки. Очевидно, все эти качества появились не мгновенно, и по крайней мере для некоторых из них можно говорить о постепенном нарастании. Тем не менее радикальные

изменения совершались именно в Петровскую эпоху. Именно в это время в разных сферах письменности стал утверждаться новый литературный язык, который начал приобретать полуфункциональность и общезначимость. Его кодификация датируется с начала 30-х годов XVIII века.

Петровскую эпоху считают рубежом древней Руси и новой Руси (Ларин 1975: 270). В конце XVII и в начале XVIII века, при царствовании Петра I, фундаментально начал меняться характер российского государства. Коренные изменения затронули прежде всего его экономическую и общественную жизнь. В решение вопроса двуязычия включился сам Петр I. Однако его культурная и языковая политика не нашла последовательного выражения в языковой практике; если они и принесли какие-то результаты, то охарактеризованы они могут быть лишь как хаотическое смешение разнородных черт, не поддающихся никакой систематизации (Живов 1988: 50–63, 1990: 452). Н.А. Мещерский (1981: 150) обозначает данную обстановку как „причудливое смешение тех основных речевых элементов, из которых исторически сложился к этому времени русский литературный язык; это, с одной стороны, слова, выражения и грамматические формы традиционного, церковнославянского происхождения; с другой – это слова и словоформы просторечного, даже диалектного характера; с третьей – это иноязычные элементы речи, зачастую слабо освоенные русским языком в фонетическом, морфологическом и семантическом отношении”.

При решении языковых отношений в России Петр I затронул только чисто формальную сторону языка – его алфавит. В данное время это мероприятие имело, однако, большое значение. Проведенная азбучная реформа проявилась в создании Петром гражданского шрифта, который был предназначен для светской литературы и противопоставлен кириллице; с этого момента она должна была обслуживать лишь литературу духовную (Живов 1986: 54–67, 1996: 73–110). Для нового алфавита Петр I придумал термин *гражданница*. Впоследствии стали его называть *гражданкой*. В 1708 г. была в Голландии отпечатана новым шрифтом первая книга. Разделение алфавита на церковный и гражданский накладывало противопоставление светского и духовного на все печатные тексты, и эта оппозиция текстов создавала новую понятийную схему для противопоставления церковнославянского и русского языков. За оппозицией на графическом уровне должно было последовать противопоставление прочих языковых характеристик. В этом смысле реформа азбуки схематически содержит в себе все основные моменты петровской языковой политики. В.В. Виноградов (1938: 80) оценил азбучную реформу следующими словами: „Введение русской гражданской азбуки обозначало упадок церковно-книжной культуры средневековья, утрату церковнославянским языком господствующего положения в структуре русского литературного

языка и вместе с ним намечало пути дальнейшей борьбы за создание на народной основе национально-русского литературного языка.”

Заслуги Петра I не заключаются только в реформе азбуки; его отличия состоят также в распространении книгопечатания в России. Как известно, оно появилось в Московской Руси уже в середине XVI в. Петр I основал первые типографии книг в Петербурге. Книгопечатание способствовало выработке единообразного правописания и усиливало объединяющую роль литературного языка по отношению к территориальным диалектам. При Петре I, с его непосредственным участием и с его финансовой поддержкой, начала в России издаваться первая газета *Ведомости*. Царь Петр I был первым редактором и корректором переводов с иностранных языков на русский; он критиковал тех переводчиков, которые в своих переводах пользовались чрезмерным количеством церковнославянизмов. При переводе сочинений светского характера, при формулировке законов, в военном управлении и т.п. он однозначно предпочитал иностранные слова, отчасти также в их обрусевшей форме, словам из церковнославянского языка (Švagrovský 1998: 51).

Поскольку языковая политика Петра I воплощалась именно в тех изменениях, которые диктует языковое сознание данной эпохи, формирование русского литературного языка нового типа следует описывать в функциональных категориях, отражающих это языковое сознание. При таком подходе значимым оказывается не то, что может быть определено как генетический русизм или генетический славизм, а то, какие русизмы и какие славянизмы могли попасть в новый литературный язык из старого. Таким образом, при функциональном подходе выясняется природа перехода старого литературного языка к новому – она состоит в устранении признаков книжности. Из сказанного следует, что звуковой состав и практически весь морфологический строй нового языка – исконно русские по происхождению. Бесспорно разговорная речь и деловой (приказный) язык были главными источниками этих языковых уровней. Мнения, однако, расходятся, до какой степени участвовали разговорная речь, с одной стороны, и деловой язык, с другой, в процессе становления единого языка. Третий источник, церковнославянский язык, воздействовал, главным образом, на формирование словарного состава (Hüttl-Folter 1979: 33–37).

В связи с петровской реформой русского алфавита поэт и филолог В.К. Тредиаковский решил реформировать также правописание. Свои взгляды на реформу он изложил в книге, насчитывающей около 400 страниц, с заглавием *Разговор между чужестранным человеком и российским об орфографии старинной и новой и о всем что принадлежит к сей материи* (1748). В этой книге Тредиаковский назначил важный вопрос: что должно отражать правописание. По его мнению следовало писать „по звонам”, т.е. по произношению. Это сложная проблема, которую

тогдашнее языкознание могло едва решать, хотя Ломоносов несколько лет спустя в своей грамматике напоминает, что правописание должно отражать „следы произвождения и сложения речений”, т.е. генетические связи между словами; он был сторонником историко-этимологического принципа, однако одновременно он допускал в некоторых случаях „разумные” отступления фонетическому принципу. Языковыми проблемами занимались в XVIII веке на самом деле только писатели и историки. Единичное исключение представлял собой М.В. Ломоносов, который был по образованию химик-металлург.

Вопросами языка в более широком масштабе занимался следующий писатель А.П. Сумароков. С современной точки зрения интересны его наблюдения, касающиеся произношения некоторых гласных звуков в русском языке XVIII в., и точные данные насчет заимствования большой группы иностранных слов. В орфографических размышлениях он правильно различал разницу между буквой и звуком.

Нормативный язык не обойдется без грамматики и словаря. До издания грамматики Ломоносова были нормированы только грамматический строй и лексический состав церковнославянского языка. До середины XVIII в. не было грамматики русского языка, написанной на родном языке. Ей предшествовали грамматические сочинения, изданные на иностранных языках (на латинском, французском, немецком, шведском). В 1735 г. было при Российской Академии Наук основано *Российское собрание любителей русского слова*, заданием которого было „радеть о возможном дополнении российского языка, о его чистоте, красоте и желаемом потом совершенстве”. В среде этого общества зародилась претензия издать „добрую и исправную грамматику и составление дикционария полного и довольного”. Составление грамматики было поручено тогда двадцатипятилетнему М.В. Ломоносову, выпускнику московской Славяно-греко-латинской академии, позже также выпускнику Петербургского университета и стипендисту-ассистенту в Марбургском университете в Германии. С начала 40-х годов XVIII века ему пришлось собирать материал для создания грамматики. Грамматика вышла в свет двадцать пять лет спустя (1755) с заглавием *Российская грамматика* и напечатала ее типография Российской Академии Наук. Для того времени это была оригинальная, подлинно научная нормативная грамматика, которая унифицировала орфографические и орфоэпические правила, стабилизировала грамматическую систему и хотя бы в общих чертах также лексическую норму русского языка (пока не будет в распоряжении нормативный словарь). Ее оригинальность состоит, во-первых, в выборе собранного языкового материала, во-вторых, в его обработке и систематизации. В орфографии допускаются частичные отступления фонетическому правописанию, однако одновременно подчеркивается неизбежность этимологического принципа, потому что его несоблюдение было бы „весьма странно

и противно способности легкого чтения". Ломоносов выделил в русском языке две составные части: 1) в это время уже сформулированный, живой разговорный язык, включая территориальные говоры, 2) „церковнославянский осадок, внесенный многовековой совместной жизнью живаго народного языка с книжным славянским языком". Церковнославянский язык, его роль при формировании русского он сравнил с ролью латыни при становлении западноевропейских языков. Из всех русских говоров Ломоносов предпочел московский говор, а именно по двум причинам: „для важности столичного говора и для его отменной красоты". Распределение славянизмов и русизмов добавило грамматике Ломоносова сопоставительный характер. Много примечаний в грамматике, касающихся произношения гласных, далее употребления определенных форм и т.п., является в настоящее время весьма ценным для историков языка. Среди современных русистов нет единого мнения при решении вопроса, до какой степени грамматика Ломоносова фиксировала норму книжного и до какой степени норму тогдашнего живого, разговорного языка. (Окончательное закрепление грамматической нормы русского языка и ее кодификации, опираясь на две грамматики А.Х. Востокова – *Сокращенную русскую грамматику для употребления в низших учебных заведениях* (1831), *Русскую грамматику по начертанию сокращенной грамматики, полнее изложенную* (1831), произошло только в 1839 г., т.е. на 74 года позже; по этим грамматикам велись занятия во всех тогдашних российских школах.) В работе *Рассуждение о пользе книг церковных в российском языке* (1758) Ломоносов заложил фундамент русской стилистике тем, что он выделил церковнославянскую лексику от русской в различных литературных жанрах.

После установления орфографической, орфоэпической и грамматической нормы русского языка необходимо было во второй половине XVIII века нормативно стабилизировать также словарный состав. Тут появилась подобная проблема, как в случае описания грамматики: все до сих пор существовавшие словари были словарями не русской, а церковнославянской лексики. После образования Российской Академии Наук в 1724 г. начались серьезные попытки создать большой словарь русского языка. В 1789–1794 гг. выходил четырехтомный толковый словарь под названием *Словарь Академии Российской*. Второе издание словаря с названием *Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный* выходило с 1806 по 1822 г. Из названия следует, что словник во втором издании был составлен по алфавитному порядку, в отличие от первого издания, в котором слова были распределены по гнездам и только в рамках каждого гнезда отдельные слова были сюда включены по алфавитному порядку. Оба издания отличались, между прочим, тем, что в них была слабо представлена живая, разговорная лексика, даже не было включено сравнительно большое количество заимствованных слов. Упомянутые

недостатки устранило только третье издание академического словаря, которое вышло в 1847 г. под названием *Словарь церковнославянского и русского языка*. Количество лексических единиц этого издания увеличилось по сравнению с предшествующим вторым изданием в два раза: словник третьего издания содержал весь словарный состав русского литературного (уже кодифицированного) языка.

Языковая политика Петра I радикально изменила языковую ситуацию в России. Именно в этот период возникал новый литературный язык, противопоставленный церковнославянскому. По мысли Петра I, он должен был стать средством выражения новой секулярной культуры. Новый литературный язык вытеснил из употребления также приказный (деловой) язык, поскольку возникла возможность нелитературного применения литературного языка. Вместе с тем новый литературный язык вступил в конкуренцию с традиционным книжным языком (церковнославянским), постепенно захватывая не только сферу светской, но и сферу духовной культуры. Таким образом, в Петровской эпохе можно видеть корни всей последующей эволюции русского литературного языка нового типа.

В конце XVIII и в начале XIX века завершился ломоносовский период в развитии русского языка. В начале новой эры стоял историк, писатель, публицист Н.М. Карамзин. Своим творчеством он существенно повлиял на дальнейшее развитие русского словарного запаса, синтагматики и фразеологии. Его заслуга состоит в том, что он расширил семантическое значение у сотен слов и что обогатил словарный состав множеством удачных калек из французского, немецкого и латинского языков; русские писатели первой половины XIX века их употребляли в своих произведениях как обычные средства выражения.

Из описанной языковой ситуации в России вытекает, что в XVIII веке нельзя еще однозначно говорить о едином, стабилизированном литературном языке в нынешнем понимании. Единый литературный язык был подтвержден произведениями художественной, публицистической и научной литературы первой половины XIX века. Основоположником норм нового русского литературного языка считается А.С. Пушкин, который сумел создать гибкий, выразительный язык, опирающийся на язык народа и использующий в некоторой ограниченной мере и церковнославянское наследство. По его заслуге русский литературный язык нового типа был в 40-е годы XIX века во всех его уровнях кодифицирован.

ЛИТЕРАТУРА

Виноградов, В.В. 1938, *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв.* Москва: Учпедгиз.

- Живов, В.М. 1986, Алфавитная реформа Петра I как семиотическое преобразование. В кн.: *Труды по знаковым системам*. Вып. 19 (= Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 720), 54–67.
- Живов, В.М. 1988, Роль церковнославянского в истории славянских литературных языков. В кн.: *Актуальные проблемы славянского языкознания*. Москва: Издательство Московского университета, 49–98.
- Живов, В.М. 1990, Языковая ситуация Петровской эпохи и возникновение русского литературного языка нового типа. *Wiener Slawistischer Almanach* 25/26, 451–469.
- Живов, В.М. 1996, *Язык и культура в России XVIII века*. Москва: Языки русской культуры.
- Ларин, Б.А. 1975, *Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.)*. Москва: Высшая школа.
- Мещерский, Н.А. 1981, *История русского литературного языка*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Успенский, Б.А. 1988, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Успенский, Б.А. 1994, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*. Москва: Гнозис.
- Hüttl-Folter, G. 1979, Zusammenhänge zwischen dem sprachlichen Erbe und der neueren russischen Literatursprache. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 25, 26–47.
- Issatschenko, A.V. 1983, *Geschichte der russischen Sprache 2. Band: Das 17. und 18. Jahrhundert*. Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag.
- Švagrovský, Š. 1998, Jazyková situácia v Rusku v 18. storočí. *Slavica Slovaca* 33, 49–57.

MIRJANA BURZAN

Sintaksičke konstrukcije sa neidentifikovanim subjektom u srpskom i mađarskom jeziku

1. U radu čiji je obim unapred određen pokazuje se neophodnim da se ograničimo u razmatranju naznačenih struktura. U analizi, stoga neće biti obuhvaćene sve jezičke solucije kojima se ukazuje na to da je vršilac radnje (agens) neidentifikovano lice, niti svi vidovi komunikacije. Zadržaćemo se samo na onim rečeničnim konstrukcijama u kojima je predikat jedna glagolska leksema u ličnom obliku sa značenjem radnje koja podrazumeva i postojanje vršioca koji nije iskazan, niti uz određeno oblikovanje predikata može biti realizovan.¹ To ne znači da ti predikati ne mogu kongruirati sa imenskom reči u nominativu, međutim, ova je tada subjekat rečenice, ali ne istovremeno i vršilac date radnje, već njen objekat (pacijens). U razmatranju ovakvih sintaksičkih struktura ograničićemo se samo na jezik štampe² i na razgovorni jezik.

Kontrastivna analiza ima za cilj da, suprotstavljajući opise dvaju jezičkih sistema, ili određenih njihovih segmenata, što je slučaj u ovom radu, utvrdi sličnosti i razlike da bi se ti rezultati aplikovali u praksi prevodenja i u učenju datih jezika. Naša kontrastivna analiza temelji se na opisu konstrukcija sa neidentifikovanim (neodređenim) subjektom koji daje M. Ivić,³ i na opisu korespondentnih jezičkih sredstava u mađarskom koje nalazimo u normativnim gramatikama toga jezika.⁴

2. U srpskom postoje tri moguća oblika predikata koji ne identifikuju vršioca radnje, već jedino upućuju na to da on postoji već samim tim što glagol u toj

---

¹ Tako, na primer, nećemo razmatrati konstrukcije s infinitivom (*treba to uraditi*), rečenice sa neodređenom zamenicom u funkciji subjekta (*neko kuca na vratima; valaki kopog az ajtón*), koje, takođe, ne identifikuju vršioca radnje (neko određeno lice kuca na vratima, ali ga je nemoguće identifikovati, jer se ne zna ko je ono).

² Gradu čini nekoliko brojeva dnevnog lista „Politika” i dnevnog lista „Délmagyarország”. Primere koje dajemo preuzeli smo iz „Politike” od 12. januara 2002. god (dalje skraćeno: P) i iz „Délmagyarország” od 30. oktobra i od 26. novembra 2001. god. (dalje skraćeno: DM–1 i DM–2)

³ M. Ivić, O strukturi srpskohrvatske proste rečenice s glagolskim predikatom. U knj.: *Lingvistički ogledi*. Prosveta, Beograd, 1983: 66–85.

⁴ *A mai magyar nyelv* u redakciji Rácz Endrea, šesto izdanje, Tankönyvkiadó, Budapest, 1985: 234; *Magyar gramatika* u redakciji Keszler Borbála, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000: 88; *Nyelvművelő kézikönyv I.* u redakciji Grétsy László i Kovalovszky Miklósa, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983: 810; *Nyelvművelő kézikönyv II.* u redakciji Grétsy László i Kovalovszky Miklósa, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985: 794–795.

funkciji označava radnju koja podrazumeva da neko mora da je vrši. Upotreba ovih mogućnosti uslovljena je komunikativnim kontekstom i ciljem informacije. Svaka od njih počiva na nešto drugačijim principima.

3. Jedan oblik predikata je onaj koji obrazuje pomoćni glagol sa pasivnim pridevom. Razumljivo, ovakav se predikat tvori samo od tranzitivnih glagola. Imenska reč kojom se iskazuje objekat radnje u predikatu ima sintaksičku funkciju subjekta i sa predikatom je u kongruentnom odnosu. Ukoliko je objekat radnje zavisna struktura, rečenica postaje bezlična:

... još *nisu iscrpljene* sve teme, P, 1

... *potvrđeno je* da [igla] sadrži apsolutno čisto gvožđe, P, 1

Različiti su ciljevi realizovanja ovako oblikovanog predikata. Ostvarićemo ga kada ne znamo ko je vršilac date radnje, ili kada ne želimo da ga identifikujemo:

... ako je osoba sa hendikepom *bila* veoma *nipodaštavana* u detinjstvu, u njoj se može roditi ideja „i ostaću ja neko i nešto...”, P, 8

Niko nije stradao od eksplozivne naprave koja je večeras *aktivirana*, P, 10
Predloženo mu je da se povuče sa funkcije, razg.

U prvoj rečenici govorno lice i ne zna ko je agens radnje, jedino zna da je neko morao to biti, jer semantika glagola *nipodaštavati* podrazumeva vršioca. Za informaciju i nije bitan agens, već pacijens radnje. I u sledećem primeru predikat *aktivirana je* ostvaren je pasivnom konstrukcijom, jer pošiljac poruke ne zna ko je aktivirao bombu. U trećoj rečenici upotrebljen je isti oblik predikata stoga što nije postojala želja da se otkrije ličnost koja je izrekla dati predlog.

Pasivnu konstrukciju upotrebićemo i ukoliko želimo signalizovati da su vršioci neke radnje osobe u čijoj je ingerenciji da to čine, koje su zadužene za to, odnosno ako su vršioci uopštenog karaktera:

Prvi falsifikat [evra] *otkriven je* u Irskoj, P, 1

On je naglasio da *su pooštrene* mere kontrole mesa, P, 11

Gotovo u celom svetu *osuđen je* terorizam, razg.

U prva dva primera agensi nisu identifikovani, ali predikati (*otkriven je*, *su pooštrene*) signalizuju da su to lica zadužena ili odgovorna za vršenje datih radnji, dok je vršilac radnje označene predikatom treće rečenice (*osuđen je*) posve uopšten – to je bilo ko, svi razumni ljudi u svetu.

4. Druga verzija predikata koja nagoveštava neidentifikovani agens jeste glagol u ličnom obliku sa morfemom *se* kao karakterističnim morfološkim elementom. Obrazuje se od tranzitivnih i od intransitivnih glagola:

... i takve prognoze *se prave* sa očiglednom namerom da utiču na svest ma-
sa, P, 11

Na utakmici *se žestoko navijalo*, razg.

Kada se uz predikat ovog tipa realizuje predmet radnje imenskom leksemom, i u ovom slučaju, ona predstavlja subjekt rečenice i kongruira sa predikatom:

Da *bi se utvrdile* metalurške... karakteristike ovog predmeta..., *obavljena su* odgovarajuća ispitivanja, P, 10

Ukoliko, pak, objekat radnje izričemo zavisnom strukturom, pasivna rečenica postaje bezlična a njen predikat ostvaruje se obavezno oblikom trećeg lica singulara. Odsustvo subjekta karakteriše i rečenicu u kojoj službu predikata preuzima intransitivni glagol sa morfološkim elementom *se*, takođe u obliku trećeg lica singulara:

Pokazalo se, naime, da ova igla sadrži samo čisto gvožđe, P, 10

Danas *se češće odlazi* u planine, nego na more, razg.

Ovako oblikovan predikat upotrebićemo najčešće kada u našoj svesti postoji saznanje da je agens neko od onih lica koja po svojoj funkciji, dužnosti treba da vrše te radnje, lica koja su za njih zainteresovana. Dakle, vršioci tih radnji nisu konkretizovani, ali se nešto o njima zna:

... amandmanima *će se zakon dovesti* u sklad s republičkim Ustavom, P, 1
Iznajmljivanje ateljea *se plaća* 45... dinara [po kvadratnom metru], P, 21

Glagoli s morfemom *se* u ulozi predikata upućuju i na sasvim uopšten subjekat:

Taj kompleks *se* iz detinjstva... *prenosi* kroz sve faze odrastanja da bi se u zreloj dobi pojavio u formi „želja za vladanjem”, P, 8

Oba predikata o kojima je do sada bilo reči upotrebljavaju se u svim vidovima komunikacije kada postoji potreba za bezličnim izražavanjem, tj. kada se radnja ne može pripisati određenom licu, što znači da se češće javljaju u zvaničnim dokumentima, naučnim i stručnim saopštenjima, u štampi i sl.

5. Treća sintaksička solucija kojom se postiže signalizovanje neidentifikovanog agensa jeste predikat u 3. licu množine. Za ovakvom strukturom posegnućemo, pre svega, u slučaju da želimo vršioca radnje ostaviti u anonimnosti, ali i ako ništa ne znamo o njemu:

Kažu da loše živi sa ženom, razg.

Jutros *su posekli* dve lepe breze pred našom zgradom, razg.

Realizovaćemo ovu sintaksičku strukturu i tada kada o vršiocu znamo samo toliko da je lice merodavno, ili zaduženo da vrši te radnje, odnosno kada hoćemo da mu pripišemo sasvim uopšteno značenje ('svi ljudi'):

U nekim francuskim bankama *počeli su* sa selekcijom klijenata, P, 1
Kažu da su stari danas zapostavljeni, razg.

Ovaj način izražavanja neidentifikovanog agensa karakteriše se kao kolokvijalno jezičko sredstvo. Mi smo ga, međutim, beležili i u jeziku štampe, doduše, u neuporedivo manjem broju primera u odnosu na druga dva oblika predikata kojima se signalizuje da je agens nepoznat.⁵

5. I u mađarskom jeziku pasivnom rečenicom može se uputiti na to da je vršilac radnje neidentifikovano lice. Pasivno stanje se ovde izriče i pasivnim glagolom. Ovi se izode od aktivnih glagola tranzitivnog roda tvorbenim nastavcima. Doduše, pasivni glagoli izvedeni sufiksom *-atik ~ -etik, -tatic ~ -tetik* u savremenom jeziku su potisnuti; samo se ograničen broj održao (npr.: *kőzhírré tétetik, tudtára adatik*).⁶ U službenom jeziku se još ponekad javljaju, ali uglavnom samo oni koji su u određenom domenu, takođe postali ustaljeni izrazi. Međutim, upotrebljavaju se rečenice sa predikatom u čijoj je funkciji pasivni glagol izveden sufiksom *-ódik ~ -ődik*. Vršilac te radnje, dakako, nije identičan sa subjektom:

Ott pedig *folytadódik* tovább az építés, DM-2, 5

Ovakva se rečenična struktura realizuje kada se ne zna ko vrši radnju, ili se zna samo toliko da je to neko od odgovornih, zaduženih za vršenje onoga što se iskazuje predikatom:

Elintéződött az ügy, razg.

... de az elvégzett vizsgálat alapján *bebizonyosodott*, hogy, DM-2, 5

U prvom primeru predikat (*elintéződött*) upućuje na to da je vršilac radnje nepoznat, ili, pak, da govorno lice želi da agens ostane anonimn. Predikat druge rečenice (*be-*

---

⁵ Potvrdili bismo to ovim podatkom: na prvoj strani „Politike” od ukupno 22 rečenice sa neiskazanim subjektom radnje, samo u dve rečenice ostvaren je predikat pluralnom formom trećeg lica.

⁶ Pasivne glagole može (samo) ponekad zameniti u funkciji predikata perifrastična konstrukcija koju čini glagol egzistencije + glagolski prilog (*be van fessze*). Ni jedna od navedenih gramatika, međutim, ne razmatra je u odeljku o neodređenom subjektu. Imajući to u vidu, kao i činjenicu da je i mi nismo beležili u građi, ova konstrukcija neće biti ovde razmatrana.

bizonyosodott) omogućuje da saznamo samo toliko da je vršilac neko ko je zadužen da utvrdi nepoznat uzrok smrti ljudi, ali nije konkretizovan. Objekat radnje *bebizonyosodott* iskazan je rečenicom, a ne imenskom reči koja bi bila njen pacijens.

Ova mogućnost signalizovanja neidentifikovanog vršioca radnje nije frekventna. To proizilazi iz toga što nema mnogo ovih pasivnih glagola, upravo kod mnogih preovlađuje medijalno značenje, pa objekt radnje postaje subjekat rečenice, kao u primerima:

A fény visszaverődik, razg.

A forgalom a környékbeli földutakra terelődött, DM-1, 3

Svetlost se sama od sebe odbija (prvi primer). Saobraćaj niko nije usmerio na zemljane puteve, već je spontano, samo od sebe došlo je do toga (drugi primer).

7. Standardno i najuobičajenije jezičko sredstvo koje ne identifikuje agens u mađarskom jeste predikat u 3. licu plurala u rečenici u kojoj se tada dosledno ne leksikalizuje subjekat i koji se ni prethodno ne pominje konkretno:

Lefogytam, több vizsgálaton keresztülmentem, de semmit nem találtak, DM-2, 6

Ovako struktuirana rečenica upotrebiće se sa različitim ciljem. Ostvariće se da bi se uputilo na to da je vršilac radnje govornom licu nepoznat i da to može biti bilo ko:

Holtan találtak vasárnap egy férfit Szegeden, DM-2, 5

Za informaciju je bitna radnja i objekat; bitno je da je pronađen mrtav čovek, a nije važno da li ga je našao, na primer, sused, poštar i sl.

Treće lice množine u predikatu signalizuje neidentifikovanog vršioca radnje o kome se zna da pripada onima u čijoj je ingerenciji da vrši te radnje, onima čija je to obaveza, odnosno onima koji su za to zainteresovani:

Az utat a helyszínelés idejére teljes szélességében lezárták, DM- 2, 1

Pénteken ugyanis megkezdődött a Széchenyi téri farkonstruktó program megvalósítása. Első lépésként tizenhárom platánt és két juhart vágtak ki, DM-2, 5

... a fővárosban úgy tartják, a szegedi iskola növendékei lelkiismeretesk, DM-2, 5

U ingerenciji policajaca je da zatvori put za saobraćaj, ali ni jedan od njih nije konkretizovan (prvi primer); drveće su posekli ljudi kojima je to dužnost (drugi primer); takvo i takvo mišljenje o stručnjacima iz škole segedinskog studija imaju oni

koji su zainteresovani za rad u medijima, a to može biti bilo ko, ali se ne zna određeno ko (treći primer).

Ovo jezičko sredstvo služi i za ukazivanje na uopštenog vršioca radnje:

Az egész világon *elitelték* a terrorizmust, razg.

Treće lice množine i u poslovicama upućuje na uopšteni subjekat:

Árnyékáért *becsülik* a vén fát.

8. Na osnovu izloženoga daju se sagledati određene sličnosti i razlike u dva jezika u vezi sa razmatranim pitanjem. Najpre bismo zaključili koje su sličnosti. Zajedničko jeste, pre svega, to da oba sistema raspolažu mogućnošću konstruisanja rečenice bez leksikalizovanog subjekta a da predikat označi i konkretnog vršioca njime označene radnje (*učim pesmicu [ja]; tanulom a verset [én]*), ili da uputi na to da je vršilac neidentifikovan, odnosno uopšten (*na utakmici se žestoko navija; az utat lezárta*). Naš su interesovale rečenice konstruisane po ovom drugom principu. Najpodesniji oblik predikata u njima i u srpskom i u mađarskom jeste 3. lice.

Sličnost se ispoljava i u tome što u oba jezika postoji mogućnost da se u pasivnim rečenicama ne iskaže subjekat radnje (*još nisu iscrpljene sve teme; elintéződött az ügy*).

Naveli bismo i pojavu da se objekat radnje izrečene pasivnim pridevom ili glagolom s pridodatim morfemom *se* kao morfološkim elementom u srpskom, i objekat radnje ostvaren pasivnim glagolom u mađarskom može iskazati zavisnom strukturom pri čemu rečenica gubi pasivno značenje (*saznaće se zašto su se razveli; kitudódik, hogy miért váltak el*).

9. Evidentne su, međutim i razlike u rečeničnim strukturama čiji agens nije identifikovan. Da one postoje, svedoče i teškoće koje imaju prevodioci kada ovakve sintaksičke strukture prenose iz jednog koda u drugi.⁷ Kao što smo izložili, rečenicom sa predikatom u pasivu u oba jezika može da se skrene pažnja na to da je vršilac radnje neidentifikovan. U srpskom su veoma rasprostranjena dva oblika predikata za iskazivanje ovog stanja (*novčanik je pronađen; novčanik se pronašao*). I dok su u srpskom obe solucije tipično, uobičajeno jezičko sredstvo u slučajevima kada se vršilac ne zna, pa se ne može idnetifikovati, ili kada se to ne želi učiniti, u mađarskom jeziku pasivno stanje se retko iskazuje pasivnim glagolom u službi predikata. Moglo bi se reći da se ovakve rečenice javljaju sporadično. To je otuda što je mali broj pasivnih glagola na *-atik ~ -etik*, odnosno na *-tatik ~ -tetik* koji do danas

---

⁷ Nešto o ovome isporodi kod Pap Đerđa (Papp György) u radu *A jogi, társadalmi-politikai szövegek szövegdő és szerkezeteinek fordítási problémái, Hungarológiai Közlemények* 44, *A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete*, Novi Sad, 47–58.

nisu potisnuti iz upotrebe, s druge strane, malo je i onih sa sufiksom *-odik ~ -odik* koji imaju čisto pasivno značenje. (Ograničena je i upotreba perifrastične konstrukcije *be van festve*).

Već je ukazano na to da se u srpskom rado upotrebljavaju rečenice bez subjekta, odnosno rečenice u kojima subjekat nije vršilac radnje za razliku od mađarskog koji se kvalifikuje kao jezik sa izrazitom tendencijom oblikovanja personalnih rečenica.⁸

Nadalje, u srpskom postoje tri načina da se struktura rečenica u kojoj se ne iskazuje subjekt, tj. vršilac radnje. Ovo se postiže pomoću tri verzije predikata. Pored već dva, ovde pomenuta oblika, to se može ostvariti i glagolom u formi za 3. lice plurala. Razlika između srpskog i mađarskog jezika ispoljava se ne samo u broju ovih mogućnosti, nego i u upotrebi. Naime, u mađarskom je za signalizovanje neidentifikovanog vršioca radnje dominantno jedno jezičko sredstvo – predikat u 3. licu množine, dok se ona druga solucija – pasivni glagol u toj funkciji, dosta retko javlja. U srpskom, naprotiv, ne može se govoriti o dominantnom obliku. Iz ovoga proizilazi da će mađarski ekvivalent sve tri verzije predikata srpske rečenice najčešće biti 3. lice množine, bar u razmatranim vidovima komunikacije:

Prvi falsifikat [evra] *otkriven je* u Irskoj.

On je naglasio da *su pooštrene* mere kontrole mesa.

Predloženo mu je da se povuče sa funkcije.

Iznajmljivanje ateljea *se plaća* 45 dinara [po kvadratnom metru].

Jutros *su posekli* dve breze pred našom kućom.

Az első hamis curót Írországbán *fedezték fel*.

Hangsúlyozta, hogy *megszigorították* a hús ellenőrzését.

Javasolták neki, hogy mondjon le a tisztségéről.

A műtermet [négyzetméterenként] 45 dinárért *adják* bérbé.

Házunk előtt tegnap *kivágtak* két nyírfát.

I na samom kraju da istaknemo još jednom da nismo imali aspiraciju da analiziramo sve sintaksičke strukture koje ne identifikuju vršioca radnje iskazane predikatom rečenice u dva jezika. Rad treba shvatiti kao skroman doprinos rasvetljavanju ovog veoma kompleksnog pitanja, ali istovremeno i kao polistčaj drugima za dalje njegovo rešavanje.

---

⁸ Vidi o ovome u navedenom radu Pap Đerđa na str. 52.

MELINDA FARKAS

„Polak nie kaktus, pić musi” – krótki przegląd frazeologizmów związanych z piciem alkoholu

Z jednej strony, spożycie alkoholu kojarzy się z czymś złym, szkodliwym i niezdrowym, zaś z drugiej strony picie alkoholu jest dla większości ludzi środkiem osiągnięcia przyjemnych uczuć i częścią życia towarzyskiego. Używanie napojów alkoholowych dotyczy zarówno młodych, jak i starych, każdej warstwy społecznej, toteż słownictwo z tym związane również pojawia się w każdym środowisku. Celem tej pracy jest określenie sposobów wartościowania tego zjawiska, czyli interesuje mnie przede wszystkim to, czy picie alkoholu, stan nietrzeźwości, upijanie się – w języku oceniane jest pozytywnie czy negatywnie. Analiza frazeologizmów pozwoli też zająć się następującymi problemami: sposób ujmowania analizowanego zjawiska przez użytkowników języka, jak Polak widzi spożycie alkoholu, w jaki sposób to przedstawia w języku, co te frazeologizmy mówią o samych Polakach, dlaczego Francuzi mówią *Pijany jak Polak* i o czym świadczy tak wielka frazeologiczna pomysłowość języka polskiego. Pomysł zrodził się dzięki Julianowi Tuwimowi i jego utworom *Słownik pijacki* i *Bufetiada*. Frazeologizmy (230) wybrane zostały na podstawie kryterium semantycznego, czyli ze względu na to, czy oznaczają ‘stan nietrzeźwości’, ‘upijanie się’, ‘upić się’, ‘tracić przytomność’ i odpowiadają przyjętej definicji pojęcia „frazeologizm”. Te elementy języka, tzn. frazeologizmy związane z piciem alkoholu oczywiście zmieniają się, niektóre, badane przeze mnie frazeologizmy są nawet dziś już nieaktualne, ale jeśli nawet wyszły z użycia, to przy opisie analizowanego zjawiska nie sposób ich pominąć. Omawiane bowiem związki frazeologiczne łączą się nie tylko z różnymi odmianami (środowiskowymi lub stylistycznymi) języka, lecz również z kulturą, w której funkcjonuje dany język narodowy i którą współtworzą. W tej pracy wykorzystane zostały więc nie tyle badania gwar środowiskowych, ile wzajemne powiązania języka i kultury, jak to czyni współcześnie językoznawstwo kognitywne posługując się pojęciem językowego obrazu świata.

Opis chciałabym zacząć od idiomów, które oprócz przerośniętego znaczenia utrwalonego w języku mają też znaczenie dosłowne, wynikające ze znaczeń komponentów. Weźmy pod uwagę następujące frazeologizmy: *zalewać robaka*, *zalać krzeczka*, *za/moczyć rybkę*. *Zalewać robaka* w postaci frazeologizmu znaczy ‘upijać się ze zmartwienia dla zapomnienia o czymś smutnym’ (Anusiewicz-Skawiński 1998: 256). Pierwotne znaczenie związku frazeologicznego nie ma nic wspólnego z piciem alkoholu, z upijaniem się. A gdzie pojawia się to znaczenie? Prawdopodobnie w innym frazeologizmie: *gryzie kogoś robak*, albo *każdy ma swojego mola*, *co gryzie* czyli robak oznacza niepokój wewnętrzny, a wtedy cały frazeologizm *zalewać*

robaka staje się już jasny. Zalanie robaka alkoholem ma być sposobem na utopienie go, to jest na zlikwidowanie niepokoju, zmartwienia za pomocą alkoholu. Inne wyjaśnienia motywacji semantycznej związku przedstawia Julian Krzyżanowski (1975, III: 46–48). Wersja ta jest związana z frazeologizmem *zalać krzczka*, w którym utrwalono fakt, że nory szkodników (kretów, chomików) zalewano wodą. Do zalanego krzczka jest już stąd blisko: zalewać tylko nie wodą, a piwem lub gorzałką. Podobny mechanizm motywacyjny wchodzi w grę w przypadku frazeologizmów *zalewać robaka*. *Zalewać robaka* ma charakter eufemistyczny, ponieważ zastępuje wyrażenie ‘upić się ze zmartwienia’, które nie może być użyte, gdyż skojarzenia z nim związane są negatywne, określenie eufemistyczne wzbudza natomiast pozytywne lub neutralne konotacje. Sytuacja ze związkiem frazeologicznym *za/moczyć rybkę* jest podobna. Z dosłownego znaczenia frazeologizmu jeszcze nie wynika znaczenie ‘pić alkohol, pić wódkę’. Chodzi tu prawdopodobnie o to, że rybę pije się zazwyczaj z wódką (*iść na rybkę*), i żeby ta ryba nie wyschła, trzeba ją zamoczyć, polać alkoholem, ponieważ, używając innego frazeologizmu, *rybka lubi pływać*. Pomaga nam również znane polskie przysłowie: *Kiedy ryba ma być dobra, powinna trzy razy pływać: w wodzie, w maśle i w winie*.

. Szczególną grupę wśród frazeologizmów stanowią porównania frazeologiczne, które z naszego punktu widzenia są najważniejsze, gdyż większość frazeologizmów związanych z piciem alkoholu to porównania. Chciałabym poświęcić trochę uwagi właśnie tym zjawiskom, gdyż wśród związków frazeologicznych o tematyce „pijackiej” znajduje się sporo ciekawych porównań. Najczęściej człowiek pijany porównywany jest do zwierzęcia, osoby wykonującej jakiś zawód, uszkodzonego przedmiotu, rzeczy odznaczającej się sztywnością lub przedmiotu cechującego się maksymalną pełnością:

zwierzę: *spić się jak bąk, upić się jak bydlę, spić się jak świnia, narąbany jak szpak, lata jak mysz na zyrandolu*. Porównywanie do zwierzęcia wartościowane jest negatywnie;

osoba wykonująca jakiś zawód: *pijany, zalany jak dorożkarz, pije jak szewc, zawałić się jak kopacz*. Ciekawostkę stanowi fakt, że Węgrzy piją jak szczotkarz – *iszik, mint a kefekötő*, a człowiek pijany nigdy nie jest porównywany do kobiet lub do osoby wykonującej zawody typowo żeńskie!;

rzecz uszkodzona: *pijany jak but dziurawy* lub *beczka dziurawa*, czyli potrafi pić bez ustanku;

przedmiot, cechujący się sztywnością: *pijany jak kłoda, pijany jak pień, pijany w trupa*;

przedmiot maksymalnie napełniony: *nabity jak ruski plecak, najebany jak trolejbus, autobus*.

Frazeologizmy związane z piciem alkoholu często są metaforami językowymi: *chodzić marynarskim krokiem, zaglądać do kieliszka, wysuszyć butelkę, przepłukać gardło, dać się pod kapelusz*. W przypadku porównań frazeologicznych *pijany jak szewc, pijany jak kopacz* chodzi o obserwację ludzi, lub o obserwację

pewnych podobieństw *pijany w trupa, pijany jak kłoda, jak pień, jak bela* – ‘ktoś jest mocno pijany, nie może się ruszać jak pień, trup’. Warto w tym miejscu przypomnieć etymologię frazeologizmu *pijany jak bela*. Znane są dwie historie o „beli”. Pierwsza związana jest z naszym królem, Belą II, który ponoć był wielkim pijakiem. „Bela dotąd nazwisko dajem pijakowi, które przed tem służyło panom i królowi” (Krzyżanowski 1975, I: 82). Druga wersja jest bardziej prawdopodobna, która wiąże znaczenie przysłowia z oryginalnym znaczeniem słowa ‘bela’, to jest „zwój tkaniny, papieru”. Zwój tkaniny, bela toczy się czy zatacza i charakterystycznym ruchem dociera na wyznaczone miejsce, o ile oczywiście nie straci równowagi i nie legnie na ziemi. Ruchy człowieka zalanego, określamy tym samym ruchem co ruchy beli, i to, i to się zatacza (Krzyżanowski 1975, I: 82).

„Wielokomponentowy skład i metaforyczna (metonimiczna) geneza frazeologizmów sprzyjają również utrwalaniu w nich realiów obyczajowo-społecznych, ludzkich przekonań i poglądów na świat. Wiele połączeń idiomatycznych może być zatem traktowane jako dokument życia w bardziej lub mniej odległych epokach” (Pajdzińska–Lewicki 1993: 313–314). Związki frazeologiczne *pijany jak szewc, kopacz, dorożkarz*, są frazeologizmami dawnymi, powstały wtedy, kiedy szewc, kopacz, dorożkarz jeszcze były popularnymi, często wykonywanymi zawodami. Zawody i ich nazwy ulegają dziś szybkim zmianom. Stereotypowe wyobrażenia w związku z nowymi zawodami nie ugruntowały się jeszcze w języku, tak jak to jest w przypadku zawodów od dawna wykonywanych. *Nawalony jak trolejbus, autobus, bęben Rolling Stonesów, zastosować wariant Jelcyna* – to niewątpliwie frazeologizmy naszej epoki, które rozumie tylko człowiek XX wieku, ale nie wiadomo, czy utrwalą się one w języku czy też ulegną zapomnieniu. Na przykład zwrot *zastosować wariant Jelcyna* stracił już aktualność. Z tego wynika, że w zasobie frazeologicznym odbijają się zmiany kulturowe, widać ścisły związek między życiem społecznym i zmianami językowymi. We frazeologizmach *zastosować wariant Jelcyna, nabity jak ruski plecak, Iwana truć* odbijają się również stosunki międzynarodowe oraz oddziaływanie kulturowe, w tym przypadku kontakty rosyjskie, które wskazują na ironiczne postrzeganie zwyczajów związanych z piciem alkoholu przez Rosjan. Jeśli możemy mówić o powstawaniu nowych frazeologizmów, to nie wolno nam zapominać o starzeniu się i o wychodzeniu z użycia wielu połączeń wyrazowych, które, może, są jeszcze zrozumiałe dla użytkownika danego języka, ale jednocześnie już nie są używane jak, np.: *trzymać się dzbana* – ‘pić alkohol, głównie piwo lub wino’, które jest przenośnią staropolską, dzisiaj już nie spotykana. „*Ani dbam o kasztelana, / Trzymając się mocno dzbana*” (Kochanowski 1972), albo wyrażenie *od rozumu odpoić* – ‘spić się do utraty przytomności’, które też pochodzi z epoki staropolskiej i dzisiaj jest już nieużywane. „*Pukarzewski prosił na wieczerzę Skotnickiego i był mu tak rad, że go i od rozumu odpoił*” (Dąbrowska 1998: 189). Wiadomo nam z historii obyczajów Polski, że transakcje handlowe i różne spory wśród mieszczan skończyły się przy szklance, bo „trzeba było rzecz zapić”. „O sprawach publicznych najlepiej również mówiło się przy napitku, odpowiednia ilość trunku pozwalała zapom-

nieć o smutkach i nędzach, których życie nie szczędziło upadającym miastom. Wreszcie każda uroczystość miejska, cechowa i czy rodzinna, była okazją do libacji; wytworzył się cały rytuał pijacki, od którego trudno było uchylić” (Bystroń 1993: 213).

O osobie, która jest pijana, możemy powiedzieć, że: *jest pod humorem, jest pod dobrą datą, z trudem trzyma równowagę, widzi białe myszki, kurzy jej się z czupryny albo jest pijany w trupa*. Każda z tych jednostek ma określone walory stylistyczno-ekspresyjne, z którymi musimy się liczyć, dokonując wyboru, podobnie jak z konotacjami, które łączą się z danymi frazeologizmami. Związki frazeologiczne związane ze stanem nietrzeźwości możemy klasyfikować na podstawie stanu i stopnia nietrzeźwości. Klasyfikację tę zamierzam pokazać w tabelach. Strzałki (→) wskazują na to, że dany frazeologizm może mieć znaczenie również dla następnej grupy (np. ‘być na cyku’ może oznaczać zarówno stan podpicia, jak też stan upicia).

Tabela nr. 1.

<i>być podpitym</i>	<i>być pijanym</i>	<i>być mocno pijanym</i>	<i>być nieprzytomnym</i>
być na bani, być na hańce	mieć w czubie	spić się jak bąk	film się komuś urwał
być na cyku →	być na fali	spić się jak bela	widzieć białe myszki
być pod dobrą datą →	być na dobrych obrotach	schlać jak się bydlę	przerwa w zyciorysie
być na fleku →	być chorym na nogi	pijany w dupę pijany w trzy dupy pijany w cztery dupy →	pijany w trupa
być na gazie być pod gazem	cierpieć na pomrocność jasną	spić się w drobny mak	pić na umór pić do umoru
być pod humorem	kurzy się komuś z czupryny	zalać pałę	pić na zabój
być na rauszu mieć rausza	mieć ciasne, niewygodne buty	zalani w pestkę	awaria kinematografu
być nagazowanym tego-ten	mieć szmer pod kopułą być na mocnej fali	chodzić po ścianach upierdolić się jak mops	komuś zgasło światło dognać kogoś do upaści

Warto zwrócić uwagę na konstrukcję pewnych związków frazeologicznych. Te zespoły, które oznaczają stan pijany lub podпиты w większości są wyrażane konstrukcją *być na czymś* (*być na cyku, na fali, na haju*), lub *być pod czymś* (*być pod dobrą datą, pod humorem*) ewentualnie *mieć coś* (*mieć rausza, mieć w czubie*). Wyrażenia o znaczeniach ‘być mocno pijanym’ i ‘być w stanie nieprzytomnym’ charakteryzują się większą swobodą konstrukcji, są bardziej pomysłowe, rola metafory i metonimii jest w nich ważniejsza, ale o wszystkich frazeologizmach możemy powiedzieć, że opierają się one na ironii, humorze i na grach językowych.

Związki frazeologiczne, oznaczające różne stopnie nietrzeźwości, wskazują na pewną zmianę w świadomości człowieka, sugerują to, że wraz ze spożyciem alkoholu człowiek odbiera świat inaczej, alkohol wywołuje takie przeżycia, których człowiek w stanie trzeźwym nie doświadcza. Te zmiany mogą wystąpić:

w zmysłac: a) słuch – *mieć szmer pod kopułą*, b) wzrok – *widzieć białe myszki*;
w stanie fizycznym człowieka – *mieć chore nogi*, *być w stanie nieważkości*;
w poruszaniu się człowieka. Ruch człowieka staje się niepewnym, niechwiejnym – *chodzić marynarskim krokiem*, *z trudem trzymać się na nogach*, *latać jak mysz na żyrandoli*;

w świadomości człowieka – *film się komuś urwał*, *przerwa w życiorysie*, *awaria kinematografu*, *być w stanie uduchowienia*.

Wykorzystanie mechanizmu metafory jest w tych frazeologizmach podstawowym zjawiskiem. Określenie stanu nietrzeźwości i upijania się jest w języku polskim bardzo różnorodne. Mamy do czynienia z całą gamą frazeologizmów o charakterze żartobliwym, potocznym, rubasznym i wulgarnym. Zaczniemy od wyrażen eufemistycznych, delikatnych, jak *bawić się z kielichem*, *chory na nogi*, *z trudem trzymać się na nogach*. Te zwroty określają człowieka pijanego w sposób jak najbardziej stłumiony i taktowny. Najczęstsze są jednak frazeologizmy traktujące spożycie alkoholu i pijaństwo żartobliwie, z ironią, z humorem jak *być pod humorem*, *być pod dobrą datą*, *iść w Polskę*, *awaria kinematografu*, *być na bańce*, *katować wątrobę*, *zalewać w głowie resztkę rozumu i pamięci*, *zrobić wieloryba*, *nawalony jak bombolot*, *ruszyć w tango* i wreszcie wyrażenia rubaszne oraz wulgaryzmy: *najebany jak autobus*, *trolejbus*, *narąbany jak szpak*, *pijany w dupę*, *w trzy dupy*, *upierdolić się jak mops*. Wariacje te świadczą o barwności języka oraz o odmiennych interpretacjach jednego zjawiska. Większość tych frazeologizmów pojawia się w języku potocznym (nieraz w języku młodzieży), który jest używany najczęściej przez większość użytkowników języka, w najróżniejszych sytuacjach życiowych. Spożycie alkoholu jest zjawiskiem codziennym, więc nowe wyrazy, określenia rodzą się codziennie, tylko nie wszystkie nowe jednostki zostają zarejestrowane, napisane i nie wszystkie się przyjmują, lecz nieuchronnie się starzeją.

Wśród określeń charakteryzujących stan nietrzeźwości wyróżniłam frazeologizmy ukazujące na odmienne okoliczności:

przyczynę upijania – *zalewać robaka* (ze zmartwienia), *na desperę pić*, *na dzień dobry pić*, *na poprawkę pić* (z rozpacz);

sposób – *pić pod chuch*, *pić pod gwint* (bez zakąski), *pić do lustra* (pić sam), *nie unikać kieliszka*, *nie wylewać za kołnierz* (chętnie);

cel – *podochocić sobie* (żeby porawić sobie humor), *zalewać robaka* (dla zapomnienia), *dodawać sobie odwagi* (by zmniejszyć treść);

czas i sposób – *iść/pójść w Polskę* (zaczynać wielodniowe picie alkoholu w restauracjach), *pójść w rejs*, *pójść w tango* (zaczynać wielodniowe picie alkoholu);

ilość – *przelecieć po maluszku* (wypić kolejkę wódki), *przepluć gardło* (wypić porcję alkoholu), *wysuszyć butelkę* (wypić butelkę do dna, do końca).

Oprócz tej klasyfikacji można wyróżnić odrębną grupę związków frazeologicznych, frazeologizmy somatyczne, które związane są z różnymi częściami ciała, głównie z głową, z czołem, z szyją, z gardłem: a) głowa, czoło – *kurzy mu się z głowy*, *z czupryny*, *ze łba*, *dymi się komuś z czuba*, *dać sobie pod kapelusz*, *mieć w czubie*, *mieć szmer pod kopułą* (określenia czupryna, łeb, czub, pod kapelusz, kopu-

ła oznaczają głowę w sposób metaforyczny, potoczny), b) gardło – *przepłukać gardło, dać w gardło*, c) szyja – *dać w szyję*.

Jak wygląda świat przez pryzmat frazeologizmów? W związku z tym, że frazeologizmy odbijają dzieje narodu, świat w którym żyje, stosunki społeczno-polityczne, obyczaje, że związki frazeologiczne stanowią świadectwo przynależności do pewnego kręgu kulturowego, chciałabym poświęcić kilka słów temu problemowi, jak te same zjawiska mogą być różnie opisywane w różnych językach. W analizowanym przypadku chodzi o to, jak i jakie „alkoholowe frazeologizmy” funkcjonują w języku polskim i węgierskim. Chociaż język węgierski należy do języków ugrofińskich, a polski do języków słowiańskich, obydwa narody należą do jednego kręgu kulturowego, mają też wiele wspólnych doświadczeń historycznych, z czego wynika, że możemy mówić o podobnym myśleniu, które przejawiają się w podobieństwie w związków frazeologicznych. To spostrzeżenie dotyczy oczywiście wyłącznie omawianego w tej pracy zasobu leksykalnego. Zamierzam również przedstawić tylko te podobieństwa i te różnice, które są najbardziej oczywiste. Zarówno jak Polacy, tak i Węgrzy, wedle istniejących związków frazeologicznych, są również *‘pijani jak świnia’ (részeg disznó)*, są *pijani w dupę (seggrészeg)*, *spiją się w drobny mak (bemákol)*, są *pijani w trupa (holtrészeg)*, są *wstawieni (be van állítva)*. Węgrom też *urwie się film*, kiedy nastąpi utrata przytomności (*filmszakadás*), ale Węgrzy kojarzą to zjawisko także ze zwarcieciem elektrycznym (*rövidzárlat*). O stanie, kiedy człowiek już nie potrafi się ruszać, po polsku mówi się *pijany jak pień, jak kłoda, bela*, co po węgiersku brzmi nieco inaczej, uogólniająco, ale samo skojarzenie jest podobne: *pijany do sztywności (valaki merevrészeg)*. Pień, kłoda, bela są przedmiotami charakteryzującymi się sztywnością. Węgrzy są *pijani jak osioł, osiołek lub pelikan, (berűg, mint a csacsi, szamár; iszik, mint a gödény)*, a Polacy raczej *spiją się jak bąk, smok, bydlę, szpak*, ale pijani w obydwa językach porównywani są do zwierząt. Warto by było zająć się też podobnymi frazeologizmami innych języków i innych kultur (np. chińskimi), różnice byłyby na pewno dużo większe.

Jakie ma miejsce picie alkoholu u Polaków, co możemy zaobserwować badając frazeologizmy oznaczające picie alkoholu i stan nietrzeźwości? Czy to zjawisko ocenia się w języku pozytywnie czy negatywnie? Przeanalizujmy to na wybranych przykładach.

1. Frazeologizmy zawierające pozytywną ocenę: *być na dobrych obrotach* (nie na złych), *być pod dobrą datą*, *być w stanie nieważkości*, *być pod humorem*, *być w stanie uduchowienia*, *zalewać robaka*, *dodawać sobie odwagi*. Podane wyżej frazeologizmy oznaczają taki stan, którego bez alkoholu człowiek nie osiąga. Alkohol poprawia humor, pomaga zapomnieć o nieprzyjemnościach, być odważnym – zmiana w świadomości jest przyjemna. Frazeologizmy te mają charakter eufemistyczny i są nowszymi określeniami.

2. Frazeologizmy zawierające negatywną ocenę: *pijany w trupa*, *pijany jak bydlę*, *świnia*, *bąk*, *od rozumu odpoić*, *mieć ciasne, niewygodne buty*.

Na koniec można powiedzieć, że frazeologizmy, w których człowiek pijany porównywany jest do jakiegoś zwierzęcia są częstym zjawiskiem i świadczą o antropocentryzmie języka, czyli widać, że centrum i miarę rzeczy stanowi człowiek. Świat zwierząt przeciwstawiony jest światowi ludzi (świat zwierząt to drugi świat istot żywych). Człowiek żyje w świecie lepszym, pierwszorzędnym, a drugorzędnym, gorszym światem jest świat zwierzęcy. Frazeologizmy, w których człowieka porównuje się ze zwierzęciem (pijany jak bąk, bydlę, świnia), zostanie on takim, jak dane zwierzę, czyli zostaje pozbawiony części wartości, właściwych ludziom. Z tego wynika, że pijaństwo, stan nietrzeźwości kojarzy się negatywnie. We frazeologizmie *od rozumu odpoić* mamy do czynienia z podobną tendencją. Rozum człowieka odróżnia go od wszystkich innych istot żywych, w tym sensie rozum równa się wartości. Gdy człowiek zostaje pozbawiony rozumu, przestaje być pełnowartościowym człowiekiem, czyli znowu stan upicia ocenia się we frazeologizmach negatywnie.

Oczywiście, pisząc tę pracę nie miałam zamiaru obrażać Polaków, ani twierdzić, że są pijakami, po prostu zaciekała mnie oryginalność i pomysłowość, związana z danym tematem. Uważam, że analiza przysłów polskich i węgierskich o tematyce pijackiej dałaby pełniejszy obraz o obyczajach, o myśleniu i historii obydwu narodów.

BIBLIOGRAFIA

- Anusiewicz, J. – Skawiński, J. 1998, *Słownik polszczyzny potocznej*. Wrocław.
 Bystron, J. S. 1993, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce w. XVI–XVIII*. Warszawa.
 Dąbrowska, A. 1998, *Słownik eufemizmów polskich czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie*. Warszawa.
Encyklopedia językoznawstwa ogólnego 1999, pod red. K. Polańskiego. Wrocław.
 Gawalewicz, M. 1896, *Szubrawcy*. Warszawa.
<http://www.ee.pw.edu.pl/~szewczyn/tuwim.htm>
Językowy obraz świata 1999, pod. red. Jerzego Bartmińskiego. Lublin.
 Kania, S. 1986, *Polska gwara konspiracyjno-partyzancka 1939–1945*. Poznań.
 Kania, S. 1995, *Słownik argotyzmów*. Warszawa.
 Kochanowski, J. 1954, *Poezje wybrane*. Warszawa.
 Korab-Brzozowski, F. 1896, *Przysłowia polskie*. Kraków.
 Kövecses, Z. 1998, *Magyar szlengszótár*. Budapest.
 Krzyżanowski, J. 1975, *Mądrej głowie dość dwie słowie I–III*. Warszawa.
Księga przysłów 1998, wybór i opracowanie Bernadeta Hermann i Jerzy Syjud. Katowice.
Księga przysłów polskich, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych 1894, zebrał i opracował S. Adalberg. Warszawa.
Lengyel–magyar nagyszótár 1958, pod red. T. Csorba. Budapest.
Magyar–lengyel nagyszótár 1980, pod red. J. Reychmana. Warszawa.
Mądrej głowie dość... przysłowie 1994, Łowia.
 Masłowcy, D. i W. 1997, *Przysłowia polskie*. Kraków.

- Pajdzińska, A. – Lewinski, A. M. 1993, Współczesny język polski. In: *Encyklopedia kultury polskiej*, tom II, pod red. J. Bartmińskiego. Wrocław.
- Phraseologisches Wörterbuch Polnisch-Deutsch*. 1990, Leipzig.
- Przysłowia są na wszystko* 2001, wybór i opracowanie Dobrosława Świerczyńska. Warszawa.
- Słownik języka polskiego* 1999, pod red. M. Szymczaka. Tomy I–III. Warszawa.
- Słownik wyrazów bliskoznacznych* 1998, Warszawa.
- Słownik gwary miejskiej Poznania* 1999, pod red. Moniki Gruchmanowej i Bogdana Walczaka. Warszawa–Poznań.
- Słownik przysłów, czyli 330 przysłów i powiedzeń w ośmiu językach – polskim, francuskim, angielskim, hiszpańskim, łacińskim, niemieckim, rosyjskim, włoskim* 1997, Warszawa.
- Stępnia, K. 1993, *Słownik tajemnych gwar przestępczych*. Londyn.
- Skorupka, S. 1974, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, tom I–II. Warszawa.
- Tuwim, J. 1995, *Bufetiada*. Zielona Góra.
- Wieczorkiewicz, B. 1968, *Gwara warszawska dawniej i dziś*. Warszawa.
- Wieczorkiewicz, B. 1966, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*. Warszawa.

ISTVÁN FENYVESI

„Язык – не дверь в историю, а сама история” (20 век в зеркале русского сленга)

Мысль, приведенная в заглавии (Мандельштам 1991: 247), прослеживается в развитии русского общества 20 в. и на специфическом материале сленга: здесь раскрываются как недостаточно или совсем не „замеченные” нормативным языком явления, так и определенно скрывавшиеся властями слова-оценки. Характерная для сленга гиперсинонимичность (Péter 1999: 33) проявляется во множестве красок для обозначения одних и тех же реалий, в т.ч. и таких оттенков, которые не получают выражения посредством остальных слов нормативной речи, и нередко только в сленговом слове сохранилась память об обозначаемом явлении (см. ниже *бессонник*, *будильник*, *гладиатор*, *селедка*, *танго* и многие другие).

В статье делается попытка рассмотреть некоторую часть лексики нашего *Русско-венгерского и венгеро-русского словаря сленга* (Fenyvesi 2001). Из материала 20 века нами отобраны слова (ок. 1,5% корпуса), непосредственно передающие изменения социального быта и общественно-идеологической сферы, появление которых возможно определить с точностью от одного до двух десятилетий. Эти слова, извлеченные нами из художественной литературы и из периодической печати, как правило, не отражены даже в российских словарях сленга (Феньвеш 1996, 2002; Fenyvesi 1997). Сведения о стилистической окраске, стратификации и (отчасти) этимологии этих слов содержатся в словаре. Обзор словообразовательных средств, применяемых и в рассмотренных ниже словах, дается в одной из наших работ (Феньвеш 2001) в связи с проблемой языковой игры.

Подавляющее большинство этих слов отражает советскую действительность. Отличительная особенность сленга – неподцензурность, независимость от политической конъюнктуры, от сиюминутной разрешенности или запретов и т.д., или **нонконформность** (Péter 1999: 28), позволяет ему быть предельно откровенным: не оглядываясь на официальные препоны, он во все времена и в любых обстоятельствах выражает непосредственную, искреннюю реакцию людей на политические решения, идеологическую атмосферу, репрессивные меры властей и т.д. Благодаря этому сленг может быть сравнен как бы с дневником, который русский народ весь век писал для себя, а теперь, спустя многие десятилетия, по нему мы можем раскрыть как неизвестные ранее стороны жизни, так и мнения о них людей.

С этим связана и определенная динамика развития материала: после 1917 года с каждым десятилетием растет число относимых к этому кругу и поэтому цитируемых нами слов, что в свою очередь отражает все более уве-

личивающуюся со временем оппозицию сознания тоталитарному режиму через резко негативные оценочные слова. (Исключение составляет период Великой Отечественной Войны.)

По всем этим причинам материал статьи в известном смысле может быть отнесен к исторической лексикологии: он открывает такие стороны социальной жизни, которые получили наиболее полное (или даже уникальное) отражение именно в сленге.

Начало 20 века. В художественной литературе начала века зафиксированы, среди многих других, и характерные слова студенческого жаргона *волчий билет* 'исключение из учебного заведения без права поступления в другие' и *белоподкладочник* 'студент реакционного мировоззрения', а из военного (офицерского) – шутовское *бомбаж* 'пьянка' и ироничное *вольнопёр* 'волонтер'. В далеких друг от друга социальных слоях возникли *воробей* 'бедняк, питающийся отбросами' и *тоняга* 'стиляга'. В это время начинают употреблять полицейское *нелегалыщина* 'запрещенная литература' и слова, употребительные по отношению к проституции – *казенная шкура* 'п-ка из публичного дома', *венеричка* 'уличная п-ка', *булавка* 'деньги на содержание для любовницы' и др.

В среде творческой интеллигенции широкое хождение имеет выражение *витамины Б русской поэзии* – 'плеяда Брюсов, Блок, Бальмонт и Белый'.

В годы первой мировой войны возникают слова, обозначающие неприятеля – *герман* 'немецкий солдат', *голубок* 'немецкий самолет „Taube“', а также сомнительного деятеля тыла *земгусар* 'служащий снабженческой организации'. Своеобразный промысел фронтового досуга – изготовление ложек из алюминиевых деталей осколков снарядов получил отражение в выражении *литейное заведение*.

1917–1920. Революции и гражданская война породили не только ставшие впоследствии нормативно-разговорными *буржуйка* 'металлическая печка-временка' и *керенка* 'бумажные деньги, выпущенные временным правительством Керенского' (наряду с менее известным *ленинка* 'советский рубль'). Сигнификантными должны быть признаны в эти годы директно отражавшие жестокость классовой борьбы многочисленные выражения типа *К Духонину*, *К Николаю* 'расстрелять', и возникавшие в виде ответной народной реакции обозначения представителей власти – *краснюк* 'красный, большевик', *сукомол* 'комсомол', *комса* 'комсомолец' и *комсюк* 'комсомольский вожак', главного органа репрессии – ВЧК в формах как относительно нейтральных *Ве-Че-Ка* и *Чека*, *Лубянка*, так и привносящих в него иронично-смеховые оттенки *Чрезвычайка* и *Чересчурка*. Названия страны *Ресепесере*, *Ресепесерия* хоть формально и мало отличались от официального, но ирония просторечно произнесенной формы носила явный отпечаток неприятия.

Среди антропонимов и их дериватов на первом месте стоит сленговая метафорика Ленина *картавый*, *кепка*. (К ним со временем добавятся ироничное *дедушка* и презрительное *Лукич*, высмеивающее одно из известнейших его изображений – памятник у Финляндского вокзала *трёкало на броневишке*

и срывающие покров казенного поклонения *табакерка* — ‘Мавзолей’). В этом ряду заслуживает упоминания *ромовая бабка* — смеховое прозвище большевистского лидера Петрограда Григория Зиновьева, который ухитрился в годы всеобщего голода набрать в весе до безнравственных в этих условиях размеров. Фамилии красных военачальников гражданской войны ‘увекочились’ в сленговых выражениях различного (но как правило ироничного) характера — (прическа) *под Котовского* ‘бритая голова’, *играть в Чапаева* ‘унижать’, *бородка Троцкого* ‘волосы на женском лобке’, *усы Буденного* ‘то же’.

1920-е годы — это прежде всего период нэпа. Главные персонажи времени получают множество прозвищ (*непач* — лишь одно из них), они разъезжают на различных по комфорту и скорости средствах передвижения — на *рикше* ‘двухколесная тележка, запряженная в человека’, *хамотрясах* ‘мотоцикл’ и *блядвозках* ‘автомашина’, покупают для своих жен дорогие *шмотки* ‘предмет одежды’ в магазине *Смерть мужьям* (‘существующий поныне салон мод на Невском проспекте’), не боясь инфляции, порождающей цены в *лимоны* ‘миллион’ и *апельсины* ‘то же’.

Из **бытовой** лексики тех лет отметим *бубиконф* ‘модная короткая женская прическа’ (она запечатлена на ряде известных художественных портретов ‘делегаток’ и других функционеров), *ФОН* — *факультет ожидающих невест* ‘шутливое название гуманитарных факультетов’ и глагол *бузотёрствовать*, употреблявшийся для выражения чрезмерно активного, до наглости поведения.

В новой системе **обучения внуков** ‘ученик младших классов’ учат *шкрабы* ‘учитель’ (сокращение от *школьный работник*, слово, нелепое звучание которого резало слух даже Ленину), рождаются новые обряды, в рамках которых в духе антирелигиозной пропаганды детей не крестят, а *носят октябрьсья*.

В **армии** вводится головной убор нового образца — буденновка с острым верхом, этот последний вскоре получает у солдат каламбурное название *умоотвод*. Для пополнения нового командного состава организуются краткосрочные курсы подготовки красных командиров. Во флоте таких скороспело подготовленных офицеров иронично называли *красными маршалами*.

Возникают слова для обозначения местных отделений **репрессивных органов**, как напр., *площадка* в Ленинграде (ВЧК-ГПУ в это время помещается в здании Главного штаба на Дворцовой площади). Ближе к этой теме и название *философский пароход* — высылка за границу в 1922 году по личной инициативе Ленина большой группы ведущих ученых, в результате которой страна почти целиком лишилась независимых мыслителей. В литературной среде возникают прозвища писателей-агитчиков, напр. Безыменского *Безмен*. Широкое хождение получает вслед за Маяковским выражение, оценивающее клуб писателей ‘Дом Герцена’ *Хер цена Дому Герцена!*

1930-е годы. Мотором технической модернизации страны становится наука, а в ней, в числе других, и такие центры как *Капишник* ‘руководимый П. Капицей Институт физических проблем’ и *детский сад папы Иоффе* ‘Ленин-

градский физико-технический институт'. Накачиваемый в условиях индустриализации „спонтанный” энтузиазм масс выражался лозунгом „Даёшь!”, перешедшим в многозначное сленговое слово.

Высокое искусство впервые начинает доходить до масс. Искусство двух выдающихся певцов-теноров – И. Козловского и С. Лемешева породило чуть ли не „секту” их многочисленных поклонниц, прозванных *лемешистками/лемешанками* и *козлистками/козловитянками*. Многие будущие крупнейшие писатели и литературоведы учатся в *красном лице* 'ИФЛИ', где, как и в Литературном институте, преподавали лучшие научные силы. Так, два брата Радциги вели курсы античной литературы (Сергей Иванович) и историю средних веков (Николай Иванович). Благодарные студенты прозвали их *Брадцигами*.

Но народ воспринимал 30-е годы главным образом как время большого **террора**. Неслучайно, что именно эти годы начинают порождать все растущее число резко оценочных сленговых слов широкого тематического диапазона.

Это прежде всего разные сферы запрета: *абортница* 'женщина, осужденная за аборт', *шайба* 'библиотечная печать во „вредной” книге, не подлежащей выдаче читателям' (начало пресловутого „спецхрана”!), *невидимка* 'цензор'. Возникший в годы насильственной коллективизации глагол *раскулачивать* обретает массовое распространение в значениях 'красть' и 'разбирать на части'. В словах отражаются прямые акты беззакония: *лишенец* 'лишенный гражданских прав из-за социального положения', *басни прокурора Крыленко* 'сфабрикованные политические процессы', не вяжущаяся ни с каким законопорядком деятельность пресловутых „*троек*” (ОСО – Особое Совещание при НКВД), *литерные статьи* 'осуждение членов семей репрессированных'. Вечный страх внезапного ареста породил приготовление миллионами ни в чем неповинных людей *арестантских сумок / допровских корзин* 'мешок с самыми необходимыми на случай ареста предметами'.

Будильник – это, казалось бы, прозаическое прозвище арестованные давали тем курсантам школы НКВД, которые на ночь сменяли ведущих допрос следователей: они здесь готовились по своим учебникам и, чтобы не давать заснуть допрашиваемым, время от времени выкрикивали: „Признавайся!” (Это время им зачитывалось в „производственную практику”). В жаргоне же следователей такие допрашиваемые назывались соответственно *бессониками*. Шум мотора автомобиля или трактора, запускаемого для заглушения звуков выстрела при расстрелах, тюремный сленг окрестил словом *танго*.

В лагерях – местах вынужденного пребывания миллионов людей родился особый сленг. (Проведшему в них 22 года французскому коммунисту Жаку Росси для его регистрации понадобилось два тома: Росси 1991.) В произведениях Солженицына и Шаламова перед нами зримо встают будни лагерей. Слышим, как *начкон* 'начальник конвоя' произносит перед *эсками* 'заключенный' (первоначально 'заключенный каналаармеец на строительстве Беломорско-Балтийского канала 1931–34 гг.') привычно-обязательную мо-

литву 'инструкция' о том, что шаг вправо или влево считается побегом и конвой открывает огонь без предупреждения. Уровень питания в лагерях приводит к превращению заключенных в *доходяг* 'ослабевший до изнеможения больной'. Последним местом их упокоения становится сколоченное наскоро из неотесанных досок подобие 'гроба' – *деревянный бушлат*. Несмотря на безнадежность побега из лагерей, нередко сколачивались группы, рискнувшие совершить его, и тогда они брали с собой *баранов/коров/поросят* – людей, которых в случае безвыходности ситуации съедали, чтобы выжить в многомесячных блужданиях по тайге. (Обилие синонимов говорит о массовости этого явления.) Поимка таких беглецов гарантировалась не только непродоимостью бесконечной тайги и многочисленностью преследовавших *вертухаев* 'охранник', но и *селедкой* – „пищевым разносолом“, охотно раздаваемым в порядке материального поощрения тем жителям Севера и Сибири, кто помогал в этом властям.

В прямой связи с только что описанным укореняются такие названия в различных городах как *Большой/Серый дом* 'здание НКВД', а находившееся в Москве, напротив Кутафьей башни Кремля здание приемной Председателя Президиума Верховного Совета Михаила Калинина неслучайно получает название *Калининская рыдальня*: сюда обращались – чаще безуспешно – за помощью и просьбами о помиловании те, у кого были арестованы близкие.

Официальная пропаганда все достижения страны связывала с именем Сталина, от его фамилии образовывались многочисленные словосочетания официального языка (*сталинская конституция/премия/стипендия* и т.д.) Народная речь также породила такие сочетания: *сталинскими внуками* были прозваны дети, родившиеся в тюрьмах от арестованных матерей, *сталинскими ворами* те, кто крал по нужде, от голода, прозвище *сталинские коровы* получали козы, оставшиеся после обобществления крупного рогатого скота единственными кормильцами во многих семьях. Жившие впроголодь рабочие *сталинским салом* называли редьку. Следы насильственных допросов – синяки, полученные от следователей, арестованные окрестили *сталинскими шлепками*.

Войне СССР с Финляндией в конце 30-х гг. сленг обязан двумя выражениями, обреченными на долгую жизнь и даже на международную карьеру. Именно тогда советские солдаты стали называть *кукуликами* финских снайперов, спрятавшихся на деревьях. А бутылка с зажигательной смесью в те месяцы получила свое название *Молотовский коктейль* от инструкции по его изготовлению, подписанной тогдашним председателем совета народных комиссаров (по-нынешнему премьер-министром) Вячеславом Молотовым.

1941–45. Годы Великой Отечественной войны разносторонне обогатили русский сленг.

Главной его сферой была фронтовая, боевая обстановка. Бронепоезда под ласкательным солдатским названием *Борис Петрович*, как реликты с гражданской войны, когда они еще могли играть не только устрашающую роль, вскоре после начала войны уступили место танкам, которые теперь уже

никто не обзывал презрительно *таньками*, как прозвали (вслед за Демьяном Бедным) их тяжеловесных, малоодвижных предков в 1916–1920 годах. Как наиболее употребительные в жизни, и в сленге на первые места выдвинулись *булочка* ‘ручная граната’ и *папаша* ‘автомат „ЛПШ“’. Грозные гвардейские реактивные минометы получили ласковые русские названия (сначала) *ванюша*, затем (окончательное) *катюша* потому, что имелись только у Красной Армии. Много названий заслужил легкий, неприхотливый самолет „У-2” (*керосинщик, кукурузник, огородник, уточка*). (В свою очередь своим внешним видом, а также устрашающим ревом „Junkers 77” противника снискал солдатские клички *лапотник* и *виззун*.) Мощная осветительная ракета, сбрасываемая на парашюте, была обозначена как *фонарь*, а стратостраты воздушного заграждения – как *колбаса*. Осужденные на расстрел – *робинзоны/гладдиаторы* оставались живыми лишь до тех пор, пока могли увертываться от штыков солдат внутренних войск, упражнявшихся на них по ведению рукопашного боя.

Характерно для политико-морального климата войны именно как Отечественной почти полное отсутствие в этой среде критической струи, усилившейся в 30-е гг.: словоформы *особист/особник* ‘офицер особого отдела, контрразведчик’ одни из немногих в этом ряду.

В сленге фронтового быта отражается и антифашистский союз с англосаксонскими державами (американские мясные консервы *второй фронт* и улыбка *Рузвельта* – незаменимая часть питательного рациона советского солдата), и традиционно применявшийся алкогольный „доппинг” солдат перед агакой: то, что до и во время первой мировой войны называлось *царской чаркой*, в новых условиях именовалась уже *наркомовскими ста граммами*. Солдатский юмор в госпиталях окрестил раненых с загипсованными плечами *самолетами*. Для шутивно-завистливого обозначения любовниц командиров из числа женщин-военврачей, медсестер и т.д. родилось эвфемистическое выражение *походно-полевая жена* (и его сокращения *ппж, пепеже*). Солдаты же были вынуждены довольствоваться *заочницами* – девушками в глубоком тылу, которые охотно переписывались с фронтовиками.

Из „юмора висельников” ленинградской блокады упомянем хотя бы *суп с клёцками* – так моряки называли густо начиненное минами Балтийское море, *граммики* – ‘пак хлеба в 125 граммов’, *память летнего сада* – ‘мелко истолченная древесная кора’, которая блокадникам заменяла махорку.

Тыловой быт обильно порождал негативные моральные явления. Злоупотреблявших своим положением для обогащения называли хлесткими словечками *блатмейстер* и *торгсиньор*. Писательский жаргон сохранил „табель о рангах” военного времени, которая выражалась наличием у различных категорий (в соответствии с наградами и т.д.) продовольственных карточек с различными буквами (литерами) – *литер-ака, литер-бетер, литер-бяка*.

Борделем им. Черчилля народ Мурманска окрестил публичный дом из местных женщин, созданный для английских моряков, привозивших ценой огромных жертв союзническую помощь в виде военной техники. (В историю

сленгового выражения уже не входит страшный факт судьбы его „кадров”: в конце войны весь обслуживающий персонал был посажен Советами на баржи и утоплен в Белом море. На основе сохранившихся документов об этом сейчас снимает художественный фильм один из ведущих русских режиссеров.)

1945–53. Выражение *Прощай, молодость* поведало о нерадостной жизни той части (молодых) **фронтовики**, которых после Победы не демобилизовали, а оставили служить „законные” три года, в частности, на Чепельском острове (словосочетание означает именно его, а точнее, гарнизон и аэродром с. Тёкёл). Известна судьба сотен тысяч солдат, попавших в фашистский плен в первые месяцы войны, за что после ее окончания оставшиеся в живых были отправлены уже в „свои”, советские лагеря, где их называли *военными* или *вожаками*.

Автор этих строк и спустя полвека помнит потрясшее его в конце 1949 года зрелище: на людных улицах Ленинграда то и дело попадались инвалиды без ног, передвигавшиеся на досках с колесиками. Их звали *тачками*, *утюгами* или *кожаными жопами*. И вдруг они все исчезли. Только многие годы спустя мы узнали: после 70-летия Сталина, чтобы не портили вида в городах, „строющих коммунизм”, они, вместе с *самоварами* – человеческими обрубками без рук и ног были свезены со всей страны на остров Валаам, и там доживали свой век...¹

В слове *выборщик* сохранился зловещий образ партийного агитатора, который в дни выборов сгонял народ на избирательные участки для достижения стопроцентной явки, и тем самым – создания видимости всенародной поддержки политики Сталина. Идеологическую атмосферу послевоенных лет, ознаменовавшихся ужесточением преследования творческих работников (ждановщина, борьба с „космополитизмом” и т.д.), метко характеризует „*Александровский централ*” „газета „Культура и жизнь”” – где в один узел сплетаются фамилия всемогущего начальника агитпропа ЦК Г. Александрова и название воспетой в народных песнях царской тюрьмы, построенной еще в 18 веке недалеко от Иркутска.

Голодный послевоенный быт обогатил сленг множеством суровых словечек. Таковы *котенок* ‘пирожок с мясной начинкой подозрительного происхождения’ и зажившее новой жизнью слово 19 века *собачья радость* ‘самая дешевая вареная колбаса’.

Возведенные по указанию Сталина **высотные** здания в Москве получили в народе разные прозвища. Из шутливых упомянем *сталинский торт* и *сталинскую готику*, не умолчав, однако, и об *ампире во время чумы*, где одновременная аллюзия на масштабы и на название известной маленькой траге-

---

¹ С того же времени помнится и один венгерский *утюг*: потеряв ноги на первой мировой войне, он до конца своей жизни занимался чисткой обуви в самом центре Будапешта, недалеко от тогдашнего филфака, на углу Múzeum körút и Bródy Sándor utca. Он стал там как бы частью столичного ландшафта: его смерть в 80-х годах была отмечена даже в одной из газет.

дии Пушкина указывает на трагический контраст между помпой форм и нищетой народа.

Многочисленные прозвища Сталина, возникшие еще в 30-х годах и высмеивающие его внешность *Гуталин*, *Рябой*, *Таракан*, *Чурка*, снижающие его имя через уничижительную форму *Ёська*, развенчивающие претензии на высший авторитет в науках *Корифей Наукович*, осуждающие его бесчеловечность *Людоед* и др. буквально озвучиваются в радостных криках лагерников в марте 1953 года. Старый зэк вспоминал одно из них: „Когда умер Сталин, тысячные зоны скандировали, наводя тоску на окрестности: – Ус – сдох! Ус – сдох! – с выдохом на второе слово”.

1953–64. В сленге этого десятилетия („оттепели”) немало слов посвящено политическому лидеру – десталинизатору Никите Хрущеву, ставшему и главным персонажем фольклора этих лет. Его лысина вызвала к жизни выражение (*прическа*) *под Хрущева*, а принудительное культивирование им кукурузы (в параллель Екатерине II и картофелю) – *Никиту Кукурузника*. Самые же долговечные – это „памятники” начатому при нем поистине массовому жилому строительству, когда миллионы людей впервые получили отдельные квартиры – *хрущобы/хрущёвки*. Это при нем был построен Кремлевский дворец съездов – *стиляга среди бояр*, начато возведение *книг* – зданий на проспекте Калинина (*Калинке*, ныне Новый Арбат), получивших в совокупности прозвище *вставная челюсть Москвы*.

Увеличение производства предметов народного потребления (напр. телевизоров, хотя еще не очень качественных, см. *КВН – Купил, Включил, Не работает* <собственное значение аббревиатуры: Клуб веселых и находчивых, kb. Ki mit tud?>), начало их импорта (туфли на микропористой подошве *манная каша*, а также *румынки* ‘короткие зимние женские сапожки’), разрешение джазовой музыки (правда, ее записывают еще нелегально и домашним способом, на старых рентгеновых снимках – *ребрах*), появление в кафе *меломанов* ‘музыкальный автомат’ – все это люди поныне связывают с реформаторской деятельностью Хрущева.

К этому же времени восходят и сленговые обозначения двух реалий внешнеполитического порядка. Из недавно опубликованной военной повести мы узнали, что военно-морская база в Порккала-Удд, арендованная на 25 лет у маленького северо-западного соседа, в армейском жаргоне (явно вслед за просочившимся вниз *von mot* какого-нибудь высокого армейского начальника) носила название *„пистолета, приставленного к виску Финляндии”*. В этой же связи получил прозвище *„самый длинный туннель мира”* участок железной дороги Хельсинки–Турку, проходивший по территории базы, где во время хода поезда окна всех вагонов плотно закрывались снаружи дощатыми щитами.

1964–85. Различные стороны *быта* отмечены в названиях модных женских причесок *взрыв на макаронной фабрике*, *вишивый домик*, *конский хвост*, в глаголе *строить*ся (‘втроем объединяются для совместного распития бутылки водки’), в тесно связанном с этим последним шутливым „термине”

лигерь 'индивидуальная мера опьянения (литр х градус / рыло)', прозвища доступных простому человеку автомашин *жигуленок*, *жопорожнец*, *москаль*, рожденный хронической нехваткой гаражей *подснежник* 'автомобиль, проводящий всю зиму вне гаража'.

Не во всех словах, обозначающих определенные здания современной архитектуры (или их типы), заключены оценочные суждения. *Спичка* или *свечка*, напр., указывают лишь на их высоту, а *валенки*, *подкова* и *чулок* на форму и протяженность, зато *зуб мудрости* для жителя *Владика* 'Владивосток' или *божий перст* для свердловчанина уже содержат иронию: им известно, что там расположен обком КПСС (а после 1991 г. — администрация губернатора). Для типовых современных зданий обкомов и райкомов во многих городах одновременно возникли ироничные названия *рейхстаг* и *бундестаг*. Неприятие чуждых архитектурному окружению форм звучит в таких, напр., названиях как *крематорий* и *морг* 'здание нового МХТА на Тверском бульваре'. Сленговые топонимы жилых районов *Колорадское* 'Крылатское', *Новогонореево* 'Новогиреево', *Паскудниково* 'Бескудниково' и др. осуждают мало оправданную растянутость Москвы и огромные расстояния от окраин до центра.

Появившееся в эти годы слово *высидка* засвидетельствовало упадок трудовой морали: достаточно было лишь формальное присутствие на работе (жалованье за такой труд не случайно получило самокритичное название *зряплата*), хотя многие были готовы имитировать и бурную деятельность (такие по начальным буквам этих трех слов назывались *убедешиниками*). Ничтожные доходы толкали людей на воровство продуктов, инструментов и т.д. по месту работы, и характерно, что общественность оценивала таких людей всего лишь как *несунов*, *таскунов*.

Все более хроническая нехватка продовольствия и безуспешные попытки ее преодоления властями увековечены не только в таких выражениях как *экскурсия* и *колбасные поезда* ('организованные предприятиями поездки для своих работников в Москву за едой'), но и в том, что возникшее в годы войны и с тех пор ставшее нормативным слово *авоська* в эти годы звучит уже как *нихренаська*. Алкоголизм, на котором, по некоторым данным, держалась половина советского госбюджета, стал приобретать уже масштабы национально-генетической трагедии. Это прослеживается в сленге по десяткам „толстых нитей": по полсотне синонимов понятия выпивки (*бутыльбол*, *дринч*, *кирянство*, *пикник по-русски*, *поддавон*, *шумство* и т.д.) и около 300 — глагола *выпить* (*алкашить*, *принимать вес на грудь*, *загрузить*, *остаканиваться*, *синячить*, *хряснуть*, *шандарахнуть* и др.), почти ста названий водки (*белоглазая*, *водяра*, *колос Америки*, *нарзан с домами*, *православная*, *кровяная слеза пролетариата*, *сороковка* и пр.) и 40 — т.н. портвейна, множества обозначений „посуды" (по хронологии от *рыковки* до *андроповки* и *раиски* и по калибру от *ампулы* до *гитлера* и *фауст-патрона*).

О росте всеобщей системы протекции и взяточничества говорит обобщение приемных экзаменов в вузах как *конкурсов родителей*, а абитуриен-

тов как *позвоночников* (поскольку за них позвонили сверху), возникновение десятков синонимов для взятки, даваемой, напр., дорожному милиционеру.

Всемогущество репрессивных органов, прежде всего КГБ, прослеживается также по нескольким линиям. Это и многочисленные названия его сотрудников – *глубешник, говорящий пиджак, двое в штатском, кепарик, комод, куртка* и др., и богатая синонимика обозначения самой организации – *бюро, гебешка, комитет, соседи* (в т.ч. и с помощью слов-мимикри типа *Галина Борисовна*). Его руководители – тайно-явные серые кардиналы эстаблишмента – всегда удостоиваются оценочных сленговых прозвищ – от Александра Шелепина (*Железный Шурик*) до Юрия Андропова (*Юрка*) и Владимира Крючкова (*Керубино*).

О положении в литературе говорит не только „термин“ *секретарская литература* ‘бесцветные, никем не читаемые произведения литфункционеров, издаваемые массовыми тиражами’, но даже названия некоторых печатных органов. Здесь на одном полюсе *Вопли* – один из немногих, сумевших остаться профессиональными литературоведческих журналов „Вопросы литературы“. На другом – *Лижі* ‘„Литература и жизнь“’, несущий смеховой намек „словесный портрет“ официозной газеты. Таковы и прозвища, даваемые многим писательским домам в *Перебзделкине* ‘Перделкино’ – *Спас на крови / на цитатах*. Известное с начала 20 в. выражение *черная сотня* в эти годы обретает вторую жизнь для обозначения всегда верноподданной писательской организации РСФСР. С легкой руки поэта Николая Глазкова общеупотребительным стало слово *самиздат*, а после процесса над Синявским-Терцем и Даниэлем и *тамиздат*. В кинематографических кругах для запрещенных фильмов и их авторов появилось выражение *положить на полку* и слова *полочник/полковник*.

Отношение властей к изобразительному искусству, не разделяющему доктрины соцреализма, выражалось в событии 1974 года, получившем название *бульдозерная выставка*. Монументальный дуэт Мухиной у входа в бывший ВДНХ на устах молодежи в результате перефразировки названия популярной в свое время кинокомедии стало называться *Свинарка и пастух*. Памятник Гагарину получил сразу два прозвища – *Штопор* и *Железный дровосек*. Невозможно было, чтобы гигантская женская фигура, обезобразившая (по личному вкусу и указанию Брежнева) Владимирскую горку в Киеве, рано или поздно получила обценную по аллюзии кличку *клёпаная мать*.

Все более презираемый лидер времен застоя (в сленге – *застолья*) и по этой же причине популярнейший „герой“ анекдотов Леонид Брежнев заслужил максимальное среди советских деятелей после Сталина количество сленговых прозвищ, выражавших уже не добродушный (как у Хрущева), а презрительно-ядовитый и даже злой смех. Такие как *Брови, Бровастый* имеют в виду вроде бы еще только внешность, а в *Броненосце в потёмках* звучит уже открытое издевательство над генсеком, не знающим истинного положения вещей в стране; если *Лёнька* просто панибратское, неуважительное прозвище, то *геронтосек* и *Неолит Ильич* говорят уже о значительно большем,

чем его по гтенный возраст. Вокруг него создавался целый словесный карнавал: о его шепелявом произношении (*сиськи-масиськи* – так он произносил слово *систематический*, сближая его – в сленговском восприятии – с просторечным обозначением женской груди), о написанной литературными неграми, но „завоевавшей” лично для него литературную (!) Ленинскую премию „автобиографической трилогии” (*Материк „Большевик”*), о его „завсегдатайстве” в вечернем тележурнале (*„Всё о нем и немножко о погоде”*), о строительстве при нем Байкало-Амурской Магистрала (псевдо-аббревиатура *БАМ* = *Брежнев Абманул Молодежь*). Его любимец и пресмник К.У. Черненко отстал от него только по числу посвященных ему кличек, но по силе характеристики это вполне компенсируется тремя его прозвищами, возникшими в партийной (!) среде *Бухфетчик*, *Кучер* и *Открывашка*.

В том же ряду стоит и родившийся в кабинетах МИДа Андруша для так и не преодолевшего белорусский деревенский акцент Андрея Громыко.

Рост недовольства плохо скрываемым курсом КПСС на ресталинизацию отразился в усилении оппозиционных настроений. Все большее число интеллигенции подписывало письма-протесты против репрессий властей (*подписанты*), уходило в инакомыслящие – *диссиденты* (в *дисиду*), участвовало в *хельсинках* ‘группа по защите гражданских прав’. Многих из них власти лишали возможности ездить за границу (*невыездные*), заключали в тюрьмы (*сиденты*, *отсиденты*) и подвергали принудительному „лечению” в *психушках* ‘психиатрическая лечебница’ (*принудчики*). Самые отважные стали *невидимками* – помощниками крупнейших инакомыслящих *Солжжа/Исаича* ‘А.И. Солженицын’ и *Сахарочка/Шугера* ‘А.Д. Сахаров’. В случае редких *загранок* ‘выезд за границу’ многие из них оставались там – *уходили в невозврат*. Политическая эмиграция стала массовым явлением, *эвакопункты* (‘ОВИР’) не справлялись с потоком уезжающих.

Навязанная народу война в Афганистане (*Афгане, Афгани*) против повстанцев-муджахедов (*духов*) привела к гибели десятков тысяч *афганцев* ‘советский солдат, боровшийся в А-с’, тела которых привозили домой регулярно курсировавшие между Кабулом и Душанбе „похоронные самолеты” *черные тюльпаны*.

Подлинное отношение народа к властям выражали не миллионы пропагандистских транспарантов и щитов (вроде „Партия и народ – едины!” или „Решения XXIII съезда – одобряем!”), а хлесткие слова в адрес, напр., ленинградского отделения ТАСС *блевотная параша* или *Совраска* (с корнем *врать*) для газеты „Советская Россия”, клеймящее (через намек на зоологическую особенность) членов партии *беспозвоночник*, *съездюк* ‘участник партийных съездов’, образованный по аналогии с *говнюк*, ироничное *Царское село* ‘дача функционеров’ и несущее обесценную аллюзию *членовоз* ‘автомобиль „Чайка”’. Ядовитейший *трупопровод* ‘участок пути между Колонным залом Дома Союзов (где устанавливались гробы высших руководителей) и Мавзолеем (рядом с которым их хоронили)’ возник под впечатлением телезрелища проходивших друг за другом за короткое время трех генсековских похорон.

1985–91. Михаил Горбачев как знаковая фигура этого периода окружен заметным сленговым „ореолом”, в который входят не только привычное обыгрывание фамилии (*Горбатый, Горбач*), но и запомнившиеся детали внешности (*Мишка меченый*, в т.ч. и ироничное *Кудрявый*), проводившаяся в первые годы его правления антиалкогольная (*антипьяная*) кампания (*генсок, Лимонадный Джо, минеральный секретарь*, сюда примыкает и *Мишкин хвост* ‘длинная очередь за водкой’), а главное – провозглашенное им „новое мышление” (*товарищ компромисс*).

Характерно появление в эти годы еще одного антропонима – первого папы римского-славянина Иоанна Павла II: в русской сленговой среде он стал „русским” *Иваном Павловичем*.

Политическая борьба и уличные демонстрации к известным ранее обозначениям милицмейской дубинки *воспитатель, наташа и татьяна* вызвали к жизни такие как *аргумент, демократизатор* и др.

Происшедшая в первые годы перестройки чернобыльская трагедия, последствия которой пытались уменьшить с помощью *аистов* ‘ликвидатор’, привела к гибели и болезни многих тысяч человек, в т.ч. и детей-лампочек, которые „светились” от страшной дозы. Сотням тысяч жителей зараженных радиацией районов Украины и Белоруссии стали выплачивать ничтожные суммы „за вред”, названные народом *смертными*. Многие из эвакуированных жителей этих районов стали *самосёлами* возвращаться в свои родные места.

Оживление экономики в связи с ослаблением государственного контроля вызвало к жизни (в те годы еще достаточно слабый) частный сектор с его *индивидуалами, итедешниками* (от *индивидуальная трудовая деятельность*), *теневиками* (от *теневое хозяйство*), *цеховиками* (все в значении ‘предприиматель’). Обесценение рубля, окрещенного по этой причине *деревянным*, и внутри страны утвердило ведущее положение доллара США как параллельной валюты и увеличило число его сленговых обозначений (*баксы, зеленый/зелененький/зелень* и т.д.). Массовой профессией стала валютная проституция (*интердевочка*).

Ослабили запретительные меры, применявшиеся ранее по отношению к западной масс-культуре (известно: пресловутые *музыкальные патрули* 60–70-х гг. в составе работников милиции и активистов комсомола ходили по танцплощадкам, чтобы препятствовать распространению поп-музыки), и это, в частности, привело к широчайшей известности музыки битлов (*битлей* – *Гриши* ‘Ринго Старр’, *Жени Ленина* ‘Джон Леннон’, *Паши* ‘Полю Мак Картни’ и др.)

Постепенное разрушение некогда всесильного партийного аппарата породило в эти годы выражение *приготовить себе запасной аэродром* – ‘уходить из партийного аппарата в неплохо оплачиваемое, но свободное от политики место работы’.

Конец этого короткого периода отмечен появлением другой знаковой фигуры – *Белого кита* Бориса Ельцина.

1991 год – рубеж между последним советским десятилетием и началом новой, демократической России. Три августовских дня (19–21) провалившегося коммунистического путча – ГКЧП – породили не только слова от этого сокращения *гекаченист/путчист*: именно в эти дни за Домом правительства РСФСР на Краснопресненской набережной, ставшим штабом всенародного сопротивления, закрепилось название *Белый дом* (его защитники – *белодомники* 21-го вечером, приветствуя конец путча, скандировали в сотни тысяч голосов: „*Пи-здец!*“ „*Пи-здец!*“), а государственным флагом новой страны стал традиционный бело-сине-красный – *бесик*.

1990-е годы. Распад СССР, образование суверенных государств – России (*Черномырдя*), Украины (*Хохландия*, *Купония*) и др. привели к введению новых денег – *борискиных*, *кравчучек/хохлобаксов*, *зайчиков* ‘белорусский рубль’ и даже *суворинов* ‘рубль, действующий в самопровозглашенной Приднестровской Молдавской Республике со столицей в Тирасполе’, которые, однако, вскоре обесценились, и (все) стали называться *фантиками*.

В политической жизни появились новые силы – *демороссы* (от *Демократическая Россия*), *яблочники* ‘объединение „Яблоко“’, *трудовики/трудоороссы* ‘коммунисты „Трудовой России“ Ампилова’ и даже, правда, вне парламента, „свой“ *фашики* ‘русские фашисты’.

На выборах в Государственную Думу вначале большинство завоевали коммунисты – *бывшевики*. Они всячески препятствовали прохождению новых законов, что дало повод обозвать Думу первого созыва *Совковым чудильником*, а ее депутатов – *думаками*.

О том, что начинавшийся в экономике процесс приватизации и в России давал обильную возможность для нелегального обогащения, говорит появление буквы *х* (и вместе с ним корня *-хват-*) в слове *прихватизация*. В первые годы на реальный рынок ринулись и *ездуный голландец* ‘владелец незарегистрированного киоска’, который для избежания палогов время от времени перекочевывает в новое место, и *цигарка* ‘старушка, продающая сигареты’ у входа в метро: таких для взимания небольшого штрафа, но скорее для острастки во время устраиваемых облав собирал *печальный автобус* – ‘милицейская машина’.

Рыночная экономика стала строиться прежде всего на мелких предпринимателях-торговцах под самыми различными названиями – *сумчатых/баульных туристах/челноках* ‘торговцев, привозящий товар из Китая, Турции и др’. Широко внедрялись *сиськи-пиписьки* ‘совместные предприятия’ (фривольный оттенок компонентов – ‘женские груди’ и ‘женский половой орган’ – выражал определенную долю недоверия к ним). Расцветает деятельность шантажирующих банд рэкетиоров для сбора охранных денег – *налога, оброка, подати*.

Вид городов теперь уже не полон без вывесок *маков* ‘Макдональдс’, работа людей в конторах и дома неотделима от *компиков* ‘компьютер’, *емели* ‘электронная почта’ и *сетки* ‘интернет’, в их повседневный быт вторгаются *видак* ‘видеомагнитофон’, *волнулика* ‘электроволновая печь’ и *внедорожник*

‘джип’. Под влиянием новых социальных условий, современной техники и изменения мышления многие вчерашние *совки* ‘homo sovieticus’ постепенно превращаются в новых русских ‘i.увориш’.

Молодежь отдается развлечениям по своему вкусу – кто *фанатеет* ‘увлечься’ от *хардятины/тяжмета* ‘hard rock’, кто – от *рэпака* ‘рэп’.

Сленговыми антропонимами одариваются не только свои деятели – *Жирик* ‘националист и балагур Жириновский’, *Зюгашвили* ‘лидер коммунистов Зюганов’ или *Витька* – *смерть рублю* ‘директор Госбанка Виктор Геращенко’, но и европейские лидеры *Коля* ‘Гельмут Коль’ и *Митя* ‘Франсуа Миттеран’, и даже американские президенты: кто за гуманитарную помощь в виде *ножеск* *Буша* ‘куриные окорочка’, кто за дружеское отношение к своему российскому коллеге как *Блин Клинтон* / *Клин Блинтон*.

Из сленгового переименования названий произведений искусства последнего времени укажем на смеховое обозначение вызвавших споры по своим художественным достоинствам памятников – Победы на Поклонной горе *пьяной мухи* (она же *девушка на игле*) и Петру Первому в Москве *Петр Церетелич* (отчество образовано от фамилии скульптора Зураба Церетели), а также возведенного в рекордные сроки главного собора столицы благодаря усилиям московского мэра Юрия Лужкова – *Храма Лужка-спасителя*.

Завершаем свой обзор словом 2000 года *генерал-губернатор*: в советское время так за глаза называли первых секретарей обкомов, а в настоящее время это переосмысленное „звание” прилепилось к семи полномочным представителям президента во вновь созданных федеральных округах.

ЛИТЕРАТУРА

- Мандельштам, О. 1991, *Собрание сочинений в 4 томах. Т. 2*. Москва: Терра.
- Росси, Жак 1991, *Справочник по ГУЛАГу. Ч. 1–2*. Москва: Просвет.
- Феньвеш, И. 1996, Современные словари русского сленга. *Studia Slavica Savariensia* 1–2, 189–205.
- Феньвеш, И. 2001, Русский сленг как языковая игра. В кн: *Papp Ferenc akadémikus 70. születésnapjára. Barátok, pályatársak, tanítványok tanulmányai, visszaemlékezései*. Szerk.: T. Molnár István és Klaudy Kinga. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Феньвеш, И. 2002, Современные словари русского сленга (2). *Studia Slavica Savariensia* (в печати).
- Fenyvesi, István 1997, Az orosz szleng és kutatása. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Szerk.: Kis Tamás. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Fenyvesi, István 2001, *Orosz-magyar és magyar-orosz szlengszótár*. Budapest: SYCA Kiadó.
- Péter, Mihály 1999, „Húsz év múlva” (Régebbi és újabb gondolatok a szlengről). In: *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Szerk.: Fenyvesi Anna, Kis Tamás, Várnai Judit Szilvia. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

ISTVÁN FERINCZ

Образ Кирилла-философа (на материале *Похвального слова Кириллу*)

Жизнь и дело Кирилла-философа не перестает привлекать внимание исследователей, к числу которых относится и многоуважаемый юбиляр. Профессор Имре Х. Тот многие годы изучал жизнь и деятельность Кирилла и Мефодия. Результатом изучения этой темы явилась его монография о жизни и деятельности Константина-Кирилла и Мефодия (H. Tóth 1981), переведенная потом и на болгарский язык (Тот 1981). Конечно, темы, связанные с Кириллом-ученым, Кириллом-философом и Кирилло-Мефодиевской традицией в средневековой Венгрии, продолжают волновать его и по сей день. Об этом свидетельствуют его многочисленные статьи, опубликованные на разных языках (см. Magyar nyelvész... 2000), а также переработанное и расширенное новое издание монографии о жизни и деятельности Константина-Кирилла и Мефодия (H. Tóth 1991).

Темой данной статьи является рассмотрение *Похвального слова Кириллу* с точки зрения построения произведения, а также важнейших языковых средств, способствующих созданию величественного образа Кирилла в *Похвальном слове*. Оно написано близким учеником Кирилла и Мефодия Климентом Охридским ко дню памяти успения Кирилла (на 6 апреля).

Похвальное слово Кириллу представляет собой блестящее произведение торжественного красноречия. Об этом свидетельствует прежде всего его большое распространение в средние века. Оно известно в 23 списках, которые представляют собой две редакции: первичную и вторичную. Первичная редакция известна только в одном списке XIII века, в собрании П.И. Севастьянова (II собрание Севастьянова, № 1467). Это – рукопись болгарской редакции, она была обнаружена П.И. Севастьяновым на Святой горе, а в настоящее время хранится в ГРБ (ф. 270) в Москве. Текст первичной редакции был опубликован неоднократно. В наших наблюдениях мы исходим из текста, изданного Болгарской Академией Наук в 1970 году (Климент Охридски 1970: 415–428). С другой стороны, о популярности похвальных слов Климента Охридского свидетельствует также и неослабевающий интерес славистов к ним (Грашова 1966: 267–278, Велинова [Иванова] 1985: 24–36, Христова 1995: 109–116, Христова-Шомова 2000: 132–139), в том числе и к *Похвале Кириллу* (Лалева 1991: 32–45, Джамбелука-Коссова 1984, Велковска 1984).

Похвальное слово Кириллу написано на основании многолетнего личного опыта Климента, непосредственного свидетеля жизни и деятельности Кирилла. Это произведение передает истинное преклонение перед величием подвига Кирилла. Помимо создания достойного, восторженно-го образа „преблаженного Кирилла, нового апостола и учителя” оно прекрасно показывает и писательский талант Климента. Кроме того важно и то, что в этом произведении наглядно проявляются сила и богатство, образность болгарского языка IX века. Оно удивляет нас не только своей темой – прославлением дела выдающегося представителя человеческой культуры, первого славянского учителя-святого, игравшего выдающуюся роль в культурной жизни многочисленных славянских и неславянских стран, но и своим языком и искусством построения Климентом своей речи. В нем личные чувства Климента к любимому учителю сочетаются с глубокой убежденностью в правдивости его дела.

Из вышесказанного следует, что в средние века литература хочет не развлекать человека, а быть душеполезной. Средневековое произведение искусства имеет минимум две функции: кроме художественной оно имеет и практическую. В случае церковной литературы она направлена на спасение души. Эту идею подчеркивают сами средневековые авторы, которые пишут свои произведения для того, чтобы подать пример верующим для подражания, как и жизнь Иисуса была примером для подражания для апостолов и первых христиан. Как писал апостол Павел: „Будьте подражателями мне, как я Христу” (1 Кор. 11:1). Подражание является основным принципом для духовного построения христианской личности. Подражая святым, которые в свою очередь подражали Христу, верующие возвышаются до возможности имитации Христа. В конечном смысле все цели духовной деятельности людей в средние века подчинялись одной основной цели, чтобы Бог был восхвален и прославлен. В этом смысле вся агиографическая литература представляет собой как бы огромное похвальное слово Богу за его милость, которую он проявил к людям, когда послал им своих избранных людей: пророков, апостолов, мучеников, отшельников. Именно они показывают людям путь к спасению – через слово и дело.

Все святые предопределяются Богом для своей миссии еще до своего рождения, часто в утробе матери. Момент богоизбранничества особенно подчеркивается агиографами. Но для того, чтобы святой стал светом для мира, отражающим божественный свет, необходимо, чтобы он активно и внутренне избрал и принял свой путь как единственно возможный. Любой святой является продолжателем дела пророков, апостолов, так как он является орудием, избранным богом для спасения людей. Лучше всего прославляется Бог своими подражателями, которые сознательно посвятили себя ему.

Следовательно, чистое эстетическое наслаждение, которое мы сегодня часто ожидаем от произведений искусства, в средние века было немислимо, основная функция искусства была духовной. В церкви и в литургии все было направлено на то, „чтобы одновременно давать эстетическое наслаждение и возносить душу верующего к небесам” (Лазарев 1947: 27).

О литературе и писательском труде кирилло-мефодиевской эпохи очень важные для понимания рассматриваемого произведения мысли высказал Иоанн Экзарх Болгарский в *Шестоднев*. „Душа безбуквна мрътва явяеть ся в чловѣцѣжъ”, – писал Кирилл-философ в *Прогласе* к переводу Евангелия – первом славянском стихотворении. „Бессловесные” язычники подобны бездушному скоту. Язычников нужно было освободить как от духовного, так и от материального бессловесия. Следовательно, главная задача первых поколений болгарских и русских писателей – „освобождение слова”. Задача Иоанна Экзарха, как и всех вообще писателей кирилло-мефодиевского круга – „отворить уста” новообращенных славян, совершить чудо „отнятия бессловесия”, ибо владение Словом есть жизнь. Слово, как атрибут Бога, обладает реальной мощностью („сказал – и стало”). Бог строит Словом, „сказует” мир. Гармония и стройность сотворенного мира составляют главный путь для богопознания, являющегося высшей целью человеческого существования.

Однако слово звучит не все в том случае, когда оно сопровождается (или предваряется) делом. Дело дает достоверность Слову. Слово Кирилла и Мефодия, слово их преемников предварено делом – крещением славянского народа, „языка нова”. Кирилл и Мефодий оживили „мертвые безбуквнны души”, открыли глаза слепцов, косневших во тьме язычества, наставили их на правый путь (Панченко 1976: 32–37). Только Бог способен творить „без приклада”, т.е. образца, но раз Богом дан „приклад”, то следовать этому „прикладу” благочестивая обязанность любого христианского книжника. В этом смысле продолжение дела апостолов явилось для Кирилла и писателей его круга и долгом и необходимостью.

Климент Охридски пишет похвальное слово (в заглавии речи есть указания на жанр *похвала* и на цель *память*, т.е. чествование, воспоминания). Похвальное слово как жанр стоит в непосредственной функциональной и тематической связи с житием героя. Оно стремится наиболее полно показать святость героя. Задачей похвального слова является максимальное восхваление героя и подчеркивание его огромного значения. Ясность и логика и тут важны, но доминируют чувства, которые призваны вырвать своих слушателей из мира обыденности и ввести их в идеальный мир христианских добродетелей. Предметом произведений является духовная красота, духовный лик святого. Поэтико-риторические средства выражают оценки, поэтому они и употребляются в изобилии.

Художественное искусство автора проявляется прежде всего в подборе и умелом сочетании этих средств.

Похвальное слово Кириллу (в дальнейшем ПСК), подобно другим похвалам, написанным Климентом, разделяется на три композиционные части: вводную, биографическую и похвалу. Вводная часть представляет собой обращение к слушателям: „христолубцам”. Она чрезвычайно важна – в ней дается основная информация о Кирилле, и она вводит нас в эмоционально-художественный мир произведения. В своем обращении Климент называет Кирилла „преблаженным отцом”, „новым апостолом”, „наставником славянского народа” и „учителем всем странам”, который „своим благоверием и красотой воссиял на земле, словно солнце триипостасного божества, просвещая лучами мир” (Климент Охридски 1970: 426, перевод Калиганова 1990: 316–319). Так совсем коротко дается общая характеристика Кирилла. Все эти словосочетания являются ключевыми, они повторяются в речи несколько раз и играют важную роль в композиции. На первый план выдвигается христианская учительская и апостольская деятельность Кирилла и указывается поле действия – славянский народ. Тут Климент применяет умелую градацию: постепенно расширяет время и пространство. Праздник воссиял „нам”, присутствующим в данное время в церкви, Кирилл – „наш отец” и „наставник славянского народа”, значение дела которого существует, однако, в вечности и распространяется на „все страны”.

Называя Кирилла новым апостолом, Климент приравнивает его к апостолам, избранным ученикам Господа, превратившим желание Бога в историческую действительность. Из дальнейшего контекста становится ясно, что автор более конкретно имеет в виду деятельность апостола Павла. Из контекста всего произведения очевидно, что для Климента важно подчеркнуть, что после Петра и Павла деятельность Кирилла, который завершил не завершенное ими, придает апостольству завершенный характер. Несомненно число 3, которое встречается в ПСК 8 раз, вызывало ассоциации с завершенностью, хотя бы на основе триипостасного состава Бога, Святой Троицы.

В дальнейшем Климент отмечает те качества Кирилла, которые способствуют успеху его просветительской деятельности. Это – прежде всего „Премудрость Божья”, которая „создала в его сердце храм”, и „Святой Дух”, который „на языке его, словно на херувиме, почивает, вечно раздавая дары по мере веры”. Не случайно уже в обращении автора к своим слушателям подчеркивается благоверие и духовная красота Кирилла, как необходимые предпосылки его приверженности к Святому Духу, который „на его языке, словно на херувиме, почивает”. Сочетание „словно на херувиме” также очень важно, ибо оно указывает на то, что Кирилл подобно херувимам, высшим духовным существам, удостоен особенной близости к Богу. Херувимы охраняют престол Бога на небесах, и

неумолчно прославляют бесконечные совершенства Его не только в великом деле творения, но и искупления человека. Кирилл является таким же близким Богу, ибо всегда готов был исполнить волю Его.

Эту важную с точки зрения ПСК сжатую характеристику Кирилла, божьего человека, автор тут же подтверждает цитатами из Библии. Сначала он приводит слова апостола Павла, сказавшего: „Каждому же из нас дана благодать по мере дара Христова” (Еф. 4:7), а затем слова самого Господа по Иоанну (14:21): „а кто любит меня, и Я возлюблю его и явлюсь ему Сам” „и Отец Мой возлюбит его, и мы придем к нему и обитель у него сотворим” (Ин. 14:23), „Я буду ему отцем, и он будет мне сыном” (2 Цар. 7:14). Следует отметить, что последнюю цитату Климент включает в свою речь в обратной последовательности („он будет мне сыном, и я буду ему отцем”), перенося акцент и внимание на Небесного Отца, ссылкой на которого и начинается следующий абзац. Все эти библейские цитаты составляют как бы одно синтаксическое целое, их конечный смысл сводится к тому, что Кирилл стал блаженным сосудом Святого Духа – Премудрости Божьей.

Указанная цитата – помимо завершения мысли автора во вступлении – служит и переходом ко второй, повествовательной части, в которой на основе известных из Пространного жития Кирилла событий Климент воссоздает образ своего героя. Однако Климент не рассказывает своим слушателям об этих событиях, не описывает их, а скорее напоминает, очерчивает двумя-тремя предложениями известные моменты жизни и деятельности Кирилла. В начале этой части Климент подчеркивает, что „его же [Небесного Отца] отечества хотел сей преблаженный отец и учитель наш”. Ради этой цели Кирилл по словам Писания оставил „красоту жития сего, дом и богатство, отца и мать, братьев и сестер” (ср. Мф. 19:29), „избегая житейских сладостей, вечно пребывая в псалмопении и в духовном поучении” (ср. Еф. 5:19). Климент подчеркивает, что Кирилл с детства стремился не к „внешним”, мирским наукам, а к благочестивым занятиям, обеспечивавшим ему постижение истинной христианской мудрости. Сего ради и приняли уста сего Божью благодать, как сказал премудрый Соломон: „В уста премудрые принял благодать, закон и милость на языке носит” (Притч. 3:16).¹

Указание на то, что уста Кирилла приняли „Божью благодать” и на то, что он „закон и милость на языке носит” свидетельствует о его избранничестве и даровании, ведь, по словам автора, именно с помощью закона и милости, т.е. Ветхого и Нового заветов „закрыв он злохульные рты еретиков”. Со стороны же композиции это предложение позволяет

---

¹ „(от устата и ислиза правда; закон и милост носи на езика си;)” Притч. 3:16. В кн.: *Библия*. София, 1993: 714. В Библиях на венгерском и русском языках эти слова отсутствуют.

Клименту перейти к припоминанию таких исторических дел Кирилла, как участие в борьбе против иконоборцев, в миссиях то к хазарам, то к сарацинам, в искоренении безбожия в фульском народе, просветительская деятельность среди славян и победа над представителями „триязычной ереси“.

Хотя образ Кирилла воссоздается на основе его конкретных исторических дел, они служат только выявлению его божественности, причастности к апостольской деятельности (не случайно подчеркивается в его деятельности борьба с ересями, связывающая его с великим предшественником – апостолом Павлом, который впервые тут упоминается конкретно). В результате, контуры образа Кирилла переливаются сиянием религиозного прославления, где благочестие, мудрость, красота сияют и греют, как солнце, а исторические дела Кирилла, благодаря риторическому восторгу, превращаются в боговдохновенные подвиги и сам Кирилл приобретает неземные черты.

Имея дар Святого Духа, выступив против еретиков, „он злобу их истребил духовной силой. Как только до него доходила весть о какой-либо хуле, возводимой на Божественные образы, он, словно на крыльях, устремлялся в различные страны и ясными словами рассеивал заблуждения и учил правоверию, завершая то, что не успел завершить апостол Павел“. Кирилл „словно орел, перелетал с Востока на Запад и с Севера на Юг... сияя, словно солнце, трисветлыми зорями и разрушая любую ложь“; „истребил он безбожное заблуждение, воссияв трибезначальным светом“. В конце перечисления основных мест, свидетельствующих о конкретных действиях Кирилла, приводится его наиболее важное апостольское дело – крещение и просвещение славян, которым он был назначен пастырем и учителем. В заключительном предложении: „И заткнул он пасти волкам, триязычным еретикам“ содержится не только обобщенное указание на успех борьбы Кирилла против ересей, но во второй части предложения есть цитата (точнее: реминисценция): „и развязал язык косноязычным, наставляя письменами на путь спасения“ (Ис. 32:4). В этой цитате указывается на вершину деятельности Кирилла, благодаря которой осуществился не только переход славянства от языческого мрака к свету Христа, но и переход от бессловесия и неразумия к пониманию Слова Христа. Климент при описании подвигов Кирилла, учителя и нового апостола, употребляет глаголы, выражающие активные действия (*истребляет злобу еретиков, рассеивает заблуждения, разрушает любую ложь* и т.д.). Но очень важно, что Кирилл всегда действует духовной, полученной от Святой Троицы силой и благодаря этим своим боговдохновенным действиям сияет, словно солнце, „трисветлыми, тройными зорями“ или „трибезначальным светом“.

Переход к собственно торжественной похвале осуществляется в речи следующим предложением: „Если отдать должное его трудам и

странствиям, то нет никого более достойного такой похвалы". Автор начинает похвалу с обобщения, построенного на основе подвигов Кирилла в исключительно поэтической форме: „Ибо хоть и воссиял он позже других, но всех превзошел. И как денница, что восходит, озаряя светом звездный лик, испуская солнечные зори, так и сей преблаженный отец и учитель народа нашего, сияя ярче солнца тройными зорями, просветил без числа людей, погруженных во тьму неведения". Наблюдаемая в этой части восходящая градация выражает восторженное и патетическое настроение, которое овладевает автором при перечислении подвигов Кирилла. В своем восторге Климент ставит следующие риторические вопросы: „Какое место осталось для него неведомым и не освятилось его стопами? Какое искусство осталось непознанным его блаженной душе?" Следует обратить внимание на то, что в приведенных двух вопросительных предложениях в оригинале повторяется один и тот же глагол: *оттиска*, и это не случайно. Этот глагол нужен автору для того, чтобы заявить: ничто не осталось для Кирилла скрытым, „ибо всем народам доступно раскрыл он сокровенные тайны словесных форм: одним – письмами, другим – учением". Значит Кирилл проникает в тайны Слова Божия и с помощью языка раскрывает их для „погруженных во тьму неведения". В заключение этой части Климент заявляет: „Излилась божья благодать на уста его, и сего ради благословил его Бог навски".

Так как слова *уста, язык*, связанные с апостольством, в семантическом отношении являются ключевыми, Климент продолжает свою речь следующими риторическими вопросами: „Чьи уста могут передать сладость его учения? Чей язык способен рассказать о подвигах, трудах и доброте его жития?" В этих вопросах уже содержится ответ, что никто не способен достойным образом передать подвиги Кирилла, и таким образом скромные возможности автора-проповедника противопоставляются богодарованным способностям Кирилла-философа.

С точки зрения композиции эти вопросы являются сигналами начала собственной похвалы, ее подготавливают, ее мотивируют, а по форме они представляют собой старые топоры, которые обязательны для похвальных слов. Одно за другим следуют предложения, в которых высоко ценится книжная, учительская и миссионерская деятельность Кирилла: „Бог создал уста его светлее света, чтобы просветить омраченных греховным заблуждением. Язык его источал сладостные и животворящие слова. Пречистые уста его расцвели премудростью. Пречестные персты его сотворили духовные органы и украсили их златозарными письменами". И в этих, и в последующих предложениях наблюдается восходящая градация, а акцент ставится на словах *уста, язык, персты*, которые гармонируют с ключевыми словами вводной части и всего похвального слова: *учитель, апостол, премудрость*. Только здесь особый акцент получает их роль, функция в процессе богопознания новых людей, тем самым акцент

с образа Кирилла переносится на достижения и на значение его трудов, их польза для людей вообще и конкретно для автора речи. Эту часть похвалы, ведущую непосредственно к ее кульминационной части, Климент завершает следующими словами: „Ибо его честные уста явились, словно некий прославляющий Бога серафим. Через них познали мы трисоставное Божество, единое по существу, а по свойствам и именам разделяемое и равно прославляемое – вечно сущих Отца, Сына и Святого Духа”.

После этого начинается кульминационная часть речи, т.н. *блажение*, когда Климент славит – называя блаженными – не только уста и язык Кирилла, но и другие части его тела, которые были связаны с его миссионерской деятельностью, с его богоосвященной душевностью. Он славит его лик, „озаренный Святым Духом”, „златозарные очи”, „ангелозрачные зеницы”, „пречестные руки”, „богодвижимые персты”, „светозарные ноги”, „златозарные стопы” и его „пресвятую душу”, с помощью которых совершались его неземные подвиги и творения.

Эта часть составляет обособленное целое, которое по своему объему занимает половину собственной похвалы и строится на двенадцатикратном анафорическом обращении в начале: *εὐλογῶ, облажавам*, т.е. называю блаженным, славлю. Смысл этой славы сводится к тому, что подобно евангельским праведникам, которые благодаря своим добродетелям стали жителями неба, и Кирилл, благодаря своим многочисленным подвигам (благодатность которых указывается каждый раз в придаточном предложении), заслуживает царства небесного, и поэтому он является блаженным и достоин прославления. В каждом предложении после начальной анафоры следует сложный эпитет, состоящий в большинстве случаев из 4-х слогов, а на третьем месте в предложении стоит притяжательное местоимение *твой (твою)*, за которым следует существительное. Таким образом каждое предложение состоит из четырех слов, организованных в строгой последовательности. Постоянное повторение анафоры *славлю* и притяжательного местоимения *твой*, на которые всегда падает ударение, создает ритмичность, которая еще более усиливается тем, что после существительного всегда большая цезура, так как после него начинается подчинительное придаточное предложение. Подчинительные предложения также однотипны, создают синтаксический параллелизм. Эти особенности организации текста придают произведению периодичность и плавность и создают определенное ритмичное звучание всего пассажа. Эта ритмическая часть речи заканчивается славой церкви и города, который приняли тело Кирилла, „третьего свершителя Божьего усмотрения. Он довершил оставшееся незавершенным двумя верховными светилами – имеются в виду апостолы Петр и Павел – и стал блаженным”. Климент сравнивает своего учителя с ними, заявив, что „свершив все службы и труды, сподобился он своим житием и верою этим святым отцам”.

Все похвальное слово характеризуется пропорциональностью частей, а также хорошо продуманной семантической взаимосвязанностью отдельных моментов. От начала до конца повторяются некоторые семантически важные слова, выражающие основные идеи и поэтому превращающиеся в ключевые слова: *учитель, премудрость, язык, уста, разум*. Заслуживает внимания образ света. В сравнениях и эпитетах употребляется: *солнце, звезда, денница, лучи* и т.д. Эти, часто сложные эпитеты и сравнения имеют не только поэтическую, но и смысловую функцию. По христианским представлениям Бог – это свет, а для того, чтобы подчеркнуть близость Кирилла Богу, наряду с эпитетами, указывающими на свет, зори, необходимы были и сложные эпитеты, в которые включалось слово *бог*, ибо Кирилл действует по божьей воле и является носителем божьих даров. Как видим, Климент в своем *Похвальном слове* не только утверждает и прославляет дело создателя славянского богослужения, славянской письменности, но и проявляет себя высокогалантливым средневековым писателем.

ЛИТЕРАТУРА

- Велинова [Иванова], В. 1985, Проблеми на индивидуалния стил в похвалните слова на Климент Охридски. *Език и литература* 40, № 4, 26–36.
- Велковска, Е. 1984, Наблюдения върху строежа на „Похвално слово за Кирил“ от Климент Охридски. В кн.: *Кирило-Методиевски студии* 1. София, 159–184.
- Грашсва, Л. 1966, Някои изобразителни принципи в похвалните слова на Климент Охридски. В кн.: *Климент Охридски*. София, 267–278.
- Джамбелука-Коссова, А. 1984, Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски – към интерпретацията на „Похвално слово за Кирил“. В кн.: *Кирило-Методиевски студии* 1. София, 120–138.
- Калиганов, И. 1990, *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков*. Москва, 316–319. (Цитаты из ПСК даются по этому переводу.)
- Климент Охридски 1970, *Събрани съчинения, том първи*. София. Обработал Б. Ст. Ангелов.
- Лазарев, В.Н. 1947, *История византийской живописи, т. 1*. Москва.
- Лалева, Т. 1991, Редакции на Климентовото Похвално слово за Кирил. В кн.: *Кирило-Методиевски студии* 8. София, 32–45.
- Панченко, А.М. 1976, Некоторые эстетические постулаты в „Шестоднев“ Иоанна Экзарха. В кн.: *Русско-болгарские фольклорные и литературные связи в двух томах, т. 1*. Ленинград, 32–41.
- Тот Имре 1981, *Константин-Кирил и Методий*. Превела от унгарски Марта Бурмарковска. София: Издателство на Отечественния фронт.
- Христова, И. 1995, Синтактичният паралелизъм в Словата на Климент Охридски. В кн.: *Кирило-Методиевски студии* 10. София, 109–116.

Христова-Шомова, И. 2000, Анафорична и деиктична употреба на показателните местоимения в словата на Климент Охридски. В кн.: *Кирило-Методиевски студии 13*. София, 132–139.

Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 58. H. Tóth Imre. ELTE Fonetikai Tanszék, 2000.

H. Tóth Imre 1981, *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése*. Budapest: Magvető Kiadó.

H. Tóth Imre 1991, *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése (Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe)*. Második, átdolgozott kiadás. Szeged.

FONALKA MÁRIA

Egyéni és kollektív jellemrajzok a XIII. századi Rusz délnyugati területeinek évkönyvírásában

Az óorosz évkönyvírás egyik jellemző vonása, hogy általában olyan hivatalos események megörökítésére vállalkozott, melyek a politikai viszonyokban valamilyen változást eredményeztek. Az évkönyvek szerkesztői éppen ezért nem tartották szükségesnek, hogy ezek mellett tudósítsanak például a korabeli életmódról, a szociális viszonyokról vagy számos más, ma érdeklődésre számot tartó jelenségről, mivel ezeket lényegtelennek, emellett mindenki által ismertnek tekintették (Фирсов 1892). A Rusz területén működő krónikásokat nem a meglévő állapotok leírása vonzotta, hanem a dinamika, a változás, de ezt – hasonlóan más gondolkodási kategóriákhoz – saját koruk fogalmai szerint értelmezték (Gurevics 1974). A fejedelmek beiktatása, hadjáratai, házassága(i), utazásai és halála köré fonódtak a megörökítésre méltónak ítélt történetek számai. A dinamizmus a középkori gondolkodásban az örök, isteni szándék által meghatározott kereteken belüli mozgást jelenti. Ezért is ritka, hogy a történetekben a hétköznapiokról, emberi gondokról essen szó, ilyenek csak véletlenül vagy bizonyos kényszerű helyzetek folytán kerülhettek bele a szövegbe. Spontaneitásuk, sokszor a naivitásig leegyszerűsített formájuk adja az értéküket.

A kijevei Rusz fennállása alatt született írásművekben alapvetően két tendencia követhető nyomon. Az egyik – az uralkodó filozófia – az egyházi tanok szigorú rendszerének ismertetését tekintette céljának, a másik pedig a valóság megismerésére való természetes emberi törekvéseket juttatta kifejezésre. A tatár hódítás előtti időszakban Rusz területén a tudományos gondolkodás bizonyos – az antikvitásból görög közvetítéssel megjelenő – elemei bekerültek az írásművek egy részébe is (Рянов 1940). Az orfikusok, pitagoreánusok és neoplatonisták gondolatai olyan területek vizsgálata felé terelték a figyelmet, mint például a lélek mibenléte és legfontosabb attribútumainak meghatározása, a lélek és a test viszonyának vizsgálata, bizonyos anatómiai és pszichológiai összefüggések feltárása stb. (Зеньковский 1948). Az eredmények beépültek a korabeli kultúra néhány szegmensébe. Változások figyelhetők meg pl. az ikonok ábrázolásmódjában, a szentbeszédekben, egyéb teológiai munkákban és még számos más területen (Лазарев 1983).

Az emberi pszichikumra vonatkozó középkori elképzeléseket alapvetően a keresztény filozófia metafizikus koncepciója határozta meg. Ennek értelmében az ember két összeegyeztethetetlen alkotórész egysége: a testé, mely az anyagi világ része, és a léleké, amelynek viszont nincsenek fizikai tulajdonságai (Аверинцев 1989). A kijevei Rusz irodalmi alkotásaiban előkerült a gondolkodás, az emlékezet, a fantázia, az értelem és a szenvedély problematikája, az egyéni lelki különbözőségeket

bemutatása, az egyes emberek lelki fejlődésének ábrázolása, valamint annak a ténynek a bizonyítása, hogy bizonyos külső tulajdonságok utalhatnak a jellem sajátosságaira. Kifejezésre jut ezekben az írásokban, hogy a lelki és szellemi értékeket születésekor nem kapja készen az ember, ezek csak tapasztalat, gyakorlás, fegyelmezett élet és erőfeszítések révén szerezhetők meg (Соколов 1963).

A fenti megállapításokat egy XIII. században keletkezett írás, a *Halicsi-volhiniai évkönyv* szövege rendkívül szemléletesen illusztrálja. Ez az írásmű nem ismert olyan széles körben, mint pl. a *Poveszty vremennih let* vagy az *Igor-ének*, pedig mind tartalmi, mind formai szempontból a fentiekkel egyenrangú alkotás.

Az óorosz évkönyvek elsősorban történeti, illetve joggal kapcsolatos munkák voltak, egy-egy fejedelemség életének szinte nélkülözhetetlen tartozékai, ezért összeállításuk komoly előkészületeket igényelt. Ha a szerkesztő például nem rendelkezett egy adott időszakra vonatkozó adatokkal, előfordult, hogy más műfajú munkákat alakított át évkönyv-formájúakká. Így került bele egy XV. századi évkönyvi gyűjteménybe a XIII. századi nyugat-ruszbeli eseményeket fejedelmi életrajz formájában leíró, határozott tehetségről tanúskodó írás, melyet a kétszáz esztendővel később működő Ipatyjev-kolostorbeli kompilátor saját elképzelése szerint évekre szabdalta, és így használt fel munkája elkészítésekor. Az eredményt nevezzük ma *Halicsi-volhiniai évkönyvnek*, holott az eredeti munkára sokkal inkább a krónika megjelölés illene. Az utóbb említett műfaj csak kivételesen van jelen az óorosz írásbeliségben. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy a kor számtalan új felfedezése helyet kaphatott benne, ezért értékes forrás a kor művelődéstörténetének tanulmányozása szempontjából is.

Az emberi jellemek megrajzolásának mélysége az általunk vizsgált írásműben bizonyíthatóan alapos pszichológiai ismeretekről árulkodik. Szinte valamennyi szereplő testi és lelki sajátosságairól olvashatunk cselekedeteik motivációjával összefüggésben. Az írásmű egyik sajátossága, hogy a szerző a sztereotípiákat nem a kor követelményei szerint alkotja meg, hanem annak függvényében, hogy barát-e vagy ellenség, pogány ember-e vagy keresztény az, akiről a történet szól.

A krónika Danyiil Romanovics halicsi-volhiniai fejedelem alakja köré fűzi az eseményeket, aki „tökéletes lovag volt, bátor és vakmerő, tetőtől talpig hibátlan” (IL 1224). Ezek a tulajdonságai azonban gyakran sodorták életveszélyes helyzetekbe, de éppen kiválóságának köszönhetően minden esetben sikerült megoldást találnia. Jellemének fejlődése a „jó” kategóriáján belül megy végbe. Fiatalon megpróbált megfelelni a keresztény morál által megfogalmazott „jóság” követelményének, ami a krónikás szerint abban nyilvánult meg, hogy legyőzött ellenfeleit nem akarta fizikailag megsemmisíteni, hanem igyekezett őket a maga oldalára állítani. A sorozatos kudarcok azonban megkeményítették jellemét, és rájött, a megbocsátásnak is sajátos törvényei vannak. Nem mindenkivel kell és lehet egyformán bánni, a büntetés mértékét különböző szempontok szerint kell meghatározni. Így állt elő az a helyzet, hogy a magyar királyfit, Andrást, miután győzelmet aratott felette, hazaengedte, míg File bánt, aki megalázta őt és a halicsiakat, könyörtelenül kivégeztette.

A pszichológiai ismereteket Danyiil hadvezérként sokszor használta. A krónikás lejegyzi, hogy egy alkalommal Novgorod(ok) bevételére készülve a támadásra kijelölt nap előtti este kíséretének tagjai nem mutattak túl nagy hajlandóságot arra, hogy másnap reggel ostromhoz lássanak. Ekkor először megpróbált a szokásos érveléssel hatni rájuk, mondván: „Szégyellni kell majd magunkat Litvánia és a többi ország előtt, ha úgy fordulunk vissza, hogy el sem jutottunk a város falai alá” (IL 1253). A célzás hatástalannak bizonyult, ezért más eszközhöz folyamodott. Kísérete minden tagjának külön-külön üzenetet küldött, mely így hangzott: „Fogj fegyvert holnap, hadd lássák a többiek, hogy Te bátrabb vagy náluk!” (IL 1253). A taktika bevált, az emberek egyéni hiúságára apellálni eredményesebb volt, mint a kollektív szégyenérzetre. Ma bizonyára azt mondanánk, hogy a pozitív motiváció eredményesebb volt a negatívnál.

A fejedelem tudatosan használta a retorika eszköztárát, ami azért figyelemre méltó, mert ezzel a képességgel csak kevés kortársa rendelkezett. Pontosan tudta, kihez, hol és hogyan kell szólni, hogyan kell érvelni, meggyőzni. A krónika alapján megállapítható, hogy beszédei katonásak, rövidek és célratörők voltak. Példaként idézzük egy fiatalkori szónoklatát, mely a vele együtt hadba vonuló fejedelmek megleckéztetését szolgálta. 1234-ben egy Csernyigov elleni négy hónapig tartó hadjárat után kimerült seregével hazaindult, amikor híret vette, hogy a csernyigovi fejedelem megsegítésére – kissé ugyan megkésve, de csatára bármikor készen – egy nagyobb kun sereg várakozik rájuk Zvenyigorod környékén. Danyiil úgy látta jónak, ha az adott helyzetben nem vállalja az ütközet kockázatát, hanem kitér előre, és elvonul. A vele együtt hadra kelt szövetséges két ifjú fejedelem azonban az előző hadi sikerektől elvakultan rávette, hogy vállalja az újabb erőpróbát. A csatamezőhöz közeledve azonban a lelkesedés egyre alább hagyott bennük, és egy kis idő múltán már arra igyekeztek a fejedelmet rábeszélni, hogy mégiscsak térjen ki a csata elől. Ő azonban több szempontból is ragaszkodott utolsó döntésükhöz, mivel egyrészt úgy gondolta, a visszavonulás demoralizálná a hadsereget, másrészt nem akart stratégiai hibát elkövetni azzal, hogy lehetőséget ad az ellenfélnek a hátba, illetve oldalba támadásra. Végül meg akarta leckéztetni fejedelem-társait a meggondolatlanságuk miatt, ezért így szólt hozzájuk: „Vajon nem úgy kell-e történjen, hogy a harcos, aki csatába igyekezett, az vagy kivívja a győzelmet, vagy meghal a csatában? Én igyekeztem, hogy visszatartsalak benneteket. De most látom, hogy a lelketek gyáva. Nem mondtam-e, hogy nem lehet fáradt katonákkal pihentek ellen harcba indulni? Hát akkor most mitől féltek? Induljunk ellenük!” (IL 1234).

Nem lehet véletlen, hogy egy harmadik lejegyzett beszédének a tartalma is hasonló. Ezt 1254-ben a lengyelekkel szövetségben a magyar király hívására Sziléziába vonuló hadsereg harci szellemének a fokozására mondta. A harcosok, miután az Opava melletti csatában sok társuk elesett, nem akartak tovább harcolni. Danyiil igyekezett lelket önteni beléjük. „Mitől féltek annyira? – tette fel nekik a kérdést. – Vajon nem tudjátok, hogy férfiak, harcosok, nem pedig asszonyok ellen indultunk hadba? Ha egy férfit megölnek a csatában, mi van ebben borzasztó? Mások otthon

halnak meg, dicsőség nélkül, ezek itt viszont dicsőséggel estek el. Erősítsétek meg szíveteket, és fordítsátok fegyvereiteket az ellenség felé!” (IL 1254).

Danyiil sokszor tartott beszédet akkor is, amikor egyszerű paranccsal is célt érhetett volna. Ezeknek a beszédeknek didaktikus jellege volt. Hogyan oldott meg például olyan helyzeteket, amelyekben a szövetséges hadvezéreket kellett meggyőzni arról, hogy helytelen döntést akarnak hozni? Szónoklatokkal. Egy alkalommal például a jatvjagok elleni hadjárat során a halicsi és lengyel egyesített hadak vezérei egy szűk folyó völgyben akartak letáborozni, ahol kellemes körülményeket reméltek az éjszakai pihenéshez. Danyiil ekkor így szólt hozzájuk: „Ó dicső harcosok! Hát nem tudjátok, hogy a keresztény erő a tágas térben érvényesül, a pogányé pedig éppen ellenkezőleg? Nekik az a jó, ha erdőben vagy szorosokban csatázhatnak!” (IL 1251). Ezután még hosszan ecsetelte a problémákat, melyek a táborhely kiválasztásával bekövetkezhettek, míg végül a hadvezérek belátták, hogy egy az adott pillanatban kellemesnek ígérkező szituációért nem érdemes kockáztatni a sereg épségét és a hadjárat sikerét.

A fenti példák a középkori viselkedés, harci morál és hadviselési szokások világába engednek betekintést, de legalább ilyen mértékben láttatják azt is, hogy a kor ismert vezető személyiségei elég sokat tudtak az emberi magatartás furcsaságairól, ugyanakkor ismerték befolyásolásának lehetséges eszközeit is. Ez a tudás mutatkozik meg a krónikás által közvetített egyéni, illetve kollektív jellemrajzokban is. Az emberi tulajdonságok alapos ismerete és elemzése láttatja például a lengyeleket lustáknak, kiszámíthatatlannak, passzívoknak. Ilyen sztereotípiákkal velük kapcsolatban ugyanis nem létezett, megalkotásukban minden bizonnyal a szerző személyes tapasztalatait játszottak szerepet, aki a kor általános írói gyakorlatától eltérve gyakran kimondja a saját véleményét az eseményekkel, személyekkel és szituációkkal kapcsolatban. Egy 1229-es Kondrattal együtt indított hadjárat során elég kemény szavakkal ad hangot bosszúságának, amikor arról számol be, hogy „Kondrat, aki nagyon kedvelte a ruszok harcmódorát, kényszeríteni szeretne volna a katonáit, hogy kövessék őket, de azok vonakodtak menni” (IL 1229). A krónikás azért mérges a lengyelekre, mert viselkedésükkel nehéz helyzetbe sodorták az általa eszményített rusz fejedelmet.

A halicsi érdekeket sértő személyekkel kapcsolatban a krónikás minden esetben kíméletlenül nyilatkozott. A magyarok, a halicsi bojárok, a litvánok, a jatvjagok, illetve a tatárok mind negatív érzelmeket váltottak ki belőle, bár kétségtelenül ennek az ellenszenvnek voltak fokozatai. A magyarokról – általánosságban – viszonylag kevés elmarasztaló megjegyzést olvashatunk. Egyes képviselőiket azonban, mint pl. Bor (vagy Kopasz) Benedeket, András király palatinusát nem kizárólag a maga nevében illeti negatív jelzőkkel, hanem mások véleményével is alátámasztja saját ellenérzését. Idézi pl. Bátor Msztjiszlav papját, Tyimofej atyát, akinek allegorikus kijelentése Benedeket a Gonosszal azonosítja. „Az idők végezetén a Sátánnak három neve lesz majd” – mondja, és ebből az egyik Benedek lesz (IL 1205). Benedek egyébként a korabeli források szerint valóban kiérdemelte a krónikás és az egész

halicsi népesség ellenszenvét, mivel „üldözte a bojárokat, a város lakóit, erkölcstelen életmódot folytatott, megszeplőtelenítette az asszonyokat, apácákat és a papnékat is. Aljas tettei miatt valóban ördögnek kell őt tekinteni” (IL 1205).

Mivel Benedek csak viszonylag rövid időt töltött Halicsban, a krónikás sem emlegeti túlságosan sokszor. Igazi „kedvence” egy másik magyar főúr, File bán lett, aki hosszú időn át vett részt a halicsi tartomány ügyeinek intézésében, mint a magyar politikai igények érvényesítője. Neve mellett mintegy „eposzi jelzőként” szerepel a *gőgős* szó, minden pejoratív árnyalatával és bőséges „példatárral”. A krónikás a gőg megnyilvánulását mindenekelőtt abban látta, hogy File mindig a győzelem tudatával indult csatába, és ennek a gondolatnak eléggé sértő formában adott hangot, amikor lekicsinylően nyilatkozott ellenfeleiről. Ezeket a mondásokat akkor idézi a krónikás, amikor Danyiil legyőzi, és fogságba veti a magyar fővezért. File azonban kiszabadul, és ettől kezdve méginkább elmérgesedik a helyzet, mert a bán minden alkalmat megragadott arra, hogy ellenfeleit lejárassa, és bebizonyítsa, hogy Halics az önálló politikai életre alkalmatlan. Fennn hangoztatja, hogy a magyar igények erre a területre jogosak, de elfogadásuk kifejezetten előnyére is válna a tartománynak. „Éles kard, fűrgé ló, a sok rusz csak rabnak jó” – állítólag ez volt egyik kedvenc szavajárása (IL 1217). Ha a krónikás feljegyezte, bizonyos, hogy a mondás szállóige lehetett, és biztos, hogy igen mélyen sértette az ifjú fejedelem önértéket. Így történt, hogy minden jobb érzése ellenére újbóli fogságba esésekor a bán Danyiil kivégeztette. File viselkedése sokkal jobban bosszantotta, mint például András királyfié, aki pedig az ő fejedelmi székében ült, és aki szintén „mondott neki néhány kérkedő szót, melyek Isten fülét is sértették” (IL 1231). Velc szemben azonban nem viselkedett olyan következetesen, mint Filével, – ebben persze része volt a diplomáciai megfontolásoknak is – hiszen miután legyőzte, szabad elvonulást engedélyezett számára, és a királyfi hazatérhetett Magyarországra.

A magyar királyok magatartásával kapcsolatban is tesz néhány nem egészen hízelgő megjegyzést a krónikás, mivel azok nem képviselték elég következetesen a Romanovics-testvérek érdekeit ellenségeikkel szemben. IV. Bélával kapcsolatban például megjegyzi, hogy bár katonai segítséget kért Danyiil egyik fiától, Romantól, a megígért ellenszolgáltatást – az ausztriai hódítások egy részét – nem adta meg neki. A történet a krónikás előadásában úgy hangzik, hogy a magyar király „Istenre esküdözött Romannak és feleségének, hogy ha elfoglalja a német tartományokat, azokat mind Roman fogja megkapni. A fejedelem felesége – ismelve a király természetét – a keresztre is megeskette, ennek ellenére nem teljesítette ígértét” (IL 1257).

A magyarokkal szembeni ellenszenvét az is táplálta, hogy a Danyiil fejedlem ellen szervezkedők, főként a halicsi bojárok, mindig támogatóra találtak bennük. Igazi gyűlölettel beszél erről a bojárságról, amelyik folyamatosan harcolt a fejedelem ellen, féltvén kiváltságait és befolyását. Gunyoros, ellenséges hangnemben bírálja ténykedésüket, viselkedésüket. Egy bizonyos Szugyiszlav például, amikor kiderült, hogy az ő intrikái tartották hűvösen a fejedelemnek és apósának a viszonyát, a büntetéstől rettegve „Mszyiszlav térdét átolelve ígérte meg, hogy ezentúl hű szolgálja lesz”

(IL 1219). A Halics városa ellen vonuló Danyii seregei előtt a Dnyeszteren átvezető hidat „az istentelen, gonosz Szemjunko gyújtotta fel, aki olyan vörös, mint a róka” (IL 1229). Dobroszlav gögje pedig úgy nyilvánul meg, hogy „egyetlen ingben loval, eközben egyáltalán nem néz a földre, a halicsiak pedig a ló mellett gyalognak” (IL 1240). A megrajzolt kép komikus, az illem határain túllépő, öntelt bojár alakja korántsem tiszteletet parancsoló, hanem nevetséges. Ugyanakkor, amikor ezek az emberek bajban vannak, egészen másként viselkednek, Danyii elé például annak győzelme után „könnyekkel a szemükben és bánatos orcával jöttek, kiszáradt ajkakat nyalogatva” (IL 1235).

A megjegyzések tömörek, szűkszavúak, de rendkívüli erővel bizonyítják, hogy a szerző szinte mindent tudott az emberi viselkedésről, a jellemekről, és arról is, hogyan lehet ezeket a leghatásosabban bemutatni. A fentebb említett példák esetében a jellemzéshez használatos szókinccset a köznyelvből, az előbeszédből vette, de sok esetben használt a kor írástudói által gyakran alkalmazott sztercotípiákat is. Zsiroszlav bojár bemutatására pl. Flaviusnak a *Zsidó háborúk története* című munkájából vesz illusztrációt. A Levis fiairól Ioannról szóló szavakkal jellemzi: „Furfangos csaló hírében állott. A legnagyobb hazugnak tartották, a hazugság forrásának, akit azért ismert mindenki, mert apja előkelő származású volt. A szegénység gátolta abban, hogy kedvére ármánykodjon. De nyelvét a hazugság táplálta, okosan tudott hitelt adni a csalásnak. A hazugságot többre iartotta, mint a babérkoszorút. Képmutató volt, aki nemcsak az idegeneket, de a barátait is becsapta, olyan hazug, aki ebből hasznot húzott” (IL 1226).

Míg honfitársairól és keresztény ellenfeleiről szóló soraiból ironia csendül ki, addig a legfélelmetesebb ellenséggel, a tatárokkal kapcsolatban valódi keserűség olvasható ki szavaiból. A róluk szóló megjegyzések minden valószínűség szerint olyan jelzők voltak, melyek az írásban rögzíthető legdurvább kifejezések közé sorolhatók. A tatárok „eposzi jelzője”, hogy „istentelenek”, Batut úgy jellemezte, hogy egy „vadállat, amelyik gyakran dühbe gurul” (IL 1245). A többi tatárt pedig „undorító, ördögös szócséplés, Dzsingisz kán kísértő szavai, visszataszító vérszomj, sok bűbajoskodás” jellemzi (IL 1250). Nincsenek közöttük jók vagy rosszak, mindannyian egyformák.

A litvánokról, akiket legalább annyira gyűlölt, mint a tatárokat, ugyanolyan hangnemben nyilatkozik, csak ha lehet, még sértőbb módon. Egyik fejedelmüket, Woiselket például, aki egyébként még a kereszténységet is felvette, így jellemzi: „Pogány volt, sok vért ontott. Mindennap megölt 3-4 embert. Ha egy nap egyetlen embert sem ölhett meg, igen szomorú volt. Csak az derítette jókedvre, ha ennek a szenvedélyének hódolhatott” (IL 1262). Mindowgról, aki bár szintén keresztény hitre tért, az volt a véleménye, hogy titokban áldozatot mutatott be régi isteneinek, ezért amikor kilovagolt, és pl. „eléfutott egy nyúl, nem volt bátorsága arra sem, hogy bemerjen az erdőbe, vagy eltörjön egy vesszőt” (IL 1252). Trojden pedig „átkozott, megátalkodott önkényeskedő és könyörtelen, akinek a gátlásait le sem tudjuk írni, olyan szégyenletesek” (IL 1270). Ők nemcsak a vezérek, a harcosok sem különbek.

Általában akkor és úgy kerülnek szóba, amikor éppen egy-egy vesztes csata után menekülnek, és „tízen kapaszkodnak egy ló farkába”, hogy átjussanak a folyó túlsó partjára. Menekülés közben eldobálják fegyvereiket, ruháikat, melyek ott úszkálnak a folyó vizén, és a környék lakossága részben czeckkel kárpótolja magát a háborús veszteségek miatt.

A fentebb idézett példákkal arra szeretnénk volna ráirányítani a figyelmet, hogy az orosz irodalomban már a XIII. században jelen voltak azok a tendenciák, melyek az „új irodalom” felé mutattak. A higgadt tényközlés helyett gyakran szenvedélyes, érzelmekkel teli elbeszéléseket olvashatunk, melyekben helye van a kommentároknak, megjegyzéseknek. Az idézett írásmű fontos jellemzője, hogy az Isten akaratának érvényesülését hús-vér emberek viszik végbe, és az élet különböző területein érvényesülő képességek és tulajdonságok nem másodlagosak, hanem kiemelten jellemzik a szereplőket. Ezek a jellemrajzok érdekes művelődéstörténeti adalékai a *Halicsi-volhiniai évkönyvnek*.

IRODALOM

- Аверинцев, С. С. 1989, *Философия VIII–XII вв. Культура Византии*. Москва.
- Фирсов, Н. Н. 1892, Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи по Ипатьевскому списку. *Ученые записки императорского Казанского университета*. Кн. I. Казань.
- Gurevics, A. J. 1974, *A középkori ember világgépe*. Budapest.
- IL – Ипатьевская летопись. In: *Полное собрание русских летописей II*. Москва, 1962.
- Лазарев, В. Н. 1983, *Русская иконопись от истоков до начала XVI века*. Москва.
- Рянов, Т. 1940, *Наука в России XI–XVII вв. Очерки по истории донаучных воззрений на природу I–III*. Москва–Ленинград.
- Соколов, М. В. 1963, *Очерки психологических воззрений в России в XI–XVIII веках*. Москва.
- Зеньковский, В. 1948, *История русской философии I–2*. Париж.

MÁRTA FONT

К вопросу о переходе от язычества к христианству (на примере Средней и Восточной Европы)

Несмотря на то, что принятие христианства, как правило, определяется конкретными событиями и датами (в Киевской Руси 988-ым г., в Венгрии посольством в Кведлинбург в 973-ом г., в Польше женитьбой Мешко I на чешке Дубраве в 960-ые гг., в Чехии правлением Вячеслава в 920-ые гг.), время перехода от язычества к христианству занимает обычно более длительный период от первых известий о христианской вере к распространению христианского образа жизни и мышления. Например, в Венгрии исходным пунктом является встреча с посольством Константина-Кирилла в Хазарию (МНК 352–353; НКІF 160), а конечным – правление Ласло I (1077–1095 гг.) и Коломана (1095–1116), когда в синодальных постановлениях определяются обязательно отмечаемые христианские праздники (Závodszy 1904: 164 – László I. 38) и заканчивается формирование церковной иерархической организации (Mályusz 1971: 13–32; MT I/2: 915–920, 963; Font 1999: 34–35). Поэтому переход от язычества к христианству в Венгрии совершается в период с конца 9 до конца 11 вв. Подобные явления наблюдаются и в соседних странах: в Польше, в Чехии и на Руси (Sulowski 1966; Kłoczowski 1997; Font 1998: 34–40; Pražak 2000). Исходя из этого можно констатировать, что переходная фаза от язычества к христианству занимает около двухсот лет. Естественно, что этот длительный период состоит из нескольких этапов.

1) Первый этап можно назвать информационным; он характеризуется тем, что некоторым из членов союза венгерских племен известны элементы христианской веры или ее отдельные представители, но это знание не влечет за собой особых последствий. Сходным явлением можно считать соседство христианского населения, которое тоже не оставляет никаких следов в жизни союза племен. К этому этапу относятся, например, следующие события: в 861 г. встреча посольства Константина в Хазарию с группой венгров в области „Этелкёз”, или позже, около 880 г. встреча Мефодия с „королем” венгров (МНК 352–354; НКІF 160–161). После переселения венгров в Карпатский бассейн им стало подвластно христианское население Задунайского края. К христианской вере своих новых подданных венгры относились терпимо, но само это обстоятельство не отражалось на образе жизни венгров (H. Tóth 1981). Венгры встречали христианское население и в походах против Западной Европы и Византии (Kosza 1988: 158). Такие контакты случались и при антивизан-

тийских походах киевских князей (ПВЛ 44, 46, 58, 60, 62, 64, 78), и при походах западных славян против Оттонской империи (Rhode 1965: 7–15; Fletscher 1998: 417–418).

2) Новым этапом является крещение некоторых предводителей племен или их родственников, но на распространение христианской веры это еще не влияет. Так произошло в Константинополе при крещении вождей Термауса из рода Арпадов и Булцуса. Из них Термаус даже пользовался титулом „друга императора” (DAI 179; АМТФ 49; ОУИ 166–167). На Руси крестилась княгиня Ольга (ПВЛ 74), наверно поэтому она была принята в Константинополе с особым почетом (Назаренко 1989, 1992–1993; Филиппов 2001). Едва ли не единственным христианином на своей земле оказался и чешский князь Вячеслав (921–929) (Cosmas 34–38: I. 15, 17, 18).

3) На следующем этапе светская власть поддерживает христианство, о чем свидетельствует деятельность миссионеров при княжеских дворах. В окружении венгерского предводителя Дьюлы действовал епископ по имени Иерофей (АМТФ 85), у предводителя Гезы из рода Арпадов появился Брунон из Санкт-Галлена (Györffy 1977: 67–81; Koszta 1988: 162; Zsoldos 1997: 88–89). Подобным явлением можно считать рукоположение Захеуса в епископы венгров в Риме при папской курии Иоанна XII, хотя о самом Захеусе больше нет никаких сведений (Zimmermann 1976: 344; Koszta 1988: 161). Можно также предположить о присутствии миссионеров при дворе Вячеслава в Праге на основе культа регенсбургского святого Эммерама (Cosmas 34–38: I. 15, 17, 18). По летописному преданию с именем чешской супруги князя Мешко I Дубравы связано начало деятельности христианских миссионеров (Cosmas 49: I. 27). На Руси княгиня Ольга по возвращении из Константинополя обратилась к императору Оттону с просьбой прислать миссионеров в Киев (Continuator Regionis 624–625, 628; Font 1998: 35–36). Стоит еще раз вспомнить Захеуса: назначенный на киевскую миссию священник, может быть, и не приехал к восточным славянам, но его назначение имело место. Позже один из внуков Ольги, Ярополк (972–980) также отправил посольство к западному императору в Кведлинбург в 973 г. (Font 1998: 36).

4) После поддержки одиноких миссионеров, на следующем этапе, происходят случаи массового крещения народа. Епископ из Пассау Пилигрим пишет в письме в курию о том, что среди венгров удалось крестить одновременно пять тысяч человек (HKÍF 24). О массовом крещении можно предполагать и в случае с т.н. „черными венграми”, деятельность Брунона из Кверфурта среди которых осталась безуспешной, но несколько позже вдруг целая группа „черных венгров” оказывается крещеной (Kristó 1985). Конечно, массовые крещения дали лишь формальный результат. В Венгрии князь Вазуль и его сыновья несколько десятилетий спустя все еще живут по языческим обычаям (SRH I: 344). В Киевской

Руси по распоряжению великого князя Владимира провели массовые крещения в Киеве и в Новгороде, принуждая население погружаться в воды Днепра и Волхова (ПВЛ 132, 134; Рапов 1988: 208–276).

5) Новым этапом можно считать формирование (или начало формирования) церковных учреждений. В большинстве случаев на первых порах речь идет об учреждении епископств, епархий. На территории чешских племен в 973 г. было основано епископство в Праге (Holtzman 1908; Fletscher 1998: 423–425); на территории первых Пястов (Мешко I и Болеслав Храбрый) около 968 г. – епископство в Познани, а в 1000 г. – архиепископство в Гнезнене (Sulowski 1966: 79). В 1000 г. кроме епископства в Познани существовали епископства во Вроцлаве и в Кракове. В Венгрии в 1000 г. также было основано архиепископство, но по всей вероятности к этому времени уже существовали епископства в Дьёре и в Веспремсе (Kosztai 1988: 175–179, 182; Kristó 1988: 239). На Руси после крещения одновременно были основаны епископства в Киеве и в Новгороде, но первое из них было возведено в ранг митрополии (Карташев 1993: 182). Польская и венгерская церкви во главе с архиепископами стали независимыми организациями, подвластными лишь римскому папе. Положение древнерусской церкви кажется похожим, поскольку киевский митрополит был подчинен лишь константинопольскому патриарху, однако его зависимость проявлялась в том, что назначение митрополита и всех епископов оставалось во власти патриарха (Щапов 1989: 164–169; Onasch 1967). Положение чешской церкви отличается тем, что епископ Праги был подчинен архиепископу Майнца (Fiala 1967: 133–134). Особенности церковной организации в Венгрии характеризуется также тем, что вскоре после основания архиепископства появились и низшие единицы, церковные приходы; например, сохранилось такое распоряжение: „Все десять деревень должны построить церковь...” (Závodszy 1904: 153 – István II. 1). О подобных распоряжениях на других территориях сведений не сохранилось.

6) После массовых крещений и учреждения церковной организации и иерархии на очередном этапе были сделаны первые шаги для распространения христианского образа жизни и мышления. В венгерском королевстве светская власть приняла в этом отношении довольно строгие меры: по законам Иштвана I посещение церкви по воскресеньям стало обязательным для всех, в церкви требовалось также и соответствующее поведение; похороны стали возможны лишь по церковному обряду. Контроль за выполнением упомянутых распоряжений был поручен ишпану (comes) комитата (Závodszy 1904: 144–145, 147 – I. 8, 9, 12, 13, 19). По сообщению хроники Козмаса по указу Бржетислава I (1035–1055) было запрещено работать по воскресеньям, были отрегулированы брачные и похоронные церковные обряды (Cosmas 86–87: II. 4). Согласно польскому летописно-

му преданию, тот, кто не соблюдал поста, лишался зубов (Thietmar 496). На Руси таких распоряжений не зафиксировано (Фонт 1999).

7) Итак, были приняты меры для внедрения христианского образа жизни, но на данном этапе еще не были запрещены языческие обычаи. Распоряжение венгерского короля, Ласло I о языческих церемониях при колодцах, деревьях и источниках считается исключением; вместе с тем и нарушители распоряжения наказывались не строго, им приходилось платить по воле (Závodszy 1904: 161 – I. 22). Все-таки само распоряжение свидетельствует о религиозном синкретизме (двоеверии). О длительности процесса распространения христианского образа жизни и усвоения христианского мышления свидетельствуют восстания язычников. Восстания были вызваны местными конфликтами миссионеров с населением, но более конкретные их причины остаются скрыты. На чешской земле стал жертвой восстания Вячеслав (Cosmas 35–36: I. 17). На Руси крещение Ольги не получило продолжения при ее сыне Святославе, оставшимся язычником, и произошло лишь при ее внуке Владимире (ПВЛ 78–98; Font 1998: 30–31). У западных славян восставали чехи-язычники вместе с племенем ободритов в 983 и в 1018 гг. (Thietmar 120: III. 18, 129: III. 24, 498: VIII. 5). Как сообщает хроника, во времена Пястов после смерти князя Мешко II (1034) „вся страна впала в язычество” (Gallus 40: I. 17). В Венгрии вспыхивали восстания в 1046 и в 1061 гг. (SRH I: 337, II: 502–503). На Руси параллельные явления наблюдаются в 1068 г. при вторжении половцев (ПВЛ I. 180–187), но в летописях и в 12 в. упоминаются люди, которые пребывают в языческом заблуждении (например, ПСРЛ I: 372–378).

8) В ходе обращения в христианство миссионеры все время опирались на языческие обычаи, которые можно было христианизировать и использовать в новой религии (Szegefi 1981, 1996; Orosz 1993). После первых успехов христианской миссии элементы новой веры и языческие верования существовали параллельно, т.е. религиозный синкретизм был распространенным явлением. Одним из лучших примеров является передача христианским святым некоторых свойств языческих богов. Появление культа новых „своих” святых свидетельствует уже об углублении христианских корней новой веры. Однако, появление и распространение культа „своих” святых, происходящих, как правило, из правящих династий, соответствовало династическим интересам (Petersohn 1994, Klaniczay 2000). Самый ранний культ региона сосредоточился вокруг чешского Вячеслава, он сложился уже в конце 930-х гг. (Pražak 2000: 195). Около 1000 г. причислили к лику святых Адальберта; его считали своим и чехи, и поляки, и венгры (Gieysztor 1994: 333–334). В 1083 г. Венгрия обогатилась сразу пятью „своими” святыми. Среди них был и святой-исповедник Иштван (как Вячеслав), и мученик Геллерт (как Адальберт), и отшельники Андраш-Зорард и Бенедек, появился также и новый тип святого – Имре (Kristó 1983, Klaniczay 1986). В Киевской Руси в 1072 г. причислили к

лику святых мучеников и страстотерпцев Бориса и Глеба. Почитание князя Владимира, крестителя Руси, наблюдается лишь с 13-го в. (Рорре 1994). На польской земле епископ-мученик Станислав был канонизован в 1253 г. (Wyrozumski 1992: 100).

9) Об углублении христианской веры и тем самым о заключительном этапе в изменении образа жизни свидетельствует, например, составление списка обязательных христианских праздников. В Венгрии изменение отражается в документе, составленном в Сабольче в 1092 г. (Závodszy 1904: 164 – I. 98), в котором перечислены христианские праздники, и в документе, составленном в Тарцале около 1100 г., в котором заложено детальное регулирование трех уровней церковной системы (Závodszy 1904: 197–209; Waldmüller 1987). Уставы Владимира и Ярослава Мудрого отличаются тем, что на Руси юрисдикция епископов охватывала все области, „где христиане живут” (Щапов 1976: 15 (7), 20 (7)).

Перечисленные этапы перехода от язычества к христианству характерны для всех новых династических центров, появившихся около 1000 г. между двумя христианскими империями. Приведенные примеры показывают, что этапы перехода следуют один за другим не в строгом порядке и не с одинаковой длительностью. Однако, наличие одинаковых этапов позволяет говорить об общих свойствах и особенностях переходного периода; специфическими же свойствами являются длительность отдельных этапов и их очередность. Конечно, не все этапы одинаково важны с точки зрения последовательной христианизации страны. Переломным пунктом обычно оказывается учреждение епископства или митрополии и активное участие в этом светской власти. Из общих черт переходного периода надо также упомянуть браки князей с принцессами из соседних христианских стран, что во многом способствовало и помогало христианизации страны и народа (SRH I: 316–317, Cosmas 49: I. 27, Thietmar 196: IV. 57, ПВЛ 124, 130). Своеобразной чертой переходного процесса в Венгрии являются законы Иштвана I, которые поставили под контроль соблюдение христианских норм и предусматривали строгое наказание за их нарушение не только церковными, но и светскими штрафами.

ЛИТЕРАТУРА

- Карташев, А.В. 1993, *Очерки по истории русской церкви*. Москва (reprint).
Назаренко, А.А. 1989, Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? *Византийский временник* 50, 66–83.
Назаренко, А.А. 1992–1993, Еще раз о дате поездки Княгини Ольги в Константинополь: источниковедческие заметки. В кн.: *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, 153–168.
ОУИ – Константин Багрянородный, *Об управлении империей*. Под ред. Литаврина, Г.Г. Москва, 1989.

- ПВЛ – Повесть временных лет. В кн.: *Памятники литературы Древней Руси I*. Под ред. Лихачева, Д.С. и Дмитриева, Л.А. Москва, 1978, 23–277.
- ПСРЛ – *Полное собрание русских летописей I*. Москва, 1962–1963.
- Рапов, О.М. 1988, *Русская церковь в X – первой трети XIII в.* Москва.
- Щапов, Я.Н. 1976, *Древнерусские княжеские уставы*. Москва.
- Щапов, Я.Н. 1989, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва.
- Филиппов, С. 2001, Христианская святость и языческая магия в летописном сказании о Княгине Ольге. *Studia Slavica Hung.* 46, 73–94.
- Фонт, Марта 1999, К вопросу о законодательстве средневековой Венгрии и Киевской Руси. В кн.: *Место России в Европе*. Вр., 50–57. (Russisztikai könyvek V.)
- ÁMTF – Moravcsik, Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1988.
- Continuator Regionis. In: *MGH SS I*. Stuttgart – New York, 1963 (reprint).
- Cosmas – *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum (MGH SRG), Nova series 2*. München, 1995.
- DAI – Moravcsik, Gyula, *De administrando imperio*. Bp., 1950.
- Fléischer, Richard 1998, *The Conversion of Europe. From Paganism to Christianity 371–1386 AD*. London.
- Fiala, Zdeněk 1967, Die Organisation der Kirche in Přemyslidenstaat des 10–13 Jh. In: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Hrsg.: Graus, F. – Ludat, H. Wiesbaden, 133–143.
- Font, Márta 1998, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Bp.–Pécs.
- Font, Márta 1999, *Könyves Kálmán és kora*. Szekszárd.
- Gallus – *Gallii Anonymi Cronica et Gesta Ducum sive Principum Polonorum. MPH Nova Series II*. Ed.: Maleczyński Carolus. Kraków, 1952.
- Gieysztor, Aleksander 1994, Politische Heilige im hochmittelalterlichen Polen und Böhmen. In: Petersohn 1994, 325–341.
- Györffy, György 1977, *István király és műve*. Bp.
- HKÍF – *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- Holtzmann, R. 1908, Die Urkunde Heinrichs IV. für Prag vom Jahre 1086. *Archiv für Urkundenforschung* 6, 177–193.
- Klaniczay, Gábor 1986, Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Fügedi Erik. Bp., 15–33.
- Klaniczay, Gábor 2000, *Az uralkodó szentsége a középkorban*. Bp.
- Kłoczowski, Jerzy (red.) 1997, *Chrześcijaństwo Rusi Kijowskiej, Białorusi, Ukrainy i Rosji (X–XVII wiek)*. Kraków.
- Kosztá, László 1988, A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: *Az államalapító*. Szerk.: Kristó Gyula. Bp., 133–207.
- Kristó, Gyula 1983, Az Árpád-dinasztia szentjei és legendái. In: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 359–368.
- Kristó, Gyula 1985, A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 82, 11–17.
- Kristó, Gyula 1988, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- Mályusz, Elemér 1971, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp.

- MHK – A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk.: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Bp., 1900 (reprint: 1995).
- MT I. – *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. Bp., 1984.
- Onasch, Konrad 1967, *Grundzüge der russischen Kirchengeschichte.* Göttingen.
- Orosz, György 1993, *A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népének tükrében.* Nyíregyháza.
- Petersohn, Jürgen (Hrsg.) 1994, *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter.* Sigmaringen.
- Pražak, Richard 2000, Cseh- és Morvaország. In: *Európa és Magyarország Szent István korában.* Szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged, 191–205.
- Poppe, Andrzej 1994, Politik und Heiligenverehrung in der Kiever Rus'. Der apostelgeli- che Herrscher und seine Märtyrersöhne. In: Petersohn 1994, 403–422.
- Rhode, Gotthold 1965, *Kleine Geschichte Polens.* Darmstadt.
- SRH – *Scriptores rerum Hungaricarum I–II.* Red.: Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938.
- Sulowski, Zygmunt 1966, Początki kościoła polskiego. In: *Kościół w Polsce.* Red.: Kłoczowski, Jerzy. Kraków, 17–123.
- Szegfű, László 1981, Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből I.* Szerk.: Makk Ferenc. Bp., 73–95.
- Szegfű, László 1996, A pogány magyarok hitvilága. In: *Árpád előtt és után.* Szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged, 85–93.
- Thietmar – Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg. *MGH SRG, Nova series 9.* München, 1996.
- H. Tóth, Imre 1981, Adalékok a korai magyar–szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből I.* Szerk.: Makk Ferenc. Bp., 55–72.
- Waldmüller, Lothar 1987, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1301).* Paderborn–München–Wien–Zürich.
- Wyrozumski, Jerzy 1992, *Dzieje Krakowa I.* Kraków.
- Závodszy, Levente 1904, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp.
- Zimmermann, Harald (Hrsg.) 1976, *Otto der Große.* Darmstadt.
- Zsoldos, Attila 1997, *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig.* Debrecen.

nyokból, hanem azáltal, hogy ezek a hagyományok sem földrajzi, sem nyelvi határt nem ismernek, átjárják egymást, olykor közös „szöveggé” egyesülnek. Két megjegyzést teszek ezzel kapcsolatban:

1) Hadrovics László nemcsak arra mutat rá, hogy bizonyos esetekben a magyar nyelv közvetítő szerepet játszik, például olasz szót közvetít déli szláv nyelvbe, hanem arra is, hogy a magyar nyelv egyik-másik szláv jövevényszava tovább vándorol, s immár egy másik szláv nyelv magyar jövevényszavaként funkcionál.

2) Még ennél is érdekesebb és talán fontosabb, sőt: időszerűbb a kétnyelvűség problémájának megjelenése Hadrovics László életművében. Időszerűségét nem pusztán az kölcsönzi, hogy régiók népei évszázadokon keresztül soknemzetiségű birodalmakban éltek, és a birodalmak felosztása után kisebb többnemzetiségű/többnyelvű államok keletkeztek, amelyekben a nyelvkérdés megoldatlansága újabb megújabb konfliktusokat gerjeszt. A kétnyelvűség egyszerre nyelvi, irodalmi/irodalomtörténeti és szociológiai vizsgálatokat igényel. A kétnyelvűség ugyanis egyfelől mai napság a régió nemzeti kisebbségeire kényszerített létforma, ugyanakkor másfelől igen változatos példákkal szolgál a nyelvi nacionalizmust megelőző korszakból. Kiegészítésül jegyzem meg, hogy a diglosszia szintén jellemző nyelvi jelensége arcánk története bizonyos korszakainak, s az irodalmi és a tájnyelv használói számára szintén lehet feszültségek forrása.

A kétnyelvűség értelmezésekor azonban hiba volna egy idillizált régebbi és egy démonizált legújabb korszakra felosztani a történeti folyamatot. Hiszen kialakulásához olyan „események” járultak hozzá, mint a telepítés, áttelepülés, hódítás, időlegesen elgondolt, de véglegessé lett emigrálás stb. A kétnyelvűség azonban kulturális tényezőkkel is magyarázható, bár itt állami-politikai szándékok is belejátszhatnak, kiváltképpen ha a soknemzetiségű államok iskolarendszerének szervezésére gondolunk, illetőleg a modern(izálódó) államok hivatali apparátusának kiépítésére. Más kérdés, hogy például annak fölismerése, hogy a külföldi egyetemjárás miképpen gyarapítja a hazai műveltséget, illetőleg annak, hogy az ország nyelveinek elsajátítása a lét számos területén előnyös pozíciókat biztosít, a két- és többnyelvűség becsüléséhez vezet. Az irodalomban nemcsak a kölcsönös fordításokban mutatkozik meg a kétnyelvűség haszna, hanem abban is, hogy a fordítás pusztán túl a művekben rejlő művelődési háttérre, a nyelvi gondolkodás rejtettebb tartományaira is fény derül. A két kultúra együttes jelenléte ismert például a tengerparti horvát irodalomban (az olaszé és a horváté, persze, idegondolandó az európai latin nyelvi univerzalitás öröksége is), és megkülönböztető sajátosságként jelöli ki ennek az irodalomnak a helyi értékét a regionális, irodalomközi együttesben. Ami pedig az irodalmi „szubkultúrát” illeti, a diákfolklorban, az énekeskönyvekben egyáltalán nem ritka „makaroni”-versekre lehet gondolni. Ami pedig a szóbeliségben érvényesülő kétnyelvűségre vonatkozik, bőségesen lehetne idézni oly szerzők műveiből, mint például az isztriai kultúra és nyelviség örökségét regénybe író Fulvio Tomizza.

Hadrovics László foglalkozott a horvát klasszikusok új kiadásának „változó” nyelviségével is. S bár a szlovák és a magyar irodalomban is fölmerült a nehezebb

ben (?) olvasható klasszikusok nyelvi modernizálásának problémája (a magyar irodalomban például Kemény Zsigmond és Jósika Miklós, a szlovákban Jozef Ignác Bajza prózáját vélték az átírók fölfrissíteni), a horvátban a nyelvi állapot és a helyesírás nem mindig természetes folyamatként megjelenő új fejleményei készítették az irodalom- és a nyelvpolitikát a „modernizálásra”. Hadrovics László értekezését továbbgondolva, azon elmélkedhetünk, hogy az „előadás”, azaz bármely irodalmi alkotás „nyelvisége” valóban csak a külső formához tartozik-e, s milyen mértékben választható le a nyelvi megjelenés más, az irodalmi műben szintén lényeges tényezőtől. El kell-e vetnünk azt a tézist, miszerint az irodalmi mű valójában nyelvi műalkotás? A horvát helyesírás „fejlődését” természetesen (mint ahogy magát a nyelvet is) úgynevezett külső elemek jelenléte is befolyásolta. A különböző földrajzi és kulturális/állami területeken, a különféle érintkezési formákban tetten érhető olasz, magyar, osztrák-német és szerb „hatás” kimutatható a horvát helyesírás történetében, amelyben az írásos alak irodalmi rögzülése meghatározott sajátosságok továbbélését segítette, másokat viszont kiiktatott. Az irodalmi művek mindegyik eleme, része, szegmentuma fontos, az egész sérül a részek sérülésekor. E mellett az esztétikai vonatkozások mellett az irodalmi művekből köznyelvi sajátosságok, mentalitástörténeti jellemzők, művelődéstörténetileg fontos, nem egyszer dokumentumértékű adatok olvashatók ki, a nyelvváltozat, a helyesírás (tudatos) írói döntés eredménye, olykor az egyik, máskor a másik táji változat jelenik meg. Nem is szólva arról, hogy az államélet, a katonaság stb. terminológiája egy korszak többféleképpen meghatározható nyelvvállapotát fejezi ki. Az átírások, a modernizálások, még ha a népszerűsítés szándékából fakadnak is, zavaró nyelvi feszültséghez vezetnek, s a történetiség elemi formái elleni vétségben maraszthalhatók el. Hogy éppen Hadrovics László foglalkozott a horvát klasszikusok újabb kiadásában tapasztalt modernizálással, jelzi, hogy nyelvészeti tapasztalatai felől igazolhatatlanok ezek a kísérletek. A korábbiakban már volt szó e nyelvészeti tapasztalatok sokféleségéről és sokrétűségéről, ezen a helyen csak érintem, hogy egyfelől leíró és történeti nyelvészeti munkákat egyként publikált, másfelől a szótártannal a szótárkészítés-szerkesztés közben ismerkedett meg, a történeti jelentéstannak, a funkcionális magyar mondattannak, az etimológiának és az areális nyelvészetnek egyként művelője volt. S ha az előbb szó esett a kétnyelvűségről, itt említem meg, hogy Hadrovics László a 18. és a 19. század szláv–magyar költői kétnyelvűségét elemezte, érzékeltetve, hogy az irodalmi nyelv történetének kutatásában mind a nyelvészetnek, mind az irodalomtörténetnek kell, hogy szerep jusson. Hasonló mondható el egy másik „határ”-területről: a stilisztikáról. Ismeretes, hogy Hadrovics Lászlót a kajhorvát nyelv és nyelvtörténet kiváló elemzőjeként jegyezte a szakma: a Miroslav Krleža elsíratja nyelvről és szerzőkről több fontos tanulmányban emlékezett meg. Amikor egy 1982-es horvát dialektológiai gyűjtemény részére értekezést készített, Štefan Zagrabec műveinek kompozíciójáról és stílusáról írt tanulmányában oly értelemben érvényesítette a tudományköziség szempontját, hogy a nyelvészeti és az irodalomtudományi metodológia együttesen segítse a műértelmezést. A filológiai jellegű forráskutatás során pedig Hadrovics László a komparatistikai szempont alkalmazá-

FRIED ISTVÁN

Szemponatok Hadrovics László életművének értékeléséhez

A magyar szlavisztika történetében az 1930-as években számottevő fordulat történt. Ebben az évtizedben kezdett kutatni az az 1910-es években született ifjú tudós nemzedék, amelynek tagjai a kisebbségivé lett (erdélyi, felvidéki, délvidéki) magyarság nemzetiségpolitikai, nyelvi és kulturális élményeivel érkezvén az egyetemre, egyik szakjukként annak a szláv nyelvnek és művelődésnek tanulmányozását választották, amellyel szűkebb hazájukban kényszerűen meg kellett ismerkedniök, hogy aztán a kényszerűségből a polikulturalitás előnyét fejlesszék ki. E nemzedék az 1930-as években az irodalomtörténeti, a nyelvészeti és történeti Kelet-Közép-Európa-kutatásban jeleskedett, előbb az alapkutatásban, majd az 1960-as évektől kezdve szintetizáló monográfiákra vállalkozva. A magyar szlavisztikának e nemzedékéből is kiemelkedik – többirányú érdeklődésével – Hadrovics László, nem utolsósorban a tudományköziség jelentőségének korai fölismerése révén, hiszen a szorosabb értelemben vett nyelvészeti munkálkodásán kívül (amely szintén többfelé ágazik) a történettudomány, a művelődés- és az irodalomtörténet, nem kevésbé az összehasonlító irodalomtörténet is teljes joggal besorolhatja műveit a maga történetébe, nem is szólva szerbből, horvátból, szlovénből és oroszból készült műfordításairól, amelyek között prózai és verses alkotásokat egyaránt találunk. Talán akkor járunk jó nyomon, ha Hadrovics Lászlónak ugyan tézisszerűen ki nem fejtett, ám műveiből kiolvasható tudományfelfogását kíséreljük meg értelmezni, összhangban azokkal a tendenciákkal, amelyek az utóbbi évszázad tudományos alakulástörténetében megfigyelhetők. Nagyjában-egészében kétféle kutatási metodológia írható eszerint le: az egyes tudományágak elkülönülése és széttagolódása; ami egyben úgy magyarázható, hogy a szakmaiságnak inkább az egyes részterületek alaposabb ismerete lesz a jellemzője, mint a tágabb kontextusba helyezés képessége; illetőleg a tudományköziségnek (interdiszciplinaritásnak) kevésbé „programos”, annál inkább a gyakorlatban megvalósított példája. Amiből következik: nem zárt és önelvű diszciplínák megmerevedett előírásai szerint formálódik módszertan is, összegyűjtött-feldolgozott anyag is, hanem olyan tudományrendszerben, amelyben mindegyik tudományág – képletesen szólva – a másik „segédtudománya” lehet, a pontosabb szóhasználat érdekében a német terminust kellene használni: *Hilfswissenschaft*; innen a *Hilfe* ‘segítség’ előtagot emelném ki. Konkretizálva: Hadrovics László ama monográfiái, amelyek a nyelvi érintkezések kérdéseit tárgyalják, egyben a jövevényszó-kutatás lehetőségeit és célszerűségét demonstrálják, egyúttal magukban rejtnek egy művelődéstörténeti értekezést is; s ezzel a többfelé nyitottsággal egy többféleképpen olvashatóságot kínálnak föl az értelmezés számára. Hadrovics László terjedelmes munkában

mutatta be például a szerb-horvát nyelv magyar „elemeit”, és nem kevésbé érdekes könyvben tárta föl a burgenlandi horvátok írásbeliségének (Schrifttum) és nyelvének jellegzetességeit, a 18–19. századi periódusra összpontosítva. Kiemelendő, hogy Hadrovics László meghatározott korszakok irodalmi nyelvéből merít, a művek gyűjtőköreben az irodalmi alkotások rendkívül fontos szerephez jutnak; méghozzá azok, amelyek nyelvi tényciből további, nemcsak nyelvészeti következtetések vonhatók le. Hiszen a megfelelő interpretáció révén a periódus szokásvilágához és mindennapjaihoz is el lehet jutni. Mindez azonban (bár levéltári, kéziratári, régi irodalmi, „nyelvemléki” adatok felhasználására kerül sor) azáltal lesz élővé, hogy a módszertani sokrétőség arra készíteti a kutatót, lépjen ki a monológikus előadás kereteiből, s az irodalomtörténeti, történeti, jónéhány esetben néprajzi nézőpont a tudományágak dialógusa érvényesülésének teret enged. A burgenlandi horvátok esetében egy a környezetéből kiszakadt népcsoport írásbeliségének és nyelvének sorsa olyan alapvető kérdéseket vet föl, mint a tájnyelvi forma, nyelvi archaizmus léte és szembesülése a nyelvi-leg-kulturális „idegen” környezettel, továbbá a viszonyrendszer alakulása az irodalmi nyelvvel, az asszimilációs törekvésekkel, valamint a 19. században mind erőteljesebb modernizációs kihívásokkal szemben. A kisközösség így részben a hagyományörzésnek konzervatívabb változatait részesíti előnyben (az írásbeliségben egyszerű formákat és műfajokat, a népiesség avittabb változatait), részben viszont az identitás nyelvi vonatkozásait juttatja kitüntetett szerephez. Hadrovics László nyelvészeti indíttatású monográfiái igazolják, hogy egy nyelvállapot nem elsősorban egy korszak nyelvi anyagának leltárszerű bemutatásával érzékeltethető, hanem az alakulási tendenciák kutatásával, amelyek során a történelmi helyzetre történő nyelvi reagálásból egyben a kontaktusok és kölcsönhatások sokrétősége tetszik ki. Más alkalommal a nyelvi kapcsolatok föltárása részint az átadó és a befogadó föl egyoldalúan felfogott hatásmechanizmusát cáfolja, részint a befogadó módosító-adaptáló, saját szükségleteit szem előtt tartó aktivitását emeli ki, részint az a kapcsolatokba iktatódó harmadik tényező, a közvetítő, hangsúlyozódik. Eképpen kirajzolódhat az a nyelvi-kulturális környezet, amelyben a nyelvrokonságtól függetlenül az egyes nyelvek párhuzamos és egymástól eltérő sajátosságai értelmezhetők. Itt jegyzem meg, hogy Hadrovics László munkássága márcsak azért is figyelemre méltó, mivel a nyelvi érintkezéseket, így a jövevényszavakat az együttélő népek természetes nyelvi életfolyamataként látja és látatja. Egyként értekezik a magyar nyelv szláv jövevényszavairól és a szerb-horvát nyelv magyar jövevényszavairól, végképpen a régmúltba utasítva az ál-történelmi egyoldalúságokat. Ellenben azt példázva, hogy az egy areában (régióban) található népek nyelvi-kulturális „cseréje” a nyelvek gazdagodását, differenciáltságát segítette elő.

Az egyes szavak. a följből vázlatosan jelzett fölfogás szerint, élő-alakuló jelenségek, amelyek az értő kutatónak megnyitják a népek kapcsolataik révén föltárolt történetét, és újragondoltatják művelődéstörténetét. Nevezetesen arra irányíthatják a figyelmet, hogy a nemzeti hagyománytörténelem részei a régió (az area) hagyománytörténeincik, amelyek nem pusztán összeadódnak az egyes nemzeti-népi hagyomá-

sával járt el, nem elégedett meg azzal, hogy megállapította, miként jelenik meg egy adaptált szöveg egy másik nyelvben, hanem az irodalmi alkotásnak az érintett nyelvekben eltérő helyi értékéről, funkciójáról, kontextusáról is szólt, nem utolsósorban nyelvi-stilisztikai elemzések alapján. Így állapíthatta meg, hogy egy fordítás olykor érdekesebb, stilisztikailag értékeesebb lehet, mint egy úgynevezett eredeti.

Még ebben a körben maradva, térek ki Hadrovics László egyik legfontosabb értékezésére, annak a középkori horvát versnek fölfedezésére, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban talált meg, elemzett nyelvileg, „retorikailag”, prozódiailag, és természetesen beágyazta a horvát nyelv- és irodalomtörténetbe. A régi horvát passióének komplex, megint azt mondhatnám, „interdiszciplináris” bemutatásával párhuzamosan Hadrovics László elkészítette a vers magyar műfordítását is, amely az 1984-es német nyelven közzétett tanulmányt megelőzőleg 1983-ban jelent meg. Aligha túlzott merészség feltételezni azt, hogy a passióének sokszempontú elemzésekor a műfordító Hadrovics László is tevőlegesen volt jelen, és a műfordítói gyakorlat még a nyelvészeti sajátosságok föltárásában is segítette.

Visszatérve a „kezdetekhez”: az 1930-as esztendőök magyar szlavista tudós nemzedéke (Sziklay László a szlovák, Sárkány Oszkár a cseh irodalom és kapcsolattörténet szakértője lett, említendő a romanista Gáldi László szlavisztikai vonatkozású munkássága) szűkebb kutatási témából, egy szláv nyelv és irodalom tanulmányozásából indult ki, hogy hamar érzékeli: mind a csupán kétoldalú kapcsolatok feltárása, mind a bezárkózás egy nyelvbe legföljebb – értékes – részeredményeket hozhat. Így egyfelől a komparatív nézőpont érvényesítése, másfelől a szélesebb kitekintést biztosító délkelet-, kelet-közép- és közép-európai perspektíva nélkülözhetetlen még a csupán kétoldalú kontaktológia adatainak értékelésekor is. Hadrovics László areális tanulmánya, amelyben a magyar nyelv kelet-közép-európai rokonságáról ír, nemcsak a följobbi tézist támasztja alá, hanem kutatási programot is ad, amelyet a nyelvészeknek és irodalomtörténészeknek egymás eredményeit figyelve kell továbbmunkálniuk.

MÁRTA GAÁL-BARÓTI

Der Weg nach Innen: Entdeckung des Berginneren in der deutschen Frühromantik

1. Das Interesse für Berg und Bergbau in der Goethezeit

Parallel mit dem In-die-Höhe-Streben/Auf-die-Berge-Steigen als Zeichen der Suche nach dem Erhabenen, das teilweise auch als Zeichen der Sehnsucht nach entmaterialisierten „anderen“ Welten, nach dem Unendlichen, Absoluten gilt, ist bei den Frühromantikern, sowie bei ihrem zeitgenössischen Vorbild, bei Goethe ein tiefgreifendes Interesse für Naturwissenschaften, u.a. auch für die Montanwissenschaft zu entdecken.

Goethe hat sich durch Beauftragung mit der Wiedereröffnung der Silberminen in „Ilmenau“ theoretischen und praktischen Fragen des Bergbaus zugewendet (vgl.: Ziolkowski 1994: 30). Diese Tätigkeit hängt mit seinem allgemein bekannten Interesse für Geologie und Mineralogie zusammen. Das Gedicht „Ilmenau“ aus dem Jahre 1783, sowie der Dialog zwischen Bergleuten im 4. Kapitel des zweiten Buches in „Wilhelm Meisters Lehrjahren“ zeugen von den montanistischen Kenntnissen und von den praktischen Bestrebungen des Dichters.

Bei den Romantikern steht das Interesse für das Berginnere ebenfalls mit ihren Fachkenntnissen im Zusammenhang, die viele von ihnen durch eine Bergingenieur-Ausbildung erworben haben. Die lange Tradition der ersten Bergakademie der Welt in Freiberg (1765 gegründet), sowie der Aufstieg Freibergs durch die Lehrtätigkeit von Abraham Gottlob Werner, der als Begründer der modernen Mineralogie und Geologie gilt, und von 1775 bis 1817 an der Bergakademie tätig war, führten dazu, dass viele Zeitgenossen (u.a. Humboldt, Novalis, Steffens, Baader, Schubert) das Bergbaustudium hier aufgenommen haben. Clemens Brentano, wie auch Joseph von Eichendorff haben sich ebenfalls kürzere oder längere Zeit diesem Studium gewidmet.

Die Industrielle Revolution ging in Deutschland mit wesentlicher Verspätung vor sich. Im Unterschied zu England wurden hier statt Kohle und Eisen auch um 1800 eher Edelmetalle gefördert, die als Rohstoff für das Kunsthandwerk, kaum aber für Fabriken geliefert wurden (Ziolkowski 1994: 38). Das kann dazu beigetragen haben, dass die Mode entstanden ist, Ausflüge in Höhlen oder Bergwerke zu organisieren. Das Höhlen- und Bergwerkmotiv verbreitet sich dementsprechend rasch in der deutschen Literatur, der Bergbau wird zum verbreiteten „romantisch-poetischen Phänomen“ (Ziolkowski 1994: 37). Die unterirdischen Naturschätze, sowie ihr Fundort werden in literarischen Werken symbolisch gedeutet. Als Beispiel

für solche Naturbetrachtung, für solche Behandlung des Bergbaumotivs dient vor allem Novalis' Romanfragment „Heinrich von Ofterdingen“ (1801).

2. Der Weg nach Innen

2.1. Räumliche Tiefe: Entdeckung der verborgenen Natur

Romantisches Naturverständnis entwickelt sich in wechselseitiger Beeinflussung in der Naturphilosophie, in der Naturwissenschaft, sowie in der Poesie (Pikulik 1992: 242). Natur wird als beseelter Organismus verstanden, was zugleich bedeutet, dass – dem im romantischen Kreis verbreiteten Analogienprinzip entsprechend – alles mit allem zusammenhängt, und die so verstandene Natur eine Einheit bildet. Diese Einheit verwirklicht sich durch das Zusammenwirken der Polaritäten, wie des Organischen und Anorganischen, Festen und Flüssigen, Männlichen und Weiblichen.

In den Landschaftsdarstellungen der Romantiker „dominiert eine vertikale Gliederung“, wobei „die konfrontative Stellung des Menschen zur unendlichen Natur“ (Warncke 1994: 396) veranschaulicht wird. Die bei romantischen Künstlern, so z. B. bei Caspar David Friedrich häufig erscheinende Berglandschaft ermöglicht einerseits die Eröffnung einer horizontalen Perspektive, eine Zusammenschau, einen Überblick über einzelne Naturerscheinungen, andererseits aber kommt der Polarität Höhe – Tiefe eine wesentliche Bedeutung zu. Diese Polarität spielt nicht nur in den Naturdarstellungen der romantischen Malerei, sondern auch in denen der Dichtung eine zentrale Rolle.

Den vertikalen räumlichen Dimensionen Tiefe und Höhe, der horizontale Perspektive vertretenden Tal- und der vertikale Perspektive andeutenden Berglandschaft verleiht Tieck in seiner Märchennovelle „Der Runenberg“ eine strukturbildende Funktion. Die äußere, wie auch die innere Bewegung des Helden Christian werden mit diesen Dimensionen in Verbindung gesetzt. Die Ebene bedeutet für ihn die Alltäglichkeit, wovor er ins Gebirge flieht, um sich aus der Gewöhnlichkeit zu entfernen. Berge vertreten in seinen Phantasiebildern gegenüber dem „beschränkten Garten“ (Tieck 1985, 6: 188) des Vaters etwas Erhabenes. Der Vater erzählt ihm über Gebirge, die nicht nur durch ihre Höhe, sondern auch durch „unterirdische Bergwerke“ (Tieck 1985, 6: 187) gekennzeichnet werden. Höhe und Tiefe sind hier aufeinander bezogen, sie erhalten ambivalenten Wertcharakter. Sowohl die Tiefe (Schacht), als auch die Höhe (Ruine) werden durch Innenräume vertreten, die jedes Mal eine Vertiefung des Geschehens, die innere Betroffenheit der Hauptfigur andeuten. Sowohl der Tiefe als auch der Höhe wird dementsprechend ambivalenter Wertcharakter zugeschrieben.

Im 5. Kapitel von Novalis' „Heinrich von Ofterdingen“ wird das Berginnere, die Tiefe als Inversion der „Höhe“ verstanden. Beide deuten nämlich das Unendliche an, ihrem Wesen nach sind beide räumliche Dimensionen analog, da sie eine Entfernung vom Oberflächlichen, vom Zufälligen bedeuten und einen Überblick, bzw. ein Eindringen in die verborgene, unberührte Natur ermöglichen:

„Ihr seid beinahe verkehrte Astrologen“, sagte der Einsiedler. „Wenn diese den Himmel unverwandt betrachten und seine unermesslichen Räume durchirren, so wendet ihr euren Blick auf den Erdboden und erforscht seinen Bau. Jene studieren die Kräfte und Einflüsse der Gestirne, und ihr untersucht die Kräfte der Felsen und Berge und die mannigfaltigen Wirkungen der Erd- und Steinschichten. Jenen ist der Himmel das Buch der Zukunft, während euch die Erde Denkmale der Urwelt zeigt“ (Novalis 1978, 1: 307–308).

Der Logik der Inversion entsprechend wird im zweiten Lied des Bergmanns die unterirdische Tiefe des Berges nicht durch den Himmelskörper, die Sonne, sondern durch das strahlende Erz, durch das Gold beleuchtet:

„Und seine Stralen blinken wieder
Aus seiner Mutter weißem Blut“ (Novalis 1978, 1: 296).

Der Fundort des Erzes wird als geschlossener Innenraum, als „festes Schloß“ des „Königs der Metalle“ (Novalis 1978, 1: 295) dargestellt, der zugleich als Gegenraum zum Himmel im Text erscheint. Parallelität und Gegenüberstellung sind also in der Darstellung der räumlichen Dimensionen bei Novalis zu entdecken.

2.2. Zeitliche „Tiefe“

2.2.1. Geschichte der Natur. Die im 5. Kapitel des Romans dargestellte Höhle führt den Helden sowie den Leser nicht nur in eine räumliche, sondern zugleich in eine zeitliche Tiefe, da das Berginnere „Denkmale der Urwelt“ (Novalis 1978, 1: 308) aufbewahrt. Die am Eingang und besonders in der zweiten, tieferen Höhle befindlichen Knochen und Zähne „ungewöhnlicher Größe und Stärke“ (Novalis 1978, 1: 300) lassen an die „fabelhafte Urzeit“ der Natur (Novalis 1978, 1: 298) erinnern. Die Überreste längst verstorbener Tiere, die Zeichen der Verwesung aufweisen, können als Untersuchungsobjekte der Naturwissenschaft dienen, lassen aber auch naturgeschichtliche sowie naturphilosophische Fragen zu. Die erstaunliche, zugleich auch schauererregende Erdtiefe kann sowohl als Zufluchtsort als auch Bedrohung für die ehemaligen Lebewesen verstanden werden. Dementsprechend ist die Frage des Jünglings Heinrich, die beide Dimensionen umfasst, kaum zu beantworten, sie deutet eher die Aufeinanderbezogenheit der beiden an: „Sind diese Knochen Überreste ihrer Wanderungen nach der Oberfläche, oder Zeichen einer Flucht in die Tiefe?“ (Novalis 1978, 1: 301).

Der unterirdische Raum wird als Lebensraum, als Geburtsort gewertet, wobei die Ausgeburten des unterirdischen Reiches, die „riesenmäßigen“, „geistesgewaltigen“ Gestalten für den modernen Menschen als „schauerlich“ und fremd erscheinen (vgl.: Novalis 1978, 1: 300). Nicht nur die Überreste der Tiere, sondern auch Metalle und Kristalle sind Zeichen dafür, „dass unter unsern Füßen eine eigene Welt in einem ungeheuern Leben sich bewegte“, „dass unerhörte Geburten in den

Vesten der Erde ihr Wesen trieben" (Novalis 1978, 1: 300). Für die Naturphilosophie der Romantik bilden die Metalle einen Übergang zwischen unorganischer und organischer Natur, wie das Gotthilf Heinrich Schuberts „Die Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften" (1808) darlegt. Novalis in seinem Roman lässt seiner Bergmannsfigur – trotz wissenschaftlicher Kenntnisse des Autors als gebildeter Bergbauingenieur – die bis zum Ende des 18. Jahrhunderts verbreitete Ansicht vertreten, dass „Steine und Metalle unter der Erde wachsen wie organische Materie" (Ziolkowski 1994: 42). Als Beweis können wir die in Metaphernsprache vermittelten Ideen des Alten anführen, die darüber berichtet, „welches köstliche Gewächs blüht ihm auch in diesen schauerlichen Tiefen" (Novalis 1978, 1: 292). Nach dem Gespräch mit dem Alten wird die Schilderung des Weges zur Höhle durch eine Traummetapher begleitet, wobei dem Traum die Bedeutung der 'Erinnerung an das Vergangene' zugeschrieben wird:

„Selbst wie ein Traum der Sonne, lag er [der Mond] über der in sich gekehrter Traumwelt, und führte die in unzählige Grenzen getheilte Natur in jene fabelhafte Urzeit zurück, wo jeder Keim noch für sich schlummerte, und einsam und unberührt sich vergeblich sehnte, die dunkle Fülle seines unermesslichen Daseyns zu entfalten" (Novalis 1978, 1: 298).

Hier können wir Spuren der alten „Theorie des Steinsamens" entdecken, „nach der sich die Mineralien ganz ähnlich wie die Pflanzen forzeugen können" (Ziolkowski 1994: 43). Auch diese Textstelle vermittelt eine Verbindung der Urzeit mit der Zukunft, deutet also auf die Geschichte der Natur hin.

Die Mineralien sind in ihrer Entstehung mit dem Wasser als Quelle des Lebens im zweiten Bergmannslied verbunden. In dieser Hinsicht zeigt sich Novalis – wie ein echter Schüler von Werner – als Anhänger der Theorie des Neptunismus, wonach die Gesteine Ablagerungen des Urozeans sind:

„Sein Schloß ist alt und wunderbar,
Es sank herab aus tiefen Meeren
Stand fest und steht noch immerdar..." (Novalis 1978, 1: 296).

Dieses Schloß steht – laut des Liedes – auch in der Gegenwart mit lebensspendenden „wohlbekannten Quellen" (Novalis 1978, 1: 295) in Verbindung, was auf das mögliche weitere Wachstum des Erzes hinweisen kann.

Sowohl der Bergmann, als auch der Einsiedler, die wichtigsten Figuren des zentralen fünften Kapitels des ersten Romanteils, sind Vertreter historischer Wissenschaften: der Bergmann versucht die verborgenen Zusammenhänge der Naturprozesse, der Einsiedler dagegen vor allem die der Menschheitsgeschichte zu erforschen. Die Natur der Urzeit wird von den Romanfiguren durch mythische Größe, sowie durch eine ungeheure Zeugungskraft charakterisiert. Aber die eigentliche Zeit der

Natur, die Zeit der „Naturgewalt“ (Frankhauser 1997: 87) ist vorbei. Wie der Einsiedler formuliert: „das entsetzlichste Erdbeben in unsern Tagen ist nur ein schwacher Nachhall jener grausenvollen Geburtswehen“ (Novalis 1978, 1: 308–309). Die erzeugende Kraft der Natur ist geringer geworden, da – wie der Bergmann behauptet – „heut zu Tage keine Metalle und Edelsteine, keine Felsen und Berge mehr entstehen, [...] Pflanzen und Thiere nicht mehr zu so erstaunlichen Größen und Kräften aufquellen“, aber „ihre bildenden, veredelnden und geselligen Kräfte [haben] zugenommen“, „sie ist jetzt eine stille, treibende Pflanze, eine stumme menschliche Künstlerinn“ (Novalis 1978, 1: 309) geworden. Dementsprechend kann Natur – Pflanze – Kunst als weiblich, die Naturgegenstände als Kunstprodukte gekennzeichnet werden. Der Naturforscher ist dieser Logik nach Genießer des Kunstwerks. „Der wahre Leser muß der erweiterte Autor seyn“ – formuliert Novalis (1978, 2: 282) in einem seiner Fragmente, was in unserem Falle bedeutet, dass der Betrachter/Leser des 'Naturkunstwerkes' die schöpferische Tätigkeit der Natur weiterführen, vervollständigen soll. Die Naturerscheinungen der Gegenwart sind erstarrte „Erinnerungsbilder“ (Frankhauser 1997: 87), da sie vor allem mit ihrer Vergangenheit verbunden sind. Novalis (1978, 2: 283) charakterisiert den Künstler/Dichter im Blütenstaub-Fragment Nr. 109 wie folgt:

„Die Vorstellungen der Vorzeit ziehn uns zum Sterben, zum Verfliegen an. Die Vorstellungen der Zukunft treiben uns zum Beleben, zum Verkürzen, zur assimilierenden Wirksamkeit. Daher ist alle Erinnerung wehmütig, alle Ahndung freudig. Jene mäßigt die allzu große Lebhaftigkeit, diese erhebt ein zu schwaches Leben. Die gewöhnliche Gegenwart verknüpft Vergangenheit und Zukunft durch Beschränkung. Es entsteht Kontiguität, durch Erstarrung Krystallisazion. Es giebt aber eine geistige Gegenwart, die beyde durch Auflösung identifizirt, und diese Mischung ist das Element, die Atmosphäre des Dichters.“

Der Bergmann erkennt die Schönheiten, „die verborgene Schatzkammer der Natur“ (Novalis 1978, 1: 288), und – alchemistischen Traditionen folgend – versucht das Gold, den „König der Metalle“ (Novalis 1978, 1: 289) aus der Erstarrung zu befreien, zur Herrschaft unter den Menschen zu verhelfen. Er ästhetisiert dabei die Tätigkeit des Bergmanns, indem er sie als Berufung und als „edle Kunst“ bezeichnet, die als „ernste Sinnbild des menschlichen Lebens“ (Novalis 1978, 1: 293) auffasst. Er verneint „Erwerbsbergbau“ und verwirklicht durch seine Tätigkeit den „schönen Bergbau“ (Novalis 1978, 2: 332), indem er – als echter Künstler – die unterirdischen Schätze an die Oberfläche fördert, er selbst aber arm und bescheiden bleibt. Seine Tätigkeit fasst er als Dienst auf, wodurch das Zusammenfinden der Naturschätze und der menschlichen Gesellschaft möglich wird.

Der Abstieg in das Berginnere ermöglicht eine Annäherung an die tiefe Vergangenheit auch in Tiecks Märchennovelle „Der Runenberg“. (Edel)steinen und Metallen kommt in diesem Werk eine leitmotivische Funktion zu. Die Innenräume des

Berges üben eine dämonisierende Wirkung auf den Helden aus. Diese Gefahren werden auch in Novalis' Werk angedeutet, aber hier werden vor allem die weiterführenden Kräfte akzeptiert.

2.2.2. Menschheitsgeschichte. Der Einsiedler, der sich seinen Besuchern als Friedrich von Hohenzollern vorstellt, betrachtet die Höhle als „Ruhestätte“ (Novalis 1978, 1: 302), wo er sich ungestört der Geschichte widmen kann. Seine Jugend war reich an Geschehnissen, nach dem Tod seiner Kinder und der Ehefrau Maria zog er sich aus der menschlichen Gesellschaft zurück, um „die geheime Verkettung des Ehemaligen und Künftigen“ (Novalis 1978, 1: 305) zu verstehen. Die Vertiefung in die Untersuchung des Vergangenen, die „sorgfältige Betrachtung der Schicksale des Lebens“ gewährt ihm „einen tiefen, unerschöpflichen Genuß“ (Novalis 1978, 1: 305). Der Einsiedler ist ein Leser, der seine geschichtlichen Kenntnisse teilweise aus Büchern holt. Die Grabplatte seiner verstorbenen Frau dient ihm als Gedenkstätte, aber auch als Arbeitsstelle. Die Liebe zu der Frau wird auf die Bücher, sowie auf das Forschungsobjekt 'Geschichte' übertragen. Für ihn ist die Höhle Zufluchtsort, wo er sich seinen Meditationen widmen kann, wobei die Entfernung aus den Drangsalen des Lebens ihm Konzentration ermöglicht, wodurch die Erinnerungen „ihren wahren Zusammenhang, den Tiefsinn ihrer Folge und die Bedeutung ihrer Erscheinungen“ (Novalis 1978, 1: 304) zeigen, was eigentlich als „Erkenntnis im Zeichen der Liebe“ (Uerlings 1998: 210) genannt werden kann. Seiner Auffassung nach besteht die Aufgabe des Geschichtsschreibers darin, aus zufälligen Ereignissen, Einzelschicksalen ein sinnvolles Ganzes zu bilden, das „den geheimnisvollen Geist des Lebens“ (Novalis 1978, 1: 306) vermittelt. Nicht umsonst sind die wichtigsten Symbole, die mit der Figur des Einsiedlers aufs engste verbunden sind, Grabplatte, Buch und Zither: er erweist sich als Liebender, als „wahrer Leser“ und zugleich als Künstler. Er meint, dass „ein Geschichtsschreiber nothwendig auch ein Dichter seyn müsste, denn nur die Dichter mögen sich auf jene Kunst, Begebenheiten schicklich zu verknüpfen, verstehn. [...] Es ist mehr Wahrheit in ihrem Märchen, als in den gelehrten Chroniken“ (Novalis 1978, 1: 306).

2.2.3. Individualgeschichte. Die Erzählungen des alten Bergmanns lassen Heinrich nicht nur die bisher unbekannte Erdentiefe sowie den Bergmannsberuf näher bringen, sondern auch unbewusste Inhalte seiner Seele werden ihm bekannt, räumliche und zeitliche Dimensionen, wie Oben und Unten, Vergangenheit und Zukunft werden miteinander in Verbindung gesetzt:

„Die Worte des Alten hatten eine versteckte Tapetenthür in ihm geöffnet. Er sah sein kleines Wohnzimmer dicht an einem erhabenen Münster gebaut, aus dessen steinernem Boden die ernste Vorwelt emporstieg, während von der Kuppel die klare fröhliche Zukunft in goldnen Engelskindern ihr singend entgegenschwebte. [...] Nun übersah er auf einmal alle seine Verhältnisse mit der weiten Welt um ihn her; fühlte was er durch sie geworden und was sie ihm werden würde, und begrif alle die selt-

samen Vorstellungen und Anregungen, die er schon oft in ihrem Anschauen gespürt hatte" (Novalis 1978, 1: 299).

Der Abstieg in das Berginnere bedeutet für ihn den Abstieg in sein Unbewusstes genauso, wie der Traum des ersten Kapitels, wo er auch in einer Höhle zur tieferen Erkenntnis gelangt. Die Höhle können wir in diesem Sinne als Symbol der Seelenlandschaft betrachten.

Das alte Buch des Einsiedlers, das keinen Titel und kein Ende hat und in einer fremden Sprache geschrieben worden ist, spricht zu ihm durch Bilder, die die Lebensgeschichte eines ehemaligen Dichters, zugleich aber auch die des Jünglings darstellen. Das Buch erscheint als Abbildung von früher Geschehenem, aber auch als Berufung, als Beauftragung, somit verbindet es ebenfalls Zukünftiges mit Vergangenem.

3. Sich-Verschließen vor der Außenwelt oder der Weg nach Außen?

Der Abstieg in das Berginnere wird bei allen Figuren des zentralen Kapitels des ersten Romanteils zum Erkenntnisweg. Die Abkehr von der Welt führt sie nicht zur Entfremdung, sondern viel mehr zu tieferer Weltbewältigung, wodurch ihnen gewisse Zusammenhänge des Daseins bewusst werden, wodurch Natur, Geschichte wie auch die Tiefen der Seele ihren unheimlichen und fremdartigen Charakter verlieren. Ihre Erkenntniswege sind zwar unterschiedlich, sie weisen aber untereinander eine Verwandtschaft auf: bei allen drei Figuren spielt die eigene Lebensgeschichte eine zentrale Rolle, durch Ich-Erkentnis gelangen sie zur Welterkenntnis, zum Sinn der Geschichte. Der Bergmann kommt durch die Geologie zur Hochschätzung des Geschichtlichen, der Einsiedler lernt durch die Geschichte den Wert des Bergbauhandwerks kennen, Heinrich dagegen wird durch die Erzählungen und Lieder der beiden Lehrerfiguren zur Erkennung seiner Dichterberufung geführt. Im Unterschied zu Tiecks Figuren, die den Rückweg nicht mehr finden, die das Leben an der Oberfläche der Erde nach dem Erlebnis der Tiefe zu banal, zu eintönig finden, entwickeln sich Novalis' Romangestalten zu Künstlern, dessen eindeutige Zielsetzung ist, den disharmonischen Zustand der Welt durch ihr Schaffen zu „romantisieren“, in einen höheren Zustand zu überführen. Wie Novalis (1978, 2: 237) in seinem Blütenstaub-Fragment Nr. 24 formuliert:

„Selbstentäußerung ist die Quelle aller Erniedrigung, so wie im Gegentheil der Grund aller ächten Erhebung. Der erste Schritt wird der Blick nach Innen, absondernde Beschauung unser Selbst. Wer hier stehn bleibt, geräth nur halb. Der zweyte Schritt muß wirksamer Blick nach Außen, selbstthätige, gehaltne Beobachtung der Außenwelt seyn.“

LITERATUR

- Frankhauser, Regula 1997, *Des Dichters Sophia: Weiblichkeitsentwürfe im Werk von Novalis*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- Novalis 1978, *Werke, Tagebücher und Briefe Friedrich von Hardenbergs 1–3*. Hrsg. von Hans-Joachim Mähl und Richard Samuel. München–Wien: Carl Hanser.
- Pikulik, Lothar 1992, *Frühromantik: Epoche – Werke – Wirkung*. München: Beck.
- Tieck, Ludwig 1985, *Schriften in zwölf Bänden*. Hrsg. von Manfred Frank u.a. Frankfurt/Main: Deutscher Klassiker Verlag.
- Uerlings, Herbert 1998, *Novalis (Friedrich von Hardenberg)*. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Warncke, Carsten-Peter 1994, Die deutsche Malerei der Romantik. In: *Romantik-Handbuch*. Hrsg. von Helmut Schanze. Tübingen: Alfred Kröner.
- Ziolkowski, Theodore 1994, *Das Amt des Poeten: Die deutsche Romantik und ihre Institutionen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

KÁROLY GADÁNYI – ВИКТОР МОИСЕЕНКО

Об особенностях транскрипции имен собственных в русском и хорватском языках

Имена людей, названия мест их проживания, другие разновидности имен собственных – все это продукт многовекового развития культур разных народов, результат культурных встреч на перекрестках истории. Именослов любого цивилизованного народа формировался и пополнялся не из одного, а из многих источников. Культурная история имен народов включает в себе многообразие языкового и культурного участия как народа – носителя этих имен, так и народов, выступающих в роли культурных доноров.

Для истории культурного взаимодействия русских и хорватов никогда не были характерными взаимные прямые и массовые языковые контакты. Это обстоятельство обусловлено фактором географической удаленности языковых территорий, а также конфессиональным размежеванием и принадлежностью русского и хорватского этносов к культурным мирам *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina*. В письменности эта культурная дифференциация в наши дни продолжает выражаться в использовании ими двух различных графических систем: русской гражданской кириллицы и трансформированной для хорватского языка латиницы. Взаимные культурно-языковые контакты между этими двумя славянскими народами всегда осуществлялись только по письменным каналам. Начиная со средневековья, наиболее характерные русские заимствованные слова, в том числе и имена собственные, проникали в язык хорватской письменности преимущественно при посредничестве других славянских языков: церковнославянского в разных его редакциях, сербского, чешского и польского (Gadányi–Moiscenko 1999: 78).

Геополитические трансформации последнего десятилетия изменили языковую ситуацию, придав ряду славянских языков, в том числе и хорватскому, статус государственного языка. Данный фактор повлек за собой функциональную активизацию некоторых терминологически значимых пластов лексики хорватского литературного вокабуляра, в частности, ономастической номенклатуры, относящейся к сфере межгосударственных отношений, дипломатического протокола и других. За последние годы было созданы новые географические пособия, карты, атласы, справочники-ономастиконы и иная печатная продукция на хорватском языке с включением ономастической лексики. Эти изменения совпали во времени с глобальным бумом электронных средств связи и развитием

сти интернета. Указанные внеязыковые факторы способствовали еще большей активизации употребления собственных имен и названий, заимствованных из других языков, с необходимостью использовать которые постоянно сталкиваются ученые, журналисты, переводчики, редакторы, референты, библиографы и представители других профессий.

Для того, чтобы грамотно писать иностранные имена на любом языке, т.е. адекватно их транскрибировать, необходимо знание соответствующих принципов и правил. В то же самое время „правильность” – понятие относительное, которое может меняться при появлении новых норм, изменении правил, стандартов, инструкций. К тому же в языковой практике также нередки случаи, когда отсутствует то или иное буквально применяемое правило. Отсюда происходит необходимость сознательного усвоения основ транскрипции, понимания природы собственного имени и овладения разнообразными приемами передачи иностранных имен и названий, которые в изобилии представлены в любом языке.

Особенность имен собственных, в отличие от множества других слов иностранного происхождения, заключается в том, что они в основных чертах сохраняют свой оригинальный звуковой облик и после заимствования. Причина этого заключается в особенностях семантики имени собственного. Для передачи апеллятивной лексики (напомним, что в ее состав входят все нарицательные имена, глаголы, наречия и вообще вся лексика, кроме собственных имен) звуковая оболочка не так уж и важна. Для апеллятивов гораздо существеннее передать их значение, выражаемое ими понятие. Что часто и достигается путем перевода. А для передачи имен собственных, как раз наоборот, первостепенную важность приобретает именно звуковая оболочка. Это происходит потому, что имена собственные обозначают индивидуальные объекты непосредственно, минуя ступень общего понятия: если апеллятив *озеро/jezero* обозначает замкнутый в берегах естественный водоем вообще, то *Байкал/Bajkal* означает совершенно конкретный водный бассейн с уникальными природными характеристиками.

Существуют разные теории собственного имени, однако, как бы мы ни трактовали его семантическую природу, структура значения имени собственного всегда будет отличаться от структуры значения апеллятивов. В этой связи справедливо утверждение исследователей о том, что „собственные имена обладают суженным планом содержания (имя человека, животного) и чрезвычайно широким планом выражения, включающим разнообразнейшие явления и отношения, порой очень далекие от реального содержания именуемого объекта” (Суперанская 1973: 155). Действительно, имена собственные в плане содержания свидетельствуют лишь о немногих признаках своего денотата, определяя лишь, что он является человеком, животным или топонимом, гидронимом и т.д. При этом отдельные грамматические категории славянского имени при конк-

решном рассмотрении приобретают некоторые специфические черты. Так, например, для многих славянских собственных имен отсутствует категория числа (точнее, имеется лишь одно число, не единственное и не множественное). Вместе с тем, и русские, и хорватские антропонимы могут приобретать иное по сравнению с нарицательными именами значение грамматической категории „неоднородного" множественного числа: *семья Пушкиных* и просто *Пушкины* или *obitelj Meštrović, familija Meštrovićevih, Meštrovići* и т.д. как общность лиц, объединенных принадлежностью к данному множеству. В тех же случаях, когда собственные имена приобретают типичное множественное число, они переходят обычно в разряд нарицательных. Ср., например, распространенные названия автомобилей в русском языке: *москвич, волга, запорожец* или в хорватском: *mercedes (marka finog automobila po ženskom imenu Mercedes Daimler), opel (tip automobila po osnivaču tvornice Adamu Opelu)* и т.д.

Семиотическая природа имен собственных способствует свособразию их поведения в языке и речи, во многом обуславливая их заимствование именно путем транскрипции. Эта область топониматики все еще остается проблемной, ввиду недостаточной пока изученности особенностей имени собственного, связанных с прямой (минуя общее понятие) связью знака и обозначаемого предмета, большой произвольностью наименования, инвариантностью к переводу. Здесь, помимо частных случаев, касающихся односоставных наименований, дополнительные сложности в теорию и практику переноса славянского имени собственного в другой славянский язык вносят имеющие мотивировку или особое значение сложные наименования. Чаще всего это названия известных литературных произведений, кинофильмов и т.д. типа „*Горе от ума*“, „*Хождение по мукам*“, „*Свои люди – сочтемся*“, „*Кому на Руси жить хорошо?*“, „*А зори здесь тихие...*“ и т.д. Понятные и привычные для носителей языка, они сложны для передачи на иную, даже генетически близкородственную языковую почву.

Индивидуализация текста с помощью собственных имен всегда носит активный характер, подчеркивая и закрепляя личностный характер имени в случаях обозначения лица, а если речь идет о неодушевленном объекте, то и „одушевляя“ его. Функцию собственных имен принимают на себя „квазисобственные“ имена, к разряду которых традиционно причисляются названия светил, составные части календаря, термины родства и т.д. (Sørensen 1958: 182–183). Важным свойством таких слов, которые одновременно являются и собственными и нарицательными, становится то, что на другие языки они переводятся, а не транскрибируются, что свидетельствует об их апеллятивной природе. Ср. рус. *луна*, переводимое на хорватский как *Mjesec*; рус. *февраль* и хорв. *veljača*; рус. *своjak* и хорв. *šurjak, rašenog* и т.д.

Сообщение объекту любого имени (личного имени, клички, названия места и т.д.) тотчас погружает его в определенный контекст или череду контекстов – языковой, психологический, социальный и т.д. Это обстоятельство должно учитываться не только при передаче имен в художественном произведении, но и в любом специальном контексте, где индивидуализация с помощью собственного имени нередко создает соответствующий географический, исторический или психологический колорит. Анализ функций имен в художественных произведениях не входит в нашу задачу, т.к. это особый раздел ономастических исследований, граничащий с литературоведением. Что же касается передачи имен в более широком круге случаев, включая научно-технический, публицистический и т.д. перевод, то здесь возможна детальная постановка ряда вопросов, на первый взгляд обманчиво простых: почему при передаче на иностранный язык собственные имена транскрибируются, в то время как остальная масса текста переводится?, или почему в славянских языках собственными могут быть только имена, а не глаголы или наречия; причем, только имена существительные (или функциональные аналоги существительного, например, субстантивы), а не имена прилагательные также?, каков критерий того, что определенное слово или словосочетание представляет собой именно имя собственное?

В основе концепции имени собственного находится обозначение индивидуального объекта. Из этого следует, что внешняя, звуковая и графическая оболочка для собственного имени имеет решающий по сравнению с апеллятивами характер. Это в полной мере подтверждается при переводе текста на другой язык, когда апеллятивы утрачивают свою звуковую и буквенную оболочку, а собственные имена ее сохраняют. Собственные имена по-особому ведут себя в языке и речи, по-иному оформляются на письме. В европейских языках имена пишутся с прописной буквы, а различные названия нередко пишутся в кавычках. В собственных именах может сохраняться архаичное написание, они могут отражать орфографические нормы другого языка. Все это подчеркивает характер имен собственных как своеобразных „минимальных цитат“, с которыми их роднит целый ряд особенностей. И цитаты, и имена в текстах всегда могут принять форму аббревиатуры, получить номер, быть заменены индексами, сносками и т.д. И те, и другие присущи языку, но не свойственны иным семиотическим системам.

Акт порождения имени связывает любой объект (планету, населенный пункт, человека и др.) с звуковой и графической оболочкой, которая символизирует тождество этого объекта и в принципе уже не может быть изменена ни при его физических изменениях, ни при переводе текста, с использованием имени данного объекта. В наше время в связи с возрастающей тенденцией к точности документации сохранение звуковой и графической оболочки заимствуемого имени собственного приоб-

ретает особую важность. Для обеспечения этой сохранности в письменном языке используется три способа: транскрипция, транслитерация и непосредственное включение в текст иностранного имени с сохранением его графики, т.е. заимствование *sensu stricto*.

Непосредственное включение в текст оригинального иностранного имени широко практикуется во многих языках в случаях, когда и принимающий, и дающий языки пользуются одинаковой графикой (арабский и персидский, китайский и японский, английский и немецкий и др.). В то же самое время не все европейские языки с латинской графикой и не во всем придерживаются этого порядка (ср. хорв. *Šekspir*, а не *Shakespeare*, хорв. *Rim*, а не *Roma*). Кроме того, в славянских языках, независимо от графики, остаются проблемы, связанные с особенностями склонения имен, несовпадением категории рода (ср. хорв. *Prag*, *Sibir* (м.р.) и рус. *Прага*, *Сибирь* (ж.р.)). Остается и проблема более или менее адекватного звукового воспроизведения многих западноевропейских имен собственных. У русских, например, традиционно затруднения вызывает воспроизведение на родном языке имен типа франц. *I. Baudouin de Courtenay* (рус. *И.А. Бодуэн де Куртене*), нем. *F. Nietzsche* (рус. *Ф. Ницше*) или англ. *Th. Gainsborough* (рус. *Т. Гейнсборо*) и т.д. В подобных случаях алфавитный принцип письма сменяется иероглифическим, т.к. имя воспринимается как целостный символ, уже не полностью связанный с правилами чтения. Незначительным смягчающим обстоятельством в процессе коммуникации может служить только то, что такие имена, выделяясь в русскоязычном тексте, довольно легко опознаются.

Следует учитывать и тот факт, что ни при каком из трех вышеупомянутых способов передачи имени собственного – при его перемещении в контекст другого языка – невозможно сохранить точно произношение слова. Поэтому непосредственный перенос оригинального слова, транслитерация и транскрипция представляют собой лишь три последовательных ступени приближения. При этом, конечно, трудно определить все неудобства или преимущества, которые сопровождают искажение при чтении и при передаче графического облика. К тому же, обо всем этом можно рассуждать лишь в случаях совпадения графических систем взаимодействующих языков, т.к. по некоторым наблюдениям: „Русский текст с включением латинской графики становится нечитаемым и странным на вид” (Гиляревский–Старостин 1985: 12).

Практика современного русского правописания показывает, что последнее, как и прежде, не собирается полностью отказываться от прямого включения в текст имен на латинской графике. В научной и технической литературе даже можно считать нормой, когда употребление оригинального имени сочетается с транскрипцией (например: у книгоиздателя *Загнера* (*Sagner*), в работе *Вайнрайха* (*Weinreich*, 1953), в романе *Крлежи* (*Krleža*) и т.д.). В художественной и публицистической литературе

этот способ применяется реже. В основной массе современных русских текстов имена и названия передаются с помощью кириллицы, т.е. с помощью транскрипции.

В хорватских текстах почти весь ономастический материал: имена и фамилии, названия городов, государств и т.д., которые происходят из языков, использующих латиницу, повторяет написание языка оригинала (*Bruxelles, Columbia, Leipzig, München, Ohio, New York, Toulouse; Boccaccio, Camus, Chomsky, Esterhazy, Hugo, Kalay, Kurylowicz, Lukacz, Toporišič*) (Barić et al. 1999). Адаптированные иностранные имена и названия, которые сохраняют правила хорватского правописания или являются старинными кальками-переводами, представляют собой отражение давних исторических связей хорватского этноса с окружающим миром. По сравнению с общим количеством имен собственных, эти последние представлены в заметном меньшинстве. В наши дни написание таких хорватских слов как: *Atena, Beč, Bečanin, Budimpešta, Bukurešt, Carigrad, Prag, Rim; Bavarska, Mađarska, Njemačka, Španjolska, Teksas* и т.д. – это уже просто дань культурной традиции.

В некоторых случаях невозможна транскрипционная передача в русском тексте некоторых исторически обусловленных хорватских имен собственных. Например, хорватское название австрийской столицы Вены – *Beč* (из венгр. *Bécs*) мы просто обязаны перевести так, как оно традиционно пишется и произносится по-русски. Это относится и к хорватским наименованиям жителей этого же города *Bečanin, Bečanka* (наряду с *Bečlija, Bečlijka, Bečkinja*), которые по-русски можно передать только через перевод в форме *житель/жительница Вены; венец, венка*. Подобным образом необходимо поступать так же и при передаче других архаичных географических названий, которые можно встретить в специальных исторических или литературных контекстах. Это примеры типа *Agram* – старинного немецкого названия города Загреб (от нем. *am Graben* – ‘на канаве, на насыпи’). То же самое следует сказать и о его производных *Agramer, Agramerica, agramerski*.

***

Как следует понимать транскрипцию? Если говорить кратко, это – „способ однозначной фиксации на письме звуковых характеристик отрезков речи” (Языкознание 1998: 517). В зависимости от того, какие именно звуковые единицы являются предметом транскрипции, в современном языкознании различают разные виды научной транскрипции: собственно звуковую или „сегментную” и интонационную или „суперсегментную” (Зиндер 1979, Светозарова 1982). В настоящей статье рассматриваются только особенности практической транскрипции, которая представляет собой запись иноязычных слов средствами национального

алфавита с учетом их произношения. Термин-понятие „практическая транскрипция” был введен в научный оборот впервые еще в 30-е годы XX века русским ученым А.М. Сухотиным (1935). Практическая транскрипция основывается на правилах передачи графем или графических сочетаний одного языка графемами и графическими сочетаниями другого языка. В отличие от транслитерации, эти правила должны учитывать то, как графемы и графические сочетания произносятся в каждом конкретном случае. Одним из основных требований, предъявляемым к практической транскрипции, является возможно более точное сохранение звукового облика передаваемого слова. Вместе с тем, она должна по возможности сохранять морфемную структуру слова, его графические особенности, одновременно обеспечивая легкость освоения этого слова и т.д. В таком случае, например, наличие удвоенных согласных, характерных для русского правописания и возможность их сохранения при передаче русизма в хорватском языке почти автоматически становится непреодолимым препятствием. Эти требования часто вступают в противоречие друг с другом, вследствие чего одновременное соблюдение их всех невозможно. Поэтому выбор того или иного требования в качестве основного обуславливает предпочтение того или иного транскрипционного варианта. Практическая транскрипция реализуется строго на базе алфавита данного языка без использования дополнительных знаков. В отличие от этого, в научных и обучающих целях используется фонетическая транскрипция, где используется специальная система знаков (применительно к русскому языку в подобных целях параллельно используются две системы: на базе кириллицы и латиницы). Существует и международная система фонетической транскрипции на базе латинского алфавита, где независимо от языка, в котором эти звуки встречаются, каждому звуку человеческой речи соответствует определенный знак или комбинация знаков. Существование различных правил или систем приводит к появлению транскрипционных вариантов. В практической транскрипции всегда используется исторически сложившаяся орфографическая система того или иного языка. Это единственное и, видимо, универсальное средство включения слов одного языка в текст другого с относительным сохранением звукового облика этих слов. Неизбежная при этом приближительность практической транскрипции – это следствие несовпадения ряда фонем в различных, в том числе и генетически близкородственных славянских языках. Дополнительным препятствием становятся и специфические особенности разных, несовпадающих между собой систем правописания. Если, например, система хорватского правописания в основном отражает звуковой состав этого языка, то русская изобилует читаемыми по-разному в зависимости от позиции в слове, а иногда и произносимыми вовсе буквами и буквосочетаниями. Это безусловно усложняет практическую транс-

крипцию. А между тем, единообразие в транскрипции совершенно необходимо.

Практика показывает, что в ситуации, когда по тем или иным причинам (как правило, технического характера) игнорируется диакритика хорватского латинского алфавита (в литеррах *č, ć, đ, ž*) при транслитерации, например, на английский, французский, испанский или немецкий языки, мы имеем дело с регулярными языковыми неточностями и неудачами как фонетического, так и графического плана, которые в данном случае тесно связаны между собой. Примером может служить фамилия хорватского теннисиста Горана Иванишевича (*Goran Ivanišević*), которая передается в западноевропейских языках средствами электронной связи чаще всего в форме *Ivanisevic* или *Ivanisevich*. Эта же ситуация распространяется и на венгерскую по происхождению (из бывшей Югославии) фамилию американской теннисистки Моника Селеш, которая часто фигурирует в средствах информации в форме *Seles*, в то время как в „правильном“ виде в венгерском оригинале она пишется (и соответственно читается) как *Szeles Mónika*, а в сербской графике (в ее латинском варианте) пишется и читается как *Monika Seleš*.

Как отмечалось выше, практическая транскрипция используется в тех случаях, когда перевод иноязычных слов невозможен или по каким-либо причинам нежелателен (главным образом при передаче имен собственных и терминов). В таких случаях, не будучи переведенными, иноязычные слова могут включаться в текст и вообще функционировать как слова данного языка, так как они фактически заимствуются.

Отсутствие единообразия в транскрипции затрудняет поиск информации, нахождение исходной формы имени (ретранскрипция), иногда не дает возможности отождествить географическое название, фамилию и т.д., ведет к неправильному пониманию текста. От людей, не занимавшихся специально транскрипцией, приходится слышать, что та или иная передача имени собственного „неправильна“. Рассуждения о „правильной“ или „неправильной“ транскрипции, основанные на изолированных моментах транскрипционной передачи, неверны в принципе, т.к. существует только транскрипция, соответствующая или несоответствующая определенным нормам. А любая норма, как известно, устанавливается не сразу, и всегда эволюционирует. Отличие норм транскрипции от родственных им орфографических норм состоит в том, что они до сих пор очень неустойчивы: не выявлены оптимальные варианты передачи, не выработаны государственные стандарты, которые уже составлены для транслитерации. Не владея иностранным языком и не руководствуясь единой системой транскрипции, трудно отыскивать исходные формы имен и трансформировать их на новой языковой почве. Помимо чисто утилитарных соображений, единообразие в написании иностранных имен является и показателем общей культуры языка. В качестве нагляд-

ного примера рассмотрим совсем простой случай: варианты хорватской транскрипции фамилий соавторов данной публикации *Károly Gadányi* и *B. Моисеенко*, с которыми приходится сталкиваться в языковой практике. Первая фамилия венгерская. Она восходит к хорватскому кайкавскому оригиналу, в основе которого лежит качественное прилагательное с корнем *gadan-*. Вторая фамилия русская, которая восходит к украинскому оригиналу *Моисеенко*. По-хорватски они передаются как *Karlo Gadani*, *Karlo Gadanji*, *Karoj Godani* и *V. Moiseenko*, *V. Moisejenko*, *V. Mojsejenko*. Обращает на себя внимание особенность непоследовательной передачи на хорватский язык венгерского имени *Károly*. Вместо ожидаемой логически формы *Karoj*, чаще встречаем „переводную” форму *Karlo*, в которой не выдержано ни произношение оригинала, ни его написание. Непоследовательность передачи этого венгерского имени очевидна. Она состоит в том, что в основной массе венгерских женские и мужские имена типа: *Ilo-na*, *Katalin*, *Kelemen*, *Ferenc*, *Ištván* и др. в хорватском языке транслитерируется без каких-либо ограничений (Šimunović 1995, Šimunović 1981, Rečnik... 1977).

Транскрипцию, транслитерацию и перевод объединяет то общее, что все они служат средствами передачи слова из одного языка в другой с использованием графики заимствующего языка. А различие между ними заключается в средствах, используемых для этой передачи. При переводе с помощью готовых средств языка передается вся масса иностранного текста, имеющая соответствие в русском или хорватском языке. А вот перевод для собственных имен в большинстве случаев недопустим. Иностранные собственные имена все же переводятся, чаще всего с целью сохранения стиля художественного произведения или в стремлении передать особенности внутренней формы соответствующего иностранного имени в определенном контексте.

По-иному устроена транслитерация, которая трактуется как „буквенная передача текстов и отдельных слов, записанных с помощью одной графической системы, средствами другой графической системы” (Языкознание 1998: 518). Для передачи русских слов в разных языках употребляется до 20 различных систем транслитерации латинскими буквами с ориентацией на английский, французский, немецкий и иные алфавиты. Институт языкознания АН СССР еще в 50-е годы прошлого века разработал правила международной транслитерации русских собственных имен латинскими буквами, которые получили высокую оценку в мире в качестве второй русской орфографии на латинской основе. Благодаря своей универсальности, транслитерация может играть роль единого эталона для решения практических задач при многосторонних международных контактах. Ср., например, русскую фамилию *Лапшин* в многообразии ее практических транскрипций: англ. *Lapshin*, франц. *Lapchine*, нем. *Lapschin*, итал. *Lapscin*, польск. *Łapszyn*, венг. *Lapsin*, хорв. *Lapšin*. Отме-

тим также, что в русской языковой практике транслитерацией нередко ошибочно называют практическую транскрипцию иноязычных слов средствами русской графики (Реформатский 1960, Суперанская 1978, ISO 9-1986).

От практической транскрипции транслитерация отличается своей простотой и возможностью введения дополнительных символов (буквосочетаний, диакритических знаков), в то время, как в практической транскрипции мы имеем дело только с буквами русской кириллицы или хорватской латиницы. В отличие от транскрипции, передающей звуки слова, транслитерация как процесс, тесно связанный с проблемами заимствования имен, представляет собой передачу, „переписывание” слова буква в букву. На практике транскрипционная передача нередко может представлять собой симбиоз собственно транскрипции, транслитерации и традиции, иногда с элементами перевода.

Какова область применения транслитерации? Она чаще всего применяется в научной и технической информации для установления соответствия между буквами кирилловского и латинского алфавита. Допускается транслитерация кириллических букв буквами латинского алфавита с использованием диакритических знаков, а также с использованием сочетаний латинских букв (диграфы, триграфы). Транслитерация чаще всего применяется при составлении библиографических указателей и при организации каталогов, где собираются оригинальные названия на разных языках. Но как способ включения иностранного слова в русский текст транслитерация менее употребительна, так как сильно искажает облик иноязычного имени. При транслитерации не имеет значения, в контекст какого языка, использующего латинскую графику, вводится транслитерированное русское слово. Его написание в любом языке с латинской графикой должно быть одинаково. Однако мы должны помнить о том, что графические системы славянских языков, сформированные под воздействием разных экстра- и интралингвистических факторов, сильно отличались уже в глубокой древности. Мы также знаем, что такие славянские литературные национальные языки, как польский, чешский, словацкий, словенский, верхне- и нижнеслуживский, хорватский, а также ряд других так называемых славянских микроязыков (например, резьянский, кашубский, русинский и др.) используют собственные модифицированные варианты латинского алфавита, с включением дополнительных литер-символов и диакритических знаков (Моиссенко 1997). Ввиду объективной невозможности унифицировать латинское диакритическое правописание для разных славянских языков, включая хорватский, наиболее целесообразным представляется следование следующим основным принципам: однозначности – когда одна и та же русская буква в одном тексте передается одной и той же латинской буквой или комбинацией букв (*č/ch: Čita/Chita; š/sh: Šatura/Shatura; šč/shch: Ščokino/Shchokino; ž/zh: Žigu-*

li/Zhiguli и т.д.); обратимости – когда любой латинский эквивалент транслитерированного текста однозначно восстанавливается в русскую букву; традиционности – с опорой на сложившуюся в России и в мире традицию передачи русских букв латинскими соответствиями; универсальности – как свидетельства того, что система пригодна во всех сферах использования транслитерации. Роль и место транслитерации в глобальной коммуникации в наши дни в связи с развитием интернета остается очень весомой. В международном общении она успешно используется в научной, технической, торгово-экономической и прочей документации, в рекламе, семиотике, различных видах номенклатуры.

Область применения практической транскрипции чрезвычайно широка. Конечно, практическое применение ономастики не ограничивается сферой собственных имен. В транскрибированном виде передаются многие разряды апеллятивной лексики. Причем, в русском и хорватском языке они рассматриваются по-разному: в русском языке, например, этнонимы относятся к апеллятивам, а в хорватском трактуются как собственные имена и пишутся всегда с прописной буквы (*Hrvat, Hrvatica, Hrvati; Rus, Ruskinja, Rusi* и т.д.). Но в целом больших расхождений не наблюдается: транскрипции подлежит огромное число собственных имен: названия лиц, географических объектов, небесных тел, организаций и учреждений, речных и морских судов, отелей, ресторанов, печатных органов и т.д.

Известно, что личные имена людей почти всегда транскрибируются и почти никогда не переводятся. На практике мы должны быть внимательными и учитывать специфику национальных ономастических систем, ориентироваться в их нередко нюансированных характеристиках. К примеру, следует знать не только то, что русскому имени *Пётр* всегда соответствует его хорватский эквивалент *Petar*, но также то, что от этого хорватского мужского имени можно образовать более 40 уменьшительных производных: *Pera, Pere, Pero; Peča, Pečo, Pega, Pego* и т.д. От диминутива *Peco* (также производного от *Petar*) с помощью суффиксации образуются формы *Pecalj, Pezelj, Pecelja, Pecija, Pecika, Pecko, Pecoje, Pecota*, а от диминутива *Pero* (также производного от *Petar*) формы: *Perac, Peracko, Peraca, Perača, Peraća, Perak, Peran, Peras, Perat, Perelja, Pereš, Pereša, Pereta, Perica, Perić, Peridža, Perija, Perin, Perina, Perinac, Periš, Periša, Periza*, а также: *Perko, Peronja, Perota, Peruca, Peruka, Perun* и т.д. А вот диминутивы от хорватского женского имени *Petra*, не имеющие формального соответствия в русском языке, образуются по иным моделям, которые также должны быть учтены при транскрипции (Bjelanović 1994).

В случаях переноса на русскую языковую почву хорватских уменьшительных имен типа *Nikica, Pajica, Perica, Petrica, Stipica, Tomica* и других обязательно следует указывать, что это мужские, а не женские имена. Не сталкивающийся со спецификой хорватских антропонимов

русский читатель не сразу поймет какие имена из ряда: *Antiša, Periša, Ivica, Barica, Bežika, Jurica, Ružica* являются мужскими, а какие женскими. Для правильного понимания уменьшительного имени иногда просто необходимо знать звучание полного имени, от которого оно произошло. Это важно в отдельных „аномальных” коммуникативных ситуациях. Например, в случаях, когда хорватские женские имена *Vanja* и *Sanja* – это полные, недеминутивные по своей современной словообразовательной семантике (ново)образования, которые следует отличать от русских мужских имен *Ваня* и *Саня*, т.к. в русском языке они к тому же являются деминутивами.

Образцы ошибочного „неправильного прочтения” иностранных имен можно встретить даже в специальной литературе. Так, например, авторы справочного пособия „Иностранные имена и названия в русском языке” (Гиляревский–Старостин 1985: 229), характеризуя „сербохорватские” личные имена, явно по ошибке включают хорватские и сербские мужские имена *Љубиша/Ljubiša, Матија/Matija, Синиша/Siniša* в рубрику „Женские имена”, сопровождая при этом их русские кириллические соответствия *Любиша, Матия, Синиша* новым русским ударением на предпоследнем слоге.

Хорватские уменьшительные имена образуются двояко: а) путем простого усечения (нередко уже трансформированной) основы полного имени типа *Mijo* от *Miodrag* или *Mihovil*, *Mile* от *Milivoj*, *Mara* от *Marija* или б) путем образования имен собственно уменьшительных, состоящих из корня кратких форм с прибавлением деминутивных суф. *-ic(a)* как для муж. (*Ivica* от *Ivo*, *Petrica* от *Petar*), так и для жен. рода (*Katica* от *Kata*, *Marica* от *Mara*), суф. *-k-* для муж. рода (*Duško* от *Dušan*, *Živko* от *Živojin*) и суф. *-ik(a)* только для жен. рода (имена эти характерны для хорватско-кайкавцев на хорватско-венгерской пограничной языковой территории (*Bežika* от *Eržebel*, *Marika* от *Marija*), а также с прибавлением суф. *-ec* и *-ek* для образования только мужских уменьшительных имен (*Ferkes* от *Feri*, *Ferenc*, *Janček* от *Janko*, *Stipek* от *Stipo*, *Pišteč* от *Pišta*). Распространенные по всей Хорватии фамилии венгерского происхождения пишутся по традиции с включением элементов архаичного „мадьярского правописания”, т.е. с сохранением специфических и характерных для этого правописания диграфов (*gy*, *cs*, *th*, *sz*), но уже без диакритических знаков: *Lengyel* (по-хорватски читается, как в венгерском оригинале: [lɛndɛl]), *Cseh*, *Horvath*, *Olah*, *Toth*, *Kovacs*, *Meszaros*, *Nemeth*, *Zriny*, т.е. транскрибируются в соответствии с нормами хорватской орфоэпии. На русский язык фамилии этого типа переносятся приблизительно в той звуковой оболочке „как произносятся по-венгерски”: *Леньдьел, Чех, Хорват, Олах, Тот, Ковач, Месарош, Немет, Зрини*.

***

Рассмотрим наиболее характерные правила, отражающие перенос русских имен собственных на хорватскую языковую почву. Индивидуальные и групповые прозвища людей, образованные по тем или иным качествам или признакам, чаще всего в художественной литературе передаются с помощью перевода, а не транскрипции. К прозвищам тесно примыкают отличающиеся своим искусственным характером псевдонимы. Русские псевдонимы типа *Горький* или *Бедный* передаются по тем же правилам, что и иностранные антропонимы вообще. Следует помнить, что фамилия-псевдоним *Gorki* по правилам современного хорватского правописания должна склоняться как прилагательное: *N. Gorki, G. Gorkog(a), D. Gorkom(e)*..., в то время как фамилия *Tolstoj* должна склоняться как существительное: *N. Tolstoj, G. Tolstoja, D. Tolstoju*... Притяжательное прилагательное, имющее форму номинатива *Gorkijev* (как и *Tolstojev*) склоняется как *G. Gorkijeva, D. Gorkijevu* и т.д. Однако русское прилагательное *толстовский* – т.е. 'относящийся к Толстому, принадлежащий Толстому' современное хорватское правописание рекомендует употреблять в форме *tolstojevski* (Barić et al. 1999: 560).

Нужно ли склонять обе составные части сложных русских фамилий или только последнюю часть? По правилам современного хорватского правописания в русских составных фамилиях склоняется только последняя часть: *Rimski-Korsakova, Solovjev-Sedoja* и т.д. (там же, 1295).

По правилам русского правописания фамилии на *-о* типа *Косменко* не склоняются, а в хорватском языке этот тип фамилий склоняется: *N. Kostenko, G. Kostenka, D. Kostenku*...

Хорватские фамилии на *-ski*, также как и русские на *-ский/-цкий*, изменяются по падежам регулярно: *N. Stanislavski G. Stanislavskoga, D. Stanislavskomu*... Также изменяются и *Musorgski, Lisicki* и т.д.

Новые правила предписывают в русских фамилиях на *-ev, -ov, -in* в инструментале ед. ч. употреблять окончание *-om*: *Čehovom, Gagarinom* и т.д. (там же, 291).

В хорватском языке русские фамилии на *-ov* способны формировать разряд притяжательных прилагательных типа *Čehovljev, Smirnovljev, Markovljev, Ždanovljev* путем использования суффикса *-ljev*. От русских фамилий на *-ski* в хорватском легко образуются притяжательные конструкции типа: *Dostojevskijev, Černiševskijev* и т.п. Иногда правописание допускает использование параллельных вариантов известных русских фамилий, как, например, в случае: *Rimski-Korsakovov = Rimski-Korsakovljev*.

При образовании хорватских существительных, обозначающих молодых особей обоих полов, используется продуктивный суффикс *-če*: отсюда *Rus–Rusče* по аналогии с *Francuz–Francuše* и т.д.

Перечислим ниже наиболее существенные фонетические и графические соответствия, с практической целью избегать затруднений при пе-

редаче русских кириллических собственных имен в хорватском латиничном контексте:

1) в русских собственных именах буква *е* в начале слова после гласного и после согласного с мягким знаком *ь* (за исключением групп *ль, нь*) в хорватский язык переносятся как *je*: Евдоким – *Jevdokim*, Елисеев – *Jelisejev*, Андреев – *Andrejev*, Буслаев – *Buslajev*, Строев – *Strojev*, Лаврентьев – *Lavrentjev*. Группы *лье, нье* пишутся как *lje, nje*: Васильев – *Vasiljev*, Витальевна – *Vitaljevna*, Арсеньев – *Arsenjev*, Ананьев – *Ananjev*.

2) когда русское *е* под ударением переходит в *ѣ* (что далеко не всегда отражается русскими на письме) в начале слова и после согласных, кроме *ж, ш, ч, щ, л, н* и *ль, нь*, в хорватский переносится как *jo*: Ёлкино – *Jolkino*, Семён – *Semjon*, Соловьёв – *Solovjov*, Матрёна – *Matrjona*, Фёдор – *Fjodor*. Исключение из этого правила представляют единичные устоявшиеся в хорватском словоупотреблении примеры типа имени известного русского великожи Потёмкина – *Potemkin* или *Ročotkin* вместо предполагаемой корректной формы *Potjotkin*. После *ч, ж, ш, щ* буква *ѣ* пишется как *o*, а после *л, н* (*ль, нь*) также, только русские согласные *л, н* (*ль, нь*) смягчаются при переносе в хорватский язык в *ljo, njo*: Ткачёв – *Tkačov*, Хрущёв – *Hruščov*, Лёва – *Ljova*, Хмельёв – *Hmeljov*, Плетнёв – *Pletnjov*.

3) русские буквы *ю, я* (в группах с *ь* и *ъ* и без них), кроме *л* и *н* (*ль* и *нь*), в хорватском языке пишутся как *ja, ju*: Яснoв – *Jasnov*, Южин – *Južin*, Агафья – *Agafja*, Татьяна – *Tatjana*, Васюган – *Vasjugan*, Костя – *Kostja*, Настя – *Nastja*, Митя – *Mitja*, Боря – *Borja*, Варя – *Varja*, Люся – *Ljusja*, Брюсов – *Brjusov*, Тюмень – *Tjumenj*.

4) после *л, н* и *ль, нь* буквы *я, ю* переносятся в хорватский язык в виде *a, u* со смягчением предшествующего согласного, например: Беляев – *Beljaev*, Желябов – *Željahov*, Милютин – *Miljutin*, Валя – *Valja*, Емельян – *Jemeljan*, Ульянов – *Uljanov*, Ильюша – *Iljuša*, Нюра – *Njura*, Маланья – *Malanja*.

5) буква *и* в позиции после гласного и согласного, после которого находится буква мягкий знак *ь* (за исключением групп *ль* и *нь*), в хорватском языке пишется как *ji*: Еремеич – *Jeremejič*, Захарьин – *Zaharjin*. Группы *ль, нь* перед *и* пишутся как *lj, nj*: Ильин – *Iljin*, Евгений – *Jevgenjič*.

6) группы *ль, нь* в конце слова и перед согласными также пишутся как *lj, nj*: Гоголь – *Gogolj*, Бальмонт – *Baljmont*, Львов – *Ljvon* (фамилия), Сызрань – *Sizranj*.

7) группы *дь, ть* перед согласными пишутся как *ć*: Федька – *Fećka*, Митька – *Mićka*. В остальных случаях буква „мягкий знак” *ь* при переносе в хорватский не фиксируется: Горький – *Gorki*, Вязьма – *Vjazma*, Кузьма – *Kuzma*, Васька – *Vaska*.

8) мягкие согласные перед *е* и *и*, как правило, пишутся как твердые согласные: Березина – *Berezina*, Тетерев – *Teterev*, Сергей – *Sergej*, Аграфена – *Agrafena*, Пересветов – *Peresvetov*, Лебедев – *Lebedev*, Никитин –

Nikitin, Тихонов – Tihonov, Акулина – Akulina, Бородино – Borodino, Погодин – Pogodin, Фадеев – Fadejev, Державин – Deržavin, Десницкая – Desnica, Теберда – Teberda, Сперанский – Speranski, Поспелов – Pospelov, Северянин – Severjanin, Тимирязев – Timirjazev. Из этого правила существует два исключения с употреблением мягких согласных: а) в ряде широко известных собственных имен, таких как: *Lenjin, Ljermontov, Bakunjin, Onjegin*; б) в тех именах, где русская форма фонетически полностью соответствует/совпадает с хорватской: *Яковлев – Jakovljević* (а не *Jakovlev*), *Василевский – Vasiljevski* (а не *Vasilevski*).

9) русские имена иностранного происхождения переносятся в хорватский не в своем первоначальном оригинальном виде, а в том, в каком они давно стабилизировались в русском правописании: *Мейерхольд – Mejerholjd, Гильфердинг – Giljferding, Кюхельбекер – Kjuheljbecker, Кюи – Kji, Эйзенштейн – Ejzenštejn, Энгельгардт – Engeljgart, Гессен – Gesen, Герцен – Gerčen и Hercen.*

10) русский этимологический гласный *о* переносится в хорватский текст регулярно, вне зависимости от действия русского фонетического „аканья”, т.е. *Moskva, Borodino, Pogodin* (а не: *Maskva, Baradino, Pagodin*).

11) двухчленные русские имена собственные (прилагательное + существительное) изменяются также, как и хорватские: *Литературная газета – Literaturna gazeta, Царское Село – Carsko Selo, Нижний Новгород – Nižni Novgorod.*

12) русские имена собственные женского рода с основой на согласный (*Обь, Керчь, Пермь, Тверь, Тюмень* – *Ob, Kerč, Perm, Tver, Tjumenj*) склоняются в хорватском как существительные мужского рода с основой на согласный: *Perm, Perma, Permu...; Tverom; Tjumenjet* и т.д.

13) русские женские отчества (*Ивановна, Петровна, Николаевна*) при передаче в хорватский язык в дательном и предложном падежах приобретают окончания склонения прилагательных, а не существительных (значит: *Ivanovnoj, Petrovnoj, Nikolajevnoj*, а не *Ivanovni, Petrovni, Nikolajevni*).

14) беглые гласные *е* и *о*, выпадающие в косвенных падежах русских существительных, при переносе в хорватский сохраняются не только в номинативе, но и во всех других косвенных падежах. Ср. в русском языке: *Донец – Донца – Донцу...; Череповец – Череповца – Череповцу...; Вышний Волочок – Волочка – Волочку... и в хорватском: Donec – Doneca – Donesi...; Čerepovec – Čerepoveca – Čerepovecu...; Višnji Voločok – Voločoka – Voločoku...*

15) буква *ѣ* в окончаниях русских имен на *-ич* и *-ович* в хорватской транскрипции сохраняется. Ср. на примере русской фамилии: *Григорович – Grigorovič* или русского отчества: *Петрович – Petrovič.*

16) в русских именах собственных ассимиляция по звучности производится регулярно в соответствии с принципами хорватского фонети-

ческого правописания: *Безбородко* – *Bezborotko*, *Мережковский* – *Merežkovski*, *Гладков* – *Glatkov*. От этого правила существуют лишь некоторые отступления, обусловленные давностью традиции: *Мусоргский* – *Musorgski*, а не *Musorkski*.

17) двойные (сдвоенные) гласные и согласные русского языка при переносе в хорватский не сохраняются – вместо двух букв всегда пишется только одна: *Введенский* – *Vedenski*, *Анненков* – *Anenkov*, *Будде* – *Bude*, *Чаадаев* – *Čadajev*, *Исаак* – *Isak*.

18) абсолютное большинство русских личных имен, независимо от их этимологии, сохраняет оригинальное написание и произношение: *Агафон* – *Agafon* (а не *Agaton*), *Марфа* – *Marfa* (а не *Marta*), *Вячеслав* – *Vjačeslav* (а не *Večeslav*), *Игнат* – *Ignat* (а не *Ignjat*). Исключение составляет несколько личных имен, среди которых *Лев* и *Пётр*, которые передаются по-хорватски всегда как *Lav* и *Petar* (а не *Pjotr*).

19) при переносе русских слов общеславянского происхождения с этимологическим ятем [*ѣ] в корне, следует обращать внимание на последовательность и правильность „искавской” передачи на хорватскую почву этого важного звука: специфическая особенность хорватской „искавской” литературной произносительной нормы новошtokавского диалекта заключается в том, что этимологический ять [*ѣ] должен давать в ней регулярные рефлексy *-je/-ije*. В соответствии с этим, русские географические названия, имеющие в своем составе этимологический ять, следует корректно передавать в форме: *Bijelo more*, *Bjelomorsko-Baltički kanal*, *Bjelorus*, *Bjelorusija*, *Bjeloruskinja*, *bjeloruski*; *Dnjepar*; *Dnjestar*; *Sjeverno ledeno more*; *Sjevernoosetinska republika* и др. (Babić et al. 1994).

***

Затронем кратко также проблему места ударения, которая неизбежно возникает при передаче русских имен собственных в хорватский текст и наоборот. Мы можем рассматривать только вопрос о месте ударения, но не о его качестве, потому что оба рассматриваемых славянских языка, русский и хорватский, будучи генетически близкородственными, тем не менее, располагают принципиально разными акцентологическими системами. Русское ударение обычно называют силовым, динамическим, или экспираторным. А.А. Реформатский (1959: 152) называл русское ударение комплексным, т.к. в нем „долгота и сила неотделимы, поэтому ударный слог и самый сильный, и самый длительный”. Русское ударение подвижно, т.е. не привязано к определенному слогу в слове, и, следовательно, разноместно. Изучая место ударения в русском слове, исследователи приходят к выводу, что русское ударение тяготеет к середине слова (Никонов 1963).

В отличие от русского языка, хорватский значительно лучше сохранил особенности древнейшей общеславянской фонологической системы, которая характеризуется тоническим (или музыкальным) ударением, т.е. понижением или повышением тона при произношении ударного гласного или слогаобразующего *r*, которое служит для различения значения слов и их форм (Иллич-Свитыч 1963). Различаются четыре вида хорватского ударения, которое, как и русское, является разноместным, причем, изменение форм слова нередко влечет за собой изменение как качества, так и места ударения. Акцентологи отмечают, что еще в древнейшем общеславянском языке происходило оттягивание ударений с конечных слогов на предыдущие (Булаховский 1947: 403).

Передвижение ударения с былых подударных конечных слогов на предшествующий, обусловленное рядом причин, находит многочисленные примеры в хорватском языке. В целом разноместность русского и хорватского ударения не дает возможности формализовать и унифицировать правила ударения, определить его закономерности и зависимости фиксации. Вместе с тем, в русских и хорватских словах общеславянского происхождения (которые в значительном количестве представлены и в именах собственных), помимо существенных отличий наблюдаются и отдельные регулярные соответствия, что важно учитывать в рассматриваемой нами теме. Например, в хорватских многосложных словах ударение никогда не может падать на последний слог. В словах общеславянского происхождения хорватское ударение, как правило, стоит на один слог ближе к началу слова по сравнению с русским. Обычно в хорватском слове только один ударный слог, а исключением служат некоторые сложные слова, в которых встречается по два ударения. В каждом языке существуют только ему присущие акцентологические группировки слов. Обладающие некоторой структурной общностью слова часто следуют одинаковым моделям ударения. У собственных и нарицательных имен это происходит не вполне одинаково, но и у тех, и у других можно выделить группы с однотипными конечными элементами и одинаковым мелодическим рисунком. Очевидность связи некоторых славянских собственных имен с нарицательными иногда способствует однотипности ударения тех и других. Бесспорно, что ударение в каждом языке строго индивидуально и неповторимо. Находясь под влиянием своего родного языка, говорящий не может предвидеть особенностей ударения других языков: „Поэтому к иноязычным собственным именам, как и к иноязычным словам вообще, люди подходят предвзято, схематично, традиционно" (Суперанская 1966: 56).

Говоря строго, воспроизведение подлинного ударения в заимствованных словах возможно лишь до определенного предела. Следование иноязычному образцу должно согласовываться с особенностями языка, который принимает, однако это согласование также возможно лишь

до определенного предела и не должно преследовать полнейшего уподобления заимствованных слов своим.

Сравнивая ударение в заимствованных собственных именах, можно отметить, что круг иностранных языков – источников заимствования в русском и хорватском для имен нарицательных уже давно и традиционно ограничен языками классическими и западноевропейскими с внесением относительно немногочисленного числа тюрских и арабских слов. Из других языков заимствования столь незначительны, что могут в расчет не приниматься.

Имена собственные, наоборот, заимствуются очень широко и буквально из всех языков земного шара. По отношению к ним речь поэтому может идти о большем или меньшем соотношении заимствований, связанных с большей или меньшей известностью имен других стран, о непосредственном или опосредованном характере их заимствования, но отнюдь не о каком-то территориальном или языковом ограничении. Это полностью соответствует характеру хорватско-русских/русско-хорватских языковых контактов, о которых идет речь.

Изменение места ударения в имени, заимствованном из одного языка, под влиянием особенностей ударения другого языка возможно, если тот последний был посредником при заимствовании, и невозможно само по себе. Колебания ударения заимствованных собственных имен в русском и хорватском языке неизбежны, если место ударения в языке-источнике не совпадает с наиболее типичным для данной категории слов местом ударения в „принимающих” языках.

Существует влияние аналогии на ударение собственных имен. Однако в отличие от имен нарицательных, именам собственным, в силу самой их специфики, индивидуальности и нестандартности, здесь аналогии не принадлежит существенная роль. Гиперкорректные формы, как и ложная аналогия, встречаются часто, поскольку незнание, неуверенность, контаминации и т.п. в собственных именах – обычное дело.

При всей кажущейся хаотичности русского ударения в собственных именах следует особо подчеркнуть роль предпоследнего слога, поскольку очень часто ударение переносится именно на него, хотя об исключительности ударения на этом слоге не может быть и речи.

Кроме того, в современном русском языке отмечается ярко выраженная тенденция к фиксации ударения на определенном гласном, независимо от того, в каком слоге от начала или от конца слова он оказывается при словоизменении.

Сравнение современного русского узуса с лексикографическими данными и поэтическими произведениями прошлого показывает, что в пушкинскую эпоху произношение многих собственных имен было ближе к ударению языка-источника, чем в начале XX в., когда сильнее действовал закон подчинения иноязычных слов нормам русского ударения. В на-

ши дни, как и в конце XVIII – начале XIX в., сильное стремление произносить их в соответствии с подлинным местом ударения языка-источника. В результате круг традиционных имен (типа хорватских *Beč*, *Budimpešta*, *Pariz* и русских *Рим*, *Париж*, *Брюссель* и т.д.) значительно сузился. Однако он существует и будет еще долго существовать, пока существует непрерывная культурная традиция у русских и у хорватов. Лишь смена поколений с их новыми вкусами, тенденциями и знаниями может привести к отмиранию многих нынешних традиционных норм. Число колебаний в ударении в заимствуемых именах собственных в конце XX и в начале нового столетия значительно больше, чем раньше. Оно легко объясняется расширением знания иностранных языков (хотя о расширении изучения русского языка среди хорватов и хорватского языка среди русских в момент написания этой статьи говорить пока не приходится), а также расширением контактов с носителями других языков путем непосредственного общения или через электронные средства связи. В результате традиционные нормы перестают удовлетворять многих и колебаниям подвергаются пласты собственных имен, произносившихся в соответствии с былыми традициями в акцентологии.

Перечисленные факты свидетельствуют о том, что для выработки практических рекомендаций необходимо учитывать как исторические закономерности развития системы древнеславянской акцентуации, так и состояние современных славянских литературных произносительных систем. Тогда можно более объективно оценивать правомочность тех или иных подходов или вариантов транскрипционной передачи русских слов в хорватском языке и хорватских слов в русском.

ЛИТЕРАТУРА

- Булаховский, Л.А. 1947, Акцентологический закон А.А. Шахматова. В кн.: *А.А. Шахматов*. Москва-Ленинград.
- Гиляревский, Р.С. – Старостин, Б.А. 1985, *Иностранные имена и названия в русском тексте. Справочник*. Москва, изд. 3-е, испр. и доп.
- Зиндер, Л.Р. 1979, *Общая фонетика*. Москва.
- Иллич-Свитыч, В.М. 1963, *Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм*. Москва.
- Моисеенко, В.Е. 1997, Из истории славянского диакритического правописания. *Studia Slavica Hung.* 42, 99–107.
- Никонов, В.А. 1963, Место ударения в русском слове. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* VI.
- Реформатский, А.А. 1959, Обучение произношению и фонология. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки* № 2.
- Реформатский, А.А. 1960, Транслитерация русских текстов латинскими буквами. *ВЯ* № 5.
- Светозарова, Н.Д. 1982, *Интонационная система русского языка*. Ленинград.

- Суперанская, А.В. 1966, *Ударение в собственных именах в русском языке*. Москва.
- Суперанская, А.В. 1973, *Общая теория имени собственного*. Москва.
- Суперанская, А.В. 1978, *Теоретические основы практической транскрипции*. Москва.
- Сухотин, А.М. 1935, О передаче иностранных географических названий. В кн.: *Вопросы географии и картографии* I. Москва.
- Языкознание. Большой энциклопедический словарь*. Москва, 1998, 2-е изд.
- Babić, S. – Finka, B. – Moguš, M. 1994, *Hrvatski pravopis*. Zagreb.
- Barić, E. et al. 1999, *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb.
- Bjelanović, Ž. 1994, Antroponimi u općem rječniku. *Filologija* 22–23. Zagreb, 119–126.
- Gadányi, K. – Moiseenko, V. 1999, *Ruski leksik u hrvatskom jeziku*. Szombathely.
- ISO 9-1986 (E) Documentation-Transliteration of Slavic Cyrillic characters into Latin characters*, 1986.09.01.
- Rečnik ličnih imena u Srba*. Beograd, 1977.
- Šimunović, P. 1981, Sinonimnost i homonimnost imena kao sociolingvistički problem. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5. Zagreb.
- Šimunović, P. 1995, *Hrvatska prezimena. Podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb.
- Sorensen, H.S. 1958, *Word Classes in Modern English, with Special Reference to Proper Names, with an Introductory Theory of Grammar, Meaning and Reference*. Copenhagen.

ERZSÉBET GALÁNTAI

Использование латинского языка в венгерских средневековых грамотах (Об особенностях повествовательных частей «narratio» грамот Ласло IV-го [Л. Куна])¹

На важность изучения венгерских средневековых грамот, написанных на латинском языке, обратили внимание не только изучающие средневековые венгерские историки, но и некоторые наши известные филологи, изучающие античность, как, например, Янош Хорват, Имре Тренчени-Валдапфел (Horváth 1954: 70–104, Trencsényi–Waldapfel 1960: 9).

Дело в том, что преобладающее большинство средневековых венгерских текстов на латинском языке – это именно грамоты. Грамота устанавливает какой-либо факт, имеющий юридическое значение. В свое время она имела большое значение как правовая гарантия, заключенные же в ней исторические правовые и другие данные делают грамоту для нас важным источником исторических знаний (Szentpétery 1930: 1).

Преобладающее большинство грамот в XII веке было королевским. Количество грамот, исходящих от других лиц, в XIII веке стремительно росло, однако королевские грамоты продолжали оставаться и в эту эпоху доминирующими, как бы превышая правовую силу других грамот.

Среди королевских грамот встречается много дарственных. Исторические записи находятся в повествовательных частях королевских дарственных грамот, привилегий. Наш знаменитый медиевист Элемер Майус указал на тот важный факт, что в грамотах, окружающих нас стран (например, австрийских, немецких, чешских, польских) не было принято дополнять наррацию детальным повествованием об исторических событиях (Mályusz 1973: 19–21). Такую практику можно считать, по всей вероятности, венгерской особенностью.

Повествовательная часть представляет собой наиболее художественную часть грамот. Это та часть текста, которая повествует о решении дающего грамоту лица, о фактах и особенностях, вызвавших написание грамоты. Здесь обычно перечисляются – часто с аргументацией в пользу диспозиции (собственного распоряжения) – поступки, заслуги и услуги получающего дары лица. Это очень часто позволяет хронисту перейти к рассказу о важных исторических событиях.

---

¹ Сбор материала был поддержан Фондом Сороса.

Объем повествовательных частей определялся канцелярией в зависимости от того, каково было общественное значение жалованного. В первой половине XIII века форму повествования о жизни и заслугах жалованного можно считать установленной. Благодаря дальнейшему развитию повествовательных частей королевская канцелярия стала средоточием венгерской историографии XIV века.

XIII век – в последней трети которого правил Ласло IV – является эпохой распространения и процветания грамот.

Ласло (Владислав) IV, сын Иштвана V и Эржебет Кун занял престол в 1272 г., когда ему было 10 лет, и правил страной до своей смерти в 1290 году. Его женой была Изабелла Анжуйская, названная в Венгрии Эржебет, с которой ему пришлось еще мальчиком – по распространенному в средние века обычаю – заключить политический брак по расчету в 1270 году. Однако, он оттолкнул ее от себя, и Эдуа – одну из своих куманских любовниц – наделил властью, подобающей королеве. Во время его правления междоусобицы разоряли страну вследствие вражды среди вельмож. Опираясь на своих любимых куманов, король выступал против них, или же иногда поддерживал их. Его жизнь закончилась трагически, он был убит ими по неизвестным причинам (Szabó 1886: 179–180, Pauler 1899: 413–414, Kristó-Makk 1988: 289–297).

За время правления Ласло IV было написано полторы тысячи грамот, преобладающее большинство которых является дарственными, вернее подтверждающими прежние пожалования. В большинстве из них мы встречаем краткую или более пространную повествовательную часть, и именно эти части стоят в центре нашего исследования, которым в специальной литературе уделяется мало внимания. Мы поставили перед собой цель рассмотреть повествовательные части всех грамот Ласло Куна с разных точек зрения.

В этом сообщении будут изложены наши наблюдения над повествовательными частями почти пятисот грамот, написанных вице-канцлером Бенедиктом (1275–1276 гг.). Исследование тех же грамот предлагает материал и для определения общих особенностей языка. В примерах мы ссылаемся на нумерацию т.н. *Regesta Arpadiana*. В приведенных примерах мы сохранили правописание сборников, откуда взяты эти примеры (Az Árpád-házi királyok... 1961).

В некоторой части исследуемых грамот за краткой общей повествовательной частью следует более пространное повествование, вводимое словами *presertim* или *maxime* и читаемое обычно в диспозиции, т.к. оно вклинивается между подлежащим и сказуемым в диспозиции, как правило, с помощью причастных оборотов.

Рассматривая грамоты с точки зрения конструкций, введших повествование, можно выделить четыре группы. Чаще всего (45%) повествовательная часть начинается с причастного оборота *participium co-*

niunctum (см. РА 2722). Подобным же образом часто встречаются причинные придаточные предложения (27%), вводимые союзами *cum causa*le, а также *quia*, в которых наклонения употребляются по правилам классического латинского языка (см. РА 2749, 2694). В 21% рассматриваемого материала повествование связывается конструкцией *ablativus absolutus* РА 2512). В одном случае вместе встречаются все три формы введения, доказывая, тем самым, равноценность трех грамматических форм (см РА 2378). В некоторых случаях (7%) мотивировка пожалования вводится предложными конструкциями: *ob* + асс. (см. РА 2422), *propter* + асс. (см. РА 2528), *pro* + abl. (см. РА 2704).

Как уже было нами отмечено, в одной из групп грамот (40%) за общей повествовательной частью следует подробное конкретное повествование (см. РА 2364). Здесь обращает на себя внимание тот факт, что объем повествовательной части зависит от важности того лица, которому дается грамота. В приведенном примере речь идет о Петере Чаке, отцом которого был Мате, который оказывал большие услуги королю Беле IV. Именно поэтому мы встречаем такое подробное – почти летописного характера – повествование.²

---

² 6. РА 2364. (23 мая 1273-го г.)

... cum nobilis vir et honestus magister Petrus filius magistri Mathei de genere Chak a primo iuventutis sue principio aucto nostro et patri nostro ... ac nobis demum ex conspicuis actibus meruisset multipliciter complacere, diuersis clarens meritorum virtutibus, que longum esset propter sui multiplicitermodum suo modo per singula enarrare, aliqua tamen de gestis eius, quorum quedam vidimus, quedam vero a patre nostro et regni baronibus ueraciter intelleximus, ad memoriam futurorum et informacionem ceterorum presentibus iussimus annotari.

Primum siquidem, cum dominus rex pater noster tunc gerens terre Transdanubialis gubernaculum, a facie patris sui, ... in castrum Peketyvholm cum pauca comitiua declinasset, idem magister Petrus ex missione patris nostri sub castro Dewa contra Cumanorum exercitum viriliter dimicavit ... Preterea cum castrum Borynka ... fuisset occupatum, prefatus magister Petrus cum effusione sanguinis sui et morte suorum recuperavit castrum illud ... Ad hec, cum predictus auus noster nos et dominam reginam matrem et sorores nostras karissimas de castro Patak educi fecerat et extrahi ... ipse magister Petrus cum Matheo fratre suo ... captiuauit speculatores exercitus aui nostri ... In quibus quidem casibus patri nostro et nobis quasi in desperatione positus idem magister Petrus cum eodem magistro Matheo fratre suo et cum quibusdam aliis sub castro predicto et locis aliis ... militiam exercuit frequenter virtuosam, sudores bellicos et letalia uulnera sustinendo; maxime in eo conflictu, quando Laurencius filius Kemyn et multi alii capti fuerunt et plures iugulati. Sane cum Hercei banus et alii nostri barones prenotate persecucionis tempore contra patrem nostrum armata milicia accessissent, idem magister Petrus cum prefato fratre suo ... ipsum Ercei banum deuictum in prelio captiuauit, ubi ipse letaliter extitit sauciatus. Item in Iluszeg ... idem magister Petrus ... mori ... pro patre nostro et nobis elegit potius, quam ante consumacionem laudabilem relinquere iniciatum negocium patris nostri,

В значительном количестве изучаемых грамот (49%) встречается, однако, только общая повествовательная часть, то более подробная, то более короткая (см. RA 2347, 2447). В некоторых грамотах (11%) имеется только подробное, конкретное описание (см. RA 2725).

Как на это указывается в специальной литературе (Szentpétery 1930), повествовательная часть обычно читается в тексте грамот в связи с диспозицией (в наших грамотах – 46%; см. RA 2740).

Однако в изучаемом материале еще чаще (50%) читается повествовательная часть между промугацией и диспозицией, или же связывается только с промугацией (см. RA 2706, 2660).

В 4%-ах изучаемых грамот повествовательная часть встречается отдельно от упомянутых двух частей грамот, она составляет либо одно, либо несколько самостоятельных предложений (см. RA 2477).

До сих пор мы говорили главным образом о структурных особенностях повествовательных частей, в дальнейшем же коротко упомянем о языковых и стилистических особенностях рассматриваемых грамот.

Язык королевских грамот в XIII веке – учитывая нормы языка данного времени – обычно можно назвать безупречным.

Однако и в них наблюдаются отклонения средневековой латыни от классической: неологизмы (напр., *guerra*), полисемия (напр., *comes*), и помимо употребления отдельных венгерских слов с латинскими окончаниями мы также находим – под влиянием античности – употребление терминов из римского права (см. RA 3479).

Часто встречаются такие стереотипы, которые взяты из формуляров королевской канцелярии (см. RA 2364, 2749, 2740, 2660, 2347). Непоследовательность наблюдается в употреблении местоимений (см. RA 2660).

---

ubi coronam regni Hungarie celitus nobis per successionem traditam in persona patris nostri obtinuimus et recuperauimus per eiusdem magistri Petri et aliorum fidelitatem commendabilem et uirtutem. ... Porro cum Ottokarus Bohemorum rex, tunc patris nostri nunc autem noster capitalis inimicus, fidei sue desertor ... contra patrem nostrum fines regni Vngarie potencialiter adiisset, Posonium et quedam alia castra prodicionaliter occupando, ... sepedictus magister Petrus simul cum eodem fratre suo apud Posonium, post circa Musunium, quo idem rex Bohemorum castra sua defixerat ... ac demum in fluuio Rebuche ... ante alios irruens in aduersum intrepidus exercitum tales titulos triumphi talemque laudem obtinuit victorie, quorum memoriam non tollet obliuio in eternum ... Ceterum post decessum eiusdem patris nostri nobis ad coronam regiam et regni solum per successionem hereditariam seu ordinem geniture annuente domino sublimati ... ipse ... semper mansit nobis in feruore fidelitatis et aliis, quos exaltaueramus ultra meritum, nobis rebellantibus solus ipse magister Petrus ea, que sibi sic iniuriose irrogata fuerant, pro beneplacito voluntatis nostre licet non absque cordis amaritudine equanimiter tolerauit.

Как известно, часто после *verba dicendi* вместо конструкции *ass. c. inf.* следует придаточное предложение, которое вводится союзами *ut, quod* и т.д. (см. RA 2660).

Религиозная и светская языковая практика средних веков равным образом предпочитала употребление ритмических клаузул в качестве украшающего элемента. В ту эпоху в грамотах встречаются в первую очередь *cursus velox* (см. RA 2364) (Horváth 1954: 70–104).

Помимо них наблюдается стремление к рифмовке в конце колонов и предложений. Частично это спонтанно возникающая грамматическая рифма (сама природа латинского языка делает такую рифму частой), а частично она возникает в результате сознательного художественного стремления (см. RA 2364) (Középkori históriák... 1992: 5–29; Kun László... 1994: 5–42).

В нашей исследовательской работе кроме указанных явлений мы рассматривали вопрос о том, какие заслуги награждались дарами во время правления Ласло IV, а также и то, как могли формироваться грамоты и как они закреплялись в письменном виде. Наши наблюдения распространяются на все грамоты Ласло IV. Однако, тут я, конечно, не смогла коснуться всех исследовательских проблем, связанных с вопросами повествовательных частей грамот.

ЛИТЕРАТУРА

- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 2-3. füzet.* Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1961.
- Horváth, János 1954, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílus-problémái.* Bp.
- Középkori históriák oklevelekben (1002-1410).* Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1992. (SZKK 1.)
- Kristó, Gyula – Makk, Ferenc 1988, *Az Árpád-házi uralkodók.* Bp.
- Kun László emlékezete.* Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1994. (SZKK 5.)
- Mályusz, Elemér 1973, *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon.* Bp. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.)
- Pauler, Gyula 1899, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II.* Bp.
- Szabó, Károly 1886, *Kun László.* Bp.
- Szentpétery, Imre 1930, *Magyar oklevéltan.* Bp.
- Trencsényi-Waldapfel, Imre 1960, *Küküllői János és a névtelen minorita.* Bp.

BEÁTA GYÖRFFY

On the Evolution of Russian Verbal Categories

Perhaps one of the main features of all natural languages is the constant change that their system undergoes. This change or evolution can be characterized by two parallel processes: On the one hand, new elements perpetually penetrate into the system, while, on the other hand, old elements tend to disappear. As regards the grammatical categories of a language they are also in a constant change both on a formal and on a semantic level (Ярицева 1952: 79, Labov 1994).

Before examining the evolution of Russian verbal categories it might be valuable to deal with the notion of grammatical categories in general. There are numerous understandings of this notion in linguistics. In Revzina's view (Ревзина 1973: 5) grammatical categories are closely related to the paradigmatics of language (i.e. to the parts of speech theory), as they play an important role in the formation of the semantics and the grammatical features of words belonging to the same part of speech. She draws a distinction between simple categories, that can be associated with one part of speech (aspect, voice, tense with only the verb) only, and supercategories, which may belong to different parts of speech (person, gender, number). Each grammatical category has a unique semantics and formal expression. As regards their meaning, it reflects relations or features. According to Plungjan (Плунжан 2000: 112) the number and composition of the grammatical categories varies from language to language. They build up a conceptual pattern that the speaker can use when expressing his thoughts. Only mutually exclusive grammatical meanings can build up a grammatical category.

Bondarko (Бондарко 1978: 72) differentiates between abstract, conceptual categories and semantic functions. Conceptual categories (e.g. imperative, possessive, resultative, causative) denote the features and relations by linking them to language. Semantic functions can be perceived as the actual linguistic interpretations of conceptual categories. Conceptual categories exist on the level of thinking and language, while semantic functions are their realizations on the concrete level of speech.

Bondarko and Bulanin (Бондарко–Буланин 1987: 4) claim that grammatical categories can be characterized by the unity of semantic content and the system of grammatical forms for its expression.

Linguists more or less agree concerning the set of verbal categories. Vinogradov (Виноградов 1954), Kurylowicz (1964), Plungjan (Плунжан 2000) perceive voice, tense, aspect, mood and person to be the grammatical categories of

the verb. The category of number is treated together with person as they are expressed by the same endings.

Jakobson's (1961) approach somewhat differs as for the classification of verbal categories he takes into account the relation between the members of a speech act (message, code, speech, narrated matter, speech event, participants of the speech event and that of the narrated event). Thus, he defines the following verbal categories: number, gender, person, status, aspect, tense, voice, taxis and evidential.

Pete's view (1995: 9) is also exceptional as he considers person, number, tense, mood, voice, aspect and transitivity/intransitivity to be the grammatical categories characterizing the verb.

The aim of the present paper is to highlight upon the evolution of the verbal categories of contemporary Russian. For the presentation of this development I will examine the set of existing categories at the main stages of the evolution of Russian: in the Indo-European protolanguage, in Common Slavic, in old Russian and in modern Russian. For the discussion of this topic I will take Bondarko's differentiation of conceptual categories and semantic functions as a basis. I will start my investigation with the categories of number and person, which are shared by other parts of speech as well. Then I will turn to purely verbal categories: mood, voice, tense, aspect and valence. The last four will be dealt with together, since there is an intersection in their semantics and development. To the set of verbal categories I include valence as well, although it is primarily perceived as a syntactic and semantic notion. I consider it as a key feature of the verb. In order to function as the predicate, the main organizer of the sentence, the verb requires the appearance of certain elements in its environment. In certain languages this abstract category gains a morphological expression as well (e.g. the relation between transitivity/intransitivity in Hungarian). The above mentioned set of verbal categories are universally present in all languages on a conceptual level, only, their linguistic realization may vary. In the organization of my paper focus will be put on the development of the individual categories.

There is a controversy among linguists whether categories denoting the agreement of the verb with its arguments can be perceived as belonging to the verb. Kuryłowicz (1964) considers them as syntactical categories, as they express the syntactical subordination of the verb to the subject. Number denotes whether the member of the speech act is an individual or a collective. For the expression of the locutors of the speech act a differentiation between singular, dual and plural is used. In the protolanguage the use of three numbers was attested. This system was taken by Common Slavic as well. However, in Old Russian the trichotomy is transferred to a twofold opposition, by the 13th century the dual disappears. This system survived in modern Russian as well.

Mood is one of the verbal semantic zones. It carries information, on the one hand, about the relation of the speaker to the situation, and, on the other, about the

status of the situation in relation to reality. Thus, there is a differentiation between evaluative and irreal moods (Плунгян 2000: 191). In the Indo-European language four moods were reconstructed: indicative, subjunctive, optative, imperative. Linguists take different stands as regards Common Slavic. According to Kuznecov (Кузнецов 1959) three moods can be differentiated: indicative, imperative and conjunctive. Dombrowszky (Dombrowszky-Péter 1961) argues that Common Slavic made use of four moods: indicative, optative, imperative, and the conditional, which was a new formation, while according to H. Tóth (1999) existence of the indicative, imperative and conditional can be attested. Old Russian develops further the Common Slavic system. Černyh (Черных 1954) distinguishes three voices in Old Russian: indicative, imperative, and conjunctive, while according to H. Tóth (Bihari – H. Tóth 1976) three mood formations can be reconstructed: the indicative, the imperative and the conditional. In modern Russian, according to Bondarko (Бондарко–Буланин 1987: 120), Pete (1995: 93) and Novikov (Новиков 2001: 516) three moods can be differentiated: indicative, optative, imperative.

Voice expresses communicative and pragmatic information, the relation of speaker to the situation. It is a rather controversial concept as it is not only a verbal category, but affects the whole sentence (e.g. passivization). Moreover, it is difficult to determine the semantics of voice, as, according to certain linguists, it does not have a meaning at all, and its only function lies in the alternation of the syntactic structure of the sentence. However, this view seems to be mistaken, as languages do not preserve semantically empty categories. All in all, voice is a morphological, syntactic and pragmatic category.

Kuryłowicz (1964), Tegyeç-Vekerdy (1991) and Szemerényi (1999) on the basis of reconstructed endings distinguish two voices in the Indo-European language: the active and the middle. It is difficult to grasp the full meaning of these voices, there are a number of interpretations. Szemerényi (1999: 253) supposes that the middle was used predominantly for the expression of bodily functions and with verbs of feeling. According to Brugmann (1904) the middle denoted actions, processes or states which have their scene essentially in the subject and within the scope of the subject, in which the subject is wholly and solely interested. Benveniste (1966) supposes that the „middle expresses that a process is taking place with regard to, or is affecting, happening to, a person or thing” (cited by Szemerényi 1999: 253). In Common Slavic the differentiation between the medial and the active ceased to exist. In Kuryłowicz’s (1964) view a twofold, transitive/intransitive and active/passive opposition is responsible for this course of development. The rise of the passive is due to the grammaticalization of the intransitive-passive verbs (i.e. their change from derivative to inflectional forms). The middle voice is the development of the etymological intransitive value. The active/middle contrast is a semantic, while the active/passive is a syntactic one. The enclitic form with *-se* (originally reflexive pronoun) was used with verbs which had only medial endings. This reflexive form ac-

quired a passive meaning with verbs of action. Thus, a new opposition between active/passive was created. This system further developed in Old Russian. In modern Russian, according to Novikov (Новиков 2001: 528), Bondarko–Bulanin (Бондарко–Буланин 1987: 150) two voices can be distinguished: active and passive, while Pete (1995: 112) differentiates between active, passive, reflexive, mutually-reflexive, medial, causative and subjectless voices.

The categories of aspect and tense are used for the characterization of the temporal constituency of the situation. Tense is a deictic category, which locates situations with reference to the present moment (absolute tense) or with reference to another situation (relative time reference). However, it does not contain information concerning the rise of the situation. This meaning is dealt with by the category of aspect, which is concerned with the internal constituency of the situation (Comrie 1976).

Aspect is perhaps the most controversial category of Slavic linguistics. There are two groups of linguists concerning its evaluation: one group understands only the perfect/imperfect opposition under this term (Miklosich 1926, Шахматов 1941, Виноградов 1947), while others include all aspects of the verbal action to this category, which actually corresponds to the notion of Aktionsart (Ломоносов 1755, Таппе 1819, Bondarko 1995). Aspect and Aktionsart are closely related concepts, since they both refer to the internal structure of the situation. Aspect is treated as a syntactic and semantic category, while Aktionsart is a purely semantic one. Linguists disagree concerning the prevalence of the three categories: according to Brugmann (1904) tense developed last, while in Schelesniker's view (1959) Aktionsart is the most ancient of the three.

The opinion of linguists differs concerning the origins of Slavic aspect as well. Buslaev (Буслаев 1959), Miklosich (1926), Meillet (Мейе 1951) suppose that it originated from the protolanguage, while others (Kuryłowicz 1964, Szemerényi 1999) evaluate it as a uniquely Slavic category. We may agree that aspect was discovered in almost all Indo-European languages and thus postulated for the protolanguage, as their common source. However, Slavic aspect differs from that of other Indo-European languages, as the distinction between the two aspects is realized by morphological means, whereas in other languages it is expressed by different tenses of the same verb. Moreover, in Slavic aspect in most cases is realized by verb-pairs.

In the Indo-European language Szemerényi (1999: 230) supposes the existence of three to six tenses: present, aorist, perfect, imperfect, future and pluperfect. The variation in the number of reconstructed tenses is due to the interrelation of this category with aspect. According to Dombrowszky (Dombrowszky–Péter 1961) the protolanguage knew only simple forms of tense, that were distributed to three stems: stem of present tense, stem of aorist, stem of imperfect. These stems did not actually express temporal relations, rather they acquired a kind of aspectual meaning. This system of tenses was destroyed in Common Slavic.

Ivanov (Иванов 1964), Mayo (1985), Kuznecov (Кузнецов 2002) share the view that three stages may be traced in the development of the categories of tense and aspect. They suppose that in the Indo-European stage there were distinctions of aspect but not that of tense. The differentiation of aspect was not on the same basis as in modern Russian: verbs were differentiated structurally according to whether they expressed durative or momentary action. Aspectual differences were conveyed by vowel alternations, markers of verbal classes.

The second stage in the development of the tense-aspect system was the establishment of the category of tense. This stage was completed only after the break of the Indo-European unity. Tense was formed on the basis of existing aspectual categories through the transformation of aspect markers. The durative aspect formed the basis for the present and the imperfect tenses, the momentary stem for the aorist. This development did not proceed uniformly in all languages. The Slavic imperfect was an innovation, which was originally associated with the durative stems, it was formed from the non-durative ones. In this way the original lexical opposition between durative/momentary stems began to give way to a grammatical one, the formation of the imperfect from the non-durative verbs attached durative meaning to a non-durative stem. This interaction of temporal and aspectual meaning provided the stimulus for the development of the modern aspectual system. Temporal oppositions formally were expressed by analytic or simple forms. Common Slavic made use of two sets of verbal endings: primary and secondary endings, which expressed the differentiation between past and present. Later, the contamination of the two sets of endings gave rise to the appearance of a new set of endings

The third stage in the development of Slavic aspect was the establishment of the opposition between the perfective and imperfective. Prefixes played an important role in that. They lost their lexical meaning and acquired a grammatical one, became used as perfectivizers. The complex system of tenses and the new opposition coexisted together. Certain tenses became associated with a particular aspect.

Old Russian inherited the Common Slavic system of tenses: it knew forms of thematic present, aorist, imperfect, perfect, pluperfect, and two types of analytic future. Later, the simplification of the tense system took place. The imperfect disappeared in the 12th century, the pluperfect in the 13th century, and by the 14th century the aorist also ceased to exist. The forms of perfect became the only means for the expression of the past tense. Semantically the perfect differed both from the imperfect, which denoted a long lasting activity in the past, and from the aorist, which was used for the statement of facts in the past. It was originally used for the expression of a resultative action. Later, it took over the meanings of the imperfect and aorist. Besides the semantic differences a formal factor played a crucial role in the prevalence of the perfect. Aorist was formed mainly from perfective stems, and the imperfect from imperfective stems, while the perfect could be formulated from both. Future tenses underwent a simplification as well. Synthetic future forms were formu-

lated from perfective verbs. As regards the two analytic forms owing to the polysemy of the *futurum primum* from the 14th century a new form of future (*бyдy* + infinitive) developed and spread (X. Тот – Хорроши 1994: 172).

Valence is used to denote the constructional pattern associated with the verb. As the verb cannot function as the organizer of a sentence without its arguments structure, I consider valence to be a universal verbal category. Grammatical categories gain expression on the level of representation. As valence is traditionally considered to be a syntactical and semantic notion, linguists did not pay attention to its morphological realizations on the verb. However, there have been attempts to connect the notions of transitivity and valence (Lamiroy–Swiggers 1992). In agglutinating languages the transitive/intransitive value of the verb gains morphological expression. Thus, I propose valence to be accepted as a grammatical category of the verb. Of course, in Slavic languages valence is not expressed morphologically, but it shows alternations on a diachronic level. Changes in valence cannot be associated with the whole system of a language. Such alternations affect rather the semantics of an individual verb, as changes in the valence structure are due to changes in meaning. Works dealing with valence alternations on a diachronic level have appeared in German and Hungarian linguistics (Greule 1973, Ágel 1988, Forgács 1996), but in Russian this problem is yet to be investigated.

BIBLIOGRAPHY

- Ágel, V. 1988, *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Valenzlexikon zu den 'Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin'*. Tübingen.
- Benveniste, E. 1966, *Problemes de linguistique generale*. Paris.
- Bihari, J. – H. Tóth, I. 1976, *Bevezetés a russisztikába*. Budapest.
- Bondarko, A. V. 1995, *Die Semantik des Verbalaspekts im Russischen*. Frankfurt am Main. (Beiträge zur Slavistik XXIV.)
- Brugmann, K. 1904, *Kurze vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen*. Strassburg.
- Comrie, B. 1976, *Aspect*. Cambridge.
- Dombrowszky, J. – Péter, M. 1961, *Orosz történeti nyelvtan*. Budapest.
- Forgács, T. 1996, *A valenciatörténet alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései*. Szeged. (Studia Uralo-Altaica. Supplementum 5.)
- Greule, A. 1973, Valenz und historische Grammatik. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 1, 284–294.
- Jakobson, R. 1961, Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. In: *Selected Writings* 2. The Hague, 130–148.
- Kurylowicz, J. 1964, *The Inflectional Categories of Indo-European*. Heidelberg.
- Labov, W. 1994, *Principles of Linguistic Change 1. Internal Factors*. Oxford, U. K. – Cambridge, USA.

- Lamiroy, B. – Swiggers, P. 1992, Valency and Transitivity. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 45, 150–163.
- Mayo, J. P. 1985, *The Morphology of Aspect in Seventeenth-century Russian*. Columbus, Ohio.
- Miklosich, F. 1926, *Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen*. Heidelberg.
- Pete, I. 1995, *Az orosz nyelv alaklata*. Szeged.
- Schlesinger, H. 1959, Entstehung und Entwicklung des slawischen Aspektsystems. *Die Welt der Slaven* 4, 390–409.
- Szemerényi, O. J. L. 1999, *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford.
- Tappé, A. W. 1819, *Neue theoretisch-praktische russische Sprachlehre*. S. Petersburg.
- Tegyei, I. – Vekerdy, J. 1991, *Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba*. Budapest.
- H. Tóth, I. 1999, *Rövid összehasonlító szláv nyelvtan I*. Szeged.
- Бондарко, А.В. 1978, *Грамматическое значение и смысл*. Москва.
- Бондарко, А.В. – Бузанин, Л.Л. 1987, *Русский глагол*. Ленинград.
- Буслаев, Ф.И. 1959, *Историческая грамматика русского языка*.
- Виноградов, В.В. 1954, *Русский язык*. Москва.
- Иванов, В.В. 1964, *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Кузнецов, П.С. 1959, *Очерки исторической морфологии русского языка*. Москва.
- Кузнецов, П.С. 2002, *Очерки по морфологии праславянского языка*. Москва.
- Ломоносов, М.Л. 1755, *Российская грамматика*. В кн.: *Полное собрание сочинений* 10. Ленинград, 1953.
- Мейс, А. 1951/2001, *Общеславянский язык*. Москва.
- Новиков, Н.А. 2001, *Современный русский язык*. Санкт-Петербург.
- Плунгян, В.А. 2000, *Общая морфология*. Москва.
- Ревзина, О.Г. 1973, *Общая теория грамматических категорий*. В кн.: *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Москва, 5–38.
- Х. Тот, И. – Хоргоши, Э. 1994, *Образование сложного будущего I-го в русском народно-разговорном языке XVII – начала XVIII вв.* *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica XXIII*. Szeged, 171–194.
- Черных, П.Я. 1954, *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Шахматов, А.А. 1941, *Синтаксис русского языка*. Москва.
- Ярцева, В.Н. 1952, *К вопросу об историческом развитии системы языка*. В кн.: *Вопросы теории и истории языка в свете трудов Н.В. Спальдина по языкознанию*. Москва, 68–98.

ZOLTÁN HAJNÁDY

Душан Маковицкий – посредник венгерской культуры в Ясной Поляне (Лев Толстой накануне нового тысячелетия)

Современен ли Толстой в XXI веке, будут ли читать его произведения в новом тысячелетии? Вопрос своевременен хотя бы потому, что уже в недавно прошедшем веке стали появляться мнения, по которым его учение о любви и иллюзии по поводу переустройства христианской нравственности и культуры относятся к области утопий. По мнению французской писательницы Натали Саррот (Nathalie Sarraute), отдельные произведения Толстого слишком „гладки, закруглены, в них нет ничего устрашающего”.¹ Мнение представительницы *nouveau roman* разделял и Альберто Моравиа (Alberto Moravia), по словам которого искусство Толстого кажется слишком гармоничным и умиротворяющим. Писатель сравнивает Толстого с Рафаэлем, которому католическая церковь доверила „свою иконографическую пропаганду”. Генрих Бёлль (Heinrich Böll) считал, что *Война и мир* – „повествование, насыщенное драматизмом, завершается ужасно нормально, чуть ли не идиллически”.² В этих мнениях отражается душевный синдром пережившего две мировые войны и холокост читателя, который с сомнением принимает все попытки писателя по художественному синтезированию надвое расколотого мира. Можно привести и противоположные мнения. Роже Мартен дю Гар (Roger Martin du Gard): в произведениях Толстого всегда присутствует „не только и не столько исследование человека, сколько тревожное вопрошание о смысле жизни”.³ Андре Моруа (André Maurois) же пишет в 1960 году о том, что у Толстого было все, что сегодня объявляется новинкой: чувство отчуждения и одиночества, влечение к подсознательным, тайным душевным процессам. В книге *Бытие и время* Хейдеггер (Heidegger) тоже намекает на то, что у Толстого мы можем найти экзистенциальные спазмы и боязнь смерти.

---

¹ *Les lettres française* № 842, 22–28. IX. 1960.

² Heinrich Böll, *Annäherungsversuch*. In: Leo Tolstoi, *Krieg und Frieden*. München, 1970: 1579.

³ Роже Мартен дю Гар 1965, Речь при вручении ему Нобелевской премии. *Литературное наследство* 75, кн. 1. Москва, 167–168.

„Толстой в *Смерти Ивана Ильича* изобразил явление распада формулы потрясения и „человек умер“.”⁴

Вокруг Толстого сегодня тишина. Достоевский, как обновитель романа, имеет большее художественное влияние. Все же вопросы, намекающие на актуальность Толстого, видятся анахронистичными. В голову приходит ответ Островского Толстому, когда тот отправил ему комедию *Зараженное семейство* с просьбой как бы поскорее поставить ее на Московском театре: „Куда торопиться, поставь лучше на будущий год”. На что Толстой: „Нет, мне бы хотелось теперь, потому что комедия очень современна и к будущему году не будет иметь того успеха”. Островский с некоторой иронией ответил на это: „Ты боишься, что скоро очень поумнеют?”⁵

Вполне возможно, что читатель нового тысячелетия по-иному оценит потом произведения Толстого, по-иному расставит акценты. Жить – значит изменяться, и этот закон относится в полной мере и к рецепции произведений искусств. Печатный текст остается неизменным, но его толкование коренным образом может измениться, и все менее напоминает то, что воспринимали современники и следующее за ним поколение. Ни одна из строк Гомера, Данте и Шекспира (Homeros, Dante, Shakespeare) не читается нами сегодня так, как во времена их появления. Новые поколения будут вдохновляться другими идеалами, будут использовать иные коды для расшифровки тех мыслей, которые писатели вложили в свои произведения.

Все искусство Толстого и его нравственная философия зиждятся на Евангелии. За две тысячи лет Евангелие не утратило своей силы, поэтому и учение Толстого, возможно, останется еще надолго. Временами вполне возможна и допустима пересекционировка его творчества. Наступившему веку так же необходим будет Толстой, его творчество и нравственная философия, потому что проблемы, волнующие XIX и XX века, поныне не утратили своей злободневности: расовая ненависть и неприязнь чужеродного, этнические и религиозные войны, национальные и языковые проблемы, вопросы земельной и частной собственности, взаимоотношения государства и церкви, роль искусства и науки, женский вопрос, семейное и детское воспитание, вредное влияние промышленной цивилизации на окружающую среду и т.д. Толстой относится к тем немногочисленным писателям, которые сохраняют свое значение и в новом тысячелетии. Его величие возрастает со временем.

---

⁴ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main, 1977: 337: „L. N. Tolstoj hat in seiner Erzählung *Der Tod des Iwan Iljitsch* das Phänomen der Erschütterung und des Zusammenbruchs, dieses ‘man stirbt’, dargestellt.”

⁵ Л.Н. Толстой, *Собрание сочинений в 22 томах. Том 17–18*. Москва, 1984: 638.

К творчеству великого художника относится не только **написанное** и **изданное**, но и его **устные** изречения. Историки литературы имеют дело в основном с первым, реконструкция и изучение последнего является не менее важной задачей. Авторитет письменного языка надолго оттеснил на задний план исследование того гигантского культурного пласта, из которого выросли дневники, хроники, биографии и воспоминания. Эти жанры характеризуют откровенные, задушевные, часто переступающие конвенции интонации, которые весьма редки в предназначенных для публикации текстах. Они позволяют заглянуть не только в личность писателя, но являются и чрезвычайно важными историческими документами. Это – бесценные источники манеры поведения, мира искусства и культуры тогдашней эпохи.

Чехов однажды заметил Горькому с сожалением: „Вот за Гете каждое слово записывалось, а мысли Толстого теряются в воздухе. Это, батенька, нестерпимо по-русски. После схватятся за ум, начнут писать воспоминания и – наврут“.⁶ По мнению Толстого, человеку излишне волноваться из-за того, что теряются его ценные мысли. Ни Сократ, ни Христос, ни Будда не записали ни одного слова на бумагу, а вот учения их все же остались. Беспокойство Чехова неуместно уже потому, что в непосредственном окружении Толстого девять человек регулярно вели дневники: жена, дочери, учителя его детей и секретари. (Естественно и сам Толстой в течение почти полувека: его дневники составили 17 солидных томов.) И самым усердным среди них был Душан Маковицкий (Dušan Makovičský), врач, словак по национальности, родившийся в Австро-Венгрии и прекрасно владевший венгерским языком. Его дневник *У Толстого (1904–1910). Яснополянские записки*⁷ с протокольной достоверностью освещает последние шесть лет жизни писателя. Двухтомник избранных записок Маковицкого на русском языке вышел в свет только после его смерти, в 1923–24 гг., благодаря стараниям Николая Гусева, бывшего секретаря Толстого. Полное же четырехтомное издание было осуществлено только в 1979–1981 гг. объединенными международными усилиями, поскольку текст содержал записи на русском, словацком, немецком, венгерском и других языках.

Толстой не любил, когда за ним записывали, поэтому Маковицкий, Гольденвейзер и другие прибегали к такой уловке: украдкой записывали огрызком карандаша на заранее приготовленных и рассованных по карманам картонных карточках самое существенное („Schlagwort“). „За-

---

⁶ М. Горький, *Собрание сочинений. Том 14*. Москва, 1951: 281.

⁷ У Толстого (1904–1910). „Яснополянские записки“ Д.П. Маковицкого. *Литературное наследство. Том 90 в 4 книгах с указателями*. Москва, 1979–1981. (Все ссылки на это издание в тексте, с указанием тома и страницы.)

писывал я иногда по памяти, иногда же во время разговоров старался незаметно записывать все, каких успевал, отдельные выражения и целые мысли, сказанные Л.Н. Когда расходились спать, я садился за переписывание того, что в течение дня записал на листках, стараясь по этим записям восстановить нить разговора. К сожалению, довольно часто я не успевал переписать все в ту же ночь: или бывал нездоров, или очень усталый и переписывал на второй или на третий день, я многого не мог уже вспомнить. [...] За шесть лет ни разу не перечитал, не дополнял и не исправлял записанного" (1: 89).

До Пушкина устный язык приравнивался к нормам письменного: говорили, как писали. После Пушкина писатели стремились писать так, как говорили. Во времена Толстого разница между русским письменным и разговорным языками почти снизошла уже на нет. Все же многочисленные душевниковые записи Маковицкого свидетельствуют о том, что напрасно фиксировал он по свежей памяти слова Толстого: записанные предложения составляли пропасть между глазом и ухом, визуальным и аудитивным знаковыми системами языка. Графика букв не в состоянии передать вырывающиеся из восхищения миром личные изумления и удивления, которыми были пропитаны слова Толстого. В ходе графического закрепления живая речь коченеет, остывает, мумифицируется. Когда Маковицкий вечерами в своей комнате вынимал исписанные карточки и пытался реконструировать диалоги, то чувствовал, что неспособен вызвать к жизни *ex abrupto* высказанные слова так, чтобы те передали жар интонации, ее захватывающую силу, живую связь звука и уха. Поэтому-то Маковицкий как честный свидетель и стенографист предупреждает читателя: „Толстой так не говорит, как я записываю. Он выражается кратко, сильно, ни одного лишнего слова; слово соответствует представлению. Никто не говорит так определенно, как он" (1: 89). Маковицкий был прекрасным наблюдателем: хотя и не обладал образованностью и тонкостью стиля Эккерманна (Eckermann), в большинстве случаев ему все же удавалось чувственно передать жесты и выражение лиц беседующих, звучание их голосов, то есть: артикулированное живое слово, глубже – нежели письменное слово – проникающее в подтекст, в *sublingua* и тем самым отражающее широкий спектр оттенков трепета души.

***

Душан Маковицкий (Dušan Makovický) родился в 1866 году в многонациональной и многоязычной Австро-Венгрии в городе Рожаведь (Rózsahegy, сегодня Ružomberok, Словакия), куда и вернулся после смерти Толстого вместе с привезенной из Ясной Поляны русской женой. В 1921 году в возрасте 55 лет покончил жизнь самоубийством. Среднюю школу он закончил в Венгрии в Надькёрёше (Nagykőrös) и Шопроне (Sopron), за-

тем сдал экзамены на аттестат зрелости в Кежмарке (Késmárk, сегодня Kežmarok, Словакия). Наряду с немецкими классическими поэтами большое влияние на него оказали венгерские поэты, о чем свидетельствуют следующие слова: „Энергичность, решительность и темперамент венгров очень мне импонировали”. Свое образование он продолжил на медицинском факультете Пражского университета, где на всю жизнь подружился с Альбертом Шкарваном (Albert Škarvan). Друзья примкнули к словацкому славянофильскому движению в надежде добиться независимости своей родины с помощью русского царя. Они стали сторонниками Томаша Масарика (Tomaš Masaryk), осуществляющего кампанию против Австро-Венгерской Монархии за независимость и единство чехов и словаков. Разочаровавшись позднее в политических движениях, они перенесли акцент на нравственное обновление, вследствие чего приблизились к Толстому: переводили его произведения, искали возможности личной с ним связи. Под влиянием толстовских идей Маковицкий отказался от военной службы, за что его осудили на четыре месяца тюрьмы, и лишили медицинской практики. Впервые Маковицкий посетил Ясную Поляну с недельным визитом в сентябре 1894 года, после чего бывал там многократно (1897, 1901, 1902). В промежутках состоял с Толстым в переписке, а в 1904 году, когда личного врача Толстого призвали на военную службу, жена писателя попросила Маковицкого быть их домашним врачом. Так он стал врачом Толстого в последние шесть лет жизни писателя; а также его другом и секретарем, безустанно записывая каждое слово мастера, как то делал Эккерманн у Гете (Goethe). Он обладал исключительным знанием языков: знал венгерский, чешский, польский, сербский, болгарский, английский и французский. Русскому языку он научился в Ясной Поляне, но вначале путал славянские слова, выражал себя „по-дунайски”, как говорили члены толстовской семьи. Радужно принимал паломников-венгров, и тогда в многоязычной семье Толстого с удивлением вслушивались в чужие для них по звучанию угро-финского происхождения венгерские слова. В настоящей статье особое внимание обращается на венгерские стороны дневника, хорошо показывающие, что Маковицкий взял на себя и роль пропагандиста (посредника) венгерской культуры, о чем свидетельствует следующий отрывок из толстовского дневника:

„Разговаривал с Дунаем. Он сказал, что так как он невольно стал моим представителем в Венгрии, то как ему поступать? Я рад был случаю сказать ему и уяснить себе, что говорить о толстовстве, искать моего руководства, спрашивать моего решения вопросов – большая и грубая ошибка. Никакого толстовства и моего учения не было и нет,

есть одно вечное, всеобщее, всемирное учение истины, для меня, для нас особенно ясно выраженное в евангелиях".⁸

Читателям дневника ни на минуту нельзя забывать о том, что Толстой в последние годы отрицал художественную литературу (в том числе и свои книги тоже), его занимали в основном религиозные и общественные вопросы. Разговоры на венгерскую тему в основном происходили по двум темам: положение живущих в Австро-Венгрии наций и венгерская секта назаренов. В центре нравственной философии Толстого, как и в его художественном творчестве, всегда стояло желание сплочения людей и примирение народов. Поэтому он поддерживал все стремления, поощряющие создание религиозных общин, будь то духоборы, молокане или то же движение венгерских назаренов; и все это несмотря на то, что не признавал официальную Церковь. Вспроисповедание назаренов нового времени было основано Самуэлем Фрëлихом (Samuel Fröhlich) в Швейцарии, откуда подмастерья привезли его с собой в Венгрию в 1839 году. У этого движения нет ни храмов, ни священников, и крещению у них подвергались только взрослые. Поскольку они противились присяге и запрещали ношение оружия, то постоянно вступали в столкновение со властями. Смотри об этом подробнее в брошюре Маковицкого о назаренах, которую он написал по поручению Толстого на основе венгерских источников.⁹ Кроме того Бонч Бруевич (Bonč-Brujevič, впоследствии секретарь Ленина) в издательстве Толстого („Посредник“) выпустил в 1905 году исследование о венгерских и сербских назаренах, имеющее ценность первоисточника.¹⁰ И, наконец, в работе Жигмонда Геренчера (Zsigmond Gerencsér) о связях Толстого с венгерскими назаренами.¹¹

Почему возникли в конце XIX и начале XX веков различные секты в Восточной Европе и что ими двигало? Прежде всего та обстановка, в которой развивающийся капитализм разрушал крестьянские общины. Религия предоставляла утешение душевной общности, когда действительная человеческая общность была невозможной. Многосемейную крестьянскую земельную общину восполняли неземная общность и нравственное учение „всобщей любви“. Поэтому крестьянская партия в Венгрии приняла идеи Толстого своей идеологией, поэтому сформировались в различных частях страны венгерские толстовские колонии, живу-

---

⁸ Л. Н. Толстой, *Собрание сочинений в 22 томах. Том 22.* Москва, 1985: 80–81.

⁹ Dušan Makovický, *Nazarénové v Uhrách.* Praha, 1896.

¹⁰ В. Д. Бонч-Бруевич, (В. Ольховский), *Назарены в Венгрии и Сербии. К истории сектанства.* Москва, 1905.

¹¹ Gerencsér Zsigmond, Tolsztoj, Škarvan, Makovický és a magyar nazarénusok. In: Vlagyimir Bonč-Brujevič, *Istennek törvénye.* Budapest, 1982.

щие в общинах и проповедующие древнехристианские идеи. Идеи Толстого нашли в них благодатную почву, потому как и они хотели разрушить общество без применения насилия, чтобы на его руинах построилось более справедливое христианское общество. Они также признавали, что безнравственная власть не может быть одолена путем насилия, она может быть сломлена только противостоянием без насилия. Как и Толстой, они зывали: „не противься насилию“. 14 мая 1908 года Маковицкий записывает следующее в своем дневнике:

„Я рассказал Л.Н. про назарен, как они все страдают по тюрьмам до восьми-девяти лет и не поддаются. Сегодня написал мне про них Иосиф Грегор. Потом говорил про полученные вырезки из мадьярской газеты „Újság“ о двух портных-евреях, сторонниках кропоткинського анархизма (его главный представитель в Венгрии – князь Эрвин Батьяни), приговоренных судом на 8 и 12 месяцев за перепечатание письма Шкаряна 1894 г. и его статьи „Почему нельзя быть военным врачом““ (3: 87).

А немногим позднее (3: 206):

„Посоветовал Л.Н-чу прочесть фельетон „Pester Lloyd“ 8 September 1908: „Tolstoy's Stellung in Socialismus“. Л.Н. спросил в перепинности, читать или нет:

– Он социалист?

– Вряд ли.

Л.Н. стал читать и приговаривал: „Сильно, очень интересно““ (3: 206).

Имре Ковач (Imre Kovács) в 1937 году написал книгу *Немая революция* о сектантах (за что был приговорен к трем месяцам тюремного заключения). Цитируем из этой книги:

„Последняя попытка обманутого и обреченного народа – мистический мир сект. Это революция, немая революция. В каждой деревне мы встретим верующих (сектантов). Сектанство свидетельствует о болезни общества. В западных странах оно выступает в виде сексуальных или психических aberrаций, и обычно означает отрыв от общества небольших групп людей, которые затем приспосабливаются соответственно своему особому жизненному укладу. Они опасны. Восточные секты, в том числе и венгерские, означают для общественных классов возможность побега из отрезвляющего мира реалий в коллективный экстаз душевного освобождения... Кажется, что единственным лекарством от нищеты является крайнее отчаяние, после которого наступает полный нигилизм. Вос-

точные секты очень опасны. Их можно воспринимать как предвестники революции".¹²

Другой, удостаивающий внимания, венгерский контакт Толстого ведет к проповедовавшему принцип „безгосударственности” философу Енё Генрику Шмитту (Jenő Henrik Schmitt, 1851–1916), который в молодости учился в Вене. Из-за своих радикальных воззрений, которые распространял и в крестьянских кругах, он неоднократно подвергался судебным процессам за нарушение закона о печати. В своих газетах *Állam nélkül. Az idealisztikus anarchisták közlönye* [Без государства. Вестник идеалистических анархистов], издаваемой в Будапеште на венгерском и немецком языках, и *Erőszaknélküliség* [Без насилия] часто печатались сочинения Толстого. В это время Толстой хотел объединить в международную организацию европейских пацифистов и оппонентов государства как насильственной организации, поэтому с помощью посредничества Шкарвана (Škarvan) советовал Луису А. Бэхлеру (Louis A. Bächler), так же состоящему с ним в переписке, связаться с Енё Шмиттом. Он дал голландскому священнику будапештский адрес Шмитта. (Толстой не был знаком лично с венгерским философом, но его дочь Татьяна познакомилась с ним, проезжая через Будапешт.) В публицистическом сочинении Толстого *Рабство нашего времени* (1900) с признанием заявляется о деятельности венгерского философа-публициста:

„Немецкий писатель Евгений Шмит, издававший в Будапеште газету „Ohne Staat”, напечатал в ней глубоко верную и смелую не только по выражению, но и по мысли статью, в которой он доказывает, что правительство если и обеспечивает своим подданным известного рода безопасность, то поступает по отношению их совершенно так же, как поступал калабрийский разбойник, обложив податью всех тех, кто хотел безопасно ездить по дорогам. Шмит был предан суду за эту статью, но присяжные торжественно оправдали его, как и не могли иначе, признав несомненную истинность его мысли”.¹³

***

Кто посещал Ясную Поляну и о чем вел беседы Толстой в последние годы жизни? Поток русских и иностранных знаменитостей был неиссякаем: французский историк Леруа-Болье (Leroy-Beaulieu), бельгийский профессор и редактор газеты Шарль Саролеа (Charles Sarolea), японский писатель Токутоми, английский переводчик Толстого Эйльмер

---

¹² Kovács Imre, *A néma forradalom*. Budapest, 1937: 11.

¹³ Л.Н. Толстой, *Собрание сочинений в 20 томах. Том 16*. Москва, 1964: 517.

Моод (Aylmer Maude), врач-биолог и Нобелевский лауреат Илья Мечников, писатель и политик Томаш Масарик (Tomaš Masaryk, впоследствии один из основателей Чехословакии и президент страны), режиссер авангардистского театра Мейерхольд, писатели Леонид Андреев и Короленко, художники Нестеров и Репин, скульптор Паоло Трубецкой, пианисты Танеев, Гольденвейзер и Ванда Ландовская (Wanda Landowska). Среди них были и венгры: корреспондент газеты *Budapesti Hírlap* Густав Шерени (Gusztáv Serényi), юрист-международник Иштван Вальдхаузер (István Waldhauser), журналист Арпад Пастор (Árpád Pásztor) и другие. Достаточно было и паломников и безыменных нищих. Ежедневно почта приносила мешки с книгами, рукописями, письмами. Газеты и издательства обычно одолевали Толстого разнообразными анкетами. Например, один из вопросов венгерского журнала *Magyar Szó*, готовящего рождественский номер 1906 года, звучал так: „Заграница и венгерская культура”. Ответ Толстого Маковицкий передает с протокольной точностью:

„1 декабря. Вечер. Л.Н. разбирал почту, пришел ко мне в библиотеку с напечатанным немецким письмом и прочитал его вслух. Редакция будапештской газеты „Magyar Szó” (Л.Н. произнес „маджар” – и всегда так произносит) готовит анкету на тему: „Что думают самые выдающиеся умы Европы о венгерской культуре”.

– Ничего не думаю, – сказал как бы с удивлением Л.Н. – Понятия не имею, что собой представляет венгерская культура, – продолжал, глядя в письмо. – Кто же у них есть? – напомним мне?

– Наверняка вы знаете Йокай.

– Я пробовал читать, – пустое, романтическое. Он, кажется, много писал и недавно стариком умер.*

– У них был хороший поэт, автор баллад Арань. Потом широко известна „Трагедия человека” Мадача. Недавно она появилась в русском переводе, вы могли бы ее прочитать.

– Что она собой представляет?

– О чем мечтали и к чему стремились люди в разные исторические эпохи и во что их стремления обратились.

– Трагедия человека – даже самая мысль несущественна, несерьезна.** А художники?

– Был у них Зичи, придворный.

---

* В Яснополянской библиотеке хранится книга Мора Йокай. Мечта и жизнь. Пер. с венг. А.Б. Перельгиной. М., 1896.

** Мадач. Трагедия человечества. Спб., 1904 (рус. пер. в стихах: Madách. Az ember tragédiája).

– Но что же он?..

– Есть Коррай (?), натуралист, сатирик. – Дальше я не мог никого вспомнить.

Л.Н. спросил:

– А Холарек, он не причисляется к венгерцам?

– Нет, но из писателей и художников бо́льшая часть славянского или немецкого происхождения. Лист родился в Венгрии, из немцев.

– По-видимому, в музыке у них еще кто-то есть. – После этого Л.Н. вернулся в комнату, где была семья и гости, и рассказал им: – Я почти ничего про их культуру не знаю, совсем не знаю. Если бы у них что-то было, я бы знал. – Потом стал перебирать малые нации, начав со шведов, что знает про их культуру, и дошел до португальцев и тут заметил, что про них тоже ничего не знает**** (2: 315).

Газета *Magyar Hírlap* в ноябрьской анкете 1908 года спрашивала: „Что вы знаете о Венгрии?”

„Л.Н. (мне): Получил письмо из Венгрии – спрашивают какой-то юбилей и спрашивают мое мнение о Венгрии. У меня никакого нет. Я ответил бы им – некогда, – что меня интересует род человеческий, а не Венгрия.

Это газета „*Magyar Hírlap*” устраивает анкету в рождественском номере о Венгрии. Л.Н. написал на конверте, что хочет ответить, но раздумал. И ни Гусеву, ни мне не поручил ответить.

*** По воспоминаниям добавляю через семь лет (...): После я вспомнил Мадача и Петёфи, которых и Л.Н. вспомнил. Потом я говорил об Аранс, Ваше Геребене, Жигмонде Юсте, Тёмёркене (о последних двух – как пишущих о назаренах) и Гергеле Чики (?), о которых Л.Н. ничего не знал, но поинтересовался, переспрашивал о них. Я вкратце рассказал о появлении мадьяр на среднем Дунае, о их происхождении, о быте мадьярского народа (крестьян), его приятных свойствах; о шляхте и интеллигенции, недалёковидных и отчуждённых от народа. Вспомнил о многочисленном клане безземельных батраков среди мадьярских крестьян; о социалистическом движении среди них и о суровом подавлении его; о назаренском движении; о том, что в сейме нет ни одного представителя мадьярских крестьян (последнее не верилось Л.Н.-чу). Л.Н.-ча больше всего интересовал быт мадьярского народа, народная мудрость (поговорки, сказки); спрашивал про песни, музыку, пляски. Спросил, есть ли (живы ли) христианские легенды у них, на что я не мог ответить. Узнав, что я ходил в мадьярскую гимназию, спросил о мадьярском языке и просил произнести что-нибудь. Я прочел стихотворение Петёфи „*Falu végén kúrta kocsmát*”, переведя по-русски. Еще говорили о слиянии мадьярской интеллигенции с омадьярившимися представителями других народов. Л.Н., кончив расспрос, продолжал обдумывать вопрос, ему столь интересный, – культура, цивилизация. Я ждал, что продиктует ответ. Но Л.Н. не ответил в тот день, а следующий день принес свои заботы, и Л.Н. больше не вспоминал об анкете.

Пополудни, в час, Л.Н. позвал меня в кабинет и расспрашивал о Венгрии, чем она выдастся. Я рассказал об Арани, в поэзии выразившем просто и верно душу мадьярского народа, как Пушкин – русского. Только стремления мадьярского народа не такие глубокие, христианские, как русского. Про назаренов; про характерный гимн мадьярский, в котором выражены желания мадьяр (правда, дворян-патриотов); про три места в сочинениях Л.Н., где он касается Венгрии: о музыке (чардашах) в „Что такое искусство?"; об Эмме в „Воскресении" и об угнетении народов в Венгрии в двух политических произведениях Л.Н.-ча. Л.Н. мои рассказы о мадьярах не удовлетворили и не заинтересовали. Только то ему было приятно, что среди них есть назарены" (З: 247).

***

Какой старческий портрет Толстого прорисовывается из этих мозаично составленных дневниковых отрывков: чрезвычайно противоречивый, каковым и был Толстой во всей своей жизни. Это и естественно, поскольку, по его мнению, жизнь человека походит на изменчивость реки, которая от истока до устья называется одним именем и все же нет двух полностью одинаковых мест на ее протяжении. Такую же „текучесть" представляет собой и человеческий характер, то есть „один и тот же, то злодей, то ангел, то мудрец, то идиот, то силач, то бессильнейшее существо. [...] Человек течет, и в нем есть все возможности: был глуп, стал умен, был зол, стал добр, и наоборот. В этом величие человека".¹⁴ Биографы и мемуаристы-хроникеры часто предупреждают читателей: не надо слепо верить толстовским записям, исповедям, дневникам и воспоминаниям о нем, потому что в своей откровенности он часто пишет и говорит только тенями. Читатель мемуаров часто ощущает, что окружение Толстого отличалось от него самого, но это не так: видимость эта возникает от того только, что совесть и самопознание Толстого более требовательны, чем окружающих его людей в прямом, полном значении этих слов.

Творчество этого всем интересующегося универсального гения составило 90 томов (3000 печатных листов или 50000 страниц). С этим можно сопоставить разве только 43-томное веймарское издание Гете. Экстенсивности творчества соответствует захватывающая интенсивность. Такую глубину познания человека и такую ширину мировоззрения можно было встретить до того времени только у религиозных богословов. Еще никому не удалось вывести единую формулу сущности толстовского универсума: вся занимающаяся Толстым литература представляет всего лишь моментальный снимок. Дезё Костолани (Dezso Kosztolányi) писал в

---

¹⁴ Л.Н. Толстой, *Собрание сочинений в 22 томах. Том 22.* Москва, 1985: 84–85.

1928 году: „Мне надо писать о Льве Николаевиче Толстом, который сто лет назад родился в Ясной Поляне. Только одну статью. Словно мне говорили бы: „Скажи что-нибудь о Вселенной, но коротко и сжато””.¹⁵ К сожалению, кроме русского на других языках до сего времени появилась ничтожная часть из 30-томного эпистолярного наследия (около 10000 писем) и 17-томного дневника, являющихся достоверным отражением внутридушевного развития Толстого. Это гораздо меньше необходимого для того, чтобы читатель получил истинное представление о Толстом, и понял его. Поэтому суждение о Толстом иногда противоположно прямолинейному: „Я вижу в нем человека, отдельного от писателя и пророка” (Костолани (Kosztolányi)). „Человека мы не понимаем, писателя – да” (Страконицкий (Sztrakoniczky)).¹⁶ Оба мнения датируется 1910 годом, годом смерти Толстого.

Раскрытие секрета толстовского универсального гения не удалось и Душану Маковицкому в его дневнике объемом более 200 печатных листов. Протокольная лапидарность его записей отражает ежедневные события. В дневнике рядом друг с другом выстраиваются эпохальные события (русско-японская война, революция 1905 года и т.п.) и подробности будничной жизни толстовского дома; причем автор отнюдь не страдает болезнью карликов, которые постоянно суют нос в физиологические подробности жизни гигантов духа.

Недавно была отмечена девяностая годовщина смерти Толстого. Справедливости ради нам надо бы рассчитаться перед ним с долгами: перевести или заново перевести и издать его дневники, письма, религиозные и публицистические сочинения, появившиеся на сегодня только порусски (*В чем моя вера? О веротерпимости, О жизни, Круг чтения, На каждый день* и т.п.), которые Толстой ценил порою больше своих художественных произведений. Вспомним слова лауреата Нобелевской премии биолога Мечникова, посетившего в 1909 году Ясную Поляну: „И Лев Николаевич сказал, что они то [художественные произведения], что паяц на наружной эстраде перед балаганом: привлекают внимание к настоящей его деятельности, к религиозно-нравственному учению” (3: 423).

Сегодня вокруг Толстого тишина. Отчасти она была нарушена выходом в свет на венгерском языке избранного дневника Маковицкого, являющегося органической частью богатой мемуарной литературы о Толстом.¹⁷

---

¹⁵ Kosztolányi Dezső, Tolsztoj. In: *Költő és prófeta. A magyar sajtó Tolsztojról.* Vál., szerk.: Osztovits Ágnes. Budapest, 1978: 341.

¹⁶ Sztrakoniczky Károly, Tolsztoj. In: *Költő és prófeta. A magyar sajtó Tolsztojról.* Vál., szerk.: Osztovits Ágnes. Budapest, 1978: 257.

¹⁷ *Tolsztojnál Jasznaja Poljanában. Dušan Makovický naplója.* Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta: Gerencsér Zsigmond. Budapest, 1999, 515 p.

HETESI ISTVÁN

Kleopátrától Zinaidáig (Archetípus és intertextualitás Turgenyev *Első szerelem* című elbeszélésében)

Northrop Frye írja *A kritika anatómiájában*, hogy „aligha elfogadható az a kritikai álláspont, amely az eredetit az őseredetivel keveri össze, és azt képzei, hogy a kreatív költő leül egy ceruzával a tiszta papír elé, és különleges teremtoői aktussal *ex nihilo* (Frye kiemelése) létrehoz egy új költeményt. ... Költeményt csak más költeményekből, regényt csak más regényekből lehet létrehozni.” Frye gondolatai az irodalmi folyamatszerűség és a kulturális emlékezet lényeges sajátosságára hívják fel a figyelmet, és ezekkel összefüggésben határozzák meg az alkotói eredetiség fogalmát. Az „igazi különbség az eredeti költő és az utánozó között egyszerűen az – mondja Frye –, hogy az előbbi elmélyültebben utánoz. Az eredetiség nem más, mint visszatérés az irodalom eredeti gyökereihez...” (Frye 1998: 85). Ha Turgenyev művészetét e kritériumok alapján mérjük, akkor minden kétséget kizáróan a világirodalom legerdekesebb és legeredetibb alkotói közé tartozik. Rangját nem kis mértékben magas fokon integráló és szintetizáló képességének köszönheti: úgy is fogalmazhatunk, hogy asszimilál és transzformál mindent, ami műveinek jelentésképző és élménykeltő hatását növeli, ami különlegességét – Frye szavával: eredetiségét – hangsúlyozza. Kettős kötődésű író, akinek szellemi gyökerei részben nemzeti, részben pedig európai talajba mélyednek.

Művészetében az irodalom eredeti gyökereihez való visszatérés nagyon gyakran archetipikus képek és alakok szövegbe idézésével történik. Az archetípusról Jung azt írja, hogy – eredetét tekintve – „az emberiség állandóan megismétlődő tapasztalatainak” a lecsapódása, emellett „egyfajta készség az azonos vagy hasonló mitikus képzetek újra meg újra való reprodukálására” (Jung 2000: 98). A jelenségben – a reprodukálás, az ismétlés mellett – jelen van a változatok keletkezése is, s ezek együtt fontos összetevők az archetípus irodalmi-kulturális hagyományban játszott szerepében. Az irodalom e tárgyú funkcióját Jung nyomán Hankiss Elemér (1970: 74–75) abban határozza meg, hogy „a kollektív tudattalanba süllyedt, feledésbe merült, „archetípusokká” sűrűsödött sokezeréves emberi tapasztalatokat a társadalmi tudat felszínére hozza, s ezzel bekapcsolja az embert a történelem, a nagy emberi tradíciók éltető áramába [Hankiss kiemelése]. Ugyanazok az ősi lelki-pszichikai energiák buzognak hát föl az irodalomban is, mint a mítoszokban, hiedelmekben, vallásokban, álmokban, látomásokban, s a költőnek-írónak nincs is más dolga, minthogy közérthető szimbólumokat találva mintegy „megcsapolja” az archetípusoknak ezt a hatalmas, csordultig telített tudatalatti energia-tartályát”.

Frye nem csak „szerző–mű” relációban gondolkodik: figyel a szöveg önállósodási törekvéseire és a befogadó szerepére is. Az ő szavait idézve: „a költőnek kell megszülnie a költeményt abban az értelemben, hogy neki kell mintegy az agyában kihordania. Amennyire csak lehet, sértetlenül kell kihordania, de ha a költemény életre való, az is igyekszik megszabadulni tőle” (Frye 1998: 86). A „megszabadulásnak” – munkánk szempontjából – kettős értelme van. Az egyik a „mű–befogadó” relációban érzékelhető. A szerzőtől függetlenedett művet a befogadó értelmezi, s ő a mű jelentéspotenciáljából nem, vagy nem csak a szerző által kívánt, sugalmazott jelentésréteg(ek)nek tulajdonít kitüntetett szerepet. „Az archetipusok asszociatív nyalábok, ... komplex változók” – folytatja fejtegetését a teoretikus. „A komplexitáson belül gyakran a tanultságra valló asszociációk fordulnak elő bőséggel, s ezek közvetíthetők, mert egy-egy kultúrában sokan ismerik őket” (Frye 1988: 90). Hogy mennyien, függ a befogadó(k) közegétől, műveltségétől, – a hermeneutika, illetve a recepcióesztétika kifejezésével élve – horizontjától. A „megszabadulás” másik jelentése számunkra az, hogy a műben működésbe lép a szöveg, a nyelv – szerzőtől független – jelentésteremtő energiája, de ez a poétikai jelenség az archetípust már az intertextualitás világával kapcsolja össze.

„*Intertextualitás*nak fogjuk nevezni azt a textuális interakciót – írja a fogalmat bevezető Julia Kristeva (1996: 18–19, a kiemelés tőle származik) –, amely egyetlen szövegen belül alakul ki. A megismerő alany számára az intertextualitás az a fogalom, amely jelzi azt a módot, ahogyan a szöveg a történelmet olvassa, és ahogyan beilleszkedik a történelembe.” Az interakció az idéző és az idézett szöveg(rész) között jön létre oly módon, hogy az előbbi „beidézi”, átemeli és poétikailag „megmunkálja” – asszimilálja, transzformálja – az utóbbit saját szövegterében. A jelenségről Barthes azt írja, hogy „minden *textus intertextus* [az ő kiemelése]; változó szinteken, többé vagy kevésbé felismerhető formában más szövegek is jelen vannak benne; a megelőző vagy környezetét alkotó kultúra szövegei; minden szöveg hajdani idézetekből álló új szövedék” (idézi Angyalosi 1996: 6). Kristeva a „szöveg történelmet olvasó” képességéről, Barthes pedig „a megelőző (vagy környezetét alkotó) kultúra” szövegeiről beszél, és ez eljuttat bennünket addig a gondolatig, hogy a beidézett szöveg(rész)ekben gyakran „közérthető szimbólumokra”, archetipikus képekre, alakokra ismerünk. Így érti Jenny (1996: 23) is, aki szerint valójában „egy irodalmi mű értelmét és strukturáját csupán archetipusokhoz fűződő viszonyában fogjuk fel ... Az archetipikus modellekkel az irodalmi mű mindig egy realizációs, átalakítási vagy áthágási viszonyba lép, s főként ez a viszony definiálja”. A beidézett – archetipusra visszavezethető – szöveg(rész) őriz is, veszít is valamit eredeti jelentéséből, az idéző mű pedig – a szövegek interakciójának eredményeként – gazdagodik jelentéstartalmában.

Az archetipus „magunkénál erősebb hangot vált ki bennünk” – véli Jung. „Aki ősi képekkel beszél, az ezer hangon szól, amit meghatároz, azt megragadja és uralja, majd fölemeli az egyszerűből és mulandóból az öröklét szférájába, az egyéni sorsot az emberiség sorsává teszi” (Jung 1998: 104). A vélekedés tökéletesen ráillik

Turgenyev *Első szerelem* című elbeszélésére. Az erősen önéletrajzi alapokon építkező mű az első szerelem eseményéről és a hozzá kapcsolódó belső élményekről szól. Vlagyimir egyszeri szerelmi története (pontosabban: annak emléke) elszakad a hős és Turgenyev első szerelmének történetétől (annak emléktől), és az általános emberi tapasztalat, az első szerelem megjelenítőjévé válik, de még itt sem áll meg: a szenvedélyes szerelem mindent elsöprő erejének kifejezője lesz, legalábbis ahogy ezt Turgenyev értelmezi. Mindhárom fontos szereplő, Vlagyimir, Zinaida és V. úr az „uralkodás–szenvedély”, a „szabadság–rabság” ellentétpár feszültségében létezik, és ez a feszültség valamennyiük számára drámai módon szűnik meg. A cselekményidőben felmerül számukra az uralkodás és a szabadság, a hatalom és a függetlenség megvalósításának (képzelt vagy reális) lehetősége, sorsukat azonban nem egyéni akaratuk, személyes boldogságtörekvésük határozza meg, hanem a szerelmi szenvedély emberi erő feletti hatalma. Turgenyev szerint ugyanis – mint ismert – a szerelem az élet, a természet megnyilvánulása, s törvényeit cselek, és nem az egyes emberi akarat, irányítják. A hősök sorsában örök érvényű törvények teljességéről van tehát szó, és az író olyan művészi eszközöket, eljárásokat alkalmaz, amelyek a folytonos visszatérés, az állandóság, az univerzális érvény gondolatát erősítik. Mozdósítja rendkívüli nyelvtudását, műveltségét, kulturális emlékeztét, kifejező szimbólumokat találva idézi fel az európai szellem kincsházának toposzait, archetipikus képeit, alakjait és emeli be őket – intertextuális eljárások segítségével – művei világába. Dolgozatunk – egy terjedelmesebb írás részeként – az *Első szerelem* megelőző kultúrákhoz fűződő viszonyát igyekszik megvilágítani egyetlen kérdéskör segítségével. Azt vizsgáljuk, hogy Zinaida alakján hogyan tűnik át a hatalom és a szenvedély különböző kultúrák általi archetipikus megjelenítőjének, Kleopátra királynőnek a képe, hogy a – jungi „női-ség” archetipusának jelentését átfogalmazó – „kleopátraság” jelenségének mi lesz a sorsa Turgenyev újraértelmezésében.

Az elbeszélő már első megjelenésétől fogva Zinaida uralkodói vonásait hangsúlyozza. A lány szépségével, természetével, okosságával és pszichikus tulajdonságaival önként meghódolásra készíti környezetét. Vlagyimirhez fűződő viszonyát már a mű eleji fonalgombolyítás-jelenet tisztázza. Az epizód – archetipusig visszavezethető potenciális tartalma révén – kitágítja a találkozás jelentését. „Segítene nekem gyapjúfonalat bontogatni?” – idézi fel a történetmondó Vlagyimir Petrovics az eseményt. „Akkor jöjjön csak ide hozzám. Intett a fejével s kiment a fogadószobából. Én utána indultam. ... A hercegkisasszony leült, elővett egy matring piros gyapjúfonalat, helyet mutatott nekem a vele szemben lévő széken, gondosan kioldotta s a két kezemre tette.” Majd később: „Könnyedén ráütött az ujjaimra. – Tartsa egyenesen a két kezét! – S nagy szorgalommal elkezdte gombolyaggá tekerni a fonalat” (Turgenyev 1958: 232–233). A jelenet kifejezi, hogy a tizenhat éves ifjú, aki – apró intertextuális utalás – olykor lovagi torna hőseinek képzeletét magát, nem egyenrangú partnere a huszonegy éves lánynak, és Zinaida szimpátiával egyes fölénytel kezeli rajongóját.

Ha az epizód szövegének összetételét vizsgáljuk, akkor a szövegköziség jelenségének feltárásával más jelentésrétegre is bukkanhatunk. A fonalgombolyítás (a

kézre verés mozzanatával) az „uralkodó nő – alárendelt férfi” szituáció – néven nem nevezve is – Héraklész (Herkules) és Omphalé mítoszára utal vissza, amelyben a hős Lúdia királynőjének fogságába kerül, és – egyebek között – méltatlan feladatok teljesítésével, például fonalgombolyítással tölti idejét. „A szóbeszéd szerint könnyűvérű ión lányok társaságában ... huzigálta a gyapjúszálat a csillogó kosárból, és gombolyította a fonalat, s reszketett, ha úrnője megszidta. Azt is beszéltek, hogy Omphalé még meg is verte arany papucsával, ha ügyetlen ujjaival eltörte az orsót” (Graves 1970, II: 258). A mítosz azt fejezi ki, hogy még az erős és hős férfi is könnyen rabszolgájává válhat az érzelmi szenvedélyét és hatalmi vágyát kiélni akaró nőnek. Vlagyimir és Zinaida történetével összevetve a mitológiai eseményt azt látjuk, hogy az elbeszélő nem csak asszimilál, hanem transzformál is, amikor a hagyományt saját szövegében megidézi. Megmarad az „uralkodó nő – alárendelt, rab férfi” ellentétpár, de a férfi pólusán nem erős egyéniség, hanem a „puha viasz” Vlagyimir foglal helyet, és Zinaidáról sem lehet – az uralkodói egyéniséget leszámítva – azt mondani, hogy ő Omphalé. A mitológiai hősnő alakjában együtt meglévő „hatalom és szenvedély” jelentéspár pedig egymást kizáró módon funkcionál Zinaida feltáruuló jellemében és kibontakozó sorsában. Amikor ez bekövetkezik, akkor Héraklész pólusán már nem Vlagyimirt, hanem az apát találjuk. Az „eredeti gyökerekhez”, a mítoszok világhoz való műeleji jelöletlen, tehát hivatkozás nélküli intertextuális visszatérés mintegy előkészíti a hagyománnyal folytatott nyitabb és intenzívebb dialógus későbbi megjelentését.

Ha Zinaida uralkodó személyiség, akkor – a Vlagyimir tudatalattijában az „apa” és a „hős” archetipusának képzetait is hordozó – Pjotr Vasziljevics V. nem kevésbé az. Saját útját járó egyéniségében van fensőbbiség és egoizmus, enyhén démonikus vonásokkal színezve. „Vedd el magad, amit tudsz, de másnak meg ne hódolj; csak önmagadé légy – ebben van az élet egész tudománya” – oktatja fiát. Szellemét Nyugat-Európa személyiségkultusza, romantikus individualizmusa táplálja, erre utalnak a szabadságról és az akaratról alkotott fogalmai: „– Szabadság... tudod-e, mi tud az embernek szabadságot adni?... Az akarat, a saját akarata, s ez olyan hatalmat ad, mely különb a szabadságnál. Tudj akarni – és szabad leszel s uralkodni fogsz” (Turgenyev 1958: 244). Szavaiban nem csak a nyugati (byroni) kultúra hatását érezzük, hanem – más forrású szöveggköziséggel – Pecsorin hasonlóképpen európai szellemiségből táplálkozó, romantikus-démonikus, fensőbbiséges gondolkodását is. Hatalmát és szabadságát motívumként ismétlő tárgyak, az ostor és a ló (a lovaglás – ismét érintkezés Pecsorin alakjával) is jelképezik. Amikor először hall Zinaida másokat meghódításra készített egyéniségéről, „ült a padon s lovaglóostorának végével rajzolgatott a homokba”, majd „parancsot adott: nyergeljek meg a lovát. Kitűnő lovas volt,... a legszilajabb lovat is meg tudta zabolázni” (Turgenyev 1958: 245). És kilovagol: a „hatalmi jelképek” birtokosa magabiztosan hódítani indul – Zinaidához.

A lány másképpen uralkodó egyéniség, mint V. úr. Fölötte áll környezetének, de nincs benne démonikus individualizmus, bár a romantikától – Byront és Pus-kint is olvas – öröklő a hősvárás motívumát. „Nem; én az olyanokat szeretni nem tu-

dom – mondja –, akikre felülről kell nézmem. Nekem olyan férfi kell, aki uralkodni tud rajtam” (Turgenyev 1958: 247). A homályos, gyakran szeszélyességgel párosuló, célkereső türelmetlenség, az alárendelődés, az ideál követésének vágya nem nyugati, hanem keleti gyökérzetű tulajdonság. Zinaida környezetében – más turgenyevi hősnőkhöz hasonlóan – kiemelkedő személyiséget nem talál. V. úr az egyetlen jelentős férfi, akire felfigyelhet, és akibe beleszeret. Fokozatosan tudatosítja önmagában, hogy nem ura érzelmeinek, a szenvedély elháríthatatlan cröként hatalmasodik el rajta, és sodorja a kilátástalan jövő felé. „Hogy nem tud szívem nem szeretni” – idézi Puskin verssorát, majd kiegészítve, önmagára vonatkoztatva megismétli: „Hogy nem tud szívem nem szeretni – nem tud, bárhogya akarja!” (Turgenyev 1958: 249). A beidézett sornak eredeti, puskinsi kontextusában más értelme van: a költemény lírai hősnének hangulata „könnyű” is, „szomorú” is, „fényes”, amolyan bánat nélküli bánat jellemzi. Itt, a szöveg és az előszöveg interakciójaként létrejött intertextuális térben a textus nyomasztóbb hangulatot jelöl. A hősnő küzd a világ szemében vétkes, fenyegető érzelmei ellen, de sejti, hogy a szenvedély hatalma erősebb akaratánál, és legyőzi őt. Ez egyben korábbi önmaga megtagadását is jelenti: feladja uralkodói helyzetét és függetlenségét.

Az individuális probléma – a természet erőinek érvényesülése folytán – egyetemessé tágu. Az általános emberi léptéket erősíti, hogy – Frye (1998: 114) szavaival – „magának a művészetnek a törvénye teljesül: örökösen megújítja magát önnön mélységeiből”. Ez a mélység, a hagyomány világa, a mítoszoktól Plutarkhoszon át Shakespeare-ig terjed, azaz a befogadó újra az archetipikus képiség és a szövegköziség jelenségével találja magát szemben. Zinaida „költött történetet” mond el „alattvalóinak”: „– Fialat lányok csoportját írnám le... éjjel van s ők egy nagy ladikon lebegnek – csendes folyón. Süt a hold, fehér a ruhájuk, fehér virágkoszorú a fejükön, s valami himnuszfélét énekelnek” (Turgenyev 1958: 252). A lány elbeszélése megfelel Antonius és Kleopátra első találkozásának, úgy, ahogy azt Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzokban*, illetve Shakespeare az *Antonius és Kleopátrában* leírja. Plutarkhosznál (1978, II: 768) olvassuk: (Kleopátra) „Aranyozott fedélzetű bárkáján biborvitorlákkal hajózott fel a Küdnosz folyón; az ezüstevezők ütemes csapásai egybeolvadtak a fuvola, a pánsíp és a lant hangjával. Maga Kleopátra aranyhímzésű baldachin alatt feküdt, ugyanolyan díszes öltözetben, ahogyan Aphrodité szokták lefesteni. ... Legszebb rabnői Nérciszeknek és Khariszoknak öltöztetve álltak a kormányrudon.” Shakespeare, amikor egyik hősével, Enobarbussal mondatja el a jelenetet, gyakran szó szerint, a részletekig menően híven követi Plutarkhoszt. „Egy gályán ült – meséli Kleopátráról Enobarbus –, mint égő trónuson,/ A vízen égett, vertarany hajó,/ Bibor vitorla, olyan illatos,/ Hogy bódultan belészeret a szél,/ S fuvolaszóra ezüst evezők/ Szerelmes táncra kelt vizekbe vágnak/ Ő maga pedig minden leírást/ Koldussá tett, ahogyan ott hevert,/ Fölötte mennyezet, aranybrokát,/ Szébb, mint Vénusz-kép.../ Udvarhölgyei, mint Nércidák,/ Szolgálták hódolva, megannyi scellő” (Shakespeare 1988: 870). Shakespeare hősnője – Plutarkhoszéhoz hasonlóan – tudatosan készül Antonius meghódítására, hogy célját – hatalmának (és Egyiptom biz-

tonságának) megerősítését elérje, s így válik a szenvedélyes szerelem nőalakjának archetipikus megtestesítőjévé. Ennek hatást fokozó kifejező eszköze az érzéki benyomást keltő színek, szagok és hangok sorolása, mint például a tárgyak arany, ezüst vagy bíbor színe, a bódító illatok és zene, s magának Kleopátrának Aphroditéhoz, Vénuszhoz való hasonlítása. A hatalom és a szenvedély archetipikus képi megjelenítése Plutarkhosznál és Shakespeare-nél egybefonódik, kifejezve az uralkodónő kettős szándékát. Turgenyev kötődik a hagyományhoz, de át is alakítja. Az ő uralkodónője, Zinaida – részben vágyva, részben akaratlanul – úgy halad szerelmi szenvedélye felé, hogy kész lemondani érte „királynői” pozíciójáról. Irodalmi előszövegekre építő költött története ezáltal dialogizál a hagyománnyal, és képzeletbeli hősnőjének megjelenésében – Esterházy kifejezésével – „billegetést vagy remegést”, áttűnést érzékelnünk egyrészt Kleopátra, másrészt Zinaida alakja között. Mások a megjelenítés képei is: Zinaida hősnőjét a (szerelmi) áldozatra szánt tisztaság és ártatlanság színe jellemzi: a hősnő, valamint a többi lány ruhája fehér, és fehér virágkoszorút viselnek fejükön.

Az érzékiség, a bódulat hangjai, színei és illata a transzformáció eredményeként máshonnan, nem a lánytól és nem a hajóról származnak: mintegy érzékeltetve, hogy – Kleopátrával ellentétben – nem a lány a kezdeményező, hanem az események történnek vele: „Egyszerre: zaj, nevetés, fáklyák, csörgő dobszó a parton. Bacchánsnők csapata érkezik futva, dalolva, kurjantva. ... azt szeretném – mondja Zinaida –, hogy a fáklyáknak vörös legyen a lángja s erős a füstje, s a bacchánsnők szeme villogjon a koszorúk alatt, a koszorúk pedig sötétek legyenek. Ne felejtse ki a tigrisbőröket se és a csészéket, meg az aranyat, a sok, sok aranyat. A nők az ókorban aranykarikákat viseltek a bokájukon” (Turgenyev 1958: 252–253). Ez már a bacchanália képi felidézése, és ha Antonius és Kleopátra – Plutarkhosz és nyomában Shakespeare szerint is – élvezettel veti bele magát az ilyen mámoros mulatságokba, akkor kettőjük történeténél is mélyebb gyökerű. Ha igazat mond Frye (1998: 116), miszerint „az irodalmi archetípusok nyelvtana” a mitológia, akkor mi, értelmezők eljutottunk ehhez a grammatikához, a mítoszok világához. A bacchanália ugyanis Dionüszoszhoz (Bakkhosz = Dionüszosz), a szőlő, a bor és a mámor istenéhez kötődik, aki megfordul Egyiptomban is. Plutarkhosz (1978, II: 801) tanúsága szerint „Antonius azt hitte magáról, hogy Herkules kései utódja, és mert életmódjával mindenáron Dionüszoszt akarta utánozni, új Dionüszosznak hívták”. A mítosztól tehát a történetíráson át Shakespeare-ig, majd Turgenyevig vezet az út. Hogy Zinaida elbeszélésében a lányokat bacchánsnők csapata hívja-vonzza a part felé, az a jelenet tartalmát az egyetemesség irányába tágitja. Itt már az emberi akaraton kívüli természeti, természetfeletti erők lépnek működésbe. Ezt hangsúlyozza a víz archetipusának megjelenése. A fehér ruhás lányok „egy nagy ladikon lebegnek – csendes folyón”. Érezzük a folyó méltóságát, nagyságát és felszínén az ember alkotta tárgy, a hajó erőtlén, könnyű lebegését. A folyó – a természet megtestesítője – egyszer csak „viszi őket a part felé” (Turgenyev 1958: 253). A víz archetipusa Turgenyevnél gyakran az életárban jelenik meg, amely végtelen erejénél fogva sodorja magával az embert a boldogság vagy – még gyakrabban és tartósabban – a boldogtalanság, a halál, a pusztulás felé. Az ar-

chetípusban az élet törvényeinek örökvényűsége, állandó ismétlődése fejeződik ki. Zinaida hősnőjén a természet kifürkészhetetlen törvényei teljesednek be, amikor az életár a bacchánsnők, a szerelmi szenvedély irányába viszi. A mese azonban mást is mond: a lány ugyanis várja a szenvedély beteljesedését, ezért önként hagyja el a háját, beleveti magát az árba, hátra hagyva ártatlanságának fehér füzéres szimbólumát. Zinaida előadásában: „egyszer csak felemelkedik közülük az egyik... Ezt szépen kell leírni: hogy áll csendesen a holdfényben s hogy ijednek meg társnői. Már átlépett a ladik peremén, a bacchánsnők körülfojták s elragadták az éjszakába, a sötétségbe... Aztán: gomolygó füst... és elkeveredik minden. Csak a sikongásuk hallszik még, a lány koszorúja ott maradt a parton” (Turgenyev 1958: 253) A fehér szín mint az ártatlanság jelképe, valamint a koszorú mint hatalmi szimbólum nem illik a bacchanáliához. A hatalom és a szenvedély motívumai Turgenyevnél – Plutarkhosztól és Shakespeare-től eltérően – elválnak egymástól, az utóbbi mindenható ereje diadalt arat az előbbi felett.

„Ezt szépen kell leírni” – utasítja mintegy önmagát Zinaida, s ezzel sejtetni engedi személyes érdekelttségét a történetben. A személyes aktualitás – túl a mesén, most már az elbeszélés cselekményének szintjén – szavakban is megfogalmazódik. „– Mihez hasonlítanak ezek a felhők? – kérdezte Zinaida ... szerintem olyanok, mint azok a bíborszínű vitorlák, melyek Kleopátra hajóján feszültek, amikor Antonius felé utazott”. Az uralkodás és a szenvedély bíbor színe az antikvitásból, Kleopátra dagadó vitorlájáról most a XIX. századi történetbe kerül át, a hősnő felhőjének jelzőjévé válik. „És hány éves volt akkor Antonius? – kérdezte Zinaida. ... – Bocsánatot kérek – kiáltott fel Lusin – túl volt a negyvenen. – Túl a negyvenen – ismételte meg Zinaida, gyors pillantást vetve reá” (Turgenyev 1958: 253–254). Plutarkhosz írja, hogy megismerkedésük idején Kleopátra huszonöt, Antonius pedig negyvenkét-negyvenhárom éves. Zinaida az elbeszélésben huszonegy esztendő, Pjotr Vasziljevics pedig negyven. A korkülönbség hasonlósága Zinaida tudatában a lány és Pjotr Vasziljevics történetét a szenvedélyes szerlelem archetipikus megjelenítőinek, Kleopátrának és Antoniusnak a históriájával köti egybe. Az összekapcsolódásban az érzelm ismétlődésének gondolata fejeződik ki. Azt sugallja, hogy a XIX. századi szerelmi történetben éppúgy általános emberi törvények nyernek egyéni sorsokban lecsapódó formát, mint ahogy ez Antonius és Kleopátra szerelmében is volt.

Zinaida elbeszélése úgy „mű a műben”, hogy bonyolult szálakkal kapcsolódik az európai irodalmi és kulturális hagyományhoz, és a hagyomány – a lány költött történetével együtt – tematizálódik Turgenyev művének egészében. Vlagyimir – most már a fő történet szintjén – az ablakból kitekintő Zinaidát figyel: „Fehér ruha volt rajta – s ő maga is, arca, válla, keze olyan fehér volt, mint a fehérített vászon. Sokáig mozdulatlanul állt, sokáig nézett összevont szemöldökei alól mozdulatlanul egyenesen előre. ... Majd összeszorította a kezét, erősen, nagyon erősen, az ajkához vitte, a homlokához – s hirtelen szétterpesztett ujjaival hátravetette füle mellől a fűtöket, megrázta haját s egy elszántságot kifejező, felülről lefelé irányuló fejmozdulatot téve, becsapta az ablakot” (Turgenyev 1958: 260). Itt most Zinaida és az általa teremtett

lányalak között figyelhető meg párhuzam: Zinaida éppoly fehéren áll az ablakban, mint a lány a hajón, és éppúgy sorsdöntő elhatározásra jut, mint hősnője. És ha Turgenyev leányalakjai elhatározásra jutnak, többé nem haboznak, hanem ingadozás nélkül fognak hozzá döntésük realizálásához, még ha lépésük tragikus is. Büszke méltóságuk is a tragikus hősnőkéhez hasonlatos. „Ez a szelíd, meggondolt lány – ugyanaz a Zinaida volna, akit ismertem?” – töpreng Vlagyimir. „A járását is nyugodtabbnak láttam – s mintha egész alakja fenségesebb és karcsúbb lett volna...” (Turgenyev 1958: 261). Ez egy személyben Zinaida, a történet hősnője, de a hajón sorsát nyugodtan váró és annak elébe menő lányalak is, emellett maga Kleopátra királynő, Turgenyev költői fantáziáján átszűrve és kortársi nőalakként újjáteremtve, újraértelmezve.

Zinaida fantáziája ekkor újabb költött esetet teremt, újabb kis művet a műegészen. A mesészerű történet újra Kleopátrára utal vissza. „Képzelsenek el egy pompás palotát; nyári éjszakát s egy csudaszép bált. Egy fiatal királynő bálja ez. Mindenütt arany, márvány, kristály, selyem, fény, gyémánt, virág, jó illatú füst: a fényűzésnek minden leleménye. ... a férfiak valamennyien a királynőbe szerelmesek. Magas és karcsú... kis aranydiadém van fekete haján” (Turgenyev 1958: 262). Az emlékezetét mozgósító befogadónak Alexandria jut eszébe, a pompakedvelő, értelmével, szépségével és vonzerejével uralkodó Kleopátra és palotája. Az intertextuális érintkezés rejtett, az elbeszélőnek nincs szüksége az archetipikus alak újbóli, nyílt megnevezésére. Talán azért sem, mert a mese hősnője elkanyarodik archetipikus elődjétől és szavaival a turgenyevi lányalakokhoz, konkrétan a mesemondó Zinaidához közeledik: „maguk uraim ... mindannyian készek lábaim előtt meghalni értem, uralkodom magukon... de ott a csobogó víz mellett áll és vár reám az, akit szeretek, aki uralkodik felettem... és bizonyos benne, hogy ott leszek – s ott is leszek, és nincs olyan hatalom, mely vissza tudna tartani...” (Turgenyev 1958: 263). A mesealak és Zinaida hasonlósága annyira feltűnő, hogy környezete is felismeri: „Te magad vagy a királynő!” – gondolja Vlagyimir. A mese Kleopátra-történetéhez viszonyított más-sága abban van, hogy hősnőjéből hiányzik a másodlagos szándék: nem uralmát akarja megőrizni vagy megerősíteni, mint a történelmi hagyomány szerint Kleopátra, az ő Antoniusa nem gazdag, nem övezi hírnév, de férfi, akit követni lehet, s mert a szerelem sorsszerű: követni kell, és olyan személyiség, aki miatt „édes feláldozni magunkat másokért”. Amit a Kleopátra-történettel érintkező mese előre jelez, a cselekmény szintjén bekövetkezik. Az elbeszélő történet jelen idejében a kertben, a szökökút környékén – mintha Zinaida meséje elevenedne meg – Vlagyimir női alakot vél elshanni, elfojtott nevetést, majd ablak zörrenését hallja. A szökökútnak van archetipikus értelme: a víz ösképéből a magasba, az ég felé törekvés jelentését idézi fel, mintegy a királylány és Zinaida boldogságvágyát hangsúlyozva. Így rétegződik egymásra szöveg és előszöveg, történet és előtörténet, és a különböző rétegek – dialogikus interakciójukban – így hoznak létre költői többletjelentést.

A szimbolikus jelentésű tárgyak – a ló és az ostor – utolsó ismétlődése az apa és Zinaida kapcsolatának drámai másságára utal. A jelenet kezdetén V. úr még

uralkodó, aki délcegen ül az élet nyergében. Zinaidához érve azonban leszáll a lováról és gyalog megy a lány házához, a kantárt Vlagyimirnak adva. A fiú távoli szemlélője a találkának. „Mintha apám valamit nagyon erősen hajtogatott volna. Zinaida hangjában vonakodás volt. Még most is látom az arcát – bánatos, komoly szép arc volt, odaadás, bú, szerelem és kétségbeesés tükröződött rajta – más szót nem találok a kifejezésére. Egy-egy kurta szóval felcselezte, nem emelte fel a szemét, csak elmosolyodott – alázatosan, de makacsul. ... Egyszerre számomra hihetetlen dolog történt a szemem láttára: apám hirtelen felemelte a korbácsot ... s éles csapást halottam, mely a könyökig meztelen kart érte... Zinaida megremegett, szótlanul ránézett apámra, lassan ajkához emelte karját s megcsókolta a rajta pirosodni kezdő sebcsíkot. Apám eldobta a korbácsot, gyorsan felszaladt a kis lépcsőfokon s berohant a házba” (Turgenyev 1958: 275–276). A jelenet két, szenvedély által leigázott ember utolsó találkozását írja le. V. úr még érvényesíteni szeretné akarátát a lány fölött, Zinaida mélységesen szereti őt, de nem enged. A férfi az uralkodás jelképével sújt le rá, s ő alázattal, szerelemmel fogadja ezt. V. úr hatalma ekkor véget ér. Nem uralkodó már sem a hős, sem a hősnő: mindketten rabjai a szerelmi szenvedélynek, mindkettőjük felett a természet emberi akarattal nem irányítható szeszélye uralkodik.

„Lám, ez a szerelem, ... ez a szenvedély!” (Turgenyev 1958: 276) – tűnődik Vlagyimir, aki az érzelm turgenyevi értelemben vett mindkét fajtájával szembesül. Átéli saját, fájdalmasan poétikus szerelmét, és tanúja a másik két hős pusztító szenvedélyének. Zinaidát sodorja a bíbor színű ár, és Vlagyimir álmában a lány homlokán nem Kleopátra koronáját vagy költött meséje királynőjének fehér virágfüzérét viseli, hanem Pjotr Vasziljevics ostorcsapásának piros csíkos nyomát. A piros csík az álmokképben a hősnő karjáról a homlokára kerül, és ezáltal szimbolikus értelmet nyer. A letörölhetetlen jegy nem az uralkodás, hanem a rabság bélyege.

Pjotr Vasziljevics „szabadsága” és „másnak meg ne hódolj” elve is viszonylagos: Zinaida iránti szenvedélye elviseli haláláig, sőt, annak előidézője lesz. „Fiam – írja halála előtt –, félj a női szerelemtől, félj ettől a boldogságtól, ettől a méregtől...” (Turgenyev 1958: 277). Ez már nem az uralkodó, hanem a szenvedély rabságába esett ember kétségbeesett üzenete, és mert halál előtti, egyben élettapasztalatának credója is. Zinaida csak néhány évvel éli túl kegyesét. A létezés törvényei nincsenek tekintettel az egyes embernek törekvéseire.

Egyéni boldogságát nem tudja megvalósítani Vlagyimir sem. „De mi valósult meg mindabból, amit reméltem?” – kérdezi a már negyvenéves, múltjára visszatekintő elbeszélő. „És most, mikor már esti árnyékok kezdenek ráborulni az életemre, mi maradt számomra üdítőbb és drágább, mint emlékei annak a gyorsan elfutott reggeli tavaszi viharoknak?” (Turgenyev 1958: 278–279). Az első szerelem, mint élmény, elsodorja világról és önmagáról alkotott romantikus illúzióit, a boldogság elérhetőségének káprázata – agglégényi sorsából fakadóan – többé nem tér vissza, ugyanakkor mint emlék – „üdítőbb és drágább” minden más emlékénel.

A mű szövegében különböző jelentéssíkok fonódnak egybe: ha a hősök sorsát tekintjük, az egyéni boldogság turgenyevi behatároltságát érzékeljük. Az individuális

életet ugyanakkor a háttérben nemzeti sors determinálja. „Talán bizony olyan nagy öröm élni?” – kérdezi Zinaida. „Nézzen csak körül... Mondja: szép ez? Vagy azt hiszi, hogy én ezt nem értem, nem érzem? ... s maga komolyan azt állítja, hogy egy ilyen élet megéri, hogy ne kockáztassunk egy pillanatnyi élvezetért – boldogságról nem is beszélek” (Turgenyev 1958: 251–252). Gondolatai mögül felsejlik az az értelmezési lehetőség, hogy a hősök sorsa az orosz élet terméke, amely nem ér annyit, hogy kockára ne tegyék.

Az egyéni sors és az orosz élet ugyanakkor az egyetemes emberi lét áramában értelmeződik, s ez adja a mű jelentésének harmadik síkját. Zinaida, Vlagyimir és Pjotr Vasziljevics cselekményidőben megélt, egyszeri szerelmi történetének palimpszesztjén átszüremlik a múlt, és az intertextuális térben Antonius és Kleopátra szenvedélye, hatalma és bukása tragikus sorsot jövendől előre. Az újra láthatóvá váló régi írás az új szöveg jelentésébe hatolva univerzális érvényű üzenetet közöl: az élet, a természet törvénye örök, az ember törekvései, vágyai pedig végesek. Az emberiség archetípusai a mítoszokban öltönek alakot, és onnan a kulturális emlékezet révén vándorolnak irodalmi alkotásból alkotásba. Szimbolikus tematikus közhelyekként utaznak műből műbe, összekötve jelent és múltat, írást és hagyományt. Az egyszeri és a mulandó így lesz ismétlődő és örök.

IRODALOM

- Angyalosi Gergely 1996, Az intertextualitás kalandja. *Helikon* № 1–2, 3–9.
- Frye, N. 1998, *A kritika anatómiája*. Ford.: Szili József. Bp.: Helikon.
- Graves, R. 1970, *A görög mítoszok I–II*. Ford.: Szigyártó László. Bp.: Európa.
- Hankiss Elemér 1970, *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Bp.: Akadémiai K.
- Jenny, L. 1996, A forma stratégiája. Ford.: Sepsí Enikő. *Helikon* № 1–2, 23–51.
- Jung, C. G. 1998, Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közti összefüggésről. Ford.: Szilágyi Lilla. In: Bókay Antal – Erős Ferenc, *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Bp.: Filum K.
- Jung, C. G. 2000, *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Ford.: Nagy Péter. Bp.: Európa.
- Kristeva, J. 1996, A szövegstrukturálás problémája. Ford.: Kovács Tímea. *Helikon* № 1–2, 14–23.
- Plutarkhosz 1978, *Párhuzamos életrajzok I–II*. Ford.: Máthé Elek. Bp.: Magyar Helikon.
- Shakespeare, W. 1988, Antonius és Kleopátra. Ford.: Vas István. In: Shakespeare, W., *Összes drámái I–IV: III. Tragédiák*. Bp.: Európa.
- Turgenyev, I. Sz. 1958, Első szerelem. Ford.: Aprily Lajos. In: Turgenyev, I. Sz., *Első szerelem. Elbeszélések*. Bp.: Európa.

HOLLÓS ATTILA

Adalékok *-inc* végű népneveink történetéhez

A népnevek történetének kutatását erősen megnehezíti, hogy szótarozottság hiányában hosszú időn át csak útleírásokban, néprajzi feljegyzésekben stb. maradtak fenn.

A magyarba *-inc* végződésű került etnonimák biztosan az orosz *-инец* (Npl *-инцы*) végű főnevek átvételei. Az oroszok ugyanis gyakran alkottak *-инец* (< *-in-* + *-ьсь*) képzővel népneveket (vö. Hajdú 88). Ezeket az etnonimákat a német nyelv vagy úgy vette át, hogy a Npl *-инцы* végződésének az *-ы* flexióját saját többesszámvégződésével helyettesítette (például, *абинцы* > ném. *Abinzen*, *камасинцы* > ném. *Kamassinzen*, *качинцы* > ném. *Katschinzen*, *кураминцы* > ném. *Kuraminzen*), vagy az így kapott tőhöz *-er* képzőt tett (például, *барабинцы* > ném. *Barabin(t)zer*). Az orosz nyelven belül előfordul az *-ец* képző elhagyása (például, *абазинцы* > *абазины*, *лезгинцы* > *лезгины*). Ez a folyamat tükröződhet a ném. *Abasiner*, *Barabiner*, *Ukiner* szóalakokban is, bár ezeket a német utazók a helyiektől hallott *Abasa*, *Baraba*, *Uka* szavak alapján talán orosz előzmény nélkül is megalkothatták.

Az *-inc* végződésű népnevek a magyarban hasonló elv szerint alakultak ki, mint a németben. Azt viszont, hogy közvetlen átvételek-e, vagy német közvetítéssel kerültek a magyarba, csak tüzetes szótörténeti vizsgálat dönthetné el. Jelenleg biztosan csak akkor mondhatunk, ha a magyar alak olyan helyesírási jeggyel rendelkezik, amely csak a németből származhat. Az *оцетинцы* és az *укинцы* esetében pedig adósak maradtunk az orosz forrásadattal, de ezen orosz szavak meglétét a magyar alakok akkor is kétségtelenné teszik, ha az adott szóalakat egyelőre sem az oroszból, sem a németből nem sikerült kimutatnunk. Az eddig gyűjtött anyag alábbi közlése éppen ezért remélhetőleg így is érdeklődésre számíthat.

abaszinc 1895: Kaukázusi népek [...] I. A nyugati csoport [...] 1. az abkházok és *abaszincek* törzse (42,205 lak.), melyek a XVII. sz.-ban telepedtek le a Kubán mellékfolyóinak partjaira (Pall 10: 281); – 1914: nyugati csoport, a Kaukázus Ny.-i lejtőjén, a Kuban és Detryna folyók mentén a Tasan félsziget síkságáig terjedő terület népei, így az abkházok, *abaszincok* stb. (RévL 11: 368). – Vö.: *Abazok* pl 1823 HM I: 137; *abaza* 1895 VU 42: 453; *abaszinok* 1936 ÜILex I: 5. .

= abaza.

< or. *абазинцы* Npl 1793 'Abasiner' СЛXVIII 1: 8.

abinc 1893 Pall 1: 27; RévL 1: 29; – 1893: *Abinzok*, tatár nép a tomszki kerületben, azelőtt a felső Tom mellett, most jobban délre, főleg Koliván ércdus hegyci között, a Kondama s Mraze folyók partjain; vadászattal, halászattal, s vasiparral fog-

lalkoznak (PallL 1: 27); – 1897: híres vadászok és halászok az *abincek* v. *abieiba* törzs tagjai a Tom felső folyásánál (PallL 15: 961).

= abai tatár (a sórokhoz tartozó szibériai tatár néptörzs).

< or. *абинцы* Npl 'Abinzen' 1890 BE 1: 35; az *Aba* folyónévből.

A magyarban német közvetítéssel.

akinc 1893 PallL 1: 245; *akinc* RévL 1: 128; *akincok* 1912 RévL 5: 24.

= csecsen.

< or. *аккинцы* Npl ВЭСК 162; vö.: *акины* Npl 1863 Толль 1: 50.

asetinc l. *oszetinc*.

barabinc 1893: *Bárábinc*, az Irtis és Ob folyók közt levő Baraba-pusztaság (Szibéria) török törzsének neve (PallL 2: 621); – 1911: *barabinc* RévL 2: 583.

= baraba (tatár néptörzs).

Vö. ném. *Barabintzer*, *Barabintzisch* (1730 SUA 8: 440, 396).

< or. *барáбинцы* Npl 1872 'Barabiner, Baraba-Tataren' RadlPr 1/4: XII, ФЭС 1: 123.

kacsinc 1885: A *kacsinczek*, kikbe annyi szomszéd szamojed törzs beleolvadt, [...] Azelőtt mint nomádok a Kacsá partjain, Krasznojarszk vidékén bolyongtak (VTF 117); *kacsinczok* (VTF 315); – 1893: Dél-Amerikában a pampák lakóinál és araukánoknál ugyancsak tilalmas az A[nyós]-sal beszélni, a szemébe nézni v. a nevét ki-ejteni. Az ázsiai osztyákok és *kacsincsek* [!] is hasonló szokásoknak hódolnak (PallL 1: 736 = RévL 1: 722); – 1895: *Kacsincok*, török-tatár törzs az alsó Abakan mellett, Jenisszejszk kelet-szibériai kormányzóság Minusz-szinszk nevű kerületében. A *K.* csak a XVII. században vándoroltak a középső Jenisszeitől, Krasznojarszktól dél felé az Abakan mellé (PallL 10: 2); – 1914: *Kacsincok* (kaskalar, kaslar), a birjusszi, illetőleg abakani tatárok egyik töredéke (RévL 11: 104). – Vö.: *kacsin* 1937 ZsFuR 18.

= hakasz (török-tatár néptörzs).

< or. *качинцы* Npl 'Kátschinzen' 1868 RadlPr 4/2: II; a *Каца*, a Jenyiszej mellékfolyója nevéből (ФЭС 2: 214).

kamaszinc 1885: Az Abalakov nemzetsége vagy az erdei *kamaszinczek* szamojed eredetűek (VTF 120); *kamaszinczok* (VTF 751); – 1895: *kamasszincok* pl PallL 9: 905 (*Jenisszejszk* a.); *Kamasszincok*, délszibériai szamojed nép, mely a Jenisszeihez tartozó Kan és Mana kis folyók melletti pusztán él (PallL 10: 80); *kamasszincok* 1914 RévL 11: 177; 1925: Sz[amojed] még [...] a jis-kisi, sor, kojbal, karagaz, *kamaszinei* [!], mator stb. a Szajan hegységben és Jenisszei mentén szétszórt törzsek (RévL 17: 340). – Der.: *kamassini* mn 1893 NyK 23: 25, *kamaszini* 1897 PallL 15: 398; – Vö.: *kamaszii* 1893 PallL 2: 392; *kamasz szamojed* 1967 TESz 1: 76; *kamasz* 1976 KakukBev 124.

= kamasz (dél-szibériai szamojed nép).

Vö. ném. *Kamatzincische* Tatern (1730 SUA 8: 384); a további változatokat l. Hajdú 87.

< or. *камассинцы* Npl 1864 Толуб 2: 356, *камасинцы* 'Kamassinzen' 1868 RadlPr 4/2: I, *камасинцы* БСЭ² 19: 477 < *szam. kaṃ māṣā* (a *Kaṃ* és a *Mana* folyók nevéből, ФЭС 2: 172; bár a *-māṣā* és a *Mana* folyónév kapcsolata nem teljesen biztos, vö. Hajdú 88, 2. lj.).

Az *-ssz-szel* írt alakok német közvetítéssel kerültek a magyarba.

kumandinc 1885: *Kumandinczek* vagy kumandi-kisi, [...] || Két részre oszolnak: felső *kumandinczekre* a Szo és Kuban nemzetséggel, és alsó *kumandinczek* a Tatar, Joti, Csabas és Ton nemzetséggel (VTF 112–113); egy máglya tűzének erős világánál ültek *kumandinczok* vén asszonyai vörös szarafanokba öltözve, szájukban a pipa, mozdulatlanul, mint a szobrok (VTF 154). – Vö.: *kumandin* 1893: A *kumandinok* és a teleutok falvakban élnek, földműveléssel és méhtenyésztéssel foglalkoznak (PallL 1: 500); 1911: Az őslakók mongol és töröknycsvű népek, ú.m. altájok vagy hegyi kalmükök, teleutok, *kumandinok*, sorok (RévL 1: 493).

= kumandi (észak-altái török népcsoport).

< or. *кумандинцы* Npl БСЭ² 24: 45 'Kumandinén' < tör. *kumandy* 'ua.' (ФЭС 2: 414).

kuraminc 1895: Kurama (*Kuramineck*), közép-ázsiai nép, mely csak valami 100 évvel ezelőtt alakult, többnyire a nomád kirgizek három csoportjából, amennyiben ezek az ubekkekkel keveredtek össze. Különösen Orosz-Turkesztánban a Csircsik és Angren völgyében telpedtek le s földművelést űznek (PallL 11: 113); 1915: Kurama (*kuramineck*), közép-ázsiai turk nép, fajilag szárt-kirgiz keverék, mintegy 50,000 főnyi tömegben (RévL 12: 358).

= kurama (őzbég népcsoport).

< or. *күрамыңы* Npl 'Kuraminzen' РәуиИС 730, vö. *күрамá* БСЭ² 24: 45.

oszetinc 1893: *Asetinc* v. *Oszetinc*, egy kaukázusi törzsnek oroszoktól használt neve, amely törzset a régi alánok maradékának vélik (PallL 2: 215).

= oszét.

< or. *осетинцы* Npl; vö. *осетины* 1864 Толуб 2: 1107; *ocetmín* 'Ossete'

< grúz *os*, *oset'i* (ФЭС 3: 158).

távlinc 1927: többféle cserkesz is van nálunk. Először is vannak *távlincek*, a hegyekben laknak és kenyér helyett követ esznek (LTKoz 229). – Der.: 1912: *tavlini* mese (LTHM 221).

= tavlin (dagesztáni hegylakó) (vö. LTRcg 14).

< or. *тавлінцы* Npl 1901 БЭ 63: 458, УиИ 4: 634.

tekinc 1882: A *tekinczek* földjének elfoglalásával Oroszország ismét egy óriási léppéssel jutott közelebb Kelet-India határához [...] a *tekinczek* magok nem foglalkoznak földműveléssel s azt tisztán néhány persa rabszolgára bizzák (VU 29: 282); 1897: Teke-turkmének, másképp tekke-turkmánok, oroszul *tekinci*, török-tatár nomádok, lakják a Persia, Afghanistan, Boknara s Khiva közti sivatagot; területük déli határa az Atrek folyóig terjed. Fő törzscik az *achaltekincek* a Kuran-dagh észak-ke-

leti lejtőjén és a mervi *tekincek* (PallL 16: 14); Teke-turkmének [...] Az oroszok *tekinceknek* nevezik őket (RévL 18: 54).

= teke <türkmén törzs>.

< or. *текинцы* Npl 1901 BE 64: 771, Уш 4: 667.

tubinc 1897: *Tubincek* (PallL 16: 411); 1925: *Tubincek* Szibíria őslakói egykor a Jenisszei és Kan folyamok közt. A kínai krónikák már a IX. sz.-ban említik őket Tuba néven (RévL 18: 511).

= tuba <altáji török népcsoport>.

< or. *тубинцы* Npl 'Tubinczen', a *Tuba*, a Jenyiszej mellékfolyója nevéből (BE 67: 29). Vö.: *тубинцы* – тюркоязычная племенная группа, которую в русских источниках XVII–XVIII вв. часто именовали также киргизами-*тубинцами* (РадЛИС 598).

ukinc 1915: pallancok és *ukincok* orosz alattvalók a petropavlovi kormányzóságban (RévL 12: 41, *korjások* a.).

= déli korjások.

< or. *укинцы* Npl 'Ukiner', a kamcsatkai *Ука* helynévből.

IRODALOM

Hajdú – Péter Hajdú, *Die Benennungen des Samojeden*. Helsinki, 1950 (Suomalais-ugrilainen seuran aikakauskirja. [Journal de la Société Finno-Ougrienne] 54. Helsinki, 1948–50).

HM – *Hasznos Mulatságok*. A' Hazai és Külföldi Tudósításokhoz Toldalékul írta 's kiadta Kultsár István. Pesten 1817–1842.

KakukBev – Kakuk Zsuzsa, *Mai török nyelvek I. Bevezetés*. Bp., 1976 [egyetemi jegyzet].

LTHM – Tolsztoj Leó, *Hadzi-Murát* (5–260). *Az ördög* (262–362). F.: Barta Irén. Bp., 1912 (Athenaeum Kvt. 10).

LTKoz – Tolsztoj, *A kozákok*. F.: Bonkáló Sándor. Bp., 1927.

LTReg – Lev Tolsztoj, *Regények és elbeszélések* 1–2. Bp., 1956.

NyK – *Nyelvtudományi Közlemények*. Pest, [később] Bp., 1 (1862)–.

PallL – *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. Bp., 1–5 (*A-Elektromos gép*) 1893, 6–8 (*Elektromos hal-Hegyvám*) 1894, 9–11 (*Hehezet-Magyar*) 1895, 12–13 (*Magyar-Pillér*) 1896, 14–16 (*Pillera-Zsuzsok*) 1897, 17 (*A-J*)–18 (*K-Z*) 1900.

RadlPr – W. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* 1–10. St. Petersburg, 1866–1904 [a számok jelentése: Abteilung/Teil: Seite].

RévL – Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája*. Bp., 1–3 (*A-Brutto*) 1911, 4–6 (*Brutus-Etele*) 1912, 7–9 (*Ételka-Herold*) 1913, 10–11 (*Hérolde-Kontúr*) 1914, 12–13 (*Kontúr-Mons*) 1915, 14 (*Mons-Ottó*) 1916, 15 (*Ottó-Racine*) 1917, 17–18 (*Sodoma-Vár*) 1925, 19 (*Vár-Zsüri*; Kieg.: *Aachen-Beóthy*) 1926, 20 (*Bér-Zsolt*) 1927, 21 (Kieg.: *A-Z*) 1935.

SUA 8 – Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das gantz Rußische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, In einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekannten Nachrichten vorgestellt [...] Stockholm, 1730 (Studia Uralo-Altaica 8. Red.: P. Hajdú, T. Mikola et A. Róna-Tas. Szeged, 1975).

- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp., 1 (A–Gy) 1967, 2 (H–Ö) 1970, 3 (Ő–Zs) 1976, 4 (Mutató) 1984.
- ÚjLex – *Új Idők lexikona*. Bp., 1 (1936) – 21 (1942).
- VTF – Vámbéry Ármin, *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. Bp., 1885.
- VU – *Vasárnapi Ujság* 1 (Pest, 1854) – 68 (Bp., 1921).
- ZsFuR – Zsirai Miklós, *Finnugor rokonságunk*. Bp., 1937.
- БЕ – *Энциклопедический словарь* под ред. И.Е. Андреевского. Издатели: Ф.А. Брокгаузь (Лейпциг), И.А. Ефронъ (СПб.), 1 [1^а] (1890) – 82 [46^б] (1904) + дополнение 1 (1905) – 4 (1907) фэлкөтөт [lapszámozás kötetenként; a borító gerincén a фэлкөтөтөк sorszáma].
- БСЭ² – *Большая Советская Энциклопедия*. Изд. 2-е. М., 1 (1949) – 51 (1958).
- ВЭСК – Волкова, Н.Г., *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*. М., 1973.
- РадлИС – Радлов, В.В., *Из Сибири. Страницы дневника*. М., 1989.
- СлXVIII – *Словарь русского языка XVIII века*. Ленинград, 1 (1984)–.
- Толль – *Настольный словарь для справок по всем отраслям знаний* под ред. Ф. Толля [т. 3:] и В.Р. Зотова. СПб., 1 (А–Дви) 1863, 2 (Дви–Оефисъ), 3 (II–V) 1864.
- Уш – *Толковый словарь русского языка* под ред. Д.Н. Ушакова. М., 1 (А–К) 1934, 2 (Л–О) 1938, 3 (II–Р) 1939, 4 (С–Я) 1940; ²1947–1948.
- ФЭС – Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка*. М., 1 (А–Д) 1964, 2 (Е–Муж) 1967, 3 (Муха–Сят) 1971, 4 (Т–ящур) 1973.

ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ

Језик Михаила Витковића и данашњи говор Срба у околини Будимпеште

1. Данашње говоре Срба у околини Будимпеште најпотпуније су описали Павле Ивић¹ и Предраг Степановић². Десетак насебина северно и јужно од мађарске престонице где се и данас чује српски језик припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, док се говор Чобанца везује за косовско-ресавски дијалекат. У говорима је, међутим, видан траг (и)јекавске замене јата, што упућује на језичку мешавину. О њој П. Ивић каже: „u doba kad se odigravao proces stapanja dvaju govora ekavski izgovor uživao je veći prestiž, tako da su eliminisani svi očigledni jekavizmi, a održao se jedan deo onih prikrivenih, gde se trag jekavskih glasovnih procesa nalazi u prisustvu konsonata /, d ili ć (a ne samog je ili ije)” – исп. Ивић, 194.

И Ивић и Степановић нису у својим истраживањима обухватили говоре урбаних средина ове штокавске зоне (трагове српског језика у Будиму, Пенпти и Сентандреји) које због својих специфичности захтевају нешто друкчији приступ.

Тако Ивић истиче да према његовом увиду говори градских средина немају трагова (и)јекавске замене јата. Овај податак свакако треба доказати сгзактним путем.

Бавши се реконструкцијом ових говора, П. Ивић закључује: „Činjenica da je u budimpeštanskoj okolini sačuvan vrlo izrazit šumadijsko-vojvodanski govorni tip, i to uprkos snažnom prilivu doseljenika iz drugih krajeva, ima ogroman značaj za istoriju šumadijsko-vojvodanskog dijalekta. Iz ovog, naime, proizlazi da je krajem XVII veka taj dijalekat bio uveliko formiran i da je posedovao čak i mnoge sitnije osobine poznate iz njegovih današnjih govora. Ovo svedočanstvo harmonira sa podacima koje nam pružaju pisani spomenici, naročito jezik komoranskog protokola, Venclovićev jezik i jezik vojvodanskih pisaca XVIII veka” (Ивић 201).

2. У настојању да допринесемо реконструкцији српских говора ове северне штокавске оазе, прегледали смо језик нама доступних писама

---

¹ P. Ivić, O srpskom govoru u selu Lovri. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* XII, 1966: 191–201 – даље: Ивић.

² П. Степановић, *Говори Срба и Хрвата у Мађарској*. Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Вукова задужбина; Нови Сад: Матница српска, 1994: 171 – даље: Степ.

Михаила Витковића,³ јавног и књижевног посленика који је у првим деценијама XIX века запажено деловао и двома културама – српској и мађарској.⁴

Овај рад представља покушај да се на широј и нешто друкчијој грађи, језику његовог романа⁵ потврде и допуне појединости изнете у наведеном раду.

Основни приступ, дакле, подразумева поређење језика М. Витковића с данашњим говорима Срба у околини Будимпеште.

3. У поређењу Витковићевог језика с фактима које изnose Ивић и Степановић држаћемо се следећег поступка: где се оба аутора слажу, нећемо се позивати ни на једног од њих; у случајевима неслагања, то ћемо изричито казивати.⁶

По потреби поређења ће се вршити и са језиком нешто млађег Витковићевог земљака, Јакова Игњатовића, рођеног 1822. године у Сент-андреји, који је у својим делима оставио реалистичку слику свога завичаја и у чијем се језику раскошно огледа дијалекатска слика пишчевог родног краја.⁷

4. Циљ овога рада могао би се свести на следеће:

(1) да се у језику славеносрпског писца чије дело припада споси пре Вукове реформе издвоје особине народног говора које је он сматрао легитимним средством културног општења а које је каснији развој књижевног језика оквалификовао као супстандардне;

(2) да издвајањем дијалектизама дамо прилог реконструкцији говора Срба у Будиму и Пешти почетком XIX века.

5. У погледу замисли јата језик М. Витковића разликује се од српских говора око Будимпеште, јер у њему нисмо налазили (и)јекавску за-

---

³ Ј. Јерковић, *Прилог реконструкцији српских говора у Будиму и Пешти почетком XIX века* (у штампи).

⁴ Михало Витковић рођен је у Јегри (Eger) 1778. године у свештеничкој породици (дед и отац били су пароси у пишчевом месту рођења). По предању Витковићи потичу из Херцеговине. Школовао се у Јегри и Пешти, где је завршио правни факултет и имао адвокатску канцеларију. Умро је у Пешти 1829. године. Припадао је двома културама – мађарској и српској. Дела на српском језику (поезија и проза) имала су своје читаоце у XIX веку (језички дотерана издавана су и у деветој деценији наведеног века), али није оставио дубљег трага у српској књижевности B(ožidar) K(ovaček), *Mihailo Vitković (1778–1829)*. У књ.: *Enciklopedija Jugoslavije* 8. Zagreb 1971: 508–509.

⁵ *Споменъ Мулице, въ Будимѣ, Писменъи Кралевскаго Унгарскаго Всеучилища*, 1816: 1–92.

⁶ Читалац ће и сам веома лако моћи да провери чињенице које Ивић и Степановић наводе у својим радовима.

⁷ Ј. Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*. Нови Сад: Матица српска, 1972: 325 – даље: Јерк.

мену, што уједно потврђује претпоставку П. Ивића да у говору градских средина ове штокавске зоне нема трагова (и)јскавизама.⁸

а) Исп. примере скавске замснe: *месеџъ 7, време 43, 88, 89 (2х), човекъ 63, после 64, овде 5 (4х), 6 (2х), 61, 81, 85, онде 74, 86, пре 35, 58, предъ 41, 44, 46, преко 6, 9* итд.

б) Примери са и место јата у шумадијско-војвођанском припадају различитим врстама. Најчешћи су они у којима се и појавило аналошким путем: Д–Л јд. именица -а основа (*бриги 42, у тамници 44*), Д–Л јд. личних заменица (*мени 40, теби 46, себи 38*), Л мн. именица м. и ср. рода (*на коли 42, на небеси 62*), И јд., Г, Д, И и Л мн. замсничко-придевске промене (*сѣ добримъ 36, отихъ 28, добрихъ 72, отима 29, добрима 87*).

Све наведене примере усвојила је норма скавског књижевног изговора, као и облике компаратива (*стариѣ 48*), одричне облике глагола *јесам* (*нисам 16, 43, ниси 40, нису 38*) и имперфекта на -ија (х), за који нисмо имали потврда.

в) У низу случајсва замену јата са и скавска норма квалификује као супстандардну. За већину од ових категорија налазимо потврда у говорима око Будимпеште и у језику М. Витковића:

(1) *николико 37, 46*;

(2) прилог *гди 15, 19 (3х), 71, 72, нигди 47, 81 (2х), гдигди 6* поред *гдѣкоѣ 6, гдѣко 39*, где се очигледно ради о скавској замсни (у говорима око Будимпеште: *(г)ди, (г)де и ђе*);

(3) у инфинитивној основи глагола VII Белићеве врсте: *житити 4, 18, житиле 12, прежитила 73, оладити 5, желела 8, 9, 20, прелетити 9, видила 15, 22, стидити се 30* итд.

г) У говорима око Будимпеште забележена је форма *смијати се*; М. Витковић нема овај дијалектизам: *осмѣјавала се 4 (3х), 5 (2х)*.

д) Префикс *при-* > *пре-* налазимо у говорима око Будимпеште, што потврђује и језик М. Витковића: *преклони главу 15, преправљале се 6, јако се преправљаю на путъ 46*, поред обичнијих *прибавила 6, приповѣдала 62, причекати 34, приволио 43* итд.

ђ) Док је у говорима Војводине префикс *прѣ-* често *при-* (*привара* и сл.),⁹ говори око Будимпеште по правилу чувају *пре-*, што потврђује и језик М. Витковића: *пребацивао 21, прекине 47, прекратити 83, преварише 13, превару мою 81, преобразиша 13* итд.

⁸ У језику Ј. Игњатовића, међутим, присутан је и привичан број (и)јскавизама (Јерк., 57–67), што на неки начин градску средину Сентандреје прикључује сеоским срединама северно и јужно од Будимпеште у којима живе Срби.

⁹ „Кијиндски говорни тип близак је бачким говорима поред осталог и по томе што су префикси *прѣ-* и *при-* изједначени у корист *при-* (*привари*)” (П. Ивић, *Диалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*. 2. издање. Нови Сад: Матица српска, 1985: 79).

Једини дијалектизам у овој категорији представља пример: *я самъ се придомишлявала* 49.

6. а) Примере испадања вокала и контракције вокалских група, добро познате војвођанским говорима и говорима око Будимпеште, нисмо регистровали:

кажете 18, *седите* 24, *видела* и *видѣла* 15, 22;

познавао 1, *казао* 3, *пребацивао* 21, *могао* 23, 42, *хватао* 33, *имао* 44, *знао* 72 (у говорима око Будимпеште и *знаво*), *као* 2, 59, 61; *саонице* 43;

почео 4, 43, *поднео* 21, *успео* 26;

увенуо 51, *чуо* 71 (у говорима око Будимпеште: *чуо*, *чу* и *чуво*).

б) Као и у говорима око Будимпеште, Витковић чува -и у инфинитиву и глаголском прилогу садашњем:

захтевати, *причекати*, *живити* 18, *сачувати* 46, *имати* 72;

плачући 16, *видећи* 10, 17, 47, *хватајући* 28, *слушајући* 15.

в) За говор Ловре П. Ивић каже: „U tipu *šesnajst*, *šesnajstog* pretvoreno је *e* и *neslogovno i*” (Ивић, 195), што потврђује и језик М. Витковића: *шеснаистъ* 36.

д) У низу непроменљивих речи бележене су паралалне форме – дуже, с крајњим вокалом (*али* 8, 9, 19, *или* 12, 14, 43, *међу* 1021, *нити* 47, 77, *него* 66, 84) и краће, без крајњег вокала (*алъ* 11, 33, 61, *илъ* 14, 43, *измеђъ* 7, 8, *нитъ/нит’* 64, 71, *негъ* 28, *ништ’* 64, *зашт’* 63), чиме се одликује мање презиран говор.

ђ) Ликови предлога *ко* 82 и прилога *точно* 17 представљају русизме познате старијим писцима.

7. а) У говорима око Будимпеште консонант *x* елиминисан је из система. Код М. Витковића *x* је сачувано у око 50% случајева, уз напомену да су и код њега регистроване замене овог гласа познате народним говорима.

Исп. примере: *хладъ* 8, 9, *хладне* 18, *хвалила се* 13, *хвалише* 44, *хркала* 17, *хтеле* 63 – *ладъ* 15, *ладни* 30, 44, *мелъ* (‘хмелъ’) 5, *меля* 6; – *тиходарно* 7, *походе* 7, *ухвате* 18, 36, *нехотице* 47 – *изданула* 5, *оладнила* 5, *страовито* 59, *уздануо* 8, *узданемъ* 8, *проодати* 56; – *духъ* 7, *ихъ* 18, 19 (2х), *добихъ* 36, *могохъ* 34 – *њи* 14, 15, (*я*) *удъ* 17, *заповѣди* 17, *мето* 49, *доидъ* 17.

Замена *x* са *k* (*дрктајући* 42, *дрктъала* 42, 71, *дрктъало* 76, *зактевала* 3), са *v* (*главом помавати* 60) или или са *j* (*осмѣй* 60, *осмѣјавала се* 4) широко су распрострањене у народним говорима.

У говорима око Будимпеште „Sekundarno *h-* zabeležio sam u *hrvni se, ja se hrvet, hrvati se*, ali не *i* u *rđa, zardano, rđavo*” (Ивић, 195). Витковићев пример је у супротности с наведеном тврдњом: *хрдъаво* 30.

б) Консонант *f* јавља се у страним речима (*кафу* 55, *фамилија* 71, *фамилије* 82, *фурија* 84), док замене овог гласа са *v*, иначе познате народним говорима, нема.

в) Утицај мађарског језика на изговор ч и ћ у говорима Срба око Будимпеште неоспоран је, али то не доводи до њихове замене. Језик М. Витковића показује очекивану правилну употребу наведених африката (примере нећемо посебно наводити).

Наставак -ич у презимсима (*Чернович* 68, *Милорадович* 69, *Виткович*), насловна страница књиге) ослоњен је на словенске језике и уобичајену праксу писања наших презимена у мађарском језику.

г) Према *башта*, које је прсовладало у савременим говорима Војводине, М. Витковић паралелно употребљава облике са *шћ* и *ич*: *башти* 5, 7 и *бащу* 16 (Игњатовић има облике са све три наведене групе консонаната – Јерк., 90).

д) У говорима око Будимпеште доследно је извршена промена л > о на крају речи и слога; у нашој грађи забележен је мањи број примера с неизвршеном гласовном променом: *полдне* 83, *пополдне* 83, *селскомъ* 16, *полъ часа* 66.

ђ) За говоре око Будимпеште карактеристично је упрошћавање консонантских група у свим положајима у речи. У језику М. Витковића оне се добро чувају:

псовка 85, *псовку* 25, *птица* 26, *годи* 50, 60 и готово редовно: *тко* 14, 18, 20, *нитко* 5 (2х), 9, 11, 68, али *нѣко* 8, 47;

представите 17, 36 (и једном: *престивила* 90), *метните* 51, *метнула* 45;

слабость 39, 48, *радость* 38, 60, 61, 80, *сладость* 43, *страсть* 59, *шестнаѣсть* 37.

е) „Дисимилација групе *ми* огледа се у примерима *много*, *тавно* и *гувно*” (Степ., 135). Код Витковића је доследно *много* 45, 53, *многу* 91, *много* 26, 84, *многима* 29, односно *тавна* 31, 58, *тавно* 38, 39, 40, *тавностию* 23, *тавной* 23, *тавномъ* 91, *потавнуо* 71 итд., и једном: у ... *тамници* 44.

ж) Лик *маџија* (‘маџеха’), познат из дијалеката а забележен и у говорима око Будимпеште, долази и у нашој грађи: *маџа* 2, 36, (2х), 40, 78, *маџие* 36, *маџи* 43, *маџику* 36.

з) У говорима око Будимпеште с и з испред палаталних консонаната прелазе у ш и ж. У језику М. Витковића није забележена ова промена: *съ њомъ* 4, 6, 18, 65, *съ њима* 44, 64, *съ њимъ* 45, 49, 81 (2х) итд.

Код Игњатовића су забележене паралелне форме: *с њим* и *ш њим* и сл. (Јерк., 82).

8. а) У говорима око Будимпеште „Dvosložne hipokorističke formacije т. г. имају Nsg на -о, а kose падеже по образцу а-osnova” (Ивић, 196). Код М. Витковића наведени хипокористици завршавају се на -а (*Сиромѧ Јоца* 72) и очекивано *Јове мога* 61.

б) Док у говорима око Будимпеште м.р. са старом основом на палатални консонант у И јд. добијају наставак *-ом* (*змајом, оцом* и сл.), М. Витковић овај облик има у складу с нормом књижевног језика: *отцемъ* 49, *полюбцемъ* 15, *вѣнцем* 30 односно *плачемъ* 24.

Очигледан русизам представља усамљени пример: *радостемъ* 62.

Именица *пут* у овом падежу долази с наставком „меке” промене (*путемъ* 35), док у множини основу проширује наставком „тврде” промене (*путови* 26).

в) Усвајање облика Н за В представља утицај страних језика: *сладкій Отаць* 71, *Господине Отаць!* 71, *Господинъ Родителю* 32.

Облици *храму* 79 и *мѣсецу* 50 не иду у књижевни језик.

г) У говорима око Будимпеште у деклинацији именица на *-а* у Д и Л јд. по правилу изостаје алтернација *к, г, х* у *ц, з, с*, с напоменом да се у речима *нога* и *рука*, које су честе у свакодневној употреби, напореда срећу облици са *к* и *ц, г* и *з*, што варира од места до места. Малобројни примери из језика М. Витковића истичу недоследност: у *руцы* 15, *муцы* 41, *дѣвоици* 44 и у *бриги* 42.

д) У Г мн. забележена су сва четири наставка која се јављају у променама именица различитих родова: *моихъ тайна* 5 (у савременом језику предност има *тајни*), *руку* 2, 89, *ногу* 31, *гостію* 36, 43 и *доста пути* 9 (у савременом преовладао *пута*), што карактеристише и говоре око Будимпеште.

ђ) Множински облици *петли* 17 и *вѣтри* 15 могу се сматрати 'облеженом' формом према уобичајеној *петлости* и *ветрови*.

е) У говорима око Будимпеште у множинским падежима именичке (и заменичко-придевске) промене срећу се и стари наставци (*с коњи, сас волови, на леђи* и сл.).

Наш материјал их потврђује с неколико примера именица *pluralia tantum*: за *ледъи* 44, у *нѣдры* 88, *лупну враты* 71, *предъ враты* 43, *при враты* 40, на *враты* 76 и једном о *Царства дѣлы разговарао* 44.

Именице наведене категорије долазе и с наставком *-ма*: *къ устма* 50, 59, *съ ледъма* 67; исти наставак *-има* и именица *људи* (*людима* 85).

П. Степановић је у Чипу забележио и примере *сас деџама*, које потврђује и језик М. Витковића: *дѣџама* 21, *медъу дѣџама* 21, *съ ... дѣџама* 15.

Наставак *-ама* у примеру *по правилама* 13 потврђују и говори око Будимпеште.

9. а) Спорадично долазе синклитички облици А јд. личних заменица с предлозима: *на ме* 4, 8, 32, 76, 85, *на те* 83, поред обичнијих: *на мене* 36, 37, 64, 87, 89, *у мене* 48, *на тебе* 63, *за себе* 16 итд. Језик Ј. Игњатовића потврђује изнето стање (Јерк., 137).

б) Док је у савременом језику употреба енклитике А јд. личне заменице за 3. л. ж. рода посебно регулисана, М. Витковић изразиту предност

даје облику *ју* и у позицијама где бисмо очекивали *је*: *Како самъ ю видила* 11, *отма самъ ю возлюбила* 11, *но ако ю милуете* 56, *научила су ю* 3 итд.

И у језику Ј. Игњатовића наведена употреба *ју* сасвим је обична (Јерк., 137–138).

в) Поред наставка *-ма* у Д-И-Л мн. који је усвојио књижевни језик, паралелно долазе и форме на *-ми*: у *Вама* 67, *съ нама* 36, *нама* 33, 40, 41 – *къ нами* 65, *съ Вами* 65, у *Вами* 30.¹⁰

Обе форме долазе и у језику Ј. Игњатовића (Јерк., 139–140).

г) Карактеристична особина војвођанских говора и говора око Будимпеште – потезање наставка И јд. *-им* и на Д Л јд. заменичко-придевске промене (у *Новим Саду* и сл.) није регистрована у делу М. Витковића: у *наиветѣмъ училищу* 2, *при последнѣмъ часу* 4, у *новомъ одеянію* 17, у *великомъ содружеству* 47 итд.

д) Присвојна заменица за означавање множине 3. лица редовно долази у сажетом облику: *њино* 34, 64, *њина* 76, *до њинога* 13 итд.

У обележавању припадања 3. лица ж. рода бележили смо паралелне форме: *њеномъ* 2, *изъ њены уста* 26, у *њену кутју* 73 – *и ѣйзиногъ* 1, *и ѣйзину* 87, што је својствено и у савременом стандарду.

ђ) У говорима око Будимпеште придевске заменице *такав*, *какав* и сл. граде се од основа *такв-* и *так-*. У језику М. Витковића, међугим, најчешћи су облици од трче основе: *таково* 3, *каково* 8, 37, *какови* 26, *овакова* 9, *овакове* 24, *онакову* 11 и (знатно рђе) *каковз* 32, *какве* 64, *каква* 70, *таквомъ* 64, уз једини пример *оваку* 59.

У језику Ј. Игњатовића сасвим су обични облици од све три основе (Јерк., 147–148).

е) Инструментал јд. придевске заменице *со тимъ* 32 познају говори око Будимпеште.

ж) Заменица *сав* у Г мн. има искључиво наставак *-ју*: *свию* 43, 47, 53, 55, 72 итд.

з) У језику М. Витковића у Д-Л јд. м. и ср. рода заменичко-придевске промене доминирају облици са *-у*: *овому* 31, *кому* 8, *никому* 38, *свакому* 1, 58, 83, *чужденому* 75, *нашемъ* 74 итд., поред *о коемъ* 1, 79, *другомъ* 16, *нашемъ* 27, у *свакомъ* 59 итд.

и) Од множинских наставака заменичко-придевске промене издваја се датив: *сиротамъ сестрама* 87.

---

¹⁰ Облике *нами*, *вами* и сл. П. Ивић наводи као карактеристику и војвођанских говора (О говору Галипољских Срба. *Српски дијалектолошки зборник* XII, 1952: 324); у говору Сомбора потврђује их Св. Георгијевић (*Бачки буњевачки говор*. ГЗСВС, Београд, 1938: 23–36). Обе форме долазе и у језику Ј. Игњатовића (Јерк., 139–140).

10. а) У говорима око Будимпеште у 1. лицу јд. презента глагола *моћи* јавља се -м (*не можем*), док је у 3. лицу мн. овог глаголског облика веома раширен наставак -ду. Наведене дијалектизме нисмо бележили код Витковића:

(не) могу 1, 21, 22 (2х), 47 (2х), 69 итд.;

вичу 70, *кажу* 89, *теку* 21; *имаю* 14, *знаю* 8, *покриваю* 18, *спаваю* 9, *кую* 64, *стоје* 6, 43, *живе* 11, *желе* 25, 30, *муче* 73, *газе* 83, *виде* 9, *утрче* 18 итд.

Једини дијалектизам представља 3. л. мн. глагола *носити*: *носу* 68.¹¹

Трће лице мн. презента глагола *хтети* гласи: *хотјею* 64, а његов енклитички облик (не) *тјею* 44, 87 (исп. творбу футура – т. 9в).

б) Док говори око Будимпеште имају форме *бидеш*, *не биде* и сл., М. Витковић употребљава облике књижевног језика: *будемъ* 36, *будешъ* 71, *буде* 2, 46, *буду* 26 итд.

в) Облици футура глагола на -ти када је помоћни глагол иза главног, пишу се одвојено: *молит' тју* 44, *научит' тју* 71, *остат' тјеиъ* 72, *молит' тје* 74 односно *тјею се допасти* 17, *тјею се возвратити* 26, *не тјею се развеселити* 74.

Примери глагола на -ћи с енклитиком иза инфинитива (*доћи тје* 16 (2х), *моћи тју* 73) не потврђују облике као *доће* ('доћи ће') који су бележени у говорима око Будимпеште.

г) „Имперфекат је у овим крајевима сасвим ишчезао, док сам за аорист налазио примера, пре свега у Ловри” (Степ., 139).

У језику М. Витковића оба облика су сасвим обична: (*Ј*) *пойдо* 15, *удо* 17, *заповѣди* 17, *сѣдо* 36, *добихъ* 36, *отидо* 53, *поче* 53, *легохъ* 53, *стаде* 43, *оста* 2, *лупну* 71, *узе* 51, *клону* 77, *доспемо* 72, *наведосмо* 72, *изгубисмо* 68, *изгубисте* 68, *повикаше* 35, *загрлише* 35, *зайдоше* 7 итд.

Облици имперфекта ограничени су на 3. лице: *стояше* 56, *мысляше* 36, *высяше* 19, 28, *имѣяше* 19, *вѣроваше* 2, *держаше* 2, *не можахе* 3 (2х), *читаше* 15, *говораху* 19, 28; *оживляваху* 7, *куцаху* 38, *лежаху* 43, *облетяху* 89 итд.

Од глагола *бити* имперфекат се гради од основе *бѣх*: *бяхе* 1 (2х), 15, 20, 40, *бяху* 20, 38, 74 итд.

д) Уместо очкивано *бисмо* и *бисте* у 1. и 2. л. мн. потенцијала долази *би*: *Овде би се о покойной матери разговарали* 10, *него би мислили* 36.

Употреба *би* за сва лица оба броја карактеристише и језик Ј. Игњатовића (Јерк., 169–170).

ђ) „За глаголски прилог садашњег времена у Ловри сам забележио пример *идући*, а у Помазу *певајући*” (Степ., 139). Више десетина примера

---

¹¹ У говорима око Будимпеште „Уколико у 3. л. мн. презента наставак није -ду, глаголи VII и VIII врсте у већини случајева ипак добивају наставак -у: *држу*, *носу*” (Степ., 138).

овог глаголског облика евидентираних у језику М. Витковића сведоче о њему као живој категорији: *видетьи* 16, 17, 47, *слушаютъи* 28, *плачутьи* 16, *саняютьи* 81, *знаютьи* 16 итд.

Витковић има и облике неправилне градње (*писаютьи* 28, *уздисаютьи* 15 и *уздисаютьъ* 27, једини пример без крајњег вокала), пошто је на инфинитивну основу додат лични презентски наставак за 3. л. мн. и на њега наставак за облик *-ли*.

Далеко су ређи примери глаголског прилога прошлог (његова фреквенција и у савременом језику далеко је нижа у односу на глаголски прилог садашњи): *изрекуши* 34, *закривши* 16, *навыкнувши* 34.

Уз овакву употребу прилога очекиване су и њихове деклинабилне форме: *падаютьегъ снѣга* 42, *лететьа шевѧ* 80 - *приспѣвшимъ гостима* 44, *оставше дне* 52.

е) Код неких глагола на *а/а* продро је јотовани консонант и у инфинитивну основу: *задркѣтѧла* 2, *окрѣтѧнѣ* 41, *преврѣтѧти* 50.

Јотовани консонант забележен је и код глагола *а/а* основа: *опрашѣао* 25, *упушѣати* 59.

Код Ј. Игњатовића глаголи с инфинитивном основом на *-ава* често је преносе и у облике од презентске основе: (Јерк., 177), што потврђује и један наш пример: *оплакиваю* 1.

Вредни су помена и глаголи *отвораю* ('отварају') 61, *затворати* 26, *затворава се* 47; *погледимо* 8; *тѣутило е* 38.

11. Из области синтаксе грађа којом располажемо омогућује да се пореде све појединости које се на овом језичком нивоу износе за говоре око Будимпеште. Изнечемо, међутим, и појединости које би се могле окарактерисати као супстандардне или архаичне према мерилима савременог српског стандардног језика.

а) У функцији допуна глагола и израза с испотпуним значењем редовно долази инфинитив, док алтернативна употреба *да* + презент није уочена: *Немойте могъ сиромашногъ даѣ а презрѣти* 17; *Оволико е умеларетъи* 18; *починю га познавати* 30; *не знахъ ... проговорити* 43; *о времену почела бесѣдити* 49; *Захтевала бы итьи* 4; *долети надгледати ме* 6; *не можаше гледати* 3; итд.

С овим је у складу констатација за говор Ловре: „и konjugaciji infinitiv je vrlo živ” (Ивић, 197).

б) Забележени су и примери употребе инфинитива с предлогом *за*: у ... *градъ одоше за прекратити досаду* 83; *ни е данъ само начинъ за умили-ти се* 35; *и често бы захтевала одъ свое покойне матере за отпочинути* 3; *Зашто неимамъ толико блага за другима помотъи* 10; *Довољна мѣста у момъ сердцу не налазимо за примити оваку частъ* 59; *ни е данъ само начинъ за утешити отца* 3-4.

Наведена конструкција везује се за стране језике (немачки, италијански), али је својствена и неким народним говорима.

в) О употреби личне заменице за сва лица и одговарајуће присвојне заменице, И. Поповић каже: „да се себе, свој употребљава место мени, мој нема ни у Госпођинцима нити уопште у баčким говорима.”¹²

Код Витковића наизменично долази себи – мени, свој – мој и сл.:

Посмотрите около себе 34; Човекъ и самъ себи естъ непостижимъ 8; Сердце ми се радовало, и желило себи согласно сердце 37; Представите себи еданъ живъ образъ 30; кое само мужа себи желе 30; колику неволю на себе навлаче 30;

само сузе мое у теби сакри 62; коима самъ мени ласкала 74; я тѹ мене твоѹмъ гнѣву подвергнути 68; мы смо за друге а не за насъ ... создане 34;

Милица своіой пріятелици 46; аки бы свою пріятелицу загрлти хотѣо 6; по воздуху носи свою играцицу 39; кодъ свое покойне матере 3;

често гледамъ мою пріятелицу 19; Вратила самъ се у мою собу 54; кои си создао твоя створеня 62; Остај у самоты твоіой 33; ты твоимъ оружіемъ 6; мы не познаемо наше сердце 59.

г) За говоре око Будимпеште карактеристична је употреба предлога с(а) уз инструментал оруђа. Забележени примери из језика М. Витковића у складу су с књижевним језиком: Често се сузама очи ... наводнявале 66; Я самъ ручникомъ очи заклонила 76; сандукъ іой зеленомъ свиломъ бѣше обвученъ 90; показала е рукомъ 68; и једном: утешавай се съ тимъ 91.¹³

С друге стране у категорији „привидно спроводничког” инструментала налазимо и примере с испуштеним предлогом: упретымъ очима сѣдила самъ онде 53; Т. прекриштенымъ руками ... стояше 77; младитъ съ ледыма къ прозору наслонѣнъ, скопчанимъ руками стаяше 37.

Наведени инструментал који долази у поткатегорију „карактеристичне појединости” има и Ј. Игњатовић (Јерк., 242).

д) Из синтаксе падежа издвојили смо и следеће појединости:

Л уместо А: О како ми е добро овде! у нашој башти овде за враты на коима се улази у вотьнякъ 5;

А уместо Л: бяху на ныхъ као покроене 84;

Г уместо А: свію е ныхъ у вшманіе довело 36;

Д уместо Г: срамъ ты быо 78.

У примеру: дѣицу мою, да гладомъ гину ... гледати не могу 22, именица глад је у мушком роду (данас је обичнији ж. род) у означавању „узрока” односно „изазивача” „којим се обележавају апстрактне или конкретне именице са значењем какве појаве или предмета који су по сво-

¹² I. Popović, O bačkim bunjevačkim govorima. In: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik I. Novi Sad, 1953.

¹³ Исп. Мишка Ивић, Значења српскохрватског инструментала и њихов развој. Посебна издања САН, ССХХVII. Београд, 1954: 200. и 221.

јој природи такви да сами себе, самом природом својом, изазивају дату акцију”.¹⁴

У примеру: *сувух лишѣа* 26 – збирна именица *лишѣа* схваћена је као множина.

ђ) У вези с употребом перфекта истичемо да Витковић понекад испушта помоћни глагол, посебно ако се нађе поред ненаглашеног облика личне заменице: *Овако ме храбрила пријатељица* 34; *стидѣ га отерао* 54; *Очи ми упале, образѣ жутомѣ тавностію обливенѣ* 55; *и ја јушт укочено седила* 76; *опорочавала ме, ружила и грдила* 79; *и сердце ми велегласно и јасно викало* 37; *тужноскербицимѣ окомѣ гледала свое дѣте* 15; *Затворили га у церний сводѣ* 16 итд. поред обичнијих примера са сачуваном глаголском енклитиком: *овде ме е свакиј миловао* 76; *глава ми е горила, кровѣ ми се узбунила* 78; *О како ми е добро овде! Све му е повољно!* 58; *Опало ми е тѣло* 88; *Онѣ ме е студено погледао* 48.

12. Дијалекатске особине издвојене у језику М. Витковића својим највѣћим делом налазе потврда и у данашњим говорима Срба у околини Будимпеште. Међутим, разлике ипак постоје и ми ћемо у једном сажетом прегледу изнети шта их спаја а шта, с друге стране, чини различитим.

Према замени јата и језик око Будимпеште и језик М. Витковића у основи припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, ближе, његовом војвођанском делу. То подразумева основну славску замену уз присуство познатих икавица, оних који улазе у оквире норме књижевног језика и оних који остају изван њених оквира. Витковић, међутим, нема (и)јскавица које познају говори око Будимпеште.

У говорима око Будимпеште долази до испадања вокала (*кашите* ‘кажете’, *видла*) и до контракције вокалских група у вишесложним речима (*ао, ео, уо* сводје се на *о*). односно појаве *чуо, чу, чув, дао, даво* и сл.), што Витковић нема. Лик *иеснајет* потврђују оба извора.

Док је у говорима око Будимпеште *х* испало из система, М. Витковић га релативно добро чува (у око 50% примера је очувано), али и он, као и говори око Будимпеште, зна за *хт > кт* (*зактевати*). У говорима око Будимпеште секундарно *х* јавља се у *хрвати* а изостаје у *рђаво*; Витковић, међутим, има *хрђаво*.

У говорима око Будимпеште доследно је извршена промена *л > о* на крају слога; Витковић у спорадичним примерима чува *л* (*полдне* и др.).

У говорима око Будимпеште упрошћавају се консонантске групе у свим положајима (*птица, представити, мас*) док их Витковић чува неистомењене (*птица, представити, радост*).

---

¹⁴ Н. д., 72.

У говорима око Будимпеште извршена је дисимилација групе *мн* (*млого, тавно, гувно*); Витковић има доследно *много* и *тавно* (уз један изузетак: *тамница*).

У говорима око Будимпеште *с* и *з* испред палаталних консонаната прелазе у *ш* и *ж* (*ш њим, ижљубе*); Витковић нема овај дијалектизам (*с њим*).

Говори око Будимпеште познају образац *Јово/Јове* а Витковић *Јова/Јове*.

Именице *а* основа у Д и Л јд. у говорима око Будимпеште не знају за алтернацију *к, г, х > ц, з, с* (она се недоследно јавља код именица високе употребне вредности: *руки* и *руци, ноги* и *нози*); код Витковића од четири забележена примера у три је извршена алтернација (*муци, у руци, девојци*), а у једном није (*у бриги*).

Протезање наставка И јд. *-им* и на Д–Л јд. заменичко-придевске промене (*у Новим Саду*) није потврђено код Витковића.

Насупрот основама *такв-* и *так-*, Витковић има *таков-* (претезно) и *такв-* (ретко), уз један дијалектизам: *така*.

Код Витковића нисмо потврдили лик *можем* у 1. л. јд. презента, ни *-ду* у 3. л. мн. овог глаголског облика, иначе веома раширену у говорима око Будимпеште. Обе грађе потврђују *носу* (од *носити*).

Док су у говорима око Будимпеште аорист и глаголски прилог садашњи само изузетна појава, а имперфекат и глаголски прилог прошли потпуно непознати, М. Витковић наведене глаголске облике употребљава као живу категорију.

Насупрот говорима Војводине који не чувају *-ну-* у инфинитивној основи (*бринути > бринити*), говори око Будимпеште и М. Витковић добро чувају инфинитивну основу глагола треће врсте.

Старији наставици Д–И–Л мн. (*сас волови, на леђи*) код Витковића се ограничавају на категорију *pluralia tantum* (*за леђи, у недри*); наставак *-ма* (*људма*) односно *-ама* (*децама, правилама*) потврђују и говори око Будимпеште.

За говоре око Будимпеште истиче се наглашена употреба инфинитива; Витковић све глаголе и изразе с непотпуним значењем допуњује овим неличним глаголским обликом.

Фрагментарни подаци из синтаксе говора око Будимпеште констатују употребу *с* уз инструментал оруђа, код место *к* (*иде млада код Ђувегије*) и неколико појава из области реда речи (типови *иди се сиграј, ко како, ја сам казала јој, понда се и ћи ми разболи*), за шта нисмо нашли потврда код М. Витковића.

13. Језик писама Михаила Витковића коме смо посветили посебан рад (исп. нап. 3) готово у потпуности потврђује изнете податке. У језику аутографа потврђени су и дијалектизми које нисмо регистровали у језику објављеног Витковићевог романа: прелаз *с* у *ш* испред палаталних консо-

наната (*ш њим*); наставак И јд. *-им* у Д–Л јд. заменичко-придевске промене (*у овим писму*); два примера с наставком *-ду* у 3. л. мн. презента; *можем*; презент сложен с префиксом *уз-* у значењу фтура II (*ако узможеш, ако узимаш времена*); предлог *с(а)* с инструменталом оруђа (*оптерећен сам с послови*).

14. Особине народних говора око Будимпеште остале изван оквира књижевног језика а својствене и језику М. Витковића, потврђене су и у језику његовог млађег земљака, Сентадрејца Јакова Игњатовића. Ова два писца повезују и неке појединости које нису наведене у опису говора око Будимпеште или су пак друкчије од њих.

Чување *л* на крају слога (појединачни примери као *полдне* и сл.); предлог *ко* и прилог *точно* (русизми познати старијим писцима); синклитички облици А јд. личних заменица с предлозима (што би се могло везивати за источнотерцеговачку композицију у говорима око Будимпеште или за бачке буњевачке говоре); употреба синклитике *ју* где би по правилима књижевног језика дошло *је* (одлика језика старијих писаца); двојак наставак Д–И–Л мн. личних заменица: *нама* и *нами* (познају их говори Бачке – и скавски и икавски); *свију* у Г мн. заменице *сав* (Игњатовић паралелно и *свих*); појава паралелних наставака у Д–Л јд. м. и ср. рода заменичко-придевске промене: *нашем* и *нашему*, *добром* и *доброму* и сл., чиме се одликује и језик старијих писаца; облици имперфекта *бјаше* и *бјаху*; уопштавање *би* за 1. и 2. л. мн. потенцијала; преношење *-ава-* из инфинитивне у презентску основу (*оплакивају*); сасвим обична употреба аориста и имперфекта, односно глаголских прилога; *за* + инфинитив; испуштање помоћног глагола у перфекту (што се може тумачити и као утицај мађарског језика); употреба А уместо Л и Л уместо А; паралелна појава *себе* и *мене*, *свој* и *мој*; испуштање предлога у категорији „привидно спроводничког” инструментала (*стајао је прекрштеним рукама*).

15. То што смо потврдили велики број појединости из језика Михаила Витковића (и посредно из језика Јакова Игњатовића) у данашњим говорима Срба у околини Будимпеште говори о непрскинутом континуитету њиховог развоја.

Одређене неслагања између језика наведених писаца, становника градских средина и сеоских говора који су описани, потврђује ваљаност претпоставке Павла Ивића да се говори градских средина разликују од сеоских говора у чијем се окружењу налазе. Детаљнија испитивања остатака српских говора у Будиму, Пешти и Сентадреји даће потпун одговор на ово питање.

JUHÁSZ JÓZSEF

Phraseologica

1. Az idiómákat és az egyszerű frazémákat (IF) névszói értékű összetevőjük vagy összetevőik lexikális jelentése, továbbá esetleges egyéb jellemzőjük alapján tárgyköri-fogalomköri, illetőleg egyéb más csoportokra lehet elkülöníteni. Ennek a műveletnek az eredményeként beszélhetünk állatneveket, növényneveket, személynéveket, földrajzi neveket, illetőleg archaikus szavakat, szóalakokat stb. tartalmazó IF-ekről.

Az IF-ek említett csoportjainak mindegyike számos tanulsággal szolgál, ám egyik csoport sem keltett olyan széles körű és tartós érdeklődést a szakemberek körében, mint az ún. **szomatizmusok**, azaz a *kéz, láb, fej, csont, bőr, szív, vér* stb. szavakkal alakult IF-ek. Ezt az érdeklődést és az ezáltal ösztönzött tudományos vizsgálatokat elsősorban az ide sorolható frazeológiai anyag bősége és változatossága, amellyel sajátos jellege magyarázza. Az a körülmény sem közömbös, hogy a szomatikus IF-ek elkülönítése épp olyan egyszerű feladat, mint az állatnevekkel, növénynevekkel stb. alakult IF-eké. Az elkülönítés és a csoportosítás a szomatizmusok esetében alig több, mint technikai feladat.

2. Ami a csoportosítást illeti, ha tematikai, tárgyköri-fogalomköri alapon akarjuk elvégezni, az IF-eknek a nagyobb része nehezen rendezhető ilyen szempontok szerint. Az *ellátja a haját valakinek, ráhúzza a vizes lepedőt valakire, elhúzza/elrántja a nótáját/sejhaját valakinek, adja a bankot, beadja a kulcsot* és sok más hasonló nemigen alkot tematikus csoportokat. Természetesen ezekben is vannak közös vonások. Mindenekelőtt mindegyik itt említett IF igés szerkezet. Abban is megegyeznek, hogy az igékhez mindegyikben valamilyen főnevek kapcsolódnak. Szemantikailag azonban csak annyi bennük a közös, hogy bizonyos cselekvést fejeznek ki. Ennyi azonban kevés a tematikai csoportosításhoz, mert nemcsak az ige más mindegyik kapcsolatban, hanem mások a kapcsolódó névszók is. Ahány idióma, annyi és annyi-féle – még részletekben sem egyező – jelentéssel. Ezzel szemben a *kézbe vesz* és a *kézben tart valamit* idiómákban nem csak annyi a közös, hogy a *kéz* főnév ismétlődik bennük, hanem ami még fontosabb: a *kéz* szónak nem a 'vállhoz kapcsolódó felső végtag' jelentésével van itt dolgunk, hanem azzal a valamivel, amit a *kéz* jelképez. A szomatizmusok túlnyomó részében ugyanis a bennük szereplő főnévnek jelképi értéke van. Ez a jelképi érték dominál a szomatizmusok jelentésében, ezáltal váltak idiómákká. A *kézbe vesz* idióma jelentése 'elkezd csinálni valamit, foglalkozni valamivel'; *ég a keze alatt a munka*: 'gyorsan, szaporán (és ügyesen) dolgozik'; *könnyen/hamar eljár a keze*: 'nem sok kell hozzá, hogy megüssön valakit'; *meg van*

kötve a keze valakinek: 'tilalom, gátló körülmény miatt nem teheti azt, amit tenni akarna'. Mindezekben és sok más kapcsolatban az emberi tevékenységet, annak valamilyen módját, formáját jelképezi a *kéz* szó. A *ráteszi a kezét valamire* esetében a *szerezés*, a *kézben v. kezében tart valamit* idiómában a birtoklás lép előtérbe mint jelképes jelentés. A *leveszi a kezét valakiről v. valamiről*: 'nem gondoskodik tovább róla, már nem törődik vele' idiómában a foglalkozás, gondoskodás megszüntetése, a *kiad/kienged a kezéből valamit* esetében pedig a birtoklás megszűnése áll előtűnk. Vannak további jelképes jelentései is a *kéz*-nek, pl. a *kezéből/tenyeréből etet valakit/valamit*, a *kézhez/kezéhez szoktat valakit/valamit*. Nagyon bőséges és változatos a *szív*, a *fej*, a *vér*, a *bőr* stb. jelképi értéke is. A valóság teljességéhez azonban hozzátartozik az a tény is, hogy a szóban forgó jelképi értékek nem csak IF-ekben, hanem szabad szókapcsolatokban is érvényesülhetnek. A *szívébe zár valakit, kivet a szívéből valakit, kiönti a szívét valakinek v. valaki előtt* stb. mellett a *nyugodt szívvel várta az eredményt* kifejezésben is jelképes a *szív* szó jelentése.

3. Jelentéstani szemszögből nézve a szomatizmusok állománya kiterjed az ember mindennapi életének, tevékenységének szinte minden területére, testi mivoltának, lelkeségének, kedélyének, szellemiségének legkülönbözőbb jelenségeire, s mindez olyan formában, hogy a kifejezőeszközökben benne van a jelképi értékű szavak valamelyike. A *kezet nyújt valakinek* idiómában ott van a *kéz* mint a segítségnyújtás jelképe, vö. *segédkezet nyújt*. A *beteszi a lábát valahova* (rendszerint tagadószóval) azt jelenti, hogy 'belép, bemegy valahova – ám kedve ellenére'; *kihúzza a lábát valahonnan*: 'távozóban éppen csak kilép valahonnan' („*az anyjuk éppen csak kihúzta a lábát, a gyerekek éktelen lármázásba kezdtek*”). Az utóbbi két példa azt jeleníti meg, hogy az így alakult IF-ek nem egyszerűen szinonimái a *bemegy*, *kimegy* szavaknak, hanem hordoznak valami fontos többletet is. Legtöbb esetben ilyesminek lehetünk tanúi. A *fejfel megy/rohan a fulnak* idiómában a *fej* szó 'koponya' jelentésben értendő, s ha ez így van, nem ajánlatos dolgot művel a cselekvő személy. A *fejével játszik* idiómában a *fej* az 'élet'-et jelképezi, hiszen aki úgy tesz, az életét kockáztatja. Az *egy fejjel megrövidít valakit* annyi mint 'lefejez, lenyakaz' – tréfásan megfogalmazott emlékeként annak a kornak, amikor még járta a lenyakazás.

4. A szabad szó szerkezetek bizonyos határok között szabályosan és erőltetés nélkül transzformálhatók. Az IF-ek transzformációs lehetőségei a dolog természetéből adódóan sokkal korlátozottabbak. A magyar frazeológiában sajnos ez mint kutatói feladat eddig föl sem merült. A kérdés egyelőre csak jelzésszerűen vethető fel. Ami a transzformációs eljárások közül a legtermészetesebb lehet az az ígés IF-ek **nominalizációja**, vagyis főnevek, pontosabban főnévi értékű IF-ek alkotása ígések transzformálása útján. A megfigyelések azt mutatják, hogy ez a jelenség észlelhető, de meglehetősen szűkörűen. Az *elveszti a fejét-ből* nem lesz *fejének elvesztése*, jóllehet a *fejvesztett* és a *fejvesztve* ige nevek létezése nem problémás. Egyéni és alkalmi szóhasználatban a *tüvé tesz* nominalizációja: a *tüvé tevés* előfordul. A *főhajítás* egészen természetes a *fejét hajt* (valaki előtt) transzformatumaként, a *fejét hajtva* nem

kevésbé. Az előzetes megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a határozói igenévi alakok előfordulása a leggyakoribb: *szemlesütve, ajkbiggyesztve, vállvonogatva, fogcsikorgatva*. Teljesebb sorok is kerülnek, de ritkábban: *a szemét forgatja, szemforgatás, szemforgató*. Valószínűnek látszik, hogy fokozatosan terjedni fog a nominalizáció: *vállvonogatás, vállrándítás, fogcsikorgatás*. Mint a nominalizációnak sajátos, a transzformáció keretein kívül eső produktumait említhetem a *tű a szalmakazalban, öröm az ürömben* típusú képződményeket, amelyek egy-egy terjedelmesebb frazéma rövidülései. A *hab a tortán, a szerencse a szerencsétlenségben* stb. pedig alkalmasint analógiás alakulások vagy tükörfordítások.

5. Számos párhuzam figyelhető meg bizonyos összetett szavak és az IF-ek között: *hajmeresztő – égnek áll/mered a haja, szívszorító – valami, pl. gond szorítja a szívét valakinek, szívfájdító – fájditja a szívét valakinek valami* stb. Bizonyos esetekben azonban a hasonló összetételek analógiás keletkezésűek (vagy kivett az alapjukul szolgáló igés IF): *szívderítő, szívtipró, lélekemelő, lélekvesztő* stb. Egyébként hasonló összetett melléknevek keletkeztek és keletkeztek is szabad szó szerkezetek bázisán vagy tükörfordítás által is. Az összetételek utótagja nem ritkán múlt idejű melléknévi igenév: *eszeveszett, eszement, agyafúrt, fejvesztett, nyakatekert*. Egyes esetekben toldalékos formában: *inaszakadtáig, torkaszakadtából*.

6. A szomatizmusok jellegzetesen **antropocentrikus** szemléletű kifejezőeszközei a nyelvnek, mégpedig két szempontból is: 1) szinte kivétel nélkül az emberre vonatkozólag jelentenek, illetve fejeznek ki valamit; 2) az emberi – kisebb részben az állati – test részeinek, belső szerveinek, érzékszerveinek, élettani folyamatainak stb. megnevezéseire épülő IF-ekkel utalnak az ember, ritkábban az állat (majd átvitel eredményeként esetleg valamely tárgy) tulajdonságára, állapotára, testi, lelki, szellemi, tevékenységére, adottságaira, kedélyállapotára stb. Magyarul jól tudó ember előtt nem kell bizonygatni, hogy a *fő a feje valakinek, lógatja az orrát, lesül a hőr a képéről, inába száll a bátorsága, vaj van a fején valakinek, égnek áll a haja valakinek, (a) vérében van valakinek valami* és sok más hasonló IF mind a két említett szempontból nézve az emberrel áll összefüggésben. Kivétel alig akad. A *kiverte az ág a szemét* idiómát eredetileg lovakra mondták. (A lopott lovat a feltűnést kerülve fák közt vagy cserjésben vezették, s egy-egy visszacsapódó ág kárt tehetett a szemében.) Később használati értéküket veszített tárgyakra, holmikra vonatkoztatva kezdték alkalmazni. Egy másik példa: a *füle botját se mozditja* idiómát ma főleg emberre mondják, pedig eredetileg *füle botját se mozditja* formában lóval kapcsolatosan volt használatos. (Némely lófajtákat ugyanis az jellemzi, hogy egy kis szörpamat van a fülük hegyén.) A *szélről köti a derest* ma azt jelenti: 'megszökik, elinal' – természetesen emberről szólva. Valamikor ez az idióma is a lóval volt kapcsolatos.

7. Az igés szomatizmusokban kifejeződő cselekvések egy része szándékos, akaratlagos, más része nem szándékos, hanem ösztönös, spontán vagy éppenséggel reflexszerű. Ez a kettősség természetesen megvan a szabad igés kapcsolatokban is, ám a szomatizmusok jelentésében feltűnő a két típus arányának különbsége a nem

akaratlagos cselekvések javára. A *kiszírja a szemét valakinek valamivel, hátat fordít valakinek v. valaminek, fát vág a hátán valakinek, a tyúkszemére lép valakinek, a lelkére köt valakinek valamit, szemére vet/hány valakinek valamit, a körmére koppint valakinek, a fejéhez vág valakinek valamit, port hint a szemébe valakinek, betömi a száját valakinek valamivel* stb. halmaz azt mutatja, hogy vannak akaratlagos vagy inkább akaratlagos cselekvést kifejező szomatizmusok is jócskán. Ezekre a cselekvésekre az a jellemző, hogy nem magára a cselekvőre, hanem más valakire irányulnak. Lényegében itt húzódik a határ az akaratlagos és a nem akaratlagos cselekvést hordozó szomatizmusok között. Az utóbbiak túlnyomó része ugyanis nem akaratlagos, főleg nem céltudatos cselekvésre épül: *felhúzza az orrát* 'megsértődik', *a hasát fogja (a nevetéstől), felkapja a fejét* 'felfigyel valamire', *ökölbe szorul/rándul a keze (a dühtől), szikrázik a szeme (a dühtől), ragyog a szeme (az örömtől), leesik az álla (a csodálkozástól), szeme-szája eláll v. tátva marad (a csodálkozástól), felakad a szeme*: 'ájultnak v. haldoklónak felfelé fordulva megmerevedik a szeme', *fülig szalad a szája valakinek (a széles mosolytól), előnti a vér az agyát (a dühtől) valakinek, inába száll a bátorsága* 'ijedtében elinal', *égnek áll v. mered a haja (a borzalomtól) valakinek*. Ez a csoport lényegesen nagyobb az előzőnél, ha a felhozott példák száma talán némileg kétséget hagy is efelől.

8. Közvetlen szóbeli érintkezésben lépten-nyomon találkozhatunk a szomatizmusoknak azzal a fajtájával, amely a szóbeliséget kísérő, mintegy kiegészítő, nem ritkán éppenséggel helyettesítő IF-ekből tevődik össze. Regényekben, drámákban igen gyakori ezeknek szavakba foglalt előfordulása. A *rázza a fejét* IF a partner nemleges vagy tagadó válaszát jelöli, az *ingatja a fejét* kétséget, kételkedést jelez, a *csóválja fejét* többnyire helytelenítésre, rosszallásra vagy furcsállkodásra utal. Ezek a **kifejező mozdulatok és mozgások** nagy bőségben és változatosságban szerepelnek a szomatizmusok körén belül: *felvonja a szemöldökét, összevonja a szemöldökét, ráncolja a homlokát, fintorgatja az orrát, vakarja a fejét, vakarja a füle tövét, dörzsöli a kezét/tenyerét, (el)húzza a száját, egyik lábáról a másikra áll, a hasát fogja (a nevetéstől), a térdét csapkodja (a nevetéstől), eláll a szívverése, megáll benne az ütő, torkán akad a szó* stb. Feltételezen ezekhez a kifejező mozgásokhoz sorolhatjuk a **konvencionális mozgásokat, gesztusokat** jelentő IF-eket is: *kezet nyújt, fog, ráz* (üdvözlésül), *kalapot emel* (üdvözlésül), *búcsút int, térdet hajt, fejet hajt, a lábainál v. a lábai előtt hever valaki(k)nek* (hódolata jelöl), *megveregeti a vállát valakinek* stb.

9. A szaktekintélynek örvendő szakemberek túlnyomó része a szókészlethez csatlakoztatva tárgyalja a frazeológiát. Nézetem szerint is helyes ez a szemlélet, jól lehet nem teljesen problémátlan. Az alábbi néhány sorban azt szándékozom jelezni, hogy a két diszciplína határsávjaként vannak olyan nyelvi jelenségek, amelyek a szókészlethez való tartozásuk mellett bizonyos rokonvonásokat mutatnak a frazeologizmusokkal. Arról van szó, hogy bizonyos szavak IF-ekből születtek, és jelentésük eredeti motivációjából még őriznek valamit, bár többnyire már elhomályosuló formában. A *repes* ige a *repesve vár valakit/valamit* kapcsolatban azt jelenti, hogy 'vágyakozva, izgalommal, mintegy belső remegéssel vár'. A *repes a szíve* kapcsolatban

még benne van a *repes*-nek a régebbi 'remeg' jelentése. A *repes* ige jelentése magába fogadta a *remeg* és az *örül* igék tartalmát. Erre mutat a *szívrepesve* és az *örömpesve* két összetett szó. E két utóbbi lexikális elem összekötő kapocs lehet – természetesen egyéb hasonlókkal együtt – a szókészlet és a frazeológia között. Vö. még: *vacog a foga (a hidegtől)* – *fogvacogva* – *vacogva*, azaz *fázósan*. A *didereg* ige eredeti jelentése is 'reszket, remeg', mégpedig 'egész testében – a hidegtől'. A német *zittern* és az orosz *drožat* hasonló szemléletet takar. A *didereg* és a *zittern* szöveggyűlésének credménye a *cidrizik*, amely nemcsak a hidegtől, hanem a félelemtől való reszketést-remegést magában egyesíti. A *szorul/elszorul a szíve, a keble* és a *szorong* ige jelentése is ilyen viszonyban áll. Itt is megvan a *szívszorongva* összekapcsoló elem. Hasonló utat tett meg a *borzolódik a szőre a hidegtől*. A *borzongás* az oroszban a *drož* szóval adható vissza. A szóban forgó *borz-* fő alakváltozata, a *herz-* a *berzenkedik* igében köszön ránk. Ennek I. jelentése: 'dühösen felborzolja a szőrét v. a tollát'. Itt már van némi különbség a két jelentés között, de az eredeti motiváció és a szókapcsolatával egyenértékű jelentés itt is megállapítható. Olyan szavak ezek, amelyek a frazémák periferiájáról kerültek át a szókészletbe. Tulajdonképpen minden területen vannak a nyelvben periferiális elemek, miért itt feledkeznék meg róluk?

10. Terminológiai probléma is adódik. Szomatizmusokról szólva testrészek neveiről szokás beszélni. A magyar *testrész* szó jelentése azonban csak 'fej, törzs és végtagok' – természetesen 'mindegyik a tartozékaival együtt'. De sem a homlok, sem a halánték, sem az arc nem testrész, hasonlóképpen a törzs és a végtagok részletei sem nevezhetők testrészeknek valami előzetes megállapodás nélkül. Pedig mennyire fontos a szem, a száj, az orr, a fül, tehát egyáltalán az érzékszervek és a belső szervek! És akkor még a testnedvek, a váladékok! De ezzel nincs vége a sornak: hol marad a *lélek*, annyi IF eleme? A gyakorlatban tulajdonképpen nincs probléma: a frazeológiai szótárakból nem hiányoznak sem a vérrel, sem a nyállal összefüggő IF-ek, ott találjuk ezeket a szakmunkákban is. De a megnevezés! Csak már legalább **pszichoszomatikus** IF-ekről beszélnénk, és a *testrész* helyett találnánk valami elfogadhatóbb megoldást!

IRODALOM

- Burger, H., *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1973.
 Burger, H., *Phraseologie*. Erich Schmidt Verlag [é. n.].
 Čermák, F., *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha: Universita Karlova, 1982.
 Földes, Cs. – Györke, Z. Wortbildung auf der Grundlage von Phraseologismen in der deutschen, russischen und ungarischen Sprache. ZPSK 41, 1988, № 1, 102–112.
 Molotkov, A. I., *Frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka*. Moskva, 1967.

- O. Nagy G., *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1966.
- Nagy L., *Német és orosz szomatikus frazeologizmusok grammatikai, szemantikai, stilisztikai sajátosságai és ekvivalencialehetőségei*. Budapest, 2000 (kézirat).
- Telija, V. N., *Russkaja frazeologija*. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 1996.

KIRÁLY PÉTER

Az országgyűlési naplók nyelve a szomszédos népeknél I.

Magyarország központi hivatalainak (Kancellária, Helytartótanács, Udvari Kamara, Országgyűlés) ügyintézési nyelve a 18. század végéig a latin (kismértékben a német) volt. E téren elsőként az Országgyűlés 1790. június 11-i ülésén elfogadott határozata hozott változást, amely kimondta: „Ami a Naponként való Jegyzéseket illeti, ezek erről végképpen meghatározatott: hogy Királyi Törvényszék Birája és a négy Kerületek [Dunántúl, Dunáninnen, Tiszántúl, Tiszáninnen] által nevezendő négy Személyek által Magyar Nyelven irattassanak, ez után pedig Horvát Ország és egyéb Magyar Nyelvet nem gyakorló Lakosok kedvéért [Gallitz, Lodomir] egy Királyi Törvény-Személyek által Deák nyelvre fordíttassanak, s a fennemlített öt Személy által megvizsgáltatván a Magyar mint credendő, a Deák pedig mint hiteles Fordítás adassék ki...” Az ülésen jelen volt II. Lipót király, a bécsi Kir. Magyar Kancellária részéről gróf Pálffy Károly udvari kancellár, Pászthory Sándor kancelláriai referens.¹

Ez a határozat alapvető változást hozott a magyar nyelv jogaiért vívott harcban, mivel ennek eredményeként az országgyűlésen megvitatott különféle ügyek tárgyalásáról és a határozathozatalról magyar nyelven készítettek és nyomattak ki összefoglalót. E nyelvi határozat alapján lehetőség nyílt egy egységes nyelv, a magyar hivatali köznyelv alapjainak lerakására.

A határozat azonban nem jelentette a magyar nyelv használatának kizárólagosságát, mivel a *Naplók* latin nyelven is megjelentek. Így az 1790/91. évi országgyűlés anyaga latin nyelvű változatban is napvilágot látott. Vö.: „Quantum autem ad Diarium attinet, de hoc ea fuit suprema Decisio; ut per Tabulae Regiae Judiciariae Affessorum, et quatuor e Circulis nominandas personas Hungarico Idiomatico concineretur; dein vero Regni Croatiae incolarum, ac caeterorum, qui Linguam Hungaricam minus noverunt, causa; per alium Tabulae Regiae Judiciariae Affessorum Latine reddatur, perque memoratas quinque Personas revideatur, atque ita Hungaricum quidem velut originarium, Latinum autem tamquam authentica traductio in lucem publicam emittatur.”²

---

¹ Székfi Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848*. Budapest, 1926: 213 és köv.; Király Péter, *Az országgyűlési nyelv 1790-1827*. Szombathely, 2000: 111 és köv.; *Naponként-való Jegyzései az 1790dik esztendőben ... Budára ... rendelt ... 's Posony ... várossába ... bé-fejezett Magyar Ország Gyűlésének...* Budán, 1791.

² *Diarium Comitiorum Regni Hungariae ... Anni 1791. conclusorum*. Originarie Hungarica Lingua conceptum, et autoritate Comitiorum Latinitate donatum. Budae, 1791: 21.

Megjegyzendő, hogy az 1790/91. évi *Naplóban* az alábbi területek szerepelnek önálló egységként: horvát részek (Regnum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae – Comitatus Zagrabienfis, Crisienfis, Varadienfis), Servia, Transylvania, Gallicia, Lodomer, Moravia. Az északi, felvidéki területek azonban nem szerepelnek önálló területként, bár a törvénykezéssel kapcsolatosan az alábbi fogalmazás olvasható: „Projectum Articulorum ... per Mixtam Deputationem elaboratum: Judicariis item, ... prout et Croaticis et Slavonicis nec non quibusdam partium Regni superiorum Jurisdictionibus, non tantum Domi suae Nativam, sed etiam in cunctis correspondentiis, et officiosis nunc vigentem Latinam Linguam [kiemelés – K. P.] retinendi facultate, permanfura” (Diarium 1790/91: 154–155); magyarul: ... a királyság fellebbező részeit bizonyos törvényhatóságainál nemcsak az otthoni anyanyelv, de a levelezésekben és az ügyintézésben a ma is erős latin nyelv is megtartandó.

Figyelmet érdemel az, hogy a központi hivatalokban, a különféle bizottságokban, az egyházak és vármegyék élén – a németek mellett – sok szláv nevű személy is fontos szerephez jutott (a vallás és az anyanyelv nincs feltüntetve). Vö. az 1790/91. évi latin nyelvű *Diarium* alapján: Sessio Secunda. Die undecima Junii celebrata. (18) ... Nuncii nominati: Ex Tabula Regia: ... Ex parte Croatiae: Adamus Skerlecz. Ex V. Clero: Illustrissimus Josephus Zabráczky Episcopus Capituli Agrienfis Ablegatus. Ex Comitatibus: ... (19); ... Ad referendum Inc. superiori Tabulae triplex hoc nuncium deputati sunt: Ex Tabula Regia: ... Ex parte Croatiae: Franciscus Bedekovich, ... Ex Regiarum Civitatum Nunciis: Joannes Margalics, Budensis Civitatis Ablegatus. (24); ... Personae aliquot nominatae sunt, utpote: (26) Ex Tabula Regia: ... Ex parte Croatiae: Franciscus Bedekovich, Donatus Lukavfzky, Regni Croatiae Proto-Notarius, ... Ex parte Absentium: ... Paulus Moteficzky. Ex parte Civitatum: Joannes Margalics, Budensis ... Non multo post aderant Nuncii, utpote: ... Ex supremis Comitibus, et Magnatibus: ... B(aro) Josephus Horeczky (27).

Átugorva a *Diarium* további oldalait (az utolsó, 659. oldal záró szövege: ... Viennae Die 8. Martii 1791. Alexander Pálfthory m.p.) egy önálló 32 oldalas rész következik: Leopoldi II. Imp. et Regis *Decretum* primum. Pofonii 1790/91 editum (1–2); Articuli Domin. Praelatorum, Baronum, Magnatum, et Nobilium ... Articulus 1–74. (2–32). Itt igen sok nevet olvashatunk, de ezekből csak a 29. oldalon található Conclusio (Leopoldus m.p. Comes Carolus Pálffy m.p. Alexander Pálfthory m.p.) fejezetben található szláv neveket sorolom fel: Datum per Manus ... Anno Domini Millefimo Septingentesimo Nonagesimo Primo ... Comite Ladislao Kollonich de Kollegrád, Coloczenfis, ac Bacfenfis canonice unitarum Metropolitanarum Ecclesiarum Archi-Episcopis; ... Andrea Bacsinfzky, Graeci Ritus Catholicorum Munkácsienfis; Matthaco Kerticza, Bosnenfis, seu Diakovárienfis et Syrmienfis; ... Emerico Kristovics, Csanadienfis; Maximiliano Verhovacz, Zagrabienfis; ... Josaphat Baftatic, itidem Graeci Ritus Catholicorum Crisienfis; Joanne Jesslich, Segnienfis ac Modrusienfis, seu Corbavienfis; Nicolao Milaffin, Albaregalenfis; ... Comite Sigismundo Keglevics de Buzin, Electo Makarienfis; ... Josepho Zabráczky, Electo Veglienfis; Antonio Mandics, Electo Prilinenfis; ... Emerico Vajkovics, Electo Almisien-

lis; ... Illustrissimo Sacri R. I. Principe Antonio Graffalkovich de Gyarak, Agazonum...

Tisztázandó lenne azonban, hogy az 1790/91. évi országgyűlés szláv nevű küldöttei részt vettek-e a nyelvi vitákban, és ha igen, milyen álláspontot képviseltek. Az országgyűlés napirendjén ugyanis az ország életének minden fontosabb területét érintő kérdések kerültek megvitatásra, s ilyen vonatkozásban a nyelv kérdése csak egy – bár kétségen kívül igen fontos – téma volt a sok közül. A kérdés tisztázása a központi világi és egyházi intézmények (Helytartótanács, Magyar Udvari Kancellária, érsekségek, püspökségek, vármegyék) irattárának kutatása révén volna lehetséges.

Az 1790. június 11-i országgyűlés jegyzőkönyve azt is tartalmazza, hogy milyen indítékok vezették az országgyűlést a magyar nyelvű naplók bevezetésére. Íme a válasz: „De nagyobb része a Statusoknak és Rendeknek, maguk előtt viselvén más nagy nemzeteknek dicsőséges példájokat, melyek az anyanyelvet a közdolgoknak folytatására bevén, azáltal aztat rövid idő alatt virágzó állapotba helyezteték, és az egyes nyelv által, az egyességet is, és hazafiui szeretetet, polgárjainak szívekben beoltották, szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek ítélték, az anyanyelv bőhozásának kezdetét már egyszer meghatározni” (Szekfü, Iratok 214). Továbbá: „A’ Tekintetes Statusok magok előtt vífelvén azt, hogy minden Nemzet, maga dólgaít, de kivált az Ország Kormányozását közelebb illető Állapotokat, maga született Nemzeti Nyelvén folytatta” (Király, Az országgyűlési nyelv 22, 112). És a *Diarium* latin nyelvű változatában: „Potior attamen Statuum, et OO. (Ordinum) pars luculenta aliarum illustrium Nationum exempla perpendendo, quae Patriam linguam publicis in negotiis adoptantes, hac ipsa ratione brevi tempore tum eandem insigniter excoluerunt, tum vero hac Idiomatis uniformitate popularium suorum animis unionem, verumque Patriae amorem inspiraverunt, necessarium, quin omnino inevitabile esse iudicavere; ut adoptandae in rebus publicis Patriae Linguae initium ponatur” (*Diarium* 1790/91: 20–21).

De nem olvashatunk konkrétan arról, hogy melyek „a más nagy nemzetek”, avagy latinul „aliarum illustrium Nationum”. Az országgyűlés nyilván a nagy múltú nemzeti nyelvű írásbeliséggel rendelkező nemzetekre gondolt, mint amilyenek az angolok, németek, franciák, spanyolok, olaszok, görögök.

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy milyen tanulságok vonhatók le a velünk szomszédos és korábban szintén latin nyelvű írásbeliséggel rendelkező lengyel, cseh, német-osztrák, szlovén és horvát országgyűlési nyelvek vizsgálatából.

Az említettekén kívül szólok a szintén szomszédos oroszokról és szerbekről, noha ezek ortodox (görögkeleti) rítusú népek, s náluk nem a latin, hanem az óbolgár eredetű egyházi szláv nyelv, illetőleg ennek bolgár és szerb szerkesztésű változatai terjedtek el, amelyek idővel egyre erősebben keveredtek a népi nyelv elemeivel, s így a nép számára is érthetővé váltak. Ennek eredményeképp például az oroszok a 11. századtól kezdődően szláv nyelvű írásbeliséggel rendelkeztek. Vö.: *Полное собрание русских летописей I. Лаврентьевская летопись, вып. I: Повесть временных лет*. Ленинград, 1926, 2-с изд. (составлена в начале второго десятиле-

тия XII века); *Поучение Владимира Мономаха*, см. ПВЛ, под 1096 (с. 240–256; составлено в начале XII века); *Моление Даниила заточника* (послание к князю Переяславля северного Ярославу Всеволодовичу, первая четверть XIII в., см. Гудзий, Хрест. 137 и сл.);³ *Житие Стефана Пермского* (умер в 1396 г.), написанное Епифанием Премудрым (умер около 1420 г.) (см. Гудзий, Хрест. 190 и сл.); *Стоглав* (памятник, содержащий описание постановления собора 1551 года, ныне вошедшего в состав библиотеки Исторического музея, Н.И. Субботиным: Царские вопросы и соборные ответы. Москва, 1890; см. Обнорский–Бархударов, Хрест. 241–245);⁴ *Переписка князя Андрея Курбского к царю и великому князю московскому прелютаго* (с Иваном Грозным) (переписка относится к 1563–1579 гг.; см. Гудзий, Хрест. 290 и сл.); *Житие протопопа Аввакума, им самим написанное* (в период 1672–1673 гг.; см. Гудзий, Хрест. 496 и сл.); *Сказание о Магмете салтане Ивана Пересветова* (публицист времени царя Ивана Грозного, XVI в.; см. Гудзий, Хрест. 264 и сл.); *Уложение царя Алексея Михайловича, изд. 1649 г.* (Уложение, по которому суд и расправа во всяких делах в Российском государстве проводится; см. Булаховский, Ист. комментарий 482);⁵ *Письма и бумаги императора Петра Великого (1672–1725)* (написанные не Петром, а только им подписанные, 1689–1719 гг.; см. Обнорский–Бархударов, Хрест. 82–103); *Ведомости (Московские)* (согласно указу Петра I от 1702 г. *О печатании газет для извещения оными о заграничных и внутренних происшествиях* с 1703 г. стали выходить *Ведомости (Московские) о военных и иных делах*, первая печатная русская газета, в которой непосредственно участие принимал и сам Петр. До введения (в 1710 г.) гражданского шрифта *Ведомости* печатались церковнославянским („библейным“) шрифтом. С 1715 г. новый шрифт окончательно вытеснил старую кириллицу. См. Обнорский–Бархударов, Хрест. 105–122); *Азбука гражданская с нравоучениями, правлена рукой Петра Великого* (в 1710 г.; см. указ. соч. 150–153).

E válogatásból is arra lehet következtetni, hogy Oroszországban az egyházi és világi intézményekben, sőt általában az írástudóknál az orosz nyelv volt használatos, míg az idegen görög és latin nyelv nem jutott hivatalos szerephez. Oroszországban azonban a monarchikus egyeduralkodó rendszer – a cár és részben az ortodox szentszék – uralma alatt az egyes társadalmi csoportok, rétegek nem jutottak megfelelő szerephez a helyi és országos ügyek igazgatásában. Így a nagy kiterjedésű or-

³ Н.К. Гудзий, *Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков*. Москва, 1952.

⁴ С.П. Обнорский – С.Г. Бархударов, *Хрестоматия по истории русского языка. Часть вторая, выпуск первый*. Москва, 1949.

⁵ Л.А. Булаховский, *Исторический комментарий к русскому литературному языку*. Киев, 1958.

szágban az országgyűlések kialakulásának története is összetett folyamat képét mutatja. Vö.:

вече 'народное собрание в древней и средневековой Руси в 10–14 вв.': a *вече* szláv eredetű szó, első említései: 997 Belgorod, 1016 Novgorod Velikij, 1068 Kiev, vö. például ПВЛ: Лавр. 6505 (997): *Володимеру же шедшу Новугороду ... Печенѣзи ... створиша вѣче/вече/вечо в городѣ / в Новѣгородѣ ... бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчи томъ*; 6523 (1015): *Иѣрославъ ре(че). ѡ любѣ моѣ дружина юже вчера избихъ... и ре(че) имъ на вѣчи/вѣчиши. ѡ(тъ)ць мои оумерлъ*; utolsó említései: 1478 Novgorod Velikij, 1510 Pszkov és Vjatszkaia zemlja. A вече döntött a háború és béke kérdéseiben, a fejedelmek meghívásáról és elűzéséről, a választásokról, a fejedelmek helyettesének elmozdításáról, a törvények alkotásáról, egycséget kötött más országokkal. Jogi írott emlékei: *Псковская судная грамота 14–15 вв.*, tartalmazza a вече és a Боярская дума határozatait, a fejedelmi okleveleket stb. (БСЭ, СЭСл, Сергеевич, Срезн.: Мат, Пресображенский: ЭСлРЯ).⁶

дума: germán jövevényszó (gót *dōms* 'vélemény, tanács, ítélet'), legrégebbi adatai: 'совѣтъ, совѣщаніе' ПВЛ: Лавр. 6684 (1176): *Новгородци бо изначала и Смоленане и Кыѣне и [Полочане] и всѣ власти яко же на дому/думу на вѣча / на вече / на вече сходатся*, ПВЛ: Лавр. 6745 (1237), *Договорная грамота Смоленскаго князя 1230 г.*; 'мысль, намерение' Ипат. л. 6677 (1169) (Срезн.: Мат I: 742–743). A дума központi és helyi tanácskozó szerv az orosz fejedelemségek idejében; Боярская дума: a družsina és a főurak legfelsőbb tanácsa a fejedelmek (князи), majd 1547-től a cárok (цари) mellett, amelyet Nagy Péter 1711-ben a szenátussal váltott fel;⁷ Сенат: a kormányzás legfelsőbb szerve, mely a cár távollétében intézkedési joggal bírt, 1917-ben megszűnt, kiadványa a *Сенатские Вѣдомости*; Земские соборы: központi képvisleti hivatalok a 16–17. században.⁸

A lengyelek (*Polak, Polacy, Polska*) a 10. században felveszik a kereszténységet, s a római katolikus vallással együtt a latin nyelv is meghonosodik országukban. Így a lengyel nyelvnek az idegen latin nyelvvel kellett megvívnia harcát a nyelvi elsőbségért az egyház, az államigazgatás és a kultúra területén.

⁶ БСЭ = *Большая советская энциклопедия* 4. Москва, 1971: 1173–1174; СЭСл = *Советский энциклопедический словарь*. Москва, 1990; В.И. Сергеевич, *Вече и князь*. Москва 1867; И.И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам* I. Москва, 1958: 499; А. Пресображенский, *Этимологический словарь русского языка* I. Москва, 1958.

⁷ Vö. В.О. Ключевский, *Боярская дума Древней Руси*.

⁸ Vö. Н.П. Ерощкин, *Очерки истории государственных учреждений России*. Москва, 1968, 2-е изд.; С.Л. Авалиани, *Земские соборы...* Одесса, 1916.

БСЭ т. 8, 1972: 534; СЭСл; Срезн.: Мат I; Пресображенский; Вл. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка* I. Москва, 1955: 173; Н.М. Шанский – В.В. Иванов – Т.В. Шанская, *Краткий этимологический словарь русского языка*. Москва, 1961.

wiec: a régi Lengyelországban a törzsi, nemesi és a területi bírósági gyűlések neve (vö. orosz *вече*); l. *wiec* (pl N *wiece, wieca*) 'roki wielkie, das allgemeine Adelsgericht': *sejmiki albo wiece w Krakowie odprawował*.⁹

sejm: szláv eredetű szó (< *съѣзмъ*), mely a csehben (*sněm*), régebben az oroszban (*съѣзмъ, соѣзмъ, соимъ*) és a horvátban (*sajam* 'vásár') ismert.¹⁰ A sejm a 15. század elejétől az államhatalom legfőbb alkotmányozó szerve, amely eredetileg a király, a királyi tanács és a rendek gyűlése volt; a 15. század végétől a sejm kétkamarás (*dwuizbowy*) lett: izba senatu, tagjai a korona legmagasabb méltóságai, az érsekek, püspökök, várnagyok, vajdák, miniszterek, és az izba poselska, tagjai a területi szejmek (*sejmiki ziemskie*) megválasztott nemes küldöttei. Sejmy rozborowe: a) 1773–75-ben Varsóban tartott gyűlésen megerősítették Lengyelország I. felosztását Oroszország, Poroszország és Ausztria között, b) Sejm Grodzieński: 1793-ban a Grodnóban tartott gyűlés az orosz hadsereg nyomására ratifikálta az ország II. felosztását; Sejm czteroletni, Wielki: 1788–92-ben a Varsóban ülésezett országgyűlés napirendjén a társadalmi és politikai reformok, a nemzeti függetlenség, az 1791. május 3-i alkotmány és az 1792. évi orosz katonai intervenció szerepeltek.

sejmik: a 14. század végétől a nemesek területi öngazgatási szerve; Sejmik generalny: a tanácskozáson minden vajdaság megválasztott küldöttei és szenátorai vettek részt annak érdekében, hogy a sejmen egységes állásfoglalást képviseljenek; Konstytucja 3 maja 1791: megerősítette az addigi gyűlések formáit.

senat: a 15. század végétől Lengyelország törvényhozó gyűlésének (Sejm walny) egyik része (vö. król, senat, izba poselska).

rokosz: a magyar *rákos* szó átvétele, jelentése 'ein Aufstand des Adels wider den König und Senat', a 16. századtól, vö. 1537-ben I. Zsigmond (Zygmunt) idejében Lwów (Ilyvó, Lemberg) alatt a nemesek elpártoltak a királytól, és önálló gyűlésen vettek részt.

diariusz: a latin *diarium* átvétele, a 16. század végétől az országgyűlések lefolyásának, határozatainak naponkénti lejegyzése.

A lengyel nyelv használata fokozatosan elterjedt, így a közigazgatásban, az országgyűlésben is, vö.: *Mowa Samuela Maciejowskiego, dziekana krakowskiego, wygłoszona w imieniu króla Zygmunta Starego na pierwszym posiedzeniu sejmu w Krakowie ... w r. 1538; Mowa obrończa Mikołaja Rusockiego, kasztelana biechowskiego przed sądem sejmowym w Krakowie w r. 1538; Mowa Zygmunta Starego na sejmie w Krakowie w r. 1545; Mowa Mikołaja Sienickiego, marszałka sejmu warszawskiego w r. 1556/57, wygłoszona do delegatów senatu* (Stanisław Leszczyński,

⁹ M. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego VI*. Lwów, 1860/1951: 282; EP PWN = *Encyklopedia popularna PWN*. Warszawa, 1993.

¹⁰ Linde V: 236–237; Срезн.: Мат III: 780; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1927 / Warszawa, 1957.

Manifest Najiaśnieyŝego Stanisława Pierwŝego Krola ... Polŝkiego do Stanow Rzeczypospolitey Polŝkiej. W Warŝawie, 1704).¹¹

A csehek fejedlme, I. Vencel (sv. Václav 921–929) a római katolikus hitre tért, s ennek révén a latin nyelv válhatott az egyház, az államhatalom és a művelődés hivatalos nyelvévé. IV. Károly (Karel IV. 1346–1378), a prágai egyetem (1348) alapítója azonban elrendelte, hogy a prágai óvárosi tanácsházán a bírósági pereket és az egyéb ügyiratokat cseh nyelven vezessék. Ján Hus (1369–1415) a katolikus egyház egyes hittételeit bíráló prágai cseh hitújító a cseh nyelv pártfogója volt, hasonlóan a követői is (husziták), s ennek credményképp a 14–15. században a cseh nyelv vált az írásbeliség uralkodó nyelvévé az országgyűlésen, az egyházban és a magánéletben. A cseh királyi kancelláriában az okmányok 1394-től jelennek meg cseh nyelven, az országgyűlési naplók (sněmovní jednání) és a bírósági ítéletek (soudní nálezy) a 15. század elejétől cseh nyelvűek, az országos telekkönyvek (desky zemské) is a cseh nyelvre tértek át 1480-ban Moráviában, 1495-ben Csehországban. A 15. század végére tehát már elterjedtté vált a cseh hivatali nyelv, a németesítő törekvések azonban időnként érvényesültek: 1627-ben a desky zemské cseh és német nyelven jelentek meg, 1749-ben a cseh udvari kancellária megszüntetésével a német államnyelvként lett bevezetve. E törekvések ellen mozgalom született a cseh nyelv védelmében, ilyen szellemben lépett fel cseh nyelven Jan Alois Hanke 1783-ban, Jan Rulík 1792-ben, Josef Dobrovský 1791-ben a Cseh Tudós Társaság ünnepi ülésén, sőt 1816-ban a bécsi udvari tanulmányi bizottság a cseh nyelv és irodalom fejlesztése érdekében (a russzofilizmus elleni védekezés eszközeként) kiadta a nyelvi dekrétumot (Jazykový dekret).

sněm 'országgyűlés', sněmnik 'területi tanácskozás': cseh nyelvű határozatai, leírásai sněmovní nálezy, sněmovní artikule néven ismertek.¹²

---

¹¹ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN 10*. Warszawa, 1967: 429–432; EP PWN; Linde; Brückner.

¹² Vö. *Sněmy české od léta 1526 ... I. 1526–1545*. Praha, 1877. ... *XI. Sněmy roku 1605*. ... *XV. Sněmy roku 1611*. Praha, 1917–1939. Vyd. K. Krofta – Mil. Volf – J. B. Novák; *Popsání sněmův obecních v Brně r. 1594, 1596–97*. Vyd. Vinc. Brandl. Brno, 1870; *Karel z Žerotína, Sněm držaný l.(éta) 1612*. Vyd. Vinc. Brandl. V Brně, 1864; *Artikule sněmovní od r. 1680*. Praha; *Jednání sněmů moravských 1792–1835*. Vyd. R. Dvořák. Brno, 1904.

Václav Flajšhans, *Pisemnictví české slovem i obrazem*. V Praze, 1901; *Ottův slovník naučný* 6. V Praze, 1892: 478, 508; Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I–II*. Praha, 1911/1929; *Masarykův slovník naučný VI*. V Praze, 1932; *Přehled československých dějin I: do roku 1848*. Praha: ČS AV, 1958.

MIHÁLY KOCSIS

Предыстория Сегедской минеи

Результаты исследований по Сегедской минее (в дальнейшем: СМ), хранящейся в Центральной библиотеке Сегедского университета под шифром Ms. 1, опубликованы нами в ряде статей.¹ В последнее время вышло в свет также издание ее текста.² На этот раз мы будем заниматься историей самой рукописи.

СМ была включена в каталог библиотеки в 1981 г., после того, как Сегедский университет купил ее у гречко-католической церкви города Шарошпатак. Эта покупка произошла с инициативы известного сегедского слависта, профессора Имре Х. Тоты.

Первое сообщение об СМ мы находим в венгерском журнале *Kelet* [Восток] в 1894 г.³ Автор данной статьи, Миклош Мате, описал рукописные обрядные книги, находившиеся в униатской церкви города Шарошпатак. Он говорил о пяти книгах, и этот факт, по его мнению, свидетельствует о значительном количестве униатов, живущих, начиная со второй половины XVII в., и доныне в окрестностях города.

Миграция восточнославянского по происхождению населения на северо-восточные территории Венгрии, называющего себя русином,⁴ а также жизнь русинов в XVIII в. обстоятельно показаны в монографии историка Иштвана Удвари.⁵ Он высказывает мнение также о том, что в

---

¹ Среднеболгарские черты в орфографии Сегедской минеи. *Hungaro-Bulgarica* V. Szeged, 1994: 175–183; Сегедская минея – рукопись XVI–XVII века. В кн.: *Nemzetközi Szlavisztikai Napok V. Szombathely, 1995: 488–496*; A Szegedi Minea protográfjai. В кн.: *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, 1995: 77–83; Церковнославянские рукописи в Сегеде. *Studia Paleoslavica* I. Szeged, 1996: 163–167; Sor fölötti jelek a Szegedi Mineában. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 5. Nyíregyháza, 1997: 213–244; Зопити Сегедської минеї. *Hungaro-Ruthenica* II. Szeged, 2001: 183–189.

² *The Szeged Minea. A Cyrillic Manuscript from the Late 16th Century I–III. A text edition by Mihály Kocsis. Szombathely, 1999–2001. (Bibliotheca Slavica Savariensis VI.)*

³ Miklós Máthé, A sárospataki g.kath. egyház írott szerkönyvei. *Kelet* 1894, № 30, 2.

⁴ Не отрицая право любой народности на самостоятельный литературный язык, мы считаем, что употребление термина *русинский* в начале XXI в. является целесообразным, в первую очередь, с исторической, этнографической и культурной точек зрения.

⁵ István Udvari, *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, 1994.² (Vasvári Pál Társaság Füzetek 9.)

большинстве южно-земплинских поселений (к которым принадлежат и села около города Шарошпатак) русины перешли на венгерский язык в начале XIX в.⁶ Из всего этого вытекает, что интересующая нас СМ могла быть в употреблении на территории Венгрии со второй половины XVII в. до начала XIX в.

В самой рукописи мы находим одну, весьма ценную по отношению к ее судьбе, маргиналию, которая читается на нижних полях лл. 56об–59. На лицевой стороне л. 59 приписка кончается на двух именах – Симеона Креницкого и Андрея Шолтиса. К имени Симеона Креницкого добавлено: *n. ардовский* (т.е. *parochus*, священник прихода села Ардо). Мы и раньше предполагали, что упомянутое в приписке село – это Вегардо, которое расположено в непосредственном соседстве с городом Шарошпатак, а с 1966 г. даже вошло в его состав.⁷ В 1999 г. мы и нашли имя Симеона Креницкого в списке священников, хранящемся в греко-католическом приходе с. Вегардо.⁸ Он был здесь священником начиная с 1723 г.

Хотя время основания греко-католического прихода с. Вегардо неизвестно,⁹ приведенная выше приписка, читаемая в СМ, свидетельствует о том, что этот кодекс был здесь в богослужебном употреблении уже в первой половине XVIII в. Данные, взятые из позднейших каталогов приходов, показывают, что в с. Вегардо число греко-католиков в 1792 г. было 396,¹⁰ а в 1806 г. – 473.¹¹ В этом последнем, 1806 г., службы проводились, как мы читаем, на русинском языке.¹² В 1851 г., наоборот, с. Вегардо упоминается уже как село венгерское.¹³ Значит, в середине XIX в. СМ уже едва могли пользоваться греко-католики села. Находившийся вне употребления кодекс в течение XIX в. (до 1894 г.) был перевезен в город Шарошпатак.

---

⁶ Там же, 95.

⁷ Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1980: 686. Здесь и на с. 276 мы находим и этимологию названия села.

⁸ Мы выражаем искреннюю благодарность священнику прихода Тивадару Меллешу за оказанную нам помощь в работе над историей рукописи.

⁹ *A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzáság schematiz-musa*. [Без места], 1982: 102.

¹⁰ István Bendász – István Koi, *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza, 1994: 99.

¹¹ *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Szerkesztette: Udvari István. Nyíregyháza, 1990: 151. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3.)

¹² Там же.

¹³ Elek Fényes, *Magyarország geographiai szótára I*. Pest, 1851: 51.

В XVIII в. службы в с. Вегардо проводились в деревянной церкви, которая позднее была снесена. Сегодняшняя каменная церковь (см. иллюстрацию № 1) была построена в 1790 г.,¹⁴ следовательно, СМ (см. иллюстрацию № 2) находилась в ее стенах в течение еще нескольких десятилетий.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Иллюстрация № 1: Греко-католическая церковь в с. Вегардо (Фото: А. Б.)

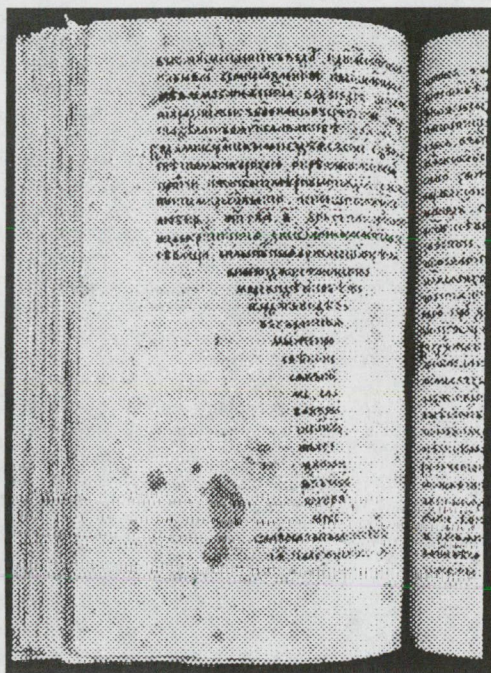

Иллюстрация № 2: Обратная сторона л. 200 СМ (Фото: Шандор Вадас)

¹⁴ *A Hajdúdorogi...* 102.

В.В. КОЛЕСОВ

Редуцированные гласные в древнерусских текстах

Уважаемый юбиляр многое сделал для изучения исторической грамматики и фонологии древнего славянского и древнерусского языков; ему принадлежат важные исследования по истории редуцированных гласных – может быть, самой интересной страницы такой истории. Желая почтить Тота Имре в светлую его годовщину, хочу представить свои наблюдения над употреблением редуцированных в замечательном памятнике средневековой русской литературы – Летописце Еллинском и Римском 2-ой редакции, недавно превосходно изданном другим тружеником науки и сверстником Тота, О.В. Твороговым (Том 1. Санкт-Петербург, 1999).

Летописец составлен в XV в. из многих древнеславянских и особенно древнерусских переводных текстов, среди которых такие обширные, как Хроники Амартола, Малалы, Александрия, книга пророка Даниила в толковании, византийские хроники, описывающие принятие христианства и царствования императоров, отрывки из поучений отцов церкви и борьбу с еретиками на церковных соборах; есть здесь и выдержки из русских летописей. Самое первое знакомство с текстом Летописца показывает богатство его лексических и грамматических особенностей, почти исчерпывающе отражающих момент перевода (XI–XII вв.), заботливо перенесенных писцами из более ранних оригиналов. Древний Летописец должен был сохранить архаику своего вида, но вместе с тем впитал и особенности речи XV в.

Здесь находятся такие архаизмы, которые редко отражены и в рукописях XII в., поскольку тогда существовали свои запреты на отражение языковых новаций; например – архаическая система склонения основ на согласный, система глагольных времен (в том числе и в русских формах архаического аориста и имперфекта типа *житъ, поятъ, дастъ, начатъ; бѣхуть и бяхуть, живяхуть, глаголахуть, миловашеть*), архаические формы причастий и даже супина (*прииде жалѣтъ* 68, *изиде воеват* 472), во всей чистоте и во всех категориях сохранились формы двойственного числа и т.д.

Вместе с тем, списки Летописца – это рукописи XV в., и внешние следы „2-го южнославянского влияния” в них отражаются в виде формальных написаний типа *сѧ, добрыѧ* и т.д., в том числе и в сочетаниях типа **tъrt: пръвыѧ, жръчьскыѧ* и т.д. Особенность лишь в том, что новые орфограммы только-только начинают проникать в тексты официального

характера, и можно проследить характер и условия разграничения написаний условно-орфографических и реально-произносимых. За непоследовательно внешними проявлениями чужеродной орфографии проглядывает ситуация, исторически важная, например, для суждений об истории редуцированных гласных. Редуцированные уже исчезли как фонемы, следы этого заметны даже в северных по происхождению списках Летописца (в северных русских говорах падение редуцированных происходило позже всего – чуть ли не в начале XIV в.): в них одновременно могут быть написания *гдѣ* 404 и *кдѣ* 359, *чресь всю* 451 и *чрезь все* 460, *възпи* 377 и *въспи* 341, но последовательное отражение ассимиляций типа *свадьба*, *здание*, *здравъ* и пр. определенно отражают последствия падения редуцированных даже в орфограммах. Тексты отражают тот момент изменения редуцированных, когда происходило фонетическое удлинение сильного редуцированного, но процесс его обобщения в парадигме склонения еще не завершился (идея парадигмы не была еще осознана). Мы можем встретить соответствия типа *чтець* – *четца* 307, *хребет* – *хребьта* 386, *снемъ* 22 вместо *сонмъ*, *жрецъ* 62 – *жерца* 27, *жерцу* 61, *жерци* 213 и др. при отсутствии выравнивания словоформ по парадигме. Особенно это характерно для изолированных слов – предлогов и наречий типа *искръ*, *близъ*, *чресь*, *мякъко* и др.; ср. также написание наречия *въину* '(на)вечно': *въину* 84, 399, 479, 483, 495, *выну* 58, 61, 401, 469, *выину* 454, *воину* 337 и др. (здесь и далее примеры приводятся неисчерпывающе) – колебания показывают, что писцы затрудняются в изображении малознакомого слова, отражающего изменение напряженного редуцированного в слабой позиции. Некоторая условность написаний проявляется в последовательной передаче местоимения мужского рода *весь* как *всь* (противопоставлено имени *весь* 'село'). Во многих местах можно встретить совершенно архаические написания типа *мъного*, *мьскы*, *пътица*, *пъта*, *кънязь*, *мьзда*, *мьгла* и др., а также выдающие севернорусское происхождение текста написания типа *рку*, *рченое*, *наркоша*, *ркоста* и пр.

Тем не менее редуцированные уже исчезли, и это доказывается последовательной передачей сильных редуцированных: *простецъ*, *скопецъ*, *отець*, *лодеи*, *гридеи*, *кадеи*, *третей*, *рыбеи хвостъ*, *звѣренъ*, *звѣрекъ*, *мужескъ*, *женескъ*, *бабескъ*, *лвовескъ*, *маслиненъ*, *храборъ*, *сесца*, *сотлишиа*, *пожертъ*, *наченшу* и мн. др. (но ср. *огнь* 359, *вътръ* 402 без неорганического гласного). Здесь много написаний, которые способны подтвердить мнение В.Р. Кипарского о том, что в процессе падения редуцированных (а он был длительным) могли возникать ситуации, усложнявшие произношение сложных сочетаний согласных, и тогда слабый редуцированный мог сохраняться как замещение гласности. Это особенно ярко проявляется в написаниях архаических форм, например, старых форм страдательного причастия типа *оставлеше дѣло* 367, *явлешеся ему* 368, *удивлешеся* 272, *противлешюся ему* 412 и т.д. (часто) или суффиксальных типа *воине-*

ство 312, разнеству 326: *храборьствие* 334, *напраснеству* 334, *богатество* 364, *добромудрествующа* 383 и др.; *изящено житие* 383, *корчемарь* 428, *обещнику* 313, *доволѣть ти* 325, *ревение* 334, *вящеша* 322, *Влахѣрнескими враты* 415, *воинество* 437 и пр. Заметно, что преобладающим типом являются сочетания с сонорным согласным, фонетическая длительность которого требовала передачи некоторой гласности звучания.

Краткий перечень этих фактов показывает важность данного источника для изучения древнерусской фонетики и вместе с тем демонстрирует сложность в решении вопросов, которые мы перед собой ставим в настоящих заметках: какова в этом памятнике система передачи сочетаний типа **turt* и какие основания ее поддерживают в переходный период развития древнерусской фонетики в связи с изменяющейся (под внешним влиянием) системой их обозначения. И – в какой мере все отмечаемые различия связаны с живой речью XV в.

Ответ на второй вопрос дают примеры типа только что приведенных. Нсорганическая гласность в соседстве с плавными наиболее интенсивно проявляется примерно на с. 280–390, это текст „Начало царства хрестьяньска“, который мог содержать в себе особенности речи, характерные для северных говоров XIII–XIV в. (отражены и в новгородских берестяных грамотах).

Наоборот, отражение ассимиляции согласных по мягкости-твёрдости, состоявшейся в результате падения редуцированных, полнее всего (и массово) отражены в начальных частях текста: это книга пророка Даниила, „Начало царства римскаго“ и Александрия; ср. примеры „смягчения“ *ельинскѣ* 64 (также *еллинъское* 313, *ельинъ* 420), *коньчина* 68 (также *коньчину* 388), *землю* 116, *сѣѣны* 43, *чясьти* 80, *власѣтию* 64, *область* 77, *опусѣѣниа* 52, *запечатѣѣшиа* 59, *обѣѣщена* 51, *вѣскорьми* 81, *възвѣсьѣшиа* 40, *въ сѣтегнахъ* 84, *зѣѣрь* 48, *вышѣняго* 47, *проказѣствѣ* 51, *любѣе* 91 и мн. др. при обозначении отвердения перед твёрдым согласным: *сосуд стѣкланъ* 145, *зѣѣздыни* 92; 147, *зѣѣздна* 134, *земное* 156, *царя ужѣнаго* 64, *гривѣну* 46, и особенно при написании заимствованных слов типа *Авъгусту* 317, *к Керѣксови царю* 173, *гиганѣта* 8, *горѣгоню* 171, *ольтаря* 486, *у рахѣманъ* 144 (также *варѣвары* 415, *варѣварѣмъ* 427) и т.д. Исключения редки: *рѣвениемъ* 486 при *ревение* 334 (доказывает наличие гласности в сочетании согласных), *ломѣяху* 132. Зато последовательно пишется ѣ в суффиксальных на месте ь: *стрѣмѣство* 44, *дѣсьное* 92, *мудрѣствовати* 9 (часто) при отмеченном уже написании с е (доказывает наличие гласности) и пр., и особенно в заимствованной лексике типа *егупетѣскимъ* 93, *еладѣскы* 93, *кедрѣския* 299, *жидовѣства* 158 и пр. Характер примеров показывает ранний этап взаимного смягчения-отвердения согласных: смягчение охватывает в основном зубные согласные, тогда как отверждение происходит в соседстве с заднеязычными (на протяжении

всего текста сохраняются написания типа *кы, гы, хы* при наличии рефлексов палатализаций типа *руци, в руцѣхъ* и под.).

Подобные особенности письменного памятника, разграничивающие достаточно точные фрагменты составляющих его текстов, могут быть оценены как специально диалектные, но они отражают какие-то (разные) этапы в развитии редуцированных. Совмещение их друг с другом в условиях несформировавшейся орфографической системы весьма любопытно; здесь можно получить информацию о последовательности самих изменений.

Важно заметить, что вообще в зависимости от самого текста (его состава, содержания и времени перевода) в Летописце возникают колебания и варьирования языковых средств – вплоть до лексических: возможны разные написания одного и того же (по смыслу) слова типа *папа – папезж, боярин – болярин, сеи – сесь, крестьяне – христiane*, и особенно лексические замены согласно с первоначальным переводом текста (*выя – шея, грамота – харатья*) и т.д. Заметна также разная плотность лексических и семантических русизмов в тех или иных текстах Летописца.

Ответ на первый вопрос (о системе обозначений **tʲyl-*корней) мы получим по рассмотрении фактов, к изложению которых и приступаем.

Почти независимо от текста в составе памятника многие корни весьма последовательно и очень активно передаются в русской орфографии: *в болгарехъ* 471, *болгарскому* 476 и обычно так с некоторыми исключениями, *боръзии конѣ* 407, *боръзости* 448, *веръсты* 8, *сверъстникъ* 308, *вертепъ* 300, 333, *к вертпу* 314, *въ вертпѣ* 330 (*въ врьтпѣ* 199), *вертпы* 327, *изъвертѣ* 439, *въ вертоградѣ* 19, *волци* 156 (*вльци* 159, *вльчицами* 83), *вольхвъ* 25, *волхва* 24 (но только в этом месте), *голька* 141, *погорбенъ* 'горбат' 469, *гордѣ* 48, *всѣ гордѣ* 460, *горда, горду, гордыню* 334 (в других текстах *гръдыню* 100, *гръдыни* 44, *гръдости* 150), *дверники* 258, *безъдверны* 378, *издолблени* 165, *долгы шеи* 132, „житие кратко, Суд же долгъ” 398, *желтѣ* 465, *жельчение* 107, *жерновныи* 14, *исъ керъсты* 176, *керъстицу* 110, 111, *по керстѣ* 328, *коръстицу съ златом* 110 (также *кръстицу* 112), *коръмлю* 97, *кормящеи, кормити* 101, *кормить* 23, *коръмилъ* 449, *коръмникомъ* 492 (также *кръмити* 111, *кръмлю приимати* 471), именные корни *мертв-* и *съмерт-* постоянно и часто пишутся с *е* (*смерть* 113, 147, 157, 260 и др.; *умертвишиа* 19, *мерътвитъ* 286, *умерътвишиаго* 286, *мертвъ* 103, *умерътвие* 497 и др. с редкими исключениями „съмрътъ ми есть” 21, *умръшиа* 69 и 149), *умольваю* 326, *намољваленъ* 335, *умолькнути* 286, *умолькну* 474, 496, *мољниа* 136, 502, *мољниным* 302, *мољнии* 358, *мољчящи* 320, *мољчати* 312 (также *мљчанию* 122, *мљчит* 204), *персми* (*перси* 'грудь') 308, *в перъси* 466, *полкъ* 495, *в полку* 141, *исполчатися* 317, *исполчены* 339 (также *плъкы* 20, *исплъчитися* 106 в других текстах), словесный корень *скверн-* обычно с *е* (*осквернят* 169, *сквернѣи воли* 248, *сквернии* 261, 320, *оскверняше* 310 и др., но также *сквърное* 219, *осквърни* 320), 12 *сернѣ* 371, *от скор-*

нии 248 (bis), яко сморцѣ 241 (смерчи), постоянно солнце 311, солнцу 173, 509 (bis), о солнци 216, съ солнцемъ 111 (вариант по рукописям солнцем), от столпа 484 и в производных надстолпа 370, столпникъ 392, столпци 370 (также стълъ 248, стълпа 27 в другом тексте), твердъ 225, твердъ 3 (bis), тверда 58, твердо 124, въ твердѣ умѣ 9, въ твердилех их 66, твердильных 66 (но градъ тврѣдъ 225), истеръгнути 308, истеръгнувшие 386, оттеръзнет 438, сторъзну 469, востеръзаетъ 334, разстерзая 320 (и растеръзнетъ 22), также расторъзнутися 449, вытеръзнет 406, поторгаша 481, власы торъжа 465; протолклѣ 237 (и истлъчена 173, тлъкъ 48, тлъкуеть 5, тлъкуя 172), толицу многу 369, толъстинам 473, в толъстоту 366 (также тлъсты 72, тлъцею 71 в другом тексте), на торзѣ 78, на торгу 467, Волюи торгъ 389, у холма 388 (в другом тексте той же рукописи на хломѣ, при хлѣмѣ 71), последовательно с е пишется слово церковь (также церквы 71 и под. с добавочным редуцированным); столь же последовательно с е пишутся корни червъ, черн и чермн, ср.: червъ 355, червемъ 467, черви 104, червие 165, о червѣх 134 и др. (исключения: чръами изъядени 211); также чернь 508, черную 389, черноризъчкои чинъ 452 и др.; червление 107, червлену 80, червленую 79, 80, червленого 301 и мн. др.; чермень, учермень 104, черъмное 170 и мн. др., ср. „черъмныи же или червълюю очервленъ ... червление” 107.

Таким образом, около сорока словесных корней очень частого употребления почти без исключений пишутся „по-русски”, т.е. в полном соответствии с нормами произношения этих слов и словоформ в языке. Никакого внешнего „влияния” здесь не отмечается или отмечается в виде исключений на общем фоне возможных других написаний, к которым сейчас обратимся. Сейчас же отметим очень охотно используемое двойное написание типа оръ или орѣ, и это наталкивает на мысль, что в воспроизводимых в XV в. текстах отражена некая дополнительная гласность, восходящая к древнерусскому „второму полногласию” или же (что вероятнее) воспроизводится несогласованное совмещение реально русского произношения с создающимся на основе новых форм искусственного написания этих слов. Точнее обозначить причину мы сможем только после изложения второго ряда фактов.

Они таковы.

Преимущественно в новой орфографии употребляются следующие словесные корни: *върг-*, *върх-*, *вълхв-*, *държ-*, *дърз-*, *жърло*, *жъртва*, *мърз(ѣк)-*, *пълз-*, *първ-*, *пърс-*, *пърстѣ*, *пърствѣ*, *сърд(ѣце)*, *скърб-*, *търн-*, *търн(ѣти)*. Все они употребляются в текстах разного перевода, иногда пишутся „по-русски” с е, но обслуживают те фрагменты, которые можно связать с выражением высокого стиля или соотносить с какими-то особыми формами выражения (неповседневного характера) или просто терминологически важными.

Примеры: *повръжено* 182, *въвъръженъ* 29, *отвъръжеса* 20, *отвъръзе*, *отвъръзше* 310 как обычные при исключениях: *сверъже* 468, *испроверже* 391, *изъверже* 450; *врѣховнии* 456, *от врѣха*, *врѣхи*, *врѣховъ* 340, *сврѣшена* 343, *сврѣшитися* 343, наречие *врѣху* 105, 176, 369 и постоянно (также *врѣху* 5 в другом списке) при исключениях *верхъняя* 384, *сверѣшеное* 413; *вълна чиста* 47 ('шерсть'), *вълнени* 171; *вълхвъ* 11, *вълхва* 94, *вълхвы* 40, *вълсви* 45, *вълхвомъ* 45, *вълхвоуе* 23, 87, *повълхвует* 94, *лжевълшвениемъ* 436, *вължбу* 6, *вълхвоваше* 87, *вълхвуя* 86 и мн. др., но с исключением в некоторых производных и глагольных формах: *волхвовати* и *жрътву сътвори* 13, *волжъбы* 13, *волхвованиа* 13, 61, *волъшвениемъ* 217, 219, *волишвениемъ* 416, ср. также *чревовълшшевениемъ* 445 (данное написание показывает, насколько это искусственная форма для писца); *одръжаи* 10, *дръжаща* 9, *дръжаса* 52, *удръжах* 63, *дръжавъ* 110, *недръжимоу* 471, *самодръжцемъ* 469, *единодръжець* 466, *самодръжному* 470 и мн. др. с исключением *въздержанъ* 478; *дръзнути* 107, *дръзь* 176, *дръзи* 127, *дръзи* 137, *съ дръзновениемъ* 126, *дръзо* 30, *дръзну*, *дръзает* 438 и мн. др. при явных исключениях: *съ деръзновениемъ* 174, *деръзнувъ* 402, *деръзновенью* 404, *деръзновениа* 334, *деръзновениемъ* 428, 429, 439, 441, *деръзновенныа* 423; *жрълом* 21, 22, 68; *жрътва* 34, *жрътву* 12, 103, 445, 450, *жрътвы* 467, *жрътовницу* 28, *жрътъвницы* 222, *жрътвеную* 308, *жрътвеныа* 310 и мн. др. при исключениях *жерътвы* 128, *жерътву* 276, *жерътвы* 456, *жертвы* 445, *жертовница* 391, в других текстах; особенно много разных вариантов написания в корне *мърз(ък)-*, в каждой части рукописи находим свои особые написания: *мръзости* 50, *мръскаго* 255, *мръско* 308, *мръси* *суть* 325, *мръско* 308, *мръзости* 449, *мръзъщи* 438 и мн. др., но также *меръѣи* 405, *меръскыи* 428, *меръскыхъ* 434, *меръская* 434, *мерзость* 437, *меръскыхъ* 439, *мерзостии* 437 (все почти в одном месте); *змиа плъзуща* 102; *пръвыи* 3: *пръвая* 12, *пръвое* 182, 183, *пръвъе* 9, 366, *испръва* 33 и др. постоянно, *пръвенець* 197, *пръвообразныхъ* 450, *пръвостолникомъ* 470 и мн. др. с исключениями *исперва* при *изначала* 459; этноним *пърсы* в исключительных случаях пишется как *перская* 129, *яко перский* 33, *в перъскихъ*, 312, *перъстии* 311, также *в персы* 273, *в Перъсы* 309, но постоянно и часто как *пръси* 48, 128 и др., *пръскому* 14, *пръсяны* 107, *пръскыи* 261, 312 и мн. др.; *пръсть* 468, *пръстью* 379 и др. (исключение: *персть* *земная* 359); *пръсты* 25, 45, 46, *пръстомъ* 148, *пръстнемъ* 67, *пръстни* и пр.; *сръдце* 37, 41, 46, 311, 494, *сръдца* *своего* 498, *сръдцю* 38, 497, *сръдци* 53, 55, *сръдцемъ* 48, 250, 390 и мн. др., также *сръдоболя* 50, *милосръдъ* 51, *милосръдие* 490 и пр., с исключениями *серъдце* 37, *сердца* 25, *милосердъ* 115; *скръби* 51, *скръбѣниа* 66 и др. только в таком написании; *под тръномъ* 22; *претръпѣвшиа* 38, *долготръпѣниа* 7, *страстотръпца* 31, *тръпѣвыи* 50, *тръпѣти* 203 и мн. др.

Заметно, что во всех случаях и независимо от этимологии корня (*lyrt или *lyrt) пишется именно *ъ*, другими словами, речь может идти не об остатках фонетического „второго полногласия“, а именно о контами-

нации произношения с *e* и написания *ъ* согласно развивающейся в это время, но еще не отработанной орфографией, которая, вместе с тем, основана на особенностях реальной (звучащей) фонетики.

На это указывают редкие, но выразительные примеры обратной замены *o* на *ъ*: *настъльникъ* 210 (ср. *състолника* 113 и *состольника* 437) – речь о разделявшем престол императора соратнике; *уъбившеся въградъ* 212; *по грънѣ части стѣны* 368, *грънее* 71 ('верхнее' от слова *гора*). Здесь находим то же колебание в изображении ускользающего в произношении гласного, которое заметно и в случаях с обозначением типа *корѣмлю*: характерно впрочем, что сначала пишется буква, отражающая реальное произношение словоформы, и только потом – условный знак новой орфографии – своего рода компромисс в угоду новым веяниям в орфографии. Почему в данном случае используется в основном один знак редуцированного (*ъ*), сможет сказать наш юбиляр, который много писал об однокорневых древнерусских рукописях, открыв этот тип орфографии (теперь об этом пишут уже многие).

Что же касается разграничения в лексике, подверженной тому или иному принципу написания, тут необходимо исследовать всю лексическую систему памятника; в нем исключительно много слов бытового и разговорного характера, отражающих особенности светской жизни – и вместе с тем возникает необходимость в выражении некоторых сакрально-высоких понятий. Для них и избирается новый способ обозначения лексем – с редуцированным после плавного. Что это верно, показывают два факта: преобладание искусственных обозначений именно при передаче имен существительных (выражают идею или символ), тогда как глагольные формы и прилагательные чаще пишутся с *o*, *e*; а также параллельное состояние с обозначением полногласия **torl*-корней: таких примеров также много. Учитывая их исключительную ценность для исторической фонетики, приведем их по возможности полным списком.

Шли берегом 497, *бороду* 326, *проборовишися* 206, *сквозѣ волохы* 340, *волояху* 508, *волочу* 136, *подволокъ* 234, *волоча* 329, *волотове* 164, *къ волотомъ* 132, *волость* 240, 508, *ворога* 508, *воротившася* 174, *заборолы* 160 (обычно *съ* *забрали* 420, 509), *Атила король* 340, *к королеви* 340, *коромолу* 331, *молочны овцы* 142, *мороморяными дѣсками* 328 (обычно *мраморяны*), *перечашеся* 265, *все полонени* 113, *полонъ* 414, *полона* 274 (о пленниках; но *плѣнь*, *плѣнити*, *плѣнение* и др. в отвлеченном значении 'плени' и притом обычно с «ятем» – по справедливому мнению А.А. Шахматова так писали только до XV в.), *полонити* 316, *дѣяицю полони* 342, *окороки* 478, *до порома* 466, *с порочами* 116, *пропороша* 10, 190, *наволочитѣ* 473, *наволочиты* 474, *наволочитых* 462, *наволочитыя* 473, *своробъ* 203, *и бысть велика сторожа* 363, *сторонъ* *полаты* 492, род. мн. *сторонъ* 139 (bis), *стороньяя* 194, *узорочие* 473, *паморочна* 139, *пелепелицына клетка* 172, *серени* (варианты: *срени*, *срѣни*) 467, *солому* 139, *колоколы* 104 (bis), 350 (*стрещи его*

316), и горы потолочю 62, толочи 116, толоци 232 (bis), 234 (bis), 237, рас-толоци 228; черес свою землю 364 (без конечного ъ; редкий пример при частом написании типа *чрьсь*, в том числе и имени существительного, сходного по форме: *чрьсь в руцѣ* 423 'кошель'), в шелома мѣсто 331 (*шлем* 288, на шлем 301).

Неполногласных форм отмечено достаточно много, причем таких (обозначавших бытовые реалии), в которых ожидалось бы полногласие, ср.: на сковрадѣ пекомъ 270, златая 279, чревнаго ради прохода 307, плод чревный 333, въ гласѣ 308, хвастие 353, облакъ 327, а также *гладныи*, *млеко*, *вретнице*, *брадатый* и под. По-видимому, в данном случае действует еще принцип акцентного ограничения, согласно которому на первых этапах формирования полногласия характер ударения определял возможности варьирования „дополнительной гласности” в соседнем слого; в частности, среди наших примеров полногласия много акутированных корней, которые требовали проявления именно второго гласного (под ударением), что и отражалось на письме. Если это предположение верно, тогда понятно обязательное написание „второго гласного” и в корнях типа *tъrl, и мы снова возвращаемся к предположению о фонетических основаниях данных написаний.

Никаких противопоказаний этому выводу нет. Мы имеем дело с рукописями (или их оригиналами), созданными на русском Севере, скорее всего на псковщине. Это подтверждается типично псковскими особенностями написаний XV в., которые описал еще Н.М. Каринский. Здесь встречаются не только чисто псковские слова (*в узмени* 492) или особенности написания архаических форм (*рку*, *рчени*), но и чисто фонетические явления, к числу которых относятся: новый „ять” северного типа (много написаний типа *тѣсть*, *сѣць*, *олѣи*, *лодѣный*, *топѣрво* и пр.), смешение аффрикат, написания *и* на месте „ятя” в определенных только фонетических позициях, даже написание имени собственного *Софѣи* вместо *Софии* (исключительно псковское написание, по мнению Л.А. Творогова). Вместе с тем, все части рукописей, содержащих в себе текст Летописца, в массовом порядке и почти без исключений отражают древнерусские особенности речи, а именно: написание начальных *у-*, *о-* в случаях типа *утро*, *узь*, *уноша*, *уродство*; *осень*, *озеро*, *олень*, *Олена*, *оже*, *один*; постоянные обозначения начального *я-* (*яблоко*, *яща*, *ядро*) при возможном употреблении славянизма в случаях типа *адъ* и *агнецъ*; здесь во многих случаях сохраняется употребление *ж* даже в случаях типа *Рождество*, *одежа*, *надежда* и пр., а также в глагольных формах, в которых возможно и использование *ч* на месте *щ* (*хочю* как *стражю*). Следовательно, за фонетическими особенностями местной речи переписчики текста следили внимательно, по возможности сохраняя и архаические остатки произношения.

Важно и то, что в зависимости от самого текста (его состава и характера перевода) возникают колебания вплоть до лексических: возмож-

ны разные написания слов типа *папа – папеж, боярин – болярин, сеи – сесь, крестьяне – христиане*, или даже лексические замены согласно первоначальному переводу текста (*выя – шея, грамота – харатья*) и т.д.

Все это значит, что в детальном описании памятника следует обратить внимание на сохранность его текста (вплоть до буквы), что позволяет путем анализа проникнуть в историческую глубину его бытования на Севере и с определенной достоверностью описать последовательные этапы развития основных фонемных изменений. То, что недавно было результатом фонетического изменения, в известный момент становится фонологическим фактом и как таковой формирует орфограммы, на основе которых мы можем судить о существенных изменениях языка и текста.

KRISTÓ GYULA

Szlávok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt¹

Erdély területén a szlávok a 7. század elején jelentek meg. A 9. században több egykorú, megbízható írott forrásban bukkannak fel Timociani, Abóbriti vagy Praedenecenti és Osterabtrezi néven, anélkül, hogy pontos elhelyezkedésüket e kút-fők alapján meg lehetne határozni. Sokkal közelebbi információt nyújt életük színtereit illetően a régészet. Az etnikai minősítés számára ez esetben a biztos alapot az a körülmény szolgáltatja, hogy a szlávok hamvasztották halottaikat, ami ekkor ebben a földrajzi régióban már csak rájuk jellemző, tehát etnikai jegynek számít. Bóna István szerint két nagy csoportjuk tárgyi hagyatéka került elő Erdélyben. Az egyikféle szláv népesség a Keleti-Kárpátok hátságain és szorosain át kelet felől már a 7. században megérkezett ide, és fokozatosan terjesztette ki lakhelyeit nyugat és észak felé. A halottak hamvait urnákban helyezték el. Sírjaik mellett telepüket is ismerjük. A másik csoport régészeti leletei Északnyugat-Erdélyből kerültek elő. Ez a – származási helyét tekintve ismeretlen, de biztosan szláv – népesség kurgánok (halmok) alá temetkezett, szintén hamvasztásos temetkezéssel. A szlávok letelepült életmód szerint falvakban, földbe vájt veremházakban éltek. Településeik nagy részét évszázadokon át folyamatosan lakták. Anyagi kultúrájuk szegényes. Földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak. Körükben politikai szervezet meglétének semmi nyoma nincs.

Békés – a 9. század előtt ritkán az avarokkal való közös – életüknek a 9. század elején a bolgárok erdélyi megjelenése vetett véget. A Maros kenyérmezei szakaszán, a folyó mindkét partján sajátos, a balkáni Bulgária protobolgár (török) népének régészeti hagyatékával egyenmő leletek sűrűsödnek. A hódítóknak sírjait és telepeit is ismerjük. A Karoling-frankok a 8. század végén nyugatról, a bolgárok pedig a 9. század első éveiben délkeletről fegyveresen támadva megdöntötték az Avar Kaganátust. Az Erdélybe behatoló bolgárok katonailag megszállták a területet, uralmukat kiterjesztették a térség szláv lakóira, bár azok egyes csoportjai – feladva régóta lakott településeiket – kitértek a bolgár hódítók elől, és északnyugati irányban vonulva elhagyták Erdély területét. A bolgár uralom központja az egykori római Apulum lett, amelyet a bolgárok fehér színű kövei alapján Belgrádnak, azaz magyarra fordítva Fehérvárnak kezdtek nevezni. Ide feltehetően bolgár helytartót ültettek be, aki a bolgár anyaországi érdekek helyi érvényesítője volt. (A bolgár fennhatóság nem szü-

¹ A jelen írás A korai Erdély (895–1324) címmel a közeljövőben megjelenő könyvem része. A szakirodalmi hivatkozások éppen úgy megtalálhatók ott, mint annak a tágabb problematikának a részletes kifejtése, amelyeket e helyütt terjedelmi okokból nem adhatam közre.

kült le Erdély déli részére, hanem nyugat és északnyugat felé messze túlnyúlt azon, bár a kiterjedés határai sok vonatkozásban ma még vitatottak.) A bolgár uralmat bizonyítva a katonai tevékenységben gyakorlott török ajkú protobolgárok valószínűleg meg. Bolgár fennhatóság alatt működött az erdélyi sóbányászat. A Fuldai Évkönyv szerint 892-ben Arnulf frank király követeket küldött „ajándékokkal a bolgárokhoz és királyukhoz, Vladimirhez a régi béke megújítása céljából, és kérte, hogy ne engedélyezzék a morváknak onnan a sóvásárlást”. Ez csakis a szilárdan kezükön levő dél-erdélyi sóaknákra vonatkozhat. Hogy a sófejtést és -szállítást a bolgár urak szláv alattvalói végezték, nyelvi tények révén bizonyítható. A bolgárok helyébe lépő magyarok ugyanis a só kitermelését és talán elvitelét szlávból (és nem törökből!) kölcsönzött szavakkal nevezték meg. Így szláv eredetű a magyar nyelvben az *akna* ‘sóbánya’ szó, és létezik szláv magyarázata a 13. századi okleveles anyagban a sószállító hajó neveként szereplő *kerep* (+1236: *kurb*, 1248: *kerep*) szónak is. Az ugyanilyen jelentésben előforduló, de kisebb testű hajóra utaló *olch* szó (1248: *olch*) számomra ismeretlen eredetű. A protobolgárok alávettjeikként kezelték a meghódított erdélyi szlávokat, és szolgálatokra kényszerítették őket.

A 9. századi szlávokról a legtöbb információt az erdélyi helynévanyag szolgáltatja. Kniezsa István az 1940-es évek első felében névtani vizsgálat alá vetette az 1400-ig terjedő időből Erdély területéről ránk maradt földrajzi neveket, illetve Erdély vízneveit. Az alábbi megállapítások ezen adatgyűjtésen és magyarázaton alapulnak, magam azonban új elemzést végeztem. Ennek során különválasztottam a köznévi és személynévi eredetű szláv neveket. Erre azért volt szükség, mert Kniezsa etnikumjelölőként nem vette számba a szláv személynévekből magyar névadási szabályok szerint alakult helyneveket (vagyis a pusztaszemélynév mint helynév eseteit), és ezeket a magyar jellegű névadás részeként értelmezte. Ezzel szemben alapos indokok szólnak amellett: etnikumjelölő szerepük mind a köznévi, mind a személynévi eredetű szláv helyneveknek van, de amíg a szláv köznévi eredetűek nem tételeznek fel a közelben magyarságot (vagy törökséget), addig a szláv pusztaszemélynévi eredetűek igen, ugyanis a szlávok személynévet nem tettek önmagában településnévvé, ezt a névadási formát a térségben csak a magyarok (és rajtuk kívül még a törökök) alkalmazták.

Ennek az elvnek a figyelembevételével Erdély területén az alábbi térségekben számolhatunk jelentős számban szlávokkal az 1400 előtti évszázadokban.

1. Szilágysági-dombság: *Tasnád* ‘kövér’, *Ilosva* ‘égerfa’, *Perecsen* ‘túlsó parton lakók’, *Kaznacs* ‘kecske’, *Bürgözd* ‘fűszer erdő’, *Kraszna* ‘szép; vörös’, *Varso* ‘hegylakók’, *Récse* ‘árok’, *Kirva* ‘görbe’, *Debren* ‘szakadékos hely’, *Bábca* ‘öregasszony’, *Völcsök* ‘farkas’. Személynévi eredetűek: *Szodoró* (bizonytalan), *Szopor*, *Zálnok*, *Maládé*, *Doh*, *Lecsmér*, *Zovány*, *Tusza*, *Bogdán*, *Galponya*, *Goroszló*, *Dabjon*, *Várca*, *Mutos*, *Vicsa*, *Valkó*, *Drágos*. Összesen: 29 név (12 + 17).

2. Nyugati-dombság és Szamos-hátság: *Rogna* ‘árok’, *Lozna* ‘vessző’, *Zálha* ‘gyülekezet’, *Semesnye* ‘nevetés’, *Kálna* ‘sáros’, *Orbó* ‘füzes’, *Igrice* ‘ját-szik’, *Kuharka* ‘szakács’, *Onok* ‘juh’ (vagy személynévi eredetű), *Lozsárd* ‘mocsár’,

Lóna 'halászat', Zselyk 'ér', Lekence 'vízi liliom', Beszterce 'sebes', Zsolna 'ér', Luska 'rét', Priszlop 'oszlop mellett', Rebra 'borda' és már a Keleti-Kárpátokba eső Radna 'érc'. Személynévi eredetűek: Gorba (nem dönthető el), Bezdéd, Esztény, Maró, Geledény, Naszvod. Összesen: 25 név (19 + 6).

3. Mezőség: Szomordok 'büz', Lóna 'halászat', Kályán 'sár lakói', Palatka 'kis palota', Novaj 'új', Szokol 'súlyom', Szakál 'súlyom', Szolcsva 'falu', Tórockó 'zúgni', Szelicse 'telep', Tur 'östulok', Gerend 'emelkedés', Lóna 'halászat', Szakál 'súlyom', Lekence 'vízi liliom', Polyán 'mezőlakók', Mohács 'moha', Dombró 'tölgyerdő'. Személynévi eredetűek: Valkó, Sztána, Vista, Gesztrád, Dezmér, Zsuk, Szová, Szopor, Vajola, Dextrág, Vécs, Jára. Összesen: 28 név (18 + 10).

4. Küküllő menti dombvidék: Zsitve 'gabona', Bázna 'bodza', Körözs 'irtás', Dombó 'tölgy', Gambuc 'gomba', Herepe 'giz-gaz', Perecs 'túloldali', Muzsina 'férfi', Orbó 'füzes', Bocsárd 'kádár', C'elna 'egészséges', Zalatna 'aranyos', Bocsárd 'kádár', Öregyház ~ román Straja (< szláv *straža* 'őrség') párhuzamos névadás, Ludas ~ román Gusu (< szláv *gus* 'lúd') párhuzamos névadás, Fehérvár ~ román Bélgard (< szláv *Bělgardъ* 'fchér vár') párhuzamos névadás, Zalatna 'aranyos', Vecsérd 'est', Pród 'homok', Garat 'él, hegy', Ugra 'hegy mellett', Lemnek 'vadászó hely'. Személynévi eredetűek: Csongva (bizonytalan), Csesztve, Miriszló, Krakkó, Berve, Dálya, Drassó. Összesen: 28 név (22 + 6).

5. A Bánsági-hegyvidék és a Déli-Kárpátok előtere: Lozsád 'mocsár', Grid 'emelkedés', Osztró 'sziget', Klopotiva 'zajos', Brázova 'nyíres', Rekettye ~ román Răchitova (< szláv *rakyta* 'rekettyc') párhuzamos névadás, Pojenica 'mező', Branyicska 'kapu', Lesneh 'mogyorós', Láz 'erdei tisztás', Kelnek 'sáros hely', Orbó 'füzes', Kákova 'rákos?', Szeben 'som', Zernest 'mag'. Személynévi eredetűek: Perkász (bizonytalan), Bezsán, Doborka. Összesen: 17 név (15 + 2).

6. A Keleti-Kárpátok előtere: Kászón 'savanyú', Delne 'völgy', Muzsna 'férfi', Lövete 'oroszlán; vadászat', Bölön 'beléndek', Kálnok 'sáros', Dálnok 'távoli', Torja 'östulok', Peselnek 'méhes', Polyán 'mezőlakók', Esztelnek 'asztalos'. Személynévi eredetűek: Ozsdola, Csernáton, Dálya, Bodola. Összesen: 15 név (11 + 4).

Erdély területén az 1400 előtt előforduló településnevek közül 142 bizonyult szláv eredetűnek, 97 köznéből, 45 pedig személynévből magyarázható. Ehhez hozzá kell venni, hogy Erdély víznevei közül számos ugyancsak szláv eredetű. A fentebb már a falvak sorában említett, de víznévi eredetű neveken (Kraszna, Lekence, Beszterce, Szeben) kívül ilyen pl. a Bisztra 'sebes', Dobra 'jó', C'serna 'fekete', Kovászna 'savanyú', továbbá a Küküllő román neveként használt Tîrnava 'tövises' stb. Megállapítható, hogy a szláv eredetű település- és víznevek eléggé egyenletes eloszlásban és viszonylag magas számban találhatók Erdélyben. Teljes hiányuk csak a Kis-Küküllőtől északra eső területen és a Barcaságban tapasztalható, alig vannak képviselve Fogarasföldön, viszonylag gyérén fordulnak elő a Mezőség déli részén, a Küküllő melléki dombvidék északi peremén, általában az Erdélyi-medence közepén és a Keleti-Kárpátok előterében (Háromszéket leszámítva). Ahol szláv nevekkal nem találkozunk 1400-ig, ott sem kell teljes hiányukkal számolni, ugyanis több ponton

szláv telepek és urnasírok jelzik jelenlétüket a magyarok bejövetele előtti időben. Nagy kérdés, hogy az itt említett közel másfélszáz földrajzi név közül melyek vezethetők vissza a 9. századig, és melyek későbbi idők emlékei. Erre megbízható választ adni lehetetlen. Vannak azonban olyan szempontok, amelyek némi útbaigazítással szolgálhatnak. A nazálist (*m*-et, *n*-t) tartalmazó helynevek (*Dombró*, *Dombó*, *Gambuc*, *Gerend*, *Csongva*) bizonyosan a korábbiak – ha nem is feltétlenül és minden esetben a 10. századiak – közé tartoznak. Ugyancsak segítséget ad a korai szláv nevek meghatározásához a Szent István kori kárpát-medencei szláv helynévanyag ismerete. A 10–11. század fordulója körüli időkből olyan nevekkel találkozunk, mint a *Pólosnikou* 'szőlőtövek melléki [település]' vagy a *Zalesé* 'erdőn túl'. Ennek példájára a korai rétegbe lehet sorolni az olyan jelentésű neveket, mint a 'túlsó parton lakók', 'hegylakók', 'oszlop mellett [lakók]', 'túlololdali[ak]', 'hegy mellett [lakók]', 'mezőlakók'. Megjelennek a Szent István kori anyagban a tulajdonságjelzős (*Wisetcha* 'magas', *Dordomest* 'erős hely', *Duldumast* 'hosszú hid', *Vyssegrad* 'magas vár', *Zemogny* 'földből való [vár]'), a foglalkozásnévi (*Grintzari* 'fazekasok'), a földrajzi környezetre utaló (*Lupa* 'mocsár, tó'), a személyre vonatkozó (*Mama* 'anya') nevek. Ezt figyelembe véve a fenti listából akár több tucat helynév is a korai (9–11. századi) szláv helynévanyag körébe sorolható. Ugyanakkor bizonyos, hogy közülük több csak későbbi időben (a 13–14. század folyamán) jött létre (ilyen pl. a jelntése miatt is újabb keletkezésűnek vehető *Semesnye* vagy *Zálha*).

További fontos tanúságot rejt az a megfigyelés, hogy Erdélyben északról dél felé haladva markánsan megváltozik a szláv köznevek és személynévek egymáshoz viszonyított aránya. Míg Erdély északi felében 49 köznévi alakra 33 személynévi alak jut (a legészakibb régióban pedig egyenesen már 12:17 az arány), addig a déli részen 48 köznévre csak 12 személynév esik. Ez azt a súlyos következtetést vonja maga után, hogy északon a magyarok nagy száma folytán a szláv helynevek tekintélyes része magyaros (puszta személynévi) névadás során jött létre, míg délen – a magyarok sokkal gyéresebb arányából adódóan – minden hat szláv helynév közül csak egy alakult ezen a módon. A szlávok számára és továbbélésére nyújt kiindulópontot annak áttekintése, hogy a román helynevek mely régióban származnak nagyobb számban közvetlenül a szlávból. Északon is számos eset akad arra, hogy a román településnév egyenesen a szlávból magyarázható (román *Tușa* < szláv *Tuša*, román *Gîrbou* < szláv *vrbovo*, román *Stoiana* < szláv *Stojan*, román *Bistrița* < szláv *bystrica*, illetve a román *Nearsova* < magyar *Nyárszó* és a román *Ardeova* < magyar *Erdő* szláv közvetítéssel, amit az *-ova* végződés mutat), de délen még több efféle példa van: két *Gîrbova* < szláv *vrbovo*, ugyancsak két esetben *Zlacna*, illetve *Zlagna* < szláv *zlatna*, román *Lovnic* < szláv *lovník*, román *Slimnic* < szláv **slyňnikъ*, román *Săliște* < szláv *selište*, a már említett román *Straja* < szláv *straža*, román *Bălggrad* < szláv *Bělggradъ*, talán román *Cîlnic* < szláv *kalnik* sorolható ide. Szláv képző található a román *Ampoița* és a magyar *Csongva* néven. Ez arra mutat, hogy az Erdély területén nagyjából arányosan megoszló szlávság tovább maradt meg délen, vagy azért, mert ott nagyobb létszámban volt képviselve (főleg a magyarsággal

összevetve), vagy másik lehetséges esetként: később ért el a románság Észak-Erdélybe. Mindenesetre az a körülmény, hogy akár északon, akár délen a románok közvetlenül vettek át helyneveket a szlávból, nagy valószínűséggel akként magyarázható: nem csekély számban élhettek Erdélyben szlávok a 9. században, ha még évszázadokkal később is képesek voltak saját megnevezéseik átadására.

A magyar honfoglalás előestéjén Erdély nyelvi értelemben meglehetősen egységes lehetett: a népesség túlnyomó része szláv nyelvet beszélt, Dél-Erdélyben foltokban török nyelvekkel számolhatunk. A régészeti leletek több esetben arról tanúskodnak, hogy a telepek – illetve a bennük élő lakosok – megélték a magyar honfoglalást. Még biztosabb ez a településnevek esetében. Ha ugyanis elpusztultak volna a 10. századot megelőzően, bele sem kerülhettek volna a 11. század utáni okleveles anyagba. A magyar honfoglalók mind a tárgyi hagyaték, mind a nyelvi adatok alapján jelentős létszámú szláv (és jóval csekélyebb bolgár-török) népességet találtak Erdélyben. A szlávok egy része bolgár alávetésben, más része szabad emberként kis közösségekben élt.

KATALIN KUGLER

Новые достижения русско-венгерской лексикографии на рубеже веков

Издание русско-венгерских и венгерско-русских общих словарей до 1989-го года являлось регулярным, надежным, этим процессом ведало Академическое издательство. (Оно заботилось также об издании ежегодного выходившего школьного словаря.) Спрос на карманный, средний и большой словари по существу был удовлетворен, однако в период перестройки и двухтомный русско-венгерский словарь, который являлся переизданием вышедшего в 1968-м году отредактированного варианта большого словаря Хадровича и Гальди (Hadrovics Gáldi 1968), уже не вполне отвечал требованиям, и взыскательный русист должен был искать значение новых слов в русских толковых словарях. Они часто не удовлетворяли его. Единственной опорой могла служить отредактированная Н.З. Котеловой серия ежегодно выходивших сборников новых слов и выражений под названием „Новое в русской лексике”.

В 1989-м году, когда одним росчерком пера отменили обязательное изучение русского языка в учебных заведениях, всякая издательская работа в отношении русского языка остановилась. Со стороны Академического издательства равнодушие к русскому языку объяснялось, помимо политических причин и сужения рынка, также критическим положением самого издательства, где долгое время было неизвестным, кто будет его владельцем. Тем временем происшедшие в России бурные общественные изменения, отмена цензуры и прочие всем известные события породили „революционные” изменения в языке прессы. В первой половине 90-х годов круг интересующихся русским языком закономерно сузился, и в эпоху демпинга неологизмов и всяких иноязычных заимствований в русском языке, русиста выручала в какой-то мере книга В.Г. Костомарова (1994), обновленное издание словаря Ожегова (Ожегов Шведова 1994). Первой попыткой помощи оказался Русско-венгерский словарь газетной речи (Kugler 1994), который был сделан без лексикографического опыта. Автор пытался хотя бы частично заполнить вакуум в русско-венгерской лексикографии, желая помочь изучающим русский язык разобраться в значении новых слов и выражений. В него вошли слова, не имеющиеся в большом русско-венгерском словаре, или же слова, получившие новые оттенки значений в 80-90-е годы. Словарик распространялся совершенно „кустарным путем”.

В данной работе мы предлагаем обзор вышедших в недавнем прошлом общих словарей, однако нужно отметить, что преподаватели-экономисты быстро и эффективно откликнулись на возникший спрос в отношении экономических словарей (Petuhova 1994, S. Kovács 1995, Petuhova 1997).

Настоящим событием в истории русско-венгерской лексикографии явился словарь Лайоша Кишша, вышедший в 1998-м году в виде CD ROM (Kiss 1998). Работа автора над словарем остановилась в 1990-м году, и долгое время никакой надежды не было, что накопленный огромный лексикографический материал когда-нибудь увидит свет. Сегедское издательство „Скриптум“ обеспечило опеку словаря, и группа местных русистов отредактировала и подготовила к компьютерной обработке картотечный материал. Стоит хотя бы на этот раз отметить имена этих редакторов: Иштван Феньвеш, Илона Ягер, Терез Мурай. Их работу координировал автор данной статьи. Словарь, являясь единственным электронным и заодно универсальным большим словарем, охватывает все сферы жизни, однако, конечно, не может конкурировать со специальными словарями, ведь, обновляя словарный материал, редакторы не имели возможности включить в словарь все новые слова, появившиеся в разных отраслях науки за прошедшие восемь лет. Таким образом, словарь, который был задуман как универсальный двуязычный словарь, к концу века эту функцию в полной мере выполнять уже не смог. На наш взгляд, особыми достоинствами указанного словаря являются: четкое построение словарных статей, детальное описание всех нюансов значения заглавного слова, множество примеров, иллюстрирующих сочетаемостные возможности данной лексики. Заслугой словаря является и то, что в нем сохранились многие советизмы, получив детальное толкование, так что в этом отношении словарь имеет энциклопедический характер. Помещенные в нем сведения о недавнем прошлом могут оказаться полезными особенно для новых поколений. По идее этот словарный материал должен был дополнить на компакт-диске подключенный к нему Русско-венгерский словарь газетной речи, который включал в себя много сленговых элементов, англицизмов и таких речевых оборотов, которые, вероятно, не заслуживают обязательного включения в долговечные словари, которые в свою очередь при чтении публицистических текстов могут вызывать определенные трудности. Параллельно с электронным словарем был переработан и издан указанный публицистический словарь (Kugler 1998), который со временем значительно пополнился и составил около 5000 словарных единиц. Он, распространяя информацию о компакт-диске, содержащем Большой русско-венгерский словарь Лайоша Кишша, одновременно служил и носителем рекламы.

Двухтысячный год подарил нам сразу два словаря: средний русско-венгерский и венгерско-русский словари под общей редакцией Пала

Узони (Gáldi-Uzonyi 2000a, 2000b). Оба вышли в рамках словарной программы Академического издательства на базе соответствующих средних и больших словарей Хадровича и Галди. За тридцать лет эти словари изрядно устарели, а средние словари в лексикографическом аспекте уже давно являлись неудовлетворительными. В определенной мере представлял исключение венгерско-русский словарь совместного советско-венгерского издания (Gáldi 1974). Коллектив редакторов внес в новые словари значительные изменения как в количественном отношении, так и в структуре словарных статей. В словари включили приблизительно по 15 тысяч новых словарных единиц, значительная доля которых (приблизительно 5000 слов) относится к экономической лексике. Такое пополнение словарей можно оправдать, ведь множество экономических слов уже вошло в повседневное употребление, следовательно, они должны иметь место и в общих словарях. Составители словарей, исходя строго из норм литературного языка, к сленговым и другим широко распространенным сниженным элементам относились с явной осторожностью. В обоих словарях мы находим детальную инструкцию по использованию словарей на двух языках. Считаем целесообразным включение в русско-венгерский словарь системы склонений и спряжений, заимствованной из двухтомного аналогичного словаря. Новшеством этих словарей явилось и то, что они создавались уже с помощью компьютерной обработки, на основе специальных словарных программ.

Если мы не находим в новом русско-венгерском словаре нужное нам слово, например, название модных вещей, новых форм увлечений, например, *дайвинг*, *парашютеризм*, *пирсинг*, или не знаем, чем занимается *фрикер*, *гиббэдэзшиник* или *дистантник*, кто такой *лох* или *трудоголик*, рекомендуем обратиться к словарю, появившемуся в 2001-м году под редакцией Э. Дьёмёрей и Н. Никулиной (Gyömörey-Nyikulina 2001). Особая заслуга этого словаря в том, что в нем не только собраны и переведены, но и с помощью небольших аутентичных микротекстов иллюстрированы неологизмы, возникшие, главным образом, за последнее десятилетие. Примеры взяты из газет, вышедших почти исключительно во второй половине 90-х годов. На основе словаря у нас может сложиться мнение, что в сегодняшней России все журналисты владеют английским языком (или, может быть, у них нет желания переводить английские слова на русский), что страна вполне оснащена всякой развлекательной электроникой и компьютерами, люди великолепно разбираются в терминологии рыночной экономики, и при переходе от одной экономической темы к другой, перебрасываются сленговыми словечками. В словаре очень мало условных сокращений, имеющиеся пометы ориентированы нас, главным образом, относительно сферы применения данной лексики (условные сокращения, указывающие на сферу употребления, даны на венгерском языке, а грамматические сокращения даны на русском языке, стилистических

помет всего две, *разг.* и *арго*). В приложении мы можем найти расшифровку и такие современные сокращения, которые в газетах пишутся латинскими буквами.

Если мы имеем под рукой все эти словари, то можем получить предельно точную картину о современном состоянии русского языка.

Появление новых печатных словарей русисты должны приветствовать не только потому, что привычные нам словари Хадровича и Гальди устарели (заметим, что со временем были проданы со складов и залежалые экземпляры, и русско-венгерский словарь любого вида стал дефицитом), и, наконец, назрело время заменить их современными словарями, еще и потому, что электронный словарь не каждому пользователю по душе, кроме этого он срабатывает лишь в одном направлении, то есть, когда исходным языком является русский язык. Академическое издательство наконец удовлетворило спрос и на венгерско-русский словарь.

Начнем анализ новых словарей с последнего, исходя из потребностей „среднего пользователя“, которым может быть как студент-русист, так и преподаватель русского языка и т.д. Тот, кто еще обладает двухтомным венгерско-русским словарем, наверное, прежде всего будет искать в новом словаре русские названия новых понятий, товаров и т.п. Большинство нужных слов он и найдет в нем, например, *gyes, fallabda, kulcsrakész, mosogatógép, önkormányzati hivatal, padlószőnyeg, testépítés, testápoló* и т.п., однако напрасно будет искать русский эквивалент таких слов, как *akciófilm, alufólia, BRFK, BTK, bringa, gyed, HIV-fertőzött, filézett, kukázó, kukás kocsi, KRESZ-tábla, megalkuvó (fn), padlófűtés, pulykacomb, seftelő*. Стоит заметить, что все перечисленные слова имеются в новом среднего формата венгерско-английском словаре (Magay-Ország 2000).

В некоторых случаях русские эквиваленты подобраны не совсем удачно, например, *ronyvasátor* переводится как *парусиновая палатка*, вместо *брезентовая*; *BT* расшифровывается как *коммандитное товарищество*, но пропущено выражение *Совет Безопасности*; *buckás* дается как *холмистый* вместо *бугристый*; *bűbos kemence* описывается довольно оригинально как *куполообразная печь*, хотя, на наш взгляд, можно было бы написать *круглая печь с лежанкой*; *ronyvaregény* определяется также не совсем адекватно как *бульварный роман*.

Если исходим из потребностей нового пользователя, то он найдет в словаре очень много полезных сведений о сфере употребления данного слова, о его грамматических особенностях, стилистических оттенках. То, что касается „реквизитов“ каждого слова, новый словарь превышает возможности бывшего двухтомного словаря. Новшеством является то, что при каждом слове указывается, к какой части речи оно относится. (Вследствие этого, конечно, возросло число условных сокращений, чему способствовало и расширение тематических сфер употребления слов, например, „bibli(iai)“, „diák“, „gazsr(onómia)“, „gépjárműtechnika“, „könyv(észeti védelem)“,

громоздкое „szoc r / a szocializmus rendszeréhez kapcsolódó”, „tv”, „űr(hajózás)” и т.п.) У нас вызывает сомнения целесообразность подачи после каждого существительного и прилагательного окончания поссесивной формы, именительного падежа и множественного числа, а в случае глаголов без исключения даются окончания инфинитива, прошедшего времени и повелительного наклонения. Редактор словаря в связи с этим ссылается на традиции, хотя даже в большом словаре встречается меньше окончаний и скорее в „проблематичных случаях”, а в отношении прилагательных и сложных слов – никогда. На наш взгляд, информация о склонении или спряжении заглавного слова венгерского пользователя не интересует, а иноязычный пользователь вряд ли будет использовать словарь вместо учебника венгерского языка, следовательно, на месте венгерских аффиксов (которые, порой, занимают одну треть словарной статьи) можно было бы привести дальнейшие примеры, иллюстрирующие сочетаемостные возможности заглавного слова. Списки особых помет и условных сокращений, а также знаков, используемых в словарях, идентичны. Жаль, что списки помещены в венгерско-русском словаре без должной поправки. (См. на странице XLVI особые скобки определяются таким образом: „тип склонения русского слова”, хотя, никаких знаков, указывающих на склонение или спряжение русских слов, в данном словаре найти не удалось.) Об употреблении стилистических помет хотелось бы говорить лучше в связи с русско-венгерским словарем, где это является особенно проблематичным.

У всех лексикографов-русистов вызывает трудности специфическая лексико-стилистическая категория просторечие. Очень трудно найти к нему точный венгерский эквивалент. Хадрович и Гальди идентифицируют это понятие как „népies köznyelvi kifejezés” (т.е. общепотребительное слово народного характера). Составители нового словаря эту помету заменили на „vulgáris”. Такое решение мы считаем неудачным. Многие просторечные слова свидетельствуют лишь о малообразованности говорящего, о незнании литературной нормы, и когда они являются квалификаторами, средствами ругания, то могут быть и грубыми и вульгарными. Однако поставить помету „vulg” рядом со словами, например, *поддатый, пацан, полундра, дембель, деляга, латать, дай ланку, чайник* (в переносном смысле) и пр. – мы считаем ошибочным. Здесь, таким образом, в один разряд попали сленговые, шуточные, разговорно-сниженные слова, которые, на наш взгляд, однако никак не являются вульгарными. Порой наблюдается некоторая непоследовательность при применении стилистических помет. Например, *стервец* имеет пометы „vulg”, „durva”, а *стерва* лишь „durva”. *Сопроводилка* имеет помету „vulg”, а *уравниловка* „biz”.

Недостатком редакторской работы можно считать и отсутствие синхронности, то есть обратной связи в двух словарях. (Что особенно досадно в отношении новых слов.) Например, в русско-венгерском словаре

можно найти слово *саммит*, однако среди эквивалентов *csúcstalálkozó* мы не находим указанного слова. Или же мы можем найти слова *reciklázás*, *recikлировать*, но не найдем в обратном словаре слово *újrahasznosítás*. Среди заглавных слов есть *műveseállomás*, *művesekezézés*, но нет *дуализ*, *дуализная станция*, есть *farcozka*, *farcozgatni*, *farcozós*, но нет *seftelés*, *seftelő*.

Эти недостатки особенно обидны в отношении венгерско-русского словаря, ведь этот словарь для многих пользователей может оказаться единственным источником лексикографической информации. Мы должны отдать должное тому, что многие неологизмы имеют в словаре точные эквиваленты, а в случае их отсутствия мы находим немало удачных описаний. Например, распространенное в начале 90-х годов ироничное слово *совок* идентифицируется очень четко, в данной словарной статье дается шесть оттенков его значения.

Некоторое наше разочарование объясняется тем, что ожидания в отношении академических словарей были повышены, предполагалось, что на базе вычислительной техники, опыта подготовленных русистов они смогут удовлетворить всем требованиям, предъявляемым к средним общим словарям. Ожидания оправдались, к сожалению, частично.

Заключая краткий обзор русско-венгерской лексикографии последнего десятилетия, мы должны признать, что в начале 90-х годов нам даже не снилось, что в рыночной Венгрии, в иной политической обстановке найдутся издатели, которые возьмутся за издание русских словарей. Они, к счастью, к началу нового тысячелетия все-таки нашлись...

ЛИТЕРАТУРА

- Костомаров, В.Г. 1994, *Языковой вкус эпохи*. Москва: Педагогика-Пресс.
- Ожегов, С.И. – Шведова, Н.Ю. 1994, *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азъ, 2-е изд., испр. и доп.
- Gáldi, L. 1974, *Magyar-orosz szótár*. Budapest-Moszkva: Akadémiai Kiadó – Russzkiej jazik.
- Gáldi, L. – Uzonyi, P. 2000a, *Magyar-orosz szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gáldi, L. – Uzonyi, P. 2000b, *Orosz-magyar szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyömörey, E. – Nyikulina, N. 2001, *Orosz nyelvi kalauz*. Budapest: Nemzetközi Üzleti Főiskola.
- Hadrovics, L. – Gáldi, L. 1968, *Orosz-magyar szótár I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss, L. 1998, *Orosz-magyar nagyszótár*. Szeged: Scriptum Kiadó.
- S. Kovács, Z. 1995, *Orosz-magyar magyar-orosz gazdasági szótár*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kugler, K. 1994, *Orosz-magyar sajtónyelvi szótár*. Szeged: JATEPress.
- Kugler, K. 1998, *Orosz-magyar sajtónyelvi szótár*. Szeged: Scriptum Kiadó.
- Magay, T. – Ország, L. 2000, *Magyar-angol szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Petuhova, T. 1994, *Magyar-orosz közgazdasági szótár*. Budapest: AULA Kiadó.
- Petuhova, T. 1997, *Orosz-magyar közgazdasági szótár*. Budapest: AULA Kiadó.

ВАЛЕРИЙ ЛЕПАХИН

Икона в Словаре Даля и в толковых словарях XX века

Составитель Словаря не был иконоведом, однако, нельзя не обратить внимания на то, что он включил в свой Словарь немало слов с корнем *икон-*. Всего в словарной статье *Икона* 26 слов. Много это или мало? – Для сравнения возьмем современные словари и обнаружится, что в словарях: Ожегова – 6 слов, Ушакова – 11, в 4-томном Словаре русского языка (1981–1984 гг.) – 11, в 17-томном Словаре современного русского литературного языка – 15 слов. Можно также обратиться и к слову *образ* в значении ‘икона’. Даль приводит 11 слов с этим корнем и в этом значении, в то время как Ожегов дает лишь слово *образ*, уменьшительное *образок* и прилагательное *образный* (Ожегов 1997: 435). 17-томный Словарь дает слово *образ* в значении ‘икона’, иллюстрируя его цитатами из Пушкина, Островского, Короленко. Кроме того в нем приводятся еще четыре однокоренных слова, итого – 5 (Словарь, 1965: 358–360).¹ Итак, даже такой предварительный просмотр словарей позволяет сделать вывод, что Даль превосходит современные словари по числу „иконных” слов. Теперь рассмотрим некоторые словарные статьи более подробно.

Даль дает следующее определение иконы: „*Икона* – образ, изображение лика Спасителя, Небесных сил или угодников” (2,40).² Это определение довольно точно передает православное понимание иконы: икона это и образ, и изображение, т.е. невидимый мысленный образ того, кто изображен, и его видимые очертания.

А как толкуют слово *икона* современные словари? Ожегов: „У верующих: изображение бога, святого или святых в виде портрета в красках, образ” (Ожегов 1952: 214). Здесь крайне неудачно уточнение „в виде портрета”; икона принципиально отличается от портрета, и на эту тему имеется немало специальной литературы. В более позднем издании читаем: „У православных и католиков: предмет поклонения – живописное изображение Бога, святого или святых, образ” (Ожегов 1997: 243). Здесь

---

¹ С научной точки зрения не совсем корректно сравнивать толковый и двуязычный словари, но все же не можем не отметить, что в русско-венгерском словаре Хадровича и Гальди дается 14 слов с корнем *икон-* в интересующем нас значении (Хадрович 1968: 568). Это много, если сравнить со словарем Ожегова или даже с 17-томником.

² В скобках первая цифра означает номер тома, вторая – страницу по изданию Словаря 1880–1882 годов.

отметим, что в последнем издании слово *Бог* написано с заглавной буквы, а слово *верующие* расщифровано по вероисповедному принципу. Кроме того сделано важное дополнение, которого не было в первом толковании: икона – предмет поклонения. А вот что дает словарь под редакцией Ушакова: „Живописное изображение бога или святых, являющееся предметом почитания у христиан; образ” (Ушаков 1940: 1,1187). В издании 1981 года в этой формулировке заменили *почитание* на *поклонение* и сняли уточнение *у христиан* (поскольку не все христиане почитают иконы). Первая замена, как можно полагать, носит идеологический характер. Церковь, православное богословие иконы учат об иконопочитании и различают почитание (икон) и поклонение (Богу). Вероятно, эта замена была сделана, чтобы как-то нивелировать различия между иконопочитанием и идолопоклонством. Точно такое же определение находим и в 17-томном словаре современного русского литературного языка. Отметим несколько особенностей в формулировках названных словарей. Во-первых, в них заметно стремление подчеркнуть религиозный характер иконы (*у верующих, у христиан, у православных и католиков*). Во-вторых, икона толкуется только как предмет религиозного культа. В-третьих, в толкованиях допущены серьезные неточности (*портрет, поклонение, у христиан, изображение Бога*).³ хотя иногда их можно расценить как намеренные „ошибки”. В-четвертых, очень приблизительно и неточно сказано о том, что именно изображается на иконах. В-пятых, нет даже намек на то, что икона является произведением искусства и среди икон существуют шедевры мирового значения. Толкование Даля носит более общий характер, оно не связано уточнениями идеологического характера и поэтому на фоне вышеприведенных определений иконы выглядит более точным.

Здесь же следует сказать о слове, которого нет в словаре Даля – *иконка*. Правда, оно отсутствует и у Ожегова, и у Ушакова, и в четырехтомном Словаре. Но в 17-томном Словаре читаем: „Иконка – уменьш. к икона” (см. Словарь 1965: 5,275). В „Толковом словаре русского языка конца XX века” это слово приводится уже в двух значениях: как уменьшительное к *икона* и как термин информатики (Словарь 1998а: 263).⁴ Надо заметить, что называть значки, которые мы видим на экранах персональных компьютеров, иконками крайне неточно. Согласно устоявшему-

---

³ На иконах изображаются Пресвятая Троица, Иисус Христос, на некоторых иконах пишут Бога Отца, еще реже Святого Духа или в виде голубя, или в виде огненных языков пламени. *Изображение Бога* – очень неточная формулировка.

⁴ „Икона. В информатике. Пиктограмма, обозначающая доступный пользователю объект – файл, директорию, диск, внешнее устройство компьютера – или программу в интерактивных операционных системах с графическим интерфейсом” (Словарь 1998а: 263).

ся и привычному философскому и богословскому пониманию иконы, она есть образ Первообраза (естественно, независимо от размеров), икона предполагает наличия в себе Божественной энергии Первообраза. Значок же на экране есть условный знак (а не икона), который по молчаливой договоренности разработчиков программ и пользователей указывает на определенное действие, которое должен выполнить компьютер при нажатии на этот значок „мышью”. Ничего иконного в этой псевдоиконке нет, она не больше, чем дорожный знак, только ориентирована человека не в уличном движении, а на путях современных компьютерных программ. Такое новейшее словоупотребление, чуждое русскому языку, русской традиции, ментальности и духовности, навязано в России использованием английского языка в информатике. В частности, в английском языке иконами (the icon) называются и пиктограммы, обозначающие программы в Windows.⁵

Вернемся к словарю Даля. Как известно, иконы на Руси называли также образами. Даль так толкует это слово: „Образ – портрет, подобие, поличис, писанное лицо; ныне употребляется больше в значении икона, воимя (2,614). В русском православном быту было и еще одно широко распространенное наименование икон – *святые*, которое Даль, конечно, приводит в своем Словаре (4,161). Именование икон *святymi* особенно часто встречается в пословицах и поговорках. В широко известной, до сих пор не вышедшей из употребления поговорке *Хоть святых выноси* речь идет именно об иконах. Даль приводит такие ее варианты: „Такой содом, что хоть святых вон неси, образы, иконы”; „Так врст, что вынеси святых, да и сам уходи!” (4,161). Еще в XVI веке „Домострой” призывал закрывать иконы красного угла завеской. Сохранилось множество свидетельств, что у благочестивых людей красный угол действительно завешивался на ночь, но прежде всего на время греховных развлечений. Не следовало делать святые иконы свидетелями гад, шума, криков, ссор, выпивки, плясок и других возможных непотребств в доме. И еще в одной ситуации употреблялась поговорка – в случае лжи. Итак, согласно поговорке, мало завесить иконы, лучше их вынести из дома, чтобы избежать кощунства и богохульства, да и самому уйти.

---

⁵ Вообще, в английском языке слово *the icon* в большинстве случаев оказывается связано с информатикой и компьютерной техникой. Вот как выглядит словарная статья в современном англо-русском словаре (Система Электронных Словарей, АБВУ Lingvo 6.0): „Icon – 1) икона, 2) значок; образ, изображение, 3) отображение (в электронной почте), 4) пиктограмма, проф. иконка”. Далее идут словосочетания: *document icon, folder icon, preferences icon, backtrace icon; icon file, icon interface, icon resource; iconic interface, iconic model, iconic programming, iconic representation, iconic storage, iconic structure, iconize button* и мн. др.

В XIX веке нередко встречалось, как в быту, так и в художественной литературе, еще одно именование икон. У Даля находим: „Вѳимя ярс. и др. – образ, икона, изображение святаго. *Эту вѳимя мамынька выменяла*” (1,230). Такое название иконы тесно связано с предыдущим. Но если *святые* или *святѳе* (есть у Даля и такое слово) обозначают собирательно все иконы красного угла, то *вѳимя* – не любая икона, а образ конкретного святаго. Даль приводит также нередкое в XIX веке именование икон *Божшм милосердіем* (см. 1,107), также одно из редчайших диалектных именований икон: „Кресты влѳд. – иконы, передній угол в избе” (2,191). Вероятно, такое именованіе икон двойное происхождение: во-первых, среди икон в красном углу всегда хранят и святой крест (кстати, моленную, образную палату в царском дворце Кремля по той же причине называли Крестовой), во-вторых, иконы находятся в углу, а бревна там сложены крест-накрест. Так *крестами* стали называть и иконы, и весь красный угол.

Особо следует сказать о простонародном именовании икон *богами*. У Даля читаем: „Боги мѳ. – иконы, образы; боги ходят, иконы подыали, образы несуг” (1,103). Выраженіе „поднимать (чудотворные) иконы (образы)” довольно часто встречается в русской литературе. В случае опасности, стихийного бедствия иконы выносили из храма и устраивали крестный ход с ними. Тогда и можно было услышать: „Боги ходят!” Сюда же следует отнести и называніе икон *божеством*. У Даля находим: „Божество сиб. – боги, образы, Божье-милосердіе” (1,107). Простонародный обычай именовать иконы *богами*, *божеством*, вероятнее всего, является пережитком язычества, но, конечно, здесь следует видеть и особое почитательное отношеніе к иконам, какового нет, например, в католичестве. Б.А. Успенский в экскурсе „„Бог” как названіе иконы” приводит обширную литературу, относящуюся к XVI–XVII векам, которая свидетельствует о степени распространении в простом народе именования икон *богами*. В XVII веке этот обычай осуждается Церковью как языческий и еретический. В XVIII веке на исповеди священник мог спросить: „Образы святые богами не назывались ли?” (см. Успенский 1982: 10, 118–119).

А где стояли иконы? – Кажется ответить на этот вопрос просто – в переднем красном углу. Но ответ Даля, конечно, намного полнее и точнее. „Красный угол – в избе, передній, старшій, где иконы и стол... красный угол обычно обращен к юговостоку” (2,187). Даль приводит и другое названіе красного угла: „Святой угол – где киот и иконы” (4,161). Красный угол должен находиться в переднем углу комнаты. Если это было возможно, он смотрел на восток (у Даля – юго-восток), куда всегда обращен алтарь в храмах. Когда по техническим причинам это было невозможно, образа занимали передній угол справа от входа по диагонали от печи. Мы знаем слово *иконник* в значении ‘иконописец’ и ‘торговец иконами’, но Даль приводит и еще одно значеніе этого слова: „*Иконник*

также полочка, полица для постановки икон; киот, кивот" (2,40). Очень часто для сохранения от пыли, от копоти иконы ставили в особых застекленных киотах. Даль так объясняет это слово: „Кивот, киот, кивотец; кивотка – поставец для св. икон" (2,106). Есть у Даля и такое слово: „Образница – божница, киот, кивот; часовенка" (2,614).

А что такое божница? – Даль объясняет очень подробно: „Божница, божничка, божонка, боженка – стесколычатый шкаф, поставец разной величины и вида, во всю стену, половиначатый, либо малый, на полочке, для постановки икон, образов, *богов, божества* [курсив Даля]; киот, кивот, иногда только полочка, угольник, косыня, потому что народ не подвешивает образов, а ставит их. На *божнице* хранятся и св. вода, освященная верба, пасхальное яичко, иногда Евангелие, и, как на месте не всякому доступном, счеты, расписки, платежные тетради и пр." (1,107). Божницей могли стать любые приспособления для размещения икон; *божницей* называли и полочку, и киот, и красный угол, и даже всю стену, как бы продолжавшую красный угол. Слово *божница* у Даля имеет и еще одно значение. Красный угол у благочестивых людей неизбежно расширялся, покрывая все стены. В Словаре Даля находим: „Божница, божничка, божонка, боженка – моленная, образная, покойчик, украшенный иконами, с налоем и св. книгами, для молитвы" (1,107). В другом месте Даль дает еще одно – диалектное слово: „Боговня смл. – кивот, божница; образная; часовня" (1,103). Как очевидно, это слово, также как и *божница*, связано с именованьем икон *богами*. Даль, конечно, не забывает еще одного именования моленной комнаты – от слова образ: „*Образная* – моленная, комната, убранная образами, где обычно большой кивот, лампадка, свечи, ладаница, налой с Евангелием и пр." (2,614), а в другом месте приводит дополнительно более редкое: „Богомольня – моленная; образная" (1,104).

В храмах иконы размещались на стенах и столпах, на специальных аналоях. Но у икон в храме есть одно особо важное место. Даль пишет: „*Иконостас* – персинащенное и в иконостав, преграда, отдел между трапезой и алтарем церкви; посреди иконостаса царские двери, по сторонам местные образа и двери северная и южная. *Иконостасный* – к иконостасу относящийся. *Иконостасник* – иконостасный мастер, репчик по дереву и позолотчик, золотильщик" (2,40). Красочный иконостас – это первое, что видит человек, войдя в православный храм. Иконостас является не только собранием определенных икон, расположенных в определенном порядке, не только напоминанием о горнем мире, но играет важнейшую роль в символическом истолковании храма, выполняет важную функцию в православном богослужении, поэтому здесь важно дать точную формулировку. В современных словарях читаем: „Иконостас. Украшенная иконами стена, отделяющая алтарь в православной церкви" (Ожегов 1952: 214); эта же формулировка повторяется в издании словаря

Ожегова 1997 года, только вместо *украшенная* значитится более неудачное – *покрытая*. Заметим, что по самому смыслу глагола *отделять* необходимо уточнить – „что” и „от чего” отделяется (у Даля – от трапезы, основной части храма). Словарь Ушакова даст более точное определение: „В православной церкви – уставленная иконами стена, отделяющая алтарь от остальной части” (Ушаков 1940: 1188), но и здесь остается вопрос: а как называется эта остальная часть? Следует отметить также, что иконостас не стена, а, как правило, резная перегородка из дерева. На месте иконостаса стали воздвигать глухую стену, причем исключительно редко, лишь в XVII веке. И эту стену не украшали или „увешивали” иконами, как говорится в словаре, но писали иконостас в технике фрески. В 17-томном Словаре находим такое толкование иконостаса: „Увешанная иконами стена, отделяющая алтарь в православной церкви” (Словарь 1965: 5,278). Далее приводятся примеры из произведений Тургенева, Вересаева, художника Рилова. Во всех приведенных толкованиях кроме отмеченных недостатков можно отметить и еще один. В определениях *украшенная, увешанная, уставленная* имеется оттенок беспорядочности, но иконы располагаются на иконостасе в определенном порядке: и по вертикали – от местного ряда к протеческому, и по горизонтали – по обе стороны от средней иконы каждого ряда.⁶

Идем далее по Словарию. „*Иконописание* ср. *иконопись* – писанье икон; живопись иконная, как искусство; род или школа этой живописи назыв. *пошибом*” (2,40). Итак, Даль придаст слову *иконопись* три значения: 1) сам процесс писания иконы (более употребительно – иконописание), 2) иконная живопись, 3) школа живописи, *пошиб*. Последнее слово Даль раскрывает следующим образом: „*Пошиб* художеств. искусствн. – стиль, школа, манера. *Икона греческого, строгановского пошиба*” (3,373). Для сравнения посмотрим слово *иконопись* в других словарях. Ожегов:

---

⁶ Анализ словарной статьи *Иконостас* дополним тремя деталями. Первая: определение иконостаса Далем более точно по сравнению с другими еще и потому, что он отмечает наличие в них царских врат, северных и южных дверей, которые являются важными составляющими конструкции иконостаса, а также необходимы для понимания места и смысла иконостаса в богослужении и храмовой символике. Вторая: прилагательное *иконостасный*, который есть у Даля, имеется только в 17-томном Словаре; там же приводятся примеры из произведений Маммина-Сибиряка, Бажова. Третья: Даль приводит также переименованное слово *иконостав*. Иконостас – от греч. εἰκών ‘икона’ и στάσις ‘расстановка, устанавливание, место стояния’ (от глаг. ἵστημι ‘ставить, расставлять, помещать, размещать’). Русский язык почувствовал неслучайное родство двух слов и заменил в иностранном слове одну букву. Так получился более привычный на слух, но не прижившийся в русском языке *иконостав*. Здесь, вероятно, сыграло свою роль и убежденность в том, что иконы нельзя вешать, а можно только ставить.

„Иконопись. Вид религиозной живописи – писание икон” (Ожегов 1997: 244); Ушаков: „Иконопись. Отрасль религиозной живописи – писание икон” (Ушаков 1940: 1188);⁷ 17-томный Словарь: „Иконопись. Искусство писания икон”, „Иконописание. Писание икон” (Словарь 1965: 5,278). Итак, в первых двух словарях слово *иконопись* имеет всего одно значение, а в третьем за словом *иконопись* оставляют значение религиозной живописи, а за *иконописанием* – сам процесс производства икон. Однако, мы говорим и встречаем едва ли не на каждом шагу такие словосочетания: *новгородская иконопись*, *иконопись Палеха*, *иконопись (как сам процесс иконописания)* давалась ученику нелегко и т.д. Итак, в современный словарь следовало бы включить и два других значения слова, которые имеются у Даля.

Ниже Даль приводит такое слово: „*Иконология* – греч. знание или ученье о живописных и начертательных памятниках древности вообще” (2,40). Как видим, у Даля имеется слово *иконология*, которое встречается в русском языке и ныне, но ни в Словаре Ожегова (как в первых изданиях, так в новейших), ни в Словаре Ушакова, ни 17-томном Словаре современного русского литературного языка для него не нашлось места.

Следующее слово Даль толкует очень кратко. „*Иконописный* – к иконописанию относящийся” (2,40). В современных словарях кроме этого главного значения приводится еще одно – переносное значение. Словарь Ожегова: „*Иконописный*. О внешнем облике: отличающийся суровой и строгой красотой. *Иконописное лицо*” (Ожегов 1997: 244). Словарь Ушакова дает такое толкование: „*Иконописный*. Безжизненно-строгий, подобный изображениям на иконах (о чертах лица). *Иконописное лицо*” (Ушаков 1940: 1188). 17-томный словарь дает более нейтральное определение: „*Иконописный*. Такой, как у святого на иконе; благообразный”. Там же приводятся три примера из произведений Короленко, Куприна и Федина (см. Словарь 1965: 5,278). Этого переносного значения слова у Даля нет. Отметим, что подавляющее большинство словарей, толкуя переносное значение слова *иконописный*, подчеркивают суровость, строгость и даже *безжизненность* иконописных ликов, что довольно неожиданно для человека занимающегося иконами и особенно русской иконописью, например, XIV–XV вв. Конечно, прав 17-томный словарь, *иконописный* – значит прежде всего ‘благообразный’,⁸ лик может быть и строгим, но нередко и мягким. Достаточно напомнить лик Спасителя на иконе Спаса из Звенигородского чина или один из самых любимых наро-

⁷ Слово *иконописание* в этих двух словарях отсутствует, что не может не вызвать удивления.

⁸ Кстати, в трех приведенных словарем примерах писатели отмечают иконописную бороду (Короленко), длинные волосы и иконописный облик (Куприн), иконописную скорбь (Федин).

дом иконографических типов Богородицы – Умиление. И *иконописные глаза или чаще очи* – значит ‘красивые, большие, темные’, но никак не ‘безжизненные’.⁹ Итак, подчеркивание словарями ‘безжизненности’ иконописных ликов – это дань атеистической идеологии.

А кто такой иконописец? Даль: *„Иконописец – кто пишет иконы“* (2,40). Ожегов: *„Иконописец. Тот, кто занимается иконописью“*. Это крайне неточное и расплывчатое толкование, поэтому в последнем издании читаем: *„Иконописец. Художник, пишущий иконы“* (Ожегов 1952: 214; Ожегов 1997: 244). У Ушакова находим: *„Иконописец (книжн.). Лицо, занимающееся иконописью“* (Ушаков 1940: 1188). Как и в раннем издании словаря Ожегова, это неудачная формулировка, ведь иконописью занимаются и иконоведы, искусствоведы, и ученые других отраслей науки. Но 17-томный Словарь точен: *„Иконописец. Мастер, пишущий иконы“*. Далее приводятся примеры из произведений Буслаева, Стасова, художника-графика И.Н. Павлова.

Несмотря на то, что на Руси всегда было много истинных ценителей икон, большой спрос на иконы породил по разным концам страны немало и „икономазов“. Даль так толкует это слово *„Икономаз – плохой иконописец; прозвище суздальцев“* (2,40). В другой словарной статье Даль приводит еще одно – более привычное и употребительное вплоть до сегодня слово: *„Богомаз – плохой иконописец; прозвище владимирцев, суздальцев, развозящих образа своей работы по всей России“* (1,104).¹⁰ В XIX веке слово *богомаз* стало уже привычным для обозначения или плохого иконописца, или ремесленника, который при разделении труда в иконной артели знал лишь одну свою операцию и без товарищей по ремеслу оставался без работы, поскольку написать икону от начала до конца был неспособен. Отметим, что обоих этих слов (*богомаз* и *икономаз*) в словаре Ожегова нет, а последнего нет ни у Ушакова, ни в 17-томном словаре. Слово *богомаз* Ушаков приводит с пометками „разг. шутол.“, толкует же его, как и Даль – плохой иконописец, а также приводит один пример – *владимирские богомазы* (Ушаков 1938: 1, 162). Четырехтомный Словарь возле слова *богомаз* делает лишь одну пометку – „разг.“ и считает его синонимом слову *иконописец* (без определения *плохой*). Этого же толкования придерживается и 17-томный Словарь: *„Богомаз. В разг. речи. Иконописец. Суздальские богомазы“* (Словарь 1965: 1,528). Трудно объяснить (небрежность или намеренность?), почему два таких больших и авторитетных словаря дают явную дезинформацию. Слово *богомаз* носит не только разговорный, но и ярко выраженный оценоч-

---

⁹ Ради справедливости отметим, что безжизненность можно иногда найти на расхожих иконах, которые изготавливали в мастерских с разделением труда, однако лексикограф, толкуя какое-либо слово, обязан брать предмет или явление, им обозначаемые, в оптимальном варианте.

¹⁰ Слово произошло вследствие распространенного именования икон *богами*.

ный характер. Назвать мастера-иконника *богомазом* – значило (и значит сейчас) отрицательно отозваться и об иконописце, и о его работе, а выражение *суздальский богомаз* звучало уничижительно. Несдаром Даль подчеркивает: прозвище владимирцев, суздальцев.

Далее можно обратить внимание на слова, связанные с почитанием икон. На эту тему у Даля находим: „*Иконопоклоненье* – чествование икон. *Иконочествование*, *иконочтение* – то же. *Иконочтитель*, *иконопоклонник* – кто чтит иконы или поклоняется им” (2,40). Здесь только отметим, что в ответ на обвинения иконопочитателей в идолопоклонстве VII Вселенский Собор специально подтвердил необходимость и даже обязательность различать служение (поклонение), которое подобает только Богу, и почитание или почитательное поклонение, которым чествуются святые иконы. Поэтому Даль приводит оба слова: и *иконопоклоненье*, и *иконочествование*, в современном русском языке победило слово *иконопочитание*. Нельзя не заметить, что ни одного из этих слов, связанных с иконопочитанием (а у Даля их пять), нет в послеволюционных словарях: ни у Ожегова, ни у Ушакова, ни даже в 17-томном Словаре; они отсутствуют и в Большой советской энциклопедии (1952 и 1972 годы издания соответствующих томов). Вместе с тем во всех словарях имеется слово *иконоборчество*! Причем довольно подробно объясняется, что это такое. Но как же можно в русском словаре обойтись без слова *иконопочитание*? Ведь в некотором смысле Россию можно назвать страной икон и иконопочитания. Конечно, составители словарей и энциклопедий советского периода „не заметили” это слово по идеологическим причинам; словарь также был одним из средств пропаганды воинствующего атеизма. Поэтому считалось обязательным сказать об иконоборчестве, иногда в развернутом виде, но совсем не обязательно было упомянуть об иконопочитании.¹¹

Мы рассмотрели в словаре Даля менее половины слов, которые прямо или косвенно связаны с иконой, но и на основе уже сказанного можно сделать некоторые выводы.

---

¹¹ Отметим, что в одном из новейших словарей (1998 г.) слово *иконопочитание* все же встречается. По иронии судьбы он называется „Толковый словарь русского языка конца XX в.”. В нем читаем: „Иконопочитание. Почитание иконы как религиозной святыни” (Словарь 1998а: 263). Это верное толкование слова, хотя и не полное. В словарной статье приводятся два примера употребления этого слова. В первом известный искусствовед В.Д. Лихачев говорит о том, что иконопочитание сопровождалось грубым фетишизмом и примитивными суевериями. Во втором – из журнала „Смена” за 1996 год – говорится, что иконопочитание было утверждено после долгой борьбы с иконоборчеством. Итак, хотя толкование слова носит нейтральный характер, но примеры выбраны явно анти-иконопочитательные.

1. У Даля больше слов на данную (иконную) тему, чем в современных даже самых полных толковых словарях, о чем более подробно мы сказали в самом начале.

2. Даль не исключает или не пропускает какие-либо слова по субъективным или идеологическим соображениям.¹²

3. Толкование некоторых „иконных” слов у Даля более точны, чем в современных словарях, страдающих некоторой небрежностью.¹³

4. Словарь свободен от идеологических установок в толковании как иконопочитания, так и иконоборства, а также некоторых других понятий.

5. Отдельные недостатки в Словаре Даля, как правило, можно объяснить состоянием науки и, в частности, лексикографии того времени.

6. Обращаясь к Словарю, можно много узнать не только об иконе, но об иконописании, иконопочитании и изготовлении икон.

7. Из Словаря можно почерпнуть упоминания и краткие описания народных обычаев, связанных с иконой.

8. В Словаре имеется много словосочетаний, фразеологизмов, поговорок и пословиц, посвященных иконе.

9. Примеры словоупотребления Даль приводит „из первых рук”, т.е. слышанное непосредственно из народных уст, в то время как современные словари приводят примеры из художественной литературы, что по-своему ценно, но все же происходит „из вторых рук”.

10. В словарных статьях современных словарей приводятся примеры, которые подобраны так, чтобы заключить икону если не в отрицательный, то в сниженный контекст.¹⁴ Однако, надо отметить, что русская классическая литература нашла немало теплых слов о русской иконе, которые конечно же значительно перевешивают те сомнительные или отрицательные примеры, которые приводятся составителями словарей.

11. В новейших словарях примеры словоупотребления берутся часто из периодики („Новое время”, „Аргументы и факты”, „Московские новости” и др.), а у журналистов встречаются, к сожалению, случаи неточного и даже безграмотного употребления „иконного” словаря.

---

¹² Например, в словаре Ожегова 1952 года имеется пять словарных статей: икона, иконография, иконописец, иконопись, иконостас; в издании 1997 года включено также отдельной статьей слово *иконописный*. В Словаре явно не хватает слов *иконопочитание* и *иконаборчество*. Объем Словаря – в нем содержится 80 тыс. единиц – вполне мог это позволить.

¹³ Мы имеем в виду, например, определение иконописца как лица, занимающегося иконописью, о чем говорилось выше.

¹⁴ Поскольку эту закономерность легко проследить и выявить (иногда она даже бросается в глаза), то говорить о случайности не приходится.

12. Во всех словарях за исключением одного (см. выше) пропущено такое важнейшее слово, как *иконопочитание*, в чем следует видеть идеологическую намеренность или цензуру.

13. В словарной статье *иконография* обычно в качестве примера приводится выражение *иконография Пушкина*. В этом случае можно отметить подспудное стремление отодвинуть икону на задний план и вместо главного значения слова, связанного собственно с иконой, дать второе или второстепенное значение. И делается это с использованием имени Пушкина. Но такое своего рода иконоборство приводит лишь к лексикографическим неточностям и подчас ошибкам. Все же первое значение слова *иконография* (о чем свидетельствует и его этимология) относится к религиозной живописи, к иконе, и только потом к набору изображений какого-либо человека.

14. Ни в одном современном словаре нет таких слов, как *иконоведение*, *иконология*, *иконичность*, *иконность*, *иконичный*, *иконический*, что говорит о некотором пренебрежении лексикографов к слову *икона*.

15. Подбор однокоренных слов в современных словарях иногда кажется даже случайным. Например, в „Толковом словаре русского языка конца XX века” (1998 г.) всего 4 слова: *икона*, *иконка*, *иконный*, *иконопочитание*, но нет – *иконопись*, *иконописный*, *иконография*, *иконостас*, *иконоборчество* (или *иконоборство*).

16. В современных словарях крайне мало слов, прямо или косвенно связанных с иконой, с ее эстетикой, с техникой иконописания.

17. Словарь Даля до сих пор может оказать помощь иконооведам и он незаменим для лексикографов, историков языка, историков культуры, искусствоведов, этнографов, а также для переводчиков древнерусской книжности и литературы XIX–XX веков.

ЛИТЕРАТУРА

- Даль 1882 – *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*. С-Пб.–М., 1880–1882.
- Домострой 1990 – *Домострой*. С-Пб., 1990.
- Крысин 1998 – Крысин, Л.П., *Толковый словарь иноязычных слов*. М., 1998.
- Ожегов 1952 – *Словарь русского языка*. Сост. С.И. Ожегов. М., 1952, изд. 2-е.
- Ожегов 1997 – Ожегов, С.И. и Шведова, Н.Ю., *Толковый словарь русского языка*. М., 1997, изд. 4-е, доп.
- Словарь 1965 – *Словарь современного русского литературного языка*, т. 1–17. М.–Л., 1950–1965.
- Словарь 1980 – *Словарь иностранных слов*. М., 1980.
- Словарь 1984 – *Словарь русского языка*, т. 1–4. М., 1981–1984.
- Словарь 1998 – *Большой толковый словарь русского языка*. Гл. ред. С.А. Кузнецов. С-Пб., 1998.

- Словарь 1998а – *Толковый словарь русского языка конца XX в.* С-Пб., 1998.
- Успенский 1982 – Успенский, Б.А., *Филологические разыскания в области славянских древностей.* М., 1982.
- Ушаков 1940 – *Толковый словарь русского языка.* Под ред. Д.Н. Ушакова. М., 1935–1940.
- Хадрович 1968 – Hadrovics, László – Gáldi, László, *Orosz–magyar szótár.* Вр., 1968. Harmadik, javított kiadás.
- Энциклопедия 1952 – *Большая советская энциклопедия, т. 17.* Гл. ред. Б.А. Введенский. М., 1952.
- Энциклопедия 1972 – *Большая советская энциклопедия, т. 10.* М., 1972, изд. 3-е.

FERENC MAKK

Etelköz et la Mésopotamie de l'Occident

La localisation des pays ancestraux (qui étaient en fait d'anciens quartiers de la population) et leur chronologie figurent parmi les problèmes les plus débattus de la préhistoire du peuple hongrois. Dans mon étude, j'ai l'intention de m'occuper de la question de l'emplacement géographique d'Etelköz, le dernier quartier avant la conquête du bassin des Carpates. Je pourrai me passer de l'énumération et de la présentation détaillée des opinions (d'ailleurs très variées) des spécialistes d'antan puisqu'elles ont déjà été classifiées et présentées à fond dans plusieurs synthèses récentes.¹ Un colloque scientifique fut même organisé en 1983 au sujet d'Etelköz (et de Lévédie, les deux étant liés) ; une version augmentée de ses thèses a vu le jour en 1985.² Une rapide lecture des études contenues dans ce volume peut convaincre qui que ce soit du fait que les opinions des différents auteurs sont très divergentes en ce qui concerne l'emplacement géographique d'Etelköz. La situation n'a guère changé depuis, et je trouve que la localisation d'Etelköz ne s'approche de sa solution ces derniers temps non plus. On en voit la preuve dans notre liste non-exhaustive contenant les avis des différents chercheurs hongrois (entre 1986 et 2000) au sujet de la position géographique d'Etelköz.

Ainsi Gábor Vékony plaça, en 1986, le quartier hongrois d'Etelköz entre la Volga et le Dniepr, Antal Bartha (1988) entre le Don et le Bas-Danube, István Fodor (1994) entre le Bas-Danube et le Dniepr, Dezső Juhász (1996) entre les deux

---

¹ Gy. Kristó, *Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig* [De la fédération des tribus de Lévédie à l'État de Saint Étienne]. Budapest, 1980 : 116–118 ; A. Bartha, *A magyar nép őstörténete* [La préhistoire du peuple hongrois]. Budapest, 1988 (dans la suite : Bartha 1988) : 325–340 ; D. Juhász, « Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében » [Les toponymes de la préhistoire hongroise dans le système toponymique hongrois]. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 1996/2 (dans la suite : Juhász 1996) : 176–178 ; S. Tóth, *Levediatól a Kárpát-medencéig* [De la Lévédie au Bassin des Carpathes]. Szeged, 1998 (dans la suite : Tóth 1998) : 43–60.

² « Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből » [Études sur l'histoire des Hongrois avant la Conquête]. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* N° 172, Budapest, 1985 (dans la suite : MNYTK). Ce volume contient entre autres les écrits de Gy. Györffy, L. Benkő, J. Harmatta, P. Király et L. Ligeti. Voir encore G. Vékony, « Levedia meg Atel és Kuzu » [Lévédie, Atel et Kuzu]. *Magyar Nyelv* 72, 1986 (dans la suite : Vékony 1986) : 41–53.

branches supérieures du Dniestr (le Reut et le Dniestr même), András Róna-Tas (1997) entre le Danube et le Dniepr, Gyula Kristó (1998) entre le Danube et le Prut (ou le Dniestr et le Prut), Sándor Tóth (1998) entre le Bas-Danube et le Don, István Bóna (2000) entre le Bas-Danube et le Dniepr.³

Deux circonstances rendent fondamentalement difficile la localisation d'Etelköz ; d'une part on dispose de très peu de sources écrites et d'autre part les données de ces mêmes sources peuvent être interprétées de façon différente et sont souvent contradictoires.

***

Pour localiser le quartier d'Etelköz, les chercheurs ont fait appel, jusqu'à présent, à deux sources écrites. La première se compose d'un ensemble de textes d'auteurs musulmans (la tradition de Djajhani), l'ouvrage de l'empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète (913-959), *De administrando imperio* (« Traité de l'administration de l'empire », DAI) constituant la deuxième.⁴

Quant à l'habitat des Hongrois au tournant des années 870 et 880, la tradition de Djajhani écrit les propos suivants : « *Une de leurs frontières touche à la mer du Roum [la mer Noire] dans laquelle se jettent deux fleuves. Leurs habitants se trouvent entre les deux fleuves.* » Plus bas, on peut lire cette phrase : « *Des deux fleuves, l'un s'appelle Atil, l'autre Danube.* »⁵ Ainsi les Hongrois auraient résidé entre le Danube et l'Atil (Etil/Etel).

La question principale est de préciser le fleuve désigné par le nom « Atil ». D'après les chercheurs, il peut être question de la Volga, du Don et du Dniepr. Par

---

³ Vékony 1986 : 50 ; Bartha 1988 : 332 ; I. Fodor, *A magyar őstörténet vázlata* [Précis de la préhistoire hongroise]. Miskolc, 1994 : 109 ; Juhász 1996 : 177 ; A. Róna-Tas, *A honfoglaló magyar nép* [Les Hongrois à l'époque de la Conquête]. 2e édition, Budapest, 1997 (dans la suite : Róna-Tas 1997) : 257 ; Gy. Kristó, *Levedia és Etelköz* [La Lévédie et Etelköz]. *Magyar Nyelv* 94, 1998 (dans la suite : Kristó 1998) : 156 ; Tóth 1998 : 57 ; I. Bóna, *A magyarok és Európa a 9-10. században* [Les Hongrois et l'Europe aux IXe-Xe siècles]. Budapest, 2000 : 16.

⁴ Nous avons tiré la traduction hongroise des passages de la tradition de Djajhani dans l'œuvre d'A. Róna-Tas : Róna-Tas 1997 : 228. Au sujet de l'ouvrage de l'empereur érudit, voir Gy. Moravcsik, *Bihorbanszületett Konstantin : A birodalom kormányzása* [Constantin Porphyrogénète, Traité de l'administration]. Budapest, 1950 (dans la suite : DAI). Cette édition nous servira de source aux citations des traductions du texte grec du DAI.

⁵ Sur la traduction, voir encore, Gy. Kristó (dir.), *A honfoglalás korának írott forrásai* [Les sources écrites de l'époque de la Conquête]. Szeged, 1995 : 33 et 36-37 (traduction d'I. Zimonyi).

conséquent, les différents spécialistes mentionnent un de ces trois fleuves comme la limite orientale de l'habitat hongrois d'Etelköz.⁶

Le DAI fait allusion à plusieurs reprises aux territoires habités par les Hongrois avant la conquête du bassin des Carpates. Parmi ces allusions, trois passages sont d'une importance primordiale. Les voici :

« *L'autre partie [des Hongrois] est allée habiter à l'ouest avec leur vovode et leur prince Lévédi, aux territoires nommés Atelküzü [Etelköz, FM] où habite actuellement le peuple des Petchenègues.* »⁷

« *La place des Petchenègues qui fut habitée par ces temps-là des Turcs [des Hongrois] est nommée d'après les fleuves qui s'y trouvent. Les fleuves sont les suivants : le premier est ce qu'on appelle Varuch [Dniepr, FM], le deuxième ce qu'on appelle Boug, le troisième ce qu'on appelle Trullos [Dniestr], le quatrième ce qu'on appelle Prut, le cinquième ce qu'on appelle Seret.* »⁸

« *Le lieu où les Turcs avaient été, s'appelle Etel et Küzü, d'après les noms des fleuves qui le traversent, et est habité maintenant de Petchenègues.* »⁹

Avant d'évoquer à ce propos les questions liées à la définition géographique de l'habitat des Hongrois, on doit enregistrer que la dénomination « Etelköz » ne figure que dans le DAI et est hors d'usage dans les autres sources. La localisation d'Etelköz fondée sur les citations de l'œuvre de l'empereur byzantin rencontre deux difficultés majeures.

1) Ces trois citations du DAI nous montrent déjà que Constantin a établi un lien entre l'habitat des Hongrois avant 895 et le quartier des Petchenègues aux alentours de 950 et essaie de définir l'un à partir de l'autre. Il procède d'ailleurs de la même manière à d'autres passages aussi.¹⁰ Il est donc nécessaire de citer le passage du DAI dans lequel l'empereur définit avec une certaine précision les limites du pays des Petchenègues (*Patzinakia*) situé au nord de la mer Noire :

« *Le pays des Petchenègues s'étend à partir du cours inférieur du Danube, en face de Dristre [Silistre, FM] et leurs habitations poussent jusqu'à Sarkel, forteresse des Khazars [sur le Don].* »¹¹

---

⁶ Voir par ex. Gy. Györffy, « Levédia és Etelköz kédészéhez » [Au sujet de la Lévédie et d'Etelköz]. *MNYTK* (dans la suite : Györffy 1985) : 6 ; Vékony 1986 : 48 ; Tóth 1998 : 55 ; L. Ligeti, « Levédia és Etelköz » [La Lévédie et Etelköz]. *MNYTK* (dans la suite : Ligeti 1985) : 73 ; Róna-Tas 1997 : 228.

⁷ DAI 171–173.

⁸ DAI 175.

⁹ DAI 177. Il est évident que l'expression « *Etel et Küzü* » est une version corrompue d'*Etelköz* (voir par ex. Juhász 1996 : 173, note 3).

¹⁰ Voir par ex. DAI 57, 167, 171 et 175.

¹¹ DAI 183.

Vu ceci, les chercheurs ont désigné les fleuves Danube et Don comme limites occidentale et orientale du pays des Petchenègues autour de 950.¹² A partir de ce fait, les spécialistes ont développé deux opinions sur l'emplacement d'Etelköz.

A) Ceux qui acceptent d'identifier l'« Atil » du texte musulman au Don, professent qu'Etelköz, habitat des Hongrois avant 895, englobait le territoire entre le Danube et le Don.¹³

B) Ceux qui identifient l'Atil de la tradition de Djajhani au Dniepr, sont d'avis que le hongrois « Etelköz » signifie la partie occidentale de l'ensemble du pays petchenègue (situé entre le Danube et le Don) qui se serait étendu entre le Bas-Danube et le Dniepr et dont les cinq fleuves sont précisés par le DAI comme étant le Dniepr, le Boug, le Dniestr, le Prut et le Seret.¹⁴

2) Le deuxième problème principal est lié à l'interprétation du mot Atel (Etil/Etel), composante de l'Atelköz du DAI. En examinant cette question linguistique, la recherche a évoqué deux possibilités :

A) Le mot turke « Atel » est le nom autonome d'un fleuve (donc il désigne un fleuve précis) et désigne, conformément à la pratique de l'ancienne toponymie hongroise, un territoire entre rivières où le nom Atel (Etel) aurait marqué le plus petit de deux confluent, puisque le nom du cours d'eau d'ordre inférieur est capable de déterminer un territoire précis dans la régions d'une rivière plus importante. Selon cette conception, le nom d'Etelköz, d'origine ancienne, appartiendrait au groupe représenté par le Bodrogeköz, Csallóköz, Muraköz, Vágköz ou Temesköz.¹⁵ Par conséquent, les scientifiques ont cherché sur le territoire limité par le Danube et le Don, les rivières de moindre importance qui se jettent dans d'autres, plus significatives, et qui ont porté (ou auraient pu porter) le nom propre Atel (Etel). Plusieurs variations ont été évoquées puisque le mot Atel a été considéré comme par exemple le nom des rivières Dniestr, Boug, Prut ou Reut.¹⁶

---

¹² Voir par ex. Gy. Györffy, « A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez » [Sur l'installation des Petchenègues en Europe]. *Történelmi Szemle* 14, 1971 : 284 et 287 ; Róna-Tas 1997 : 196-197.

¹³ Voir par ex. Györffy 1985 : 6 ; K. Czeglédy, *Magyar őstörténeti tanulmányok* [Études sur la préhistoire hongroise]. Budapest, 1985 : 122 ; Bartha 1988 : 332 ; Tóth 1998 : 55-57.

¹⁴ Par ex. Róna-Tas 1997 : 197 et 228.

¹⁵ L. Benkő, « A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved és Etelköz* kapcsán » [Contribution à l'histoire des Hongrois avant la Conquête : à propos de Léved et d'Etelköz]. *MNYTK* (dans la suite : Benkő 1985) : 23-25 ; Juhász 1996 : 176-177 ; I. Zimonyi, « Etelköz ». Gy. Kristó (dir.), *Korai magyar történeti lexikon* [Dictionnaire du Moyen Age hongrois]. Budapest, 1994 (dans la suite : Zimonyi 1994) : 203-204.

¹⁶ Voir à ce sujet Benkő 1985 : 28-29 ; Juhász 1996 : 177 ; Kristó 1998 : 156.

B) Selon une autre opinion, le mot *Atel* (*Etel*) a eu, en tant que nom commun d'origine turke, le sens « eau », « rivière », « cours d'eau », et ainsi le mot composé *Atelküzü* (*Etelköz*) signifierait « entre rivières » ou « entre eaux ». L'ancienne toponymie hongroise a connu cette pratique aussi, comme le prouvent les analogies toponymiques anciennes : tout d'abord les quatre toponymes historiques « *Vizköz* » et les noms géographiques *Sárköz*, *Jóköz* (« entre rivières ») et *Tóköz*.¹⁷ Il se pose alors la question que ce nom géographique, de caractère assez général se relate concrètement à quelle région limitée par des rivières. Cette pratique toponymique a évidemment alimenté plusieurs versions de sa part. On a ainsi évoqué une région entre le Don et le Danube, le Dniepr et le Don, la Volga et le Don et la région limitée par les cinq rivières figurant dans le DAI, donc un territoire entre le Bas-Danube (le Seret) et le Dniepr.¹⁸

Árpád Berta a développé dans une de ses conférences une idée singulière, résultat d'un compromis (et confirmée depuis dans une lettre qu'il m'a adressée). Ainsi « le sens du mot *Atel* pourrait être celui du nom commun 'rivière' ou d'un nom propre, tel le Don (?) ou, horrible dictu, la Volga (?), tandis que la deuxième composante (*köz*) signifierait 'source'. Ainsi *Atelküzü* pourrait signifier 'source d'une rivière' ou 'source du Don' (ou d'autres rivières) ». ¹⁹ Je crois que pour l'instant, cette pensée intéressante ne nous approche guère la solution du problème.

Après avoir esquissé le tableau actuel (varié et confus) des différentes opinions, je voudrais attirer l'attention des spécialistes hongrois sur une nouvelle donnée (de source) que la littérature étrangère liait déjà étroitement au nom d'*Etelköz* et à son emplacement géographique. En dernier lieu, je développerai mon opinion sur cette nouvelle donnée et sur sa valeur.

La donnée en question se trouve dans le « *Taktikon d'Escorial* », appelé autrement « *Taktikon d'Oikonomidès* ». La source a été découverte par le byzantinologue grec N. A. Oikonomidès dans un manuscrit de la Bibliothèque de l'Escorial, en Espagne. Le *Taktikon* de langue grecque de ce codex du XIe siècle n'a pas de titre original. L'ouvrage même fut écrit entre 971 et 975. Oikonomidès parla du *Taktikon* pour la première fois en 1961 et publia en 1965 son étude (d'une importance fondamentale jusqu'à nos jours) sur cette œuvre.²⁰ Le texte du *Taktikon*, accompagné

¹⁷ Au sujet de ce phénomène linguistique, voir Benkő 1985 : 9 et 23 ; Juhász 1996 : 176 ; Zimonyi 1994 : 203–204. Voir encore L. Kósa – A. Filep, *A magyar nép táj-történeti tagolódása* [La division régionale et historique du peuple hongrois]. Budapest, 1978 : 128, 164, 188, 189, 194.

¹⁸ Györffy 1985 : 5–6 ; Harmatta 1985 : 45 ; Ligeti 1985 : 70–71.

¹⁹ Cette référence à sa lettre datée du 26 octobre 2000 a été faite avec l'autorisation d'Á. Berta.

²⁰ N. A. Oikonomidès, « Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe–XIe siècles : la Mésopotamie de l'Occident ». *Revue des Études Sud-Est Européennes* 3, 1965/1–2 (dans la suite : Oikonomidès 1965) : 57–79.

d'une traduction française, d'une introduction et de commentaires très détaillés fut rendu public en 1972.²¹ L'édition critique, de valeur exemplaire, a donné un grand élan à l'étude de cette source byzantine, considérée par l'opinion scientifique internationale comme une véritable sensation.²² Malheureusement, les chercheurs hongrois n'ont pas encore pris connaissance de ce texte byzantin d'importance primordiale. En ce qui concerne l'analyse du Taktikon, l'opinion d'Oikonomidès y restait déterminante jusqu'à présent,²³ pour cette raison je résumerai ses idées dans ce qui suit.

Le Taktikon présente une image authentique et fiable du nouveau système administratif de l'Empire, créé par les réformes mises en œuvre après les grandes conquêtes du Xe siècle vers l'ouest et l'est. L'essentiel de ce système est constitué de la nouvelle administration militaire de Byzance, à base de provinces.

Les unités (territoriales) de l'administration militaire peuvent appartenir à deux groupes. Le premier se compose de sept duchés et katépanats coiffés de dux et de katépano, les stratégies dirigées par des stratèges constituant le deuxième. Les sept duchés et katépanats sont le résultat d'une nouvelle organisation et se situent tous aux frontières de l'empire afin de renforcer la défense. Onze des stratégies se trouvent dans les provinces intérieures de l'empire ; cependant plus de soixante-dix s'étendent près des frontières, et chacune est de création récente. Les stratégies, en tant qu'unités subalternes, sont souvent subordonnées aux duchés et aux katépanats.

Du point de vue de notre sujet, il importe que l'appellation Mésopotamie figure deux fois sur la liste des duchés ou des katépanats (dux de Mésopotamie, katépano de Mésopotamie) et sur celle des stratégies aussi (stratège de Mésopotamie et stratège de Mésopotamie de l'Occident).²⁴

²¹ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris, 1972 (dans la suite : Oikonomidès 1972) : 255–277, 279–400.

²² De la riche littérature étrangère (avec de multiples références bibliographiques et la présentation des différentes opinions), voir V. Tăpkova-Zaimova, « L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe–XIe s.) : tentative d'une mise au point ». *Études Balkaniques* 3, 1973 (dans la suite : Tăpkova-Zaimova 1973) : 90–112 ; N. Oikonomidès, « L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe–XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial ». *Actes du XIVe Congrès international des Études Byzantines I*. București, 1974 : 285–302 ; V. Tăpkova-Zaimova, *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les États*. Variorum Reprints, Londres, 1979 : 113–118 ; И. Божилов, *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век*. София, 1979 (dans la suite : Bozsilov 1979) : 119–125, 185–196 ; V. Tăpkova-Zaimova, « L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe–XIe s.) ». *Byzantinoslavica* 54, 1993 : 95–101 ; Т. Василевски, *България и Византия в IX–XV век*. София, 1997 : 100–105.

²³ Oikonomidès 1965 ; Oikonomidès 1972 : 255–261, 354–363.

²⁴ Oikonomidès 1972 : 263, 265, 269.

Les fonctions du dux et du katépano étant entièrement similaires, ces deux officiers ne pouvaient pas se trouver à l'intérieur d'une même province – on doit alors supposer l'existence de deux Mésopotamies. La première, le duché de Mésopotamie se trouvait au Moyen-Orient, et fut organisée par les Byzantins aux bords de l'Euphrate entre 899 et 901. L'autre était le katépanat de Mésopotamie, d'une existence indépendante de celle-ci ; sa localisation dépend de la situation des deux stratégies appelées Mésopotamie. Au cas où elles portaient le même nom, les stratégies, en tant que divisions administratives inférieures, furent subordonnées selon la pratique de l'époque aux duchés ou katépanats portant un nom identique. Ainsi la stratégie appelée Mésopotamie fit partie du duché de Mésopotamie, en Orient, tandis que la stratégie figurant sous le nom de Mésopotamie de l'Occident²⁵ appartient au katépanat de Mésopotamie.

La question consiste à savoir où se situait la stratégie de Mésopotamie de l'Occident. La katépanat de Mésopotamie se trouvait de toute évidence dans la même région.

Pour localiser la Mésopotamie de l'Occident, Oikonomidès a pris en compte les points et arguments suivants (créant par cela une analogie entre la Mésopotamie orientale et la Mésopotamie de l'Occident) :

1) Les sources contemporaines font très clairement distinction entre les provinces orientales ou occidentales de Byzance ; ainsi la Mésopotamie de l'Occident doit être placée dans la partie occidentale de l'empire.

2) La Mésopotamie de l'Occident était une nouvelle division administrative et se trouvait pour cette raison – comme les autres nouveaux commandements militaires – sur un territoire frontalier.

3) L'appellation « Mésopotamie » désigne un territoire situé entre rivières, dans l'ancien grec aussi que dans le grec byzantin. Ceci est prouvé d'une part par l'ancienne Mésopotamie, située au Moyen-Orient, entre le Tigre et Euphrate, et d'autre part par la stratégie de Mésopotamie, créée par les Byzantins entre 899 et 901 au nord de l'ancienne Mésopotamie, près de l'Euphrate, également entre deux rivières. Par conséquent, la Mésopotamie de l'Occident devait aussi être organisée sur un territoire entre rivières (ou entre deux rivières).

4) Tout comme la Mésopotamie orientale fut créée aux confins de l'empire byzantin, près d'un fleuve important et connu (l'Euphrate), la Mésopotamie de l'Occident devait aussi être organisée près d'un fleuve aussi connu et important – et, dans la partie occidentale de l'empire, ce ne pouvait être que le Danube.

5) La Mésopotamie orientale de Byzance fut créée en tant que duché et stratégie dans la proximité de l'ancienne Mésopotamie (cet élément est un facteur important de l'utilisation du même nom). La Mésopotamie de l'Occident devait donc

---

²⁵ Oikonomidès 1972 : 269.

être organisée également dans une région voisine d'un territoire appelé antérieurement Mésopotamie, aux bords du Danube. S'appuyant sur le DAI, l'érudit grec situa ce territoire à Etelköz qui se serait étendu selon lui dans la région limitée par le Bas-Danube et le Dniepr (le pays des cinq rivières). Oikonomidès dit que l'appellation hongroise *Atelközü-Etelköz* est l'équivalent exact du grec Mésopotamie ; son sens serait ainsi : *Folyóköz* ou territoire entre rivières. L'appellation *Etelköz* était bien connue à Byzance non seulement autour de 950, mais même en 971, lorsqu'on a organisé, après la chute de la Bulgarie, la Mésopotamie de l'Occident sur une partie des territoires bulgares du nord-est.²⁶

6) L'appellation de la province de Mésopotamie orientale de Byzance était en même temps une déclaration des prétentions byzantines à l'ancienne Mésopotamie, d'une étendue territoriale bien plus grande ; d'une manière analogue, l'utilisation du nom Mésopotamie de l'Occident peut être considérée comme un signe d'une tentative d'expansion byzantine vers le territoire appelé *Etelköz* et situé entre cinq rivières.

Vu tout ceci, Oikonomidès a localisé le katépanat et la stratégie de la Mésopotamie de l'Occident dans la région du Bas-Danube, sur les territoires entre le Danube et la mer. C'est en effet le territoire de l'actuelle Dobroudja (la région limitée par le Danube, la mer et la rivière Carasu), avec la différence que la province récemment organisée s'étendait même à la rive gauche du Danube. Suite à l'expansion du prince bulgare Samuel, la Mésopotamie de l'Occident, créée en 971 sur les territoires du nord-est de la Bulgarie, a disparu après 976 ; les Byzantins, réoccupant le territoire, ont organisé à sa place la province de Paristrion, au sud du Bas-Danube, vers 1000.

La conception d'Oikonomidès concernant l'existence d'une Mésopotamie de l'Occident près du Bas-Danube a été pratiquement adoptée par tous les auteurs étrangers. Les seuls différends sont relatifs à l'étendue exacte de la province et aux rapports entre le katépanat et la stratégie de la Mésopotamie de l'Occident.²⁷

Du point de vue hongrois, je pourrais compléter l'idée originale et intéressante d'Oikonomidès des remarques suivantes :

1) Il paraît incontestable qu'il ait existé (ne fût-ce que pour une très courte période aux années 970) une province byzantine appelée Mésopotamie de l'Occident, qui fut à la fois katépanat et stratégie, tout comme la Mésopotamie orientale.

2) Il semble par contre assez problématique de considérer la dénomination hongroise *Atelközü-Etelköz* comme un antécédent particulier du nom grec Mésopo-

---

²⁶ Notons que l'idée d'Oikonomidès, selon laquelle le sens des mots *Etelköz* et Mésopotamie peut être le même, a été puisée de littérature spécialisée (Oikonomidès 1965 : 69, note 42).

²⁷ Voir à ce sujet le contenu de la note 22, avec les références bibliographiques.

tamie (de l'Occident).²⁸ La contradiction évidente entre les positions géographiques de la Mésopotamie de l'Occident byzantine et du hongrois *Atelküzü-Etelköz* traditionnellement conçu pourra être vraisemblablement résolue par l'observation de ce que la Mésopotamie orientale ne correspond guère au territoire de la Mésopotamie « classique » (entre le Tigre et l'Euphrate).

3) Comme la définition de la frontière de la conquête byzantine sur le nord de la rive gauche du Danube est tout à fait incertaine, il est fort probable que la Mésopotamie de l'Occident ait été fondamentalement une création sur la rive droite, tandis que le hongrois *Atelküzü-Etelköz* n'a certainement pas atteint, vers le sud, la rive gauche du fleuve.

4) La prise en compte des arguments d'ordre linguistique constitue la plus grande difficulté de la théorie. L'opinion d'Oikonomidès suppose que l'appellation hongroise *Atelküzü-Etelköz* ait été connue à Byzance en 971, munie d'un nom grec, comme nom géographique vivant (ou inversement, le nom hongrois de la région *Atelküzü-Etelköz* aurait été la traduction du grec Mésopotamie). Comme on ne dispose pas d'autres données linguistiques à ce sujet, nous devons considérer cette hypothèse comme incertaine. Si, malgré tout cela, l'opinion d'Oikonomidès représentait la vérité et il y avait donc un lien génétique entre le nom grec Mésopotamie (de l'Occident) et l'appellation hongroise *Atelküzü-Etelköz*, on pourrait affirmer à juste titre que le sens original du terme *Atelküzü-Etelköz* était « entre-rivières », « entre-eaux », donc la composante « *etel* » du toponyme *Etelköz* serait un nom commun signifiant « rivière », « eau », « cours d'eau ».²⁹

²⁸ Le lien entre *Etelköz* et la Mésopotamie de l'Occident est sujet de débats même dans la littérature étrangère (voir par ex. Tăpkova-Zaimova 1973 : 96 ; Bozsilov 1979 : 195).

²⁹ On doit remarquer que les sources byzantines utilisent l'expression *Onglos* pour désigner l'ensemble ou une partie (méridionale ou côtière ?) du territoire entre le Danube et le Dniestr. L'appellation *Onglos* vient d'un nom commun slave (cf. le russe *ugol*) signifiant « coin », « angle », « trou ». Le nom turc *Büdziak* ou *Bujak* servait aussi à marquer ce territoire ; son sens primitif était « coin, angle, trou, entre-deux ». Il est frappant combien on utilisait les toponymes provenant des mots signifiant « angle, trou, entre-deux, coin » sur le territoire entre le Danube et le Dniestr ou le Dniepr. Cela peut remonter à la richesse du pays en eaux, rivières et entre-rivières ; on ne doit pourtant exclure l'hypothèse selon laquelle il y aurait un lien historique entre les dénominations *Etelköz*, *Onglos* et Mésopotamie. Ceci ne pourra être éclairci que par des recherches historiques ultérieures. Voir à ce sujet Gy. Pauler, « Levedia, *Etelköz*, Millenarium » [Lévédie, *Etelköz*, Millénaire]. *Századok* 14, 1880 : 14, note 1 ; G. Fehér, « A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai » [Les souvenirs de la culture bulgare-turque et leur rapport avec la préhistoire hongroise]. *Archaeologia Hungarica* 7, 1931 : 24 ; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Berlin, 1958 : 213 ; Benkő 1985 : 29 ; A. Róna-Tas, « Where was Khuvrat's Bulgharia ? » *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 53, 2000/1-2 : 16 et 16, note 45. On doit noter qu'il existe une opinion (Bozsilov 1979 : 195) qui établit un lien étroit entre la Mésopotamie de l'Occident et *Onglos* en identifiant complètement la stratégie byzantine au territoire d'*Onglos* (entre le Bas-Danube, le Seret et le Prout ou le Dniestr). Cette localisation est réfutée par Tăpkova-Zaimova 1973 : 98-99.

MÁRI EDIT

Vallási motívumok Gogol és Lermontov művészetében

A kereszténység, pontosabban az ortodox vallásosság Gogol és Lermontov életművében történő vizsgálatával számos színvonalas tanulmány foglalkozik, amelyek közül csupán Lorenzo Amberg (1986) és Dmitrij Merezkovszkij (Мережковский 1972, Merezkovszkij 1995) műveire utalnék. A címben jelzett témával kutatási területem által – amely Goethe Faustjának az orosz kultúra, az orosz szellem általi befogadásával foglalkozik – szinte önkéntelenül adódó szempontok alapján kívánok foglalkozni.

A századelő nagy orosz vallásfilozófusa, Nyikolaj Bergyajev *Az orosz eszme* c. művében (Бердяев 1971) az orosz eszmét, az istenkereső orosz gondolatot, az értelemtapasztalásra irányuló gondolati kísérletet eszkatológiai jellegűeknek, az idők végezetére, az idők teljességére irányulóknak határozza meg. Bergyajev (i. m. 242–243) szerint az orosz eszkatológiai gondolat az egyetemes megváltás és üdvözülés gondolata, amelyben a szeretet eszméje előkelőbb helyet foglal el az igazságosságnál. Az orosz eszme eszkatológiai irányultsága miatt az ortodox kereszténység legszentebb ünnepe a Feltámadás ünnepe, a húsvét, s maga a kereszténység ortodox felfogásában a Feltámadás vallása. Bergyajev szóban forgó művében az eszkatologikus orosz gondolat kultúrtörténeti útját elemzi, mint az orosz vallásosság fejlődésének meghatározó szempontját. Bergyajev monográfiájából csak néhány sort idézek, amelyek egy szintén emigrációban élő vallásfilozófusra, Nyikolaj Fjodorovra vonatkoznak. Fjodorov eszkatológiára vonatkozó gondolata amennyiben eltér a hagyományostól, annyiban közvetlenebbül kapcsolható össze a továbbiakban elemzendő goethei, gogoli, ill. lermontovi problematikával: „Ő [N. Fjodorov] a halhatatlanság és feltámadás hagyományos értelmezésének határozott ellensége. Az utolsó ítélet csak a csecsemőkorú emberiség számára fenyegetés. A kereszténység ígérete az égi és a földi, az isteni és az emberi egyesítésében rejlik; az egyetemes feltámadás, az immanens feltámadás, teljes szívünkkel, minden gondolatunkkal, minden cselekedetünkkel, azaz amelyet minden emberfia minden erejéből és képessége által visz véghez – ez tulajdonképpen Jézus ígéretének – az Isten Fia, de ugyanakkor az Emberfia ígéretének – teljesítése is” (Бердяев 1971: 212).

Goethe drámai költeményéről, a Fausról elmondhatjuk, hogy az ószövecségi Jób történetét parafrázáló Égi prologusnak, valamint a második rész Faust üdvözülését leíró égi, misztikus jeleneteket tartalmazó befejezésének köszönhetően nem csupán a középkorban divatos misztériumjelleggel bír, de a misztikus jelenetek Faust megváltásán, üdvözülésén szorgoskodó szereplőinek köszönhetően eszkatologikus jel-

leggel is: a létről, az igazságról, az emberi élet értelméről a fentiekben jelzett orosz eszmére emlékeztető módon eszkatológiai szempontból ítélkezik, de ítéletében, bennefoglaltatott értékelésében és értelmezésében mégis egy, a keleti ortodox kereszténységtől eltérő, s a nyugati, az aktív cselekvést, a civilizációról történő gondoskodást felvállaló keresztény gondolat szempontja érvényesül.

Angyalok (a legmagasabb rétegben lebegve, Faust lényének halhatatlan részét viszik)

Szellemvilág, ment a Gonosz
karmától már c lélek:
„Ki holtig küzdve fáradoz,
az megváltást remélhet.”
S ha hozzá felsőbb szeretet
hatalma fogta pártját,
a boldog égi seregek
örömprecsve várják. (Goethe 1956: 309)

A fenti idézetben a nyugati kereszténység által (s Goethe drámai költeményének első részében, Faust bibliafordítását ábrázoló részben is jelzett módon) felvállalt aktív szerepvállalás, a tett a megváltás, az üdvözülés egyik lehetséges feltétele. A megváltás másik feltétele a szintén a fenti idézetben található „felsőbb szeretet pártfogása”, a drámai költemény második részét záró „Örök Nőiség” elve, az „Ewig Weibliche”, amelyet Goethe a második rész befejezése előtt a „felsőbb szeretet pártfogásának” kérése közben ábrázol:

Una Poenitentium (név szerint egykor Margaréta. Alázatosan közeledve)

Nézz le, nézz le
te szentek szentje,
te fény-övezte,
boldogra, rám kegyelmesen!
Átlényegülten
tér vissza hűtlen
szerelmesem. (Goethe 1956: 314)

Goethe drámai költeménye a „misztikus kórus”, a „Chorus mysticus” szózatával ér véget, amely az Örök Nőiség nyugati kereszténységre jellemző, a cselekvő ember bűneinek feloldozására irányuló apostoli szempontot fogalmazta meg.

Chorus mysticus

Mindaz, mi elmúlik,
csak földi jelkép;
a fogyatékos itt
tökéletes-szép;
a mondhatatlan is

alakra lel;
az Örök Női visz
magasba fel. (Goethe 1956: 315)

Goethe, mint Lermontov, ill. Gogol is, a francia polgári forradalmat követő polgári kor költője. Faust a mű elején átéli a korra jellemző általános kiábrándulás élményét, majd az Úr és Mefisztó, a Jób könyvére emlékeztető fogadását követően Mefisztó, az ördög közreműködését felvállalva az Úr Égi proológusban mondott szavai szerint ábrázolt sorsával azt bizonyítja, hogy

az igaz ember bárhogy is hibázik,
nagyon jól tudja, mely az igaz út. (Goethe 1971: 15)

A drámai költemény elején, a szellemmel való találkozást követő kiábrándulás, amely az alkotó ember istenarcúságába vetett hitének megrendüléséből és por és hamu voltának elfogadhatatlanságából adódik, Faustot az élet értelmetlenségének és elvetésének gondolatához juttatja, amelytől az ünnep hírnöke, a húsvéti harangszó tántorítja el:

(A kelyhet ajkához emeli) (Harangszó, karének)
Angyalok kara:

Krisztus feltámadt!
Halandó emberck
mind örvendeztetek,
lemosta vétkeitek,
az ősi átkot. (Goethe 1971: 30)

Az ünnepi harangszó az eszkatológiai tartalom, a megváltás, az ember számára lehetségessé váló üdvözülés jelzése mellett a hitében elbizonytalanodott Faust számára a gyermekkor tisztaságát idézi fel, amely az élet újrakezdésének irracionális vágyát ébreszti a hősben:

Faust

... Szívem ama szférákba nem repeshet,
honnét a szent hír idecseng;
s mégis, az egykori gyermekszív belcreng,
és visszahív, hogy új életbe kezdjek.
Akkor Nagyszombat csendjén ért utól
az égi szercelemnek csókja engem;
a nagyharang szavát sejtelmesen figyeltem,
s imádságom gyönyör forrása volt;
egy tiszta és megfoghatatlan
sóvárgás hajszott erdőn, réten át,
s még könnyem ömlött hő patakban,

megéptült bennem egy világ.
 Tavasz-ünnep szabad boldogságát jelentik
 az ifjúnak e dallamok:
 s ez a feltámadó, érzékeny gyermek-émlék
 most végső lépésemtől visszafog.
 Ó, égi dal, csak zengj, zengj mindörökké!
 A könnyem hull, vagyok megint a földé! (Goethe 1971: 31–32)

A fenti idézetet két kórus éneke követi: a „Tanítványok kara”, amelyben a feltámadott s az üdvösségbe felszállt Mester távoztát siratják, illetve az „Angyalok kara”, amely vigasságot sürget, s egyben tette szolítja Krisztus bánatos apostolait:

... Tettet mutassatok,
 szeretetet nagyot,
 Agapét adjatok,
 tanítva járjatok,
 örömet hozzatok,
 így lesz mesteretek
 tivéletek. (Goethe 1971: 32)

A *tett* szó ezt követően a Dolgozósoba c. jelenetben igen hangsúlyosan fordul elő, Mefisztó megjelenését megelőzően, talán azt előidézve. Faust a Szentírást fordítja, s János evangéliumának kezdő sorát megváltoztatja: a „Kezdetben volt a szó.” utolsó szavát a „Kezdetben volt az értelem.”, ill. a „Kezdetben volt az erő.” alternatívák elvetése után a *tett* szóval helyettesíti, így teljesítve az angyalok felhívását, s előkészítve a mű végén szereplő, fentebb már elemzett üdvözlésértelmezést.

A továbbiakban az orosz kultúra képviselőihez, részben Puskin, majd főleg Gogol és Lermontov életművéhez fűződő gondolataimmal Goethe Faustjának említett, illetve idézett részleteihez kapcsolódom.

Puskin lényegében ugyanúgy a francia polgári forradalmat követő polgári kor költője volt, mint Goethe, Lermontov vagy Gogol. A klasszikus Puskin vállalva a többször is ábrázolt próféta-költő szerepet, azaz a nem evilági, transzcendens igazság költői képviselőt, megszólaltatását (mint ez A próféta, A költő, Egy költőhöz c. versekből is kiderül), nem vállalja annak evilági (világi) érvényre juttatását, tettekben történő megvalósítását, egyszerűen az általa megszólaltatott transzcendens igazság erejében bízva nem kételkedik annak érvényre jutásában. Tud a szellemtelen tömeg létezéséről és földhözragadt, világi igényeiről, de magabiztosan utasítja el illetékeltenséget, mint teszi ezt A költő és a tömeg c. versében:

... Ó, hallgass, buta szolganép,
 Gond rabja, lelki nyomorék,
 Haszonleső gáncs, ünnepontó!...

...

Takarodjatok, szörnyű vétkek
 S szennyek átkodottjai!
 A halk költő nem a tiétek;
 Sárból dal nem húz soha ki!
 Hullátoktól borzad a szellem! (Puskin 1964: 198)

Egy költőhöz c. versében az igazság letéteményesét, a költőt, a kiválasztottat, a szellem emberét elhatárolja a tömegtől: „Öh, költő, ne siess tetszeni a tömegnek”, majd a lét rendje szerint a másik kiválasztottal, az isteni akarat evilági érvényesítésére meghívott uralkodóval azonosítja, teszi egyenrangúvá: „Király vagy: légy az! Élj magadban! Élj szívvednek!” (Puskin 1964: 22). Az ideális uralkodó, az igazság által vezérelt cár alakja Puskin számára Nagy Péter, akit Stancák c. versében példaként idéz, s az igazság érvényesítése mellett tetteit is megéneкли:

... Kelt az igazság árama,
 Tudás és erkölcs egybefénylett...

...
 Kemény uralkodó keze
 Tudást hintett konok sötétbe, ...

...
 Hol tudós volt ő, hol vitéz,
 Hol tengerész, hol durva ács volt;
 Lelke ölel, bármerre mész:
 Magas trónján szerény munkás volt... (Puskin 1964: 176)

Gogol, aki a korában uralkodóvá vált polgárosodást, annak erkölcsi relativizmusát a Holt lelkekben, ill. szatirikus-ironikus hangvételű elbeszéléseiben leleplezte, nem tudott belenyugodni az ortodox vallásosság által megalapozott orosz kultúra háttérbe szorulásába, s a művészi ábrázolás lehetőségéről lemondva személyes, prófétai hangvételű válogatott leveleivel, vallomásaival szólítja meg kortársait.

A prófétai hangvételű Puskin bízott az általa megjelenített igazság érvényesülésében, a Péter-formátumú uralkodó által képviselt életben történő megvalósításában. Gogol híres Válogatás barátaimmal folytatott levelezéséből c. művének XVIII. levelében, amelynek címe Négy levél különböző személyekhez a Holt lelkek kapcsán, mintegy Puskit korrigálva, Nagy Péter igazát, a cselekvés szükségességét elismeri ugyan, de a tett, a cselekedet elmaradását állapítja meg, amelynek oka a romlottság, a közönségesség, a Puskin által még elutasított tömeg, a polgár mindent elárasztó banalitása: „Már közel másfél évszázad telt el azóta, hogy I. Péter az európai felvilágosodás fényével felnyitotta szemünket, valamennyi eszközt és lehetőséget a kezünkbe adott a cselekvéshez, de mind a mai napig olyan kihaltak, bánatosak és lakatlanok térségeink. ... Egy törvény, legyen bármilyen átgondolt és határozott is, nem több, mint egy kitöltetlen papír, ha lentől nem jó semmiféle tiszta vágy, hogy *tettek*re váltsák, mégpedig úgy, ahogyan kell, ahogyan szükséges, amit csak az

vehet észre, akiben az isteni, nem pedig az emberi igazságosság megértésének fénye lakozik. Enélkül minden romlottá válik” (Gogol 1996: 108–110).

Gogol eredeti elgondolása szerint a Holt lelkek c. poémának Dante Isteni színjátéka mintájára három részből kellett volna állnia, valamint ábrázolnia kellett volna a hősök Gogol által áhított, Dantéra emlékeztető megrendülését és lelki-szellemi újjászületését is. Gogol a Holt lelkek tizedik fejezetében az ügyész halálának leírását követő lírai kitérőben megrendítő erővel, biblikus, prófétai hangon ír az emberiség történelmi útjáról, útkereséséről és tévelygéseiről. Gogol poémájának említett részlete az Ószövetség Jeremiás könyvének 6. fejezet 16. versére emlékeztet: „Ezt mondja az Úr: „Vegyétek szemügyre az ősi utakat, és kérdezősködjetek a régi ösvényekről: melyik volt a jó út? És azon járjatok! Akkor majd megtaláljátok a lelketek nyugalmát.” De ők azt felelik: „Nem járunk rajta!””

Gogol Válogatásának XV. levelében barátjához, a költő Jazikovhoz fordul a Biblia, mindenekelőtt az Ószövetségi szentírás és az orosz történelem tanulmányozására, s a szellemi tapasztalat fényben prófétai szerepvállalásra buzdítva költőtársát. Megrendítő himnusz megalkotására szólítja fel, amelyben az utolsó ítéletre történő utalással a próféta-költő szövegével megmenhethetné félcimk és csüggedéscs között őrlődő, sokszor közönyössé váló embertársait, akik eltávolodtak az igazságtól és akik hagyták magukat az élet hívságai által elsodortatni: „viszi, sodorja a haszontalan, előkelő társaság, magukkal ragadják az ebédet, a táncosnők lába, ... észrevétlenül pusztá hústömeggé változik, és a végén alig van már benne lélek” (Gogol 1996: 95).

Gogol Válogatásának utolsó, 32. része a Fényességes feltámadás címet viseli. Az ünnep Gogol (1996: 284) szerint „szent nap, amikor kivétel nélkül mindenki megünnepli a maga szent, égi testvériségét”. Ez azt jelenti, hogy az ünnep lehetőséget teremt a csoda megtörténésére, az életben, az immanenciában a transzcendens igazság megmutatkozására. Az ünnep külső leírása nagyban hasonlít a Faust fentebb említett megfelelő részletéhez: magasztos éjféli, harangzúgás, a „Krisztus feltámadt!” köszöntés, de a büszkeség, a mindenben kételkedést gerjesztő szellemi büszkeség megzavarja az ünnepet, amely így jelentőségét veszti. Ez azért van így, mert érvényét veszítette a transzcendens, nem evilági igazságból levezetett rend: a puskinsi, igazságból kiinduló létrend visszajára fordult, a nála visszautasított szellemtelen tömeg jeleníti meg a hierarchia csúcsát. Gogol (i. m. 290–291) így ír erről utolsó levelében: „Mit jelent ez a számtalan úgynevezett illemszabály, amelyek meghatározóbbakká váltak minden alaptörvénynél?... Mit jelent, hogy szabók és mindenféle kézművesek irányítják a világot; a felkent uralkodók pedig háttérbe szorultak? Ismeretlen, ostoba, üresfejű és meggyőződés nélküli emberck alakítják az okosak véleményét és gondolatait, a mindenki által hazugnak tartott újságok az őket semmire sem becsülők törvényhozóivá válnak. Mit jelentenek ezek a törvénytelen törvények, amelyeket mindenki számára nyilvánvalóan egy alulról induló tisztátalan erő alkot? A világ látja ezt, de mintha elvarázsolták volna, mozdulni sem mer. Miféle kigúnyolása ez az embernek: És a dolgok ilyen állása mellett miért őrzik még külsődleges, szent szokásai-

kat az egyházak, ha égi uruknak nincs fölöttük hatalma? Vagy ez a sötétség szellemének újabb fricskája volna? Mire való ez a jelentőségét veszített ünnep?” – kérdezi Gogol, majd egy csodáról beszél: az uralkodó szellemellenesség és banalitás korában – Goethe Faustjára emlékeztető módon – egycsék megőrizték az ünnep megélésének magasztos lelki képességét, amely kisdcedkorunkat, a gyönyörű kisgyermekkort idézi. Az ünnep igazi megünneplésre való lelki képesség híján bánat uralkodik el a földön, minden sivár, lapos, sekélyes és értelmetlen lesz: „egyedül az unalom növekszik mérhetetlenül. Minden kihalt, mindennütt sírhalmok, Istencm, sivárrá és rettenetessé válik világod” (uo. 292). Gogol idézett szavaiból az elbeszéléseiben ábrázolt szellemi-lelki kiüresedés képei villannak föl: a Szorocsinci vásárt záró végtelen szomorúság képe, a Szentiván éj féktelen démonizmusa, a Vij szellemről megfélelkező arrogáns, ördögi világa, a Régimódi földesurak az enyészettel egyenértékű szellemtelensége, a Nyevszkij proszpekt démonikus illuzórikussága.

A kereszténységben és az orosz ortodox kultúrában hagyományosan szent ünnepek szellemét és értelmét a szellem embercinek, a költőknek és a szentatyáknak a hivatása ápolni, akik a szellem kiválasztottai a közönségességet és ürességet megjelenítő tömegléttel, tömegemberrel szemben.

Lermontov, a lázadó arisztokrata a Gogol által leírt és ábrázolt mindent elnyelő szellemellenes banalitás, középszerűség uralma ellen lázad. Lermontov költészetének meghatározó jelentőségű motívuma a démon és a démonizmus. Az igazságból táplálkozó szellem általi irányítást nélkülöző élet nem az igazi humánus értékek kibontakozását – mint tudás, dicsőségvágy, tehetség, szabadság – teszi lehetővé, hanem csupán a hitványságnak kedvez, mint erről a Monológ c. 1829-ben írt korai versében olvashatunk. Hasonló, lesújtóan nyomasztó képet ad az ugyancsak 1829-ben írt Egy török panasza c. költemény is. A Lermontov által ábrázolt világ, amelynek lélekölő gonoszsága, szellemtelensége ellen a lírai hős lázad, a démon, a gonosz hatalmában vergődik, de nem képes tőle megszabadulni, csak kivételes pillanatokban. Tűnődés c. 1838-ban írt versében magát a démon pusztító, lélekölő hatását elszenvedő nemzedék részeként ábrázolva az üres tétlenségbe, homályos és sivár kételkedésbe süllyedő nemzedék értelmetlenséget megtapasztaló kiútatlanságáról ír, amely állapot a hit, az igazság tapasztalásának hiányából ered. A személyiséget paralizáló, a lélekre merevedő unalom és bánat forrása megegyezik a Gogol által mondottakkal: az igazságot nélkülöző, fejtetőre állt abszurd világ nem lehet pozitív, humánus értékeket megerősítő tapasztalatok forrása. A démonikus környezetben démonizálódó hős alapvető tapasztalata a bú és unalom, mint erről a Bú nyom s unalom c. versében ír, amelyben a Gogol által is említett „büszke ész” az élet értelmetlenségének tapasztalatát „hideg”, józan ésszel mindenre kiterjeszti. Gogolnál a Fényesség Feltámadás c. levélben említett „szellem büszkesége” mint negatív, ártó momentum szerepel. Nincs ez másként Lermontovnál sem, akinél lírai (vagy prózában ábrázolt) hőse csak kivételes pillanatokban képes megszabadulni saját „szellemi büszkeségének” zsarnoki démonizmusától s a goethei, gogoli ünnepértelmezés analógiájára megta-

pasztalni a csodát, a szellem uralta világ egységét, az Igazság, az Isten, a Teremtő életben, teremtésben történő felvillanását. A lírai hős „szellemi büszkeségétől” történő megszabadulásának, mint a Bú nyom s unalom c. versben szereplő, a lélekre telepedő „unt ködöktől”, illetve a „hűvös”, „hideg tekintetű” józan ítélettől történő megszabadulásnak ritka pillanatát ábrázolja a Kimegyek az éji ködös útra c. versben, amelyben az álomba révedő, önnön kínzó kérdéseitől megszabaduló hős a teremtés spontán isteni rendjét elfogadva, abba mintegy belesimulva részesévé válik a teremtésben megvalósuló csodának, áhítatos Isten-tapasztalatával s a harmonikus összhangban dal formájában kifejeződő szeretetelménnyel.

Lermontov Démon c. poémájának hőse kiábrándult, meghasonlott démon, aki az igazság tapasztalatából adódó szellemet visszautasítva azt más értelemmel helyettesíteni nem tudja. Felismerése bármily megrendítő is számára: a Teremtést és az értelmet vádló, tagadó szerepét nem cserélheti fel az igazság letéteményesének teremtő elvével. Önmaga számára is talán váratlanul tagadásának csapdájába esett, amelynek eredménye a kicsinyesség, középszerűség, alantasság és szellemtelenség világa, amelynek háttéréből gyönyörű, de elérhetetlen ábrándnak tűnik az egykor általa clutasított értelem, a Teremtés egészen isteni harmóniája.

Lermontov költeményeinek lírai hőse is a tapasztalati világ szellemtelenségét utasítja el. Ez a szellemtelenség, a romlottság megátalkodottsága tükröződik a költő egyik utolsó, 1841-ben írt versében, A próféta c. költeményben. Lermontov versének hőse lényegesen különbözik a puskinsi prófétától. Puskin versének hőse Izajás próféta könyvére emlékeztető módon a Mindenható igéjének megszólaltatója, akinek küldetéséhez, e küldetés beteljesítéséhez semmi kétség nem férhet. Lermontov A próféta c. versének lírai hőse sokkal inkább a Jeremiás próféta könyvében ábrázolt prófétára emlékeztet, aki az Úr ítéletét megszólaltatva a megszólított vallási-kulturális közösség méltatlanságát, általános züllöttségét, gonoszságát, szellemi és erkölcsi romlását kénytelen megtapasztalni. Jeremiás könyve 4. fejezetének 22. versében a szellemi és anyagi pusztulás láttán így szól a próféta Isten szavát tolmácsolva: „ez mind azért történt, mert népem esztelen, és nem ismer engem. Balgatag fiak, nincs bennük érteni akarás. Arra van eszük, hogy gonoszságot műveljenek, de hogy jót tegyenek, ahhoz nem értenek.” A továbbiakban az 5., 6., 7., 8. stb. fejezetekben is a választott nép hűtlenségének a szomorú következményeiről van szó, ahol még a próféták is hazugságokat jövendőlnek. A 6. fejezet 31. versében olvashatjuk: „A próféták hazugságokat jövendőlnek, a papok azt tanítják, ami nekik tetszik. És a népem kedvét leli benne.” Lermontov költeményében a próféta nem válik igaztalanná, de a pusztába kiáltott szavát csak a csillagok és a vadak értik. A megszólított közösség nem hisz a próféta szavának, megvetéssel és kiközösítéssel válaszol neki.

Jellemző, hogy a kései költemény első versszakában a prófétai meghívottságot, vátész-mivoltot követően, tehát a költemény legelején a világ, az élet szellemtelenségének tapasztalatáról van szó, s a tulajdonképpeni prófétai szerepvállalás, az igazság, azaz Isten igéjének megszólaltatása a második versszakban következik:

Azóta hogy az örök Ég
Megáldott látnok-szemmel engem,
A bűn, a gonoszság művét
Olvasom az emberszemekben.

Szólt nyelvemmel a szeretet,
És az igazság szent igéje,
És közel dobáltak veszett
Dühvel a Testvéreim érte... (Lermontov 1974: 179–180)

Magától értetődőnek tűnik, hogy az idézett két versszakban (amelyekben az első két sor a meghívás, illetve prófétai szerepvállalás képeit ábrázolja, s az utolsó két sor az elvetemült emberi romlottságát), két egyidejű történetről van szó, amelynek első versszakbéli megjelölése általánosabb, a második versszaké pedig konkrétabb. Az igazság megszólaltatásával, a prófétának az elűzésével lelepleződik a gonoszság, a szellemtelenség, de ezzel a világ esélye is megszűnik arra, hogy visszatérjen az igaz útra.

A költő c. 1838-ban írt versében hasonló helyzet tárul elénk: a kiüresedett, szellemtelen korban a költő szerepe a szükségtelenné vált, rozsdásodó, egykor a becsület és igazság letéteményeseként szolgáló törhöz hasonló:

E hanyatló korban nem így vagy-c, költő,
Elvesztve igaz hivatásod?
Aranyért vigyázod, mit hajdani költők
Áhitata várva vigyázott...

...
Próféta, te gúnyolt, ébredsz-e föl ismét,
Hangod gyullad-e haragosra?
Arany hüvelyéből kirántod-e pengéd?
Vagy fedje örökre a rozsdá? (Lermontov 1974: 139–140)

A próféta, az igazság látnoki képviselőtét ellátni hivatott költő hiányában – amely abszurd, értelmetlen helyzet a „kultúrközösség” szellemi kiüresedésének, eltompulásának következményeként alakult ki – az élet, a világ értelmetlenné, céltalanná, láposzá, egyszóval elviselhetetlenné vált. Ez az állapot és az abból adódó „világérzés”, azaz az igazságra orientált szellemi arisztokrata igazságot, szépséget, igaz emberséget nélkülöző, banális, szellemtelen világhoz történő viszonyulása, azt elutasító lázadása határozza meg Lermontov korai költészetének gondolatiságát is. 1831-ben írt Angyal c. verse a transzcendens isteni igazság tapasztalatának harmóniája, illetve az azt nélkülöző immanens élet töredékessége, tökéletlensége között feszülő feloldhatatlan ellentétre épül. Az angyal által földi életre származtatott lélek az angyal Istent, a teremtést dicsőítő dalából, annak dallamából élő, soha el nem múló benyomást szenvedhetett a teljességről, az igazságról, amely emlék gyötrő élmény marad számára,

mivel földi életében csak a szellemtelen, értelmetlen létezés „üres dalait” tapasztalhatta csak meg.

Lermontov e korai versében számos, egész költészetét jellemző motívumra bukkanhatunk. Ilyen mindenekelőtt az ének, a dal harmóniát, teljességet kifejező zeneiségének motívuma, amely harmónia a teremtés, a világmindenség egyedeinek kozmikus összhangjáról, egyetemes érvényű dialógusáról mint az értelem tapasztalásáról szól. Jellemző a lermontovi költészetre a dal kapcsán a zeneiség, a melódia (mint értelem), illetve a szóbeliség, a szó (mint töredékesség, értelmetlenség) megkülönböztetése, szembeállítás is. A kettő szembeállítása az értelemtapasztalás igényének és a világ értelmetlenségének, szellemtelenségének tapasztalata formájában több korai versében is előfordul, mint pl. az Orosz dallam c. 1829-es, illetve az 1830-as Héber dallam c. versében. A lélek mélyén, a belső világban rejtve-féltve őrzött harmónia „hangja” az ihlet különös pillanataiban elemi erővel töri át a lélektelen élethez, társasághoz igazodó viselkedés „zajait”, s a „hang-zaj” szembeállítás a belső-külső ellentétpárjában az igazság, a teljesség, az igazi érték belső, lelki megtapasztalásának (felidézésének) és a külső élet rendíthetetlen ürességének ellentétévé válik (A tarka társaság – Január elseje c. 1840-es vers). Ezen 1840-es vers gondolati előzményének tekinthető az 1829-es Orosz dallam c. vers, illetve az 1830-as Héber dallam is. Az Orosz dallam c. vers a fentebb elemzett prófétákról, illetve költőről szóló költemények gondolatmenetére emlékeztet, alapvető gondolata a költői alkotói ihlet eredményeként megtapasztalt és gondolatban megalkotott harmónia, illetve a banalitásban megörögzött értékhiányos világ ellentété. A költemény nemcsak saját magát az ellentétet ábrázolja, hanem a szellemtelen világ türelmetlen agresszivitásának bemutatásával azt is kifejezésre juttatja, hogy az igazság letéteményese az adott állapotban nem érvényesítheti küldetését, nem közölheti a világgal tapasztalását, amelynek következtében a dal befejezetlen, a prófétai küldetés ellátatlan, a világ megváltatlan, azaz értelmetlen marad.

IRODALOM

- Amberg, Lorenzo 1986, *Kirche, Liturgie und Frömmigkeit im Schaffen von N. V. Gogol*. Bern, Frankfurt am Main.
- Goethe, Johann Wolfgang 1956, *Faust. Második rész*. Ford.: Kálnoky László. Budapest.
- Goethe, Johann Wolfgang 1971, *Faust*. Ford.: Jékely Zoltán. Budapest.
- Gogol, Nyikolaj 1996, *Válogatás barátaimmal folytatott levelezéséből*. Budapest.
- Lermontov, Mihail 1974, *Válogatott művei*. Budapest.
- Merezkovszkij, Dmitrij Szergejevics 1995, *Gogol és az ördög*. Budapest.
- Puskin, Alekszandr 1964, *Válogatott költői művei*. Budapest.

- Бердяев, И. 1971, *Русская идея*. Париж.
- Мережковский, Д.С. 1972, М.Ю. Лермонтов. Поэт сверхчеловечества. In: Мережковский, Д. С., *Ausgewählte Aufsätze*. München, 287–334.

MOKÁNY SÁNDOR

Néhány elhomályosult motivációjú (kárpát)ukrán szó etimológiája (Az ukrán nyelv szófajti szótára alapján)

1. A hét kötetre tervezett ukrán etimológiai szótár (a továbbiakban: *ЕтСлУкрМ.*) eleddig megjelent három kötetének egyik szembetűnő gyöngéje az, hogy készítői a szükségesnél jóval kevesebb figyelmet szenteltek a névadás okának – a megnevezések szemléleti háttérének, indítékának – felderítésére, s így, sajnos, megoldatlan maradt jó néhány szó valódi etimológiája. – E szótárral kapcsolatos eddigi szófajti címet (Мокань 2000, 2001) czúttal az ismeretlen vagy homályos eredetűnek tekintett *бўвалычка*, *бўздў* ~ *бўздўка*, *вечерниця* ~ *вечирка*, *капак*², valamint *зблнук* nyelvjárási szó szemléleti háttérének felderítésével folytatom. E néhány szócikket tulajdonképpen azért emeltem ki, mert a szüksézávára sikeredett etimológiai magyarázó részben a szótár nem támaszkodik az eddig megjelent forrásgyűjteményekre, nyelvjárási, néprajzi, művelődéstörténeti, onomasziológiai stb. adatokra. Így érthető, hogy a szócikkek miért nem tartalmaznak megalapozott minősítést, ítéletet.

2. A 'nagy babfajta' jelentésű kárpátukrán nyelvjárási *бўвалычка* főnév etimológiai minősítése: „неясне” (azaz: 'nem világos'), a szócikk írója azonban egyéni ötletként megjegyzi, hogy talán kapcsolatban lehet a nyelvjárási *бўвал*, illetőleg *бўвол* 'bivaly' szóval (*ЕтСлУкрМ.* 275 *бўвалычка* a.). – Két oldallal lejjebb – *бўздў*³ címszó alatt – figyelmet keltenek mind a nyelvjárási 'babbajta', illetőleg 'almabajta' *бўздў*, mind az ukrán nyelvjárási 'burgonyabajta' *бўздўка* szavak; eredetükről közölt „неясне” ('nem világos') megállapítást követően ezt a bizonytalan feltevést olvashatjuk: talán összetartoznak (a termés külső alakja vagy nagyobb volta alapján) a *бўздў* 'szarvasmarha himjc' szóval, majd vö.-vel (vissza)utal a *бўвалычка* szócikkre (uo., 276).

A két szócikkben, mint látjuk, tulajdonképpen nem a *бўвал* ~ *бўвол* 'bivaly' és a *бўздў* 'szarvasmarha himjc' (alap)szó eredete okoz gondot, hiszen mindkettőről biztosan tudjuk, hogy jövevényszó: az első a középlatin *būvalus* < *būbalus* 'bivaly', a második pedig a tatár *бўза* [= *буза*] 'bika' főnév átvétele (*ЕтСлРусЯ.* 216, ill. 209). – Az általam kiemelt megnevezéseknek tehát a névadás miatt-je nem világos; vagyis arra a kérdésre kellett volna elfogadható választ kapnunk, hogy miként kerül(het)et kapcsolatba egy bizonyos bab-, burgonya-, illetve almabajta neve a „bivallyal” és/vagy a „bikával”? – Az alábbiakban ezt a rejtélyt igyekszem felderíteni.

A magyar összetett szavaknak a ruszin (= kárpátukrán) nyelvjárásokban való meghonosodási folyamatában – többek között – következő főbb stációi vannak, illetőleg lehetnek:

- (a) m. kételemű összetett szó > r. összetett szó → szó szerkezetes tükörfordítás
 ⊃ szó szerkezetes félfordítás → szerkezetes megoldású (szó szerinti) fordítás (tükörfordítás).

Például: m. N. *tallórépa* 'tarlórépa (Brassica repa)' > r. *мб'лѡвpина* (Koritnjani – Keretnye) → *стери'анкѡвый бур'ак* (Tereszva – Tarackköz, Bedevlja – Bedő) 'ua.' (Дзендзелівський 1960: 128) | m. N. *marharépa* > r. *мб'рѡвpина* (a huszti járás több falujában) > *мáрзopина* (a szőlősi és beregi járás több nyelvjárásában) → *мáрзova pина* (Turja Paszika – Turjavágás) ~ *мáржáча pина* (Viljsanki – Egreshát, Turja Remeta – Turjaremete) ~ *мáржáчий бур'ак* (Bogdan – Tiszabogdány) ~ *мáржéиc'кий бур'ак* (Koszovszka Poljana – Kaszómező, Luh – Lonka, Hrusovo – Körtvélyes stb.) 'ua.' (Дзендзелівський 1960: 127–128) | m. N. *hurkaszir* 'a disznó belén levő fodros hár, amelyet a bélzsírral együtt sütnék ki' (Visk: saját gyűjtésem) > r. *зуркожир* (Viskovo – Visk) → *зурковá мас'(м')* ~ *зурковá маз'* (Koritnjani – Keretnye, Vovkove – Ungordas) > *из чéрева масм'* (*маз'*) Csomotisziv – Feketeardó, Zatiszivka – Csomafalva) ~ *из чéрев масц'* (*мас'*) (Trosztanjik – Tiszavasvár) 'ua.' (ДзАГЛ. 1993: 334. szőlap).

A következő (b) típus feltűnő sajátossága viszont az, hogy a példák jelentős hányada nem állt meg e fejlődésnek – jövevényszó esetén: meghonosodásnak – egyik fennebb bemutatott fokán (sem), hanem – belső mintát követve – derivációval együttjáró egyszavasodást (is) eredményez, mint például a belső keletkezésű *кpыз-ла фaс'уn'a* [= szó szerint 'gömbölyű paszuly'] (Bukovec – Beregbárdos, Holjatin – Tarfalu) → *кpызлáи'a* (Kelecsin – Kelecsény) ~ *кpызл'áи'a* (Makarjevo – Makarja) 'ua.' és Kárpátalja déli ruszin falvaiban a *зpыз'учa дын'a* ~ *зpызáча дын'a* 'görög-dinnye' [= szó szerint 'rágódinnye'] mellett a *зpыз'учкa* ~ *зpызáчкa* 'ua.' (Дзендзелівський 1960: 135); vagyis:

- (b) m. kételemű összetett szó > r. szerkezetes fél- vagy teljes fordítás → (több-féle) derivációval együttjáró egyszavasodás.

Például: m. *sütőtök* > r. *пек'учa ды'n'a* (a huszti járás több nyelvjárásában) ~ *печ'учa ды'n'a* (a szőlősi, huszti és perccsenyi járás több falujában) → *пек'учкa* (a munkácsi, ilosvai, szőlősi járás több nyelvjárásában) ~ *печ'учкa* (helymegjelölés nélkül), *пичáчкa* (Znjacevo – Ignéc); | m. N. *bécsitök* > r. *би'ц'кa ды'n'a* → *биц'фкa* (Zariccsa – Alsókaraszlő) ~ *биц'ф'кa* (Horbok – Kissarkad) ~ *бицáфкa* (Dorobratovo – Drágabártfalva) (uo., 136), valamint az ilyen vagy ilyesféle előzményt feltételező babfajták nevei: *кобил'áчкa* (Dubrinics – Bercsényifalva), | *фaковáи'a* (Paszika – Kishidvég), | *вóйшошкa* (Znjacevo – Ignéc), | *к'ур'овчкa* (Iza – Iza), | *д'оло-тáи'a* (Cserna – Csarondahát, Boronjava – Husztbaranya) ~ *д'олочкa* (Iza – Iza, Lipcecka Poljana – Lipcsemező) stb. (Дзендзелівський 1960: 121).

A (b) típusba tartozó egyszavasodott lexémák – produktív modellek esetében – egy idő után már nem(igen) járják be a szóképzési folyamat összes stációját, hanem esetleg azokat kihagyva keletkeztek/keletkeznek. Ideszámíthatók az olyan babfajták (feltehetően belső szóteremtéssel létrejött) nevei, mint például a *ласктые-кан'а* (Makarjevo – Makarja) és a *воробл'ачка* (Dorobratovo – Drágabártfalva) (uo., 121), valamint a takarmánytököknek – a *свин'ача дына ~ свин'с'ка дын'а* (< m. régi *disznódinnye*: SZT. 2: 411) > *маржача дын'а* (vö. m. N. *marhatök*: ÜMTsz. 3: 994) mellett fellépő – neve: *вол'уека ~ вол'у'ека* („бо цими гарбузами кормили волів” ‘mert ezzel a tökkel etették az ökröket’: Дзендзелівський 1960: 136). – A ‘nagy babfajta’-t jelölő – kárpátaljai – *бывалячка* főnév, véleményem szerint, szintén ilyen derivációval együttjáró egyszavasodásnak az eredménye, és egy **бывал'ача фасол'а ~ *бывал'ача пасыл'а*-féle szerkezetes előzményével kapcsolódik a nálunk jól ismert babfajta, a *bivajpaszuly* névéhez. A magyar származtatás mellett szólnak nyelvterületünk különböző vidékeiről adatolt – *bivaly-* előtagú – nagy szemű, durva hüvelyű babfajtának a megnevezései, például: *bivāipaszujj* (Szamos-hát) ‘nagy szemű, pirosszínű paszuly’ (SzamSz. 1: 95 *bivalypaszuly* a.); *bivajpaszuj* (Felsőbánya, Gencs, Krasznarécse, Tasnádszarvad, Zilah), *bivajpaszujt* (tárgyest: Kolozsvár), *bivaj-paszuly* (Debrecen), *bivāipaszuj* (Zilah) ‘nagy szemű, vastag hüvelyű bab (*Phascolus coccineus*), amelyet többnyire dísznövényként a tornác körül futtatnak’ | *bihajfuszujka* (Szucság), *bihalfuszujka* (Gyergyó vidéke; Réty), *bivajfuszujka* (Sólyom, Zilah) ‘durva hüvelyű, nagy, barnás szemű bab (*Phascolus coccineus*)’ (ÜMTsz. 1: 494); sőt ételféleség neveként is ismert: *bivaj-fuszóka* (Zala megye) ‘zöldbabból és kockára vágott burgonyából készült főzelék’ (uo. *bivalyifuszulyka* a.).

Az elmondottakból megállapíthatjuk, hogy a fenti magyar nyelvjárási összetételek jelzői szerepű *bivaly-* előtagjának jelentéstartalma: ‘(nagy) nagy’, s ez a jelölő és a jelölt közötti metaforás viszonyt a szegedi (külvárosi) példák is alátámasztják: *bivajfröccs* ‘3 deci borból és 2 deci szódából álló fröccs’, illetőleg *bivaj-korty* ‘fölliteres pohárban felszolgált bivalyfröccs’ (SzegSz. 1: 160), vö. az újabb keletű *nagyfröccs* ‘két deci borból és egy deci szódavizből álló ital’, illetőleg *nagyszömmű* ‘aminck nagy a szemc’: *nagyszömmű paszúr*, *nagyszömmű lány* (uc., 2: 180 és 184) összetételek *nagy-* előtagjával.

Fentebb már láttuk, hogy a magyar névadást megőrkítő-tükröző babfajta neveként a *бывалячка* nem egyedülálló egyszavasodott képződménye a kárpátaljai ruszin nyelvjárásoknak, tudniillik ilyen magyar származásúak még a már említett: *кобил'ачка* (← **кобил'ача фасол'а*) < m. N. *húpaszuj* ‘nagy szemű babfajta’ (Técső: saját gyűjtésem); *ló-bab* ‘nagy szemű bab’ (Bars vármegye: MTsz. 2: 1346 *ló* a.), *ló"báb* (Kórógy) ‘babfajta’ (SzlavSz. 1: 48 *bab* a.); | *факосан'а* (< m. *fakópaszuly*, vö. *fakó paszuly* (Békés) ‘<babfajta>’ (ÜMTsz. 2: 259); *fakópaszur* (Szeged) ‘szürkés, fakószínű babfajta’ (SzegSz. 1: 398 *fakópaszuly* a.); | *воўшуйка* (< m. N. *vajpaszuj*, vö. *vāipaszujj* ‘zöldpaszuly főzeléknek igen alkalmas, fehércsövű paszuly’ (SzamSz. 2: 433 *vajpaszuj* a.); *vajpaszúr* ‘nemcsített zöldbabfajta’ (SzegSz. 2: 637

vajpaszuly a.); *vajbab* ‘Sárga hüvelyű, finom húsú bab’ (ÉrtSz. 7: 167); | *кърпасука* (<: m. N. *kurvapaszuj*, vö. *kurva-fuszujka* (Székelyföld) ~ *kurva-faszujka* (Háromszék és Csík vármegyék) ‘féloldalán fehér s féloldalán sötétvörös cifra bab’ (MTsz. 1256 *kurva* a.); *kurva paszuj* (Magyarókerke), *kúrvapaszuj* (Gacsály, Zilah) ‘tarka babfajta’, *kurvabab* (Tata, Gomba, Baja), *kúrvabab* (Nemesgörzsöny) ‘ua.’ (ÜMTsz. 3: 650 *kurvapaszuly*, ill. *kurvabab* a.) | *г. д'олоран'а ~ д'олочка* ← *ниша начын'а ~ ниша фачын'а* (szinte általános elterjedtségű) < m. N. *gyalogpaszuj*, vö. *gyalogpaszui* ‘bokros paszuly, nem felfutó paszuly’ (SzamSz. 1: 337 *gyalogpaszuly* a.); *gyalogpaszuly* (Beregszász vidéke), *gyalogpaszuj* (Fényeslitke), *gyalogpaszuly* (Tokaj, Balmazújváros), *gyalog-paszuj* (Debrecen, Hajdúnánás, Zilah) stb. ‘gyalogbab, bokorbab’ (ÜMTsz. 2: 725 *gyalogpaszuly* a.); *gyalogpaszúr* ‘olyan babfajta, amelyik nem fut, tehát nem kell a tövéhez karót venni’ (SzegSz. 1: 523 *gyalogpaszuly* a.).

A vidékenként *bivajbah*-nak nevezett piros virágú díszbabot, amelyet nyitott folyosók előtt szoktak felfuttatni (l. fentebb), Szekszárdon *bikabab*-nak hívják (ÜMTsz. 1: 479). Ez a névadás minden bizonnyal a *bivalybab* hatására keletkezett, és a ‘*bivaly* ↔ *bika*’ fogalmának korrelációján alapul. – Az északkeleti magyar nyelvterület közvetlen szomszédságában levő Drágabártfalván (Dorobratovo) e babfélcségnnek a neve nem *біваліячка*, hanem *бизаўка* (Дзендзелівський 1960: 121); amelynek létrejöttét viszont a ‘*бывал* [= *bivaly*] ↔ *бизаў* [= *bika*]’ fogalmának korrelációjával magyarázom. Minthogy ebben a ruszin nyelvjárásban nem *бизаў*, hanem *біка* a ‘szarvasmarha himjé’-nek a neve (ДзАТЛ 1958: 87. szőlapp), így **бікан'а* ~ **бікачка* ~ **біка*-féle névmódosulatot várnánk. Hiszen a *ludaskása* ételnév is azért változhatott például az egri vagy a torjai nyelvjárásban *libáskása*-vá (SzamSz. 2: 36; TorjSzej. 113), mert ott e vizet kedvelő háziszárnyasnak egyébként *liba* a neve. Ezeknek a tényeknek az alapján viszont arra következtetek, hogy az említett egyszavasodás nem magában a drágabártfalvai ruszin nyelvjárásban ment/mehetett végbe, hanem másutt. Azaz: ezt a babfajtát – a névvel együtt – olyan ukrán nyelvjárásokról hoz(hat)ták be ebbe a faluba, ahol a bikát *бизаў*-nak nevezik. A belső szókölcsonzés nagyon valószínű forrására utalnak – s egyben meg is erősítenek véleményemben – mind a ‘*bika*’ jelentésű *бизаў*-nak Galíciában honos ‘babfajta’ megnevezése (Гриченко 1958, 1: 105, *Бизаў* 7. jelentése), mind pedig ugyanabban a drágabártfalvai nyelvjárásban följegyzett *зал'иўіаўка* [tkp. Galiciából származó] ‘babfajta’ neve (Дзендзелівський 1960: 121).

Azt a kérdést viszont, hogy miért is neveznek valamilyen – közelebből meg nem határozott – almafajtát *бизаў*-nak, illetőleg valamilyen burgonyafajtát *бизаўка*-nak, határozottan megválaszolni aligha lehet. A további kutatások talán igazolják majd, hogy az ekként jelölt nevek esetleg a gyümölcsnek és a gumónak szokottnál nagyobb voltát hivatottak érzékeltetni (erre l. például: *biväikörté* ‘nagy fajta körte, Dilway-körte’: SzamSz. 1: 95 *bivalykörte* a.). Ha közvetett bizonyítékfelének elfogadjuk a tatrangi *bihajbörüalma* adatot is (ÜMTsz. 1: 494 *bivalybörü-alma* a.),

akkor az ukrán *byzau* almafajta megnevezése akár egy vastagabb, durvább héjú bőralmafélének a voltára is utalhat. Mindenesetre e két utóbbi ukrán gyümölcs-név, meggyőződésem szerint, szintén metaforás indíttatású; noha onomasziológiailag a főt idézett magyar *bivaly*-, illetőleg *bika*- clótagú gyümölcsnevekhez kapcsolódik, nem feltétlenül idegen mintára jött létre.

3. Az ukrán nyelvjárásokban a *вечерниця* főnév következő növények nevéként szerepel: 'lila ökörfarkkóró (*Verbascum phoeniceum*)', lila virágú 'szomorú estike (*Hesperis tristis*)', valamint a – pontosabban fajhoz nem kötött – *вицирка* 'ökörfarkkóró' (ЕтСлУкрМ. 366). A szócikk írója megállapítja, hogy ezek a növénynevek a *вечір* [= este] főnévvel vannak kapcsolatban, a névadás oka (azonban) nem világos („мотивація назв неясна”: уо. 366). – Ha az ukrán etimológus megnézi Hrinčenko szótárának a 'hölgyestike' neveként rögzített nyelvjárási *вечерниці дошудми* [szó szerint 'illatos estikék'] (*Hesperis matronalis* L.) (Гриченко 1958, 1: 143 *Вечерниці* a.) adatát, és felüti esetleg a Nagy szovjet enciklopédia *вечерниця* (*Hesperis*) szócikkét, akkor már az ebben foglaltakból is, hogy tudniillik a [hajdani] SzSzkSz dél-európai részén leginkább elterjedt *Hölgyestike* (*H. matronalis*) lila színű virágai este kellemesen illatoznak („лиловые цветы которой вечером приятно пахнут”) (БСЭ 3: 598), könnyűszerrel megállapítható: a *Hesperis* családjába tartozó fenti virágok fajtái nevüket az este (és éjjel) kitárt – kellemes illatot árasztó – virágkelyhüktől kapták. E névadás miértjét megerősítik – többek között – a következő magyar és orosz adatok is: *estike* „ibolyafaj, melynek virágai este és éjjel különösen kedves illatúak. (*Hesperis*)” (CzF. 2: 413); *estike* 1. Biborpiros, ritkán fehér virágú, éjjel az ibolyára emlékeztető illatot árasztó kerti növény, amely néhol elvadulva is tenyészik; éjjeli viola (*Hesperis matronalis*); 2. A keresztesvirágúak családjába tartozó fűszernövények több fajtája; egyes fajtáit esténként kinyíló, illatos, szép virágukért kertekbe ültetik (*Hesperis*) (ÉrtSz. 2: 471); *Вечерниця* „Растение *Hesperis*, ночная красавица, ночная фиалка” [szó szerint 'éjjeli szépség, éjjeli ibolya'] (Даль 1955, 1: 189 *Вечір* a.). Ennek a virágnak említést érdemel még a nyelvjárási *esteli kisasszony* (Kágya: УМТsz. 2: 220) magyar „beszédes” onomasziológiai megfeleléje.

4. Az 'erős magyar dohány'-ként értelmezett *Nicotina rusticának* a Kárpátokban *kanák* a neve (ЕтСлУкрМ. 2: 368 *канák*² a.). – Az etimológiáját magyarázó részben kifejtetteket így foglalom össze: szemmel láthatóan az *azonos* jelentésű „magyar *kapadohány* alapján keletkezett” („утворене на основі укр. *kapadohány*”), amelyik *kapa* és *dohány* főnevekből áll; a *kapa* jelenléte a *kapadohány*-ban nem nagyon ért(elmez)hető („не зовсім ясно” (уо., 369). – Itt tehát megint a megnevezés okának nem ismerete vált a megfejtés kerékkötőjévé. Lássuk, hogy szótáraink miként is határozzák meg e növénynév fogalmát: *kapadohány* 1. 'Alacsony, kb. 1 m magas, vastag levelű, zöldessárga virágú dohány mint növény; magyar vagy török dohány (*Nicotina Rustica*)', 2. 'Erős szagú, csipős, durva vágott dohány' (ÉrtSz. 3: 733); *kapadohány* 'silány minőségű pipadohány' (SzegSz. 1: 683); *kapadohány* „Erős, csipős, zsíros, vastag levelű dohány, melyet a köznépbeliek (kapások)

szeretnek, máskép: *paraszt v. cserebi dohány*” (CzF. 3: 375). Ha figyelembe vesszük a ‘vízzel felöntött seprőből vagy törkölyből erjesztett, gyenge minőségű, enyhén szeszes ital’-nak, illetőleg – gúnyosan – ‘silány, hitvány bor’-nak a nyelvjárásainkban főljegyzett *munkásbor, napszámosbor, kocsisbor, kapásbor* stb. megnevezéseit, illetőleg ez utóbbinak kupuszinai (Ju-4) *kápábor* alakváltozatát (MNyA. 588 *lőre* a.), akkor a *kapadohány*-t is ilyen jelentéstömörítő összetételnek foghatjuk fel: *kapásnak való, (főleg) kapások szívtá silány minőségű dohány*. Ezt az értelmezést megerősítik a következő régi adatok is: „*kapadohány* vagy kapásnak való dohány, mit a Dunántúliak cserebi dohánynak neveznek” (Takács 1964: 259); „*Kapa-dohány*, fn. nagyon erős, bódító dohány, minőt a földművelők szoktak színi” (Ballagi 1868–1873: 668). – Szómagyarázatomat a *kanák* címszó keletkezésmódjával kapcsolatos alábbi véleményemmel zárom: toldalékolással egybefont egyszavasodással jö(het)tt létre, s közvetlen előzményét a magyar *kapadohány* főnévben látom.

5. A megoldatlan eredetű szavak számát szaporítja az alábbi, Odessza közgazgatási területéről származó nyelvjárási *зольник* ‘(asztal)terítő, abrosz’ főnév is. Az etimológiai részben a címszóról határozott, de negatív ítéletet kifejező „*неясне*”, azaz „nem világos” minősítést követően, vö.-vel utalás van a moldovai *зольник* ‘házilag szövött konyharuha’ szóra (uo.). – ‘Minthogy a *зольник* a ‘hamu’ értelmű *зола* főnévből képződött, így a magyar onomasziológiai egyenértékűje a szintén *hamu* főnévnek bizonyos mértékben elkülönült *hamv* alapszavú régi és nyelvjárási *hamvas, hammas, hánvas* (Ormánság, Mecsekhat, Bodrogház, Palócság, Székelyföld stb.) ‘durva vászonból való lepedő, abrosz vagy kisebb ponyva (például a szapulóban fölül levő lepedő, amelyre a hamut teszik; háti ruha, amelyben terhet hordanak)’ (MTsz. 1: 799 *hamvas* a.); *hammas* ‘vastag, durva vászonlepedő, melyet szapuláskor hamuval megtöltve a szapulókádban fölül tesznek s rajta keresztül szűrik a forró lúgot a szapulóra; más alkalomkor pedig háti terhet (szénát, fűvet, rőzsét) hordanak benne’ (SzamSz. 1: 358 *hamvas* a.). Figyelmet érdemel a *hamvas*-nak a A magyar nyelv értelmező szótárában levő – népinck és réginck minősített – főnévi jelentése: ‘durva fonalból szőtt, kötény, ill. lepedő nagyságú vászon, melyet részint mint kötényt, részint mint ponyvát használnak’ (ÉrtSz. 3: 83). – A fennebb idéztem adatok megegyezően bizonyítják, hogy a *hamvas* több funkciójú tárgyként (volt) ismert, s így egyáltalán nem meglepő az erősebb igénybevételt jól bíró ponyvaként, asztalterítőként, abroszként, konyharuhaként, kötényként való alkalmazása. – Egyébként: a gömöri szlovák nyelvjárásokban is jelen van mind a *зольник*-nak, mind a *hamvas*-nak onomasziológiai megfelelője, a *popel* ‘hamu’ alapszavú *popelka* ‘szénahordó ponyva’, illetőleg ‘szapulólepedő’ értelmezésben (Orlovský 1982: *popelka*, -i a.). – A mondottakból következőleg megállapíthatjuk azt is, hogy a moldovai *зольник* kétségtelenül ukrán jövevényszó.

6. Szóelemzéseim legvégén fel szeretném hívni ukrán szófejtő kollégáim figyelmét – Bárczi Géza tömör megfogalmazásában – arra, hogy „az etimológia összetett – úgynevezett komplex – tudomány, talán összetettebb, mint bármely más nyelvészeti ágazat. A szó tanulmányozását állandóan kísérnie kell a fogalom (tárgy,

eszköz, tevékenység, eszme stb.) történeti vizsgálatának, tehát állandóan szemmel kell tartani a régészet, a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődéstörténet, a gazdaságtörténet stb., sőt a politikai történet tanulságait” (Bárczi 1967: 289).

IRODALOM

- Ballagi Mór 1868–1873, *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Budapest: Franklin.
- Bárczi Géza 1967, A magyar szókincre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állapota. *Magyar Nyelv* 63, 285–292.
- CzF. – *A magyar nyelv szótára I–VI*. Szerk.: Czuczor Gergely – Fogarasi János. Pest/Budapest: Emich Gusztáv, 1862–1874.
- ÉrtSz. – *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Szerk.: Bárczi Géza – Országh László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- MNyA. – *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk.: Deme László – Imre Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- MTsz. – *Magyar tájszótár I–II*. Szerk.: Szinnyei József. Budapest: Hornyánszky, 1893–1901.
- Orlovský, Jozef 1982, *Gemerský nárečový slovník*. V Rimavskej Soboti: Vydavateľstvo Osveta.
- SzamSz. – *Szamosháti szótár I–II*. Szerk.: Csűrű Bálint. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1935–1936.
- SzegSz. – *Szegedi szótár I–II*. Szerk.: Bálint Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957.
- SzlavSz. – *Szlavóniai (kőrögyi) szótár I–III*. Szerk.: Penavin Olga. Újvidék: Fórum Könyvkiadó, 1965–1978.
- SzT. – *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk.: Szabó T. Attila. Bukarest: Kriterion, 1976-tól.
- Takács Lajos 1964, *Dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TorjSzej. – *Torjai szójegyzék*. Szerk.: Nemes Zoltánné – Gálffy Mózes – Márton Gyula. Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974.
- ÚMTsz. – *Új magyar tájszótár*. Szerk.: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979–1992.
- БСЭ – *Большая советская энциклопедия*. Főszerk.: Прохоров, А.М. Москва: Советская энциклопедия, 1970–1978, 3-е изд.
- Грінченко, Б.Д. 1958, *Словарь української мови I–IV*. (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом.) Київ.
- Даль, Владимир 1955, *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. (Набрано и напечатано со 2 изд. 1880–1882 гг.). Москва. [Új lenyomat: 1956.]
- ДзАтл. – *Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР (Лексика)*. Ужгород. Частина 1 – 1958; ч. 2 – 1960; ч. 3 – 1993.
- Дзендзельський, Йосип 1960, Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6, 113–143.
- ЕтСлУкрМ. – *Етимологічний словник української мови*. Főszerk.: Мельничук, О.С. Київ: Наукова думка, 1982–.

- Мокань, Шандор 2000, О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: *Материалы международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов, посвященной 75-летию кафедры финно-угорской филологии СПбГУ*. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 117–122.
- Мокань, Шандор 2001, О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського*. Ужгород, 361–364.
- ЭтСлРусЯ. – *Этимологический словарь русского языка*. Szerk.: Шанский, Н.М. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1963–.

D. MOLNÁR ISTVÁN

A magyar barokk „késése”: egy lengyel és magyar irodalomtörténeti korszak kezdetéről és végéről

A lengyel irodalomtörténet oktatása és kutatása gyakran juttatja eszünkbe, hogy a kelet-közép-európai régió irodalmi közül a legtöbb hasonlóság valószínűleg a magyar és a lengyel irodalom történetében fedezhető fel. Véleményünket elsősorban a XVIII–XIX. századdal kapcsolatban igazolják Bojtár Endre, Fried István és mások tanulmányai.¹

Lengyel irodalomtörténészek ritkábban emlegetik a két irodalom hasonló jelenségeit, pedig azok összehasonlító kutatásra érdemesek. Elsősorban azért, mert vizsgálatauk a magyar, illetve lengyel kutatók szemében evidensnek tűnő, általánosan elfogadott megállapításokat, ítéleteket módosíthat, korrigálhat. Segítheti az irodalomtörténészeket kétségeik eloszlatásában, a vitatott problémák megoldásában vagy új kétségek felvetésében, amelyek új tudományos eredményeket hozhatnak. Egyrészt, mert – mindnyájan tudjuk – egy nemzeti irodalom önmagában való kutatása ugyanis ritkán lehet igazán eredményes, másrészt mert egy hasonló irodalomtörténeti folyamattal történő konfrontálás nagyobb távolságtartást, objektivitást eredményezhet.

Célunk most a lengyel és a magyar irodalom barokk korszaka kezdetének és végének vázlatos összevetése, különös tekintettel arra a vélekedésre, amely szerint a magyar barokk irodalom néhány évtizeddel későbbi, mint a lengyel, amely utóbbi korszak vége különböző kutatók szerint más-más időre tehető. E cél eléréséhez először – és itt elsősorban – a kutatások állásának összehasonlító áttekintésére van szükség.

Posztmodern(?) korunkban „nem divat” az irodalomtörténeti periodizálás, sőt, sokak úgy vélik, maga az irodalomtörténet-írás sem. Főleg azóta, hogy Hans Robert Jauss, majd René Wellek híres (vagy talán hírhedt?), Konstanzban egyetemi, illetve Bordeaux-ban tartott kongresszusi előadásának ilyen címet adott: *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja, 1967, könyv alakban 1970), illetve *The Fall of*

---

¹ Bojtár Endre, „Az ember feljő...” *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Budapest, 1986; Bojtár Endre, *Kelet-Európa vagy Közép-Európa*. Budapest, 1993; Fried István, *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1986; Fried István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Budapest, 1989; Berkes Tamás (szerk.), *Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Budapest, 2000.

Literary History (Az irodalomtörténet bukása, 1970),² pontosabban azóta, hogy a tanulmányok az előző évszázad 80-as éveiben szélesebb körben ismertté váltak, bekerültek a lengyel- és magyarországi irodalomtudományi diszkurzusba.

A lengyel Tomasz Burck is régen feltette a kérdést: *Jaka historia literatury jest nam dzisiaj potrzebna?* (1979), vagyis *Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk?*³ A magyar Kulcsár Szabó Ernő ugyancsak kifejezte kétségeit: „a jelen horizontja egyáltalán nem alakul ki a múlt nélkül, vagyis: úgy hidalhatjuk át a történeti és elméleti szempontok eltéréseit, hogy tisztán egyik eljárás elveit sem tekintjük megvalósíthatónak. Mert szembenállásuk azt a hermeneutikai maximát követve oldódik fel, mely szerint csak történeti módszer éppúgy nem létezik, ahogyan csak jelenbeli/teoretikus módszer sem.”⁴

Örülünk, hogy a budapesti tudós ezt éppen irodalomtörténetének előszavában szögezte le. Már Jerzy Ziomek számára is nyilvánvaló volt: „Jest to może prawda banalna, ale warta powtórzenia, że każde pokolenie musi mieć swoją historię literatury.” („Lehet, hogy elcsépelet igazság, mégsem árt elismételni, hogy minden nemzedéknek szüksége van saját irodalomtörténetére.”)⁵

Magyarok számára irigylésre méltó, hogy Lengyelországban – mindenekelőtt a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalmi Kutatások Intézete (IBL) munkatársainak köszönhetően – éppen a múlt század 70-es évei óta szerencsére egyre másra adják ki az új vagy átdolgozott irodalomtörténeti szintéziseket. Ráadásul ezt többkötetes sorozatok formájában teszik, és ez az 1990 utáni időkre is igaz, amióta a marxista irodalomfelfogás és a „létező szocializmus” kulturális politikájának parancsai nem érvényesülnek.⁶ Ezért – és mert a korábbi kiadványokhoz képest a korszakolás lényegében nem változott – elegendő ezek használata.

A tudományos jellegű magyar irodalomtörténet-írás eredményei a XX. század 70-es évei óta sokkal szerényebbek, így most még kevés új kiadványra támaszkodhatunk. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében a 60-as években elkészült irodalomtörténeti szintézist sajnos nem dolgozták át. A 80-as

---

² Hans Robert Jauss, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. Helikon XXVI*, 1980/1–2, 8–39; René Wellek, *Az irodalomtörténet bukása?* In: Dobos István (szerk.), *Bevezetés az irodalomelméletbe*. Debrecen, 1995: 153–162.

³ Tomasz Burck, *Żadnych marzeń*. London, 1987: 23–28, 33–43, valamint Varsó, 1989: 16–37, magyarul: *Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk?* *Helikon XXXIX*, 1993/4, 447–459.

⁴ Kulcsár Szabó Ernő, *Hogyan és mivégre írunk irodalomtörténetet az ezredvégen?* In: *A magyar irodalom története 1945–1991*. 2. kiadás, Budapest, 1994: 8.

⁵ Jerzy Ziomek, *Metodologiczne problemy syntezy historycznoliterackiej*. In: Henryk Markiewicz – Janusz Sławiński (szerk.), *Problemy współczesnego literaturoznawstwa*. Kraków, 1976: 35, idézi: Burck, i. m. 16, ua. magyarul, 447.

⁶ Csak a sorozatokat említjük: *Dzieje literatury polskiej* 1986-tól, *Literatura polska 1918–1975*, új kötetek 1993-tól, *Wielka Historia Literatury Polskiej* 1994-től, *Mala Historia Literatury Polskiej* 1995-től.

években bővült újabb hat kötettel, amelyek az 1945–1975 közötti irodalom, benne – először – a külföldi magyar irodalom történetét részletesen tárgyalják. A szóban forgó évtizedből való neves szerzők egykötetes, németül, franciául és angolul ugyancsak megjelent irodalomtörténeti összefoglalása. Létezik egy Nagy-Britanniában élő emigráns szerző, Czigány Lóránt által kiadott egykötetes magyar irodalomtörténet is, amelyet Magyarországon alig vettek figyelembe.⁷

A népszerű és vázlatos kiadványokat nem számítva a 90-es években megújult viszont Nemeskürty István 1945-ig eljutó kétkötetes irodalomtörténete, de tegyük hozzá: népszerűsítő, esszéisztikus műről van szó. Három korszakról, a felvilágosodásról, az 1849–1905 közötti és a XX. századi irodalomról már jelent meg új (az utóbbi esetében korábban kiadatlan) tudományos igényű, illetve tankönyv jellegű feldolgozás.⁸ A hiányokat csupán részben pótolja a Kósa László szerkesztette egykötetes *Magyar művelődéstörténet* és a *Magyar kódex* c. hatkötetes művelődéstörténeti (és egyben történelmi) szintézis, amelyek szerzői – nagyjából elismert kutatók – viszonylag részletesen foglalkoznak a magyar irodalommal is, de érzhetően nem a korszakolás a fő gondjuk.⁹

A fenti akadémiai szintézisből, valamint Klaniczay Tibornak (a lengyel nyelvű *Renesans. Manieryzm. Barok* c. kötet szerzőjének) a tanulmányaiból és az általa szerkesztett, idegen nyelvekre lefordított irodalomtörténeti összefoglalásból, valamint Czigány Lóránt angol nyelvű kézikönyvének IV. fejezetéből az a felfogás olvasható ki, hogy a magyar irodalom barokk korszaka 1600 körül kezdődik, második szakasza, *A barokk irodalom hőskora* pedig 1640 körül.¹⁰ Nemeskürty szerint viszont a reneszánsz kor utolsó szakasza, a későreneszánsz, manierizmus, a *barokk itthoni*

---

⁷ *A magyar irodalom története I–VI.* Budapest, 1964–1966; *A magyar irodalom története 1945–1975: I, I/1–2, III/1 2, IV.* Budapest, 1981–1990; Klaniczay Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története.* Budapest, 1982; ua. idegen nyelveken: *Handbuch der Ungarischen Literatur.* Budapest, 1977; *Histoire de la littérature hongroise.* Budapest, 1980; *A History of Hungarian Literature.* Budapest, 1983; Lóránt Czigány, *The Oxford History of Hungarian Literature.* Oxford, 1984.

⁸ Nemeskürty István, *A magyar irodalom története 1000–1945: I. 2.* Budapest, 1993 (első változata: „*Diák, írj magyar éneket*” 1–2. Budapest, 1983); Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, 1994; Imre László – Nagy Miklós – S. Varga Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* Debrecen, 1998; Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században.* Budapest, 2001.

⁹ Kósa László (szerk.), *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 1998; *Magyar kódex: Magyarország művelődéstörténete 1–6.* Budapest, 1999–2001; minket érdeklő kötet: *Magyar kódex 3: Magyarország művelődéstörténete 1526–1790.* Budapest, 2000.

¹⁰ *A magyar irodalom története 2: 1600-tól 1772-ig.* Budapest, 1964; Klaniczay Tibor, *Barokk kultúra – barokk irodalom* (1969). In: *A múlt nagy korszakai.* Budapest, 1973: 295; e szerző lengyel nyelvű tanulmánykötete: *Renesans. Manieryzm. Barok* (Wybór i posłowie Jan Ślaski). Varsó, 1986; Klaniczay Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története.* Budapest, 1982, e munka említett francia és angol fordítása; Czigány, i. m.

előkészülete 1584 és 1641 közé tehető, *A magyar barokk kora* pedig az 1646 körüli években veszi kezdetét.

Az 1990 utáni lengyel nézeteket összegezve, illetve többségük szerint a lengyel barokk kor a XVI. század 80-as éveiben kezdődik, bár „érett” szakaszát csak a következő század 20-as éveitől számítják. A közelmúltban ugyan Jadwiga Sokołowska és Alina Nowicka-Jeżowa egy-egy lehetséges korszakhatárként, illetve véleményként a XVI. század 90-es éveit, sőt a következő század első évtizedét (a Mikołaj Zebrzydowski vezette királyellenes nemcsi szervezkedés idejét) is szóba hozzák, de ennek nem tulajdonítanak jelentőséget a lengyel barokk jellemzésében.¹¹

A kérdés mégsem ilyen egyszerű, mert ugyancsak a *Wielka Historia Literatury Polskiej* (Nagy Lengyel Irodalomtörténet) sorozatban, az 1990-ben elhunyt Jerzy Ziomek *Renesans* c. szintézisében – a bevezetés szerint tekintettel a korszakolás nehézségeire – ugyanúgy részletesen tárgyalja a költő Mikołaj Sęp Szarzyński (1550 körül – 1581) és a hitvitázó prózaíró Piotr Skarga (1535–1612) munkásságát, valamint egyes műfajokat, illetve irodalmi jelenségeket, ahogy Czesław Hernas a *Barok* c. kötetben.¹² A *Słownik literatury staropolskiej* c. ólengyel irodalmi lexikon új kiadásának munkatársai – az újabb kutatási eredményekre hivatkozva – alaposan átdolgozták a *Barok* címszót. Bár – mint már említettük – e korszak kezdetét inkább a XVI. század utolsó évtizedeire, mint a következő évszázad elejére teszik, a *Renesans* címszó kidolgozója, Janusz Pelc úgy véli, *A reneszánsz alkonya a lengyel irodalomban* az 1590 és 1614–1618 közötti időre esik. A lengyel irodalom még újabb lexikona, a *Literatura polska XX wieku* c. „enciklopédikus kalauz” egészen nagy terjedelemben tekinti át a lengyel irodalomtörténeti folyamatot. A reneszánszról szóló két címszó nem különböztet meg szakaszokat, csak annyit állapít meg, hogy ez a korstílus a XVI. században teljesedett ki és hogy Sęp Szarzyński e korszak alkotója volt. A barokk kor kezdetét viszont Hernas, a megfelelő címszó szerzője ezúttal is az 1580 körüli évekre teszi, és az első fázis végét 1620 körül látja. Piotr Skarga életművét már itt méltatja.¹³

A magyar irodalomtörténet esetében szívesen támaszkodnánk kizárólag a legújabb álláspontra, vagyis Nemeskürty korszakolására, de nem tesszük. Egyrészt mert egyedüli vélemény, másrészt mert nem olvasható ki belőle, mikortól számítja a

---

¹¹ Janina Sokołowska – Alina Nowicka-Jeżowa, *Barok* (*Barok polski*). In: Teresa Michałowska (szerk.), *Słownik literatury staropolskiej*. Wyd. 2. Wrocław, 1998: 93–105.

¹² Jerzy Ziomek, *Renesans*. Wyd. 6. Varsó, 1996; Czesław Hernas, *Barok*. Wyd. 5. Varsó, 1998. Mindkét kötetben van Sęp Szarzyński és Skarga életművének szentelt fejezet vagy alfejezet, az előbbiben *Literatura schyłku XVI wieku* (*A XVI. század alkonyának irodalma*) c. fejezet is.

¹³ Sokołowska–Nowicka-Jeżowa, i. m.; Janusz Pelc, *Renesans*. In: Michałowska (szerk.), i. m. 93–94, 807–808; Julian Krzyżanowski, *Odrodzenie, renesans*. Jerzy Ziomek, *Humanizm renesansowy*. Czesław Hernas, *Barok*. In: *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny* 2. Varsó, 2000: 376–379, 379–381, 381–385.

barokk jegyek dominanciáját a magyar irodalomban. Egy biztos: semmiképpen sem a XVII. század 40-es éveinek közepén vált uralkodóvá a barokk stílus.

A lengyel irodalmat illetően nem látunk okot arra, hogy Ziomek korszakolását részesítsük előnyben, mégis jól eligazít minket. A barokk korszak kezdetének kijelölését a periodizáció legnehézebb problémájának tartva írta: „Nie tylko Szarzyński został uznany za poetę baroku, ale elementów barokowej poetyki szuka się już u Krzyckiego. Bez Szarzyńskiego istotnie poczyna się wiek XVII, zwłaszcza jego pierwszej połowy, zrozumieć niepodobna, ale trudno też uznać za prekursora poetę w swoim typie twórczości nieprześcignionego. Sluszniej byłoby może mówić o manieryzmie Sępa, na co wszakże nie wszyscy gotowi są godzić.” („Nemcsak Szarzyńskit ismerték el a barokk költőjének, hanem a barokk poétika elemeit keresik már Krzyckinél [Andrzej Krzycki, 1482–1537, Itáliában tanult, latinul alkotó lengyel költő és prózaíró – D. M. I.]. Szarzyński nélkül a XVII. századnak, főleg első felének a költészetét valóban lehetetlen megérteni, de előfutárnak is nehéz elismerni olyan költőt, aki a maga alkotói típusát tekintve felülmúlhatatlan.”)¹⁴

A lengyel irodalom barokk korszakának kezdetéről szóló vitát meghagyjuk a lengyel kutatóknak és itt csak azzal foglalkozunk, ami az eredményes magyar–lengyel összevetést segítheti. Ez esetben csak a lengyel irodalomtörténészek többsége véleményének elfogadását látjuk célszerűnek, vagyis hogy a korszak kezdetét a XVI. század 80-as éveinek környékére tegyük. Így a barokk kora egyrészt a korai manierizmus markáns megjelenésével, illetve – Hernas szerint – a *Metafizikus költők*, Sęp Szarzyński és mások (mint Sebastian Grabowiecki, 1543 körül – 1607 vagy Stanisław Grochowski, 1542 körül – 1612 körül) műveivel, másrészt az ellenreformáció ideológiájának terjedésével kezdődik. Mint már említettük, Ziomek *Renesans* c. színtézisében ismerteti Skarga vallásos prózáját, fel sem vetve a barokk kor közeledését. Hernas sem beszél a barokk poétika dominanciájáról a nagy prédikátor munkásságában, hanem az új korszak ideológiájának jelenlétét hangoztatja. A *Barok* megfelelő alfejezetének címe ez utóbbit fogalmazza meg: *Piotr Skarga jako teoretyk przemiany kulturowej (P. S. mint a kulturális átalakulás teoretikusa)*.

Témánk szempontjából nincs döntő jelentősége annak, hogy Ziomek az előző korszakot tárgyalva írja találóan: „Sztuka manieryzmu wiąże się z kryzysem złudzeń klasycyzmu renesansowego i jest często sztuką religijną, choć nie doktrynalną. Jeśli manierizm można wiązać z kontrreformacją, to raczej z jej wczesną fazą, w której Kościół nie miał jeszcze sprecyzowanego programu polityki kulturalnej.” („A manierizmus művészete a reneszánsz klasszicizmus illúzióinak válságához kapcsolódik és gyakran vallásos, bár nem doktrinális művészet. Ha a manierizmus az ellenreformációhoz köthető, akkor annak inkább korai fázisához, amelyben az egyháznak [a katolikusnak – D. M. I.] még nem volt kiforrott kulturális programja.”)¹⁵ Valójában

¹⁴ Jerzy Ziomek, *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej. Pamiętnik Literacki* LXXVII, 4: 40–41.

¹⁵ Ziomek, *Renesans*. 348.

Hernas sem gondolkodik másképpen: „Nowi poeci, M. Sęp Szarzyński i S. Grabowiecki, pojmowali życie jako przemijanie, jako epizod otwierający drogę do życia wiecznego, odwoływali się do dualizmu ludzkiej natury, w której tylko to, co duchowe, jest trwałe, a tym samym jest jedyną wartością.” („Az új költők, M. Sęp Szarzyński és S. Grabowiecki az életet mint elmúlást fogták fel, mint az örök élethez vezető utat megnyitó epizódot, az emberi természet dualizmusára apelláltak, amelyben csak az maradandó, ami szellemi és ezáltal az egyetlen érték.”)¹⁶

Ugyancsak találónak véljük Ziomek jellemzését Sęp Szarzyński munkásságáról: „wirtuozeria, osiagana w materiale renesansowym, antynaiwność i antyspontaniczność, hermetyzm, dążenie do autonomicznej gry znaczeń, która zmaga funkcję ekspresywną kosztem oglądu świata, pobożność indywidualna i egotyczna, bliska mistycyzmowi” („reneszánsz anyagban elért virtuozitás, antinaivitás és antiszpon-taneitás, hermetizmus, a jelentések önálló játékára való törekvés, amely a kifejező funkciót erősíti a világ szemlélése kárára, egyéni és önös, a miszticizmusához közeli ájtatosság”).¹⁷ Nyilvánvaló, hogy több fenti sajátosság megtalálható más XVI. század végi és XVII. század eleji lengyel költők alkotásaiban is, akik közül az utóbbiakra most nem kell figyelmet fordítanunk.

Nemeskürty az 1584–1641 közötti magyar irodalmat a következő címen tárgyalja: „*Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert*” – későreneszánsz, manierizmus, a barokk itthoni előkészülete. A nem reneszánsz költőre valló idézet Rimay Jánosnak hazája és a világ pusztulásáról szóló verséből való, akinek egyébként két verse, közöttük egy lengyel témájú lengyel fordításban is olvasható az *Antologia poezji węgierskiej* és a *Kocham twój kraj* c. válogatásban. Bennük több más magyar költő versei is olvashatók lengyelül, de nem mindig azokra érdemes hivatkoznunk.¹⁸ Érdemes lenne például Rimay, illetve Sęp Szarzyński és Grabowiecki néhány versének sorait, mesteri képeiket és rímeiket idézni, de műfordítások nem lévén ezt csak részben tehetjük.

A magyar irodalomtörténészek hangsúlyozzák, hogy Rimay már 1592-ben levelet írt – mondhatni, manierista stílusban – a flamand Justus Lipsiusnak, a sztoikus filozófia újraélesztőjének, aki példaképe lett. „Te híres Lipsius, töled való az a szellő, melynek lehelletétől régóta szikkadt életem újra felvirult.”¹⁹ Hernas *Barok* c. kötetében említi többször Lipsiust, Barbara Otwinowska számára viszont, aki a *lipszjanizm*, azaz *lipszianizmus* terminust is használja, a németalföldi humanista a manierista retorikus próza program- és mintaadója. A lengyel kutatónő itt azt a jól

---

¹⁶ Hernas, *Literatura polska. Barok*. In: *Literatura polska XX wieku 2*: Varsó 2000: 382.

¹⁷ Ziomek, *Renesans*. 349.

¹⁸ István Csapláros et al. (vál.), *Antologia poezji węgierskiej*. Varsó, 1975; István Csapláros (vál.), *Kocham twój kraj. Antologia wierszy węgierskich o Polsce*. Krakko, 1971.

¹⁹ Idézi Nemeskürty István, *A magyar irodalom története 1000–1945: 1*. Budapest, 1993: 183.

ismert tényt is szóba hozza, hogy Jan Kochanowski (1530–1584) 1580-ban kiadott *Treny* ciklusában (amelynek különben nagy része *Gyászdalok* címen olvasható magyar fordításban) felfedezhető a keresztény neosztoicizmus kifejeződése: a költő, egyik kislánya halála miatt érzett szerencsétlenségében a vallásban keresett támaszt és vigasztalást.²⁰

Az előbbivel természetesen nem akarjuk a manierizmus jegyeit keresni a legkiválóbb lengyel reneszánsz alkotó késői költészetében, bár erre is volt már példa, de emlékeztetünk arra, hogy Sęp Szarzyński ugyancsak az 1580 körüli években írta verseit.

Ugyanerre az időre esik a magyar reneszánsz legjelentősebb lírikusának, Balassi Bálintnak (1554–1594) a késői munkássága. A magyar költő versei, aki kamaszként családjával, később Báthori István uralkodásának éveiben, majd élete vége felé hosszú időt töltött Lengyelországban, antológiák után már külön lengyel nyelvű kötetben is olvashatók.²¹ Balassi az említett akadémiai irodalomtörténeti szintézis 1. kötete (1964) szerint egyértelműen csak reneszánsz alkotó. Munkásságát Nemeskürty természetesen szintén *A magyar reneszánsz fénykora 1567–1596* [! – D. M. I.] c. alfejezetben tárgyalja, de egyik legismertebb verséről, az 1589-ből való *Egy katonának* címűről megállapítja: „egyenként mindegyik kép mozdulatlan, együttesen mégis csúpa mozgás, haladás, nyugtalanság a strófa:

Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll,
nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csatavisseléssel
mindenik lankadt s fáradt.

Ha van igazán s vérbélien manierista Balassi-vers, akkor ez bizonyosan az. Szemben a reneszánsz versck-képek nyugodt s egyensúlyozott szerkesztettségével, itt mindegyik strófa más, időben, térben, mindenben különbözik az előzőktől.

Ellenséget látván, örömmel kiáltván
ők kópiákat törnek,
S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon,
szólitatlan megtérnek.

---

²⁰ Barbara Otwinowska, Manieryzm, Neostoicyzm. In: Michałowska (szerk.), *Słownik literatury staropolskiej*. 517–521, 576–577; Mikołaj Rej – Jan Kochanowski – Mikołaj Sęp Szarzyński, *Versei*. Budapest, 1980; Bojtár Endre (vál.), *Lengyel költők antológiája*. Budapest, 1969.

²¹ Bálint Balassi, *Poezje*. Varsó, 1994; antológiákban: Csapláros et al. (vál.), *Antologia poezji węgierskiej*; Csapláros (vál.), *Kocham twój kraj*; Antoni Lange – Alfred Tom, *Panteon literatury wszechświatowej Węgry*. Varsó, 1921; *Wielka Literatura Powszechna* 6 (Antologia 2). Varsó, 1932.

Sok vérben ferteztvén arcul reá térvén
űzöt sokszor megvernek.”²²

Balassi munkásságát nyilvánvalóan a reneszánsz korszakhoz kell sorolni, de ha életc utolsó éveiben már nála is kimutathatók a manierizmus jegyei, miért ne fogadnánk el, hogy tanítványa, Rimay költészete új korszakhoz tartozik. Problémát legfeljebb az jelent, hogy nem tudjuk, írt-e a XVI. század 90-es éveinek közepe előtt, illetve az új stílus sajátosságai mikor jelentek meg verseiben, hiszen alkotásainak túlnyomó része nem jelent meg életében. Idézett műve valószínűleg 1605-ből való, de már 1594 körül létrejött az *En édes Ilonám (Moja mila Ilono)* című, amely egyértelműen manierista vers. Egyik strófája így hangzik:

„Mert az te szerelmed
Engem úgy környül vett,
Mint pénzsmát ó *szelence*,
Az én szívem kívül
Szintén úgy hevült el,
Mint tűz miatt *kemence*,
Mert te szépségedbe
Szívem úgy merült be,
Mint tengerbe *Velence*.”

Nemeskürty korszakolása újszerű. *A magyar reneszánsz fénykorának végét 1596-ra, a későreneszánsz, manierizmus, a barokk itthoni előkészülete korszak kezdetét 1584-re, végét 1641-re tette.* Mindezek az évszámok magyarázatra szorulnának, ahogy indokolatlannak tűnik a két korszak egymásba csúsztatása is. „Mentségére” szolgál azonban elsősorban olyan fontos irodalmi tény, amilyen Pázmány Péter (1570–1637) életműve, vallásos, tanító és elmélkedő prózája. A munkásságát és a nemzeti művelődéstörténetben, illetve a rekatolizálásban játszott szerepét tekintve hozzá hasonló Piotr Skarga (1536–1612), akinek a szépirodalom számára is fontos alkotásai negyedszázaddal korábbiak, mint Pázmány már XVII. századi szövegei. Skarga egyébként Krakóban tanára, illetve mestere volt Pázmánynak.

A korábbi magyar irodalomtörténészek egyértelműen a barokk képviselőjének tartják a legnagyobb magyar prédikátort, Nemeskürty azonban már nem. „A világ mint *jelenség*, mint olyan érdeklí, mindenről tapasztalati vagy logikai bizonyágot kíván szerezni, mindennek természettudományos okát keresi [...] Különösen foglalkoztatja az óra mechanizmusa. [...] Ez az apró kis mozzanat jó bizonyosság mellett, hogy Pázmány mennyire korának gyermeke, mennyire hatott rá az a korszellem, amit jobb híján manieristának nevezhetünk [kiemelés tőlünk – D. M. I.], az óra, az időnek ez az értelmes nyugtőzője, mely azzal, hogy az idő múlását mutatja, az élet

---

²² Nemeskürty, i. m. 171.

céltalan tovatünését is jelképezi: a manierista művészet egyik tipikus „jegye”. Más magyar manierista szerzők műveiben is fontos jelkép az óra [...] A *Kalauzban* különben a manierizmus egy másik „védjegye” is feltűnik: a labirintus, az útvesztő [...] Pázmány maga is érzi az élet értelme körüli bizonytalanságot és ellentétes magyarázatok útvesztőjéből kívánja olvasóját kivезetni, tehát útvesztőben érzi magát és kora emberét” – írja *Az isteni igazságra vezérlő kalauzról* (1613).²³

Bitskey István, a magyar barokk irodalom jelenlegi érdemes kutatója számára, aki különben nem foglalkozik periodizációs kérdésekkel, Pázmány a barokk (és csak a barokk) egyik legjelentősebb képviselője. Ő is fontosnak véli a manierista stílus magyarországi hódítását – más íróknál, például Nyéki Vörös Mátyásnál (1575–1654), aki 1620 előtti költészetével a manierizmus reprezentánsa volt és csak ezt követően lett „az első barokk költő”, illetve „ő tekinthető a korszak első olyan költőjének, aki a barokk jegyeit jelenítette meg költészetében”.²⁴

Nemeskürty szerint a már csak a XVII. században alkotó Nyéki Vörös „legzetesen manierista” költő, és ugyancsak az *Órák és labirintusok...* fejezetben tárgyalja Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* (1620) c., lengyelországi utazási élményeit is megőrkítő, lengyelre szintén lefordított útikönyvét, aki kedvelte a gyűjtögető méhet mint manierista szimbólumot és a mozgalmas képeket. Azt viszont nem értjük, miért tart Nemeskürty számára még negyedszázadig a magyar barokk előkészülete.²⁵

Czesław Hernas lengyel irodalomtörténeti szintézisében, annak bővített 1998-as 5. kiadásában is a *Póány barokk*, vagyis *Késői barokk* címet kapta a harmadik rész, amely – a bevezetés szerint – a XVII. század 80-as éveit és a következő század 30-as éveit közötti idő irodalmát ismerteti. Vele összhangban a *Wielka Historia Literatury Polskiej* sorozatnak a következő korszakot tárgyaló, Mieczysław Klimowicz által írt, *Oświecenie, azaz Felvilágosodás* c. kötete, illetve annak szintén megváltoztatott és bővített 1998. évi 5. kiadása is a XVIII. század 30-as éveit körül kezdő anyagának ismertetését.

A már említett két érdemes kutató, J. Sokolowska és A. Nowicka-Jeżowa ugyancsak 1998-as álláspontja hasonló, bár jelezniük kell, hogy egycsek az 1763 körüli évekre, az utolsó lengyel király és mecenás uralkodásának kezdetére, sőt a nemecek 1768-as konzervatív királyellenes szervezkedése, a bari konföderáció idejére teszik a barokk kor végét.²⁶ A már szintén emlegetett új nagy lengyel irodalmi lexikon

²³ Nemeskürty, i. m. 188–189.

²⁴ Bitskey István, Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében. In: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996: 134 és a köv. lapok; Bitskey István, Vallás, közösség, régi magyar irodalom. In: *Virtus és religió*. Miskolc, 1999: 29. Mindkét kötetben több tanulmány olvasható Pázmányról mint a barokk irodalom alkotójáról.

²⁵ Nemeskürty, i. m. 185, 194–215; Márton Szepsi Csombor, *Podróż po Polsce*. Varsó, 1961.

²⁶ Sokolowska–Nowicka-Jeżowa, i. m. 93–94.

irodalomtörténeti áttekintésében Hernas, a barokk-kutatások új eredményeit figyelembe véve az 1740-es évekig tolja ki a korszak határát, de itt érthetően nincs lehetősége arra, hogy véleményének módosítását részletezze.²⁷

A magyar irodalom történetének megfelelő korszakhatárával való összevetés eredményessége érdekében mi inkább ez utóbbi nézetet vesszük alapul, annál inkább, mivel Jerzy Snopek, (aki mellesleg a magyar irodalom ismerője) a kis lengyel irodalomtörténeti sorozat *Oświecenie (Felvilágosodás)* c. kötetében már az 50-es évek körül látja a következő korszak kezdetét.²⁸ Ha az irodalmi értékeket tekintetbe vesszük, nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget e korszakhatárnak. Nemeskürty István megállapítása mindkét irodalomra igaz: „Ez ugyanis az a korszak, a XVIII. század első fele, amikor – nálunk – művek és olvasók között látszólag szinte áthághatatlanul áll a szakadék. Amit ma értéknek tartunk, azt akkor nem olvasták, nem olvashatták, mert kéziratban maradt. Amit viszont olvastak, mert kinyomtatták, azt mi vagy nem tartjuk maradandó értéknek [...], vagy már régen elismert értékek, tehát előző századok gyümölcsei.”²⁹

A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt megjelent *A magyar irodalom története* említett, Klaniczay Tibor szerkesztette 2. kötetének (1600-tól 1772-ig, 1964) utolsó előtti része a kb. 1690 és kb. 1740 közötti irodalomról, Bethlen Miklós (1642–1716), II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) és Bethlen Kata (1700–1759) életművéről szól. Az utolsó rész *A késő-barokk (rokokó) irodalom (kb. 1740 – kb. 1772)* címet viseli. Ez a rész tárgyalja Mikes Kelemen (1690–1761), Amade László (1703–1764) és Faludi Ferenc (1704–1779) munkásságát. Nemeskürty is ide, a XVIII. század 40-es éveivel kezdődő *Rokokó idill* c. alfejezetbe sorolja az előbbieket életművét és ugyancsak elfogadja a hagyományos 1772-es dátumot. Figyelmet érdemel viszont, hogy Nemeskürty 1712-ig számítja a magyar barokk irodalom fénykorát, benne Bethlen Miklós életregénynek beillő emlékiratát, tehát – elvben – ez után következik, vagyis sokáig tart a *késő barokk*. A *Magyar kódex* 3. kötetében szintén van *A rokokó irodalom* c. alfejezet, de belőle hiányzik Mikes Kelemen műveinek ismertetése, mert előbbre került *A késő barokk kor magyar irodalma (1690–1772)* c. fejezetben. A fentiek mutatják, hogy a nagy korszakon belüli szakaszok megkülönböztetésében mennyire nincs egyetértés a kutatók között.

A barokk kor záró dátumát illetően is csak látszólag nagy az egység, hiszen a *Magyar kódex* szóban forgó kötete szerint a felvilágosodás kezdete 1750-re tehető, vagyis két nagy korszak megint „összezsúszik”. Ráadásul indoklás sincs a neves irodalomtörténész, Mezei Márta részéről, ellentétben az egyik legelismertebb kutató, Szegedy-Maszák Mihály véleményével, aki az új egykötetes magyar művelődéstörténetben a barokk kor végét is kijelölve és a barokk szellemiség hatását találóan

²⁷ Hernas, Literatura polska. Barok. In: *Literatura polska XX wieku* 2. Varsó, 2000: 384–385.

²⁸ Jerzy Snopek, *Oświecenie*. Varsó, 1999: 11–13.

²⁹ Nemeskürty, i. m. 307.

hangsúlyozva így ír: „Mikortól számítható a magyar fölvilágosodás? Ha választ próbálunk keresni e kérdésre, mindenekelőtt cáfolni kell a tévhiedelmet, mely szerint kizárólag külső ösztönzésre alakult ki ez az irányzat. Olyan magyar előzményekre lehet hivatkozni, mint Bethlen Miklós erdélyi kancellár karteziánus műveltsége, II. Rákóczi Ferenc janzenizmusa vagy a könyvtárgyűjtő Bethlen Kata pietizmusa. Egyetlen író személyéhez sem kapcsolhatjuk a megújulás kezdeteit, bármilyen központi helyet foglalt is el Bessenyei György (1747?–1811) az első szakaszban, Orczy Lőrincz báró (1718–1789) kezdeményező szerepét ő is elismerte [...] Talán a hatvanas évekre tehető a fordulópont [...]”³⁰ Orczy munkásságát egyébként már az akadémiai szintézis *A késő-barokk (rokoko) irodalom (kb. 1740 – kb. 1772)* képviselői között, *A felvilágosodás költészetének előkészítői* c. alfejezetben ismertette, a későbbi kiadványok azonban – valószínűleg indokolatlanul – a következő korszakot tárgyaló részben.

Kivétel és megfontolandó a korszak irodalmának történetét megíró Bíró Ferenc véleménye, aki megállapította: „A magyar kultúra történetének e nagy jelentőségű pillanata végső soron az Ausztria (tehát a központi kormányzat) és Magyarország (vagyis a hazai nemesség) viszonyában az 1740-es években elindult változások eredménye, s így jóval 1772 előtt érkezett el.”³¹ Hogy pontosabban mikor, arról ő – nem a barokk, hanem a felvilágosodás kutatója – sem nyilvánít véleményt. Ezt is figyelembe véve, Szegedy-Maszák nézetét osztva és a lengyel irodalommal való összevetés alapján legszívesebben a XVIII. század 60-as éveire tesszük a magyar irodalmi barokk kor végét és a felvilágosodás kezdetét.

Az eddigiek reményünk szerint mutatják, hogy részben indokoltan megállapítható: a lengyel barokk korszak egy, de inkább két évtizeddel előbb kezdődött és ugyanennyivel előbb fejeződött is be, mint a magyar. Azzal, hogy a *részben* szót hangsúlyoztuk, jelezni akarjuk: mivel hasonló irodalmi jelenségekkel, tényekkel van dolgunk, részben indokolatlan lehet fáziskésésről, Fried István szerint *ütemeltőlódásról* (németül *Phasenverschiebung*, franciául *décalage chronologique*)³² beszélni.

„Mind az egyházi, mind a főúri udvari műveltség a XVII. század első harmadában még túlnyomórészt a kései reneszánsz eszmei és művészi hatása alatt állott, a neosztoikus eszmevilág és a manierista művészeti stílus egyaránt ismert volt a magyar szellemi elit körében. A század elejétől azonban az újjászerveződő katolikus egyház tevékenysége nyomán egyre nagyobb számban jelentek meg a Kárpát-medencében is a Rómából kisugárzó barokk műveltség jellemző motívumai, így a reneszánsz utóvirágzása egyben a magyarországi barokk kibontakozásának korszaka

---

³⁰ Mezei Márta, A magyar irodalom a felvilágosodás korában (1750–1790). In: *Magyar kódex* 3. 2000: 182; Szegedy-Maszák Mihály, A polgári társadalom korának művelődése I. In: Kósa (szerk.), i. m. 332.

³¹ Bíró, i. m. 15–16.

³² Fried István, Ütemeltőlódás és a művelődési kapcsolatok korszakolása. In: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. 62–73; Bojtár Endre, Megkésetttség, elnyújtottság, stíluskeveredés. In: „Az ember feljő...” 13–17.

is”³³ – írja Bitskey István az utóbbi évtizedekben Magyarországon gyakori periodizálás módját illusztrálva. Arra gondolunk, hogy a kutatók többsége elsősorban vagy kizárólag az irodalomtörténeti anyag rendszerezése érdekében különböztet meg korszakokat, vagy nem áll szándékában annak eldöntése, mikortól dominálnak egy stílusirányzat vagy korstílus jegyei.

Ugyanerre van példa a lengyel irodalomtörténet-írásban, még az utóbbi években is. „Warto zwrócić uwagę na fakt, że renesans [...] nie ma wyraźnej granicy końcowej, co myliło i myli raz zwolenników wydłużania epoki odrodzenia głęboko w wiek XVII, innym razem autorów koncepcji wczesnego przebaroku. Wyraźnej granicy nie było, ponieważ mimo wszystkich istotnych różnic renesans i barok to dwie epoki w tej samej klasycystycznej formacji” („Érdemes figyelmet fordítani a tényre, hogy a reneszánsznak [...] nincs jól meghúzható záró határa, ami megtévesztette és megtéveszti hol az újjászületés mélyen a XVII. századba történő betolásának híveit, hol pedig a korai előbarokk koncepciójának szerzőit. Jól meghúzható határ nem volt, mivel minden lényegi különbség ellenére a reneszánsz és a barokk két korszak ugyanabban a klasszicista formációban”)³⁴ – véli Jerzy Ziomek abban a tanulmányában, amelyben a korszaknál nagyobb egység, a *formacja*, azaz a *formáció* terminus használatát javasolja a korszakolás nehézségeinek leküzdésére. Nem véletlen tehát, hogy – mint említettük – a megújított, illetve részben új nagy lengyel irodalomtörténeti szintézis megfelelő kötetében több olyan író munkásságát tárgyalja, akiknek az életművét Czesław Hernas, a barokkról szóló kötet szerzője is részletesen méltatja. Más kérdés, hogy mi inkább ez utóbbi tudós álláspontját fogadjuk el.

Nem célunk a korszakolás elméletének vizsgálata, amit az utóbbi időben mind Lengyelországban, mind Magyarországon többen folytatnak,³⁵ illetve annyiban célunk, amennyiben vele segítjük a lengyel–magyar összehasonlító korszakolás továbbgondolását. Ezért tartjuk hasznosnak Ziomeknek a korszakokat elválasztó határookra vonatkozó nézetét: „Wartość granicy należy rozpatrywać w dwu aspektach, czyli [...] granicy periodyzacyjnej przysługują dwie charakterystyki: szerokość i moc. Fakt, że często nie umiemy wskazać przybliżonej końcowej daty mijającej epoki i daty początkowej epoki nadchodzącej, nie musi być wcale mankamentem naszego warsztatu, ponieważ bywa właściwością obiektywną: epoki, ciągle rozumiane tu jako koniunkturalny układ prądów, mogą przekształcić się w nową jakość szybko

---

³³ Bitskey István, Szellemi élet a kora újkorban. A barokk Magyarországon. In: Kósa (szerk.), i. m. 229.

³⁴ Ziomek, Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej. 41.

³⁵ Vö. A korszakok alakzatai (Figuren der Epochen / Figures of Epocs). *Helikon* XLVI, 2000/3 (Füzi Izabella – Török Ervin, Hans Blumenberg, Burkhard Steinwachs és Manfred Frank tanulmánya); Kulcsár-Szabó Zoltán, A „korszak” retorikája. In: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest, 1997: 15–39; Teresa Walas, *Czy jest możliwa inna historia literatury?* Krakko, 1993; K. Kasztenna, *Z dziejów formy niemożliwej. Wybrane problemy historii i poetyki polskiej powojennej syntezy historycznoliterackiej*. Wrocław, 1995.

lub powoli (szerokość granicy) oraz mogą się zmienić znacznie lub nieznacznie (moc granicy).” („A határ értékét két szempontból kell vizsgálnunk, vagyis [...] a korszakolási határt két sajátosság illeti meg: a szélesség és az erősség. Annak a ténynek, hogy gyakran nem tudjuk kijelölni az elmúló kort záró megközelítő dátumot és a következő korszakot kezdő dátumot, egyáltalán nem kell műhelyünk fogyatékosának lennie, mivel objektív tulajdonság: az egyes korok, amelyeket itt továbbra is irányzatok konjunkturális rendszereként értelmezünk, átalakulhatnak új minőséggé gyorsan vagy lassan (a határ szélessége), illetve változhatnak jelentős vagy nem jelentős mértékben (a határ erőssége).”)³⁶

Mint láttuk, a barokk korszakot kezdő határ mindkét irodalom történetében „széles”, a záró határ viszont a korábbi „erős” (1763, illetve 1772) helyett újabban inkább szintén „széles” minősítést kap – nyilván annak megfelelően, hogy a periodizálásban a társadalmi és eszmei szempontok figyelembevételénél nagyobb szerephez jutnak a „belső” irodalmi tényezők. Ami a magyar irodalom „késését” illeti, azt a barokk kor kezdetét illetően jól szemlélteti, sőt, mondhatni, szimbolizálja, hogy a rekatolizálás vezéralakja, a nemzeti kultúrában analóg szerepet játszó lengyel és magyar prédikátor prózaíró, Skarga és Pázmány közül az előbbi nemcsak sokkal idősebb volt, hanem negyedszázaddal korábban írta meg fontos műveit, sőt mestere is volt magyar „megfelelőjének”.

„Átmeneti korszakokról”, amelyeket egyes lengyel irodalomtörténészek gyakrabban emlegetnek, véleményünk szerint nem sok értelme van beszélni, ha korszakolás címen nem csupán rendszerezni akarjuk az irodalmi anyagot. Kíváncsú lenne a kutatók megegyezése abban, mikortól célszerű dominánsnak tekinteni egy új korstílus jegyeit. Másrészt jó lenne az irodalomtörténészeknek abban is megállapodniuk, milyen irodalmi kánon alapján periodizálják nemzeti irodalmukat, ami megkönnyítené két vagy több nemzeti irodalom tanulságos összehasonlító korszakolását.

---

³⁶ Ziomek, *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej*. 36.

ЛИЛА МОНЧЕВА

Поглед върху развитието на поучението в старобългарската и староруската литература (X–XIII в.)

В учителната литература на България и Русия през средните векове жанрът „поучение“ заема централно място. Неговото присъствие в църковната обредна практика, както и това в извън църковните му функции го правят един от най-продуктивните и разпространявани жанрове. Изключително активната роля на хомилията за утвърждаването на християнската идеология стои в основата на социокултурната прагматика на този жанр. Той е органично необходима част на книжнината, конструираща и поддържаща християнските антропология и феноменология, най-вече в морално-етичните им измерения. Затова поучението е един от основните конструкти на християнската култура и литература. Появявайки се в годините на покръстването, то не е загубило функциите си и до днес, макар тези функции да са очевидно транслирани и в други области на съвременната култура, освен в религиозната. „Учителността“ на литературата от ново време и „проповедничеството“ на съвременната публицистика са пример за това. Погледът към началото на старобългарската и староруската проповед би могъл да отбележи онези малки, но важни черти в развитието на славянската православна проповед, които предопределят дългия ѝ исторически живот на литературен феномен.

В ролята си на основоположник на славянската писменост и култура България през IX–X век в огромния корпус преводна книжнина включва и хомилията на ранновизантийските проповедници, „отците на църквата“, които, както е известно, съчетават късноелинистичната риторика със строгата назидателност на евангелските поучения. В България се превеждат онези съчинения на раннохристиянската хомилетика, които интерпретират основните теми на християнския морал. Особено разпространение придобиват проповедите, възникнали като поучения към монаси и впоследствие влезли в употреба сред миряните. Словата на Василий Велики, Григорий Богослов, Иоан Златоуст, Иоан Климакс, известен още като Лествичник, се включват в различни по тип и функционалност сборници. С особена важност за формирането на учителната традиция не само в България, но и в православната християнска книжнина имат съставените в Симеонова България сборници с поучения от типа на *Златоструя* или *Учителното евангелие* на Константин Преславски.

Старобългарските проповедници от началото на X век формират учителната традиция, имайки в предвид не само етичната проблематика,

въведена в отделни морални категории, но и екзегезата, както и в известна степен просвещението, което включва книжното учение и християнската просвета. За оригиналните български поучения от началния период не е типично ограничаването в открития дидактизъм на нравоучението. За тях е характерно съчетаването на поучителното с тържественото слово (на хомилията с епикомиона). Пример за това са поучителните слова на Климент Охридски.

В слова като *Наставления за празници* и *Поучение в празник на апостол или мъченик*, *Поучение за неделя* Климент Охридски придава на поучението прагматична насока – да даде на младите свещеници образци, по които те да изграждат собствените си проповеди. В тези проповеди-etalони проличава стремежът на старобългарския книжовник да не ограничава съдържанието на „поучението“ в рамките на отделна нравствено-етична тема. Той логически подвежда основната етична проблематика под понятията „духовен живот“ и „духовен подвиг“. Климент Охридски придава голямо значение на духовното себеотдаване на човека-християнин като проския на изкупителната саможертва на Исус Христос в името на човешкия род. Затова старобългарският проповедник не интерпретира поотделно проповедническите теми за милостта, любовта, смиреността и т.н., а ги свързва в един дидактичен ред с темите на богословието. В поученията *Наставления за празници*, *Поучение за апостол или мъченик* той излага темите за милостинята и щедростта, братолюбие и щедростта, скромността и смиреността, въздържанието и поста във тясна съотнесеност с такива теми като вярата, любовта към Бога, духовната чистота и духовното просветление. Подобна връзка между морално-етичната и богословската проблематика се проявява и в *Поучението за неделя*, където почитанието на „божия ден“ – неделата Климент Охридски разглежда не като формално отношение към свободния от трудови занимания ден на седмицата, а като ден, в който всеки християнин трябва да покаже готовност за духовно себеотдаване и духовен подвиг. Това той може да извърши само с разкаяние и благочестиво поведение, „състезавайки се в добродетелта“. Климент Охридски и тук напомня за основните задължения на християнина – да бъде братолюбив, състрадателен и щедр към бедните, добър и предан към Бога и неговата църква.

Пет поучителни слова на Климент Охридски са „календарни“, т.е. те са написани по повод големите църковни празници *Слово за Светата Троица*, *Поучение за Преображение Господне*, *Поучение за Цветница*, *Поучение за Пасха* и *Слово за Пасха* (Петканова-Тотева 1992: 145). В тях Климент Охридски отделя по-голямо място на богословско-догматичната проблематика. Това го принуждава да разшири в тези поучения тълковно-обяснителното начало. Но тази особеност на „календарните“ поучения не нарушава жанровата им природа на учителни проповеди нито намалява силата на дидактичното им въздействие. Учудващо е, как в та-

ка наречените от Теофилакт Български „нищо не съдържащи дълбоко и мъдро“ поучения на Климент Охридски (Трендафилов 1998: 445) е въведена по един достъпен за слушателите начин толкова разнообразна и сложна в понятийно отношение богословско-догматична проблематика. Само талантлив и богословски начетен проповедник, какъвто несъмнено бил Климент Охридски би могъл да приведе въпросите на високото богословие към духовно-правствените възприятия на слушателите-неофити. Най-убедителният пример в това отношение е *Слово за Света Троица*. Тръгвайки от екзегезата на триипостасния догмат, софийността на Сътворението, преминавайки през разказа за първородния грях, Климент Охридски се спира на непорочното зачатие и христологичната догма за двуединната същност на Христос, за да свърже саможертвата на Божия син с божие милосърдие към човешките.

Мотивът за любовта към другия и милосърдието Климент Охридски използва, за да разгърне в *Слово за Света Троица* една обширна поучителна част, в която контрапунктът е спазването на десетте божии заповеди и съзливото разкажание на съгрешилите като единствена възможност за изкупление и опрощение. Темата за покаянието и изкуплението Климент Охридски отвежда към християнската есхатология и Апокалипсиса. *Последният ден*, Страшният съд и божие възмездие „според делата“ ще отделят праведниците от грешниците. В името на вечния живот Климент Охридски призовава слушателите си да се откажат от временните и преходни земни блага (богатството, властта, гордостта), за да заслужат „с милостиня, пост и добри дела“ вечния живот при Бога. Изумително е как в едно малко по обем съчинение Климент Охридски успява да вмести почти цялата библийско-евангелска догматика, придавайки ѝ назидателен характер. Византиецът-агиограф е прав, че Климент Охридски е ненадминат в съчиняването на лаконични, ясни и достъпни хомилии, но мнението на Теофилакт Охридски за липсата на дълбока съдържателност в Климентовите проповеди е предубедено. Все пак старобългарският книжовник не е писал скъзегетични съчинения, а ораторска проза, предназначена да утвърждава християнската религия сред новопокръстените славяни.

Слово за Света Троица е най-обемното сред „календарните“ поучения на Климент Охридски, останалите са кратки. В *Поучение за Пресображение Господне* върху евангелския разказ за Пресображението на Исус Христос на планината Тавор Климент Охридски изгражда дидактичния дискурс за милостинята. Пресображението Господне е доказателство за силата и славата на Бога, но духовното пресображение в името на Бога е нужно на всеки човек и то е възможно само чрез милостинята, чрез добрите дела за другите: „Братя, като чухте това, не правете сърцата си безчувствени към бедните: защото не на тях даваме, а на самия Христос, нашия Бог. Като очакваме милост от него, иска побързае да се по-

каем, защото не знаем кога ще дойде смъртният ни час. И ако той ни намери в злото и непокаяни, то заради какво ще бъдем очистени от греха? Нали [след смъртта] вече не ще можем нито да се каем, нито да помогнем на бедни, нито да спазваме заповеди. Затова иска да побърза да бъдем готови преди смъртния час да намерим чест и милост..." (Грашева 1982: 265). Постоянните теми за любовта към ближния, състраданието и нищелюбието в *Поучение за Преображение Господне* са изведени съвсем в края на словото като логичен извод от евангелския разказ и негово естествено продължение.

Трите най-празнични по дух и настроенис поучения на Климент Охридски *Поучение за Цветница*, *Поучение за Пасха* и *Слово за Пасха* са съвсем различни от останалите му учителни съчинения. Те имат варианти – похвални тържествени слова (снкомиони) и това, навярно, се отразява върху характерния им емоционално-експресивен характер. Поучителният елемент в тях е сведен до минимум и преобладава радостното настроение от настъпващия или настъпилния вече празник на Христовото възкресение. Поучението в тези слова е изградено върху утвърждаването на вярата, кръста и саможертвения подвиг на Исус Христос.

Слово за Пасха е най-убедителният пример за съчетаването на хомилията с снкомиона. В него няма открита дидактика, поучителната теза за приобщаването на човешките-християни към кръстния подвиг на Исус Христос е интерпретирана като победа на живота (Христос) над смъртта (Сатаната). Хората са тези, които получават венца на тази победа:

„Подвигът е на Христа, а венцът е наш.

И така, понеже победата е наша, иска днес всички възкликнем както воини с победна песен и да кажем похвала към Господа: „Смъртта ти бе погълната чрез победа. Где ти е, о смърт, победата? Где ти е, о аде, жилото? Разпнатият Исус Христос, нашият Бог е извършил това дело за нас..."” (Грашева 1982: 270).

Слово за душевната полза е построено като типично поучение. В това кратко слово големият проповедник обобщава учителната проблематика, подвеждайки я под тезата за „душевната полза”. Стремешът към душевна полза Климент Охридски излага като основна цел и задача на всеки християнин, тъй като тя осигурява неговото спасение. Душевната полза се придобива чрез прилагането на истинските християнски добродетели: последователната и истинска вяра в Бога, посещението на църквата, добротата, смиреността, щедростта, липсата на алчност и стремеш към богатство. В обосновката на тезата за „душевната полза” Климент Охридски се опира на Евангелието и писмата на апостол Павел.

Името на епископ Константин Преславски като автор на поучения се свързва с единствената оригинална 42-ра Беседа, включена заедно с преводни хомилии в *Учителното евангелие*. Това поучение следва ранновизантийската композиционна схема на неделната проповед. То е кратко,

езиково и стилно опростено. Тъй като в преводните поучения на *Учителното евангелие* са интерпретирани основните морално-етични норми на християнството, то в 42-ра Беседа Константин Преславски, подобно на Климент Охридски въвежда като основна тема богословския проблем за вярата. Този проблем той разработва върху евангелския разказ за изцеляването от Исус Христос на десет прокажени мъже – десет юдеи и един самарянин. Константин Преславски акцентува върху образа на чужденеца-самарянин, който единствен благодарил на Исус Христос за изцелението си и по този начин проповедникът внушава на слушателите, че благодарността към Бога е постоянен израз на вярата в него, а неблагодарността е израз на безверие и безчестие: „И поради това, о приятели, нека се уподобим на този чужденец, тъй като прещедният и премилостивият Бог очисти не само нашите тела, но и душите, ако пристъпим с благодарност към него. Защото ние сме и негово творение, създадени за добри дела: не за лукавство, нито пък за завист, но да вършим добри дела” (Грашчева 1982: 273–274).

Развитието на старобългарското поучение в Симеоновата епоха става под знака на утвърждаването на християнската вяра в нравствено-етичните ѝ параметри. Жанрната парадигма на ранната българска проповед е ранновизантийското поучение със същата функционалност в раннохристиянската епоха. Този тип учителност като литературен дискурс се отличава с жанрова определеност, простота на изложението и достъпност на стила и езика. За него е характерен интимно задушевия тон, чрез който проповядващият осъществява неспринуден контакт с аудиторията. Основната цел на „поучението” – да моделира християнския тип нравственост у бившите езичници го концентрира върху етичните проблеми. Затова българската учителна проповед през първата половина на Х век е „нечувствителна” към конкретната обществено-историческа проблематика. Социалните явления, състоянието на обществото и неговите институции не са обект на българската учителна литература до средата на Х век.

Те стават такива през втората половина на века, когато България вече има развито манастирство и манастири, а църквата и светската власт са атакувани от еретиците-богомили. Развитието на феодалните отношения и институционализирането им чрез държавата и църквата довежда до осъзнаването на нововъзникнали противоречия между проповядваните норми на поведение и отклоненията от тези норми в поведението духовната и светска аристокрация. Постепенния държавен упадък след смъртта на Симеон Велики изостря възприятието на книжовниците за нравствено-духовните отклонения на обществото като причина за този упадък. В учителната литература на Следсимеоновата епоха все повече навлизат актуалните проблеми на българското общество. В нея се появява критика на духовенството и светските управници. „Поучението придо-

бива ярка назидателност и в тази си характеристика то се интегрира в други жанрове. Например в „Завета“ на Иван Рилски поучението е адресирано към младите монаси-пустинножители. Светецът наставлява младите отшелници: „Не пожелавайте да бъдете известни и любими на царя и земните князе, нито се надявайте на тях, като оставяте Царя и Бога, комуто се записахте да бъдете войници”” (Гончев 1954–1955: 470). Светската власт изкушава хората да трупат богатства, а това не е угодно Богу, затова Иван Рилски отхвърля тази власт, противопоставяйки ѝ безкористния отшелнически живот.

Обръщането към нравственото състояние на обществото през призмата на социалното поведение на човешка с характерна за литературата на Следсимеоновата епоха. Това явление се експлицира и в съчинението на Презвитер Козма *Беседа против богомилите*. Това съчинение в старобългаристиката битува под различни жанрови определения, определят го като „полемично”, „екзегетично”, „полемично-тълкувателно” и т.н., но много малко се обръща внимание на учителния му характер. *Поучението* заема определено място в *Беседа против богомилите*. Изхождайки от текстове на Четвероевангелието, Апостола и в голяма степен от писмата на апостол Павел, Презвитер Козма разгръща твърде обширно поучение, в което специално място отделя на състоянието на духовенството. Той изобличава епископите и свещениците, уличавайки ги в леност, неискреност и безотговорност към задълженията им на пастири. Голяма част от тях купуват своите длъжности и не отговарят на изискванията на сана им. Критиката на Презвитер Козма е насочена и към монашеството, което е затънало в леност, чревоугодничество, лицемерие и суетност. Книжовникът ги призовава да отхвърлят пороците и съблазните на мирския живот и да се върнат към чистотата на монашеското житие. Нравствените наставления на Презвитер Козма не заобикалят и светските богаташи, които той поучава да бъдат отзивчиви към материалните и духовни нужди на бедните хора.

Развитието на „поучението” в българската литература през втората половина на Х век най-добре е представено в съчиненията на Петър Черноризец (Павлова 1979, Димитров 1995). Синът на Симеон Велики, наследил го на престола, в края на живота си напуска трона, приема светата схима и под името Петър Черноризец става автор на поучителни слова. Изследователите на творчеството му свързват неговото име с авторството на 6 слова: *Сказание за поста, за молитвата и за църковния чин, Поучение за душевното спасение, Слово за временния живот, Слово за този живот, Слово за богатия и бедния, Слово за всяко съпротивление*. В поученията на Петър Черноризец нравствено-етичната проблематика е поставена върху религиозно-философска основа. Темите за смирението, търпението, молитвата и покаянието той разглежда във връзка с проблемите за вечното и преходното, земното и небесното, за живота и смъртта.

В сравнение с учителната проповед на Симеоновата епоха „словата“ на Петър Черноризец са по-усложнени и в съдържателно, и в художествено отношение. Новаторският им характер се проявява в критицизма на автора към морала на съвременниците му. Той остро осъжда ширещата се поквара, раздорите и злото, настанили се в отношенията между хората. Неговите упреци са насочени към „земните властители, велможи, боляри и съдии“, които завладени от безсърдечие и гордост, се грижат само за собствените си дела, а са забравили Бога и хората (*Слово за временния живот*).

Социалните измерения на злото кара Петър Черноризец да възкликне: „Виждам сега с очите си всичкото зло в тоя живот, а добро и в малка степен не виждам... но има и много друга злина, и като се изпълни с нея целия този живот, ще погуби всички хора. Защото мнозина в него са гонители и мъчители, и съблазнители, и мстезници, които не само не живеят добре, но и на другите не позволяват това. Но като се хвалят с телесна сила, мислят се праведни. И с множество войници, и с множество коне, и с оръжие се правят силни, а не се уповават на божията сила.“

И в поучението *Слово за всяко съпротивление* Петър Черноризец се обявява против богатството и властта като извори на пороци: „Каква полза нам, които искаме милост тук, а нямаме свирение в душата, нито сили в тялото за унищожаване на злите пътески сили? Но ще кажеш, че всичко е добро в този живот и сладко и красиво? Ей, добре рече, твърде добро е всичко в тоя живот. Богатство и сан, и красота, и имот, и храна и одежда, и умение. Власт, злато и сребро, добитък, пастбища и земя. И села и лозя. И още кажи след това какво друго би могло да се пожелае? А аз ще кажа: това е добро, но малко е... Затова добрите презират този живот и търсят вечния живот... (Петканова-Тотева 1992: 297–298).

Много точно Пейо Димитров отбелязва, че Петър Черноризец като проповедник търси покритие на религиозно-етичната философия и противоречията в реалния живот. Той открива в лицето на Петър Черноризец новия образ на писателя-проповедник, това е образът на изобличителя, гневно заклеяващ обществениите и човешки недъзи; това е нравственият наставник, който от висотата на положението си свободно излага своите съждения (Димитров 1995: 43).

„Поучението“ в края на Х век се развива по посока на усложняване на учителната тематика, свързаното ѝ с проблемите на общественно-историческата действителност и с включването на критицизма както към пороците на отделната личност, така и към пороците на обществото. „Поучението“ на Следсимеоновата епоха е в по-голяма степен изобличително и императивно в моралните си изисквания. Ако раннобългарската хомилетика носи в себе си обяснението от необходимостта за спазване на християнските морални норми, то учителната проповед от втората половина на Х век е много повече взискателна и категорична. Моралната

инвектива и словесните филипики в нейния стил я правят част от „наказателното“ (строго наставляващото) направление в учителността на българския X век, което направление, според наблюденията на П. Димитров, се формира под влиянието на *Паренесиса* на Ефрем Сирий, *Лествицата* на Йоан Климакс и *Пандектите* на Антиох (Димитров 1995: 11–12).

Подобно развитие претърпява и руското „поучение“, но в по-дълъг период от време (XI–XIII в.). Във формирането на руската хомилетика определена роля изиграват словата на българските проповедници, а така също и преведените и съставени в България сборници с хомилии като *Златоструй*, *Златоуст*, сборниците на цар Симеон и посочените по-горе съчинения на Ефрем Сирий, Йоан Лествичник и Антиох. Подобно на българската традиция, руското поучително слово, което възниква през XI век, е функционално обвързано с разпространението и утвърждаването на християнството в Русия. Тосе формира в патристичния модел на учителното „слово“ и носи всички белези на дискурса, предназначен за новопокръстени: простота, яснота на изложението и достъпност на езика и стила, интонация, с която авторът повече обяснява, отколкото налага стичните норми.

От този начален период (втората половина на XI в.) са запазени поучителните слова на Новгородския епископ Лука Жидята и тези на основателя на Киево-Печорската лавра Феодосий Печорски.

От хомилиите на Лука Жидята е запазена само една: *Поучение архиепископа Луки к братъи*. В отделните преписи и редакции това поучение има различни заглавия. *Поучение к братъи* е адресирано к паството. В него се призовават християните да посещават редовно църквата, да се молят, да бъдат добри, милосърдни и не злопаметни. Внушенията на Лука Жидята са подкрепени с цитати от Свещенното писание, които авторът въвежда в края на своята проповед (Евсеев 1894: 7–24).

На игумена на Киево-Печорската лавра Феодосий Печорски се приписват 8 хомилии: *О терпении, о любви, О терпении, о любви и о посте, О терпении и о смиреннии, О терпении и милостыни, О хождении в церкви и о молитве, О душевной пользе, О пользе душевной, Поучение к келарю* (Пономарев 1894: 26–46). Както се вижда от заглавията на словата, Феодосий Печорски интерпретира основните и най разпространени теми в учителната литература. Неговите хомилии са написани в жанровия канон на раннохристиянското поучение.

През XII век се наблюдава разширение на учителната тематика в руската проповед. Жанрът „поучение“ в този период чрез своята учителност кореспондира с други книжовни форми, не принадлежащи на учителната литература. Такъв е примерът с „поучението“ на Никифор, митрополита на Киев. Той е автор на *Поучение о посте*, което се оказва разширен вариант на епистоларното му съчинение *Послание к Владимиру Всеволодовичу Мономаху о посте, о воздержании чувств*. В дадения слу-

чай епистоларният жанр функционира като „поучение“ и в това си качество поражда вторичен текст с изчистени жанрови параметри на поучително слово. *Поучението за поста* на митрополит Никифор съдържа наблюдения над руските нрави от началото на XII век (Владимиров 1900: 148–151).

Особен интерес представлява поучителното слово на Новгородския епископ Иоан (Илья) *Се Богови тако изволишу и святей Богородице и вашей молитве...* Според А.С. Павлов, който изследва това поучение, то е произнесено в първата седмица след Великия пост и е адресирано към свещеннослужителите. Освен устойчивата тематика на християнската учителна проповед, в „словото“ на Иоан са включени наставления срещу пиянството, лихварството против участието на свещенниците в народните игри, което говори, че през втората половина на XII век хомилията в Русия вече ориентира вниманието си към отклоненията в поведението на духовниците, т.е. става дума за проблематика, която се актуализира в условията на вече установеното и развиващо се християнство. В проповедта на епископ Иоан са включени и теми, отнасящи се до поведението на миряните: пиянството, неблагочинното поведение в църква посещението на жените християнки при магьосници. Иван наставлява свещенниците и по отношение на прилагането на църковния устав. Поучителното слово на епископ Иоан (Илья) Новгородски е пример за обединяването на поучителния жанр с архиерейското послание, като едновременно с това включва и проблеми на реалния живот.

Поучение Моисея о безвременном пьянстве и *Слово отца Моисея о ротах и клятвах* са написани от неизвестен автор, който А.И. Соболевски идентифицира с Моисей, игумена на Новгородския Антониев манастир. В съдържателно отношение тези слова са близки на ранната новгородска учителна проповед. Тези забележителни с това, че носят спецификата на новгородската литература, отличаваща се с близостта си до фолклора. Това се потвърждава и от факта, че в поученията на Моисей изцяло отсъствуват библийските цитати, докато „мъдри“ народни изречения характерно оцветяват техния стил (ПЛДР XII век, 400–403).

Учителната литература на Русия ражда през XII век най-оригиналното съчинение – *Поучение к детям* на Владимир Мономах. Както е известно, то излиза извън жанровата конвенция на учителната проповед с това, че съчетава елементите на учителното слово с тези на княжеското завещание и автобиографията. Така или иначе, знаменитото съчинение на великия руски княз, уникално по художествено-естетическите си качества, възниква върху традицията на учителната литература.

През XIII век поучителната проповед се развива по начин, подобен на този в Следсимеонова България. Руското тринадесето столетие е изпълнено много драматизъм и обществено напрежение. Това е епоха на феодален сепаратизъм и ожесточени княжески междуособици, на тра-

гичното поражение на Русия в борбата срещу татарското нашествие. Руската литература още през XII век реагира отрицателно на процеса на разединение на руските земи (*Поучение Владимира Мономаха, Слово о полку Игореве*). В началото на XIII век все по-открито започва да звучи критиката към князете, създаващи размирици и провеждащи неразумна държавна политика. Например, монаха Поликарп, който заедно с епископ Симон поставя началото на Кисво-Печорския патерик, в патеричните си разкази изобличава користолюбистото на Светополк Изяславович, жестокостта на Светослав Святополчич, феодалния произвол на Ростислав Всеслодович. Този факт Т.Н. Копресева сочи като показателен за свързването на църковните с политическите и социалните проблеми в началото на XIII век (Копресева 1983: 72-73).

В рамките на тази нова тенденция се развива и поучителния жанр. Симеон, епископ на гр. Твер, пише *Наказание к князю Полоцкому Константину о суде и правде*. Това поучение още в заглавието си регистрира новата „наказателна“ тенденция, ориентираща проповедта към проблемите на светското управление. „Наказание“-то на епископ Симеон Тверски интерпретира проблем, необичаен за хомилегичния жанр – правосъдието. Авторът наставлява княз Константин Полоцки да осигури на поданиците си справедлив съд, защото справедливия съд е израз на моралните принципи на княза, а тези принципи решават дали князът след смъртта си ще се окаже в рая или ада (ПЛДР XIII век, 464-465).

„Наказателната“ тенденция в нейната изострено критична форма се проявява в *Словата* на големия руски проповедник от втората половина на XIII век епископ Симеон Владимирски. Нему принадлежат пет поучителни слова, написани по време на и в годините след татарското нашествие. Първото и последните две поучения са посветени на частни въпроси – земетресението, езическите обичаи, магьосничеството. Показателни за развитието на староруската учителна проповед са второто и третото слова на Симеон Владимирски. В тях той описва чуждоземното нашествие като справедливо божие наказание за греховете на русите, за потъпканите от тях божии закони и за отстъплението им от християнските морални норми. Той гневно критикува княжеските междуособици и братоубийствените войни, които са опустошили руската земя и са я превърнали в лесна плячка за враговете. Симеон Владимирски отправя остри филипики срещу своите съотечественици, които в своята алчност и жестокост насилствено заграват чуждото богатство (Петухов 1888).

Симеон Владимирски, подобно на българските проповедници, облича общественно-историческата проблематика в морално-етичните категории на християнството и търси причините за обществените катаклизми в моралното разложение на хората предявявайки към тях строги изисквания, заплашвайки ги с разплатата пред страшния божи съд.

Наблюденията до тук показват, че най-дидактичният морализаторски жанр на старобългарската и староруската литератури се развива по един и същи начин. Основното в това развитие е постепенното откъсване на „поучението“ от неговата тълковно-обяснителна и назидателна функция и ориентирането му към историческата и социална проблематика на епохата. Тематичното обогатяване на „поучението“, формирането в него на нов назидателен тон, граничещ с критицизма и строгата инвектива, са онези предпоставки, които по-късно доведат жанра до публицистиката. В България това става през XVIII-XIX в., а в Русия – през XVI – началото на XVIII век.

ЛИТЕРАТУРА

- Владимиров, П.В. 1900, *Литература Киевского периода*. Киев.
- Гошев, И. 1954–1955, Заветът на Иван Рилски в светлината на старобългарското и византийското литературно предание. *Годишник на Дух. Акад.* 4. София.
- Грашчева, Л. 1982, *Стара българска литература II. Ораторска проза*. София.
- Димитров, П. 1995, *Петър Черноризец*. Шумен.
- Евсеев, И.Е. 1894, Поучение Луки Жидяты, епископа Новгородского. В: *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*, вып. 1. СПб.
- Копресва, Т.Н. 1983, Инок Поликарп – забгггггг писател-публицист Киевской Руси. В: *Духовная культура славянских народов*. Л.
- Павлова, Р. 1979, Към въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. *Старобългаристика* 4.
- Петканова-Тотева, Д. 1992, *Старобългарска литература IX–XVIII век*. София.
- Петухов, Е. 1888, *Сергий Владимирский, русский проповедник XIII в.* СПб.
- ИЛДР XII век. *Поучение к простой чади*. Подг. текста, перев. и ком. В.В. Колесова. М., 1980.
- ИЛДР XIII век. *Поставление тверского епископа Семена*. Подг. текста, перев. и ком. Д.С. Лихачева. М., 1981.
- Пономарев, А.И. 1894, *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*, вып. 1. СПб.
- Тридафилов, Х. 1998, *Христоматия по стара българска литература*. Пловдив.

LÁSZLÓ KÁLMÁN NAGY

Literatura polska i węgierska wobec Zagłady

Tematyka Holocaustu jest jednym z najbardziej fascynujących zjawisk w literaturze polskiej okresu powojennego. Rzuca na nią światło między innymi najbogatsze ze wszystkich literatur europejskich piśmiennictwo obozowo-lagrowe, podejmujące problematykę faszystowskich obozów koncentracyjnych i stalinowskich łagrów pracy przymusowej. Podczas badań tego piśmiennictwa powstaje szereg pytań, które pod pewnym względem można by uznać za naiwne i nienaukowe, ale są one jednak uzasadnione z punktu widzenia badacza nie-Polaka i pochodzenia nie-żydowskiego. Jeden z takich pytań brzmi w sposób następujący: dlaczego genialne utwory Tadeusza Borowskiego na temat faszystowskich obozów koncentracyjnych nie są zaliczane przez badaczy literatury do dorobku piśmiennictwa na temat Holocaustu, skoro w Oświęcimiu ginęli przede wszystkim Żydzi... Jak też *Wielki Tydzień* Jerzego Andrzejewskiego, pomimo podejmowania w nim problematyki powstania w getcie warszawskim jakby nie mieści się w kanonie literatury o Zagładzie.

Z perspektywy wielu lat zarysowuje się umowna zasada, że do grupy literatury traktującej o martyrologii Żydów podczas drugiej wojny światowej i okupacji umownie zaliczamy teksty spod pióra pisarzy przede wszystkim pochodzenia żydowskiego, niezależnie od tego czy pisali oni w języku polskim czy jidysz.

Temat Holocaustu, który stanowi jednocześnie bardzo ważną podgrupę tematu cywilnego w obrębie tematyki wojny i okupacji, powinniśmy traktować także osobno, jako dorobek literatury żydowskiej uprawianej w Polsce przez obywateli polskich.

Polska literatura żydowska o bogatej tradycji przeżyła w czasie ostatniej wojny niepowetowane straty. Mimo to w bardziej trudno w pełni zgodzić się z poglądem, który rozpowszechnia *Słownik literatury polskiej XX wieku*. Według autora hasła *Żydowska literatura w Polsce* „Holocaust kończy erę wschodnioeuropejskiej kultury żydowskiej, kończy też epokę diaspory żydowskiej w Polsce. Polscy Żydzi stają się nieliczną grupą, uszczuplaną systematycznie przez kolejne fale emigracji lat czterdziestych, pięćdziesiątych, sześćdziesiątych”.¹ Są to oczywiście fakty, które potwierdza między innymi liczba ofiar, bestialsko zamordowanych w faszystowskich obozach śmierci, w gettach, więzieniach i nawet w pogromach. Absolutnie nie zamierzam więc zakwestionować ewidentnych faktów historycznych, pragnę tylko zwrócić uwagę na względność tych stwierdzeń z punktu widzenia literatury i kultury europejskiej. Polska

---

¹ Alina Brodzka, Mirosława Puchalska, Małgorzata Semczuk, Anna Sobolewska, Ewa Szary-Matwiecka, *Słownik literatury polskiej XX wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1995: 1256.

literatura żydowska w porównaniu z innymi literaturami narodowymi – zwłaszcza z węgierską – wykazuje ogromną zdolność przeżycia i może chwalić się takimi osiągnięciami artystycznymi, jak żadna inna na naszym kontynencie.

Wiadomo, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego, żydowska literatura na polskich ziemiach rozwijała się aż w trzech językach, w jidysz, nowohebrajskim (iwrit) oraz w polskim. W okresie powojennym jesteśmy świadkami decydującej dominacji piśmiennictwa w języku polskim, które było uprawiane przez liczne grono spolonizowanych pisarzy żydowskiego pochodzenia. Niemniej jednak jest to okres, który w pełni potwierdza wszystkie tradycje i osiągnięcia tej bogatej kultury. Im bardziej oddalał się zaginiony świat, tym więcej pojawiło się wybitnych pisarzy, którzy usiłowali ocalić od zapomnienia żydowski składnik przedwojennej Polski, a w szczególności wielokulturowych kresów wschodnich. Znamienne, iż prawie wszystkie wybitne utwory o tematyce żydowskiej, których akcja dzieje się na przełomie wieków lub w okresie międzywojennym, zostały napisane poprzez pryzmat późniejszego Holocaustu i konfrontowana zostaje w nich świadomość historyczna współczesnego czytelnika z ograniczoną świadomością bohaterów przedstawionego świata.

Pierwsza powieść zakochanego w języku polskim Juliana Strykowski (1905–1996), *Głosy w ciemności*, została napisana w Moskwie (1943–1946, wyd.: 1956). Jest to swoista replika na Holocaust, portret zabitego narodu. W dramatycznych pytaniach stawianych przez autora o sens bytu swojego narodu rysuje się jego przyszła tragedia – masowa zagłada w komorach gazowych. Po wojnie publikacja tej książki była niemożliwa: nie odpowiadała oczekiwaniom społeczeństwa, preferującego nutę martyrologiczną.

W swej dużo późniejszej powieści, w *Austerii* także powraca pamięć autora o świecie Żydów. Ten utwór jest jakby kontynuacją *Głosów w ciemności*. Występuje w nim żydowska społeczność małego miasteczka galicyjskiego w momencie wybuchu I wojny światowej. Żydzi zbierają się w karczmie, boją się wkroczenia i pogromu wojsk kozackich. Uciec nie można, los bohaterów nie zależy od ich decyzji. Dramatyczna scena z tańczącymi chasydami – to motyw tańca śmierci, który również sugeruje przyszłą tragedię: zagładę w gettach i obozach. Filozoficzne przesłanie książki w pełni koresponduje z nie-żołnierską i nie-bohaterską koncepcją tematu cywilnego w obrębie literatury dotyczącej wojny i okupacji. Rehabilituje w człowieku to, co zwyczajne, codzienne, zgodnie z czym ratowanie życia jest wartością najwyższą.

Tom opowiadań tegoż prozaika *Na wierzbach ... nasze skrzypce* (1974) jest spojrzeniem na powojenne losy niektórych Żydów, poznanych z innych utworów. Narrator spotyka ich rozrzuconych po świecie. Społeczność Żydów została rozbita przez wojnę. Brak wspólnoty, dramat ludzi jest spowodowany okrucieństwem historii. Tej wspólnoty kulturowej Strykowski jednak nie idealizuje w swojej twórczości. Widzi jej negatywne cechy. Utrwalone rytuały i obrzędy, nakazy religijne i moralne stawiają bohaterów przed dramatycznymi wyborami.

Pisarstwo Strykowskiego pod względem tematycznym nie stanowiło odosobnionego przykładu. Przez cały okres trwania PRL-u zastanawiającym i ory-

ginalnym zjawiskiem była żywotność i renesans tematyki dotyczącej Holocaustu, okupacyjnej martyrologii Żydów oraz śladów ich dawnej kultury i obyczaju. Temat ten w powojennej literaturze początkowo miał takich kronikarzy, którzy podejmowali temat martyrologii Żydów w obozach koncentracyjnych. W kilkadziesiąt lat po wojnie zaczęło jednak wymierać pokolenie naocznych świadków Holocaustu. Równocześnie nowe bodźce sprawiły, iż w młodszych pisarzach zrodziło się poczucie odpowiedzialności za przechowywanie pamięci o Zagładzie.

Do takich autorów należał **Bogdan Wojdowski** (1930–1994) przeszedł przez getto i jego debiut książkowy, zbiór opowiadań pt. *Wakacje Hioba* z roku 1962 zawiera siedem nowel. Częściowo są to utwory obozowe, w których niektórzy krytycy doszukiwali się wpływu Borowskiego. *Chleb rzucony umarłym* (1971) jest natomiast obszerną, zbeletryzowaną opowieścią o walczącym i umierającym getcie warszawskim. Omawia jego dzieje w latach 1940–1941. Bohater w swej biografii ma wiele wspólnego z biografią autora. Książka składa się z luźnych epizodów: wyprawy po chleb, mroczne sceny uliczne, plądrowanie grobów. Początkowo getto ginie z głodu i chorób. Później zaś – wyjeżdżają pociągi do Treblinki, pojawia się widmo Umschlagplatzu. Ratujący się Żydzi bezskutecznie starają się uciec. Autor z bólem stwierdza, że bezwzględna walka o byt rozbiła w getcie poczucie narodowej więzi i zdeprawowała ludzi. Wśród ofiar są spekulanci, szantażyści i nawet hieny cementarne. Wymowa tego demityzującego i deheroizującego utworu jest jednak przejrzysta: nie należy sądzić narodu, który tak wiele ucierpiał.

Także *Umschlagplatz* (1988) **Jarosława Marka Rymkiewicza** rekonstruuje wydarzenia z punktu widzenia ujęcia demityzującego. Autor apeluje do zbiorowej odpowiedzialności Polaków, którzy obojętnie patrzyli na płonące getto.

Niebohaterski punkt widzenia reprezentuje również książka **Hanny Krall** *Zdążyć przed Panem Bogiem* (1977), która razem z innymi utworami powstałymi w latach siedemdziesiątych nawiązuje do tematu Holocaustu i pośrednio do literatury o tematyce wojenno-okupacyjnej. Autorka przeprowadza rozmowę-dialog z Markiem Edelmanem, ostatnim świadkiem powstania w getcie warszawskim. Edelman mówi o walce bez patosu. Uczestnicy powstania w getcie nie zostali otoczeni przeczeń mitem bojowników o wolność. Ich czyn, skazany z góry na klęskę, traktowany jest jako konieczność: woleli oni zginąć z bronią w ręku, niż umrzeć ohydą śmiercią w komorach gazowych.

Problem Żydów i Holocaustu podejmował też **Henryk Grynberg** (1936), którego debiut prozatorski nastąpił w r. 1963 tomem nowel *Ekipa Antygona*. Utwory rozgrywają się na płaszczyźnie wojennej i współczesnej. Z nich wylania się świadomość dziecka, kształtowanego na Żyda, a jednocześnie mającego przeświadczenie, że Żydem nie powinno być. W płaszczyźnie współczesnej autor zwiedza miejsca minionej kaźni. W tym tomie występuje większość motywów poruszanych przez Grynberga w późniejszych utworach. Duży rozgłos zyskał on także swoją książką pt. *Żydowska wojna* (1965).

Przykłady tego retrospektywnego oglądu można by mnożyć, ale czas na kilka konkluzji: wspólną cechą, wspomnianych utworów jest wysoki poziom beletry-

zacji i literackości. Wszystkie pochodzą one z okresu PRL-u i znamienne, że bardzo często reprezentują ujęcie demityzujące i niebohaterskie. Ich powstanie było możliwe nie tylko dzięki twórczości wybitnych prozaików pochodzenia żydowskiego, lecz było związane także z bardzo sprzyjającymi warunkami – mimo ograniczeń cenzuralnych – uprawiania literatury o tematyce wojenno-okupacyjnej. Aż do 1989 roku nie można było wprawdzie jawnie pisać o łagrach stalinowskich i nawet wnikliwa analiza faszystowskich obozów jako „państwa totalitarnego w probówce” napotykała sprzeciw cenzury, nie można jednak tego okresu porównywać z węgierskim stanem „schizofrenii”. W literaturze węgierskiej aż do zmian ustrojowych temat drugiej wojny światowej w całości był praktycznie przemilczany.

Ten stan wynikał z odmiennego historycznego losu naszego narodu. Pomimo ogromnych i największych – w porównaniu do liczby ludności – strat wojennych, doświadczenia historyczne i polityczne narodu polskiego w XX wieku są zdecydowanie pozytywne i o wiele bardziej optymistyczne niż doświadczenia Węgrów. Pod koniec minionego stulecia spełniły się marzenia polskich wieszczów narodowych: Polska zmartwychwstała. (Dodajmy, że już po raz kolejny; a takiego precedensu nie zna nawet *Biblia*.) W 1918 roku Polska odzyskała niepodległość, a z ostatniej wojny wyszła po stronie zwycięzców. Węgrzy zaś po pierwszej wojnie światowej przeżyli częściowy rozbiór kraju, a następnie oczekiwali, że dzięki sojuszowi z Niemcami odzyskają utracone ziemie (Śiedmiogród, Górne Węgry, Zakarpacie). Polacy mieli wszelkie predyspozycje emocjonalno-psychiczne, by mówić i pisać o wojnie, by pozbyć się napięcia, by wypłakać swoje łzy do końca. Polacy – to nie „grzeszny”, tylko umęczony, ukrzyżowany i zmartwychwstały naród.

Podczas, gdy Polska od pierwszego do ostatniego dnia wojny walczyła w koalicji antyhitlerowskiej, synowie narodu węgierskiego zostali „prowadzeni na rzeź” na froncie wschodnim, przy boku armii niemieckiej. Z tegoż powodu Węgry były chyba jedynym krajem Europy, gdzie w okresie powojennym tak masowo represjonowano ludzi za wypełnienie obowiązku obywatelskiego w szeregach ówczesnej armii państwowej. Oficjalna w okresie powojennym koncepcja „grzesznego narodu”, do końca lat osiemdziesiątych krępowała u nas podejmowanie tematu wojny. Wyjątek stanowi dorobek nielicznych tylko pisarzy, np. Imre Kertésza, Lajosa Nagyja oraz Istvána Örkénya.

Jeżeli więc chodzi o węgierską i polską literaturę żydowską w okresie „realnego socjalizmu”, to badacz o zaawansowanych zapędach komparatystycznych w zasadzie nie bardzo ma co porównywać. Pod względem zarówno literatury wojennej w szerokim sensie, a piśmiennictwa na temat Zagłady w węższym sensie, diametralnie różnią się nasze literatury narodowe.

W latach dziewięćdziesiątych sprawa wygląda już inaczej. Po „zniesieniu” na Węgrzech teoretycznie nieistniejącej cenzury – jako urzędu – jak grzyby po deszczu zaczęły pojawiać się teksty na temat Holocaustu. Reprezentują one przeważnie literaturę faktu i na tle ogromnego dorobku należy stwierdzić, że dla tej tematyki na literaturą piękną – u nas trochę już za późno. Starsi i młodzi historycy, potomkowie

ocalających i pomordowanych starali się odtworzyć i utrwalić przede wszystkim faktograficzny zapis Zagłady. Na pierwszym miejscu należy wymienić obszerne prace zbiorowe pt. *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez* (*Dokumenty o historii prześladowania Żydów*, 1994) sponsorowane przez Węgierską Fundację Auschwitz. Poszczególne części tej pracy powstały spod pióra różnych badaczy (Ágnes Ságvári, Gábor Major, Ferenc Kanyó, János Kemény) na podstawie materiałów znajdujących się w węgierskich archiwach. Faktograficzny zapis historii Żydów utrwalają bardzo liczne teksty podejmujące temat martyrologii tego narodu na terenie konkretnych miast czy miejscowości. Do takich należy na przykład *Emlékezz! Emlékkönyv a pécs-baranyai zsidóság deportálásának 50. évfordulójára* czyli *Pamiętaj! Księga pamiątkowa z okazji 50. rocznicy deportowania Żydów z miasta Pécs i województwa Baranya* pod red. Andrása Starka i Dezső Varghi. W Bratysławie ujrzało światło dzienne *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve*, tj. *Księga pamiątkowa Żydów z Dunajskiej Stredy* Alfréda Engela (1994). Los Żydów z Siedmiogrodu podejmuje książka Dániela Löwyego *A téglagyártól a tehervonatig* (*Od cegielni do pociągu towarowego*), pozycja ta wyszła z druku w Kolozsvárze w roku 1998.

Do beletrystycznych świadectw należą między innymi następujące pozycje: *365 nap: versben irt vallomás a poklok tüzéből* (*365 dni: świadectwo z ogni piekła napisane wierszem*) Erzsébet Frank (1996) lub *Az ördög vigyorgott a lángokból* (*Z ogni diabeł szczyrzył zęby*) Andrása Júdy Garaiego (1995) lub *A bélyeges sereg* (*Armia napiętnowana*) Miklósa Gárdosa (1990). Gdybyśmy chcieli do tych utworów – i nie tylko do tych, a także licznych innych, nie wspomnianych w tym miejscu – zastosować jakieś zakorzenione w polskiej świadomości literackiej kryteria, to najbardziej pasowałby termin piśmiennictwa martyrologiczno-mitotwórczego, składającego hold nieskazitelnym ofiarom-bohaterom.

W ostatniej dekadzie minionego stulecia i zarazem tysiąclecia literatura polska znowu zaskakuje nas renesansem tematu żydowskiego. Twórczość niektórych wybitnych badaczy już na początku lat dziewięćdziesiątych zasygnalizowała zwiększone zainteresowanie tym tematem. Warto przypomnieć, że przede wszystkim zmiany polityczne rzuciły światło na sprawy nie do końca zbadane lub przemilczane; przeżyliśmy też przewartościowanie dorobku poprzedniego okresu. Zaczęto badać temat Holocaustu w dziennikach Zofii Nalkowskiej i Marii Dąbrowskiej, zaczęto mówić o Tadeuszu Borowskim i Leopoldzie Buczkowskim jako o pisarzach Zagłady. Po raz kolejny zwrócono uwagę na twórczość między innymi Henryka Grynberga, Janusza Korczaka, Adolfa Rudnickiego, Brunona Schulza i Juliana Strykowski. Także typowe zapisy dokumentalne, na przykład ocalone fragmenty dzienników i pamiętników spod pióra pisarzy nieprofesjonalnych poddawane były ponownej analizie i reinterpretacji.

Nowe spojrzenie na temat żydowski zasygnalizował 5. numer „Tekstów Drugich” z 1992 roku, w całości poświęcony poetyce żydowskości. Relacjom z getta warszawskiego poświęcił obszerną pracę monograficzną pt. *Tekst wobec Zagłady* Jacek Leociak. Nowe badania potwierdzają obecność, żywotność i polemikę nurtu

mityzującego i demityzującego także w piśmiennictwie na temat Holocaustu. Tylko, że ta polemika na szczęście nie jest już obciążona względami aktualnej polityki i polityki kulturalnej.

Owoc wieloletnich badań tego tematu został podsumowany podczas międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Badań Literackich PAN oraz Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie w roku 1999. Podsumowanie to stało się jednak bodźcem do dalszej dyskusji i niekończącego się dialogu. Wciąż jeszcze trwa dyskusja wokół dwóch przeciwstawnych stanowisk na temat Zagłady. Z jednej strony podkreśla się absolutną wyjątkowość Holocaustu i absolutną niemożność przedstawienia go środkami literackimi, z drugiej zaś strony podejmowane są próby ocalenia pamięci i człowieczeństwa przy pomocy słowa pisanego. Nie rezygnując z poznawczych i estetycznych funkcji nawet tego typu piśmiennictwa, polscy pisarze i badacze szukają odpowiedzi na pytanie, które można zadać w bardzo prosty sposób: co literatura potrafiła zrobić z Holocaustem? Zdaje się, iż literaturę polską stać było na bardzo wiele. Zwolennicy magii słowa twierdzą, iż możliwe jest pisanie o nim używając zakorzenionych form narracji. Wspólną cechą przeciwstawnych koncepcji jest jednak permanentny niepokój i denerwująca sugestia: zło jest w nas, więc Holocaust nie jest „wypadkiem historii przy pracy”, tylko logiczną konsekwencją systemów totalitarnych.

Literatura węgierska na temat Zagłady – jak wspomniałem – charakteryzuje się zdecydowaną przewagą spojrzenia martyrologiczno-mitotwórczego. Po okresie przemilczania chce opowiedzieć „całą prawdę” i zgodnie z góry ustalonym kanonem fatum odwołuje się do zakorzenionej aksjologii, do odwiecznego pojęcia dobra i zła, które to pojęcia po „epoce pieców” zostały jednak przewartościowane i zwrócono uwagę – zwłaszcza w literaturze polskiej – na ich względność. Dorobek węgierskiej literatury żydowskiej stawia wprawdzie piękne pomniki ofiarom, lecz w małym stopniu zwraca uwagę na „zarażenie śmiercią”, na przejmowanie przez ofiary cech kata, na to, że w ekstremalnych warunkach wszyscy tracą człowieczeństwo. Właśnie dlatego polskie piśmiennictwo na temat Zagłady, poruszające najcięższe dylematy moralne, w większym stopniu niż nasza literatura odpowiada na pytanie: kim jest – lub – kim może stać się człowiek. Bo piśmiennictwo węgierskie wciąż jeszcze nie dojrzało pod tym względem, że temat żydowski uważany jest za temat tabu. W tym sensie na pewno, że każdy, kto ośmiela się oderwać od kanonu martyrologicznego niemalże automatycznie obciążony jest winą antysemityzmu. Na tle bolesnych doświadczeń tego narodu i ilości ofiar samo to piśmiennictwo nie pozwala mówić o Żydach, jako o ludziach, którzy się różnią i wśród których są dobrzy i podli. Taki stan rzeczy przypomina polemikę wokół esej Grynberga, wydanej w Berlinie w roku 1984 *Prawdy nieartystycznej*. W tym utworze motto *Medalionów* Zofii Nałkowskiej „ludzie ludziom zgotowali ten los” autor podał w postaci trawestowanej: „ludzie Żydom zgotowali ten los”. Dla naukowej analizy Holocaustu literatura węgierska jest – niestety – w mniejszym stopniu przydatna, niż polska.

NÉMETH T. ENIKŐ

Chomsky és Saussure nézeteinek néhány különbsége és hasonlósága

1. Bevezetés

A tanulmány címében a *különbség-hasonlóság* párral a nyelvtudomány történetében arra az ókorról jelen levő vitára szándékoztam utalni, amelyben a nyelv-tudósok, nyelvészek arra a kérdésre keresik a választ, hogy a nyelvben a különbségek vagy az azonosságok (hasonlóságok) uralkodnak. Nem meglepő tehát, hogy a *különbség-azonosság* páros egyike a saussure-i dichotómiáknak. A kettő közül Saussure a különbségeket tartja fontosabbnak a nyelvekben. Chomskynál és a generatív nyelvészet kutatási keretében a különbségek és azonosságok (vö. pl. az univerzális grammatikával kapcsolatos kutatások) egyaránt fontos szerephez jutnak. A *különbség-azonosság (hasonlóság)* párost a nyelvtudomány történetét feldolgozó diszciplínában is gyümölcsözően lehet alkalmazni, megmutatható a segítségével, hogy a nyelvtudomány fejlődésében az egyes korszakok, iskolák, irányzatok, nyelvészek nézetei részben azonosak korábbi elképzelésekkel, részben pedig azoktól különbözően újat hoznak, kiindulópontul szolgálva további, újabb megközelítések számára.

A XX. század két legnagyobb hatású nyelvészének, Ferdinand de Saussure-nak, a strukturalizmus megalapozójának és Noam Chomskynak, a generatív nyelvészet elindítójának a nézeteit a nyelvtudományba bevezetést nyújtó egyetemi, főiskolai kurzusok, illetve egyes tudománytörténeti munkák (l. pl. Koerner 1973, Telegdi 1977, Máté 1998) – a *nyelv és beszéd (langue és parole)*, valamint a *kompetencia és performancia* páros hasonlóságát kiemelve, néha azonosságát hirdetve – rokonítják. A Chomsky-féle *kompetencia-performancia* megkülönböztetés első pillantásra valóban emlékeztet a saussure-i *nyelv-beszéd* dichotómiára, de mégsem azonosítható azzal. A XX. század legtöbbet idézett nyelvészének, Noam Chomskynak¹ és a modern nyelvtudomány megteremtőjének tekintett Ferdinand de Saussure-nak a nyelvről (és a kompetenciáról), a nyelvhasználatról, a grammatikáról és a nyelvtudomány feladatairól alkotott nézetei több ponton ugyanis jelentősen eltérnek egymástól. Ebben a dolgozatban sorra veszem az említett négy kérdéskört, összevetem Saussure-nak és Chomskynak az egyes kérdéskörökkel kapcsolatos véleményét, definícióit, illetve rámutatok a kettejük rendszere, elmélete közötti különbségekre és azonosságokra (hasonlóságokra).

---

¹ Noam Chomsky nemcsak a legtöbbet hivatkozott nyelvész, hanem nyolcadik a világon legtöbbet idézettek között egy 1992-ben végzett vizsgálat tanúsága alapján (Barsky 1997). Az első tíz listája a következő: Marx, Lenin, Shakespeare, Arisztotelész, a Biblia, Platón, Freud, Chomsky, Hegel, Cicero.

2. Nyelv és kompetencia

Saussure (1967: 26–35) a nyelvet (*langue*) – és a beszédet (*parole*) – a nyelvezet (*langage*), illetve a beszélő képesség (*faculté du langage*) fogalmából kiindulva jellemzi.² A *langage* terminus értelmezése, illetve a *langage* és a nyelv, valamint a nyelv és a beszéd különbségének szabatos megfogalmazása az egyik legnehezebb kérdése a Saussure-filológiának, amelynek részben az az oka, hogy e hármas megkülönböztetés értelmezésének kialakulása több mint húsz éven keresztül, az 1891-ben tartott genfi egyetemi előadásától kezdve 1913-ban bekövetkezett haláláig követhető nyomon Saussure pályáján. Koerner (1973) részletesen elemzi a *langage*, a nyelv és a beszéd fogalmának alakulását és bemutatja, hogyan jutott el Saussure a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* című kötetben közzétett értelmezéshez. A Saussure előadásai alapján írt kötet magyar fordításában a *langage*-ről ez olvasható (Saussure 1967: 27): „Egészében a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik; az emberi jelenségek egyik kategóriájába sem lehet beosztani, mert nem tudjuk: hogyan lehet ennek egységét kielemezni.”

A nyelvet Saussure jelek rendszereként határozza meg, amely a sokoldalú és heterogén beszélő képesség, a *langage* társadalmi terméke. A nyelv tehát társadalmi jelenség Saussure felfogásában. Whitneyre hivatkozva, Saussure a nyelvet konvencionális jelek összességének tartja, olyan homogén rendszernek, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a beszélő képességnek a használata az egyéneknél lehetővé váljék. A nyelv ugyanakkor nem önálló egységek, jelek összessége, hanem egymással kölcsönösen összefüggő – lexikális, grammatikai, fonológiai – elemek rendszere, olyan forma, amely nem tartalmaz utalást sem a hang, sem a gondolat szubsztanciáira.

Telegdi (1977: 48) szerint a *langage* Saussure rendszerében a kommunikáció sajátos módját jelenti, az emberi nyelveket általában, a nyelv pedig azokat a formákat, amelyekben a kommunikációnak ez a módja megvalósul, azaz az egyes nyelveket. Bár kétségtelenül nem helytálló Telegdi megfogalmazásában a kommunikáció és a *langage* azonosítása,³ mégis kiolvasható belőle a *langage* és a nyelv közötti különbség: a *langage* az a képesség, amelynek révén a nyelvet – például kommunikációban, saussure-i terminológiával beszédben – használni tudjuk, a nyelv pedig az a forma, amely eszközül szolgál a *langage* konkrét megnyilvánulása számára. A *langage*

---

² A továbbiakban a *langue* és a *parole* terminusok magyar fordítását (*nyelv* és *beszéd*) használom, a *langage* műszó esetében viszont megtartom az eredeti francia terminust, a *langage nyelvezet*-ként való fordítását nem tartom szerencsésnek. A *langage* és a *faculté du langage* terminusokat Saussure többé-kevésbé szinonimákként használja.

³ A kommunikáció a *langage*-nak, a beszélő képességnek csak egyik lehetséges, bár kétségtelenül leggyakoribb megnyilvánulási módja. A nyelvhasználat egyéb megnyilvánulási módjaira l. Németh T. 1996: 8–10.

tulajdonképpen nem más, mint a nyelvhasználati képesség, vagyis a nyelvtudás használatának képessége, amelyet Chomsky (1977) pragmatikai kompetenciának nevez.

Chomsky (1964) elutasítja Saussure statikus nyelvfelfogását, nevezetesen azt, hogy a nyelv csupán jelek rendszerezett összessége: szójellegű elemek, állandósult fordulatok és bizonyos korlátozott számú szerkezettypus készlete. Chomsky ezzel szemben a nyelv meghatározásánál az anyanyelvi beszélők kreativitásából indul ki. Az anyanyelvi beszélők anyanyelvük elsajátítása után nyelvi képességeikre támaszkodva végtelen számú új mondatot képesek létrehozni, illetve korábban még soha nem hallott mondatokat megérteni, feldolgozni. Chomsky (1957: 13) szerint a nyelv véges számú szabályokkal véges számú elemekből létrehozott végtelen számosságú mondatalmaz. A mondatalkotás szabályai és a mondatalkotás folyamata Chomsky nézetétől különbözően Saussure (1967: 157–158) rendszerében a beszédhez tartoznak, a nyelvi egységek és szerkezetek (szintagmák) kombinációinak szabadságát Saussure a beszéd sajátosságaként kezeli. Chomsky (1964) – többek között – éppen azért kritizálja Saussure rendszerét, mert az nem tud megbirkózni a mondatalkotás rekurzív folyamataival és a mondatalkotást a beszédhez tartozó szabad és szándékos teremtésnek, nem pedig szisztematikus szabályok működésének tulajdonítja. A saussure-i *nyelv*–*beszéd* megkülönböztetésbe nem fér bele a szabályok irányította kreativitás.

Chomsky a nyelv fentebbi definíciójával tulajdonképpen visszatér a humboldti nyelvfelfogáshoz. Humboldt (1985: 80–95) szerint a nyelvet nem annyira produktumnak (ergonnak), mint inkább tevékenységnek (energeiának) kell tekinteni. A nyelv tevékenységi jellegének megnevezésére Humboldt a *nyelvi forma* terminust vezeti be, amelyen a nyelvalkotás módszerét érti, vagyis azoknak a törvényszerűségeknek, szabályoknak az összességét, amelyek alapján egy nyelvközösség állandóan és folyamatosan létrehozza anyanyelvét. Chomsky tehát, amikor az anyanyelvi beszélők nyelvi képességeinek modellálását kívánja megvalósítani, a humboldti nyelvi formát akarja megragadni. (Chomsky és Humboldt nézeteinek rokonságára l. pl. Chomsky 1964: 16–25, Telegi 1968: 306–308, Telegi 1985).

Chomsky (1986) az emberi, természetes nyelveket ún. belső nyelveknek (internalized language)⁴ tartja, a *belső* megnevezéssel utalva arra, hogy a természetes nyelvek az azokat anyanyelvként elsajátított személyek elméjének részét képezik. A nyelvtudás, azaz a grammatikai kompetencia az emberi elme egyik modulja, egy kognitív rendszer. A belső nyelv fogalmát Chomsky (1986: 19–21) szembeállítja a strukturalista és deskriptív nyelvészet nyelvfelfogásával, amely a természetes nyelveket az emberi elmétől független entitásokként, ún. külső nyelvekként (externalized language) vizsgálta. A strukturalizmus megalapozójaként ismert Saussure álláspontja a kérdésben azonban nem a strukturalisták véleményéhez hasonló, hanem Chomskyéhoz. Saussure ugyanis a nyelv ontológiai státuszát illetően Chomskyéval azonos álláspontot képvisel. Saussure (1967: 37) szerint a nyelv pszichikai entitás, amely az

---

⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a nyelv Humboldt, majd az újgrammatikus iskola számára is belső nyelv (innere Sprache), pszichikai entitás volt.

agyban van, sőt a nyelv a társadalomban is úgy él, „mint a valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, amelynek azonos példányaait szétosztották az egyének között”. Chomsky (1988: 3) a nyelvtudomány fő kérdéseinek számbavételekor ugyanerről gondolkodik, nemcsak a grammatikai kompetenciának, az emberi elme egyik moduljának a mibenlétét kutatja, hanem a nyelvtudás fizikai implementációját, agyi alapját is vizsgálándónak jelöli ki.

3. A nyelvhasználat kérdésköre: a saussure-i beszéd, a Chomsky-féle performancia és pragmatikai kompetencia

Ahogy a saussure-i nyelv fogalmával nem azonosíthatjuk Chomsky nyelvről, grammatikai kompetenciáról vallott elképzelését, a saussure-i beszéddel sem azonos a Chomsky-féle performancia. Saussure (1967: 31, 37–38) a beszéd alatt tulajdonképpen a szóbeli verbális kommunikációt érti, amelytől megkülönbözteti az írást.⁵ Chomsky (1965: 4) a kompetenciával a nyelvtudás konkrét szituációkban való aktuális használatát, a performanciát állítja szembe. A performancia leírásánál nem elegendő nyelvi tényezőket figyelembe venni, hanem nyelven kívüliekre is tekintettel kell lenni. Fontos szerepet játszanak a nyelvhasználókra, háttérismereteikre, a nyelvhasználat körülményeire, céljaira vonatkozó információk csakúgy, mint az emberi elme kognitív struktúrájában levő emlékezeti korlátozások, percepciók kötöttségek stb. (Németh T. 1996: 6). A performancia egyes konkrét megnyilvánulásai mindezen tényezők együttműködése révén jönnek létre. A természetes nyelvek konkrét szituációkban való használatának egyik tipikus, de nem kizárólagos formája a kommunikatív használat. A természetes nyelveket ugyanis nemcsak kommunikatív interakciókban használjuk. Chomsky maga a természetes nyelvek fő funkciójának nem is a kommunikatív használatot tartja, hanem a kognitívot.⁶ A nyelv expresszív és kognitív használata (vö. pl. Nida 1990: 37–38), a hangosan való gondolkodás (pl. monológokban), a nyelvnek ún. külső memóriaként való használata (például jegyzeteléskor), a nyelv használata az emlékezés során, játékokban, álmodozásokban, álmokban, pszicholingvisztikai kísérletekben (vö. pl. Bierwisch 1983: 21) mind-mind a performancia megnyilvánulásai. Következésképpen a Chomsky-féle performancia fogalmába nemcsak a nyelv verbális kommunikációban való használata, hanem az összes lehetséges nyelvhasználati forma konkrét megnyilvánulása beletartozik. A saussure-i beszéd, azaz a szóbeli verbális kommunikáció tehát a performanciának csak az egyik esete.

Chomsky (1977) továbbgondolja – jórészt a nyelvtudományban az 1960-as években elkezdődött pragmatikai fordulat hatására – a *kompetencia–performancia* distinkciót. A nyelvelsajátítás kutatásának területén elért eredményeket is figyelembe véve Chomsky (1977: 3) azt állítja, hogy a gyermek, amikor elsajátította anyanyel-

---

⁵ A beszéd és az írás különbségeit, valamint az írásnak a beszédre gyakorolt hatását Saussure (1967: 43–57) részletesen taglalja, ez a kérdéskör azonban kívül esik jelen dolgozat érdeklődési területén.

⁶ Erről szól a híres Chomsky–Searle vita.

vét, már használni is tudja. A nyelvelsajátítás folyamatának végére a gyermek egy olyan kognitív állapotot ér el, amelynek két fő komponense van: a grammatikai és a pragmatikai kompetencia. A grammatikai kompetencia⁷ – ahogy fentebb láttuk – az anyanyelv ismeretének képességét, a nyelvtudást jelenti, a pragmatikai kompetencia pedig a nyelvtudás bizonyos általános emberi célok (kommunikálás, gondolkodás, a nyelv „külső memóriaként” való használása jegyzeteléskor stb.) elérésére való használatának a képességét jelenti. A pragmatikai kompetencia feltételezi az anyanyelv ismeretét és összehangolja, vezérli a nyelvtudásnak más nyelven kívüli tudásrendszerekkel (pl. szociális-interakciós rendszer), percepciók mechanizmusokkal, emlékezeti és szándékossági tényezőkkel stb. való együttműködését a nyelvhasználati célok elérése érdekében.⁸ A pragmatikai kompetencia – szemben a grammatikai kompetenciával – nyelven kívüli tényezőket is magában foglalva heterogén természetű. Ahogy a 2. fejezetben már utaltam rá, a pragmatikai kompetencia a saussure-i langage-zsal rokonítható.

4. A grammatika feladata

Nemcsak a nyelv, hanem a grammatika vonatkozásában is vannak különbségek Chomsky és Saussure nézetei között. Saussure (1967: 168), a nyelvet jelrendszernek tekintve, a grammatika feladatául a jelrendszer elemeinek és a köztük levő viszonyoknak a feltárását tűzi ki. A grammatikát Saussure a nyelv szinkrón leírásához rendeli. A grammatika mindig egy nyelvéllapotot ír le, mivel pedig egyetlen rendszer sem tartozhat több korszakhoz, ezért Saussure szerint történeti grammatika nincs. Saussure (1967: 169–170) a hagyományos grammatikát két szempontból is kritizálja. Egyrészt, túl szűknek tartja a hatókörét. Mivel a *grammatikai* jelző nemcsak szinkronikust, hanem jelentéssel bíró is jelent Saussure rendszerében, a grammatikába nemcsak a morfológia és a szintaxis tartozik bele – mint hagyományosan –, hanem a szótan, azaz a lexikológia is. Másrészt, Saussure vitatja a grammatika hagyományos osztályainak létjogosultságát, mert azok semmilyen természetes különbségnek nem felelnek meg, sőt logikai kapcsolat sem köti össze azokat. A grammatikában alakok és funkciók kölcsönösen függnek egymástól, ezeket a függőségeket az asszociatív és a szintagmatikus viszonyok mentén lehet megragadni. Mindezeket figyelembe véve, a grammatika hagyományos osztályai közül Saussure (1967: 169) kétségbe vonja a morfológia önálló létének szükségességét: „A morfológiának – nyelvészeti tekintetben – nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintaxistól független diszciplína.” E tekintetben Saussure véleményével megegyezik Chomsky és a generatív nyelvtan álláspontja, a generatív grammatikáknak nincs is önálló morfológiai komponensük. Saussure arra is felhívja a figyelmet, hogy a lexi-

---

⁷ Chomsky 1977-es munkája előtt a *grammatikai* jelző nélkül használta a *kompetencia* terminus technicust a nyelvtudás jelölésére.

⁸ A pragmatikai kompetencia nyilvánvalóan különbözik a grammatikai kompetenciától és a performanciától.

kológia és a szintaxis között szoros kapcsolat van, a funkció szempontjából egy lexikológiai tény megegyezhet egy szintaktikai ténnyel. Ugyanis minden olyan szó, amely nem egyszerű és oszthatatlan egység, lényegét tekintve nem különbözik egy mondatrésztől, továbbá az őt alkotó részek ugyanazon alapelveknek megfelelően működnek, mint a szócsoporthoz egységei. E gondolatot továbbvezetve Saussure (1967: 170) természetesnek tartja, hogy a morfológia, a szintaxis és a lexikológia egymásba fonódik, közöttük semmiféle eleve adott határ nem lehet.⁹ E téren Saussure és a generatív nyelvtan korai állapota között jelentős különbség mutatkozik. Chomsky (vö. pl. Chomsky 1957, 1965) eleinte határozottan, élesen elkülöníti egymástól a grammatika komponenseit, vezető szerepet és teljes autonómiát adva a szintaktikai komponensnek. Itt kell megjegyezni, hogy a szintaxis (szintaktika) Saussure elképzelésében csak a szintagmák létrejöttével foglalkozik, és nem feladata a mondatalkotás vizsgálata. Mint fentebb a 2. részben már utaltam rá, Saussure a mondatalkotást a nyelvtől élesen elhatárolt beszéd- és egyéni jelenségnek tartja. A mondatalkotást, illetve a mondatmegértést irányító szabályok következőképpen nem tartozhatnak a nyelvhez, és a grammatikán is kívül rekednek.¹⁰ A nyelv, illetve a grammatika semmiféle útmutatást nem ad a mondatalkotásra, valamint a beszédre vonatkozóan. Részben ez az oka annak, hogy a nyelv és a beszéd közötti kapcsolat Saussure gondolatai jegyében csak nehezen tárható fel. Ugyanakkor Saussure (1967: 158) felismeri, hogy „a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény (amelynek a kollektív használat a jellemzője) és a beszéd tény között (amely az egyéni szabadságtól függ)”.

Chomsky a nyelvet végtelen számosságú, szabályok irányította mondatok halmazaként definiálja, és grammatikájával, az adott nyelv elméleteként, az anyanyelvi beszélők grammatikai kompetenciáját, azaz e mondatalmaz előállításának és megértésének képességét kívánja modellálni. A nyelvtannak mint elméletnek a belső szerveződésére vonatkozó elképzelését Chomsky munkássága során többször is módosította, változtatta, de az alapelvek mindvégig változatlanok maradtak (Pléh 1995). Maga a *grammatika* terminus több értelemben használatos. Egyfelől egy implicit modell, az anyanyelvi beszélők által a nyelvelsajátítás során/után kialakított mentális nyelvtan, másfelől a nyelvészek által konstruált explicit elmélet, amely az anyanyelvi beszélők fejében levő mentális nyelvtant hivatott modellálni. A 2. fejezetben utaltam rá, hogy Chomsky a nyelvet belső nyelvnek tartja, a grammatika tehát szükségszerűen e belső nyelv elmélete kell, hogy legyen. A pszichológiai realitás kérdése következőképpen kulcsfontosságú szempont a generatív nyelvtanokban.

A *grammatika* terminusnak, az *univerzális* jelzővel ellátottan – *univerzális grammatika* – az 1970-es évektől (vö. Chomsky 1985: 123–129) van egy harmadik jelentése is. Az univerzális grammatika nem egy konkrét nyelv elmélete, hanem nyelv-

⁹ Vallja ezt Saussure annak ellenére, hogy a nyelvi sikokat meglehetősen szigorúan elkülöníti egymástól.

¹⁰ Saussure tulajdonképpen konkrétan nem is beszél a mondatalkotás szabályairól.

vek elmélete, a nyelvi képesség kezdeti állapotának az elmélete, amely meghatározza a lehetséges természetes nyelvek osztályát, és vezérli a nyelvelsajátítás folyamatát (Chomsky 1995: 165–172).

A grammatika mint egy konkrét nyelv elmélete nem egyszerűen eszközt jelent a nyelvi adatok kezelésére, hanem formális modellt, amely levezetési, szerkezetalkotó szabályokat tartalmaz mondatok létrehozására és elemzésére. A nyelvtan nem leírja – mint Saussure-nél és a strukturalizmusban –, hanem magyarázza a nyelvet. A nyelvtan központi komponense kezdetektől fogva a pusztán formai, autonóm szintaktikai komponens, amely szabályainak rekurzívításával biztosítja a nyelv kreativitását, és amelynek a kimenetéhez csatlakoznak – az 1960-as évektől (vö. Chomsky 1965) – a szerkezeteket interpretáló fonológiai és szemantikai komponensek. Mint fentebb láttuk, Saussure elképzelése szerint a mondatok nem tartoznak a nyelvhez, és a nyelvtannak sincsen a mondatok létrehozására, illetve elemzésére vonatkozó komponense, a nyelv és a beszéd kapcsolata nem nagyon ragadható meg. Chomsky a nyelv tudásával a performanciát állítja szembe, és erősen hangsúlyozza a közöttük levő kapcsolatot, mivel a performancia vizsgálata Chomsky szerint elképzelhetetlen a grammatikai kompetencia ismerete nélkül.

5. A nyelvtudomány kérdései

Az előző három fejezetben láthattuk, hogy az azonosságok mellett milyen fő különbségek vannak Saussure és Chomsky nyelvről, nyelvhasználatról, grammatikáról vallott nézeteiben. A fentiek alapján természetesen vehető, hogy a nyelvtudomány feladatait is részben eltérő módon jelöli ki a két tudós.

Saussure (1967: 23–24) a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* c. kötet első fejezetében a nyelvtudomány feladatait rendkívül széles körűnek vázolja. A nyelvtudomány feladata, egyrészt, elkészíteni valamennyi elérhető nyelv leírását és történetét, másrészt, kikutatni azokat az erőket, amelyek minden nyelvben állandóan és egyetemesen hatnak, és, harmadrészt, elhatárolni és meghatározni önmagát. A szorosabb értelemben vett nyelvtudomány, a más tudományoktól elhatárolt, ún. önálló nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya azonban a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* végére már szigorúan a nyelv, önmagában és önmagáért vizsgálva (Saussure 1967: 286). A kezdeti széles körű feladatkijelölést több dichotómia bevezetésével szűkíti Saussure. Először, a nyelv és beszéd megkülönböztetéséhez kapcsolódóan, a nyelv nyelvészetéről és a beszéd nyelvészetéről beszél, az igazi nyelvtudományba azonban csak a forma, azaz a nyelv nyelvészetét foglalja be. Másodszor, szinkrónia és diakrónia ellentétét hirdetve, az igazi nyelvtudomány – ahogy a 4. részben már utaltam rá – csakis szinkronikus lehet. Harmadszor, a külső nyelvészetet – a nyelvnek a nyelven kívüli területekkel való érintkezéséből adódó kérdések vizsgálatát – és a belső nyelvészetet – magára a nyelvi rendszerre vonatkozó ismeretek feltárását – elhatárolva egymástól, a belső nyelvészetet tartja Saussure az igazi nyelvtudománynak. A nyelvtudomány feladata tehát a beszéd vizsgálatának, a diakróniának, vala-

mint a nyelv nyelven kívüli valósággal való érintkezésének a kizárásával leszűkül a nyelvnek mint független formának a tanulmányozására.

Chomsky (1988: 3) az alábbi kérdéseket tartja a nyelvtudomány számára megválaszolandónak. Először, mi alkotja egy nyelv tudását? E kérdés arra keresi a választ, hogy milyen meghatározó strukturális tulajdonságokkal rendelkeznek a belső nyelvek, és hogyan lehet ezekről explicit grammatikák felállításával számot adni (vö. 2. és 4. fejezet). Másodszor, hogyan sajátítjuk el a nyelvet egy velünk született, biológiailag beépített univerzális grammatika (vö. 4. rész) elveinek és a konkrét nyelvi tapasztalatoknak az egymásra hatása eredményeképpen? Harmadszor, miben áll a nyelvhasználat képessége, illetve hogyan használjuk a már elsajátított nyelvtudást (vö. 3. rész)? És negyedszer, mi a fizikai implementációja, azaz agyi alapja a nyelvtudásnak és ezen tudás használatának?¹¹ A Chomsky által feltett négy kérdés a szinkrón, elméleti nyelvtudomány érdeklődési területére esik. A nyelv történeti kérdéseivel – valamint alkalmazott nyelvészeti problémákkal – ugyanúgy, ahogy Saussure nem, Chomsky sem foglalkozik.

Összevetve Saussure-nek és Chomskynak a nyelvtudomány feladataira vonatkozó elképzeléseit, a hasonlóságok – szinkrón szempont, a forma vizsgálata, a belső nyelv vizsgálata, szerkezetközpontúság stb. – elismerése mellett megállapítható, hogy míg Saussure az igazi nyelvtudomány tárgyának a nyelvet önmagában és önmagáért tekinti, addig Chomsky a nyelvelsajátítás kérdéseit, és a Saussure-nél a külső nyelvészethez tartozó, a nyelvnek a nyelven kívüli területekkel (pl. a nyelvhasználat tényezőivel, az agyi alapokkal) való kapcsolatait is vizsgálandónak itéli.

6. Összegzés

E dolgozatban megpróbáltam röviden felvázolni Ferdinand de Saussure-nek és Noam Chomskynak a nyelvről, a nyelvhasználatról, a grammatikáról és a nyelvtudomány feladatairól vallott nézeteit, megmutatva a kettejük rendszerében, elméletében fellelhető fő különbségeket és az azonosságokat. Az anyag feldolgozása és a cikk megírása során egyaránt arra az elvre szándékoztam támaszkodni, amelyet H. Tóth Imre professzor úrtól általános nyelvészet szakos hallgatóként *A nyelvtudomány története* című egyetemi kurzuson 1986-ban hallottam, illetve amelyet a Tanár Úr tudománytörténeti jegyzete alcímével – *Csomópontok és átvezető szálak* – is jelezni kívánt (H. Tóth 1996): a nyelvtudomány történetének vizsgálata során az egyik legfontosabb feladat a nyelvtudomány sajátos „önmozgásának” a feltárása, a felhalmozódott nyelvi anyag, a vizsgálati módszerek és az elméleti megállapítások egységes figyelembe vétele által. Ha ezen elvet jelen dolgozatban nem sikerült volna következetesen alkalmazni, akkor az nem a tanár, hanem a tanítvány hibája.

---

¹¹ Az első három kérdést Chomsky 1986-ban kiadott könyvében fogalmazta meg és tárgyalta részletesen, a nyelvtudomány negyedik fő kérdését 1988-ban tette a másik három mellé.

IRODALOM

- Barsky, R. F. 1997, *Noam Chomsky. A life of dissent*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Bierwisch, M. 1983, Major aspects of the psychology of language. In: Bierwisch, M., *Essays in the psychology of language*. Berlin: ZISW, 1–39. (Linguistische Studien, A 114.)
- Chomsky, N. 1957, *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. 1964, *Current issues in linguistic theory*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. 1965, *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Chomsky, N. 1977, *Essays on form and interpretation*. Amsterdam: Elsevier North Holland.
- Chomsky, N. 1985, *Generatív grammatika (Beszélgetések Mitsou Ronat-val)*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Chomsky, N. 1986, *Knowledge of language: its nature, origin and use*. New York: Praeger.
- Chomsky, N. 1988, *Language and problems of knowledge. The Managua lectures*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Chomsky, N. 1995, A minimalist program for linguistic theory. In: Chomsky, N., *The minimalist program*. Cambridge, MA: The MIT Press, 167–217.
- Humboldt, Wilhelm von 1985, *Válogatott írásai*. Fordította: Rajnai László. [Budapest:] Európa Könyvkiadó.
- Koerner, E. F. 1973, *Ferdinand de Saussure. Origin and development of his linguistic thought in western studies of language. A contribution to the history and theory of linguistics*. Braunschweig: Vieweg. (Schriften zur Linguistik 7.)
- Máté Jakab 1998, *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh T. Enikő 1996, *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések 142.)
- Nida, E. 1990, The role of rhetoric in verbal communication. *Language and Communication* 10, 37–46.
- Pléh Csaba 1995, A mindig időszertű szellemi forradalmár: Chomsky. In: Chomsky, N., *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris–Századvég, 265–273.
- Saussure, Ferdinand de 1967, *Bevezetés az általános nyelvészethez*. Közzétette: Ch. Bally, A. Sechehaye A. Riedlingernnek közreműködésével. Fordította: B. Lőrinczy Éva. Budapest: Gondolat.
- Telegdi Zsigmond 1968, Noam Chomsky. Bevezetés. In: Telegdi Zsigmond (szerk.), *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó, 303–308.
- Telegdi Zsigmond 1977, *Bevezetés az általános nyelvészethez*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Telegdi Zsigmond 1985, Utószó. In: Humboldt, Wilhelm von, *Válogatott írásai*. [Budapest:] Európa Könyvkiadó, 305–370.
- H. Tóth Imre 1996, *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak*. Szombathely: Savaria University Press.

СВЕТЛИНА НИКОЛОВА

Le problème de l'identification des citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride

L'oeuvre de St. Clément d'Ochride est étroitement liée au texte des Saintes Ecritures. Basée sur l'esprit traditionnel de la littérature byzantine homilétique, elle contient plusieurs citations, exactes et approximatives, puisées dans les livres bibliques, ainsi que des reminiscences des Saintes Ecritures. On y trouve toute une série de notions, d'image et d'expressions, empruntées à la Bible. Enfin, il y a chez lui des oeuvres, entièrement construites d'après des textes bibliques (par exemples l'éloge du prophète Elie, écrit d'après les chapitres 17, 18 et 19 du Troisième (Premier) livre des Rois et d'après le premier et le deuxième chapitre s du Quatrième (Deuxième) livre des Rois).

Or, malgré l'énorme importance du texte biblique pour l'oeuvre de St. Clément, jusqu'à présent il n'y a aucune publication scientifique, consacrée spécialement à l'analyse de tous les aspects des rapports entre les oeuvres de St. Clément et les livres bibliques. Ces derniers temps ce problème a préoccupé brièvement par exemple le théologien bulgare Atanassie Bontchev (Св. Климент Охридски 1970), le slavisant polonais Aleksander Naumoff (Наумов 1978, Naumow 1983), le slavisant bulgare Elena Velkovska (Великовска 1982), la médiéviste italienne Alda Djambelouka-Kossova (Джамбелука-Коссова 1984, Giambelluca Kossova 1998), les linguistes bulgares Tatjana Slavova (Славова 1991) et Maria Spassova (Спасова 1996), les slavisants bulgares Krassimir Stanchev et Vasja Vélinoва (Станчев-Велинова 1991), le slavisant hongrois István Ferencz (Ференц 2001). Dans son livre, contenant des traductions des homélies de St. Clément en langue bulgare moderne, Bontchev a indiqué tous les endroits, liés à son avis au texte des livres bibliques. Al. Naumoff a cherché la place de la Bible dans la formation de la structure littéraire des oeuvres de St. Clément. A. Kossova, en appliquant la théorie du prof. Ricardo Piccio, concernant l'ainsi dite « clef thématique biblique » des oeuvres des littératures médiévales slaves, a essayé d'élucider complètement le lien entre l'Eloge de St. Cyrille et les textes bibliques, alors que E. Velkovska, se basant sur la même théorie, a analysé seulement quelques citations de cet éloge. T. Slavova a établi le rapport entre les citations bibliques des éloges de Clément d'Ochride et la première rédaction des livres du service divin écrits en vieux slave et la traduction des Parémies du Vieux Testament, résumant les publications scientifiques précédentes, traitant ce problème. M. Spassova se sert des extraits des citations bibliques de l'Eloge de Cyrille et Méthode, souvent attribuée à Clément d'Ochride, à l'occa-

sion de l'établissement de l'état d'auteur de cette oeuvre. Kr. Stanchev, V. Vélinova et I. Ferincz ont analysé les citations bibliques de Clément d'Ochride en rapport avec la composition et le style de ses éloges.

Ici je ne poserai qu'un seul des aspects de ce problème important – à savoir quels devraient être les principes selon lesquels on doit faire l'identification des citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride. J'ai choisi cette question, parce que d'habitude on la considère comme très simple et pour cette raison on la résout souvent d'une manière superficielle. Par conséquent jusqu'à présent nous ne disposons pas d'une liste sûre de toutes les citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément. On a établi seulement un fond de citations bibliques assez approximatif, utilisées par chaque chercheur suivant les buts de son travail. Ainsi les savants sont restés sans fondement solide, sur lequel on pourrait compter lors de l'interprétation des liaisons directes des oeuvres de St. Clément avec les livres bibliques, rapports ayant aussi une valeur plus vaste à l'égard de l'étude des textes bibliques eux-mêmes. En plus, d'habitude, les critères, d'après lesquels on indique des citations bibliques sont extrêmement larges. On traite de citations non seulement les expressions, qui reprennent exactement le texte biblique, mais aussi tous les mots, présents dans les livres bibliques, sans tenir compte de la signification du contexte.

Evidemment, l'identification des citations exactes, qui contiennent des extraits plus longs du texte biblique et qui sont accompagnées parfois d'une indication directe de leur source n'est pas difficile. J'avancerai seulement un exemple de l'Eloge de St. Cyrille. Il y a une correspondance à la lettre entre l'expression *ѡкоже рече Павеѡлъ апѡлъ : Ѣдиномѡу же комѡѡ нѡ [дѡстъ сѡ] вѡтъ по мѣрѣ дарованна хѡа*¹ et le texte du verset sept du 4ème chapitre de l'Épître aux Ephésiens : *Ѣдиномѡу же комѡѡ нѡ дѡстъ сѡ вѡтъ по мѣрѣ дарованїѡ хѡа*² (A chacun de nous cepen-

---

¹ Le texte de l'Eloge de St. Cyrille est cité d'après : Климент Охридски 1970 : 426–428.

² Etant donné que dans ce cas il s'agit de l'identification des citations et non pas des relations entre celles-ci et les textes différents des livres bibliques conservés jusqu'à nos jours, sans oublier le fait que jusqu'à présent il n'existe aucune édition critique des traductions et des rédactions les plus anciennes de l'Écriture Sainte, répandues en Bulgarie jusqu'à l'époque de Clément d'Ochride, et que la plupart de ces traductions et rédactions des livres du Vieux Testament n'étaient pas mises au jour de tout, je vais citer ici les livres bibliques d'après le texte le plus ancien connu aujourd'hui, qui est lié avec eux, à savoir : la Bible d'Ostrog de 1581 d'après son édition phototype, imprimée à Moscou-Léninegrad en 1988. Je procède de cette manière parce que les études récentes montrent nettement – que les livres bibliques y inclus tirent leur origine du premier texte slave intégral de l'Écriture Sainte – la Bible de l'archevêque Ghénadi de 1499, puisant de son côté de plus anciennes traditions manuscrites, liées encore aux traductions et aux rédactions de Cyrille et Méthode et de l'école littéraire de Preslav comme suit (pour ce qui est des textes cités dans la présente publication) : aux traductions de Cyrille et Méthode se rapportent les textes du Livre des psaumes et d'Ecclésiaste (repris sans modifications dans la Bible d'Ostrog) ; des

dant la grâce a été donnée selon la mesure du don du Christ).³ Sans doute dans ces cas le critère principal d'identification est la coïncidence littérale entre le texte de St. Clément et la traduction slave de l'endroit correspondant dans le texte biblique.

L'identification est plus compliquée dans le cas, où on cite des fragments assez courts – seulement des expressions isolées, qui le plus souvent se trouvent dans une structure sémantique commune. J'ai choisi ici aussi un exemple de l'Eloge de St. Cyrille. L'expression *иже во ма, ꙗко ѿ, любите, то и азъ възлюбѣа его и ѿбѣщаа емоу самъ и охитѣахъ си къ немъ сътвори, и вждетъ ми в снѣ, и азъ бѣ емоу къ ѿца* (Dieu a dit : « Celui qui m'aime, moi je l'aimerai aussi et je me manifesterai à lui et j'établirai chez lui ma demeure et il sera pour moi un fils et je serai pour lui un père ») correspond par son texte aux quelques livres bibliques : L'Evangile selon saint Jean, chapitre 14, verset 21 : *и҃мѣахъ заповѣди мои и сꙋблюдаа ѿ. тѣ естѣ любѣахъ ма. а любѣахъ ма възлюбленъ вждетъ отѣцъ мой. и азъ възлюблю и. і҃ ѿбѣщаа емоу самъ.* (Celui qui s'attache à mes commandements et qui les observe, celui-là m'aime : or celui qui m'aime sera aimé de mon Père et à mon tour, moi je l'aimerai et je me manifesterai à lui) ; l'Evangile selon saint Jean, chapitre 14, verset 23 : *аште кто любитъ ма. слово мое сꙋблюдетъ. і҃ отѣцъ мой възлюбитъ і҃. і҃ къ нему идеѣ. і҃ охитѣахъ оу него сътворихъ* (Si quelqu'un m'aime, il observera ma parole, et mon Père l'aimera ; nous viendrons à lui et nous établirons chez lui notre demeure) ; Le Deuxième livre des Rois (de Samuel), chapitre 7, verset 14 : *азъ бѣдѣ емъ къ ѿца, и тои бѣдѣ ми къ снѣ* (Je serai pour lui un père et il sera pour moi un fils) ; le Premier livre Paralipomenon (des Chroniques), chapitre 17, verset 13 : *Азъ бѣдѣ емъ къ ѿца и тои бѣдетъ мнѣ къ снѣ* (Je serai pour lui un père et il sera pour moi un fils) ; et l'Épître aux Hébreux, chapitre 1er, verset 5 : *Азъ бѣдѣ емъ къ оца, и тои бѣдетъ мнѣ къ снѣ* (Moi je serai pour lui un père et lui sera pour moi un fils). La comparasion des textes démontre, que St. Clément ne cite pas exactement le texte des Saintes Ecritures. Cependant même s'il n'y a pas de coïncidence complète entre

---

traductions de Cyrille et Méthode et des rédactions ou des traductions de l'école de Preslav sont tirés des textes des Livres de Rois (de Samuel) et des livres des Prophètes (également repris sans modifications par la Bible d'Ostrog) ; à la rédaction d'Aton se rapportent les textes des Actes des apôtres ; Le premier livre des Paralipomenon (des Chroniques) de la Bible de Ghénadi est traduit de la Vulgate, parfois le texte de la Bible d'Ostrog est repris sans modifications, par endroits il est révisé suivant le texte grec, mais dans mon exemple la présentation linguistique est bien évidente identique dans tous les autres textes de la Bible d'Ostrog. Le livre de la Genèse de la Bible de Ghénadi reprend le texte de la rédaction de l'école de Preslav, tandis que la Bible d'Ostrog comprend quelques lectures d'après les manuscrits de Slaves de Sud (Pour les textes de la Bible de Ghénadi et la Bible d'Ostrog voir par exemple : Острожская библия 1990, Библия 2001). L'Evangile selon saint Jean est cité d'après la première édition critique de la traduction slave : Евангелие от Иоанна 1998.

³ Le texte français de la Bible est cité d'après l'édition : Traduction 1976.

les textes, ici la liason avec les livres bibliques à travers le texte est incontestable. Donc nous pouvons considérer, que cet endroit de l'Eloge de St. Cyrille est aussi une citation, malgré les petites différences morphologiques et syntactiques dans les textes bibliques parallèles. Nous pouvons admettre que dans les cas pareils l'identification des citations bibliques doit se baser aussi sur la coïncidence, bien que partielle, avec le texte de la traduction slave des Saintes Ecritures. Comme j'ai déjà signalé dans ce cas-là le processus d'identification est beaucoup plus compliqué, parce que souvent le sens de l'oeuvre de St. Clément ne recouvre pas la sémantique du texte biblique.

L'identification des citations bibliques devient encore plus problématique, quand on cite seulement quelques mots ou même un seul, utilisés dans les livres bibliques. Dans ces exemples il est normal de se référer aussi à la traduction slave. Cependant il faut préciser, que parfois ce n'est pas suffisant pour identifier strictement le texte biblique correspondant. Il est indispensable de prendre en considération le texte grec des Saintes Ecritures pour découvrir tous les endroits, que St. Clément pourrait avoir en vue. L'usage du texte grec est nécessaire, car on traduit de manière différente des notions identiques de grec en slave dans les différents passages du texte. En plus, nous ne pouvons pas douter, que St. Clément, considéré comme traducteur des livres liturgiques byzantins, avait connu parfaitement le texte byzantin de la Bible. Naturellement, l'identité des notions, utilisées dans le texte byzantin, était pour lui tout à fait évidente, même quand elles en avaient une forme linguistique différente. Par conséquent, il aurait pu avoir en vue dans ses oeuvres tous les endroits bibliques, où l'on utilise une notion, malgré qu'elle soit traduite en slave par des notions différentes. Vu qu'aujourd'hui nous n'avons pas une idée suffisamment complète de la forme précise du texte vieux bulgare de tous les livres bibliques à la fin du IXème et au commencement du Xème siècle nous ne pouvons non plus sous-estimer la possibilité de ne pas connaître justement ces textes slaves bibliques, qui étaient utilisés par St. Clément. Voilà pourquoi au cours de l'identification de citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride il est encore plus utile de se tourner vers le texte grec. Je soutiendrai ma pensée d'un exemple – la notion « *АЗЫКА ГЖГННБА* » (la langue de ceux qui bégayent) de l'Eloge de St. Cyrille : *Η ΖΑΤΥЧЕ ОΥСТА КΛΗΚΟΜЪ ТРЪАЗЫЧНЫМЪ еретиКомЪ, иЗЫАШНѢЖ пророцЬскы ѡЗЫКА ГЖГННБА* (Et il ferma la bouche des loups trilingues hérétiques, en éclaircissant de manière prophétique la langue de ceux qui bégayent). Dans la traduction slave nous découvrons immédiatement cette notion dans le livre du prophète Esaïe, chapitre 35, verset 6 : *Тогда скопнѣтъ хромыи яко елень, и ясенъ вѣдетъ ѡЗЫКЪ ГЖГННВЫХЪ* (Alors, le boiteux bondira comme un cerf et la bouche du muet criera de joie). Mais si nous utilisons le texte de la version des « Septante », nous verrons, qu' en effet la notion de « la langue de ceux qui bégayent » existe aussi dans le texte du prophète Esaïe, chapitre 32, verset 4 : *καὶ ἡ καρδία τῶν ἀσθενούντων προσέξει τοῦ ἀκούειν καὶ αἱ γλῶσσαι αἱ φελλίζουσαι ταχὺ μαθύσονται λαλεῖν εἰρήνην* (Septuaginta 1979 : 611 ; Les gens pressés réfléchiront pour comprendre et la langue de ceux qui bégayent parlera vite et disinctement).

Dans la traduction slave ce passage est transmis de la manière suivante : и ѿрце нзнемогшѣ са воньметъ послашати и язицы нѣмвоицихъ скоро наоучѣса гл҃ти мнрѣ. Il est vrai que le verset 6 du chapitre 35 correspond de façon plus complète au contexte de la citation (καὶ τρανὴ ἔσται γλῶσσα μογιλάλων Septuaginta 1979 : 607) pourtant, ayant en vue le texte grec, contenant la même notion, il n'y a pas de doute que St. Clément a cité aussi le verset 4 du chapitre 32.

Tandis que dans l'exemple que je viens d'indiquer le contexte ne nous empêche pas d'admettre comme citations les deux extraits du livre du prophète Esaïe, parce qu'ils coïncident complètement avec la notion, utilisée par St. Clément (bien que dans l'un des exemples le contexte ne soit pas complètement identique), dans la plupart des cas d'utilisation d'un seul mot ou de quelques mots, présents dans les livres bibliques, c'est justement le contexte, qui décide s'il s'agit d'une citation ou non. Malheureusement c'est dans ce cas-là que plusieurs chercheurs se laissent diriger par les critères les moins délimités et ignorent entièrement la signification du contexte. Je proposerai un seul exemple frappant tiré de l'Eloge du prophète St. Elie. Dans l'expression и авые ѿкрѣзе въ хлебы нѣсныж и напои землѣ и прозже земла раиенне вѣсѣкого плода (Климент Охридски 1970 : 701 ; et tout de suite Dieu ouvra les cieux et arrosa la terre et de la terre germèrent beaucoup de fruits) quelques savants (Иванова-Мирчева 1966 : 252) voient la citation du Psaume 146, versets 7-8, grâce à l'usage du verbe « germer, pousser » dans les deux textes : Понте бѣи нашьме в' гвслѣ. оуѣкаюиѣме нѣо оулакы, готокаюиѣме земли дожь. прозбавюиѣме на горѣ сѣно, и траве на сѣжѣв члѣком' (Entonner pour le Seigneur l'action de grâce, jouez pour notre Dieu sur la cithare : c'est lui qui couvre les cieux de nuages, qui prépare la pluie pour la terre et fait pousser l'herbe sur les montagnes, ps. 147). Cependant dans l'éloge de St. Clément on parle nettement de la pluie abondante, envoyée par Dieu après la prière du prophète Elie et à la suite de laquelle poussent des plantes diverses de la terre. Par conséquent le verbe прозбавати (pousser, germer), utilisé par St. Clément, qui se trouve aussi dans le texte du Psaume 146, verset 8, ne peut pas être considéré comme une citation du Psautier. Ce verbe est un mot couramment employé et nous le trouvons aussi dans plusieurs autres extraits de l'Ancien et du Nouveau Testament (La Genèse 2 : 5, 9 ; Les Nombres 17 : 5, 8 ; Le Deutéronome 29 : 23 ; Le livre de Job 38 : 27 ; Les Psaumes 91 : 8 ; 103 : 14 ; Les Proverbes 11 : 30 ; Le livre de Siracide 39 : 16 ; Esaïe 41 : 4, 45 : 8, 55 : 10, 61 : 11, 66 : 14 ; Evangile selon saint Matthieu 24 : 32 ; Evangile selon saint Marc 4 : 5, 27 ; Evangile selon saint Luc 8 : 6) et rien ne lie son usage justement avec les textes bibliques. Mais ici la chose la plus importante est que le contexte de son usage dans l'éloge de St. Clément ne coïncide nullement avec le contexte des endroits indiqués dans la Bible.

Cependant dans ce cas il y a un rapport indubitable entre l'éloge du prophète Elie et quelques-uns des passages indiqués des Saintes Ecritures. Ce sont le

verset 8 du Psaume 146 déjà cité, ainsi que le verset 9 du deuxième chapitre de La Genèse (и прозаве ѿ еще ѿ земаа всако древо, красно въ видѣніе и добро въ снѣдъ – Le Seigneur Dieu fit germer du sol tout arbre d'aspect attrayant et bon à manger), les versets 5–6 du deuxième chapitre de l'Ecclésiaste (и насадихъ винограды, и сътворихъ ограды и сады. и насадихъ в нихъ древесъ всакого плода. сътворихъ ми копелн водныа, еже напоати ѿ нихъ прозавеніе древѣ – je me suis fait des jardins et des vergers, j'y ai planté toutes sortes d'arbres fruitiers, je me suis fait des bassins pour arroser de leur eau une forêt de jeunes arbres), le verset 8 du chapitre 45 d'Esaië (да са радеветъ нбо свыше и облаци да кропатъ правдо да прозавнетъ земаа, и да прорастихъ мѣть, и правдо прозавнетъ възвѣ – Cieux, de là-haut répandez comme une rosée et que les nuées fassent ruisseler la justice), le verset 10 du chapitre 55 du même livre (іакоже бо аще снидетъ дождъ и снѣгъ с нбсе, и не възвратитъ са дондеже напоитъ земаю, израститъ и прозавнетъ. и дастъ сѣма сѣющемоу, и хлѣбъ въ снѣдъ – C'est que, comme descend la pluie ou la neige, du haut des cieux, et comme elle ne retourne pas là-haut sans avoir saturé la terre, sans l'avoir fait enfanter et bourgeonner, sans avoir donné semence au semeur et nourriture à celui qui mange), le verset 8 du chapitre 17 d'Ezéchiel (ѿпрѣж саа его на поли доврѣ, и на водѣ мнозѣ напоитася тои, іако сътвориши прозавеніе и приносити плодъ, іакоже быти въ виноградъ великъ – C'est dans un champ excellent, près des grandes eaux, qu'elle avait été plantée, pour produire des rameaux, porter du fruit, pour être une vigne magnifique). Mais il est évident, qu'ici nous pouvons parler seulement de réminiscences des textes bibliques et non pas de citations pures. Sans doute l'auteur a-t-il imprunté des Saintes Ecritures l'image de la germination à la suite de l'irrigation, mais il ne cite aucun texte concret, parce qu'il n'y a pas de coïncidences ni dans la forme linguistique, ni dans le contexte de la phrase.

On peut indiquer encore plusieurs exemples pareils, mais je pense que ce n'est pas nécessaire. Il est plus important de souligner, qu'on ne doit pas confondre les citations des livres bibliques avec les réminiscences, comme on fait d'habitude à l'égard des oeuvres de St. Clément. C'est un problème crucial parce que les citations sont significatives non seulement du point de vue des connaissances de St. Clément du texte de la Bible, mais aussi pour l'analyse du texte vieux-bulgare des Saintes Ecritures à la fin du IXème siècle et au commencement du Xème siècle. Pourtant les réminiscences ont une importance seulement en ce qui concerne les problèmes de l'oeuvre de St. Clément, soit comme un indice du niveau des connaissances de l'auteur, soit pour l'interprétations de ses oeuvres. J'ai tâché de prouver à l'aide des exemples signalés qu'on peut faire la différenciation en appliquant deux principes fondamentaux pour l'identification des citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride – le principe de coïncidence des textes et le principe de coïncidence du contexte. Uniquement après avoir établi exactement les citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément au moyen de ces deux principes par rapport à toutes ses oeuvres, nous pourrions non pas seulement interpréter plus effectivement leur conte-

nu, mais aussi nous allons obtenir une source importante et sûre pour l'étude des textes slaves des Saintes Ecritures les plus anciens. Voilà pourquoi le problème de l'identification des citations bibliques dans l'oeuvre de St. Clément d'Ochride dépasse les problèmes concernant l'oeuvre de l'auteur et revêt une grande importance pour l'analyse de la vieille culture bulgare écrite en générale, ainsi qu'il gagne sa propre place parmi les questions des rapports culturels byzantino-slaves au Moyen Age.

LITTERATURE

- Giambelluca Kossova, A. 1998, Della Funzione contestuale del referente biblico: Il caso de „L'encomio per Costantino-Cirillo” di Clemente D'Ocrida. *Quaderni di lingue e letterature straniere* 19. Palermo, 179–214.
- Naumow, Al. 1983, *Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich*. Kraków, 96–121.
- Septuaginta 1979 – *Septuaginta*. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Traduction 1976 – *Traduction oecuménique de la Bible*. Edition integral. Paris: Les Editions du Cerf – Les Bergers et les Mages.
- Библия 2001 – *Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии. Сборник материалов международной конференции Москва, 21–26 сентября 1999 г.* Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001.
- Велковска, Ел. 1982, Бележки върху библийските цитати в Похвалното слово за Кирил от Климент Охридски. *Старобългарска литература* № 12, 64–69.
- Джамбелука-Коссова, А. 1984, Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски – към интерпретацията на „Похвално слово за Кирил”. В: *Кирило-Методиевски студии* 1. София: БАН, 120–139.
- Евангелие от Иоанна 1998 – *Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Российское библийское общество, 1998.
- Иванова-Мирчева, Д. 1966, Климент Охридски и Иоан Екзарх като създатели на слова. В: *Климент Охридски*. София: БАН, 243–265.
- Св. Климент Охридски 1970, *Слова и поучения*. Преведе от старобългарски език архимандрит д-р А. Бончев. София: Синодално издателство.
- Климент Охридски 1970, *Събрани съчинения* 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София: БАН.
- Наумов, Ал. 1978, Библијата во творештвото на св. Климент Охридски. В: *XIII научна дискусија (Охрид, 25–28 август 1980)*. Скопје, 144–149.
- Острожская библия 1990 – *Острожская библия. Сборник статей*. Москва: АН СССР, Институт русского языка, МКС, Славянская библийская комиссия, 1990.
- Славова, Т. 1991, Евангелските и апостолските цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. В: *Кирило-Методиевски студии* 8. София: БАН, 60–83.

- Спасова, М. 1996, Към въпроса за първоначалния текст и авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. *Paleobulgarica* № 3, 55–75.
- Станчев, Кр. – Велинова, В. 1991, Към проблема за авторския стил в средновековната литература във връзка с творчеството на Климент Охридски. В: *Кирило-Методиевски студии* 8. София: БАН, 22–30.
- Ферищ, И. 2001, Структура и стилсвие особености празничных „слов“ Климента Охридского. *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica XXV*. Szeged, 37–44.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Horvát tükörszavak magyar és német mintára

A tükörszó-alkotás a szókincsgyarapítás egyik legtermékenyebb módja, lényegében nem más, mint utánzás. Ennek megfelelően beszélünk utánzó nyelvről és mintanyelvről. Magától értetődően mindenekelőtt elvont fogalmak elnevezéseire terjed ki. Hadrovics László a tükörszó-alkotás jelenségét a szinonimika szerves részének tekinti, mivel sok esetben a magyar tükörszó mellett legalábbis egy ideig használatos volt vagy lehetett az idegen mintaszó is. Példaként a régi magyar *környülállás* latin mintaszavát, a *circumstantia*-t hozza fel, sőt nem csupán valódi, hanem lappangó szinonimákat is feltételez, hiszen például a *takarékpénztár*, *takarékpersely* mellett a familiáris nyelvhasználatban még fel-felbukkan a *spórkassza* kifejezés is.¹ Természetesen a tükörszóknak csupán kis része képezi a szinonimika kutatási tárgyát, legnagyobb részüknél a nyelvhasználó már csak a folyamat végeredményével találkozik, és az is lehet, hogy a mintáról (mintanyelvről) fogalma sincs. Általában megállapítható, hogy a civilizáció fejlődésével keletkező tükörszavak és kifejezések esetében a minta mindig az a nyelv, melynek beszélői (esetleg az általuk művelt szakma vagy tudomány magasabb fejlettségi foka folytán is) magasabb szintű ismeretekkel rendelkeznek. A magyar *kisebbségi érzés* például a német *Minderwertigkeitsgefühl* fordítása (utánzása). Nyilvánvaló, hogy maga az említett szó jelölte fogalom a német pszichológiában keletkezett, amely magasabb fejlettségi fokon állt az egykori magyar pszichológiánál. A magyarban aztán gyökeret vert ez a kifejezés, sőt kilépve a tudományos terminológia szűkebb területéről, a műveltebb körök aktív szókincsének részévé vált.

A tükörszavakat a kutatók eddig elsősorban formai, alaki szempontból vizsgálták. A kérdésnek gazdag szakirodalma van.² Biztos, hogy a szóalkotásnak ez a módja legkönnyebben az összetett szavak esetében mutatható ki. A formai elemzés mellett lényeges, hogy a saját nyelvi eszközökkel való utánzás vagy másolás mellett itt a mintanyelv szemléletének átvételéről is szó van, s az olyan (esetleg alkalmasszerűen alkotott) tükörszavak, amelyek nem illenek bele az utánzó nyelvet beszélők szemléletébe, világképébe, nem is honosodhatnak meg esetlegesen első alakjukban, hanem módosításokon mennek át.

¹ Hadrovics László, *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992: 110.

² L. Kiss Lajos *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban* (Budapest, 1975) című munkájának irodalomjegyzékét, valamint Ráduly Zsuzsanna cikkének bibliográfiáját jelen kötetben.

Ma a horvátban az egyházi szertartás, istentisztelet neve *bogoslužje*, amely pontosan megfelel a ném. *Gottesdienst*-nek. Korábban használatos volt a *bogopoštovanje* is, amely viszont a magy. *istentisztelet* fordítása. A mai szóalak meghonosodásában az erős német hatás mellett a nyelvi ökonómia is szerepet játszhatott, azonban valószínű az is, hogy ebben a jelentéskörben korábban is a *služiti* ige volt használatos. Az is feltehető, hogy a *bogopoštovanje* csupán alkalmi szóalkotás; ebben az esetben viszont azt bizonyítja, hogy a törvényszövegek horvát fordítója elsősorban a magyarból indult ki. Vannak esetek, amelyekben a tükörszó képzésmódjában is pontosan másolja a mintát. Ilyen a XIX. sz. hatvanas éveiben még használatos *dopisjućí član* ‘levelező tag’ kifejezés, amely egyaránt követi a *korrespondierendes Mitglied*-et és a *levelező tag*-ot. A németben és a magyarban ma is participiumos összetétel használatos, a horvátban ellenben a *dopisni* melléknév. Lehetséges, hogy a horvát nyelvszokás a participium praesenset konkrét cselekvéshez kötötte, tehát szemléletének a minta pontos utánzata nem felelt meg. Ugyanez volt a helyzet a participium praesens activihez hasonló *-ći* képzővel alkotott melléknévvel. Bizonyított tény, hogy ezek a horvátban (sőt a szlovákban is) magyar participiumok mintájára keletkeztek. A magy. *fürdőorvos* és a ném. *Badearzt* volt a horv. *kupaći liječnik* mintája. A horvát szóalak egyértelműen a magyar minta mellett szól.³ A magyarban a participiumok jelentése nem korlátozódik csupán a cselekvőre, helyet, foglalkozást stb. is jelölhet. A horvát szemlélet – a konkrét példánál maradva – a *fürdőorvos* munkáját, foglalkozását a *fürdőhely*hez köti, a *kupaći* melléknévben azonban a ‘hely’ jelentés nincs benne, így bármilyen sikeresnek látszott is ez a tükörfelfejtés, a szemlélet folytán nem honosodhatott meg, hanem *kupališni liječnik* lett belőle. Hasonló volt a helyzet a ‘trambulin’ jelentésű *skakača daska* ‘ugródeszka, Sprungbrett’ kifejezéssel, amely ma már *odskočna daska* alakban használatos. A példák sorát lehetne tovább folytatni.

Előfordulhat, hogy a mintaként szereplő kifejezés egyrészt terjedelmes, másrészt olyan szemléletet tükröz, amely az utánzó nyelv használatába nem illik bele. Hadrovics László említi, hogy a burgenlandi horvátok írott nyelvében találkozunk a *hasan dognati* ‘hasznot hajt, Nutzen bringen’ kifejezéssel.⁴ A magyar minta nyilvánvaló. Ugyanezen fogalom kifejezésére a törvényszövegekben a *korist-noseći* összetétel jön elő, amely viszont a ném. *nutzbringend*-nek a pontos megfelelője. Mindkét kifejezés az egykori írott nyelv része volt, azonban ott sem vert gyökeret.

Hivatalos szövegekben olykor találkozunk olyan tükörszavakkal, amelyeket talán hiperkorrekt alkotásnak nevezhetünk. Ilyen a lat. *minimum*-nak megfelelő *najmanjina*. A törvényszövegben *porezna najmanjina* szerepel mint a ném. *Steuer-Mi-*

³ Vö. István Nyomárkay, Die deverbale Adjektive auf *-(a)ći* im Serbokroatischen. In: László Hadrovics – Attila Hollós (Hrsg.), *Hungaro-Slavica* 1978. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978: 231–236.

⁴ László Hadrovics, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974: 440.

nimum és a magy. *adóminimum* megfelelője. A fordító tudta, hogy a *minimum* jelentése 'legkisebb', vette tehát a *najmanji* melléknevet, és szabályszerűen főnevet képezett belőle. Ez azonban a superlativusban álló melléknévből szokatlan, így a nyelvhasználat nem is szentesítette.

Néha ingadozás figyelhető meg az idegen minta utánzásában. Ennek több oka is lehet. A magy. *szakértő* például szófaját tekintve lehet melléknév vagy főnév is. A törvényszövegek horvát fordítója a melléknevet *stvari vješt*-nek fordítja: *jedan stvari-vješt mjernik – ein fachkundiger Ingenieur – egy szak-értő mérnök*. Itt a minta német, de a magyar is lehet. Az összetétel utótagja inkább az első feltevést támogatja. Főnévként két fordítást is alkalmaz: *stručni znalac: Prigovorno poverenstvo ima pravo... da pozove na svoje rasprave stručne znalce – Die Reklamations-Kommission ist berechtigt... ihren Verhandlungen Fachkundige heizuziehen – A felszólamlási bizottság jogában áll... szakértőket tárgyalásaira meghívni*. A horvát kifejezés magyar mintára utal, amelyet a fordító horvát nyelvi eszközökkel utánozott, azaz a *struka* 'szak' főnévből melléknevet képezett, az *értő* főnévként használt participiumot pedig *-ac* képzős főnévvel fejezte ki. A szövegben felbukkan a ma is használatos *vještak: ima pravo... ako vidi, da je nužno, da pozove veštake na raspravu – ist berechtigt... wenn sie es für notwendig erachtet, ihren Verhandlungen Fachmänner heizuziehen – jogosítva van... ha szükségesnek látja, tárgyalásaira szak-értőket meghívni*. A szakértelem, a valamihez való értés, valamiben való jártasság a *szak*-nál általánosabb jelentésű *v(j)ešt* melléknévhez kapcsolódik. Ha azonban a mai horvát anyanyelvi beszélő a *stvari vješt* vagy a *stručni znalac* kifejezést hallja, az számára nem mond semmit. (A *vještak* szó szerepel már Margalits Ede 1898-ban megjelent Horvát–magyar és Magyar–horvát Szótárában is.)

A tükörszavak és kifejezések formai osztályozása mellett fontos szerepet játszik (elsősorban persze elterjedésükben) a minta- és az utánzó nyelv üzusa, a beszélők szemlélete, amint ezt a bemutatott néhány példa is mutatta.

Ma, amikor ismét előtérbe került a szaknyelv kutatás, fontos hangsúlyoznunk, hogy – amint néhány adatunk is mutatja – sok szaknyelvi szó is keletkezhetett utánzással, s terjedhetett el – amennyiben ezt a tükörszó-alkotó nyelvet beszélők szemlélete és az utánzó nyelv eszközei lehetővé tették – a köznyelvben is.⁵

---

⁵ A szövegben forrásmegjelölés nélküli példák *Az 1865/67. és 1868. évi törvények gyűjteménye* (Sammlung der Gesetze von 1865/67 und 1868. Hrsg. vom Ung. Königl. Innenministerium. Budapest, 1908) c. gyűjteményből valók.

ANNA OĆWIEJA

**Wokół wersetu biblijnego: na marginesie poetyki
przekładów Pisma Św. Czesława Miłosza**

W wierszu *Ars poetica* (t. *Miasto bez imienia*) Czesław Miłosz pisze:

„Zawsze tęskniłem do formy bardziej pojemnej
która nie byłaby zanadto poezją ani zanadto prozą”.

Wydaje się, że praktyczną realizację formy pojemnej stanowią Miłosza również tłumaczenia Pisma Św. Być może i z tej przyczyny tak wiele miejsca poświęca autor problemowi wersetu biblijnego we wstępach do swoich przekładów ksiąg świętych. Niniejszy szkic stanowi próbę umieszczenia poglądów Tłumacza na temat tego elementu poetyki Biblii w kontekście, jaki tworzą dla nich dane archeologii biblijnej z jednej strony, i tradycja przekładowa z drugiej.¹

Już w pierwszym kontakcie z tłumaczeniami Pisma Św. pióra Miłosza zwraca uwagę to, że zarówno poetyckie księgi Biblii jak i prozatorskie zapisane są w ten sam sposób: każdy numerowany werset rozpoczyna się od nowej linii, z zachowaniem szerszego odstępu pomiędzy kolejnymi wersetami. Pierwszą intuicją jaka pojawia się w tym miejscu jest to, iż takie rozczłonowanie tekstu prowadzi do – przynajmniej graficznego – zatarcia różnic pomiędzy partiami Biblii reprezentującymi prozę i poezję.

Miłosz przytacza szereg uzasadnień, dla których decyduje się na wprowadzenie respektowanego przez siebie kształtu wersetu. Mówi między innymi, że werset należy do „tradycji bardzo szacownej”.² Niewątpliwie – jednak tradycja Miłoszowego wersetu tworzona jest przez nawarstwiający się kontekst wcześniejszych przekładów i nie sięga oryginału. Do takich wniosków prowadzi nawet pobieżne

---

¹ Poniższe dywagacje mają raczej charakter porządkujący opinii Czesława Miłosza i w kwestii opartych na tradycji przekładowej schematów myślenia o poetyce Biblii są traktowane egzemplarycznie. Nie podejmują natomiast problemu wersetu jako jednostki poezji biblijnej, jako że temat ten wymaga odrębnego opracowania, zwłaszcza w świetle badań nad strukturami chiasycznymi w Piśmie Św. (por. np.: J. Welch, *Chiasmus in Antiquity*. Hildesheim–Gerstenberg, 1981) oraz opinii takich, jak prezentowana przez J. Carmignaca: „jednostką w poezji [hebrajskiej – A. O.] jest nie wers lecz strofa, która w wierszu zawiera regularną liczbę stychów...” – tenże, *Problem semityzmów w ewangeliiach synoptycznych*. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* Nr 6, 1987: 521.

² *Księga Psalmów*. Tłumaczył z hebrajskiego Czesław Miłosz. Lublin, 1982: 51.

spojrzenie na historię numerowanego wersetu biblijnego. Werset biblijny bowiem jako wyodrębniona jednostka podziału tekstu Pisma Św. pojawia się po raz pierwszy dopiero w średniowiecznych rękopisach łacińskiej Wulgaty, ale nie jest w nich jeszcze stosowany konsekwentnie. W całości podzielono i ponumerowano najpierw Nowy Testament i to dopiero w edycji greckiego tekstu, wydanej przez paryskiego bibelopola Roberta Estienne w 1551 r. Takie rozpisanie tekstu miało przede wszystkim wymiar praktyczny – pozwalało na dokładne określenie dowolnego miejsca w Biblii, co okazało się niezwykle cenne w pierwszej połowie XVI wieku, gdy za sprawą ruchu reformacyjnego doszło do ożywionych dysput pomiędzy różnowiedcami. Nadto jak łatwo zauważyć podział taki został przeprowadzony w sposób przypadkowy – bez respektowania spójności myśli, frazy.

W polskich przekładach wyodrębniony werset pojawia się po raz pierwszy w renesansowej Biblii Brzeskiej (z 1563 r.), która stanowi owoc współpracy tłumaczy polskich, włoskich i francuskich. W wydaniu tym wychodzącym na przeciw potrzebie codziennej lektury Pisma Św. akcentowanej w kręgach protestanckich, zastosowano podział tekstu, aby – jak piszą tłumacze – przy czytaniu „wzrok się nie wątlil”.³

Jeśli przy wszystkich tych informacjach dostrzec fakt, iż najstarsze księgi Biblii sięgają XII–X w p.n.e., okazuje się, że tradycja numerowanego wersetu biblijnego nie jest aż tak szacowna, jakby to mogły sugerować wypowiedzi Miłosza. Dlatego też coraz liczniejsze grono współczesnych tłumaczy zapisuje poetyckie partie Biblii w układzie wierszowanym. Ta jednak graficzna forma wersetu spotyka się ze sprzeciwem Miłosza, który twierdzi:

*„W ostatnich czasach przyjęło się drukować poezję „słupkami” co wydaje się logiczne, ale moim zdaniem nie jest, bo jeżeli druk „prozą” może prowadzić do zatarcia akcentów, to „słupek”, na odwrót, łatwo prowadzi do zapomnienia o wersecie jako jednostce intonacyjnej”.*⁴

I te słowa Tłumacza domagają się pewnych uściśleń. Po pierwsze dlatego, iż nie jest prawdą, że układ stychiczny – określany przez Miłosza jako słupek – wprowadzony został dopiero w dzisiejszych przekładach Biblii. Odkrycia archeologiczne potwierdzają bowiem jego obecność już w tekstach starożytnych np. w rękopisach powstałych w kręgu istniejącej do II w.n.e. wspólnoty z Qumran.⁵ Po drugie natomiast samo uważanie wersetu biblijnego, jak ten z przekładów Miłosza za jednostkę intonacyjną również nie znajduje uzasadnienia w uznawanych za oryginalne kodeksach

---

³ *Byblija Święta to jest księgi Starego i Nowego Testamentu (Zakonu) właśnie z Żydowskiego, Greckiego y Łacińskiego nowo na Polski język z pilnością y wiernie wyłożone.* Brześć Litewski, 1563.

⁴ *Księga Hioba.* Tłumaczył z greckiego Czesław Miłosz. Lublin, 1982: 47–48.

⁵ Argument ten przytaczam za ks. J. Frankowskim; tenże, *Biblijne przekłady Miłosza.* Więź Nr 1, 1984: 40.

ksiąg natchnionych. Do dziś bowiem nie wiadomo, mimo ogromnego nasilenia badań nad tekstem Pisma Św. jak brzmiały w recytacji pisma z kręgu literatury hebrajskiej. Bibliści nadal starają się ustalić metrum dla poszczególnych form poezji, ale nadal jak pisze H. Langkammer „nie najlepiej przedstawia się sprawa dokumentacji form ujętych w rytm”.⁶ Starożytni semici stosowali rytmikę opartą na obecności stałej liczby sylab akcentowanych i nie akcentowanych. Podstawowa trudność w kwestii rytmizacji tekstu tkwi zatem w typowaniu jednostek na których mógł spoczywać akcent. Przykładowo metrum poetyckiej Apokalipsy św. Jana (również tłumaczonej przez Miłosza), o którym wiadomo, że ma korzenie w twórczości Hebrajczyków nadal nie zostało zbadane. Dlatego też współczesni tłumacze Księgi Objawienia odchodzą od tradycyjnego wersetu i poszukują nowych wariantów zapisu tekstu, np. R. Brandstaetter, naśladując starotestamentowy przekład M. Bubera, stara się przywrócić w tłumaczeniu oralny charakter, i podział na stychy uzależnia od rytmu oddechu w toku recytacji, A. Jankowski OSB, zapisując Apokalipsę „in octavo” naśladuje francuskiego biblistę H. M. Férata, zaś autor najnowszego z polskich tłumaczeń A. Tronina, opierając się na starożytnym przekazie tekstu, dzieli go na symboliczne siedemdziesiąt dwie jednostki tematyczne.⁷ Zatem można zaryzykować twierdzenie, że graficzne rozczłonkowanie tekstu według numerowanego wersetu właściwie cofa formę przekazu biblijnego do okresu sprzed XIX-wiecznego rozbudzenia, kiedy to po raz pierwszy w nowożytnej historii rozpoczęło intensywne badania nad Pismem Św.

Skupienie się na rytmiczno-brzmieniowych walorach wersetu biblijnego prowadzi Cz. Miłosza do znajdowania analogii dla tej jednostki segmentacji tekstu w twórczości innych poetów. Werset biblijny jest więc – jak określa Tłumacz – „szczególnie bliski uchu otwartemu na poczę Whitmana, Claudela...”.⁸ Trudno mi orzekać na temat zapatrywań na problem wersetu Whitmana, ale sądzę że preinspiracją dla Claudela mógł być tekst łacińskiego przekładu św. Hieronima ze Strydonu – tłumaczenia, które przez blisko tysiąc lat aż do pierwszej połowy XX wieku odgrywało w kulturze europejskiej niezwykle istotną rolę.

„Mamy szczęście posiadać w Wulgacie taki przekład ksiąg świętych, który jest pomnikiem poezji. Osobiście nie jestem daleki od uważania go za największe arcydzieło języka łacińskiego. Jeśli nie jest natchniony w sensie teologicznym, to z pewnością jest natchniony w sensie artystycznym, podobnie jak mówi się, że „Iliada” i „Eneida” są dziełami natchnionymi”

– pisał Claudel i dodawał: „Czytajmy Wulgatę tak jak należy ją czytać: na kolanach”.⁹

⁶ H. Langkammer, *Stary Testament odczytany na nowo*. Lublin, 1994: 81.

⁷ Por.: R. Brandstaetter, *Pisma świętego Jana Ewangelisty*. Warszawa, 1978; A. Jankowski OSB, *Apokalipsa św. Jana. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*. Poznań, 1959; A. Tronina ks., *Apokalipsa Orędzie nadziei*. Częstochowa, 1996.

⁸ *Księga Psalmów*, op. cit. 42.

⁹ Cyt. za: E. Dąbrowski, *Wulgata w dziejach biblistyki i kultury europejskiej*. W: *Sobór Watykański II a biblistyka katolicka*. Poznań, 1967: 367.

Kunsztowność rytmiczna budzącej zachwyt Claudela Wulgaty miała swe korzenie w starożytnej prozie, a zwłaszcza w prozie retorów, której nie obcy był nawet rym. Hieronim siłę rytmiki swojego dzieła czerpał więc z metrum wypracowanego przez Greków, a przyjętego później przez Rzymian. Ono zaś, jak wiadomo, oparte na systemie iloczynowym całkiem różni się od metrum hebrajskiego i w oryginalnym tekście Biblii poza cytatami z pogańskich utworów prawie nie występuje.¹⁰

Tym sposobem Miłosz poszukując melodii wersetu biblijnego, przynajmniej pośrednio – za Claudelem, sięga do rytmiki obecnej w Wulgacie. Być może ten rodzaj rytmizacji tekstu pozostaje do zaakceptowania jako swoista forma przeniesienia kulturowego dominanty semantycznej (o ile uznany za nią zostanie rytm), jednak istotna jest tu świadomość, że Miłosz, a z nim wielu stylizatorów na mowę biblijną znajduje źródła porządku rytmiczno-intonacyjnego wersetu w Biblii wśród zrębów tradycji przekładowej. Dlatego też porządek ten nie powinien być traktowany w translacji jako najwłaściwsza – bo wywodząca się od oryginału – forma poetyki tekstu. Informacja o poetyckim charakterze tłumaczonego tekstu wprowadzona stychem jego zapisem jest łatwiejsza do przyjęcia przez odbiorcę translacji jako coś, co w konwencjonalny sposób akcentuje w tłumaczeniu obecność poezji w Biblii. Jednocześnie taka forma graficznej rekonstrukcji tekstu wiedzie ku rozbiciu schematycznych poglądów na temat jednostki podziału Pisma Św. nazwanej tutaj numerowanym wersetem biblijnym, która jednakże samym wersetem biblijnym nie jest.

---

¹⁰ Cytaty takie wplatane są w tekst listów, mów głoszonych przez św. Pawła; np. jedyny w całej Biblii greckojęzyczny fragment napisany heksametrem pochodzi z dziś nieznanego hymnu na cześć jakiegoś bóstwa pogańskiego: „w nim bowiem poruszamy się i jesteśmy”. Paweł przytaczając ten cytat w wygłaszanym kerygmacie, chce sobie zjednać audytorium z Areopagu stoików i panteistów.

TERÉZIA OLAJOS

« Gens Hunorum » des Annales Alamannici an. 863 : Hongrois d'Etelköz, Avars ou bien Bulgares ?

1. L'annotation de l'année 863 dans les Annales Alémaniques, non sans équivoque, est ainsi libellée : « *gens Hunorum christianitatis nomen aggressa est* ».¹ Le fait est certain : les descendants du peuple d'Attila, c'est-à-dire des Huns authentiques disparurent il y a déjà longtemps de l'horizon des chroniqueurs de l'Empire Franc. Donc l'ethnonyme *Hunus* fonctionne ici comme une dénomination archaïsante² qui fait référence à un peuple nomade d'origine steppique. Mais à quel peuple ? L'autre question se pose à propos du verbe latin « *aggredior* » qui a le sens d' « attaquer », « aggraisser », « se jeter sur » d'une part et de l'autre, « s'approcher de », « s'avancer auprès de ». L'annaliste médiéval pouvait donc dire : « La nation des Huns s'est jetée sur la chrétienté ». Mais l'interprétation suivante complètement différente ou plutôt diamétralement contraire n'est pas exclue non plus : « La nation des Huns a embrassé la foi chrétienne ».

L'un des experts des sources médiévales grecques et latines, S. Szádeczky-Kardoss a minutieusement examiné la question et confronté les différentes opinions mais enfin il a donné – me semble-t-il – une interprétation erronée.³ Un autre spécia-

---

¹ W. Lendi, *Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik. Die Murbacher Annalen mit Edition*. Freiburg, 1971 : 180. Avant 1971 les chercheurs ont utilisé l'édition de G. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio I*. Hannoverae 1826 : 50, cf. 66, 76. Voir encore infra la note 14.

² Les lettrés occidentaux du Haut Moyen Âge – tout comme les Byzantins – formulèrent souvent en archaïsant, c'est-à-dire qu'ils remplaçaient volontiers les noms d'ethnie récemment parus ou peu connus par ceux dont la sonorité leur était habituelle depuis plus longtemps. Ainsi, chez les chroniqueurs écrivant en latin, le nom de peuple *Hun(n)i* servait en général pour désigner les nomades de la steppe de même que l'ethnonyme *Ὀυυνοι* chez les historiographes byzantins. – Voir, entre autres, Gy. Moravcsik, *Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung*. In : *Polychronion. Festschrift F. Dölger z. 75. Geburtstag*. Heidelberg, 1966 : 366–377.

³ S. Szádeczky-Kardoss, *Über etliche Quellen der awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts*. In : « *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle* » (*Bulletin de l'Académie Hongroise des Sciences [Institut Archéologique] Supplément 1*). Budapest, 1972 : 116–117, 121–122. L'argumentation a été présentée dans la communication de S. Szádeczky-Kardoss qu'il a prononcée à la conférence scientifique de l'« Union Internationale Archéologique Slave » à Szeged (27–29

liste, O. Prinz tente une formulation – formulation sommaire dans son dictionnaire – à partir de laquelle on ne peut décider quelle interprétation a été acceptée par lui entre les opinions qui seront traitées plus bas dans les points 2 et 3. De plus, il est aussi possible qu'il avait sous ses yeux une autre solution, une explication historique inconnue pour moi.⁴

D'ailleurs, les spécialistes citent ce passage en général d'une façon apodictique et prennent position sans aucune argumentation.

2. Dans sa monographie classique en trois volumes, E. Dümmler, connaisseur fin de l'histoire des Francs d'Orient, met en rapport le passage des Annales Alémaniques en question avec l'annotation de l'an 862 des Annales de Saint-Bertin rédigées par l'archevêque de Reims, Hincmar⁵ qui parle, entre autres, du peuple des Hongrois (*Ungri*) comme suit : *sed et hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eiusdem (sc. Hludowici regis Germaniae) populantur*.⁶ Ainsi

---

avril 1971). Voir encore S. Szádeczky-Kardoss, *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*. Mit Beiträgen von T. Olajos. Szeged, 1986 : 120, 138, 140.

⁴ *Mittelaltersprachliche Wörterbuch bis zum ausgehenden 12. Jahrhundert. Band I*. Redigiert von O. Prinz. Berlin, 1967 : 381.

⁵ Annales Bertiniani a. 741–882 : *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio I*. Hannoverae 1826 : 458 ; Annales Bertiniani rec. G. Waitz. In : *MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoverae 1883 : 60 ; F. Grat – J. Vielliard – S. Clémencet, *Annales de Saint Bertin*. Paris, 1964 : 93. Voir encore J. Devisse, *Hincmar. Archevêque de Reims (845–882) I–III*. Genève, 1976.

⁶ La majorité des spécialistes met en rapport l'ethnonyme *Ungri*, figurant dans la partie rédigée par l'archevêque Hincmar des Annales Bertiniani (a. 862) avec les Hongrois vivant à l'est des Carpathes à cette époque-là. De nombreux spécialistes qui ont abordé la question, voir par exemple J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 802–867)*. London, 1912 : 423–425 ; Sz. Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933)*. Mainz, 1968 : 11, 13, 14 ; Gy. Kristó, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig* [De la fédération tribale de Levedi à l'État de Saint Étienne]. Budapest, 1980 : 93, 230 ; Th. Bogyay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt, 1990² : 8 ; P. Engel, *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I.* [Intégration à l'Europe jusqu'à 1440. Les Hongrois en Europe I.]. Budapest, 1990 : 96 ; idem, *Szent István birodalma* [Le royaume de Saint Étienne]. Budapest, 2001 : 14 ; Gy. Kristó – F. Makk, *A kilencedik és a tizedik század története. Magyar Századok I.* [L'histoire du neuvième et du dixième siècles. Siècles Hongrois 1.]. Budapest, 2001 : 14. – Voir aussi le récent ouvrage de F. Makk, *A magyarok Ungri nevééről* [Sur la dénomination des Hongrois « Ungri »]. In : F. Makk, *A turulmadártól a kettőskeresztig* [De l'oiseau touroul à la double croix]. Szeged, 1998 : 45–58. – En revanche, J. Ungváry (« ... qui Ungri vocantur ». *Magyar Nyelv* 113, 1997 : 441–445) avance l'hypothèse selon laquelle le nom *Ungri* de ce passage désigne une population de l'époque avare tardive, établie à la frontière orientale de l'Empire Franc ; ce peuple, descendant des Onogours, immigrés au VIIe siècle dans le Bassin des Carpathes, pouvait en effet se nommer « Ungri ».

donc, selon Dümmler, les expressions *Ungri* et *gens Hunorum* désignent la même nation, les Hongrois de l'époque qui menèrent une attaque contre le pays de l'empereur Louis le Germanique.⁷ C'est à cette opinion que, entre autres, le plus éminent collectionneur des sources écrites de l'histoire hongroise médiévale, A. F. Gombos s'est rangé aussi.⁸

Il faut souligner ici que, dans les annales traitant des événements de l'époque carolingienne, il n'est pas rare que l'information du reste historiquement authentique, ne se lit pas sous l'année où elle a eu lieu. Une telle datation, d'une année antérieure ou postérieure, en elle-même, ne peut pas être considérée du tout comme surprenante ni comme décisive. Par conséquent, il n'est pas justifié de repousser *a priori* l'interprétation selon laquelle l'annotation des *Annales Bertiniani* sous l'an 862 et celle des *Annales Alamannici* sous l'an 863 traitent du même événement.⁹ En plus, les *Ungri*, peuple nomade d'origine steppique, pouvaient être désignés par l'expression « *gens Hunorum* » dans la latinité des lettrés de l'Empire Franc. Si nous n'admettons pas malgré tout cette argumentation convaincante, c'est parce que l'interprétation qui sera développée plus bas dans le 5ème point, se révèle encore plus plausible.

3. Dans son article paru en 1972, S. Szádeczky-Kardoss a rapproché l'expression « *christianitatis nomen* » des habitants chrétiens de l'Empire Franc d'Orient au nombre desquels les Avars de Pannonie, soumis à la domination franque et christianisés, eux aussi, ont également compté.¹⁰ Quant à l'expression « *gens Hunorum* » il l'a rapportée aux nomades païens des « *puszta des Avars* »,¹¹ et considéré cette interprétation historique comme très probable. S. Szádeczky-Kardoss prétend à juste titre que les chroniqueurs de l'époque carolingienne se servaient très

---

⁷ E. Dümmler, *Geschichte der Ostfränkischen Reiche II*. Leipzig, 1887 (Nachdruck : 1960) : 37.

⁸ A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.I. Tomus I*. Budapestini 1937 : 91, 212 (« *Annales Weingartenses ... Quae annis 863–899 coniuncta de Hungaris dicuntur, ad verbum ex Annalibus Alamannicis recepta sunt* »).

⁹ Par exemple la campagne menée personnellement par Charlemagne contre les Avars pannoniens en 791 n'est pas annotée sous l'an 791 dans les annales suivantes : *Admuntenses*, *Colbacenses*, *Colonienses*, *Sancti Dionysii*, *S. Benigni Diviosensis*, *Dorenses*, *Gemmeticensis*, *Sancti Germani minores*, *Hildesheimenses*, *Lamperti Hersfeldensis*, *Lundenses*, *Mellicenses*, *Mosellani*, *Uticenses*.

¹⁰ Voir supra la note 3.

¹¹ « *Avarum solitudines* » : Regino abbas Prumiensis, *Chronicon* a. 889. Rec. F. Kurze, *MGH Scriptores rerum Germanicarum* [50]. Hannoverae 1890 : 132. – Voir encore S. Szádeczky-Kardoss, *Még egyszer Regino és a korabeli magyarság / Noch einmal Regino und das zeitgenössische Ungarn*. In : *Az Alföld a 9. században* [La Grande Plaine hongroise au IXe siècle]. Szerk. [Éditeur] G. Lőrinczy. Szeged, 1993 : 227–236.

souvent de l'ethnonyme « Hunni » pour nommer les Avars alors qu'ils ne l'employèrent pas – semble-t-il – pour désigner les Bulgares.¹² En ce qui concerne ce dernier point, savoir l'interprétation de la tournure *gens Hunorum* de ce passage en tant que dénomination des Avars, Szádeczky-Kardoss n'est pas resté seul. J. Deér, excellent connaisseur des relations entre Charlemagne et les Avars, identifie aussi – bien que ce soit dans le contexte d'un autre raisonnement – « la nation des Huns » (*gens Hunorum*) avec les Avars (voir le point suivant).

De plus, il y a encore un argument qui plaide pour cette interprétation. Le dictionnaire de latinité moyenne, rédigé par O. Prinz, cite l'annotation de l'an 863 des Annales Alémaniques comme exemple classique pour illustrer le sens « attaquer », « aggraver » (« angreifen ») du verbe *aggredior*.¹³

4. Selon József Deér à partir du chapitre 6 de la « Conversion des Bavarois et des Carantaniens »¹⁴ on ne peut conclure que, soumis à la domination franque et à la juridiction de l'archevêché de Salzbourg à la suite de la conquête de Charlemagne, tous les Avars de Pannonie auraient été évangélisés et seraient devenus vraiment chrétiens. « Von einer nur straffer organisierten und wirksamen Mission kann vor etwa 840 keine Rede sein. ... eine alleinstehende Nachricht spricht erst zum Jahre 863 von der Bekchrung der *gens Hunorum* » – prétend Deér.¹⁵

---

¹² Une longue série d'exemples pour l'emploi de l'ethnonyme « Hunni » au sens « Avari » est rassemblée dans : *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg. J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat. Redaktion N. Otto, D. Wojtecki. Serie A : Lateinische Namen bis 900 I. Wiesbaden, 1977 : 187–283, 403–408. Glossar ... II. Wiesbaden, 1982 : 190–262, 401–407. En revanche, on ne trouve pas l'emploi de « Huni » au lieu de « Bulgari » dans les sources latines (cf. P. Aalto – T. Pekkanen, *Latin sources on North-Eastern Eurasia. Asiatische Forschungen* 44. Wiesbaden, 1975 : 199–254. Il est vrai cependant que certains chroniqueurs byzantins appellent les Bulgares, plus précisément les Protobulgares des « Huns » (voir Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica II*. Berlin, 1958 : 234).

¹³ Voir plus haut la note 4.

¹⁴ F. Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Bischofs Theotmar von Salzburg*. Hannover, 1997 : 108–113 ; H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, 1979 : 44–46.

¹⁵ J. Deér, *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches*. In : W. Braunsfels (Hrsg.), *Karl der Große I*. Düsseldorf, 1966 : 787. Deér emploie indirectement les Annales Alamannici lorsqu'il cite les Annales Sangallenses maiores. L'auteur de ce dernier ouvrage a copié les informations concernant les années 709–918 à partir des Annales Alémaniques ; de plus, l'annotation de l'an 863 est une transcription mot à mot. Concernant le fait que la première partie des Annales de Saint-Gallen n'est autre chose que la copie des Annales Alémaniques, voir : *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emen-*

En effet, il ne peut être exclu qu'un effectif peu nombreux d'Avars gardant leur ancienne foi païenne, pouvait encore se cacher en Pannonie soumise à la domination des empereurs francs.¹⁶ Mais il est tout à fait inadmissible de supposer qu'une christianisation en masse aurait été nécessaire encore en 863. Si on lit des passages des lettres d'Alcuin sur la mission en pays avar et aussi d'autres informations similaires de la même époque, on peut être convaincu de ce que les prêtres de Charlemagne accomplirent bien une évangélisation massive.¹⁷ Ce qui est prouvé par une analogie significative dans l'histoire du pays : le peuple hongrois fut baptisé à la fin du règne du grand duc Géza (972-997) et surtout sous le règne de Saint Etienne (997-1038). Donc, la liquidation des souvenirs sporadiques des païens, cachés dans le pays jusqu'à la révolte païenne conduite de Vata (1046), ne signifie pas l'évangélisation des Hongrois, mais au plus la répression d'une révolte païenne.

5. Les interprétations évoquées dans les points 2 et 3 avaient comme point de départ le fait que dans ce contexte le verbe *aggredior* signifiait « attaquer ». S. Szádeczky-Kardoss a ainsi procédé parce que, dans sa conférence prononcée à un colloque en 1971, il a accordé crédit à l'interprétation de Prinz dans le dictionnaire de la latinité moyenne, tout récemment paru à ce temps-là.¹⁸

L'acception étymologique du verbe *aggredior*, est cependant « s'approcher de », « s'avancer vers », « approcher ».¹⁹ Le sens figuré du terme se comprend du contexte. Ainsi, si l'approche se produit avec une intention hostile, la traduction est : « il attaque, il se prépare à attaquer ».²⁰ Si en revanche, l'approche est bien intentionnée, amicale, alors la traduction française pourrait être : « il se tient à ses côtés, il se joint à, il s'allie ou il se prépare à l'allier ».²¹

---

datum et auctum II. Fontes A-B. Romae 1967 : 332 : « Annales Sangallenses maiores (St. Gallen). A. 709-918 iuxta Annales Alamannicos ». Voir aussi la note 1.

¹⁶ D'après le chapitre 3 de la « *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* », vers 870 ce ne sont que des Avars christianisés qui vécurent sur le territoire de l'Empire Franc ; les païens en furent expulsés. Cette information est, de toute façon, digne d'une confiance absolue puisque l'auteur du « livre blanc », la « Conversion », prêtre de l'archevêché de Salzbourg, devait, comme les autres prêtres, avoir des connaissances exactes sur les peuples vivant dans son diocèse.

¹⁷ S. Szádeczky-Kardoss, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig / Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*. Collaborateurs : Cs. Farkas, M. Borsos, É. Csillik, F. Makk, T. Olajos. Budapest, 1998 : 285-307.

¹⁸ Voir infra la note 4 et les phrases du texte, appartenant à la note 12.

¹⁹ *Oxford Latin Dictionary*. Edited by P. G. W. Glare. Oxford (1968-)1982 : 84 (dans la suite : OLD). « To go or advance (towards a place) ; ... approach, accost .. to set about (a task, etc.), start on, undertake ... attempt, proceed, begin. »

²⁰ OLD 84 : « To approach with hostile intent, assault, attack ... to confront menacingly ... to try to damage. »

²¹ OLD 84 : « To go up to (a person) in order to speak to him, etc., approach, accost. »

La phrase des *Annales Alamannici* qui nous préoccupe, se retrouve aussi dans maints ouvrages historiques de l'époque carolingienne. Et de considérables parties de ces passages sont identiques quant au contenu et au texte aux *Annales Alémaniques*. Les expressions suivantes se répètent dans les annales : « *Huni christianitatis nomen aggressi sunt* », « *Nonnulli ex Hunis christiani effecti sunt* », « *Huni christianitatem susceperunt* ». ²² La deuxième et troisième variantes nous montrent clairement que la phrase « *gens Hunorum nomen christianitatis aggressa est* » devait avoir aussi le sens « La nation des Huns embrassa la foi chrétienne ». Il est vrai cependant que les annotations n'apportent pas en soi de réponse certaine à la question de savoir si l'expression « *gens Hunorum* » et « *Huni* » font référence aux Hongrois ou bien aux Avars ou encore, peut-être, désignent un autre peuple cavalier nomade de la steppe.

Eh bien, sur l'horizon des annalistes francs de l'époque il y avait un peuple à l'origine nomade et d'origine steppique qui se préparait à se convertir précisément dans les années 860 et du reste il fut baptisé au milieu de la décennie : ce sont les Bulgares. En effet, le souverain bulgare Boris-Michel reçut le baptême, après quelques hésitations entre les deux centres de la chrétienté, Rome et Constantinople, à Constantinople vraisemblablement en 864. ²³

Heureusement, on a trouvé une information de la même époque ou d'une époque proche, dont l'expression ne laisse aucun doute de ce qu'elle parle du même événement que l'annotation de l'an 863 des *Annales Alémaniques* (« *gens Hunorum christianitatis nomen aggressa est* »), mais elle formule d'une manière plus claire concernant le peuple en question. L'annotation des *Annales Einsidlenses* sous l'an 868 se libelle ainsi : ²⁴ « *Gens Vulgarorum ad Christi fidem convertitur. Cuius*

---

²² *Annales Sangallenses maiores* an. 863 (MGH Scriptorum I, 76) : *Gens Hunorum christianitatis nomen aggressa est* ; *Herimanni Aug. Chronicon* an. 863 (MGH Scriptorum V, 106) : *Nonnulli ex Hunis christiani effecti sunt* ; *Ekkehardi Chronicon Wirzburgense* an. 865 (MGH Scriptorum VI, 28, 172) : *Huni christianitatis nomen aggressi sunt* ; *Annalista Saxo* an. 865 (MGH Scriptorum VI, 578) : *Hunni christianitatis nomen aggressi sunt* ; *Annales Mellicenses* an. 862 (MGH Scriptorum IX, 496) : *Huni christianitatis nomen aggressi sunt* ; *Annales Palidenses* an. 863 (MGH Scriptorum XVI, 59) : *Huni christianitatem susceperunt*.

²³ Voir par exemple G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*. Paris, 1956 : 256–259 ; P. Petrov, La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares. In : *Byzantinobulgarica II*. Sofia, 1966 : 41–52 ; G. Cankova-Petkova, Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme. *Byzantinobulgarica IV*. Sofia, 1973 : 21–39 ; V. Gjuselev, Pokrăstvanie na bălgarite. In : *Istoriia na Bălgariia v četirinadeset toma. Tom vtori*. Sofia, 1981 : 213–219, 323–324.

²⁴ *Annales Einsidlenses*. Rec. G. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum III*. Hannoverae 1839 : 140. Il est intéressant que l'annotation de 863 commence par la phrase « *Huni ad fidem convertitur* ».

gentis rex tanta perfectione christianitatis nomen suscepit, ut diebus regiis ornamentis indutus coram populo procederet, noctibus vero sacco indutus in ecclesia super pavimentum cilicio substrato in oratione pernoctaret ». ²⁵ Nous avons donc trouvé la réponse à la question posée dans le titre de notre article : les mots « *gens Hunorum* » des *Annales Alamannici* selon toute vraisemblance, qualifie ainsi les Bulgares. ²⁶

Il est en revanche surprenant que les les savants bulgares, qui ont rassambé avec érudition et avec un soin minucieux les sources grecques et latines de l'histoire de leur peuple dans les volumes des *Fontes Historiae Bulgaricae* (*Fontes Latini et Fontes Graeci*), n'aient pas remarqué que l'annotation « *gens Hunorum christianitatis nomen aggressa est* » et ses analogies désignaient les Bulgares ²⁷ dans les annales en question. ²⁸

---

²⁵ Selon l'annotation des *Annales Fuldenses* an. 866 les délégués bulgares qui se sont présentés à Ratisbonne devant Louis le Germanique, informent l'empereur sur cet événement : « *Legati Vulgarum Radeshonam ad regem venerunt, dicentes regem illorum cum populo non modico ad Christum esse conversum simulque petentes, ut rex idoneos praedicatores christianae religionis ad eos mittere non differret* » (*Post editionem G. H. Pertzii recognovit F. Kurze, MGH Scriptores in usum scholarum. Hannoverae 1891 : 65*).

²⁶ A. Alföldi, A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában [Sur les traces de la chrétienté en Pannonie à l'époque des grandes invasions]. In : *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* [Mélanges pour le 900ième anniversaire de la mort du roi Saint Étienne]. Szerk. [Éditeur] : J. Serédi. Budapest, 1938 [Réimpression 1988] : 42, note 5) a déjà fait une brève allusion à cette possibilité.

²⁷ Les passages cités des annales en question ne se trouvent pas dans *Fontes Latini Historiae Bulgaricae. Tomus II. Serdicae 1960*. Voir encore le registre des sources dans *Fontes Historiae Bulgaricae. XXII. Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. Tomus X. Serdicae 1980 : 412*.

²⁸ C'est le spécialiste polonais, T. Wasilewski (*Bizancjum i słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*. Warszawa, 1972 : 125–126) qui a supposé que l'expression « *gens Hunorum* » des *Annales Alamannici* et des *Annales Sangallenses maiores* pouvait désigner les Bulgares et son hypothèse a été acceptée par G. Cankova-Petkova (op. cit. 27) et V. Gjuzelev (op. cit. 214, 324).

PÁLFY MIKLÓS

***Aventure*: a kaland mint csoda és vállalás (A XIII. századi francia regények egyik kulcsszavának jelentései)**

„Hol van már a filológia egysége!” – sóhajt fel az ember azt tapasztalván, hogy már a bölcsészek sem beszélnek – még egy szűkebb szakterületen belül sem – a régi közös nyelvet. Ha pedig nyelvész létére irodalommal is foglalkozik valaki, vagy fordítva, akkor a másik területen nyújtott teljesítménye szinte kárba vész, mivel a két mérce összeegyeztethetetlen. Minden szakmában szinte kötelező a szakosodás, hála Istennek van azonban egy-két diszciplína, ahol a nyelv és az irodalom nem válik el élesen egymástól: ilyen a klasszika-filológia, s ilyen a középkortudomány. A francia középkor nyelvét és irodalmát lehet külön művelni, de oktatni csak együtt érdemes.

A nyelvtörténet iránti érdeklődést annak idején a most ünnepelt H. Tóth Imre professzor úr ébresztette fel bennem. Azzal szeretnék tisztelni előtte születésnapja alkalmából, hogy felmutatom egy francia szó, az *aventure* XIII. századi jelentéscinek struktúráját egy lovagregény, *La Queste del Saint Graal* alapján. Szükségszerű, hogy szépirodalmi szövegből induljak ki, hisz mást nem tehetek, és célszerű a lexicográfiai megközelítés, mivel egyik ófrancia szótár sem tükrözi a tényeket.

Azért választottam ezt a szót és ezt a regényt, mert ez a szó az egész európai irodalomra nagy hatást gyakorló francia XIII. század egyik kulcsszava, amely még ma is tartalmaz egy s mást a hajdani jelentéseiből (ám ennek nem vagyunk tudatában), és mert ebben a regényben mint egységes korpuszban az akkori jelentésstruktúra egésze kimutatható.

1. Előzetes megfontolások

A középkori *aventure* szónak a címben jelzett megfelelői közül a *kaland* a legismertebb, XI–XII. századi jelentéseit először Lakits Pál (1967: 95) foglalta össze: *A kaland változásai (Az ófrancia udvari novella történetéhez)* c. művében leírja, hogy Godefroy nem veszi fel szótárába az *aventure*-t a címszavak közé, azaz modern jelentésével megközelítőleg azonos jelentésűnek (*váratlan, rendkívüli esemény*) tartja; hogy Wartburg az *aventure* szót *Ereignis*-nek fordítja (*szokatlan esemény*), s nem tüntet fel jelentésváltozásokat; hogy Gamillschegnél az *aventure*: *unerwartetes Erlebnis* (*váratlan élmény*), ugyancsak jelentésféljődés nélkül. Lakits megemlíti, hogy a XI. századi *Vie de Saint Alexis*-ben az *aventure* lehet *váratlan esemény* is, de inkább *sorscsapás, szerencsétlenség*. Ez a jelentés benne van Bartsch szövegyűjtésében is és W. Foersten Chrétien de Troyes-szótárában is. Végül Thomas Trisztánját említi meg Lakits Pál: ebben a szövegben szerint az *aventure* a következő jelentésekben fordul elő: 1. különleges, meglepő cselekmény vagy fordulat (általában csa-

pásszerű, szerencsétlen jellegű); 2. sors, kegyetlen osztályrész; 3. lovagi kaland, szerencse; 4. a *se mettre en aventure* kifejezésben: nagy, halálos veszedelem.

Lássuk a két legismertebb ófrancia szótárt:

1. Grandsaignes d'Hauterive (1947) sem veszi fel az *aventure*-t címszóként.
2. Greimas (1968) ófrancia szótárának szócikke:

aventure n. f. (fin XIe s., *Lois Guill.* ; du lat. *adventura*). 1. Ce qui doit arriver, événement. – 2. Ce qui peut arriver, aventure : *Il puet cair tele aventure Que mieus t'en sera* (J. Bod.). – 3. Hasard, chance : *En aventure, à tout hasard.* – 4. *Par aventure*, peut-être.

Azaz: 1. Aminek be kell következnie; 2. Ami bekövetkezhet: *Il puet cair tele aventure Que mieus t'en sera*: Adódhat úgy is, hogy jobbra fordul a sorsod; 3. Véletlen, szerencse: *En aventure*: véletlenül; 4. *Par aventure*: talán.

Érdeemes eltűnődni azon, hogy az *aventure* egyszerre jelenti azt is, aminek be kell következnie, és azt is, ami bekövetkezhet: egyszerre jelenti a szükségszerűséget és a véletlent. Érdeemes eltűnődni azon is, hogy az *aventure* egyszerre jelenthet szerencsét és szerencsétlenséget. Ami közös ebben a kettőben, az a váratlanság, a meglepetés és a veszély, vagy legalábbis a kockázat. Végül is tőlünk függ minden: ha megijedünk a váratlan, a rendkívüli fordulattól, akkor csapás, szerencsétlenség lehet a következmény, de ha vállalkozunk a kockázatot, ha szembenézünk a veszéllyel, akkor a kalandnak lehet szerencsés kimenetele is.

Míg tehát a XI. században az *aventure* negatív töltésű *sorscsapás* jelentése dominált, a XII. században a *váratlan esemény / fordulat* jelentés a leggyakoribb. A XII. század során Chrétien de Troyes regényeiben megjelenik a személyes szerep, mint sorsformáló tényező, Marie de France „novelláiban”, „szerelmes regéiben” pedig egyenesen pozitív jelentést kap az *aventure* szó, csoda lesz belőle, a *merveille* szinonimája, „amely a hősökre látszólag véletlenszerűen és váratlanul, ám valójában elkerülhetetlenül, a sors vagy még inkább a »gondviselés« akaratából talál rá” (Szabics 2001: 10). Mint Lakits írja: „A két fogalom itt szinonimának tűnik, pontosabban: az *aventure* az objektívabb *merveille* élménye, átélése” (1967: 18). Majd azt is megemlíti, hogy az „udvari novellákban”, tehát Marie de France-nál az *aventure* ijesztő is lehet, rémületet válthat ki, ám „alapjelentéséhez a 'szerencsés, vigasztaló, boldoggá tevő' jelleg tapadt”, s hogy „a kaland folytán megelt boldogság képzetéhez szorosan kapcsolódott a boldog szerelem képe” (1967: 19). Eltűnődhethünk ismét azon, hogy a kaland „váratlan, rejtélyes jellege, az általa közvetlenül okozott meg-rázkódtatás, a felidézett veszély folytán megpróbáltatásként jelenik meg, de egyúttal – végső soron – szerencsét is hoz a hősökre. A kaland – akárcsak a tőle elválaszthatatlan szerelem – szenvedés és boldogság” (Lakits 1967: 20).

A gondviselés szerepét Halász Katalin is hangsúlyozza. *Egy műfaj születése* (A középkori francia regény) c. művében a következőket írja: a kaland „mindig valamilyen váratlan, rendkívüli eseményt jelöl, mely csodálkozást, örömet vagy félelmet

vált ki az érintett szereplőkből, és érdeklődést, kíváncsiságot a környezetükből. Ez az esemény szinte mindig hordoz valamilyen leküzdendő akadályt, megoldandó konfliktust...” (1998: 230); „az arthuri kaland legbiztosabb ismertetőjegye az, hogy „merveilleuse” („csodálatos”), hogy valami titokzatosság veszi körül. Először is titokzatos a kapcsolat kaland és lovag között: azt sugallja a szöveg, hogy egy adott kaland egy adott lovagnak van szánva... Az az olvasó állandó érzése, hogy valamilyen természetfeletti hatalom találja ki és osztja szét a kalandokat” (1998: 231). S végül: „Amit a korai arthuri verses regények – köztük Chrétien művei – csak sejtetnek, a XIII. századi prózaregény már meg is fogalmaz: nehéz, rendkívüli, sokszor borzongató kalandok „odaitélésével” jelöli ki a hőst, a kiválasztott lovagot valami titkos erő, hatalom: ahogy haladunk a *Conte du Graal*-tól a *Queste del Saint Graal* felé, úgy hasonlít egyre inkább ez a hatalom a Gondviselésre” (1998: 232).

Az *aventure* szónak kockázat(os vállalkozás), vállalás jelentése a XIII. századi nagy prózaregényekben jelenik majd meg: a *Merlin*-ben, a *Queste del Saint Graal*-ban, a *Lancelot*-ban és a *Mort d'Arthur*-ben. Ez már a kaland romantikus értelmezése felé mutat, amely szerint a szabadság sem létezik kockázatok vállalása nélkül, hiszen a kockázattól mentes „bebiztosítottág” egyben mindig kötöttség is.

Ahogy Marie de France-nál összefonódik szerelem és csoda, úgy a *Queste del Saint Graal* a csodát: a Grál megjelenését s az ezt megelőző különböző csodálatos előjeleket a vállalással – a kereséssel mint vállalkozással – (*emprise*) köti össze. A szerelem és a vállalás pedig egyetlen személy, Lancelot magatartásában ötvöződik. A tökéletes lovag számára a szerelem és a hősiesség egyetlen *aventure*. Lancelot számára az *aventure* nem egyszerűen „kaland”, nem a szerencse forgandósága, nem a sors kegye, nem a véletlen szeszélye, hanem küldetés, hősi vállalkozás, egyszerűen titokzatos esemény, rejtélyes történet, mély értelmű, jelképes fordulat, csodálatos fejlemény, amelyeknek mindegyike külön-külön is csoda, mert túlmutatva önmagán metafizikai értelmet kap. Számára ilyen *aventure* a bűvöletes szerelem is, mert ez az *aventure* nemcsak a tényleges csoda átélése, ez az *aventure*: azonosulás a csodával. Ez az *aventure* a legnagyobb vállalkozásra ösztönzi Lancelot-t, akinek semmi reménye, hogy „bűne” miatt a Grál közelébe jusson, s mégis elindul. Akkor részesül az isteni Kegyelemben, akkor kerül a Grál elé, amikor végképp nem is várja s nem is sejti, hogy a közelében van már. Túléli az élményt, míg a többiek belhalnak az abszolútummal való találkozásba, az élmény okozta megrázkódtatásba.

Ebben a XIII. századi misztikus regényben a szerelemnek persze nem juthat ihlető szerep, így a *csoda*, a *szerelem* és a *vállalás* Chrétien de Troyes-nál még érzékelhető összefüggései titokban kell, hogy maradjanak. A lovagi szerelem rejtett spirituális oldalára, a testi-lelki-szellemi egység misztikumára, a lényegre mutat rá azonban a Grál misztériumát elemezve P. Gallais: „Az Isten iránti szeretet útja nem kerülheti meg az emberi szerelmet: a szellemhez a szív vezet el, és a teljes embernek kell a szellem elé járulnia” (1972: 58).¹

---

¹ Az idézet franciául: « le chemin de l'amour de Dieu ne peut pas ne pas passer

2. A példaanyag

Melyek tehát a XIII. századi *Queste*-ben az *aventure* jelentései? A regénynek csak az első részéből veszünk most példákat: ez a rész az összes fordítási lehetőséget („jelentést”) tartalmazza. Példáinkat A. Pauphilet (1949) kritikai szövegkiadásából idézzük. Végül – valamennyi példa és fordításaik áttekintése után – megpróbáljuk az *aventure* szónak egy készülő egyetemi jegyzetbe szánt szócikkét megszerkeszteni. Példáinkban a párhuzamos fordítási lehetőségeket törtvonal választja el egymástól úgy, hogy a több szóból álló felcserélhető részeket kapcsos zárójelek érzékelteszik a törtvonal két oldalán; a csak megközelítő értékű vagy értelemszerű fordításokat és kiegészítéseket pedig csúcsos zárójellel jelöljük.

Biax sire, fet Boors a Lancelot, quele aventure vos a ça amené ? – *Jó uram, kérdezte Boors Lancelot-tól, {hogy vetődött el / milyen küldetésben jár} erre felé?*

Et quant il voient ces lettres, si dient li uns a l'autre : « Par foi, ci a merveilleuse aventure ! » – *S mikor meglátták ezt az írást, így szóltak egymáshoz: „Bizony, ez aztán csodálatos dolog!”*

Et je vouldroie bien que nus ne veist mes hui ces lettres devant que cil sera venuz qui ceste aventure doit escheoir. – *S szeretném, ha senki sem láthatná ezt az írást mindaddig, amíg el nem jön az, {akinek majd ez a kaland osztályrészül jut / aki majd betölti ezt a <jövendölést>}.*

nos avons veu toz jorz que vos a haute feste n'asseiez a table devant que aucune aventure fust en vostre cort avenue – *eddig mindig azt láttuk, hogy nagyobb ünnepeken sohasem ül asztalhoz addig, amíg az udvarban valami csoda nem történik*

Venez le veoir, qar je sai bien que ce est aventure merveilleuse. – *Jöjjön, s lássa, mert ez valóban csodálatos esemény!*

en cest jor d'ui comenceront les granz adventures et les granz merveilles dou Saint Graal. – *ezen a napon kezdődnek a Szent Grál nagy kalandjai s nagy csodái.*

a aventure n'avez vos pas failli devant mengier – *csodálatos eseményben nem volt hiány ebéd előtt*

si lor avint si merveilleuse aventure que tuit li huis dou palés ou il mengoient et les fenetres clostrent par eles – *s akkor az a csodálatos dolog történt, hogy a palotában, ahol ebédeltek, az összes ajtó és ablak magától becsukódott*

Quant cil de la salle virent seoir le chevalier ou siege que tant preudome avoient redouté, ou tantes granz adventures estoient ja avenues, si n'i a celui qui n'en ait grant merveille. – *Amikor a teremben lévőket látták, hogy a lovag leül arra a székre, amelytől annyi nemes ember rettegett s amely körül már annyi baj történt, mind fölöttébb elcsodálkoztak.*

ce est Galaad, li filz Lancelot, cil qui doit les adventures mener a chief – *ez Galaad, Lancelot fia – az, akinek majd {ezeket a nehéz feladatokat el kell végeznie / ezt a küldetést be kell töltenie / ezt a vállalkozást véghez kell vinnie}*

---

par l'amour humain. C'est le cœur qui mène à l'esprit. C'est l'homme total qui doit être spiritualisé. »

il est nostre cousins prochains. Et de ceste aventure devons nos estre molt lié
– közeli rokonunk. *S ennek a csodálatos körülménynek / fordulatnak bizony örülnünk kell*

uns chevaliers est a cort venuz qui a acomplie l'aventure dou Siege Perilleus
– lovag érkezett az udvarba, {aki {sikerrel járt / helyt állt} a Veszedelmek Székének kalandjában / aki <megfelelt a Veszedelmek Széke feltételeinek>}

dont li est il bien venu ; car cele aventure ne voutl onques mes nus hom
achever qu'il n'i fust mors ou mehaignicz – honnan jöhetett, hisz ezzel a veszedelemmel még senki sem nézett szembe anélkül, hogy bele ne halt vagy bele ne rokkant volna

Et par ceste aventure puct len bien conoistre que ce est cil qui metra a fin les
aventures de la Grant Bretaigne. – És ennek a csodának köszönhetően most már tudjuk, hogy általa fordul majd jóra a brit föld sorsa.

Sire, fet messires Gauvain, et vos et nos le devons servir come celui que
Diex nos a envoié por delivrer nostre país des granz merveilles et des estranges
aventures qui tant sovent i sont avenues par si lonc tens. – Uram, királyom, szólt Gauvain lovag, mindannyiunknak úgy kell őt szolgálnunk, mint akit Isten küldött hozzánk azért, hogy megszabadítsa országunkat az azt régóta sújtó bajoktól / csapásoktól és minden veszélytől.

por une aventure mener a chief qui hui nos est avenue, a quoi cil de ceanz
ont failli. Et je sai bien que vos n'i faudrez pas, come cil qui devez achever les
aventures a qoi li autre avront failli. – hogy végrehajtja azt a csodás feladatot, amely ma jutott osztályrészünkül, s amellyel lovagjaim felsültek. Tudom, hogy nem fog kudarcot vallani, hiszen küldetése az is, hogy vállalja azokat a kalandokat, amelyeknek során a többiek elakadtak.

Sire, fet Galaad, ou est cele aventure dont vos me parlez ? – Uram, szólt Galaad, hol látható hát az a csoda, amelyről beszél?

et tuit li baron de laienz vont après, por veoir coment l'aventure dou perron
sera mencee a fin – s vele mentek mind az urak, hogy lássák: milyen meglepetést tartogat még a vízen lebegő kő csodája

car je ne lairoie en nule maniere que je ne voie ceste aventure mener a fin –
mert mindenféleképp látni szeretném: milyen fordulatot vesz még ez a csoda

Sire, veez ci l'aventure dont je vos parlai. – Uram, itt van hát a csoda, amelyről beszéltem.

l'aventure estoit moie, si n'ert pas lor {– ezt a kalandot nekem tartogatta a sors, nem nekik / ... rám várt ez a feladat, nem rájuk}

l'aventure de ceste epce – ennek a kardnak a csodája

Et il dist qu'il nel cuidera ja mes, car ceste aventure l'en a mis tot fors del
cuidier. – Azt válaszolta, hogy ilyesmire sohasem gondol többé, mivel ez a csoda / kaland teljesen kiverte a fejéből a hasonló gondolatokat.

Ja nul n'en prendrai devant que aventure le m'amaint. – *Nem is viselek addig <pajzsot>, míg egy kaland során szert nem teszek egyre.*

3. A javasolt szócikk

A különböző fordítási lehetőségek figyelembe vételével a XIII. századi *Queste del Saint Graal*-ban az *aventure* szó leggyakoribb jelentései a következők:

aventure n. f. 1. csoda: *une ~ avient csoda történik*; 2. szokatlan, váratlan, rendkívüli vagy csodálatos dolog, körülmény, eset, esemény vagy fordulat: *une ~ avient csodálatos esemény megy végbe, csodálatos fordulat következik be*; 3. sors, véletlen, szerencse: *en ~ véletlenül, talán; par ~ talán*; 4. kaland: *merveilleuse ~, ~ merveilleuse csodálatos kaland*; 5. baj, csapás: *une ~ avient baj történik, csapás sújt*; 6. veszély, veszedelem: *une ~ avient veszély fenyeget; se mettre en ~ nagy / halálos veszedelembé kerül*; 7. feladat, küldetés: {*mettre a fin / mener a fin / mener a chief / achever / accomplir*} *une ~ elvégez egy nehéz feladatot; betölt egy küldetést*; 8. vállalás, kockázatos vállalkozás: {*mettre a fin / mener a fin / mener a chief / achever / accomplir*} *une ~ véghez visz egy vállalkozást*

A vizsgált regényben – érthető módon, hiszen cisztercita környezetben íródott – tovább erősödik a szó *csoda* jelentése, az *aventure* és a *merveille* szinonimiája: a két szó igen gyakran felcserélhető egymással. Ugyancsak érthető módon – az istenkeresés ihletének megfelelően – megjelenik a veszélyekkel terhes *feladat, küldetés, vállalás, vállalkozás* jelentés. A több sikon is értelmezhető *kaland* pedig meghúzódik a csodák káprázata és a vállalások hősiessége között, a romantikus újrafelfedezésre várva.

IRODALOM

- Gallais, Pierre 1972, *Perceval et l'initiation*. Paris: Sirac.
- Grandsaignes d'Hauterive, R. 1947, *Dictionnaire d'ancien français (Moyen Age et Renaissance)*. Paris: Librairie Larousse.
- Greimas, A. J. 1968, *Dictionnaire de l'ancien français (jusqu'au milieu du XIVe siècle)*. Paris: Librairie Larousse.
- Halász Katalin 1998, *Egy műfaj születése. A középkori francia regény*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. (Orbis Litterarum / Világirodalmi Sorozat 5.)
- Lakits Pál 1967, *A kaland változásai. Az ófrancia udvari novella történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (Modern Filológiai Füzetek 2.)
- Pauphilet, A. (éd.) 1949, *La Queste de Saint Graal. Roman du XIIIe siècle*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, éditeur.
- Szabics Imre 2001, Előszó. In: Marie de France, *XII szerelmes rege*. Fordította Rajnavölgyi Géza. Budapest: Eötvös József Kiadó, 7–14.

ПЛАМЕН ПАНАЙОТОВ

Der Sinn der Verhüllung: Christo Javasseffs Projekt „Wrapped Reichstag“

In Bulgarien, mit deren Kultur und Sprache Professor H. Tóth sich schon mehr als 30 Jahre beschäftigt, ist die Verschleierung der Ikonen ein wichtiger Bestandteil der religiösen Verehrung. Die Verhüllung hängt zusammen mit der Vorstellung, dass wir das Wesentliche durch einen Schleier unwesentlicher Züge sehen können. Der Konzeptualismus, dessen führender Vertreter der Bulgare Christo ist, setzt diese Denkweise fort, indem das Werk den Moment der Leere im Zeichen zum Gegenstand der Darstellung macht. Die Kunst nach dem Ende der traditionellen Philosophie, wie Kosuth den Konzeptualismus nennt,¹ fingiert einen Ort (ästhetische Realität), von dem her „das Wesentliche“ als Signifikant ohne bestimmte Beziehung zu einem Signifikat erscheint.

Christo ist im Jahre 1935 in Gabrovo geboren. Seit 1958 verpackt er verschiedene Gegenstände: Flaschen, Dosen, Ölfässer, Gepäckswagen, Bäume, Denkmäler. 1960 lernt Christo Pierre Restany kennen und knüpft Kontakte zur Gruppe „Nouveaux Réalisme“. Doch die Berührungspunkte zu diesem Kreis bleiben vage. Seine Auseinandersetzung mit den zeitgenössischen Kunsttheorien macht Christo zwischen 1964–1967. In dieser Zeit kreiert er mehrere „architectural scale sculptures“ (die Reihe „Store Fronts“).

1967 verhüllt der Künstler 100 000 Quadratmeter Küstenstreifen an Little Bay bei Sydney. Die Küste bleibt bedeckt 10 Wochen. 1972 spannt Christo einen orangefarbenen Vorhang durch die Rifleschlucht in Colorado. 28 Stunden nach der Verwirklichung des Projekts ist der Vorhang abgebaut auf Grund einer Orkanwarnung. Auf beachtliche Schwierigkeiten stößt Christos „Running Fence“. Dieser war 1972 entlang der Berliner Mauer geplant, wurde aber 1976 in Kalifornien verwirklicht.

1983 umgibt Christo 11 künstlich aufgeschüttete Inseln in der Biscayne Bay. Die Inseln sind mit einer rosa Umrandung eingefasst. Wenn man sie von oben betrachtet, sehen die Inseln wie die berühmten „Seerosen“ von Claude Monet aus. Die Stoffbahnen sind nach 2 Wochen weggenommen. Das nächste große Projekt des Künstlers ist die Pont-Neuf-Einpackung. Christo wartet 10 Jahre um die Erlaubnis für die Verhüllung zu bekommen. Die Brücke ist am 22. September 1985 eingepackt. Die Enthüllung startet am 7. Oktober – 14 Tage nach der Einpackung.

---

¹ Sieh Kosuth 1972: 75 ff.

In jede Aktion investieren Christo und seine Frau Jeanne-Claude riesige Energie und viel Geld. Jedes Projekt ist spektakulär und verwirklicht mit Brillanz. Der Künstler verhüllt immer „die unwahrscheinlichsten Dinge“ (Grant 1995), die mit der Politik und mit der Geschichte verbunden sind. Seine Arbeit erweckt ständiges Interesse, aber ihre Bedeutung zu begreifen, ist nicht immer leicht.

Das nötige Geld für alle seine Verpackungen stellt Christo selbst. Er finanziert die Projekte durch Verkauf der Zeichnungen und Bilder oder durch ihre Einnahmen aus Ausstellungen. Eine seiner teuersten Aktionen ist das Projekt „The Umbrellas, Japan–USA, 1984–1991“. Am 9. Oktober 1991 öffnet Christo 3100 riesige Sonnenschirme in Japan und Amerika (1340 blaue in Ibaraki und 1760 gelbe in Kalifornien). Die Aktion kostet mehr als 40 Millionen Mark. Das Geld ist wieder ins Ephimere investiert. Nach 18 Tagen sind alle Schirme demontiert und recycled.

Im Jahre 1995 verwirklicht Christo seine bedeutendste Idee – das Projekt „Wrapped Reichstag / Verhüllter Reichstag“, an dem er 23 Jahre arbeitet. Der Mann, der Christo auf diese Idee bringt, ist Michael Cullen, ein Amerikaner, der in Berlin wohnt. 1971 schickt er Christo eine Postkarte des deutschen Parlaments und macht ihm den Vorschlag das Gebäude zu verhüllen. Da der Reichstag eine besondere Lage hat, muss Christo die Genehmigung der Behörden von USA, Rußland, England, Frankreich und der beiden deutschen Staaten erhalten. Aber während des Kalten Krieges ist es unmöglich bei der zuständigen Institutionen die Genehmigung einzuholen.

Erst im Jahre 1994 nach einer Sitzung des deutschen Parlaments erhält Christo die Erlaubnis für die Verhüllung. Die seit vielen Jahren geplante Aktion startet am 17 Juni 1995. Nach einer Woche verwandelt sich das Gebäude in ein glänzendes Kunstwerk. Für die Verhüllung benutzt Christo 100 000 Quadratmeter Polypropylen-Gewebe und 16 500 Meter Seile. Der Reichstag bleibt 14 Tage eingehüllt. Alle verwendeten Materialien sind nach der Beendigung des Projekts recycled.

Das Beunruhigende und Subversive an Christo-Projekten ist das provisorische Leben seiner Verhüllungen. Sie sind zutiefst referenzlos, zweckfrei und nicht praktisch. Die Projekte existieren ein paar Tage, man kann sie sehen und dann vernichten sie sich wie von selbst.² Die scharmante Sinnlosigkeit, die mehrdeutige Reflexion weckt, ist durch das Ende des Projekts zerstört. Christo analysiert diese Seite der Verhüllung des Bauwerks von Paul Wallot folgendermaßen: „Dieses Projekt ist aus Stoff, Seilen, Stahl, Aluminium zusammengesetzt. Aber von entscheidender Bedeutung ist letztlich der Stoff, das Gewebe, denn es deutet auf die Verletzbarkeit (the vulnerability), Vergänglichkeit (the temporariness) und Brüchigkeit (the fragility) des Werks“ (Mantegna 1995: 9).

---

² Christo sagt in einem Interview: „All these projects have this strong dimension of missing, of self-effacement“ (Mantegna 1995: 8).

Der wesentliche Ansatz der Verhüllungskunst ist in einer radikalen Reduzierung der bildnerischen Mittel auf die einfachen Formstrukturen gegründet. Als sehr bemerkenswert fällt mir dabei auf, dass Christo sein ganzes Vertrauen in moderne Werkstoffe setzt. Die aluminiumbeschichteten Kunststoffplanen, die darunterliegende Stahlkonstruktion und die Seile sind dem Künstler nötig, um die abstrakten Proportionen des Gebäudes zu unterstreichen.

Man konnte Christos Aktionen für sinnlos halten oder für sich selbst Sinn gebende Kunstwerke – beeindruckend sind sie allemal. Der verhüllte Reichstag erweckt zunächst den Eindruck eines statischen Kunstwerks. Schnell entpuppt er sich jedoch als ein Objekt, das ein intensives Eigenleben hat. Diesen Eindruck erzielt Christo mittels der Falten. Durch ihre Regelmäßigkeit bekommt das Reichstagsgebäude etwas Leichtes, etwas bewegtes, es wirkt wie ein Theatervorhang, welcher ein Geheimnis verbirgt.

Christos Verhüllungen knüpfen an eine alte mystische Praxis an. In der jüdischen Tradition sind die Thorarollen fortwährend verhüllt gehalten, um immer daran zu erinnern, wie kostbar das ist, was sie bergen. In Bulgarien, wo Christo aufgewachsen ist, und auch in den orthodoxen Ländern sieht man ebenso die sakralen Bilder (die Ikonen) mit teuren Decken verhüllt. Dies gilt auch im Westen: in der österlichen Bußzeit wird das Kreuz in den Kirchen verhüllt, am Karfreitag bei der Kreuzverehrung enthüllt.

Mit der Reichstagsverhüllung bietet Christo einen spielerischen Zugang zu der neuen deutschen Geschichte. Der Künstler transformiert die Fassade des Gebäudes zum Objekt der Verehrung, indem er die religiösen Anklänge des Verhüllens verwendet. Gleichzeitig führt Christo eine profan wirkende Aufgabe aus und es ist nicht zu übersehen, dass er diese Aktion mit einer tiefen Ironie unterlegt.

Christos Verhältnis zu den religiösen Konnotationen des Projekts ist ambivalent: einerseits braucht er sie, um „die Legitimität“ der modernen Demokratie zu betonen (es scheint, als ob „das Geheimnisvolle“ das Einzige ist, das würdig wäre diese politische Idee vorzustellen), andererseits möchte er sich von ihnen distanzieren, um die profane Objektivierung der Religiosität zu akzeptieren.

Wir dürfen dabei nicht vergessen, dass die Ironie ein wichtiger Bestandteil der modernen Konzeptkunst ist. Es verwundert deshalb nicht, wenn diese Verschiebung von Wertgrenzen, die die Konzeptkünstler vorführen, sich als eine kalkulierte Zweideutigkeit erweist. Wenn z. B. Dan Flavin seine ersten Werke, in denen leere Bildfelder von Glühbirnen gerahmt sind, Ikonen nennt, ist das eine Manipulation, Verführung, aber auch ein Ausdruck des Strebens in diesem Spiel die Konturen eines möglichen Anderen ersichtlich zu machen.

Flavin schreibt ironisch: „Meine Ikonen unterscheiden sich von den byzantinischen in ihrer Majestät. Sie sind stumm – anonym und ruhmlos. Diese Ikonen stellt man nicht in die prunkvollen Kathedralen. Sie sind konzipiert für die Hohlheit der leeren Räumen“ (Flavin 1969: 176). Bei Christo, wie bei Flavin, ist die Zweideutigkeit des künstlerischen Projekts von entscheidender Bedeutung.

Christo bedient sich einer reinen, leeren künstlerischen Form. Ihre Funktion ist Sinndefizite des geschichtlichen Erfahrens, die durch soziale und politische Umbrüche auftreten, zu beheben und eine neue Diskussion über den Wert des Reichstages als nationales Symbol zu ermöglichen. Deshalb scheint es mir sinnlos, die Bedeutung des Projekts auf die eindimensionale, vereinnahmende Einfühlung zu reduzieren.

Doch nicht nur die leere Form, die in der Postmoderne diskutiert wurde, ist Subjekt und Objekt der Verhüllungsaktion, sondern vor allem ihre subversive und affirmative Kraft. Was oft auf den ersten Blick referenzlos, unmotiviert, willkürlich und zufällig erscheint, erhält einen sekundären Sinn über den Dialog, den das Werk mit den Zuschauern führt. Das ist möglich, weil Christos Aktion metaphorisch auf die Zweideutigkeit der Politik, der Sprache und der Kunst anspielt.

Die Reichstagsverhüllung ist eine Simulation der religiösen Verhüllung, Inszenierung (Performanz), die einen zentralen Ort der deutschen Geschichte „in Klammern setzt“.³ Bei diesem Projekt, bei dem der Künstler auf die Suspendierung der Bedeutungsgehalten eines Symbols zielt, hat die Spannung zwischen Offenheit und Hermetik eine besonders wichtige Rolle. Sie bildet den Projektionshintergrund, auf dem das Konzept als Denkanstoß fungiert.

Die sakrale Verhüllung zielt auf den primären „Ort“ der Wahrheit des Seins. Aber wo ist dieser „Ort“? Er ist Geheimnis; wer hineinblickt, verstummt oder wird verrückt. Für die Künstler der Neuzeit ist diese „unsägliche Stelle“ der Raum der ästhetischen Verschiebung, ein „Ort“ in dem das Leben „sein natürliches schweres Fallen und Steigen bewahrt“, aber gleichzeitig „als ein Nichts, als ein Traum“ erkannt ist.

„Das ist – schreibt Kafka – wie einen Tisch mit peinlich ordentlicher Handwerksmäßigkeit zusammenzuhämmern und dabei gleichzeitig nichts zu tun und zwar nicht so, dass man sagen könnte: „Ihm ist das Hämmern ein Nichts“, sondern „Ihm ist das Hämmern ein wirkliches Hämmern und gleichzeitig auch ein Nichts“, wodurch das Hämmern noch kühner, noch entschlossener, noch wirklicher und noch irrsinniger wäre“ („Er. Aufzeichnungen aus dem Jahre 1920“).

Christos Reichstagsverhüllung ist wie das Hämmern im zitierten Absatz: „ein wirkliches Hämmern“, aber auch „ein Nichts“. Sie ist perfekt gelungene Ausführung der technischen Seite des Projekts, gleichzeitig Nichts, Performanz, die durch seine reine Diskursivität das leere Geheimnis der Politik (bzw. der Heiligen) ersetzt und auf die Referenzlosigkeit des Spiels als Ort der Wahrheit verweist.

Die Verhüllung überführt den Reichstag aus dem Gebiet des Alltäglichen in die Zone des Ungewöhnlichen, des Merkwürdigen. Der verhüllte Reichstag überrascht, verwundert. Mit seiner Entscheidung aluminiumbeschichtete Polypropylen-Gewebe zu verwenden steigert Christo die Intensität der Wahrnehmung. Zugleich erzielt er eine Fülle von wechselnden Eindrücken. Der Reichstag reagiert auf jede

---

³ Im Sinne der Phänomenologie Husserls.

Schattierung: „Schimmert, wenn der Himmel klar ist, blauert, wenn es sich bewölkt. Er leuchtet orangefarbig beim Sonnenaufgang, gelbgold, wenn die Scheinwerfer eingeschaltet sind“ (Galloway 1995: 86).

Tiergarten zieht Christo 23 Jahre magnetisch an. Auf ihn hat dieser Ort „fast metaphysische Wirkung“ (Yanagi 1993: 23). Solchen Eindruck macht auf K. das Schloss im Kafkas Roman. Als K. ankommt, ist das Schloss im Nebel. Am nächsten Tag sieht der Landvermesser das Gebäude deutlich umrissen in der klaren Luft. Das geheimnisvolle Schloss verändert sich erstaunlich. Bei anbrechender Dunkelheit lösen sich die Umrisse des Gebäudes in der Nacht auf. Wenn seine Fenster in der Sonne ausstrahlen, dominiert der Eindruck, dass hier alles irrsinnig und brüchig ist. Wenn es schneit, sieht das Schloss anders aus: er ist wie verhüllt; seine Linien verdeutlichen sich durch „den alle Formen nachbildenden, in dünner Schicht überall liegenden Schnee“. Aus der Ferne scheint es K., dass dort oben alles „frei und leicht“ ist. Später erweist sich das Schloss als „ein recht elendes Städtchen, aus Dorfhäusern zusammengetragen, ausgezeichnet nur dadurch, dass hier alles aus Stein gebaut ist“ (Kapitel 1).

Unter anderem die Schöpfung Wallots, die in schlesischen Sandstein ausgeführt ist, hat sich schon im Kaiserreich zu klein erwiesen. 1927 und 1929 sind zwei Erweiterungsbauten geplant, aber nicht verwirklicht. Solches Schicksal hat die von Albert Speer geplante Kuppelhalle, neben der der Reichstag verschwindend klein gewirkt hätte. Nach der Umwandlung des Gebäudes, durchgeführt von Norman Forster, sieht es aus, wie hervor aussah. Für das Verhältnis von Glas und Stein ist „kein neues Konzept gefunden“ (Hoffmann-Axthelm 1999: 80). Die jetzige Kuppel ist architektonisch „ein Desaster“ (ebd.). Ästhetisch ist das Gebäude banal wie ... das Schloss.

Die Verhüllung des Reichstages ist eine Provokation „gegen die triviale, platte Kultur“ (Spies 1988: 12). Christo spielt mit einem Assoziationsknäuel, das das vulgäre Verständnis der Gegenwart voraussetzt. Es ist deshalb nicht erstaunlich, dass die Aktion politisches Interesse erweckt. Ob das Projekt über seine Selbstbezüglichkeit hinaus Referenzialität zulässt, ist fraglich. Allerdings müsste bei solcher Betrachtung bedacht werden, dass es in Christos Aktion nicht so sehr um eine demonstrative didaktische Geste geht, sondern eher um eine Ironie von Referenzialität. Nicht das politische (als alltägliche Erfahrung der Geschichtlichkeit, in der das Man⁴ seine Diktatur entfaltet), sondern das Ästhetische (als spielerische Reduktion eines politischen Symbols) ist derjenige Sinn, der Christos Verhüllungsaktion angemessen ist.

Wir sind geneigt zu denken, dass die Sprache (bzw. die Kunst) verhüllt, um zu enthüllen;⁵ d. h. jede Beschreibung eines Äußern hat den Zweck, uns auf ein

---

⁴ Im Sinne Heideggers „Sein und Zeit“, Paragraph 27.

⁵ Sapir vergleicht die Sprachen mit „unsichtbaren Schleiern, die unseren Geist drapieren“ (zit. nach Jakobson 2000: 413). Iser betrachtet die Literatur als „verhüllende Enthüllung des Daseins“ (Iser 1990). Paul Ricoeur (1974: 534) betont die Rolle der Enthüllung in der Poesie und im Traum. Schon Freud hat sich deutlich geäußert: „Die

Inneres ahnen zu lassen.⁶ Diese Denkweise ist metaphysisch. Christo hat sie schon mit seinen Werken „Store Front“ (1964) und „Corridor Store Front“ (1968) verneint. „Das Wesentliche“, das wir nach dem Abstreifen der Hüllen (Schleiern, Fassaden) sehen können, zeigt sich hier als Hohlheit. Mit seinem Projekt „Wrapped Reichstag“ enthüllt Christo die reine Nacktheit des Politischen. Das Geheimnis der Macht (des Schlosses) ist platt: die Macht ist Leere.

LITERATUR

- Archives 1933 – *The Wittgenstein Archives at the University of Bergen*. Electronic Publication. Volume XI „Philosophische Bemerkungen“ (First entry 14 December 1933). Bergen, 1996.
- Flavin 1969 – *From Dan Flavin*. Ottawa: National Gallery of Canada.
- Galloway, David 1995, Packing the Past. *Art in America*, November.
- Grant, Simon 1995, Wrapping up History (Bulgarian Artist Christo). *New Statesman & Society*, 3 July.
- Hoffmann-Axthelm, Dieter 1999, Reichstag. *Ästhetik & Kommunikation*, Heft 105.
- Iser, Wolfgang 1990, *Fingieren als anthropologische Dimension der Literatur*. Konstanz. (Konstanzer Universitätsreden 175).
- Jakobson 2000 – Роман Якобсон, *Езикът на поезията*. София.
- Kanz, Kristine 1999, *Psychoanalyse in der modernen Literatur*. Hg. Thomas Anz. Würzburg.
- Kosuth, Joseph 1972, Kunst nach der Philosophie. In: *Art & Language. Texte zur Phänomen Kunst und Sprache*. Köln.
- Mantegna, Gianfranco 1995, Christo & Jeanne-Claude (Interview). *Journal of Contemporary Art*, vol. 7, № 2.
- Ricœur, Paul 1974, *Die Interpretation. Ein Versuch über Freud*. Übers. von Eva Moldenhauer. Frankfurt/M.
- Spies, Werner 1988, Introduction. In: *Christo Prints and Objects 1963–1987*. Munich – New York.
- Yanagi, Hashiko 1993, Interview with Christo. In: *Christo: The Reichstag and Urban Projects*. Ed. J. Baal-Teshuva. Munich – New York.

Kunst des Dichters besteht wesentlich in der Verhüllung. Das Unbewußte darf aber nicht ohne weiteres bewußt gemacht werden“ (zit. nach Kanz 1999: 6).

⁶ Wittgenstein schreibt: „Wir können uns jeden Gegenstand in einem unsichtbaren Futteral denken und das verändert gar nichts an unseren Erfahrungen und ist nun eine leere Form der Darstellung“ (Archives 1933, № 29).

PÁTROVICS PÉTER

Sorok egy keleti vs. nyugati szláv konfrontatív¹ grammatika margójára

I. Indokok és célok

Amikor az ember egy ilyen – vagy a címben megjelölthöz legalábbis hasonló – jellegű munka megírására vállalkozik, nem előzmények nélkül teszi. Esetemben ezek egyrészt személyes-szakmai jellegűek, másrészt tudományosak. Ami a kérdés személyes-szakmai oldalát illeti, el kell mondjam, hogy mint a lengyel nyelvre szláv szakosokat már éveknek sora óta oktató személy, a kezdetektől fogva szükségét éreztem egy olyan kiegészítő anyag elkészítésének és hallgatókkal való megismertetésének, amely felhívja a figyelmet a lengyel nyelv más szláv nyelvektől eltérő sajátosságaira, ugyanakkor az egyezéseket is kiemeli. Ez az évek haladtával egyre égetőbbé váló igény először egy kezdetleges, ámbár pontokba rendezett vázlatban öltött testet, amely aztán fokozatosan bővült, a hallgatók egyre újabb és újabb kér(d)éseinek függvényében. A jelen munka gerincét is e vázlat alkotja.

Munkám tudományos előzményeként azon összehasonlító szláv nyelvtanok nevezhetők meg, amelyek az olvasmánylistákon obligát tételként szerepelnek, éppen ezért vélhetően minden szlavista találkozik velük stúdiumai során. Találhatók köztük döntően elméleti jellegű művek, mint például Bernštejn, Kondrašov, Meillet, Stieber, Vondrák vagy a Lehr-Splawiński–Kuraszkiewicz–Ślowski szerzőhármass munkái,² akadnak azonban olyanok is, amelyek elméleti útmutatás mellett az utilitáris szempontokat is figyelembe véve az irodalmi szláv nyelvek legalább olvasásszintű elsajátításában vagy egyes alapvető szerkezetek megtanulásában kívánnak segítséget nyújtani (vö. Hrubý 1920, Falowski–Sendero 1992). A tudományos előzmények említése kapcsán – vagy inkább ennek hordalékaként – munkám létjogosultságának kérdése is fölvetődik. Pontosabban szólva: ha erről a témáról ennyien és ennyit írtak – sőt egyesek szerint már mindent megírtak –, akkor kell-e, egyáltalán lehet-e még mindehhez valamit hozzátenni? Erre – ezt kimondhatom nyugodtan és határozottan – azt válaszolom, hogy lehet és kell. S nemcsak hallgatóim – tapasztalataim szerint sajnos

---

¹ Egyik művében Czarnecki (1998: 7) – egy rövid lábjegyzetnyi terjedelemben – arról tesz említést, hogy a germanisztikában 1961 óta általánossá vált a *konfrontatív* elnevezés használata, amennyiben nemcsak a nyelvek közötti különbségeket vizsgáljuk, hanem az egyezésekről is szót kívánunk ejteni. A csak a különbségekre összpontosító munkák ezzel ellentétben a *kontrasztív* elnevezéssel élnek. A fenti címben a *konfrontatív* szót én is a Czarneckinél leírtakkal megegyező értelemben használom.

² A felsorolt szerzők alábbi műveire gondolok: Бернштейн 1961; Кондрашов 1962; Meillet 1934; Stieber 1979; Vondrák 1924, 1928; Lehr-Splawiński et al. 1954.

progrediens – indolenciájának „respektje” okán (magyarán: végre egy helyen találjuk meg azokat a lengyel nyelvre vonatkozó információkat, amelyek számunkra érdekesek lehetnek...), de azért is hozzá kell szólnom a témához, mert az említett összehasonlító nyelvtanokban a lengyelnek nem jut kitüntetett szerep (jogosan mondhatnók persze: nem is ilyen céllal készültek), bizonyos kérdések pedig (pl. az igeaspektusé) egyáltalán nem vagy nem kellő súllyal merülnek fel bennük.³ Mindezekén túl (vagy inkább mellett) van azonban még egy fontos szempont, ami szólásra sarkall, nevezetesen: az idő. Vagyis hogy szemügyre véve a már „klasszikus” alapműveket, azt látjuk, hogy többségük bizony jó negyven (vagy még több) évvel ezelőtt látott napvilágot, azóta pedig az élet is, a nyelv is sokat változott.⁴ Valami hasonlót kívánok most tehát „elkövetni” ahhoz, amit minden újabb nemzedék⁵ megtesz: megfogalmazni, meghatározni viszonyomat a már meglévő eredményekhez (tehát egyfajta örökséghez) és ezt értékelve megpróbálni talán valami újat is hozzátenni a már meglévőhöz, a már ismerthez.

Hasonlatosan ahhoz, ahogy bizonyos időközönként újabb meg újabb ósláv nyelvtanok, szlavisztikai témájú propedeutikus művek jelennek meg.⁶ Azt azért még feltétlenül el kívánom mondani, hogy a jelen munka bevallottan szuplementer jellegű

---

³ Az orosz igeaspektusról (összevetve azt a cseh, a szlovák, a lengyel és a bolgár nyelv igeaspektusával) a legutóbb Petruhina állt elő egy igen komoly munkával (Петрухина 2000).

⁴ Mielőtt még az a vád érne, hogy nem viseltetem kellő tisztelettel a nagy elődök művei iránt, szeretném minden idő tényező ellenében hangsúlyozni: műve válogatja – érték marad.

⁵ Miféle nemzedék, milyen örökség is? Kutatónemzedék, a szlavisták újabb kutatónemzedéke, s olyan kiváló elmék, nagyszerű tudósok öröksége, mint pl. Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László, akik közül – sajnos – már csak Hadrovics professzor úrral volt szerencsém személyesen is találkozni. S akkor még, ha jól meg gondolom, a kniezsai kritériumok szerint (vö. Kiss 1991: 139) én talán nem is nevezhetném szlavistának magamat. Maradna hát a „*Fremd bin ich eingezogen, fremd zieh' ich wieder aus* hüvös mérték- (és távolság)tartása”? Én azért azt mondom, hogy nem! Legálább – s ez így vehető ön- vagy akár a tanítványoknak szóló buzdításnak – próbáljunk a példás elődök nyomdokaiba lépni.

⁶ Folytatólagos, megszakítatlan láncot, mondhatni szép sort alkotnak például a magyar viszonylatban a második világháború utántól megjelent alábbi általános szlavisztikai művek: Dombrowszky-Péter 1963 → Angyal – Iglói – Niederhauser – Ondruš – Dr. Sulán 1964 → Balczyk-Hollós, Ósláv nyelv (a mű vagy öt kiadást ért meg, én épp az ötödiket tartom a kezemben, ami 1987-ből való, az első 1966-os, a bővített változat 1968-as) → Домбровский 1969 → Bihari – H. Tóth 1976 → és végül remélem még korántsem le-, csupán zárandó a sort H. Tóth, Bevezetés a szlavisztikába, rajta az évszám 1996. (Azokat a munkákat soroltam itt fel, amelyek, ha nem is kizárólag tisztán általános szlavisztikai jellegűek, mégis bőven tartalmazznak ilyen utalásokat. Mivel tisztában vagyok e válogatás meglehetősen szubjektív jellegével, ha valamely ide tartozó mű mégis kimaradt volna, bocsánat érte.)

és oktatási céllal készült. Most azonban ideje véget vetnem ennek a kis bevezetőnek, hogy rátérhessek tulajdonképpeni mondandómra.

II. Fonetikai változások és szóalakváltozatok

1. A lengyel nyelvben – hasonlóan a szlovák vagy a cseh nyelvhez, sőt a beloruszhoz és az ukránhoz, de eltérően az oroszról – szócleji helyzetben az *i* < *j nem maradt meg, olvassuk az általános megállapítást megannyi szlavisztikai munkában. Tehát az oroszban *успа* áll, míg a beloruszban és az ukránban *спа*, a szlovák és a cseh alak egyformán *hra*, a lengyel pedig *gra*. Ugyanakkor – amennyiben gyakran forgatjuk a szótárt – feltűnhet, hogy a lengyelben a *grać* mellett megvan az *igrać* alak is. Ugyanezt a kettősséget tapasztalhatjuk a szlovákban is, amely a *hra* (játék) mellett az *ihra* (ua.) az *ihrat' sa* (játszik) és az *ihrisko* (játészótlér) alakokat is ismeri, meg pl. az ukránban, amelyben a *spa* pluralisa *іспу*, s emellett az *іспавука* (játékszer) és az *іспавуковий* (játék-) alakok is használatosak.

A fenti kettősség plauzibilis magyarázatát Stiebernél találtam meg: „O wiele jednak prościej przyjąć, że w wymienionej pozycji dawne krótkie *i* nie przeszło w *jer*, ale zachowało dawne swoje brzmienie prapolskie *ljudiji*, z czego potem *ludzi*. [...] Ale w tym samym języku, a nawet w dialekcie w jednym wypadku w pozycji przed lub po *i* zachowywało się dawne krótkie *i*, w innych przechodziło w *jer* miękki, który potem ulegał już „normalnemu” rozwojowi. Stąd z dawnej formy *jiskra* powstała w jednych dialektach polskich (*j*)iskra, w innych (*j*)skra. Por. też takie oboczności, jak *igrać* | *grać*, *mienie* | stpol. *imienie*, *miano* | *imię* itd.” (Stieber 1979: 52).

Mindehhez hozzáteljük még, hogy úgy tünik a *grać*, *gra* szavak a lengyelben inkább konkrét jelentésben fordulnak elő, míg az *igrać*, *igranie*, sőt az *igraszka* is többnyire átvitt értelemben használatosak. Álljon erre itt most néhány példa: *gra w karty* (kártyázás), *gra w tenisa* (teniszezés), de! *igrzyska olimpijskie* (olimpiai játékok), *nie igray z ogniem!* (ne játssz a tüzzel!), *igra ze szczęściem/ ze zdrowiem/ z życiem* (játszik a boldogságával, az egészségével, az életével), *wiatr igra z jej włosami* (játszik a hajával a szél), *promienie słońca igray na wodzie* (a nap sugarai játszanak a vízen), *igraszka natury/losu* (a természet játéka/ a sors szeszélye), *dla was to jest igraszka, nam idzie o życie* (nektek ez játék, nekünk az életünk múlik rajta), *los czyni sobie igraszkę z ludzi* (a sors a bolondját járítja az emberekkel).

2.1. Fontos és ismert szabályszerűség, hogy a lengyel nyelvben (hasonlóan pl. az ukránhoz és a beloruszhoz) nem ment végbe tőkiegyszerűsítés olyan formában, mint pl. az oroszban. A szlavisztikai munkák tájékoztatók is erről akár a lengyelről, akár az ukránról vagy a beloruszról legyen is szó, míg az orosz kapcsán arról értesülünk, hogy a *κ*, *z*, *x* veláris mássalhangzók az *-u*, *-e* morféma előtt nem változnak *y*-re, *z*-re és *c*'-re (nota bene az oroszban még nem ez volt a helyzet, vö. Dombrovsky–Péter 1963: 84, 92 stb.), mint pl. az ukránban és a beloruszban, esetleg *sz*-re vagy *ž*-re, mint a lengyel vagy a cseh esetében (Bihari – H. Tóth 1988: 135, H. Tóth 1996: 160, 161, 162). A példától – lévén, hogy azok a jelen esetben közismertek, s a hivatkozásoknál elégséges számban megtalálhatók – ezúttal eltekintek.

2.2. A felszólító mód alakjait érinti, mégis – mivel a fentiekkel egybevág – ide kívánczik, hogy míg az oroszban a $\kappa | \upsilon, z | \exists$ alternációja érzékelhető volt, a mai oroszban ezt felváltotta a $\kappa | \kappa', z | z'$ váltakozása. Ilyet nem tapasztalunk pl. az ukránban, a beloruszban vagy a lengyelben: vö. óor. *нѣчу!* > or. *neku!*, ukr. *нечу!*, белор. *нячы!*, le. *piecz!* (süss!). A lengyelben léteznek viszont alakváltozatok, amelyekről egyes nyelvtanok elfelejtencz szót ejteni. Kivétel: Тихомирова 1978: 97. Ilyen pl. a *spójrzeć* ((meg)nézni) esetében a *spójrz!* // *spójrzyj!* vagy a *spóźnić się* (késni) esetében a *spóźń się!*, illetve a *spóźnij się!* (Ami a gyakoriságot illeti, az első ige esetében az előbbi, míg a második igénél az utóbbi a használatosabb.) Hasonlóan két változata létezik a *wziąć* (fogni, venni) és a *(z)rozumieć* ((meg)érteni) igéknek: *weź!* // *✚weźmij!*, *(z)rozum!* // *✚(z)rozumiej!* (Ezeknél mindig az első változat frekvenciája nagyobb, mivel a második változat régiesebbnek, hovatovább avítottak számít – ezért a kereszt.) A *wziąć* ige imperatívuszának második alakja oroszul tudóknak ismerős, vö. or. *возьми!* Itt tulajdonképpen a *jęć* alapige felszólító módjával van dolgunk, amely más prefixumokkal együtt gyakran képezi így imperatívuszát, vö. *wyjęć* → *wyjmij!* (Magát a *jęć* igét így, prefixum nélkül csak a lengyel írott nyelv használja mintegy fázisigeként: *jęło dąć śniegiem* – Elkezdte hordani-fújni (a havat) – s az is meglehetősen ritkán, l. MSJP 1995: 279).

3. A lengyel nyelvben (az irodalmi oroszsal ellentétben) gyakoriak az összevont (azaz az ún. haplológias) alakok is. Pl.: or. *бояться* → ← le. *bać się*; or. *человек* → ← le. *człowiek*, sőt: *człek*; or. *стоять* → ← le. *stać*. Jegyezzük meg, hogy a haplológias alakok előfordulása a cseh nyelvben talán még a lengyelnél is gyakoribb: vö. or. *лаять*, le. *łajać* (ugat) ~ / na kogo (korhol, szid) → ← cseh *láti*, vagy le. *wojewoda* → ← cseh *vévoda*.

4. Az irodalmi lengyel nyelvben a protetikus [j], [v] is gyakoribb, mint az oroszban, ugyanakkor (ez így, mondhatni triviális megállapítás) nincs ún. / epentheticum, azaz (orosz szakosok kedvéért) вставочное л. Tehát: or. *ympo* → ← le. *jut-ro*, or. *уже* → ← le. *już*, ugyanakkor or. *взять* – le. *wziąć* < *vъzjęть, or. *выдра* – le. *wydra*, csakúgy mint or. *унырь* (gondoljunk csak A. K. Tolsztoj elbeszélésének címére!) – le. *upiór*, de or. *вампир* – le. *wampir* alakok is. Utóbbiak – bár ez Černyh (Черных 1993, I: 133–134) szerint nem tekinthető eléggé megalapozottnak – valószínűleg (Vasmer és Sreznevskij véleménye szerint is) valamely nyugati nyelvből – német vagy francia? – kerültek az oroszba, ill. a lengyelbe, valamikor a XVIII. században.

A fentebb vázolttól némileg eltérő képet mutatnak a dialektusok olyan értelemben, hogy ezekben a protetikus mássalhangzók még gyakrabban jelennek meg. A leggyakoribb ilyen szerepben az *u*, néha a *w* (vö. *wud* = *udo* (Tengermellék)) előfordulása, pl. *uoko* (oko), *uosa* (osa), *uumyc* (umyc), *uojciec* (ojciec), *uowca* (owca). Számos esetben előfordul azonban a prejátáció, azaz a szókezdő *j* is, pl. *jigła* (igła), *jidzie* (idzie), személyneveknél: *Jewa* (Ewa), *Jadam* (Adam). Protézisként ritkábban előfordulhat a *ch* is, pl. *chulica* (ulica), *Chameryka* (Ameryka) (Dubisz–Karaś–Kolis 1995: 134).

5. Engedtessek meg, hogy a lengyel nyelv egyik jellemző vonásának, a nazalitásnak (nosowość) kapcsán H. Tóth Imre idevágó, találó és tömör megállapítását idézzem: „Megőrződtek a nazális magánhangzók. A lengyel nyelvfejlődés sajátosságai miatt csak a nazális magánhangzó *helye* állapítható meg, de hangrendje nem” (H. Tóth 1996: 163). Evvel kapcsolatban felmerülhet egy olyan kérdés (mint ahogy ez már több esetben meg is történt), hogy akkor mi a magyarázata az olyan kettősségeknek, mint *chęć* (kedv, akarat – mellette a bár szabályosan képzett, stilisztikailag azonban mégsem teljes értékű, mondanám erősen köznyelvi *chcenie* (tkp. akarás) is létezik) és *chuć* (vágó, az a. *lust*, n. *Begierde* értelmében), mivelhogy közöttük az etimológiai kapcsolat még a laikus számára is egyértelmű. A probléma megoldása egyszerűbb, mint azt első ránézésre gondolnánk, azaz hogy a *chuć* a lengyelben bohemizmus (úgy XV–XVII. századi átvétel lehet a cseh nyelvből, amely később szemantikailag más irányba fejlődött, mai pejoratív jelentésének kialakulása valószínűsíthetően valamikor a XVIII–XIX. században ment/mehetett végbe (vö. Bańkowski 2000, I: 160). A szó – ha lehet ilyet mondani – különösen nagy karriert futott be az Ifjú Lengyelország (Młoda Polska) időszakában, s polonistáknak ismerős lehet – többek között – Stanisław Przybyszewski egyes műveiből is.

Ami a nazalitást mint jelenséget illeti, el kell még mondani, hogy a lengyel nyelvjárások ebből a szempontból – csakúgy mint sok más esetben is – meglehetősen tagolt képet mutatnak. Számos nyelvjárásban ugyanis (a legtöbb irodalmi szláv nyelvhez – pl. orosz, cseh, szlovák – hasonlóan) végbement a denazalizáció (denazalizacja/ zanik nosowości). Így pl. az északi és a közép-kis lengyelországi nyelvjárásokban pl. az irodalmi *gęba, zęby, ząb, ręka, rąk, pięć, piąty* alakok helyén *geba, zeby, zab/zob, reka, rak/rok, pieć, piaty/pioty* áll. Észak- és Nyugat-Lengyelország jelentős részén elveszik a nazalitás a réshangok előtti helyzetben, azaz *powochoł* (irod. *powo chał*), *ksiuzka* (irod. *ksiązka*). A nazális *e-t* /*ę*/ szóvégi helyzetben az irodalmi nyelvben sem ejtik, tehát: *robie, siedze*, nem: *robię, siedzę*, a sziléciai nyelvjárásokban az *ę* helyett gyakran *a*-szerű hangot ejtenek, tehát: *widza ta ranka* az irodalmi *widzę tę rękę* helyett. A szóvégi *q* ritkábban denazalizálódik (ennek oka, – meglehetősen leegyszerűsítve a folyamatot – hogy a mai *ę* az eredetileg rövid, az *q* pedig a hosszú nazálisokra vezethető vissza), vö. *z tq kosq* → *z to koso*, ez utóbbi ejtismód főleg a keleti, a белорusszal és ukránnal érintkező nyelvjárásokra jellemző (Dubisz–Karaś–Kolis 1995: 152).

A lengyel dialektusokban azonban megfigyelhető egy, az előzővel ellentétes irányú jelenség is, nevezetesen az ún. másodlagos nazalizáció (nosowość wtórna). Ez szintén számos nyelvjárásra jellemző, olyannyira, hogy pl. a *mięszac* (irod. *mieszac*), valamint a *tompola* (irod. *topola*) formákat szinte „össz-nyelvjárásnak” is tekinthetjük. Gyakran megjelennek ilyen másodlagos formák a nazálisok mellett, mintegy fonetikai asszimiláció (upodobnienie fonetyczne) eredményeként, vö. pl. *kanopie* (konopie), *zamięnić* (zamienić), *siyrpęm* (sierpem). A hiperkorrekció is szerepet játszhat egyes ilyen alakok létrejöttében. Kis lengyelországi nyelvjárásokra jellemzőek pl. az alábbi formációk: *jeźzioro* (jezioro), *węsele* (wesele), *peśtka* (pestka). Végül

(de nem utolsósorban!) számolnunk kell az analógiás hatásokkal is, amelyeknek a következő alakok köszönhetik létrejöttüket: *czqd* – *czędu* (irod. *czad* – *czadu*) a *swqd* – *swędu* analógiájára (Dubisz–Karaś–Kolís 1995:86).

III. Kategoriális eltérések és az egyeztetés különbségei

1. Az oroszban – amint ez köztudott – nem élő kategória már az ún. megszólító eset, azaz a vocativus (звательный падеж). Ugyanakkor az ukránban, a beloruszban és a lengyelben megmaradt, jóllehet ez utóbbiban is visszaeső tendenciát mutat a használata, azaz: jest to kategoria ustępująca. Az orosz *Боже!*, *Господу!* reliktumok mellett a délorosz nyelvjárási, illetve köznyelvi *Хлопче!* (fiacskám) *Спарче!* (öregapám) is előfordul – ezt valószínűleg az ukrán nyelvi hatás számlájára írhatjuk. Az ukrán *брате!* (fivérem), *сину!* (fiam), *сестро!* (nővérem) vagy belor. *сястро!* (nővérem) alakok megfelelői természetesen a lengyelben is megvannak. Vö. *bracie!* (testvérem, öregem), *synu/synku!* (fiam), *siostro!* (nővérem), de – csakúgy, mint a *Panie!* (uram), *chłopcze!* (fiam) – csak ún. apellatív formákban, levél elején megszólításban használatosak vagy frazeologizálódott egységekként funkcionálnak, vö. *mój Boże!* (Istennem), *mój kochanie!* (kedvesem), *Ojczy nasz* (Mi-atyánk), *czleku! /czleczce!* (cember). Néha azonban az alanyeset is használható a vocativus helyett: *chłopiec, podaj wody!*; *Andrzej nie mów tego!*; *Józek żegnam!* (idézi Grappin (1942: 106) francia nyelven írott lengyel nyelvtanában a *Garçon, de l'eau!*; *André, ne dis pas cela.*; *adieu mon Jo!* mondatok lengyel megfelelőjeként).

Azok a rövidített formák, amelyek a mai orosz beszélt nyelvben gyakoriak, s amelyeket Vinogradov „egy új megszólító esetnek” (vagy legalábbis a régi kompenzációjának) tekint, pl. *Петья* → *Петь, мама* → *мам*, a lengyelben (korlátozottabb mértékben bár), de szintén megjelentek és deminutívákból képezhetők, pl. *Marysia* – *Marysiu!* – *Maryś!* / *mamusia* – *mamusiu!* – *mamuś!* A megszólító eset funkcióját a cseh nyelvben s annak az alanyi pozícióban lévő személyes névmásokkal való kapcsolatát utóbb Oleg Fedoszov vizsgálta egy érdekes tanulmányban, kitekintést nyújtva egyúttal az orosz nyelvre is (I. Федосов 1992).

2. Az oroszból ismert N. pl. -a végződés a himneműeknél, amely a mai orosz (főleg köz)nyelvben tendencia, teljesen hiányzik a lengyelből. A két nyelv között hasonló alakkal jószereivel csak a reliktumnak tekinthető *brat* esetében van meg, vö.: or. *брат* – *братья*, le. *brat* – *bracia*.

Ugyanakkor vannak olyan latin eredetű főnevek, amelyeknek N. pluralisa -a végződik vagy -a-ra is végződhet, itt azonban – természetesen – a más eredetű -a végződés adaptációjáról van szó. (Pl. *alimenty* v. *alimenta* (tartásdíj), *akta notarialne* vs. *akty w teatrze* (közjegyzői okiratok – színházi felvonások), *arkana* (rejtély, titkok). Ez a tendencia régebben sokkal több idegen eredetű főnevet érintett (pl. *intere-sa*, *istrumenta*, *koszta*, *fenomena*, *testamenta*), ma azonban ezek a főnevek N. pl. alakban egységesen -y-t kapnak.

3. A lengyelben himnemben, illetve semlegesnemben Instr. Pl.-ban elképzelhető néhány esetben a régi -y végződés (ami az irodalmi csehben általános). Ez vagy

idiomatikus egységekben, pl. *przed laty* (évekkel ezelőtt), *innymi słowy* (más szóval) *dawnymi czasy* (réges-rég), *szybkimi kroki* – ma már inkább *szybkim krokiem* (gyors léptekkel) vagy a költői nyelvben, emelkedett szövegekben fordul elő, pl. *pod twymi skrzydły* (szárnyaidtól fedezve). A szabályos alakok *latami*, *słowami*, *czasami*, *krokami*, *skrzydłami* lennének.

4. Széles körben használatosak a lengyelben az általános alanyt tartalmazó, illetve a személytelen szerkezetek: *sięl -no, -to*. Ez utóbbiak a lengyelben olyankor is előfordulnak, amikor az oroszban általános alanyra utaló szerkezetet használnánk: le. *ukradziono mi torebkę* – or. *у меня украли сумку*. Természetesen a lengyelben is alkothatók ilyenkor az oroszhoz hasonló általános alanyt tartalmazó szerkezetek, vö. le. *ukradli mi torebkę, ktoś ukradł mi torebkę*. A fenti tkp. ún. félpasszív szerkezetek az oroszban főként a természeti jelenségek leírásakor fordulnak elő, pl. *снегом занесло дорогу* s ilyen szerepben megjelenhetnek a lengyelben is: *drogę zawiąło śniegiem*. Ugyanakkor az orosz félpasszív szerkezetet nem minden esetben adjuk vissza a lengyelben azonos módon: or. *Волной вынесло лодку на берег.* – le. *Fala wyniosła łódkę na brzeg*. S persze – mint talán mindenre – erre is akad ellenpélda, vö. *Страх отнял у него способность говорить.* – *Ze strachu odjęło mu mowę./ Ze strachu zatkalo go.* (A. V. Bondarko egy beszélgetés alkalmával felhívta rá a figyelmemet, hogy *-no-ra* végződő félpasszív jelentésű határozói alak az orosz nyelvjárásokban is akad, vö. *яму выкопано*, bár azt, hogy pontosan melyik nyelvjárársra gondolt, nem tudtam meg.)

5. Az eltérések kapcsán szót kell ejteni a lengyelben az ún. régmúlt időről (czas zaprzeszyły) és a feltételes mód összetett formáiról (złożone formy trybu przypuszczającego – eredetileg a feltételes mód múlt idejeként funkcionált) is. A kettőt célszerűnek tűnik összekapcsolni, hiszen pl. az egyik kategória eltűnésével a másik szerepe is átértékelődik, illetve sorvadni kezd. A régmúlt idő mai státusáról Stieber így ír: „We współczesnej polszczyźnie mówionej nie używa się czasu zaprzeszczonego. W młodości znałem osobę, która by teraz miała 112 lat, a która używała form typu 'widziałam była'. Jaka jednak była funkcja tych form, nie pamiętam. Ale w XIX wieku wielu pisarzy używało czasu zaprzeszczonego, a niektórzy, choć nieliczni, używają go i dziś” (Stieber 1979: 239). A Stiebernél elmondottak illusztrációjaként álljon itt most egy idézet M. Dąbrowskától: „*Ten kogoś kochała mógł być nie wiem co robić... a ja za jeden uśmiech wszystko hym jemu przebaczyła.*” Az idézet alapján világossá válik, hogy a régmúlt időt eredetileg a lengyelben is egy múlt idejű cselekvés/történet előtt bekövetkezett másik múlt idejű cselekvés/történet kifejezésére használták. Mára azonban, úgy tűnik, ezt a szerepét elvesztette, s leginkább csak stilisztikai értékkel bír. (Ez a fejlődés nyilván kapcsolatban áll avval a tendenciával, hogy az ún. aspektusnyelvekben – amilyen a lengyel is – az igeidők által kifejezett aspektuális tartalmakat egyre inkább az aspektus kategóriája veszi át. Ez a jelenség tehát a lengyelben egy olyan, már régen megindult tendencia késői lecsengésének fogható fel, amely az oroszban már lezajlott.) Amint fentebb mondtam, kapcsolatban áll ez avval a jelenséggel is, hogy a feltételes mód összetett formái ma már egyre

kevésbé használatosak (jobbára csak idiomatizálódott kifejezésként őrződtek meg: pl. *byłbyś to zrobił* (meg kellett volna már tenned), *bylbym zapomniał* (majdnem elfelejtettem) és az egyszerű (tkp. jelen idejű) formákkal felcserélhetőek, amit a lengyel nyelvitanok eképpen fogalmaznak meg: „z semantycznego punktu widzenia są to formy bliskie prostym formom trybu przypuszczającego i mogą one być z nimi współwymienne.” S megintcsak egy idézet M. Dąbrowskától: „*Byłaby zapewne zginęła, gdyby nie pomoc życzliwych ludzi.*” A beszélt nyelv gyakran egyszerű múlt időt használ ilyen jelentésben: „*Dziękuję Nick, nie musiałeś tego zrobić.*”

6. A lengyelben Gen. Pl.-ban kell egyeztetni néhány mennyiséget jelentő főnévnel olyankor is, amikor ez pl. az oroszban nem szükséges. Ez a lengyelben a határozatlan mennyiséget kifejező határozószók (pl. *mało, dużo*) analógiás hatásának tulajdonítható.

le. *Ilu studentów tam było?* – or. *Сколько студентов там было?*
de (!) le. *Szereg osób o tym wiedziało.* → ← or. *Ряд лиц об этом знал.*

***

Rövidke cikkemben számos jelenségről nem ejtettem szót, de szolgáljon mentésemül, hogy már a bevezetőben jeleztem: csupán kiegészítésről van szó, amit maga a cím is implikál. Úgy gondolom azonban, hogy amiről írandó szándékoztam volt lenni, azt megírtam. „*De ez mit is jelent? Nekünk magunknak muszáj végül is a présbe kényszerülnünk. Befejeznünk a mondatot*” (Pilinszky J., Címerem). Én itt fejezem be.

IRODALOM

- Angyal E. – Iglói E. – Niederhauser E. – Ondruš, Š. – Dr. Sulán B. 1964, *Szláv népek és nyelvek*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Baleczky E. – Hollós A. 1966, *Ószláv nyelv*. Budapest: ELTE BTK.
- Bañkowski, A. 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego I*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bihari J. – H. Tóth I. 1976, Bevezetés a russzisztikába. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bihari J. – H. Tóth I. 1988, Bevezetés a russzisztikába. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Czarnecki, T. 1998, *Aspektualität im Polnischen und Deutschen. Bedeutungen und Formen in einer konfrontativen Übersicht*. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego.
- Dombrowszky J. – Péter M. 1963, *Orosz történeti nyelvten (Bevezetés, hangtan, alaktan)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dubisz, S. – Karaš, H. – Kolis, N. 1995, *Dialekty polskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna. (Leksykon omegi.)
- Falowski, A. – Sendero, B. 1992, *Besiada słowiańska*. Kraków: Universitas.
- Grappin, H. 1942, *Grammaire de la langue polonaise*. Paris: Librairie Droz. (Collection de grammaires de L'Institut d'Études slaves.)

- Hrubý, V. 1920, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien und Leipzig: A. Hartleben's Verlag.
- Kiss L. 1991, Visszapillantás. In: *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 135–144.
- Lehr-Splawiński, T. – Kuraszkiewicz, W. – Sławski, F. 1954, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*. Warszawa: PWN.
- Meillet, A. 1934, *Le slave commun*. 2. édition revue et argumentée avec le concours de A. Vaillant. Paris.
- MSJP 1995 – *Mały Słownik Języka Polskiego*. Szczrk.: E. Sobol. Warszawa: PWN, 1995.
- Stieber, Z. 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: PWN.
- H. Tóth I. 1996, *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged: JATEPress.
- Vondrák, W. 1924, 1928, *Vergleichende slavische Grammatik: I. Lautlehre und Stammbildungslehre. II. Formenlehre und Syntax*. Neubearb. von O. Grünenthal. Göttingen. 2. Aufl.
- Бернштейн, С.Б. 1961, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва.
- Домбровский, Й. 1969, *Историческая грамматика русского языка: II. Морфология и синтаксис*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Кондрашов, Н.А. 1962, *Славянские языки*. Москва. 2-е изд.
- Петрухина, Е.В. 2000, *Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками*. Москва: МГУ.
- Тихомирова, Т.С. 1978, *Польский язык*. Москва: Изд-во Московского ун-та.
- Черных, П.Я. 1993, *Историко-этимологический словарь современного русского языка I*. Москва: Русский язык.

РУМЯНА ПАВЛОВА

Почитание великой русской княгини Ольги в древней письменности болгар

Киевская княгиня Ольга (христианское имя – Елена) была супругой князя Игоря (†945). После смерти Игоря, убитого племенем древлян, она управляла Киевской Русью, так как ее сын Святослав был еще ребенком. Известно, что Ольга была христианкой и, как сообщает восточнославянская *Повесть временных лет*, во время ее княжения в Киеве была христианская община и церковь св. Ильи. Считается, что Ольга-Елена умерла в 969 г. (Сербрянский 1915). Ольга названа в источниках „равноапостольной“, так как она первая восточнославянская княгиня, исповедовавшая истинную веру. Ее сын Святослав остался язычником, и только ее внук Владимир крестил в 988 г. Киевскую Русь, получив христианское имя Василий.

Дата канонизации Ольги неизвестна, она основывается на предположениях. Е. Голубинский (1903) считает, что это произошло до татаро-монгольского нашествия (Киев был взят в 1240 г.). Архиепископ Макарий (1857: 62) склонен думать, что Ольга-Елена была канонизирована в 1007 г., когда ее внук Владимир приказал перенести ее мощи. Д.С. Лихачев (1945: 50), однако, утверждает, что Ольга-Елена не была признана святой ни во время Владимира (†1015), ни при сыне его Ярославе (†1054), по причине того, что ее канонизация была отклонена Византией и „начиная с XIII и XIV веков имя Ольги уже вносится в святцы и месящесловы, что может указывать на ее церковное прославление“. Интересно, что как в ранних восточнославянских, так и в южнославянских месящесловах евангелий и апостолов до XIII в. имя святой княгини не встречается – в них находим только святых Бориса-Романа, Глеба-Давида и Феодосия Печерского.

В научной литературе существуют разные мнения о времени появления житий святой Ольги-Елены. Самые ранние сохранившиеся ее проложные жития относятся к XIII и XIV вв. Вероятно, А.А. Шахматов (1908: 113) прав в своем утверждении, что первоначально была недошедшая до нас повесть об Ольге, ставшая позже источником составления „житий и летописных сказаний о ней“. Это звучит правдоподобно, потому что еще монах Яков, написавший в XI в. *Память и похвалу князю Владимиру*, упоминает и Ольгу, которая воспитывала своего внука в любви к христианской вере, т.е. еще до официальной ее канонизации было ее прославление.

В болгарской письменности XIII и XIV веков встречаем два варианта проложного жития равноапостольной Ольги-Елены. Один из этих вариантов Н. Серебрянский (1915) называет „русским“, — он нашел его только в восточнославянской письменности. Более поздние разыскания Б. Ангелова (1958) и Р. Павловой (1989) показали, что „русское“ житие было знакомо и болгарской письменности XIII в., но оставшиеся в болгарском списке орфографические русизмы указывают на тот факт, что писец использовал русский текст. Среднеболгарский список был сделан на Синае и входил в состав сборника (Загребин 1979). „Русское“ житие было внесено под 11-м июля в день кончины княгини. В этом житии находим исторически правдивые факты: Ольга — плесковитянка; она жена Игоря; после смерти Игоря киевским князем стал ее сын Святослав; народ был неверующим; Ольга посетила „Константиноград“ и привезла оттуда крест; ее похоронили по-христиански. Посещение Ольги в Константинополь описано подробно Константином Порфирогенитом, который не сообщает, однако, что она приняла крещение в столице Византии во время ее пребывания там. Сообщение в „русском“ проложном житии о крещении Ольги является исторически неточной информацией (Литаврин 1981, Tinnfeld-Tinnfeld 1987). Еще более легендарно звучит летописный рассказ, что византийский император Михаил хотел на ней жениться „красоты и мудрости ее ради“. Если Ольга родилась в 894 г., то во время ее посещения в Константинополь она должна была быть в преклонном возрасте. Фантастический характер имеют и некоторые моменты в поздних житийных списках о святой княгине. Ее пространное житие было написано в XVI в., в то время, когда уже господствовала идея „Москва — третий Рим и четвертому не бывать“.

Второй вариант проложного жития назван Серебрянским (1915) „югославянским“, так как и до сих пор он не найден в восточнославянской письменности. Серебрянский указал на три списка этого жития. Теперь это житие известно мне по 7 спискам, находящимся в книге Пролог. Они следующие (см. точные данные о рукописях в конце статьи): Рум. 319, СтП, Погод. 58, Хлуд. 189, Рс 705, БАН 73 и Пролог дьяка Симона. Пять из указанных прологов болгарские, а Рум. 319 и Хлуд. 189 — рукописи, переписанные сербским писцом, но, вне всякого сомнения, текст восходит к болгарскому протографу. Все 7 рукописей — нестишные прологи. Несмотря на то, что это житие не было найдено в восточнославянской письменности и, явно, было составлено болгарским книжником, его автор использовал русские источники. Об этом говорят следующие аргументы: 1) В нем есть фраза: ѿ нея во възрастоуахъ князъ ншн, которая несомненно взята из восточнославянского текста. 2) Информация в „югославянском“ житии похожа на информацию в „русском“ проложном житийном тексте и в летописях: повторяется факт, что Ольга была в „Константинограде“, откуда привезла в Киев крест, а также и неверный факт,

что константинопольский патриарх крестил ее там. В отличие от „русского” жития, „югославянское” заканчивается „похвалением” святой, что как композиционный элемент очень характерен и для других болгарских житийных текстов. Кроме того в *Прологе дьяка Симона* в начале жития находим тропарь святой Ольге. Фактически, в болгарской письменности распространились проложное житие, похвала и служба-тропарь равноапостольной княгине, т.е. комплекс текстов, характерных для канонизированной личности. Кроме того производит впечатление тот факт, что из дошедших до нас 9 известных науке болгарских нестишных прологов есть 8 списков жития Ольги (7 „югославянских” и 1 „русское”). Иными словами, житие Ольги имеется во всех болгарских нестишных прологах, сохранивших дату 11 июня (не под 11-м июля), под которой находится „югославянское” ее житие. Явно, память Ольги-Елены болгары чтити особо. Одну из причин, объясняющих этот факт, можно было бы искать в династических связях. Вопрос о происхождении Ольги остается открытым в историографии. Голубинский (1903) на основе логических соображений считает, что она „из варяжского племени”. Филарет (1864: 60), ссылаясь на Иоакимовскую летопись, отмечает, что „Ольга была из рода Гостомысла, славного умом и влиянием своим на племена славянские”; а „Ольгою ее назвал по своему имени опекун Игоря Олег”, когда выдавал ее замуж за Игоря. Киевский князь Олег (умер после 911 г.) не имел детей и поэтому назначил своего племянника Игоря наследником престола. В рукописном собрании графа Уварова, описанном в четырех томах архимандритом Леонидом, в рукописном сборнике, шифр: Увар. 206-8, автор (1894) нашел летописный отрывок и назвал его „Новый Владимирский летописец”. В нем на л. 264б есть сообщение, что князь Олег тогда же женился в болгарехъ полъ за него княжну именемъ ольгѣ и кѣмъ мѣра велики (Олег женил Игоря на болгарке, взяв для него княжну именем Ольга и она была очень мудрой). Весь летописный текст был опубликован Тихомировым (1951) и Павловой (1980). На основании этого известия архимандрит Леонид (1888, 1889) опубликовал две статьи, в которых приводит аргументы в пользу мнения, что Ольга-Елена – болгарка. Этому мнению придерживается акад. М.Н. Тихомиров (1947) и ряд других авторов, в том числе и болгарских. Несмотря на то, что происхождение Ольги-Елены недоказано до конца, важен факт, что в славянской письменности были сообщения, и не только в *Новом Владимирском летописце*, что Ольга – болгарка. Это могло бы объяснить большое внимание болгарских книжников к ней. С другой стороны, интересно, что в южнославянской письменности с XII–XIII вв. появляются известия о ранних восточнославянских святых точно так же, как и сведения о болгарских, позже и сербских – в русской письменности. Это говорит о симбиозе славянского православия в корпусе текстов о канонизированных личностях. Может быть, был общий

• IL RINNOVO

МѢСЯЦЪ И ВЪСѢЩЕ. ВЪ ТРИИ МѢСЯЦА. КТОЖЕ-
МѢСЯЦИ И ПРѢСТАИ. У ЛѢТѢШИИ АНѢ ПРѢСТАВ-

[illegible]

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲՈՒՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

THEY WERE NOT IN THE HOUSE AT THE TIME OF THE SHOOTING.

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED DATE 05-11-2010 BY 60322 UCBAW

ЖЕ НА РЕСТОТНИЈА ЖИЗНА ПОРСТАНИ СА - НА

ОКОЛЪА РАСТЕШЬ ОРОЛА ШЪХМ ВЪЛОНО ЧЛЕДОВЪ ВЪЛОНО

የወጪዎች ምረቃ ማረጋገጫ ሰነድ

ИЗДАНИЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ

ХРАНИШЬ. ТАКЖЕ НИЖЕ ПРИВЕДЕНЫ ДРУГИЕ.

КТО ВОРОВАЛ ЧИЖИКИ, ТЕМУ НАМ НЕ ПУЖАТЬ

ТАКО ВО НАМ ПРИНАТЪ ВЪ СЪЗНАНЬ КЪЩЕНИИ - НА

ЛНБ - ТАКОЖЕ И СНИН НОВАЛІА НАМЕНА СЪТВОРИИ.

И НА ПЕРВУЮ ЧАСТЬ РАБОТЫ - ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ

Кремль полагает, что с точки зрения безопасности

001114 KNA/CHINA . ATPOE CTPOCABKA . 110

ՏՆՈՒՄ ԵՐԱՆՈՒՄ ԵՄ ԿՐԻՄ ԻՆՎԵՆՆ ԻՍԿՐՈՒՄԸ

СТРАНЫ. НАЦИОНАЛИЗМ. ОБОЗНАЧЕНИЯ. ОКНОМ СЯ КЪ

В.Б. В.Б. СТРИЖИНСКИЙ. В.Б. СТРИЖИНСКИЙ. В.Б. СТРИЖИНСКИЙ.

КЪ СВОЯ ЖЕНА. ИЖЕ И ННѢ СТОИТЬ КЪ КРИК-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՏՐԱԿԱՆ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ

и штыков с ценой в 1 рубль 50 копеек.

СЕКРЕТ

И ВЪЗЪИШЛИ КЪНЕНИИХЪ МЪДРОСТЬ. И МЪДРОСТЬ-

.ՄՈՏԵՐՆԻՅ ՋԷ ԶԱՐԻ . ՄԼՊ ՀՆԴՈՒ ՄԻՃԿՇՈՒ

СНИ ВЪЗНЕСЕНИЯ ОЛТА . ИЖЕ УСТАРЯВШИ КАИ-

אש ורעילות א' פון אכאמא . 19170 . יארטן 1876

ВЪ ТЪ УЕ. ПРОСТАВАНИЕ СЪЧЕ-

681. 11

центр на Афоне, в Стилиском монастыре или в Константинополе, который руководит этим процессом.

В качестве иллюстрации публикую "югославянское" житие Ольги-Елены по списку в болгарском переводе XIV в., написанному в Лесновском монастыре, теперь хранящемся в Народной библиотеке Сербии под шифром Рс 705. Житие внесено под 11-м июня.

ЦИТИРОВАННЫЕ РУКОПИСИ

- Оп I 63 – Орывок пролога, болгарская рукопись XIII в. Хранится в Российской национальной библиотеке (бывшей ГПБ), в Санкт-Петербурге, шифр: Оп I 63.
- Рум. 319 – Пролог (Румянцевский) конца XIII в., сербская рукопись, переписанная с болгарской. Хранится в Российской государственной библиотеке в Москве, шифр: фонд 356, № 319.
- СтП – Станиславов (Лесновский) пролог, болгарская рукопись 1330 г. Хранится в Arhiv srpske Akademije Nauka i Umetnosti в Белграде, шифр: брой 53.
- Погод. 58 – Пролог, болгарская рукопись 1339 г. Хранится в Российской национальной библиотеке в Санкт-Петербурге, шифр: Погод. 58.
- Хлуд. 189 – Пролог, сербская рукопись XIV в., очень близкая к Рум. 319. Хранится в Государственном историческом музее в Москве, шифр: Хлуд. 189.
- Рс 705 – Пролог Любомира Ковачевича, болгарская рукопись XIV в. Хранится в „Народна библиотека Србије“, шифр: Рс 705.
- БАН 73 – Пролог, болгарская рукопись XV в. Хранится в библиотеке Болгарской академии наук, шифр: БАН 73.
- Пролог дядя Симона – Пролог, болгарская рукопись 1560 г., была в Фрушкогорском монастыре „Кувевдин“, теперь в Музее церковного искусства в Сремской Митровице, Сербии, шифр: № 323.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б.Ст. 1958, *Из старата българска, руска и сръбска литература*. София.
- Голубинский, Е. 1903, *История канонизации святых в русской церкви*. М.
- Загребин, В.М. 1979, О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая. В кн.: *Из истории рукописных и старопечатных собраний. Сборник научных трудов*. Государственная публичная библиотека. Л.
- Леонид, архимандрит 1888, Откуда родом была Св. великая княгиня русская Ольга? *Русская старина* т. 59, июль–сентябрь. СПб.
- Леонид, архимандрит 1889, Новое летописное известие о происхождении Ольги святой. В кн.: *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, кн. III. Киев.
- Леонид, архимандрит 1894, *Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А.С. Уварова в четырех частях. Часть четвертая*. М.
- Литаврин, Г.Г. 1981, Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. *Византийский временник* 42.
- Лихачев, Д.С. 1945, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. М.–Л.
- Макарий, архиепископ 1857, *История русской церкви*, т. I. СПб.
- Павлова, Р. 1980, Нов Владимирски летописец. *Език и литература* кн. 5.
- Павлова, Р. 1989, Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. *Болгарская русистика* кн. 5.
- Серебрянский, Н. 1915, *Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты)*. М.

- Tinnefeld, O. – Tinnefeld, Fr. 1987, Die russische Fürstin Olga bei Konstantin VII und das Problem der „purpurborenen Kinder“. In: *Russia medievalis*.
- Тихомиров, М.Н. 1947, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. *Славянский сборник*, изд. ОГИЗ. М.
- Тихомиров, М. 1951, Малоизвестные летописные памятники. *Исторический архив* т. 7. М.
- Шахматов, А.А. 1908, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. СПб.
- Филарет 1864, *Русские святые, чтимые всей церковью или местно*. Чернигов.

PÉTER MIHÁLY

Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről

1. Jubilánsunk tekintélyes, külföldön is jól ismert szlavisztikai munkássága mellett nem kevésbé figyelemre méltóak tudománytörténeti vizsgálódásai, főleg azok a tanulmányok, amelyekben a modern nyelvtudomány két nagy előfutára, Baudouin de Courtenay és Saussure nyelvelméleti nézeteinek összehasonlításával foglalkozik (H. Tóth 1980, 1996, 1997; néhány korábbi, Baudouin munkásságának egyes aspektusait tárgyaló írásáról l. Deme 1980: 359). E tanulmányok megjelenése azért volt különösen öröndetes, mert Baudouin de Courtenay-nek a saussure-ivel egyenrangú, sőt azon némely tekintetben túlmutató teljesítményét hazai nyelvészetünk körében máig jórészt „beárménykolja” a genfi mester kétségtelenül korszakalkotó *Cours*-ja.¹ E rövid írással mint szerény adalékkal szeretnék H. Tóth Imre kezdeményezéséhez hozzájárulni.

2. Baudouint, aki a nyelvet következetesen „pszichikai-társadalmi” jelenségnek tekintette (I: 217 [1889]),² vö. H. Tóth 1996: 52, 55–56), mindvégig foglalkoztatta a nyelv tudatos befolyásolásának problémája. Így például 1911-ben a szentpétervári egyetemen a *Bevezetés a nyelvtudományba* c. kollégium vizsgakövetelményei között szerepeltette a következőt: „[a vizsgázónak] legyen fogalma az emberi tudat és „akarat” szerepéről a nyelv életében. Legyen képes megkülönböztetni a nyelvben a „nem tudatosat” és a „tudatosat”, a „természetest” és a „mesterségeset” (idézi Grigorjev (Григорьев 1960: 56)). De már korábban is hangsúlyozta, hogy a vadállatok és háziállatok, illetve a vadon termő és kultúrnövények közötti különbség analógiájára különbséget kell tenni természetes állapotú és mesterségesen kialakított nyelvek között (I: 216 [1889]). E kettősséget már az újgrammatikusok is felismerték, ám merőben másképpen ítélték meg, mint Baudouin; a nézetek ellentéte két területen mutatkozott meg: az irodalmi nyelv (= nyelvi standard), valamint a mesterséges nemzetköz-

---

¹ Mint ismeretes, nálunk először Laziczius Gyula (1932) mutatott rá – a fonológia vonatkozásában – Baudouin de Courtenay úttörő szerepére. Csaknem fél évszázad elteltével Deme László (1980) vetette fel Saussure Baudouinre gyakorolt lehetséges hatásával kapcsolatban a kérdés „visszafordításának” lehetőségét, azt ti., hogy ismerte-e „a svájci Baudouin” a valódit?

² Baudouin de Courtenay műveit általános nyelvészeti munkáinak kétkötetes orosz nyelvű kiadása alapján idézem: Бодуэн де Куртена 1963. Az idézetek után római számmal a kötetet, arab számmal az oldalszámot, szögletes zárójelben a munka első megjelenésének évszámát tüntetem fel. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

zi segédnyelvek vonatkozásában. Így például az újgrammatikusok fő teoretikusa, Hermann Paul tagadta, hogy a nyelvjárásokat létrehozó centrifugális mozgást a kulturális fejlődés magasabb fokán egy ellenkező irányú, centripetális mozgás váltja fel; az irodalmi köznyelvet mesterséges és idegen nyelvnek tartotta, amelynek „áldozatul esnek a nyelvjárások” („Die Gemeinsprache ... ist vielmehr ein fremdes Idiom, dem die Mundart aufgeopfert wird.” Paul 1909: 48). Hasonló meggondolások alapján, a Schleichertől eredő naturalista nyelvfelfogás utóhatásaként utasították el és minősítették „homunculus”-nak a mesterséges nemzetközi segédnyelvet Brugmann és Leskien. (Vö. Щепца 1974 [1930]: 389.)

3. Az újgrammatikusok egyoldalú és elfogult nyelvi „standard-ellenességével” ellentétben Baudouin több oldalról és tárgyilagosan közelítette meg e kérdést. Egyfelől elismerte az írott irodalmi nyelvek kialakulásának többnyire „mesterséges” (pl. valamely nagy hatású író vagy fontos társadalmi intézmény nyelvhasználatához kapcsolódó) folyamatát (II: 91 [1904]), és azt is, hogy a nem tudatos erők ellenében ható tudatos befolyásolás késlelteti a nyelv gyorsabb változását (I: 59 [1871]), másfelől viszont hangsúlyozta, hogy az irodalmi nyelvekben megnyilvánuló tudatosság és célszerűség a (bennük kifejezett) gondolatok megszilárdítására irányul, valamint arra, hogy a nyelv minél szélesebb tömegek számára váljék érthetővé (I: 39 [1870]); az irodalmi nyelv az egész nyelvközösséget („népet”) egyesíti, megkönnyíti annak tagjai között a kölcsönös megértést, továbbá rendszerint kialakítja az ún. művelt osztálynak a nyelvjárásokkal szembenálló társalgási nyelvét (I: 49 [1870]). Baudouin leszögezi, hogy az udvariasság és a hízelgés kifejezése, akárcsak a nyelvhasználat pontosságára és logikusságára való törekvés, mesterséges hatásként érvényesül a nyelvben (I: 51 [1871]). Azt is megállapítja, hogy az ideális és szabályos iránti tudatos vagy nem tudatos törekvés pedantériával határos nyelvi purizmushoz vezet, amely arra készíti képviselőit, hogy állandóan beavatkozzanak a nyelv természetes fejlődésébe, vétót emeljenek a valamely okból helytelennek tekintett jelenségek ellen; a purista nézetek hirdetői nem értik, hogy a vélt grammatikai kivételek vagy régi szabályok maradványai, vagy pedig az elkövetkezők csírái (uo.).

4. V. P. Grigorjev orosz nyelvész szerint az interlingvisztikának mint a nemzetközi nyelvek megalkotásával és funkcionálásával foglalkozó önálló tudományágatnak létrejötté annak köszönhető, hogy Baudouin szertefoszlatta az újgrammatikusoknak a mesterséges nemzetközi nyelvre vonatkozó előítéleteit (Григорьев 1960: 55). Fentebb már idézett *O zadaniach językoznawstwa* (1889) c. tanulmányában Baudouin megjegyezte, hogy a volapük, noha hasznát és értékét túlbecsülik, bizonyos jelentősebb változtatások után valóban a kereskedelem és az ipar nemzetközi nyelvéné válhat (I: 220 [1889]). Jevsziyifejev orosz eszperantista 1903-ban megjelent könyvéhez írt megjegyzésiben Baudouin még szkeptikusan nyilatkozik az eszperantó egységes kiejtésének biztosításáról és néhány más bíráló észrevételét is tesz (I. Григорьев 1960: 59). Részletes állásfoglalását az eszperantóról 1907-ben fejtí ki *Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen* c. tanulmányában, amelyet polemikus vá-

lasznak szánt Brugmann és Leskien ugyanabban az évben megjelent azonos című brosrájára. (E tanulmányának rövidített változata az *Espero* c. folyóiratban jelent meg 1908-ban; mindkét írásból részleteket tartalmaz II: 139–140 és 144–160.) Mindekenelött kijelenti, hogy egyes nyelvészek arisztokratizmusát, amellyel a mesterséges nyelvek létrehozásának kísérleteit fogadják, „demokratikus józanságnak” kell felváltania. Hangsúlyozza, hogy a nyelv se nem önmagába zárt organizmus, se nem érinthetetlen bálvány, hanem eszköz és tevékenység. Az embernek nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy célirányosan tökéletesítse eszközeit vagy éppen jobbakkal váltsa fel a meglévő eszközöket (II: 140 [1907]). Egyébként nemcsak a mesterséges nemzetközi nyelv jelent külső beavatkozást a nyelv életének „természetes folyamába”: bármilyen nyelvoktatás (beleértve az anyanyelvit is) bűnös (Baudouin itt nyilván ironikus értelemben használja a jelzőt) beavatkozás a természetes nyelvfejlődésbe; hasonlóképpen a purista tendenciák, a helyesírási reformok, a tudományos és műszaki terminus technicus-ok és egyéb új szavak, kifejezések sokasága is a nyelv tudatos, „mesterséges” szabályozását eredményezik (uo.). Állásfoglalásának elfogulatlanságát igazolja Baudouinnak az a kijelentése, hogy nem tekinti magát sem az eszperantó, sem más mesterséges nemzetközi nyelv fanatikus vagy feltétlen hívének.

A továbbiakban a tanulmány röviden áttekinti a nemzetközi nyelv eszméjének és megvalósítása kísérleteinek történetét a babeli nyelvzavar bibliai legendájától a XX. sz. elejéig.³ Felrója a nyelvészeknek, hogy a természettudósokkal és matematikusokkal ellentétben csekély érdeklődést tanúsítanak a nemzetközi segédnyelv iránt, részben azért, mert „tartanak a be nem avatottak beavatolásától a nyelvtudomány általuk bérelt szentélyébe”, részben pedig azért, mert abszurdnak vélnék bármilyen kísérletet, amely nyelvi szintézis megvalósítására irányul (II: 150 [1908]).

Baudouin nem tekinti reálisnak azt a megoldást, hogy valamely élő nyelv lássa el a nemzetközi világnyelv funkcióját; hivatkozik a népek nemzeti büszkeségére (és a „kiküszöbölhetetlen nemzetközi irigységre”), arra az indokolatlan előnyre, amelyhez a nemzetközinek elfogadott nyelv anyanyelvi beszélői jutnának a népek közötti gazdasági, kulturális stb. versenyben; ezenkívül utal az egyes világnyelvek, főleg az angol és a francia kiejtési nehézségeire, bonyolult helyesírására, homonim szavak sokaságára stb. A klasszikus holt nyelveket sem tartja alkalmasnak a nemzetközi segédnyelv szerepére, minthogy nagy mértékű kibővítés, egyszerűsítés, ill. átalakítás nélkül a nyelvek nem tudnának megfelelni a modern kor követelményeinek (II: 148 [1908]).

---

³ A meg nem alkuvóan demokratikus gondolkodású és a nemzeti kisebbségek sorsa iránt különösen érzékeny lengyel tudós azt sem hallgatja el, mennyi üldözéssel, erőszakkal és vérontással járt a történelem folyamán a többségi, ill. privilegizált nyelvek rákényszerítése a más nyelvű közösségekre (II: 145 [1908]).

Baudouin különbséget tesz a nemzetközi nyelv létrehozásának *a priori* és a *posteriori* elve között. Előbbi a természetes nyelvi anyagtól független jelek felfedezésén és alkalmazásán alapul, ám ez logikailag rendezett szimbólumrendszereket hozhat csupán létre, nem pedig szigorú értelemben vett nyelvet. Az *a posteriori* elv szerint a nemzetközi nyelvet nem felfedezni kell, hanem felfedezni, azaz a létező nyelvek anyagából kiválasztani. Ilyen nyelv az eszperantó, amely a benne túlsúlyban lévő latin–román elemek következtében valósággal egy új neolatin nyelv benyomását kelti. Az eszperantó előnye a természetes nyelvekkel szemben mindenekelőtt szabályosságában és világosságában rejlik.

E tulajdonságok meg nyilvánulnak a kiejtés és az írás teljes koordináltságában, a homonimák kizárásában, a különböző töv változatok és általában a rendhagyó elemek hiányában, valamint a szófaji mutatók rendszerében, amely a mondatok felépítését teszi könnyen átláthatóvá.

Baudouin ezután sorra veszi az eszperantóval szemben leggyakrabban hangoztatott kifogásokat. Az eszperantó kötött hangsúlyának tulajdonított „monotóniával” kapcsolatban emlékeztet arra, hogy számos természetes nyelvben is kötött a hangsúly helye. Az eszperantó „keverék” jellegét kifogásolóknak válaszolva megjegyzi, hogy aligha találhatunk a világon olyan nemzeti vagy akár törzsi nyelvet, amely ne lenne „kevert”; ugyanakkor a mértéktartás fontosságát hangsúlyozza az *a posteriori* elv alkalmazásában.⁴

Elismerve a természetes nyelvek frazzcológiája, szólásai stb. eszperantóra történő fordításának nehézségeit, megjegyzi, hogy ezek a nehézségek a természetes nyelvek egymás közötti vonatkozásában is fennállnak. Baudouin egyébként utilitáris beállítottságú volt a nemzetközi segédnyelvet illetően: használatát a kereskedelem, híradás és a tudomány területén tartotta kívánatosnak, anélkül hogy esztétikai igényeket támasztott volna vele szemben (vö. Григорьев 1960: 64).

Arra az aggodalomra válaszolva, hogy bizonyos hangkapcsolatok idővel nem lesznek-e változásoknak kitéve az eszperantóban (pl. *kiam* > **ĉam*), s hogy maga a nyelv a későbbiekben nem válik-e szét különböző nyelvjárásokra, Baudouin hangsúlyozza, hogy az eszperantónak mint tudatosan létrehozott és tudatosan elsajátított mesterséges nyelvnek állandó tudatos ellenőrzés alatt kell állnia, mint ahogyan annak idején az ókori klasszikus nyelvek (szanszkrit, héber, görög) szövegeinek épségén is tudatosan őrködtek (II: 160 [1908]).

---

⁴ Mario Pei (1966: 390) szerint „az a körülmény, hogy a mesterséges nyelvek túlnyomórészt a fontosabb nyelvek elemeiből vannak felépítve, nem pedig a világ számtalan egyéb nyelvéből arányosan kölcsönzött elemekből, inkább javukra szolgál. [...] a zuluknak vajmi csekély haszna volna belőle, ha egy valóban semleges nyelvben két-három zulu szó is lenne; ennél több ugyanis a számarány alapján nem illethné meg a zulukat”. Ennek az okfejtésnek alapján viszont felmerülhet a kérdés, nem kellene-e nagyobb számban szerepelnie a nemzetközi segédnyelvben kínai és hindi elemeknek?

Ugyanakkor Baudouinneknél kritikai észrevételei is vannak az eszperantóról; így például átgondolatlannak tartja a női/nöstény nevek képzését a férfi/hím nevekből (*patr-o* 'apa', *patr-in-o* 'anya', *bov-o* 'bika', *bov-in-o* 'tehén') vagy a praefixumok és suffixumok vegyes használatát az igealakok képzésében (pl. *mi ek-saltis de surprizo* 'felugrottam a meglepetéstől' és *mi salt-ad-is tuton tagon* 'egész nap ugráltam'; az *ek-* praefixum mozzanatos, az *-ad-* suffixum tartós cselekvést fejez ki) (II: 160 [1908]).⁵

5. Milyen tanulságokat vonhatunk le Baudouin nézeteinek rövid áttekintéséből?

1) Az újgrammatikusok (részben Schleicher-től örökölt) „öntörvényű” nyelv-szemléletével szemben Baudouin de Courtenay felismerte a nyelvi változások tudatos befolyásolásának lehetőségességét és jelentőségét, a „mesterséges” mozzanatoknak a nyelv életében betöltött szerepét. Korunkban, amelyet joggal tarthatunk az *artefactumok civilizációjának*, ez a felismerés szervesen illeszkedik a mesterséges anyagok, mesterséges bolygók, mesterséges intelligencia stb. kifejlesztésének törekvéséhez, illetve már meglévő tapasztalatahoz. Ugyanakkor komolyan megszívleendő az a józan mértéktartás és felelősségtudat, amellyel Baudouin a nyelv és a nyelvek valóságos és lehetséges „mesterséges” jelenségeit kezelte: ő ugyanis soha nem tagadta, hogy a nyelv lényegét tekintve pszichikai és szociális, azaz *par excellence* emberi jelenség. Amidőn Baudouin leszögezte, hogy a nyelv az ember eszköze, s az embernek társadalmi kötelessége, hogy eszközait alkalmazásuk céljainak megfelelően tökéletesítse, ezzel mintegy megteremtette az elvi háttérrel a nyelv működésének vizsgálata, azaz a nyelvészeti pragmatika számára.

2) Nézeteivel Baudouin utat nyitott a standard nyelvek funkcionális vizsgálatához, valamint a nyelvművelés elméletének és gyakorlatának tudományos meg-alapozásához. Mint ismeretes, a XX. század nyelvészeti irányzatai közül elsők – és sokáig egyedül – a Prágai Iskola követte és fejlesztette tovább Baudouin kezdeményezését.

3) A mesterséges nemzetközi segédnyelv kérdésében Baudouin állásfoglalása mintaszerű, minthogy egyaránt mentes a számos nyelvtudásra jellemző arisztokratikus elzárkózástól, valamint az eszperantó számos hívének fellelhető fatalizmustól és túlzó elvárásoktól. Baudouin példamutatón józan volt az eszperantó alkalmazási lehetőségeinek megítélésében. Tegyük hozzá, hogy természetesen nincs okunk berzen-

---

⁵ Ami a *patr-o* – *patr-in-o* típusú jelölések „átgondolatlanságát” illeti, hasonló „anomáliák” a természetes nyelvekben is előfordulnak: pl. a németben a *Weib* 'asszony, nő' és a *Mädchen* 'lány' főnevek semleges neműek; másfelől a *patr-*, *bov-*, *knab-* stb. töveket a jakobsoni felfogásnak megfelelően jelöletleneknek tekinthetjük, nemi jelöltséget csak a *-o-*, ill. *-in-* képzők által nyernek. Egyébként az ige-kötők és képzők vegyes használata az igei szóképzésben más nyelvekre, így a magyarra is jellemző.

kedni az ellen, hogy a világirodalom egyes klasszikus művei eszperantó nyelven is megszólalnak; látni való azonban, hogy a nyelv alkalmazási lehetőségeit elsősorban a nemzetközi gazdasági életben, közlekedésben, hírközlésben, a nemzetközi jogszolgáltatásban, a diplomáciai érintkezésben, idegenforgalomban és természetesen a tudományban kell keresnünk.

4) Napjaink egyik alapvető ellentmondása az egész világot átfogó ún. globalizációs folyamatok és a velük szemben nemzeti önállóságra irányuló törekvések kollíziója. Ennek a mélyreható konfliktushelyzetnek nyelvi vetülete is van. Egyfelől egyre erőteljesebben növekszik az angolnak mint világnyelvnek nemzetközi súlya és szerepe, amit az USA világhatalmi helyzete mellett az egész világot átfogó számítástechnikai és információs hálózat is nagy mértékben elősegít. Ugyanakkor az olyan nagy nemzetközi intézményekben, mint például az Európai Unió, a tagállamok szívesen ragaszkodnak nyelvi jogaikhoz, ami óriási idő-, munka- és költségráfordítási többletet jelent az egyes szervezetek tevékenységében. Ismeretes az is, milyen nagy és kényes a szerepe a nyelvi kérdésnek a többnemzetiségű államokban, a nemzeti kisebbségek mindennapi életében.

5) Az emberiség sorsának alakulása a XXI. században ez idő szerint kiszámíthatatlan. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az emberiség közös nemzetközi nyelvén (esetleg nyelvein) elfogadását és alkalmazását nem a józan megfontolás, nem is a nyelvészek ajánlásai, hanem a világban végbemenő gazdasági, politikai (ne adj' isten katonai) és kulturális folyamatok fogják meghatározni. A nyelvtudósok szerepe csupán az lehet – és erre illik is vállalkozniuk –, hogy segítsék az eszperantónak mint nemzetközi segédnyelvnek „karbantartását”, tökéletesítését, s így szakértelmükkel segítsék elő, hogy a repülés és a távolbalátás után az emberiség harmadik ősi vágya, a közös nyelv is valamikor valósággá váljék.

IRODALOM

- Deme László 1980, Egy kérdés visszafordítása. *NyK.* 82, 358–360.
- Laziczius Gyula 1932, *Bévezetés a fonológiába*. Budapest. (A MNyT kiadványai. 33. sz.)
- Paul, Hermann 1909, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Vierte Auflage. Verlag von Max Niemeyer. Halle a. S.
- Pei, Mario 1966, *Szabálytalan nyelvtörténet*. Budapest. H. Tóth Imre 1980, Jan Niccislav Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről. *NyK.* 82, 361–371.
- H. Tóth Imre 1980, Jan Niccislav Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről. *NyK.* 82, 361–371.
- H. Tóth Imre 1996, Baudouin de Courtenay és F. de Saussure (Adalékok egy kérdés „visszafordításához”). In: *Hipotézisek és realitások a lingvisztikában*. Szerk.: B. Fejes Katalin – R. Molnár Emma. Szeged, 41–59.
- H. Tóth Imre 1997, Statika, dinamika és nyelvtörténet (Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin de Courtenay). In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk.: Büky László. Szeged, 163–171.

- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1870, Август Шлейхер. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 35–44.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1871, Некоторые общие замечания о языковедении и языке. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 47–77.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1889, О задачах языкознания. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, I: 203–221.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1904, Язык и языки. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 67–95.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1907, К критике международных искусственных языков. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 139–140.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1908, Вспомогательный международный язык. В кн.: Бодуэн де Куртенэ 1963, II: 144–160.
- Бодуэн де Куртенэ, И.А. 1963, *Избранные труды по общему языкознанию I–II*. Москва.
- Григорьев, В.П. 1960, И.А. Бодуэн де Куртенэ и интерлингвистика. В кн.: *И.А. Бодуэн де Куртенэ (К 30-летию со дня смерти)*. Отв. ред. Бернштейн, С.Б. Москва, 53–66.
- Щерба, Л.В. 1974 [1930], И.А. Бодуэн де Куртенэ (Некролог). В кн.: Щерба, Л.В., *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград, 381–394.

PETROVICS ISTVÁN

Az „igaz hit” pislákoló fénye: a Temesvárott élő raguzai kereskedők levele XIII. Gergely pápához

1552 júliusának végén, több mint egy hónapig tartó hősies ellenállás után, Ahmed pasa csapatai elfoglalták Temesvár várát és városát. A védelmet irányító Losonczy István temesi ispán a városi polgároknak a vár, illetve város feladására irányuló kérését ugyan július 25-én még visszautasította, ám a spanyol katonaság másnap kirobbant nyílt lázadásával szemben már tehetetlennek bizonyult. Így kénytelen volt beleegyezni abba, hogy egy magyar és egy spanyol tisztből álló küldöttség tárgyalásokat folytasson Ahmed pasával a vár feladásáról és a szabad elvonulás feltételeiről. A pasa hozzájárult ahhoz, hogy a védők kibontott zászlókkal, fegyvereiket és poggyászukat magukkal víve elhagyják a várat, sőt még azt is megígérte, hogy a várost megkíméli a kirablástól. Ahmed egészen odáig ment az alkudozásban, hogy kilátásba helyezte: azok a polgárok, akik nem kívánnak elköltözni Temesvárról, békében ott maradhatnak, és sem szabadságukban, sem pedig vagyonukban nem fognak kárt szenvedni. Az elvonulás napját a holmijuk összezsomagolásával foglalatosskodó városlakók nyomására Losonczy István kénytelen volt a következő napra, azaz július 27-ére halasztani, bár sejtette, hogy ezért a késlekedésért még nagy árat fognak fizetni. A török esküje valóban porhintésnek bizonyult, tudniillik a pasa, adott szavát megszegve, katonáival rátámadt a polgárok egy részével a városból elvonuló őrökre, és kapitányával együtt felkoncolta azt (Czimer 1893, Szántó 1971).

A hosszú ostromnak, valamint a vár feladását követően kirobbant összeadásnak jócskán lehettek polgári áldozatai is, de a városlakók zöme mégiscsak túlélte ezt a nehéz időszakot, és nem is költözött el Temesvárról. Istvánffy Miklós, a jeles krónikáíró a következőket jegyezte fel ezzel kapcsolatban: „A városi nép és a polgárok visszatértek a városba és mindnyájan házaikba mentek. Azt mondták nekik, hogy saját törvényeik szerint éljenek” (Istvánffy 1962: 249). Temesvár keresztény lakói tehát 1552-ben – önszántukból vagy kényszerűségből – helyben maradtak, és megpróbáltak alkalmazkodni az új körülményekhez. Ez a keresztény népesség zömmel katolikus és protestáns magyarokból, ortodox szerbekből, valamint katolikus raguzaiakból állott. Temesvár török kézre kerülésével a keresztények fokozatosan kiszorultak a várból és a tulajdonképpeni városból, de az ezeken kívül eső városrészek, az ún. Nagy- és Kis-Palánk továbbra is az ő lakóhelyük maradt. A temesvári keresztény – elsősorban magyar – lakosság azonban 1552 után folyamatosan és egyre gyorsuló ütemben fogyott, míg a másik oldalon a muszlim népesség gyarapodása töretlenül bizonyult. E rendkívül jelentős demográfiai, vallási és etnikai változásokról hű képet nyújt az a három tahrir defter, amely a város elcste utáni harminc

évben keletkezett. Az első 1554-ben, a középső 1566–69-ben, míg az utolsó 1579–80-ban készült. Ezekből a forrásokból – egyebek között – az derül ki, hogy Temesvárott a keresztény családok száma három évtized alatt az 1/3-ára csökkent. Amíg ugyanis 1554-ben 658 keresztény családról találhatunk adatokat a defterben, addig az 1579–80. évi összeírásban már csak 208 keresztény családfő szerepel (Engel 1996, Hóvári 1992).

Temesvár keresztény lakói között külön említést érdemelnek a raguzai származású kereskedők. Az Adria-parti város polgáraitól feltétlen tudnunk kell, hogy igen széleskörű kiváltságokkal és kiterjedt kereskedelmi hálózattal rendelkeztek az Oszmán Birodalom területén. Egyébként már a 15. század első felében az ő kezükben volt a közvetítő kereskedelem lebonyolítása a Balkán, Itália, valamint Nyugat-Európa között (Mályusz 1980: 536–538). Nem bocsátkozván az előzmények taglalásába, itt most csak arra utalunk, hogy Raguzai ún. második kereskedelmi birodalmának kiépítésére a 15. század második felétől került sor, amit hamarosan jelentős magyarországi expanzió követett. Ezt nagymértékben megkönnyítette Belgrád (1521), Buda (1541), Pécs (1543) és Temesvár (1552) török kézre kerülése. A raguzaiak, privilegizált helyzetükből és meggyőződéses vallásosságukból fakadóan, igen fontos szerepet játszottak a török fennhatóság alá került balkáni és magyarországi területeken a katolikus egyházi élet kereteinek megőrzésében, illetve létrehozásában is (Molnár 2000: 375–381). Ezt bizonyítja, példának okáért, az alábbi levél is, amelyet a Temesvárott élő raguzai kereskedők küldtek 1582-ben XIII. Gergely pápának. Raguzaiakkal már a 16. század derekát megelőző időszakban is találkozunk a Bega-parti városban. Jelenlegi ismereteink szerint az első rájuk vonatkozó információ egy 1413-ban keletkezett oklevélben található (Petrovics 1999: 533). A Temesvárott élő raguzaiak létszáma az idők során, természetesen, változott, de tevékenységük a kereskedők létszámától függetlenül mindig is jelentős volt. A 16. század második felében itt található raguzai kolónia nagyságáról a fentebb hivatkozott, 1582. február 6-án kelt levél tájékoztat, amely név szerint is felsorolja a Bega-parti városban letelepedett kereskedőket.

A szóban forgó kútforrás nem ismeretlen a hazai és a nemzetközi kutatás számára. Közzétételére 1892-ben került sor Eusebius Ferencdžin jóvoltából (Ferencdžin 1892: 320–321). Ám a Ferencdžin által összeállított, röviden csak *Acta Bosnae* címmel emlegetett okmánytárhoz, amely a raguzai kereskedők fentebb hivatkozott levelét tartalmazza, ma már cseppet sem könnyű hozzáférni. Ráadásul a vizsgált levélnek, amely horvát nyelven és cirill betűkkel íródott, máig nem készült magyar fordítása. Az elmondottakból adódóan úgy véljük, nem lenne haszon nélküli ennek a fontos forrásnak az újbóli publikálása, valamint magyar nyelven történő közzététele. Erre vállalkozunk az alábbiakban, megjegyezve, hogy a szóban forgó levél fordításához nyújtott segítségért Kacziba Ágnesnek tartozunk köszönettel.

***

MCCXIX. 1582, 6 Februarii, Temesvarini.

Mercatores Ragusei, habitantes in civitate Temešvariensi, summas agunt gratias sanctissimo patri Gregorio PP. XIII. pro visitatore ipsis misso et gratis spiritualibus; significant mortem ipsius visitoris fr. Bonifacii u Ragusio, describunt desolatum ecclesiae statum in partibus Hungariae meridionalibus, et orant, velit sua sanctitas scholam Temesvarini erigere, in qua possent iuvenes instrui et ad sacros ordines promoveri.

Иезъсь и Мариа, на 6 Фрсвара, 8 Темишварѣ 1582. Свети ѿче. по ѡмиленѣ поклѡненїѣ и по девѡтѣ целиванїѣ пога светїехъ поклѡнѣ и мирѣ 8 господїнѣ напшемѣ иезѣсѣ ѡд свїехъ насѣ висерїнїехъ и поудниженїехъ твоїе светїгнѣ тарговаца, кои прибївамо 8 градѣ Темишварѣ. а по тѡм тѡга давамѡ на знанїе светїгнїи вашѡи, какѡ ѡве дни минѣте доѣе к нами почтѡвани 8 Исѣкарстѣ гѡспѡдинѣ Бонїфациѡ бискѣпѣ стѡгнски 8 име светѡга прїстолиа, а ѡд ванѣ светїгнѣ посланѣ, кои гѡспѡдарѣ веѡма ѡб(в)есели не само насѣ, ма васѣ колїкї пѣкї карстиански, и не самѡ 8 ѡвѡме мїстѣ, ма по свїехъ мїстїсхъ ѡд ѡве землїе, бѣдѣи донїѡ ѡбїлнѣ милости и дарѡве дѣхѡвнѣ ѡд твоїе светїгнѣ. и тѡлико ѡб(в)есели и разгѡвори мнѡги пѣкї дѣхѡвнїемѣ начинѡмѣ на таки начинѣ, да мѡгахѣ пїевати с истиномѣ заїсднѡ спѣкомѣ жїдѡвскїемѣ: „Домїнѣс висїтавїтѣ плебемѣ сѣамѣ“, и с Изаїѡмѣ прѡрѡкомѣ: „попѣлѣсь, квї амбѣлабать ин тенебрїсѣ, вїдїтѣ лїцїемѣ сїбї мїсамѣ а сѣа бсатїтѣдїне“. ма ѡїме, заѣо веселїе наше и сѡега пѣка ис се ѡбратїло 8 сѣзс и 8 пїачѣ великї, бѣдѣи речснї гѡспѡдинѣ бискѣпѣ и висїтатѣрї. ванѣ светїгнѣ прїмїнѣо и (из) жївѡта брѣснїтога поппѡ на висчнї, а насѣ ѡстави сїрѡте безѣ разгѡвѡра, кѡи ѣфахѡмѡ ѡд ванѣ светїгнѣ по гнѣгѡвѣ гѡспѡцтѡвѣ на пѣно прїмїтї, навлацїтѡ исре бїснѣ ѡбрѣкаѡ пѣкѣ и ѡвчїцамѣ ванѣ светїгнѣ, да їмѣ їмате прѡвїдїстї пастїре дѣхѡвнѣ, навлацїто да 8 сѡїи ѡвѡи землїи, почамнїи ѡд Дѣнава до Ердеѣла, не нахѡдї се веѣе негѡли їсданѣ ѡтацѣ. фра Домїнїкѣ Тїѣрїсѡїнѣ, дѣбровчанїнѣ реда светѡга Домїнїка ѡтацѣ, врсїдан тѡлико 8 жївѡтѣ кѡлико 8 разѣмѣ, кѡи не прїстаїе тѡлико 8 прїдїкахѣ колїкѡ 8 дїспѣтахѣ прѡгѡнїтї не прїатеѣлїе свѣте висерї; и ѡд два гѡдїнїта ѡвамѡ ис се ѡбратїлѡ светѡї матери цркѡї ерѣтїчкѣ дїсц(с) мѣїнѣ мѣпїкѡ и женскѡ дванаїесѣ, кѡїе їсдан дїѡ карстїсѡ 8 свѣце бѡжїїгнѣ, ѡсталѣ какѡ када дохѡїїахѣ. Іѣчера, кѡи бї дан пѣтї ѡвѡга мїсїсїца, прїмїсѡ їеднѡга ерѣтїка калвїнїстѣ, по їменѣ Гаспарѣ, и пѣбликѡ прїд вратї ѡд царкѡе ис се ѡ(д)рѣска свїехъ сѡѡра, кѡїе їестѣ даржаѡ по брїсѣе мїнѡтѡ, 8 рухахѣ почтѡванѡга гѡспѡдїна бискѣпа бѡсанскѡга

Апѣна Матковѣна, и ѿд гисга исъ (sic) биѡ ѡдриешень ѿд проклѣтѣа. такѡѣрь и ѿд сарбаѣла ѿд лапи исъ дошле три жене и еданъ чѡвѣсь.

Сада има знати ваша светигна, какѡ бѣдуѣи видиѡ речени господѣнь бискѣп ѡтребѣ дѣхѡвнѣ ѿд вапѣсь оваца, кѡиѣ тарпе ради висре, неимаѣ пастира дѣхѡвнѣсь, бисѣ ѡ(д)лѣчно с помоѣиѣ и с милѡстиѣ ваше светигне ѣчинити и заварчи иеднѣ скѣлѣ ѿд искѡлико дисѣице, с кѡи би пакѣ били редѡвници и пастири дѣхѡвни ѿд оваца исѣсѣвѣсь и ваше светигне, кѡиа стварѣ акѡ бѣде ѣчигнена с помѡиѣ господѣина бѡга, дѡмалѡ времѣна (sic) нѣби се знало ѡвѣзѣсь еретѣка исприателства бѡжѣсь и свѣте цркѡе. а вапѡи светигни праведни платац хѡѣ дати висчнѣ платѣ на нѣбѣ. и сада речени ѡтац нашъ предѣкалац ѣчи нискѡлико дисѣ; али ниеданъ немѡже скѣле свршити ради ѣбѡшѡва велика; ма какѡ доѣиѣ на лега да мѡгѣ крѣхѣ дѡбѣвати, такѡ скѣлѣ и(з)пѣсте, тер идѣ гди мѡгѣ хранѣ дѡбѣвати. ѡво иссмѡ ктѣсли ѡчитѡвати вапѡи светигни, какѡ ѡнѡмѣ, кѡи има имати помѣгнѣ ѿд свѣиѣсь дѣша карѣианѣсь. А господѣнь бискѣпъ бѡсанѣки, господѣнь Апѣнѣ Матковѣнѣ, хѡѣ и бѡѣле казати ѡтребѣ пѣка вапѣга, кѡга молимѡ да на имѣ наше бѣде целѣвати свѣте нѡге. и с ѡвѣзѣсь ѡстанѣмѡ молѣѣи бѡга за ѣзѡиѣнѣе и напредакѣ вапѣ светигне, ѿд кѡиѣ жѣдимѡ благѡсѡв бѡжи.

A di detto jo Natali di Saracca, nobil d' rag^a (ragusa) afermo quanto d(i) sopra. Иа Матѡ. A di detto jo Crisostomo di Joannis afermo come di sopra manum (sic) propria. Иа Тѡма Матѣвиѣ целѣвам свѣте нѡге и питаю какѡ ѿд згара. Иа Андѣриа Цакалиѣ целѣвам нѡге и пита(м) кѡлико згара. Иа Гигѣра Никѡлиѣ. Иа Раѡсав Матковѣнѣ целѣвам свѣте нѡге и питаю кѡлико ѿд изгара. Иа Виѣнѣцѡ Михаилѡвиѣ целѣвам... A di detto jo fiorio di Bernardo Jellich afermo quanto di sopra. A di detto jo Marino di Nicolo basciando gli sacri piedi domando quanto di sopra. A di detto io Stefano di Jacobo basciando li sacri piedi domando quanto di sopra. Иа Тѣро Никѡлиѣ целѣвам свѣте нѡге и питаю кѡлико ѿд изгоре. Иа Илиа Влахѣшиѣ целѣвам нѡге свѣте и питаю кѡлико ѿд изгѡра. Иа Иаковѣ Павловиѣ... Иа Стиѣпан Мартиѡвиѣ... Иа Стиѣпан Паскѡѣвиѣ... Иа Паѡао Тѣрѣѣвиѣ... Io Giorgi di Dimitri bascando... Иа Тѣра Матѣвиѣ... Иа Мартиѣ Никѡлиѣ... Иа речени, иа Марѣнѣ Иванѡвиѣ дѣбровчаниѣ аѣрмаѡамѣ гѡрѣ писмѡ целѣванѣѣи свѣте нѡге и питаю кѡлико ѿд згара.

(In dorso): Прѣсѡѡмѣ господѣнѣ господѣнѣ нашѣмѣ ѡцѣ и пастирѣ свѣте цркѡе папи Грѣрѣ XIII.

(In dorso): „Adest versio latina interprete d. Simone canonico Jadrensi.”

Tabular. vatican. secret. armar. VII. capsa VII, nr. 4.

Jézus és Mária, 1582. február 6-án Temesvárott. Szentatyánk, kegyeletteljes hódolattal, szent lábadat csókkal illetve, hódolat és békesség a mi Urunkban, Jézus [Krisztusban] mindannyiunktól, a Temesvár városában élő kereskedőktől, akik valamennyien Szentséged hívei és alattvalói vagyunk. Szentséged tudomására hozzuk, hogy az elmúlt napokban eljött hozzánk a Szentszék nevében a Jézus [Krisztusban] tisztelendő Bonifác úr, Stagno városának püspöke, akit Szentséged küldött, s aki igen nagyon megörvendeztetett minket, s nemcsak bennünket, hanem valamennyi itteni keresztényt, akik ebben a városban, valamint annak környékén körös-körül élnek, mivel Szentséged nevében gazdagon megajándékozott bennünket kegyelemmel és lelki ajándékokkal. És a mondott Bonifác úr lelket emelő beszédével olyannyira megörvendeztette és megvigasztalta az itteni emberek sokaságát, hogy azok valóban együtt énekelhették a zsidó néppel: „Dominus visitavit plebem suam”, és Izaiás prófétaival: „populus, qui ambulabat in tenebris, vidit lucem sibi misam a sua beatitudine”. De jaj, örömünk és az egész nép öröme könnyé és zokogássá változott, az említett püspök úr, Szentséged vizitátora ugyanis elhunyt és e terhes világból az örök életbe távozott, itt hagyván bennünket árván, pedig oly nagyon reménykedtünk, hogy a püspök úr révén részesülhetünk a Szentséged által küldött mérhetetlen vigaszból, különösen, hogy Bonifác úr megígérte a népnek és Szentséged báránykájának, hogy Szentséged lelkipásztorokat fog küldeni hozzájuk, hiszen a Dunától Erdélyig az egész országban csupán egyetlenegy papunk van, a Szent Domonkos rendjéhez tartozó, Dubrovnik városából való Dominik Đurđević barát, aki mind jámbor élete, mind pedig bölcsessége miatt igen nagy tiszteletnek örvend, s aki nemcsak szentbeszédeiben, hanem az általa folytatott hitvitákban is szakadatlanul üldözi az igaz hit ellenségeit. Az elmúlt két esztendő alatt tizenkét eretnek gyermek tért meg az anyaszentegyházhoz, fiúk és lányok vegyesen, akiknek egy részét a karácsonyi ünnepek idején kereszteltük meg, a többiket pedig akkor, amikor jöttek. Tegnap, e hónap ötödik napján egy Gáspár nevű kálvinista eretneket fogadtunk, aki a templom kapuja előtt tagadta meg nyilvánosan eddigi tévelygéseit a Krisztusban tisztelendő boszniai püspök, Antun Matković jelenlétében, és az ő keze által nyert feloldozást az átok alól, és ezenfelül, hasonló módon, az elmúlt év óta a szerbek közül is jött hozzánk három asszony meg egy férfi.

Tudja meg Szentséged továbbá, hogy amint az említett püspök úr rádöbben Szentséged hitükért szenvedő és papokat nélkülöző bárányainak lelki szükségletére, arra az elhatározásra jutott, hogy Szentséged segítségével és kegyelméből majd egy iskolát indít néhány gyermekkel, akik azután Jézus bárányainak és Szentségednek szerzetesei és lelkipásztorai lesznek, és ha ez a dolog az Úristen segítségével megvalósulna, akkor rövid időn belül semmivé foszlanának a Mindenható és az anyaszentegyház ellen harcoló eretneknek, és Szentségednek az, aki mindenért igazságosan megfizet, örök jutalmat adna az égben. Az említett prédikátor testvér most is tanít néhány gyermeket, a nagy nyomorúság miatt azonban közülük senki sem képes be-

fejezni a tanulmányait; amint ugyanis olyan korba kerülnek, hogy kenyeret tudnak keresni, otthagyják az iskolát, és megélhetés után néznek. Szentatyánk, ezeket szeretnénk volna tudomásodra hozni, mivel Szentséged olyan személy, akinek kötelessége gondoskodni minden keresztény lélekről, Antun Matković úr, a boszniai püspök pedig majd még jobban megvilágítja, hogy a népnek mire van szüksége, és kérjük őt, hogy a nevünkben csókkal illesse Szentséged lábát, és nem szűnünk meg imádkozni Szentséged felmagasztosulásáért és sikeréért, és Szentségedtől szomjazzuk Isten áldását.

Én, Natali di Saracca raguzai nemes, ugyanazon a napon megerősítem a fentieket. Én, Mateo. Én, Crisostomo di Joannis ugyanazon a napon saját kezűleg megerősítem a fentieket. Én, Toma Matijević csókkal illetem szent lábad és kérem, mint fentebb. Én, Andrija Cakalić csókkal illetem a lábad és kérem, mint fentebb. Én, Gigura Nikolić. Én, Raosav Matković csókkal illetem szent lábad és kérem, mint fentebb. Én, Vicenco Mihailović csókkal illetem... Én, Bernardo Jellich fia ugyanazon a napon megerősítem a fentieket. Én, Marino di Nicolo csókkal illetem szent lábad és megerősítem a fentieket. Én, Stefano di Jacobo ugyanazon a napon csókkal illetem szent lábad és kérem, mint fentebb. Én, Đuro Nikolić ugyanazon a napon csókkal illetem szent lábad és kérem, mint fentebb. Én, Ilija Vlahušić csókkal illetem szent lábad és kérem, mint fentebb. Én, Jakov Pavlović... Én, Stijepan Martinović... Én, Stijepan Paskojević... Én, Pavao Đurpević... Én, Giorgi di Dinitri csókkal illetem. Én, Đura Matijević... Én, Martin Nikolić... Én, a dubrovnikai Marin Ivanović megerősítem ezt a levelet, és szent lábad csókkal illetve kérem, mint fentebb.

(In dorso): Szentséges Urunknak, Szentatyánknak és az anyaszentegyház pástorának, XIII. Gergely pápának.

(In dorso): „Adest versio latina interprete d. Simone canonico Jadrensi.”

Tabular. vatican. secret. armar. VII. capsa VII, nr. 4.

***

Nem bocsátkozván a vizsgált külföldi részletes elemzésébe, ehelyütt csupán a következőket kívánjuk megjegyezni. A fenti iratban szereplő Bonifác stagnói püspök nem más, mint a török hódoltság korának első pápai vizitátora, akit az utóbbi időben leginkább Raguzai Bonifác néven említ a szakirodalom. A mai Dubrovnik melletti Lopud szigetén született Bonifác igen kiváló egyházi férfit volt. Zsenge ifjúként csatlakozott az obszerváns ferencesekhez, és ennek a rendnek a jóvoltából szerzett doktori diplomát teológiából a párizsi egyetemen. 1551 és 1560 között ő volt a jeruzsálemi ferences kolostor gárdiánja, a szentföldi provincia kusztosza és egyben apostoli biztosa, majd 1564-ben IV. Piusz pápa a Ragusa melletti Stagno (ma: Ston, Horvátország) város püspökévé nevezte ki. Ezt a teológiailag rendkívül képzett, a tridenti zsinaton is részt vett, több nyelven beszélő, igen nagy tapasztalatokkal rendelkező és komoly diplomata hírében álló főpapot 1571-ben V. Piusz pápa azzal a feladattal bízta meg, hogy keresse fel az oszmánok fennhatósága alá került Boszniát.

Bonifác ekkor ugyan még nem jutott el a magyarországi török hódoltság területére, de egy évtized múlva erre is sor került. XIII. Gergely pápa ugyanis 1580 februárjában kelt brevével az Oszmán Birodalom „északi és európai” tartományaiba küldte Bonifácot. A pápa két kísérőt is rendelt Bonifác mellé: Antun Matković obszerváns ferences szerzetest, boszniai püspököt, valamint Bartolomeo Sfondrato jezsuita atyát, aki egyébként egy Cremonából Raguzába telepedett olasz család leszármazottjaként az említett rend első képviselője volt az Adria-parti városban. Feladatuk a hódoltsági katolikus egyház helyzetének felmérése és az aktuális tennivalók meghatározása volt, továbbá annak megvizsgálása, hogy a tridenti zsinat rendelkezéseit kihirdették-e és megtartották-e a török által elfoglalt területen. Az újabb keletű kutatások szerint a Bosznián keresztül utazó Bonifác püspök 1581. július 17-e táján érkezett el a pécsi püspökséghez tartozó Pozsegát, majd rövid pécsi és bácsi tartózkodás után szeptember elején érkezhetett meg Temesvárra, ugyanis szeptember 18-án már innen írt levelet a pápának. Ebben Bonifác, egyebek között, arról tájékoztatta a Szentatyát, hogy Temesvárról Erdélybe készül, majd onnan, ha béke lesz és szerencsésen alakulnak a körülmények, továbbutazik Moldvába és Havasalföldre (Tóth 1997). A Temesvárott élő raguzai kereskedők 1582. február 6-án kelt fenti levele szerint azonban ez a nagyszabású terv nem valósult meg, hisz Bonifác püspök nem sokkal az említett levél kelte előtt a Bega-parti városban elhalálozott. Igen érdekes, hogy a Bonifáctól egy időre még Pozsegában elváló, majd vele a kolozsvári kitérő után Temesvárott ismét találkozó Bartolomeo Sfondrato szintén a Bega-parti városban halt meg. Ez 1583. november 10-én történt. A Bonifác halála után még bő másfél évig Temesvárott tartózkodó Sfondrato azonban többet ártott a kereszténység ügyének, mint használt. Sfondrato elméje ugyanis már Temesvárra érkezése előtt elborult, és a szüntelenül magában beszélő, a legképtelenebb dolgokat kitaláló, üldözési mániától gyötört atya ekkor már semmiképpen sem tudott eleget tenni vállalt feladatának. Egyházi előjáróinak igen komoly fejtörést okozott az, hogy miként távolítsák el őt Temesvárról. Szerencsére, mielőtt a dolgok teljesen elfajultak volna, az Úr magához szólította Sfondratót. XIII. Gergely küldöttjei közül tehát végül csak egyetlen személy, Antun Matković, a boszniai püspök tért vissza Rómába, aki valószínűleg 1582 tavaszán kerekedett fel Temesvárról és vette útját az „örök városba”. Az roppant valószínű, hogy a boszniai püspök 1582. márciusának elején még Temesvárott tartózkodott, hiszen az itteni magyarok levele, melyet március 8-án írtak a Szentatyához, három papról tett említést a Bega-parti várossal kapcsolatosan. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha feltesszük: a Raguzába való Dominik barát, illetve Sfondrato mellett a harmadik pap csakis az említett boszniai püspök lehetett. Mind a Temesvárott élő raguzai kereskedők, mind az itteni magyarok Antun Matković püspök révén juttathatták el a levelüket Rómába a pápához. A temesvári magyarok fentebb hivatkozott, 1582. március 8-án kelt levele még további fontos információkat tartalmaz az itteni keresztény közösség életéről, ám ennek ismertetése már meghaladná a jelen tanulmány kereteit. Erre egy későbbi munkában fogunk vállalkozni.

IRODALOM

- Czímer Károly 1893, Temesvár megvétele. 1551–1552. *Hadtörténeti Közlemények* 6, 15–71, 196–229, 308–376.
- Engel Pál 1996, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. Szeged. (Dél-Alföldi évszázadok 8.)
- Fermendžin, Eusebius 1892, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. 925–1752. Zagrabiae*. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)
- Hóvári János 1992, A török Temesvár. *Élet és Tudomány* 67, 744–745.
- Istvánffy Miklós 1962, *A magyarok történetéből*. Fordította: Juhász László. Budapest: Magyar Helikon. (Monumenta Hungarica VI.)
- Mályusz Elemér 1980, A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle* 23, 531–576.
- Molnár Antal 2000, A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. *Századok* 134, 373–429.
- Petrovics, István 1999, The fading glory of a former royal seat: The case of medieval Temesvár. In: Balázs Nagy – Marcell Sebők (eds.), *The man of many devices, who wandered full many ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*. Budapest: CEU Press, 528–538.
- Szántó Imre 1971, A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. *Századok* 105, 16–54.
- Tóth István György 1997, Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39, 447–472.

BÉLA POGÁNY

Русский язык в зеркале Европейского года языков

После политических изменений 1990-го года русский язык не является обязательным учебным предметом в венгерской школьной системе. Таким образом, радикально уменьшилось количество учащихся русскому языку. До 1990-го года 400–500 студентов занималось на кафедрах русского языка и литературы Дебреценского университета. Ныне на каждом курсе 10–13 студентов изучают русскую филологию. А какой интерес к русскому языку в Западной Европе?

В связи с Европейским годом языков произошли два важных события.

1) С 28 ноября по 5 декабря 2000 г. Российский центр международного научного и культурного сотрудничества при Правительстве Российской Федерации (Росзарубежцентр) при содействии Посольства РФ в Бельгии на базе Российского центра науки и культуры в Брюсселе провел Международный семинар по проблемам преподавания русского языка в Европе. Семинар проходил под патронажем Генерального секретаря Совета Европы Вальтера Швиммера. В работе Международного семинара по проблемам преподавания русского языка приняли участие слависты России, Германии, Испании, Дании, Великобритании, Франции, Люксембурга, Бельгии, представители Европейского Союза, сотрудник управления информации и печати НАТО. Российскую делегацию возглавляла профессор Л.А. Вербицкая, ректор Санкт-Петербургского государственного университета.

В соответствии с программой обсудили следующие вопросы:

- а) Русский язык в диалоге людей, народов и культур в новой Европе;
- б) Преподавание русского языка как иностранного в парадигме европейской системы овладения иностранными языками;
- в) Русский язык как отражение феномена русской культуры и его роль в европейском поликультурном пространстве.

На рабочих встречах в вузах Бельгии особое внимание уделялось преподаванию русского языка специалистам-исфилологам, будущим специалистам в области точных и естественных наук, экономики и торговли.

2) С 18 февраля по 20 февраля 2001 года в городе Лунд на юге Швеции состоялась международная конференция, организованная Советом Европы и Европейским Союзом. Конференция была посвящена началу проведения в Европе Европейского года языков 2001. В конференции приняли участие более 500 представителей из Австрии, Азербайджана,

на, Албании, Андорры, Армении, Белоруссии, Бельгии, Болгарии, Боснии и Герцеговины, Великобритании, Венгрии, Германии, Греции, Дании, Ирландии, Испании, Италии, Канады, Кипра, Латвии, Литвы, Лихтенштейна, Люксембурга, Мальты, Монако, Нидерландов, Норвегии, Польши, Португалии, Республики Молдовы, Российской Федерации, Румынии, Словакии, Словении, США, Турции, Украины, Финляндии, Франции, Хорватии, Чешской Республики, Швейцарии, Эстонии.

Все выступления сводились к следующим сентенциям:

- а) сложившееся исторически естественное языковое многообразие в Европе только в последнем десятилетии XX столетия удостоилось внимания, которого заслуживает;
- б) все языки в Европе – в общем экономическом и политическом пространстве – должны поддерживаться и развиваться;
- в) знание языка соседа и его культуры создаст возможность понимать его, позволяет нам не бояться его и в свою очередь не пугать его;
- г) изучение языков с раннего возраста развивает и обогащает каждого.

Работа конференции строилась и по принципу „дискуссии за круглым столом”.

Первый круглый стол: Преимущества плюрилингвизма. Проект Совета Европы – „Общесвропейские компетенции владения иностранным языком”.

Второй круглый стол: Проект Совета Европы – Общесвропейский языковой портфель.

Европейский языковой портфель был представлен

- а) господином Рольфом Шерсером – главным докладчиком по проекту „Европейский языковой портфель”,
- б) господином Джо Шейлзом – руководителем Отделения современных языков Совета Европы,
- в) господином Франциском Гульерсом – автором французского портфеля,
- г) господином Гюнтером Шнейдером – родоначальником языкового портфеля.

Что надо знать о Европейском языковом портфеле? С 1994 года в экспериментальной апробации Европейского языкового портфеля приняли участие 15 стран Европы, в том числе Россия и Венгрия. В проекте участвовало около 30.000 учащихся и 1800 преподавателей. Результаты эксперимента показали исключительную полезность языкового портфеля как инструмента самооценки, средства повышения мотивации учащихся к изучению неродных языков и в качестве методического инструментария для педагогов.

Европейский языковой портфель является инструментом, работающим под зонтиком и в структуре „Общесвропейских компетенций владения иностранным языком”.

В настоящее время существует три версии типичного портфеля для трех возрастных групп. На их основе разрабатывались национальные версии. Российская версия Европейского языкового портфеля была разработана специалистами из Московского государственного лингвистического университета. Венгерская версия Европейского языкового портфеля была разработана преподавательским коллективом под руководством Ж. Дарабош (ОКСИ) для английского, французского и словацкого языков. Задача: разработать языковой портфель и для русского языка.

Европейский языковой портфель состоит из трех взаимосвязанных и дополняющих друг друга частей.

а) Языковой паспорт. В нем отражены:

аа) языковые навыки, описанные на уровне „Общесвропейских компетенций владения иностранным языком”; шкала уровней опубликованная в официальной брошюре Совета Европы: А1, А2, В1, В2, С1, С2;

аб) сведения об изучении языков и опыте межкультурного общения;

ав) перечень сертификатов и дипломов.

б) Языковая биография.

в) Досье, содержащее документы, подтверждающие достижения в области изучения иностранных языков.

Работа названных конференций и работа над русской версией Европейского языкового портфеля доказывают, что опять растет интерес к русскому языку в изменяющихся социально-экономических реалиях в России.

ЛИТЕРАТУРА

Абовьян, М.М., Европейский год языков 2001. Внимание языковому многообразию в Европе. *Русский язык за рубежом* 2001, № 1, 104–108.

Европейский языковой портфель. *Мир русского слова* 2001, № 1, 90–91.

Лодзинский, Л.Б., О международном семинаре по проблемам русского языка. *Русский язык за рубежом* 2001, № 1, 112–113.

Рефлексы праславянских дифтонгических сочетаний типа **art*, **alt* под нисходящей интонацией в Синайском патерике¹

1. Введение

Целью настоящей работы является анализ рефлексов дифтонгических сочетаний типа **art*, **alt* лишь под нисходящей интонацией, так как их рефлексы отличаются друг от друга в старославянском и древнерусском языках только под нисходящей интонацией (или по крайней мере в том случае, если праславянское сочетание не находилось под восходящей интонацией).² Поскольку в изучаемом памятнике встречаются лишь рефлексы сочетания типа **art* (иначе **ort*), то мы будем заниматься только рефлексами этого сочетания.

Синайский патерик (Син. 551) является памятником XI–XII вв., и состоит из 184 листов. Рукопись отличается обилием русизмов. Она была издана В.С. Гольштенко и В.Ф. Дубровиной в 1967 г. в Москве.³ Наш анализ проводится по этому изданию. В рукописи кроме основного почерка различается еще 7 почерков. Эти почерки мы указали под названием „иной почерк“, приписывая к этому римские цифры от II по VIII (основной почерк был бы I, но этого не будем указывать отдельно). В записочниках и частью в подсчетах все иные почерки мы брали вместе из-за незначительного их количества. Указанные в настоящей работе примеры представлены по своему наиболее употребляемому правописанию. Примеры сгруппированы по старославянским и по древнерусским рефлексам, а также по морфемам (только по префиксам и корням). Где было возможно, различались и первые и непервые слоги, как напр. в случае аористов *разоумѣ* и *поразоумѣ*.

2. Старославянские рефлексы

2.1. В префиксах

Тут перечислены примеры с префиксом *раз-*. В значительной части случаев этот префикс появляется в сопровождении частичной или полной ассимиляции в разном виде: *рас-* (чаще всего), *ражд-*, *раж-* и *раш-*. На месте праславянского дифтонгического сочетания типа **art* под нисходя-

¹ Написание настоящей работы стало возможным благодаря поддержке Государственного научного исследовательского фонда (ОТКА; регистрационный номер: D/34574).

² П.Я. Черных, *Историческая грамматика русского языка*. Москва, 1954: 87.

³ В.С. Гольштенко – В.Ф. Дубровина, *Синайский патерик*. Москва, 1967.

щей интонацией найдены нами старославянские рефлексy в префиксе *раз-* в следующих примерах:

2.1.1. В первом слоге. *разбон*: 26v.8 (иной почерк IV), 46v.1,4, 47.2–3,5,8,9, 69v.8, 98v.11, 101.18, 113v.20, 137.4,7, *разбонникъ*: 26v.7–8 (иной почерк IV), 43v.11, 53.1, 53v.5, 98v.7,17, 99.8,9, 113v.19–20, 114.3–4,9,10,14, 114v.1,3,12, 137.6, 137.14–15,17–18, 159.14, 159v.11,13. *разкратисте*: 88v.2. *разболѣ сѧ*: 130.1, 143v.16, 152.19, 156.3. *разкрѣсти (сѧ)*: 19v.12 – Этот пример выглядит так: *разкър'же сѧ* (ѧмоу сър'це на кашъ), что может показать на чередование *з-ж*, характеризующую в первую очередь псковский диалект древнерусского языка, но по данным А.А. Шахматова такая замена встречалась и в западных, и даже в южных диалектах древнерусского языка.⁴ Поэтому мы думаем так, что в этом единственном примере не обязательно надо искать следа псковского диалекта, так как замена *з-ж* могла появиться, кроме псковского, и в других диалектах, и этот пример может являться и опиской, или можно допустить, что он мог возникнуть и под влиянием аналогии с аористом глагола *разкрѣсти* (хотя этот глагол не употреблялся с частицей *сѧ*).⁵ –, 168.17. *разгнѣти*: 36.17, *разгнѣкаша сѧ*: 164.4. *разгорѣше*: 71.9 (иной почерк V). *разграбѣша*: 80.11, 133v.5, 136.10. *разгнѣна*: 133v.11. *разгнати*: 28.12. *разгнѣюу*: 25.8–9 (иной почерк IV). *раздан*: 143v.10, *раздавати*: 20.15, 131v.2, *раздавати*: 8v.20, 90.16, 110.19, 143.16, *распродавъши*: 20.14. *раздору*: 48.18; *раздранѣ*: 134.10. *раждещи/ражещи сѧ*: 64.1, 107.18–19, 153.6 (иной почерк VI); *раждизати/ражизати*: 11.18–19, 26.1 (иной почерк IV), *раждаженна*: 11.16–17. *раздѣлѣна*: 19v.20. *разити сѧ*: 107.17, 153.20. *различна*: 52v.15, 52v.16 (иной почерк V), 53.6,7. *разлоучѣна*: 66v.17, *разлѣчана*: 167.17–18. *разлѣнѣшю сѧ*: 92v.2. *размышленна*: 153.12 (иной почерк VI). *разорити*: 99.14, 102v.6, 138v.16. *распѣти*: 126v.17. *распѣра*: 69v.5. *раслабѣ*: 121.6. *распростираѣти*: 153.14–15. *расстояние*: 37.1. *распространихъ*: 64v.5. *расоужанье*: 37.19, *расоужение*: 38v.9, 124.4. *расыпана*: 11v.5. *растѣлиша*: 8v.5. *растѣдати сѧ*: 167.9. *растѣть сѧ*: 161.16. *растѣши сѧ* (здесь мы указали старославянскую форму инфинитива, так как на месте праславянского сочетания **kt + i*, за одним исключением, всегда найдены старославянские рефлексy): 17v.13–14, 161.18. *растѣкоу*: 18v.6. *разоумѣ*: 74.18, 78v.5, 135v.19, 136v.8, 143.7, 154.15, 154v.20, 164v.18, 168.17–18, 171v.2–3, 176v.9–10, 180v.7, *разоумѣна*: 107v.11, 118v.16, *разоумѣнию*: 182v.4, *разоумѣти*: 28.11, 29v.12, 32.3–4, 32v.6, 33v.16, 35v.10–11, 44v.15, 61v.4, 6–7, 65.5–6, 65v.8, 71.7 (иной почерк V), 72v.4, 73v.14, 77v.1,14, 81.5, 84.19–20, 84v.7, 86.11, 90v.3–4, 96v.11, 100.14, 101.1, 102v.3, 106.6, 107v.19, 121v.11–12, 123v.16–

⁴ Ф.П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*. Ленинград, 1972: 268.

⁵ И.И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка I–III*. Москва, 1989, репринтное изд., т. III, ч. 1: 29.

17, 124v.13, 125.6, 125v.7, 137.3, 142.13, 144.15, 154.8, 156v.15, 159v.12, 162v.13, 163v.11, 168v.4–5, 170v.6, 171.1–2. *раширити*: 65.12–13, 92v.17.

2.1.2. В первом слоге. *поразоумѣ*: 44.18, *поразоумѣкъ*: 84.8, *проразоумѣ*: 60.13, 177.11, *неразоумѣ*: 179.7, *благоразоумиѣ*: 141.4, *блѣгоразоумлиѣ*: 132v.14.

2.2. В корнях

На месте праславянского дифтонгического сочетания типа **ari* найдены нами старославянские рефлексy в следующих корнях:

2.2.1. В первом слоге. *раб-*: (*рабѣ*) 10v.12, 24v.18 (*иной почерк IV*), 43v.17, 45v.18, 48v.10,14, 56.14, 58v.15 (*иной почерк V*), 77v.17, 90v.9, 96v.6, 109v.18, 117.12,16, 140.10, 144v.14, 151v.18, 157v.20, 166v.18 (*иной почерк VI*), 167.3, (*работати*) 54v.19, 67v.3, 80v.19, 99v.16, 100.7, (*работы*) 108.16, (*работици*) 40.19 (*иной почерк V*) (это последнее слово по словарю И.И. Срезневского засвидетельствовано лишь в изучаемом памятнике).⁶

раб-: (*рабѣство*) 119.17.

раз-: (*разѣ*) 89.5, 125v.5 (это слово с родительным падежом употребляется и в качестве предлога, но примеры, перечисленные нами, употребляются как наречие), (*разно*) 16v.6, 17.15–16, 39.15, 87.16. На самом деле этот корень, имея в виду его происхождение, является префиксом,⁷ но поскольку в указанных выше словах он стоит вместо корня, мы считали целесообразным поместить его среди корней.

рас-: (*расти*) 111v.3, 173v.18 (*иной почерк VIII*), (*растома*) 81.13.

2.2.2. В первом слоге. *-раст-*: (*къздращати*) 29.3–4, 160.7, (*къздращаши*) 160.7, (*къздраста*) 178v.20–179.1, (*прорастиши*) 56.1, (*недорастиши*) 56.13, (*сърасло*) 126v.13.

3. Древнерусские рефлексy

3.1. В префиксах

На месте праславянского дифтонгического сочетания типа **ari* под нисходящей интонацией найдены нами древнерусские рефлексy в префиксе *роз-* в следующих примерах:

роздаиѣ: 74.12. *рождаиѣтъ сѧ*: 113.16. *ропорѣши*: 131v.15–16. *рослабленѣ*: 27.15 (*иной почерк IV*). *росѣпа*: 57.7. *розоумѣхомѣ*: 58.20. Следует отметить, что этот префикс встречается с буквой *о* и в старославянских памятниках, напр. в Супрасльской рукописи он наблюдается довольно часто.⁸

3.2. В корнях

На месте праславянского дифтонгического сочетания типа **ari* под нисходящей интонацией найдены нами древнерусские рефлексy в следующем корне:

⁶ И.И. Срезневский, *Ibidem*, т. III, ч. 1: 5.

⁷ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка III*. Москва, 1987: 433.

⁸ А. Вайан, *Руководство по старославянскому языку*. Москва, 1952: 61.

рѡб-: (рѡба) 151.12, 168v.10,20, (рѡбицю) 168v.12 (это слово не указано в древнерусском словаре И.И. Срезневского,⁹ оно может быть „нарах legomenon”), (рѡбичица) 168v.20, 169.9, (рѡбни) 182.11–12, (рѡбота) 164v.13. Об этом корне следует помнить, что он может писаться через букву о и в старославянских памятниках, хотя реже, напр., один раз в Зографском евангелии, но часто в Супрасльской рукописи.¹⁰ Считается, что корень рѡб- в старославянских памятниках является заимствованием из моравского языка. Вероятно, появление корня рѡб- может иметь связь с торговлей рабов, так как центром этой торговли некогда являлась именно Прага.¹¹

4. Мелкие явления

В случае передачи греческого существительного „ὁ Ἀρμένιος” найдена нами форма с метатезой, но само слово появляется в довольно искаженном виде: рѡзмѣни: 96v.20. Возникновение этой формы может объясняться или опiskeй, или тем, что писцу не было известно данное слово, наличествующее в протографе, вероятно, с метатезой, и поэтому писец заменил это слово другим, известным для него словом, о чем может свидетельствовать буква з, через посредство которой первый слог формально стал префиксом. Независимо от того, каким путем появилась вышеуказанная форма, можно предположить, что в протографе стоял корень *рамѣн-. В доказательство этого предположения мы можем привести форму рамѣнскѣ, засвидетельствованную Супрасльской рукописью.¹² В изучаемом памятнике встречаются и формы ар’менинѣ (97.19) и ар’мениа (66.3).

В другом случае найдена нами форма локѣтию (20v.16), однако она не имеет никакого отношения к слову локѣтъ, о чем может свидетельствовать с одной стороны контекст этого примера: „самѣ же на локѣтию ѣждаше”, а с другой стороны в греческом тексте тут стоит слово λεχτικίω¹³ („на носилках”). Тем не менее, этот пример может свидетельствовать о веляризации, происшедшей на древнерусской почве. Следует отметить, что недалеко от данного примера наблюдается то же самое слово, но без веляризации и с обликом, более отражающим греческое слово: лекѣтикие (21.3).

5. Итоги и заключения

В Синайском патерике на месте праславянского дифтонгического сочетания типа *art под нисходящей интонацией найдены нами старославянские рефлексy с метатезой и удлинением в 208 случаях (из которых 13

⁹ И.И. Срезневский, *Ibidem*, т. III, ч. I: 126.

¹⁰ А. Вайан, *Ibidem*, 61.

¹¹ А. Вайан, *Ibidem*, 61.

¹² А. Вайан, *Ibidem*, 88.

¹³ В.С. Гольпиенко – В.Ф. Дубровина, *Ibidem*, 76.

примеров находится в ином почерке), что составляет 93,64% всех рефлексов (если иметь в виду лишь основной почерк, тогда получается 93,75%). А древнерусские рефлексы только с метатезой зарегистрированы всего в 14 случаях (1 пример в ином почерке), что составляет 6,36% всех рефлексов (если принять во внимание лишь основной почерк, тогда получено 6,25%). Однако, эти 14 примеров нельзя однозначно возвести только к произношению писцов в силу того, что и в старославянских рукописях засвидетельствованы формы с метатезой и без удлинения именно в префиксе *раз-/роз-* и в корне *раб-/роб-*, хотя формы с буквой *а* встречаются намного чаще, чем формы, написанные через букву *о*.¹⁴

При помощи следующей таблицы показано разделение старославянских и древнерусских рефлексов по морфемам и по первым и непервым слогам. В скобках сообщено, сколько из указанных примеров находится в ином почерке.

В каком морфеме и в каком слоге	Старославянская форма	Древнерусская форма
В префиксе, в первом слоге	157 (8)	6 (1)
В префиксе, в непервом слоге	7	
В корнях, в первом слоге	37 (5)	8
В корнях, в непервом слоге	7	

Заслуживает внимания разделение форм *роб-/раб-* в словах, содержащих данный корень. Существительное мужского рода *рабъ* всегда показывает старославянский рефлекс (20 примеров, 3 примера в ином почерке), а существительное женского рода *роба* встречается исключительно с древнерусским рефлексом (3 примера). Следующие имена в изучаемом памятнике засвидетельствованы только с древнерусским рефлексом: *робицу* (1 пример), *робичица* (2 примера), *робин* (1 пример). Однако, глагол *работати* (5 примеров) и существительное *работьница* (1 пример в ином почерке) показывают лишь старославянский рефлекс. Формы *работы* (1 пример) и *робота* (1 пример) с виду составляют исключения, поскольку в одном и том же слове употреблен и старославянский и древнерусский рефлекс. Но если прочесть контекст, становится явным, что эти две формы обладают разными значениями. В первом случае исследуемое слово обозначает 'рабство': „*потъшимъ сѧ. ѿбѣгати | пѧтъскаго житиѧ. ѡко нѧ. работы егупъ|тскихъ*” (108.15–17). Во втором случае древнерусская форма значит 'работу, труд': „*намъ робота | колико лѣтъ и наша вѣтъ.*” (бесы спорят с ангелами о душе монахини, только что покаявшейся перед своей смертью) (164v.13–14). Эти слова можно проиллюстрировать с помощью следующей таблицы, группируя их по старославянским и древнерусским формам:

¹⁴ А. Вайан, *Ibidem*, 61.

Старославянские формы (раб-)	Древнерусские формы (роб-)
рабѣ (20х (3 в ином почерке)) работати (5х) работницю (1х, в ином почерке) работы (1х, 'рабство')	роба (3х) робницю (1х) робничь (2х) робин (1х) робота (1х, 'работа, труд')

Таким образом, можно определить, что в случае корня раб-/роб- слова изучаемого памятника различаются и тем, что данное слово пишется или только со старославянским рефлексом, или исключительно с древнерусским рефлексом. Это особенно является показательным в случае существительных рабѣ и роба в силу того, что они в некоторых падежах без этой разницы имели бы омонимичные формы. Следовательно, в употреблении старославянского и древнерусского рефлексов в корне раб-/роб- наблюдается различие, которое на наш взгляд может восприниматься и сознательным, но которое не может являться сознательным в стилистическом смысле, т.е. оно не может являться стилистическим приемом, так как ни слова со старославянским рефлексом, ни слова с древнерусским рефлексом в изучаемом памятнике не образуют единой стилистической группы. Однако, является трудным точно определить, что употребление такого различия слов с корнем раб-/роб- характеризовало только нормы правописания и церковно-книжное произношение писцов, или оно имело место и в живом говоре писцов. Мы так думаем, что с большей долей вероятности употребление различия такого типа было характерно лишь для норм правописания и церковно-книжного произношения писцов. Если принять предыдущее предположение, то это указало бы на начало формирования системы норм такого древнерусского церковнославянского языка, в котором употребление древнерусских форм появилось не случайно, по крайней мере в случае анализируемых выше слов. Наше предположение может подтверждаться и тем, что в церковнославянском и южнославянских языках обнаруживается подобное семантическое различие между формами робѣ и рабѣ: робѣ обозначает 'раба', а рабѣ обозначает 'служителя' в религиозном смысле.¹⁵

Однако, в случае префиксов раз-/роз- подобное различие между словами, написанными или старославянским рефлексом, или древнерусским рефлексом, не обнаруживается.

В заключение, следует еще раз обратить внимание на то, что найденные нами две морфемы с древнерусскими рефлексамы встречаются и в старославянских памятниках, и таким образом нельзя полностью исключить, что слова только с метатезой и без удлинения восходят к протографу.

¹⁵ А. Вайан, *Ibidem*, 61.

RÁDULY ZSUZSANNA

Európai műveltségyszavak – nemzetközi tükörszavak

Minden nyelv – kisebb vagy nagyobb mértékben – vesz át más nyelvekből idegen szavakat. Ez a népek történetének kezdete óta általános jelenség, pl. az egész római civilizáció igen nagy hatással volt más európai népekre, így a kelták és a germánok kultúrájára. A germánok éppúgy, mint sok más nép, nagy számban vettek át szavakat a latinból. Kapcsolatba kerülve azután szláv törzsekkel, már az ősszláv korszakban jelentős hatást gyakoroltak a szlávok nyelvére. Ők terjesztették tovább a római civilizációt, főleg a nyugati és a déli szlávoknál. A szlávoknak a kereszténység felvétele után, a római civilizáció berendezkedésének átvételével természetesen át kellett venniük a megfelelő – elsősorban egyházi – terminológiát is. Ezek a kifejezések németesített változatban jutottak el később a csehkekhez, lengyelekhez és más nyugati szlávokhoz, ahol újabb változásokon mentek keresztül. Az idegen nyelvi hatások a németet sem kerültek el. A németben elsősorban a latin és a francia nyelv hatása volt igen erős. A latin a németben elsősorban a kereszténységgel és az egyházi szervezettel kapcsolatos terminológia kialakulásában fejtette ki hatását egészen a XII. századig. Később a latin hatás újra jelentkezett a XVI. században, a humanizmus korában. A francia hatás különösen két korszakban figyelhető meg: a XII. században, a Hohenstaufenek és a keresztes háborúk idején a lovagok és az udvari élet közvetítésével, majd később, a XVII–XVIII. században, a jelentős francia politikai és kulturális befolyás idején.

Az idegen nyelvi hatások az egyes nyelvek történetében különböző korokban és különböző módon jelentkeznek, így több típusuk van. Az egyik típusba a jövevényszavak, azaz azok az idegen eredetű szavak tartoznak, amelyek beilleszkedtek az átvevő nyelv rendszerébe, így a nyelvérzék sajátjának érezte őket. A másik csoportot a be nem illeszkedett idegen eredetű szavak, azaz az ún. idegen szavak alkotják. Külön típusba sorolhatók a tükörszavak, melyeket az átadó nyelvi mintát utánzásával alkotnak. A tükörszavak szinte észrevétlenül gazdagítják a nyelvet, bár egy részük használata csupán az írott nyelvre korlátozódik. A tükörfordítás mint szókinccs-gyarápító eszköz majdnem minden európai nyelvet jellemez kialakulásától egészen napjainkig. A tükörszavak számában az egyes európai nyelvek között jelentős különbségek mutatkoznak. Szerkezetüknek fogva könnyen élnek ezzel az eljárással a német, valamint a finnugor nyelvek. A neolatin nyelvek már kisebb mértékben használják ki ezt a lehetőséget, bár nyelvenként itt is vannak eltérések. A szláv nyelvek ebben a tekintetben köztes helyet foglalnak el egyrészt a német és finnugor, másrészt a neolatin nyelvek között.

„A tükörfordítás szerepe az egyes népek és az egész emberiség nyelvében annál nagyobb, minél inkább közeledik valamennyi nemzet az egységes világcivilizáció és világkultúra felé. Már évtizedek óta annyi egységesülő tendenciát mutat az anyagi és szellemi élet számos területe, hogy éppen nem csodálható, ha Franz Miklosich már 1874-ben arról beszél, hogy az európai nyelvek analóg kifejezésmódja egyre inkább háttérbe szorítja a sajátosan szláv kifejezéseket, és Európa minden részében szinte egy idiómába egyesíti a közös európai kultúrában részt vevő népeket” – írja Molnár Nándor (1984: 46–47). Ezt a jelenséget Miklosich „neo-europeizmusnak” nevezi (1874: 740). Ez az „europeizáció” a nyelv számos területén, a terminológiai szókinszben és a frazeológiában is jelentkezik (vö. Nyomárkay 1989).

Az egyes nyelvekben meglévő tükörszavak forrását nem mindig tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, különösen akkor, ha e tekintetben két vagy több nyelv is számításba jöhet. A magyar és lengyel nyelv német tükörszavaival kapcsolatos kutatások során gyakran találkozom ún. tükörszó-láncolatokkal, amelyet a nemzetközi tükörszó vagy vándor tükörszó fogalommal is szoktak illetni. Idegen nyelvi megfelelői pl. a német *Wanderlehnprägungen*, az angol *migratory calque*, a белор. *вандроўна калька* (vö. Запрудскі 2000: 315). Ez a jelenség gyakran előfordul az európai műveltségszavak körében. Így pl. a francia *moyen age* pontos megfelelőit több nyelvben is megtaláljuk, vö. német *Mittelalter*, angol *middle age(s)*, lengyel *średniowiecze*, orosz *средневековье* vagy akár a magyar *középkor* szavak. Az angol *sky scraper* megfelelői is megvannak más nyelvekben, vö. német *Wolkenkratzer*, lengyel *drapacz chmur*, magyar *felhőkarcoló*, orosz *небоскреж*. Az átadó, illetve az átvevő nyelv szavainak szemantikai vizsgálata kétségkívül bizonyítja, hogy a lengyel és a magyar szó német mintára készült, az orosz viszont angol mintára alakult.

Az európai nyelvekben gyakran előfordul, hogy pl. egy görög mintára alkotott latin tükörszó adta a mintát más nyelveknek. Ilyen például a lengyel *wplyw*, illetve a magyar *befolyás* története. Általánosan elfogadott, hogy a lengyel *wplyw* a német *Einfluß* tükörszava, ez a latin *influxus* mintáját követi, amely a görög *aporroia* mintájára keletkezett. A magyar *befolyás* és a lengyel *wplyw* keletkezhetett mind a latin, mind a német szó utánzásával.

Az alábbi szócikkekben olyan szavakat mutatok be, amelyek számos nyugat-európai, illetve szláv nyelvben hasonló szerkezettel és jelentéssel fordulnak elő. A szavak nagy többsége német tükörszónak tekinthető, s egy részük legendák, mitológiai történetek, illetve különféle irodalmi művek alapján terjedt el.

Bűnbak 1863 (TESz 1: 402–403, Szily 1994: 33) a német *Sündenbock* XVII. század (Pfeifer 1993, 2: 1398, Kluge 1999: 809) mintájára alkotott tükörszó. A kifejezés szemléleti alapja a Bibliában (3Móz 16:21) szereplő bak, amelyre Áron a zsidók bűnét ráhárítja, és úgy küldi ki a pusztába. Az ószövetségi jelenetben egyszerűen csak *bak* ‘hircus’ szerepel, más megjelölés nélkül. A német irodalomban a *Sündenbock* Goethe egy levelében bukkan fel (Hadrovics 1995: 247. § 2). A „bűnbak” fogalmát számos más európai nyelvben is olyan kifejezés jelöli, amelynek ‘bak’ je-

lentésű tagja is van, vö. angol *scapegoat* 'menekülő bak', francia *bouc émissaire* 'kiküldött bak', olasz *capro espiatorio* 'engesztelő kecskebak', orosz *козел отпущения* 'a megbocsátás kecskebakja' és a lengyel *koziol ofiarny* XIX. század (SW 2: 512, Doroszewski 1958–1969, III: 1078).

Hattyúdal 1814 (TESz 2: 75) a német *Schwanengesang* XVI. század (Pfeifer 1993, 2: 1255, Kluge 1999: 688) mintájára készült tükörszó. Pázmánynál *hattyú enek* szerepel. Költőnek vagy zeneszerzőnek röviddel halála előtt írt utolsó műve. Az elnevezés egy ókori hiedelemen alapul, mely szerint a hattyú halála közeledtével különösen szép, panaszos éneket ad elő. Más európai nyelvekben is megtalálható hasonló kifejezés: vö. még angol *swan-song*, francia *chant du cygne*, olasz *canto del cigno*, orosz *лебединая песня*, ukrán *лебедина пісня*, fehérorosz *лебядзіная песня*, lengyel *labędzia pieśń*, *labędzia śpiew* (Linde 1951, 2: 572, SW 2: 784, SWil 1: 603, Doroszewski 1958–1969, VI: 358), cseh *labuť píseň*, horvát *lahudi pjev*.

Oroszlánrész 1866 (TESz 2: 1093–1094) valószínűleg a német *Löwenanteil* XVI. század (Kluge 1999: 526) mintájára keletkezett tükörszó. A szó az oroszlán, a róka és a szamár közös vadászatáról szóló aescopusi mese alapján terjedt el, amelyben az oroszlán az erősebb jogán magának követeli az egész zsákmányt. Ez a mese magyar nyelven már a XVI. századtól ismeretes volt, a szó késői felbukkanása arra utal, hogy a szó német mintára keletkezett. Más európai nyelvekben is megtalálható: francia *part du lion*, olasz *parte del leone*, orosz *львиная доля*, ukrán *левова пайка*, fehérorosz *львіная доля*, lengyel *lwia część* XIX. század (SW 1: 392, Doroszewski 1958–1969, IV: 237), cseh *lvi podíl*, horvát *lavlji dio*.

Hétalvó 1792 (TESz 2: 102) a német *Siebenschläfer* XV. század (Pfeifer 1993, 2: 1289, Kluge 1999: 762) tükörszava. A német szó egy késői ókori híres legendán alapszik, mely a keresztényüldözés történetéből meríti tárgyát. Ephesusz városában élt hét keresztény ifjú. Miután Decius császár (i. sz. 249–251) parancsa ellenére sem voltak hajlandók áldozatot bemutatni a pogány isteneknek, a császár bosszújától való félelmükben a város melletti hegyen egy barlangba rejtőztek. A császár kövekkel torlaszoltatta el a barlang bejáratát, s az ifjak halálos mély álomba merültek a barlang belsejében. II. Theodosius császár korában (408–450) felébredtek, s azt hitték, hogy csak egy éjszakát aludtak. Egyikük lement a városba, hogy élelmiszert vásároljon. Mikor a nála levő pénzzel, amely Decius képét viselte, fizetni akart, az emberek azt hitték, hogy régi kincset talált. Elvezette a város népét a barlanghoz, s itt a kövek közül előkerült egy ólomlap, melyen a barlang lezárása idején két titkos keresztény megörökítette az ifjak mártíromságát. Közölték a csodát a császárral, aki maga is elment a barlanghoz, hogy megcsodálja az életre kelt ifjakat. Azok beszéltek a császárral, majd újra meghaltak (VilágírLex IV: 433). A némethez és a magyarhoz hasonló szerkezet megfigyelhető más európai nyelvekben is: angol *the seven sleepers*, francia *les sept dormants*, k. lat. *septem dormientes*, lengyel *siedmiu braci śpiących* XVIII. század (SW 6: 95, SWil 2: 1478, Linde 1951, 5: 255), szlovák *sedmospáč*. Nem minden nyelvben alakult ki az 'álomszuszék' jelentés.

Krokodilkönnyek 1804 (TESz 2: 649) valószínűleg a német *Krokodilstränen* XVI. század (Pfeifer 1993, 1: 736) mintájára keletkezett. E kifejezés alapja az a hiedelem, hogy a krokodil gyereksíráshoz hasonló hangon csalogatja magához áldozatát, illetőleg azt – miután megette – álnokul megsíratja. A hiedelem első változata Phótiosznál – konstantinápolyi pátriárka és tudós – fordul elő, Nyugat-Európában a XII. században tűnik fel. Erasmus közmondás- és szólásgyűjteményében még a ravasz lépre csalás kifejezésként szerepel. Később válik a képmutatás jelölőjévé. A magyar szó a XVIII. századi szólás- és közmondásgyűjteményekből még hiányzik, nagyon valószínű, hogy német mintára újabban keletkezett. Más európai nyelvekben is megvan tükörszóként: angol *crocodile tears*, francia *larmes de crocodile*, olasz *lacrime di coccodrillo*, lengyel *lzy krokodyla* XIX. század (Linde 1951, 2: 498, SW 2: 558, SWil 1: 547, Doroszewski 1958–1969, III: 1150), cseh *krokodýlí slzy*, orosz *крокодиловые слезы*.

Jövő zenéje a német *Zukunftsmusik* 1850 (Kluge 1999: 916) tükörszava, amely Richard Wagner *Das Kunstwerk der Zukunft* 'A jövőműalkotása' c. műve hatására terjedt el. Több szláv nyelvben megvan tükörszóként, a mintaszó esetükben is a német: lengyel *muzyka przyszłości* Lüs. (Doroszewski 1958–1969, VI: 358, Doberstein 1968: 280–281), cseh *hudba budoucnosti*, szlk. *hudba budúcnosti*, szerbh. (muzika) *glazba budućnosti*.

Eolhárfa 1831/1903 (TESz 1: 772–773) a német *Äolsharfe* 1813 (Kluge 1957: 27, 1807: *Windharfe*) tükörszava, amely főként a XIX. században élt. Ezt a sajátos, már az ókorban ismert zeneszerszámot a XVII. század közepén kezdték újra készíteni. Elnevezése a görög Αἰόλος 'a szelek felügyelője; szélisten a nyugati tengerben', illetve a latin *Aeolus* 'a szelek királya, szélisten' tulajdonnéven alapul nemcsak a németben, hanem más európai nyelvekben is. Több európai nyelvben megvan tükörszóként: angol *Aeolian harp*, francia *harpe éolienne*, *harpe d'Eole*, olasz *arpa eolia*, lengyel *harfa eolska*, *harfa boga wiatrów*, *Eola* XIX. század (Linde 1951, 1: 630, SW 1: 56, 696, Doroszewski 1958–1969, 3: 29), orosz *эолова арфа*, horvát *Eolova (vjetrena) harfa*.

Ádámcsutka 1799 (TESz 1: 95), német *Adamsapfel* 1716 (Kluge 1999: 14). Az *ádámcsutka* magyar fejlemény, valószínűleg a népnyelvben keletkezett a régi *Ádám almája* módosításával. A TESz szerint feltehetően a k. latin *pomum Adami* 'ádámcsutka' alapján alkotott tükörkifejezés. A szó viszonylag késői megjelenése a magyarban inkább német mintára utal. A német szó esetében forrásként számításba jöhet mind a latin, mind pedig a francia nyelv. Több európai nyelvben is megtalálható: angol *Adam's apple*, holland *Adamsappel*, svéd *adamsäpple*, *Adams aplebít*, dán *Adams äble*, francia *pomme d'Adam*, olasz *pomo di Adamo*, lengyel *jablko adamowe*, *jablko Adama* (Linde 1951, 2: 222, SW 1: 7, Doroszewski 1958–1969, III: 292), a lengyelben létrejöhettett francia hatásra is. Más szláv nyelvekben is megvan tükörszóként: cseh *Adamovo jablko*, szln. *Adamov krhelj*, orosz *адамово яблоко*, bolgár *адамова ябълка*, szerbh. *jabučica*.

Ádámkosztüm 1886 (TESz 1: 96), valószínűleg a német *Adamskostüm* XIX. század (Duden 1: 83) mintájára alkotott tükörszó. Több európai nyelvben megtalál-

ható: olasz *costume adamitico*, lengyel *w stroju Adama*, *strój adamowy*, *strój Adama* XIX. század (SW 1: 7, Doroszewski 1958–1969, I: 22), cseh *Adamovo roucho*, orosz *в костюме Адама*, horvát *u Adamovu odijelu*. Ez a 'pucérság, mezítelenség' jelentésben alkalmazott eufemizmus a bibliai történet alapján jöhetett létre, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt mezítelenül élt a paradicsomban.

Árgusszemű 1786/1890 (TESz 1: 175), ami lehet a német *Argusaugen* 1696 (Kluge 1999: 51) tükörszava. Szinte minden európai nyelvben megtalálható: angol *argus-eyed*, francia *des yeux d'argus*, olasz *occhi d'Argo*, lengyel *argusowe oko*, *argusowe oczy* XIX. század (SW 1: 57, SWil 1: 30, Doroszewski 1958–1969, V: 914), orosz *злаза Аргуса*, horvát *Argove oči*. Mindezek a latin *Argus* közvetítésével a görög *Αργος* mitológiai névre mennek vissza; a monda szerint a féltékeny Héra a százszemű Argosszal őriztette a tehénne változtatott lovat.

Szabadkőműves 1760 (TESz 3: 642), a német *Freimaurer* XVIII. század (Pfeifer 1993, 1: 372) tükörszava, amely az angol *free-mason* fordítása. A szervezet alapja a középkori építőmesterek céhe. Ezek a hatóságoktól függetlenül, önállóan működtek, erre utal a kifejezés első tagja. Az 1717-ben Angliában megalakult szabadkőműves-páholy viszont már a szellemi építést az emberiség felemelését, egységesítését tűzte ki céljául. Az első magyar szabadkőművesek az 1742-ben alapított bécsi páholy működésébe kapcsolódtak bele, de már a XIX. században több magyar páholy volt. A szabadkőműves-mozgalom világszerte elterjedt, hasonló elnevezések más nyelvekben is megtalálhatók: francia *franc-maçon*, lengyel *wolnomularz* és *wolny mularz* (Linde 1951, 3: 179, SW 2: 1066, SWil 2: 1888, Doroszewski 1958–1969, IX: 1231). A többi szláv nyelvben is megvan vagy tükörszóként, vagy jövevényszóként: cseh *svobodný zednář*, szlk. *slobodný murár*, szerbh. *svobodni zidar*, szln. *svobodni zidar*, illetve orosz *макон*, bolgár *франкмакон*.

Koronatanú 1874 (TESz 2: 580) a német *Kronzeuge* XIX. század (Kluge 1993: 488, Pfeifer I: 737) tükörszava, amely az angol *king's evidence* mintájára keletkezett. A szláv nyelvek egy részében is megvan német tükörszóként: lengyel *koronny świadek* (Doroszewski 1958–1969, III: 1020, Doberstein 1968: 280), cseh *korunni svědci*, szlk. *korunni svedci*, szerbh. *krunski sv(j)edci*.

Hamupipőke 1787 (TESz 2: 42), tautologikus összetétel, melynek keletkezésében szerepet játszhatott a német *Aschenbrödel* XVI–XVII. század (Kluge 1999: 560–561). Hasonló kifejezések más európai nyelvekben is megtalálhatók: angol *Cinderella*, francia *Cendrillon*, olasz *Cenerentola*, lengyel *Kopciuszka* (*kopciuch*) XIX. század (Linde 1951, 2: 439, SW 2: 465, Doroszewski 1958–1969, III: 989), cseh *Popelka*, orosz *Золушка*, horvát *Pepeljuga*. Elterjedését minden bizonnyal a közismert mese is elősegítette.

Az alábbi mesehősnő neve német hatásra terjedt el a szláv nyelvekben. A német *Rotkäppchen* magyar megfelelője *Piroska* (*A Piroska és a farkas* c. meséből). Nyilvánvaló, hogy a magyar névválasztás nem volt független a német eredetitől. Több szláv nyelvben megtalálható tükörszóként: lengyel *Czerwony Kapturek* (Smo-

czyński 1966: 46), cseh *Červená Karkulka*, orosz *Красная Шапочка*, ukrán *Червона Шапочка*, fehérorosz *Чырвоная Шапачка*, horvát *Crvenkapica*.

A fentebb bemutatott szavak bizonyítják, hogy a tükörfordítás fontos eszköz az európai nyelvek szókincsének gazdagításában. A német nyelv nemcsak jövevényszavakkal, hanem tükörszavakkal is gazdagította a magyar és a szláv nyelvek szókincsét. A hasonló szerkezetű és azonos jelentésű szavak bizonyítják az Európában élő népek közös szellemi és anyagi kultúráját.

IRODALOM

- Doberstein, E. 1968, Zu den Lehnbildungen und Lehnbedeutungen nach dem Deutschen in der polnischen Sprache der Gegenwart. *ZfSl* XIII, 277–285.
- Doroszewski, Witold (red. nacz.) 1958–1969, *Słownik języka polskiego I–IX*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Duden – *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden 1–6*. Mannheim–Wien–Zürich: Dudenverlag, 1976–1981.
- Hadrovics László 1995, *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kluge, Friedrich 1957, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter, 17. Aufl.
- Kluge, Friedrich 1999, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 23., erweiterte Aufl.
- Linde, Samuel Bogumil 1951, *Słownik języka polskiego 1–6*. Warszawa. (Wyd. 3. fotooffset.)
- Miklosich, Franz 1874, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien.
- Molnár Nándor 1984, *A legrégebbi ósláv evangélium-szövegek görög eredetű tükörfordításai*. Kandidátusi disszertáció (kézirat).
- Nyomárkay, István 1989, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pfeifer, Wolfgang 1993, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1–2*. Durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeifer. Berlin: Akademie Verlag, 2. Aufl.
- Smoczyński, Paweł 1966, Sposoby przejmowania przez język polski compositów niemieckich. *Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Rozprawy Komisji Językowej* VI, 39–46.
- SW – *Słownik języka polskiego 1–8* [zwany warszawskim] ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1952–1953.
- SWil – *Słownik języka polskiego I–II* [zwany wileńskim] wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Buhusza Szyjkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepelińskiego i W. Koroćńskiego, z udziałem Br. Trentowskiego. Wilno, 1861.
- Szily Kálmán 1994, *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Nap Kiadó.
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- VilágirLex – *Világirodalmi Lexikon IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Запрудскі, Сяргей 2000, Да гісторыі некаторых вандроўных запазычанняў-калек у беларускай мове. *Studia Russica* XVIII. Budapest, 315–320.

Е.С. РОГОВЕР – Д.В. ГЕРАСИМОВА

Культура Венгрии на занятиях в русской школе

В процессе изучения курса литературы в школах и вузах России открывается возможность приобщения учащихся и студентов к культуре Венгрии. В этом мы видим насущную необходимость и придаем единению двух культур особую значимость.

Уже в 6-м классе, осваивая мифологию античности и истолковывая прославленный миф о Прометее, мы предлагаем ученикам в качестве одной из его интерпретаций симфоническую поэму *Прометей*, созданную великим творцом венгерской культуры Ференцем Листом. Написанная в 1850-м и переработанная через пять лет, она предназначалась первоначально как увертюра к постановке драмы И. Гердера *Освобожденный Прометей* (еще одной версии знаменитого мифа). Но затем она обрела характер самостоятельного произведения, в основе которого лежит возвышенная гуманистическая тема, увлекшая Листа. Прослушивание фрагментов этой симфонической поэмы, выступающих и в функции очередной трактовки темы, и в роли слуховой наглядности, позволяет ощутить всю яркость выразительной музыки Листа, исполненной страсти и героизации титана. Композитора восхищает мужество, действенная воля, решимость Прометея служить людям, его исключительная стойкость в сопротивлении злу. Музыкальная тема героя, звучащая в ритмичных взлетах и порывах, передает эти свойства заглавного героя поэмы. Можно догадаться, что Лист видел перед собой прославленных борцов за независимость Венгрии, таких, как Ференц Ракоци и Лайош Кошут. Последующий скорбный речитатив и хор дриад напоминают и о тех страданиях, которые выпадают на долю мифических и реальных героев, но страданий, избранных ими сознательно и награжденных человеческой любовью, признательностью и памятью.

Принципиально другое решение темы предложил современный венгерский писатель – Л. Мештерхази. Его роман *Загадка Прометея* (1973) решительно отказывается от идеализации античного героя. Согласно автору, титан Прометей вынес зевсовы муки и, наконец, избавлен от них Гераклом. Через многие тысячи лет он вновь оказался среди людей, которые, по его наблюдениям, не обрели желанного счастья и использовали добытый им огонь не по своему прямому назначению: пламя стало средством войны, пожаров и разрушений. Люди не только не ответили благодарностью своему покровителю Прометею, но и забыли о нем. Они смеются над ним, видя в нем беззащитного неудачника, тем более что бывший титан стал заурядным подмастерьем у своекорыстного

кузнеца. Да и умирает он, как обычные смертные, настрадавшись от рака печени, благоприобретенного при встречах с кровожадным орлом. Другое дело Геракл, которому автор отдает свои симпатии, цена действительность его помощи и всегдашнюю готовность на подвиг. Не случайно писатель возвращает его на Олимп, где ему уготовано достойное для него поприще. Такая интерпретация античного мифа вызывает диспут среди учащих, многие из которых не принимают подобного художественного решения, мотивируя свою позицию тем, что автор славит не столько человеколюбие, сколько грубую силу, воплощением которой является Геракл. Некоторые ученики не согласны и со скептическим взглядом на людей: последние отнюдь не забыли титана и славят его в своих новых творениях. Однако шестиклассники отдают должное венгерскому писателю, поставившему в романе немало современных проблем, в частности вопрос о непредсказуемости использования научных и технических достижений, которое нередко противоречит намерениям творцов. Так случилось с атомной энергией, превращенной в страшное смертоносное оружие. Так произошло и с огнем, добытым Прометеем только для блага людей.

Включение двух названных произведений в структуру уроков позволяет впервые познакомить подростков с культурой Венгрии, представленной столь непохожими ее творцами. Их произведения создавались в разные эпохи и несут на себе их отсвет, ставят проблемы, волнующие их современников, и потому столь различно подошли они к трактовке античного мифа о Прометее.

Знакомство с другим мифологическим героем – Орфеем – дает повод для привлечения на урок нового творения Ф. Листа – симфонической поэмы *Орфей* (1854). Тесно связанная по своему происхождению с одноименной оперой К.В. Глюка, интерпретация венгерского композитора во многом отличается и от мифа, и от творения предшественника. Ф. Лист отказался от известного сюжетного развертывания и привычной последовательности эпизодов во имя широкого обобщения образов. Не тревожащее шествие фракийского певца по подземному царству Аида, не любовные переживания героя увлекают композитора, а стремление воплотить величественный символ самого искусства. Орфей Листа несет в себе идею гуманизма, волшебной власти музыки, которая, по словам композитора, разливают „свои мелодические волны, свои мощные аккорды”, чтобы облагородить людей. В то же время в музыку венгерского Орфея вторгаются трагедийные ноты, поскольку герой его переживает утрату своего возвышенного идеала. Но горе и отчаяние преодолеваются красотой самой музыки, ярко эмоциональной, пленительно нежной и мягкой, способной заглушить страдание и печаль. В итоге для нас открывается возможность углубить представление школьников о великом венгерском композиторе.

Изучение русской культуры также может протекать в тесном соприкосновении с венгерской. Так, рассматривая закономерный переход

В.А. Жуковского от сентиментализма к романтизму, мы останавливаемся на стихотворении *К ней*, посвященном М. Протасовой. В этой связи мы сообщаем о находке венгерского русиста Дьердя Сёке, который установил ранее не известный подлинный источник этого стихотворения. Им оказался немецкий поэт Г.-В. Ф. Ульцен, автор послания *Ihr*.¹ Сопоставление источника и оригинального переложения дает основание сделать вывод о своеобразии переводческого искусства русского поэта, который всегда подчинял оригинал своей художественной системе и передаче излюбленного мотива „невыразимого”.

Встречи с творчеством Пушкина открывают новые возможности для раскрытия взаимодействия русской и венгерской культур. Еще в 1825 году, при жизни автора *Бориса Годунова*, имя поэта было впервые упомянуто в венгерской печати. Тремя годами позже видный критик Ференц Тольди познакомил своих читателей с русским поэтом, а еще через шесть лет – с его романом в стихах *Евгений Онегин*. Появляются на венгерском языке и переводы из Пушкина: вслед за *Станционным смотрителем* к читателям пришел *Выстрел* (1844), переложенный Габором Казинци, а потом *Пиковая дама* и *Метель* (1855). Этот несколько замедленный темп знакомства с творчеством русского поэта резко возрос в 60-е годы, когда на венгерский язык было переведено 55 произведений Пушкина (примечательно, что в Италии было переложено меньшее количество текстов поэта за целый век). Здесь надо упомянуть тех, кто особенно много сделал для распространения творчества Пушкина в Венгрии: это Карой и Имре Зилахи, Кароль Берци (ему принадлежит честь отличного перевода *Евгения Онегина*), Ласло Арань. Венгры начинают рассматривать Пушкина как своего поэта, чье творчество получает разностороннюю и глубокую интерпретацию в статьях таких известных критиков, как П. Дьюлаи, Ф. Шаламон, Д. Круди и других. Приводя их высказывания, мы говорим тем самым о ширящейся популярности и всемирной известности Пушкина, а одновременно – об интересе венгров к великому поэту России.

Примером может служить и роман крупного венгерского прозаика Мора Йокая *Свобода под снегом*, где впервые был нарисован образ русского поэта, а также стихотворение Дьюлы Томашфи *Пушкин* (1863). Можно отметить и случаи влияния творчества автора *Евгения Онегина* на создателей венгерского романа в стихах (роман *Герой Фата Моргана* Ласло Араня и *Ромчаны* Пала Дьюлаи) и на лириков (Э. Ади). Позже в Будапеште ставятся оперы *Евгений Онегин* (1902) и *Борис Годунов* (1912), основанные на пушкинских сюжетах.

В связи со 150-летием со дня рождения поэта и столетием со дня его гибели появляются статьи и труды, ему посвященные (М. Бабича, Г. Хс-

---

¹ Дьердь Сёке, Об источнике стихотворения В.А. Жуковского „К ней”. *Русская литература* 1971, № 1, 161–162.

гедуша, Л. Кардоша, Д. Лукача и др.). Как заметил однажды Ж. Мориц, „венгерскую литературу все еще осеняет тень Пушкина”.² Подтверждением этому являются новейшие исследования венгерских ученых, посвященные творчеству русского поэта. Такова, например, работа Т. Бароти из Сегеда, интерпретирующая *Сцену из Фауста* Пушкина и ее гётевский подтекст. Автор этой статьи показывает сложную эволюцию пушкинского Фауста и родственность трактовки у обоих поэтов образа Мефистофеля, который предстает „всегда желавшим зла, творившим лишь благое”.³

Заметим, что в венгерской печати не раз говорилось о чертах близости Пушкина с великим поэтом Венгрии Шандором Петефи. Параллели между ними проводили в своей публицистике Э. Ади (1899), М. Хорват (1949) и другие, подчеркивая свободолобие, гуманизм, народность, веру в человека, роднящие обоих титанов национальной поэзии. Нас тоже увлекает эта типологическая общность, и мы находим возможность нарисовать облик Петефи и познакомить с его поэзией учащихся девятого класса.

Эпиграфом к уроку, посвященному великому венгерскому поэту, могут служить его вдохновенные строки:

Цель у нас одна: разбить оковы,
Родина, мы скоро сбросим их!
Мы клянемся в том священной кровью
Незаживших старых ран твоих.

После знакомства с биографией Ш. Петефи учащиеся читают произведения поэта, в том числе стихотворение *Мужчина, будь мужчиной!..* Звучат знаменитые строки:

Мужчина, будь мужчиной!
Не любит слов герой.
Дела красноречивей
Всех Демосфенов! Строй...
Будь словно дуб, который,
Попав под ураган,
Хоть выворочен с корнем,
А не согнул свой стан! (Перевод Л. Мартынова)

Специально подготовившиеся девятиклассники анализируют одно из самых прославленных творений Петефи – поэму *Апостол*, в которой рисуется образ возвышенного героя и прослеживается судьба Сильвестра, вы-

---

² См.: Világirodalom felé. Nyugat 1921, № 1, 71.

³ Тибор Бароти, „Сцена из Фауста” Пушкина и ее гётевский подтекст. В кн.: *Концепция и смысл. Сб. статей в честь 60-летия проф. В.М. Марковича*. Под ред. А.Б. Муратова, П.Е. Бухаркина. СПб., 1996: 65–81.

растающего в своеобразного Апостола. Примечательно, что подобный образ будет волновать и русских мыслителей 60-х и последующих годов. Так, А.И. Герцен в письмах *К старому товарищу* формулирует свой призыв: „Апостолы нам нужны [...], проповедующие не только своим, но и противникам”.⁴ Такая перекличка была знаменательной и свидетельствовала о внутренней близости художественного идеала Петефи тому, который формировался и эстетически осмыслялся в русской поэзии и публицистике 60-х годов XIX века. Не случайно именно шестидесятники открыли имя венгерского поэта читателям России. Его переводят М. Михайлов, Ф. Корш, А. Михайлов. Их привлекала и тесная сраченность лирического героя Петефи с жизнью и судьбой самого автора: оба они отдают жизнь за освобождение своего народа.

Обращаемся к книгам двух венгерских писателей, где нарисован незабвенный образ великого Шандора. Одна из них принадлежит А. Гидашу (1960), а другая – Дюле Ийешу (1972). В романе последнего показана тесная связь Петефи с русской культурой. Говоря о стихотворении *Кутякапаро*, автор книги показывает отражение в нем действительности, по-своему запечатленной в *Мертвых душах*, *Обыкновенной истории*, *Обломове*. Чичиков, по словам Ийеша, в Кутякапаро почувствовал бы себя как дома. „Это стихотворение, – как отныне немало стихов Петефи – тайными нитями капиллярных сосудов соединяется с произведениями великих русских реалистов [...] Истинно обломовский мир”.⁵ Заметим также, как настойчиво использует Дюла Ийеш мотив огня, связывая с ним своего героя. Это „прометеев огонь”, и таким образом тема Ференца Листа смыкается с темой романа о Шандоре Петефи. Читаем финальные строки романа о героической гибели великого поэта, когда преждевременно погас пламень его огня, погас, чтобы зажечь тысячи других сердец своих соотечественников. На стихи Петефи напишут музыкальные произведения Ференц Лист, Беньян Эгреши, Густав Сонфи и Ференц Эркель. Последнему принадлежат такие создания, как хоровое произведение *Я взял бы тебя с радостью..., По деревне за мной хоровод... и дуэт Венгры*.⁶ Советские поэты Б. Пастернак, Л. Мартынов, Н. Тихонов, В. Левик будут переводить стихи Петефи. Композиторы Р. Бунин, М. Грачев, М. Вайнберг создадут вокальные циклы на слова венгерского поэта. Его произведения выйдут на 50 языках в 20 000 различных изданий.

При изучении русской классики в 9 и 10 классах мы обращаемся к творчеству венгерского живописца и графика Михая Зичи. Он стал одним из прославленных иллюстраторов лермонтовского *Демона*. Заслуга

---

⁴ А.И. Герцен, *Собр. соч. В 30 т.* М., 1957, т. 20, 593.

⁵ Дюла Ийеш, *Шандор Петефи*. Перев. с венг. Е. Малыхиной. М., 1972: 255–256.

⁶ См.: А. Намет, *Ференц Эркель. Жизнь и творчество*. Л., 1980: 135–136.

художника состоит в том, что он дал не этнографическую или неуместно реалистическую, а романтическую интерпретацию поэмы Лермонтова, что он посвятил ей несколько законченных циклов иллюстраций и осуществил вдумчивый перевод ее словесного ряда в зрительный, добившись редкой полноты его воссоздания. Мы привлекаем иллюстрации М. Зичи из первого цикла его графических работ на тему *Демона* (они выполнены карандашом и тушью в 1860 году), но в основном пользуемся рисунками, созданными в 70-е годы (*Тамара и Демон*, *Тамара и ангел-хранитель*) и иллюстрациями 1881–1883 годов, решенными в другой технике – мягким углем и мелом на желтой бумаге. Герои поэмы показаны здесь в исключительных романтических обстоятельствах кавказской природы и необычного быта.⁷

Другой характер носят иллюстрации М. Зичи к *Герою нашего времени*: они созданы зрелым мастером, освоившим лучшие традиции русского и венгерского реалистического искусства. Особенно интересными для нас стали рисунки к *Княжне Мери*, составившие специальный альбом иллюстраций к повести. Здесь привлекательны и точная передача места действия отдельных эпизодов, и интересное введение стаффажа, и динамика сцен, и интерпретация Печорина.⁸

Зичи иллюстрировал также Гоголя, Гончарова, Полонского, став одним из видных пропагандистов русской культуры и в Венгрии, и в России. Особой выразительностью и драматизмом отличается рисунок к *Тарасу Бульбе* Гоголя, изображающий героя повести, возвышающегося над телом убитого им сына Андрия. Эта иллюстрация, как и другие графические работы венгерского художника, производит сильное эмоциональное воздействие на учащихся. Последним интересно узнать, насколько тесно был связан Михай Зичи с жизнью царского двора и русской культурой второй половины XIX века.⁹

В программах 9-го и 10-го классов русских школ имеется ряд выдающихся творений зарубежной литературы. При их изучении мы вновь можем вспомнить о Ференце Листе. Так, знакомство с *Божественной комедией* Данте побуждает нас обратиться к известному фортепианному циклу композитора – *Второму году странствий* (1838–1858). Одним из важнейших произведений, входящих в этот цикл, является пьеса *После прочтения Данте* (1849). К моменту завершения обзора трехчастного шедевра Данте у учащихся уже складывается свое, определенное отношение

---

⁷ См.: Я.С. Духан – Е.С. Роговер, М. Зичи как иллюстратор лермонтовского „Демона“. В кн.: *Герценовские чтения. Проблемы интенсивного обучения русского языка*. СПб., 1993: 121–123.

⁸ Более подробно см.: Я.С. Духан – Е.С. Роговер, „Герой нашего времени“ в рисунках Михая Зичи. В кн.: Там же, 119–121.

⁹ См.: Я. Духан – Е. Роговер, Михай Зичи в Петербурге. *Нева* 1996, № 12, 213–221.

к этому грандиозному произведению. Теперь нам интересно сопоставить их впечатления с теми, какие музыкальными средствами воплощены Листом. Композитор концентрирует все свои художественные „реакции” в одночастную пьесу и передает пережитое исключительно выразительным языком звуков. Резко сталкиваются здесь запечатленные музыкальные картины: грозное вступление, несущаяся на подъем главная партия, напоминающая об адском вихре, отзвуки колоколов, слышимые в побочной партии, снова ошеломляющий вихрь в разработке, шествие спутников, передаваемое в репризе...

Встрече с лирикой Петрарки соответствует знакомство с другой частью *Второго года странствий*. *Три сонета Петрарки* – так назвал этот цикл Лист. Нежное чувство любви к Лауре, выраженное великим итальянским лириком, находит в музыке свое идентичное воплощение. Школьникам любопытно услышать, как язык высокой поэзии обрел для себя звуковой аналог. Мелодия льется утонченная, плавная, распевная, лишь иногда останавливающаяся на „задержаниях”.

В числе художественных иллюстраций к шекспировскому *Гамлету* оказываются и фрагменты листовской одноименной симфонической поэмы (1858). Как и в *Орфее*, композитор избегает развертывания классического сюжета и сосредоточивает внимание на характеристике заглавного героя – датского принца. Его образ получает исключительно обобщенное выражение. Воображение подсказывает нам, какие черты героя привлекли венгерского музыканта: кажется, что ему импонирует пытливость Гамлета, готовность и способность проникнуть в тайны мироздания и в конкретную ситуацию, сложившуюся в его стране; его рефлексия, переходящая в мужественную решимость; его героический энтузиазм в борьбе со злом. Рожденная как вступление к спектаклю по пьесе Шекспира, эта интерпретация вечного образа выросла в самостоятельную и законченную поэму высокого звучания.

Одной из тем курса литературы является тема *Байрон*. И здесь возможно обращение к музыке Ф. Листа. Мы имеем в виду *Первый год странствий* (1835–1854), навеянный *Паломничеством Чайльд-Гарольда* Байрона. Не случайно многие пьесы *Первого года* предваряются эпиграфами из этого романтического творения. Но если английский поэт насыщает свое *Паломничество* самыми разнообразными картинами, переживаниями и раздумьями о европейской жизни, то молодой Лист ограничивается преимущественно пейзажными зарисовками Швейцарии (*На Валленштадском озере, Женевские колокола, У родника, Пастораль, Гроза* и др.). Однако создается впечатление, что вопреки программным заголовкам внутри цикла композитор преодолевает узкую пейзажную тему и передает своими звуками и тоску по родине, и размышления о времени, и характеристику байроновского центрального героя, с его рефлексией и скептицизмом, порывами и скорбью.

Знакомство учеников с великим венгерским композитором оказалось уже столь объемным, что мы можем позволить себе вновь задержаться на обобщающей характеристике его яркой личности, посвятив ей особую беседу. Для этого воспроизводим отдельные факты биографии Ф. Листа. Мы говорим о его феноменальном исполнительском искусстве, характеризуем время пребывания музыканта в Венгрии, когда он сблизился с выдающимся живописцем Мункачи (ему Лист посвятил *Шестнадцатую рапсодию*), увлекся личностью Петефи (композитор создал фортепианную пьесу *Памяти Петефи*, 1877, и на его слова написал песню *Бог венгров*, 1881), а свою симфоническую поэму *От колыбели до могилы* (1882) связал с рисунком Михая Зичи. Показываем три портрета Ф. Листа: первый – работы Ари Шеффера (1835), второй – выполненный Миклошем Барабашем (1847) и третий – кисти Михая Мункачи (1886). Они отражают этапы жизни великого творца и следы времени, оставленные на его облике. Два последних созданы венгерскими живописцами и хранятся в Венгерской Национальной галерее.¹⁰

Один из учащихся делает сообщение о троекратном пребывании Ф. Листа в России (1842, 1843 и 1847 годы), о его блистательных концертах, знакомстве с Глинкой, Верстовским, Варламовым, Алябьевым, чьи произведения он переложил в свои транскрипции, о восторженных оценках и отзывах В. Серова и В. Стасова, которые они дали исполнительскому мастерству венгерского гения. В этой связи демонстрируется еще один величественный портрет Листа, на этот раз И.Е. Репина.¹¹ Другой старшеклассник приводит неизвестное письмо Ф. Листа, сохранившееся в собрании рукописей Санкт-Петербургского института театра, музыки и кинематографии. Оно является откликом на смерть М.Ф. Мухановой, замечательной русской пианистки.¹² Третий ученик декламирует прекрасное стихотворение венгерского поэта Верешмарти *К Ференцу Листу*, написанное по случаю возвращения композитора на свою родину.

Возможна и еще одна наша встреча с великим венгром. Она должна произойти в десятом классе при изучении *Фауста* Гёте. В ряду различных интерпретаций этой трагедии почетное место принадлежит *Фауст-симфонии* Листа (1854–1857). Последняя согрета у композитора глубоким сокровенным чувством и личными переживаниями. По словам венгерского писателя Д. Гаала, приоткрывшего в своей книге о Листе его творческий процесс, музыкант „листает гётевского „Фауста“ и все чаще в чертах

---

¹⁰ Полиграфически удачное воспроизведение портретов Ф. Листа в цвете имеется в книге: Hedvig Weilguny – Willy Handrick, *Franz Liszt*. Leipzig, 1980, № 53, 101, 183.

¹¹ Д.Ш. Гаал, *Лист*. М., 1977: 97.

¹² А.С. Розанов, Неизвестное письмо Ф. Листа. В кн.: *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник 1979. Л.*, 1980: 197.

героев узнаёт самого себя".¹³ Существенно также, что Лист долгое время (1848–1861) жил в Веймаре, городе, хранившем память об авторе *Фауста*, что также стимулировало страстную увлеченность гётевской темой.¹⁴

Симфония строится как триптих, каждая часть которого воспроизводит одного из центральных героев трагедии. Первая – рисует Фауста. Он истолкован как романтический герой со сложным миром душевных переживаний, постоянными сомнениями, беспокойными поисками, устремлением к высокому идеалу, экстазом, мятежным порывом (этому служат в музыке увеличенные трезвучия, мелодические „вопросы“, патетика героического финала). Страстно-напряженная мелодия выражает искания гётевского героя и его противоречивое сознание. Вторая часть рисует „портрет“ Гретхен, наделенной чертами светлого идеала, недостижимого для Фауста, душевным покоем, чистотой и ясностью, которые герою уже недоступны (солирующие инструменты передают нежную и трогательную песню любви и мечтаний). Часть третья воплощает образ Мефистофеля. Для характеристики этого духа отрицания композитор использует уже прозвучавшие фаустовские темы, но получающие теперь искаженный, гротескный, пародический облик. Музыка Листа в этой части симфонии звучит так, что мы ощущаем ироническое осмеяние мелодических тем Фауста. А это значит, что воплощаемый здесь Мефистофель издевательски развенчивает все благородные стремления, помыслы и порывы заглавного героя, его лирические переживания и патетические восклицания. Этому служат нисходящие звуки, мелодические скачки и выразительное фугато, едкое и саркастичное. Заключительный хор, присоединенный композитором в 1857 году к созданной симфонии, призван объединить все отдельные части триптиха, восславить жизнь, созидание и любовь как вечные ценности бытия.

Но эта же фаустовская тема получила и иное истолкование в венгерской культуре, трактовку, характерную для нашего времени. Мы говорим о произведении Ласло Дюрко *Счастливое путешествие доктора Фауста в ад* (1979). Автор книги дает убедительный социальный срез общественной жизни Венгрии в прошедшем столетии и своих героев погружает в напряженный реальный мир. Писатель не ограничивается портретами персонажей, генетически восходящих к гётевскому *Фаусту*, а прослеживает сложные, подчас трагические судьбы их во времена Хорти и Ракоши. Здесь и слежка, и аресты, и надругательства, и прихотливые перемены в жизни, и восхождение к успеху. Трагическая вина главного героя Дёрдя Сабадоша, путешествующего в „ад“, заключается в догматическом поклонении ложным кумирам, следовании ходячим схемам, приверженности несостоятельным идеалам, неумении самостоятельно мыслить

---

¹³ Д.Ш. Гаал, Указ. соч. 223.

¹⁴ Hedvig Weilguny, *Das Liszthaus in Weimar*. Weimar, 1970.

и неспособности подчинить свою жизнь страстным поискам истины, что было свойственно Фаусту Гёте. Над всем этим смеется новоявленный Мефистофель, получивший функцию повествователя.

Интерпретируя в том же десятом классе прозу А.П. Чехова, мы показываем, что свойственное ему раскрытие абсурдности, несостоятельности российской действительности, нелепостей жизни, отступающей от нормы, и измельчания человека было характерно и для ряда других художников конца XIX – начала XX века. К их числу относится и классик венгерской литературы Кальман Миксат. Его роман *Выборы в Венгрии* (1893–1897), его *Новая Эриниада* (1898) и блистательная книга *Странный брак* (1900) отразили те же процессы измельчания личности на фоне жизни, нередко напоминающей абсурд. Поэтому в произведениях К. Миксата доминирует своеобразный анекдотизм, поэтика странности и парадокса, во многом присущие и Чехову в русской литературе. Мы можем говорить о типологическом схождении этих явлений в искусстве.

Изучение творчества А.М. Горького в выпускном классе обнаруживает его „всемирную отзывчивость“, свойственную вообще русской литературе (об этой черте некогда применительно к Пушкину говорил Достоевский). Свойство это сказалось, в частности, в постоянном внимании Горького к венгерской литературе. Особенно интересовало писателя творчество Имре Мадача и, прежде всего, его всемирно известная философско-романтическая драма *Трагедия человека*. Горького волновала концепция „человеческой истории“, предложенная венгерским автором, ему была близка аллегория как принцип изображения действительности (вспомним сказку *О Чижее, который лгал, и о Дятле, любителе истины, Песню о Соколе* и т.д.). А именно к аллегорическим картинам бытия людей обратился Имре Мадач в своей драме, построив ее на смене эпох, начиная от времен Древнего Египта и кончая оледенением Земли в проектируемом будущем. Через эти эпохи проводит Люцифер своих спутников – Адама и Еву, доказывая им несостоятельность утопических мечтаний человечества. Сохранилось свидетельство венгерского журналиста Акоша Пинтера, побывавшего в 1902 году у Горького, о том, что русский писатель назвал драму Мадача „величайшим творением венгерской литературы“ и изъявил желание непременно издать это произведение с иллюстрациями Михая Зичи.¹⁵ И это намерение было Горьким осуществлено. По его инициативе драма Мадача была переведена З. Крашенинниковой и напечатана в издательстве „Знание“. Примечательно и другое: произведение венгерского писателя дало толчок к созданию Горьким поэмы *Человек* и оказало на последнюю определенное влияние. На это обратили внимание литературоведы Венгрии (Й. Вальдапфель, Г. Толнаи и др.).

---

¹⁵ См.: Габор Толнаи, Влияние творчества М. Горького на венгерскую литературу. В кн.: *Горький и современность*. М., 1970: 304–305.

Позже, в романе *Жизнь Клима Самгина* Горький устами Лютова вновь уважительно отзывается о драме Имре Мадача. Не исключено, что и другое творение венгерского автора – драма *Мозеш*, изображающая выведение библейским Моисеем его народа из египетской неволи, по-своему отозвалась в легенде о Данко из горьковской *Старухи Изергиль*.

С другой стороны, произведения Горького нашли своих почитателей среди венгерских писателей и критиков. Учитель рассказывает школьникам о раннем отзыве Эдена Вилднера на роман *Мать* (1907), в котором рецензент прозорливо увидел „подлинную современность”, продолжение традиций русской литературы и удачный сплав отрицания и утверждения.¹⁶ В последующее время венгерские литературоведы опубликовали исследования о Горьком (Й. Вальдапфель, Б. Лендьел), показали влияние этого художника слова на таких писателей, как Аттила Йожеф, Лайош Надь, Дюла Ийеш, Петер Вереш. Габор Толнаи отмечал, что гуманизм Горького стал частью образа мыслей венгров: писатель „незримо водит нашим пером, даже когда мы этого не замечаем”.¹⁷ В своем отзыве (1957), оставленном в московском Музее Горького, Тибор Барабаш писал об авторе *На дне*: „в моей душе живет благородный пафос его творчества. Он был и остается для меня учителем и примером”.¹⁸ К высказыванию Т. Барабаша присоединил свой голос Бела Иллеш, свидетельствовавший о своей симпатии к Горькому: „я снова пришел к нему за мужеством, за силой и верой, которые нужны мне не только для борьбы, но и для победы”.¹⁹

Обозревая культурную жизнь русского „серебряного века”, мы говорим о тесной творческой дружбе композиторов И. Стравинского и Белы Бартока.²⁰ Упоминаем о художественных связях крупнейшего венгерского поэта Эндре Ади, с одной стороны, с А. Блоком (их роднят поиски в русле символизма), а с другой – с В. Маяковским (их сближает трагически воссозданная урбанистическая тема и бунтарский вызов „сытым”). Влияние Э. Ади испытал Антал Гидаш, создатель поэтических сборников тридцатых годов (*Суд продолжается, Венгрия ликует, Колонии кричат*). Но другими гранями своего дарования этот писатель был тесно связан с советской культурой (*Москва – родина*, 1934). На русском языке выходили и высоко оценивались в России его книги *Господин Фицек* (1936), *Мартон и его друзья* (1959). В то же время Гидаш – известный переводчик русской поэзии на венгерский язык (сборник *От моря и до моря*, 1960).

---

¹⁶ О.К. Россиянов, *Современность Горького (к оценке писателя в Венгрии)*. В кн.: Там же, 310.

¹⁷ Габор Толнаи, Указ. соч. 308.

¹⁸ *Горьковские чтения 1959–1960*. М., 1962: 100.

¹⁹ Там же.

²⁰ См.: Ференц Бониш, *Жизнь Белы Бартока в фотографиях и документах*. Будапешт, 1981: 21.

Знакомство учащихся с поэзией 30-х годов непременно включает в себя анализ стихотворения К. Симонова *Генерал* (1937). Тогда еще молодой поэт прославил в нем выдающуюся личность XX века – венгерского писателя Мате Залку, который под именем генерала Лукача мужественно сражался с фашизмом в Испании, командуя 12-ой интернациональной бригадой, и героически погиб, отстаивая свободу испанского народа. Заимствуя ритмику лермонтовского стихотворения *Воздушный корабль*, К. Симонов подчинил ее новой романтической патетике. Стихотворение не оставляет учащихся равнодушными, захватывая их величественно-скорбной интонацией, вызванной гибелью человека, чьи помыслы обращены не только к сражающимся испанцам, но и к родимой Венгрии, давно оставленной им во имя свободы и подвига.

Давно уж он в Венгрии не был,
Но где бы он ни был, над ним
Венгерское синее небо,
Венгерская почва под ним.

С непередаваемым волнением читают ученики строки о том, что даже в предсмертном бреду генералу грезится, будто зеленой листвою

Родные венгерские липы
Шумят над его головой.²¹

И в последующие годы нелегкого XX века, как показываем мы школьникам, а потом и студентам, венгерская и русская культуры постоянно искали поводы и обстоятельства для своего всегдашнего сближения. Так, родным и близким стал, например, для россиян венгерский композитор Золтан Кодай. В Московском музыкальном театре им. К.С. Станиславского и В.И. Немировича-Данченко шла опера Кодая *Янош Хари*. На русский язык переводились стихи Дюлы Ййеша, приветствовавшие композитора – *Вступление к концерту Кодая* и прощальные строки Дёзё Чорба – *Кодай*. А великий Д. Шостакович писал, обращаясь к венгерскому собрату: „Ваша музыка, прославившая искусство венгерского народа на весь мир, служит гуманизму и идеям мира”.²²

Таковы многообразные примеры и грани единения двух культур на уроках словесности в русской школе: они охватили различные явления, относящиеся к литературе, музыке, живописи, графике, науке Венгрии. Это еще далеко не полное представление о ее духовной жизни, но это серьезный шаг на пути дружбы и приобщения к культуре близкого нам народа.

---

²¹ Константин Симонов, *Собр. соч. В 6 т.* М., 1966, т. 1, 20–21.

²² Цит. по кн.: Л. Эсе, *Золтан Кодай. День за днем.* М., 1980: 258.

SAJTOS NATÁLIA

Petőfi Sándor *Füstbe ment terv c.* verse ukránul

Ha egy külföldi Magyarországra, a magyar történelemre és kultúrára gondol, az első, aki eszébe jut – Petőfi Sándor, a lánglelkű lírai költő, a magyar történelem egyik korszakának kiemelkedő személyisége, aki minden lényegest szervesen egyesített magában, amit népe a szellemi kultúra területén elért. De nemcsak egyesített, hanem új és megismételhetetlen eredetit is alkotott, mely a zsenialitás jelét viseli magán.

Petőfi Sándor versei hamar felkeltették az ukrán költők érdeklődését. Egyik első, sőt talán legelső ukrán fordítója Pavlo Hrabovszkij volt. Hrabovszkij (1964–1902) életéről nem sokat tudunk. Azt tudjuk, hogy a Harkovi Teológiai Főiskola növendéke volt, amit letartóztatása miatt nem tudott befejezni. Először Viljulszkba (Jakutiai Kormányzóság) száműzik, majd Tobolszkba szállítják. A száműzött költőt itt éri a halál.

Hrabovszkij nemcsak tehetséges költőként, hanem fordítóként is bevonult az ukrán irodalom történetébe. Esztétikai elveinek alakulására, irodalom- és költészet-szemléletére az ukrán népköltészet, továbbá több író és költő művei gyakoroltak jelentős hatást.

Fiatal kora óta verselt, ukrán és orosz nyelven írt. Első verseskötete *Пролісок* [Hóvirág] címmel 1894-ben Lvovban jelent meg; később itt láttak napvilágot a további kötetek is: *Твори Івана Суріка* [Ivan Szurik művei] (1894), *3 пісні* [Északról] (1896), *Доля* [Sors] (1897).

Hrabovszkij a kis formák művésze, a rövid, tömör, ám mély érzésekkel és gondolatokkal teli lírai vers mestere. Költői művészetében sajátos helyet foglal el számos fordítása. Rendszerint olyan versek fordításához látott hozzá, melyek eszmeisége megérintette. Bemutatván az ukrán olvasónak más népek irodalmának gyöngyszemeit, bebizonyította, hogy a fordítás fontos és szükséges dolog. Hrabovszkij különös figyelmet fordított az orosz irodalom legkiválóbb alkotásaira. Fordításai között Puskin, Lermontov, Nyekraszov, Dobroljubov és mások műveit találjuk. Sokat fordított Hrabovszkij a grúz és az örmény költészetből is. Elsők között ismertette meg az ukrán olvasóval Ilja Csavcsavadze klasszikus grúz alkotásait. Fordított lengyel, cseh, szlovák, bolgár költőket (utóbbiak közül különösen Hriszto Botevet), szerb, horvát, szlovén, továbbá német, angol, francia és más lírikusokat. „Huszonegy magyar költő: Ábrányi Emil, Arany János, Bartók Lajos, Vajda János, Vörösmarty Mihály, Gyulai Pál, Endrődi Sándor, Eötvös József, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Komjáthy Jenő, Lévy József, Petőfi Sándor, Reviczky Gyula, Szabó Endre, Szász Károly, Tompa Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Sükei Sándor és Czuczor Gergely ötvenhét versét fordítja ukránra” (Medve–Medve 1997: 39).

Hrabovszkij ukránról orosz nyelvre is fordított. *Песни Украины* [Ukrajnai dalok] c. kötete segítségével az orosz olvasó megismerkedhetett az ukrán irodalom legjobb alkotásaival.

Pavlo Hrabovszkij nagyra értékelte Petőfi Sándor, a kiváló magyar költő bátor verseit, valamint Arany János műveit. A különféle népek különböző korokból származó alkotásaiból főként a társadalmi témájú verseket fordította. Meggyőződéssel vallotta, hogy valamennyi nép költészetében közös a szabadság és boldogság iránti vágyakozás, az erőszakkal szembeni küzdelem.

A fordításra kiszemelt alkotásokról Pavlo Hrabovszkij a *Доля* [Sors] c. kötet előszavában a következőket írja (Грабовський 1964: 297): „Az egyes műveknek hol a művészi formája ragadott meg, hol a sajátommal közös gondolatviláguk; másokban mondanivalómnak és érzéseimnek megfelelő kifejezőeszközzé lettem. Ily módon támaszkodtam az idegen költők műveire. [...] Néhánytól csak a vezérgondolatot vettem át, de hangulatilag teljes mértékben a magam képére költöttem át a verset” (az én fordításom – S. N.). Éppen ezért Hrabovszkij átdolgozásainak a többsége nem fordítás, hanem átköltés.

Feltételezhetjük, hogy Petőfi Sándor *Füstbe ment terv* c. versének átköltésekor Hrabovszkij nyersfordításra támaszkodott.¹ Ám már az első sorban eltér az eredeti szövegtől. Nála a főhős „idegen országból tért” haza, holott Petőfi hőse a saját hazájában tett hosszú vándorútról, messzi útról tér meg. S ez nem a véletlen műve. A fiatal kora óta hazájától elszakított Hrabovszkij – az ukrán költészet hagyományait követve – joggal említi „idegen országot”.

Átköltésében pontosan adja vissza az eredeti vers ritmusát és zenéjét, s a versformát – négy négysoros versszak – is megőrizte. Petőfi versében a cselekmény leírása történik, a főhős gondolataiban konkrét kérdések formálódnak. Hrabovszkij viszont olykor explicit módon fogalmazza meg az eredetileg rejtett gondolatokat, nála nincsenek konkrét kérdések. Hrabovszkij átköltésében – így például a becéző alakok jellegzetes használatában („матусю піднесеньку”) – érezhető az ukrán népköltészet hatása. A magyar mű második versszakában a főhős gyermekkorára emlékezik, az átköltés alkotója viszont a boldogan sürgölődő anyát mutatja be. Az eredeti alkotás utolsó sorait feszültség hatja át, szavakra várunk, amelyek elmaradnak. Mindaz, ami Petőfinél teljes csendbe torkolló néma gondolatokban fogalmazódik meg, Hrabovszkijnál hangos cselekvésbe vált („з криком няня біжить обнімати...”). Lát-hatjuk, hogy az ukrán lírikus „teljesen a maga módján” költötte át a magyar verset.

Petőfi Sándor *Füstbe ment terv* c. versének következő fordítása Balczyk Emil nevéhez fűződik.

Balczyk Emil, a neves költő, nyelvész és tanár jelentős szerepet játszott a magyarországi szlavisztikában (Káprály 2000).² 1936-ban még egyetemi hallgatóként jelentette meg első orosz nyelvű verseskötetét (*Вербный мпенем*), mellyel az

¹ A Petőfi-verset és Hrabovszkij fordítását l. az l. sz. mellékletben.

² L. még: H. Tóth 1980, Перец 1981, Zoltán 1982.

egyik legtehetségesebb kárpátaljai orosz nyelvű költővé vált. Fel is figyeltek irodalmi tevékenységére. A *Новая плеяда наших поэтов и писателей* c. újság 1940. február 10-i száma a következőket írja Balczyk Emilről: „A régebbi költők közül Balczyk Emil (aki még csak 21 éves) rendszeresen publikálja műveit az RP-ben [Ruszszkaja Pravda – S. N.]. Az utóbbi időben figyelemre méltó fordítások kerülnek ki tolla alól – a magyar, a lengyel és a bolgár irodalom alkotásaiból” (vö. Káprály 2000: 371).

Egy Ungvárott 1939-ben megjelent tankönyvben került nyomtatásra Petőfi Sándor *Füstbe ment terv* c. verse Balczyk Emil fordításában *Домой* címmel (l. 2. sz. melléklet). A fordítás nyelve a korabeli ruszin irodalmi nyelv. 1941 elejéig a vezető ruszin értelmiség főként az orosz nyelvet favorizálta, így ez a vers az ifjú ruszinoknak azt a törekvését mutatja, mellyel az ezüst kor orosz költészetét igyekeztek követni (vö. Káprály 2000: 370). Balczyk fordítása formailag és tartalmilag is közel áll az eredeti műhöz. A Petőfi-vers fordítója meghagyta a négy négysoros versszakot, a kérdő mondatokat, bár itt-ott eltérést is találunk. Ahol a második versszakban Petőfinél a gyermekkori emlékekről van szó, a fordításban hősünk az anyjának mondanandó szavakat keresi, a kérdő mondat pedig a „Если выйдет...” kifejezéssel indul. Ez azt a képzetet keltheti, hogy az édesanya már annyira idős, hogy nem képes eléje jönni, vagy pedig a vers hőse oly rég nem járt otthon, hogy kétségei vannak afelől, vajon édesanyja egyáltalán ki tud-e még jönni a ház elé. A vers végi tetőpontot, melynél Petőfi Sándornál szavak nélkül is minden pontosan érthető, a fordító cselekvéssel fokozza („Обнимати – цѣловати”), így elvész a fordítás pontossága, s a hasonlat: „csüggtem [...] Mint a gyümölcs a fán”. Balczyk Emil fordításában sok a szóismétlés („назвѹ”, „назвати”, „назваль”), továbbá érezhető az orosz szókincs hatása; mindez azt mutatja, hogy a fordítás nem az ukrán irodalmi nyelvre történt.

Ugyanennek a Petőfi-versnek a harmadik fordítása, mely F. Potusnyak tolla alól került ki, a *Литературна Недѣля (Подкарпатского общества наукъ)* c. tudományos-népszerűsítő lap 1941. október 26-i számában jelent meg (l. 2. sz. melléklet). Figyelmet érdemel, hogy Balczyk Emil fordításától eltérően F. Potusnyak versében több a kifejezetten ukrán szó és kifejezés („так собі гадаю”, „солоденько”, „колисали”, „линуть думи за думками”, „галузка”). E fordítás szintén teljes mértékben megőrzi Petőfi versének formáját, és a lehető legpontosabban adja vissza tartalmát. (Bár az első versszakban arról nem esik szó, hogy a főhős régóta nem látta édesanyját.) A fordításban a lírai hős ekképpen gondolkodik: „теперька сказати маю” anyámnak, azaz most, az adott pillanatban. Petőfinél ez egy kérdő mondat, ám a fordításban nem ezt találjuk, mint ahogy a következő kérdő mondat is hiányzik – mindezt komótos mesélés helyettesíti. Petőfi versének utolsó strófája dinamikusan lüktet: amikor a hős váratlanul megjelenik a házban, anyja repül feléje. A fordításban („тихо вхожу, Вийшла мама в тузѣ”) a dinamika eltűnik, mintha szó sem lett volna hosszú utazásról, az anyával való régen várt találkozásról. Petőfinél a negyedik versszak elliptikus mondatokból áll; a fordító a negyedik versszak

harmadik sorában teljes mértékben megközelíti az eredetit, és szintén elliptikus mondatot alkalmaz.

Petőfi Sándor versének ukrán fordításait áttekintve megállapíthatjuk, hogy a magyar költő életműve iránti érdeklődés állandó, mert sok hasonlóságot mutat az ukrán költészettel.

IRODALOM

Káprály Mihály 2000, Эмиль Балецкий на страницах ужгородской периодики (1939–1943). *Studia Russica* XVIII. Budapest, 369–374.

Medve Zoltán – Medve Anna 1997, Szibériai ukrán Petőfi-fordítások. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 5. Nyíregyháza, 37–46.

H. Tóth Imre 1980, Balczky Emil köszöntése. *Studia Russica* III. Budapest, 354–357.

Zoltán, András 1982, Emil Balczky, 1919–1981. *Studia Slavica Hung.* XXVIII, 1–4, 405–408.

Грабовський, П. 1964, *Твори в двох томах, т. I*. Київ.

Петер, М. 1981, Эмиль Балецкий (1919–1981). *Studia Russica* IV. Budapest, 399–401.

MELLÉKLET I.

FÜSTBE MENT TERV

Egész uton – hazafelé –
Azon gondolkodám:
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám?

Mit mondok majd először is
Kedvest, szépet neki?
Mídon, mely bölcsöm ringatá,
A kart terjeszti ki.

S jutott eszembe számtalan
Szebbnél-szebb gondolat,
Míg állni látszék az idő,
Bár a szekér szaladt.

S a kis szobába toppanék...
Röpült felém anyám...
S én csüggtem ajkán... szótlanul...
Mint a gyümölcs a fán.

Dunavecse, 1844. [április]

Petőfi Sándor, *Összes költeményei I.*
Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.

Повертався я з чужини,
Гадав всю дорогу,
Як матусю ріднесеньку
Стріну край порогу,
Як до лона припаду їй,
Все на серці вилло.
Як вона мені з любов'ю
Кинеться на шию.
І здавалось з нетерплячки,
Що часи спинились,
Що колеса з моїм возом
Зовсім не котились.
Ось і хата... З криком неня
Біжить обнімати...
І забув я в ту хвилину
Все, що мав сказати.

П. Грабовський, *Теори в двох томах,*
т. I. Київ, 1964: 349.

MELLÉKLET II.

ДОМОЙ

По цѣлой дорогѣ
Думал я о томъ,
Якъ я назову мамку
Въ домѣ своемъ родномъ.

Давно я ся не видѣлъ,
Якъ бы ѣ назвати?
Если выйдетъ мнѣ навстречу
Что бы ей сказати?

Что за красныйѣ словомъ
Я бы еѣ назвалъ?
Думал я, что время стало,
Хотя возъ бѣжалъ.

Заходу я въ домъ нашъ,
А навстрѣчу мати,
Я безсловно началъ мамку
Обнимати – цѣловати.

Эмиль Балецкий, *Другій цвѣтъ дѣт-
ской мудрости*. Унгваръ, 1939.

РОЗВІЯНИЙ ПЛАНЬ

По дорогѣ къ дому идучи
Такъ собѣ гадаю.
Чта сказати родной мамѣ
Я теперька маю.

Уста моѣ солоденько
Чтось сказати-бѣ мали
Якъ протягне къ менѣ руки
Что и колысали...

Линуть думы за думками
Без числа лѣтають
Часъ здаеся станъ на мѣстѣ
Возникъ угѣкае.

В комнату тихо вхожу,
Выйшла мама въ тузѣ.
Звиснувъ въ рамахъ я ... безъ слова
Якъ плодъ на галузѣ.

Ф. Потушняк, *Литературна недѣля (Под-
карпатского общества наукъ)*, 26. X. 1941.

SARNYAI CSABA

A bölcs asszony legendája (Olga alakja az *Őskrónika* tükrében)

Az orosz krónikák az adott kor legbecsesebb írásos emlékei közé tartoznak: az akkori idők történelmének nélkülözhetetlen forrásai. Mégsem tekinthetők azonban pusztán a múlt emlékezetének vagy a modern történetírás egyfajta „nyersanyagának”, hiszen lényege és mondandója tekintetében a krónika mint olyan túlmutat a história mindent tényekkel igazolni kívánó konkrétságán. Mindezt kitűnően szemléltetik például a szentek életét és cselekedeteit elbeszélő azon legendák, melyek az egyes évkönyvek szerves részét képezik. Az ilyen, egyházi közegben, rendszerint szerzetesek által íródott krónikák mindig is a keresztény szellemiség jegyében születtek, így írjuk a tulajdonképpeni történelmi események mellett igen gyakran jegyzett fel egyházi történeteket vagy akár szentek életét megőrkítő epizódokat is. Ez utóbbiak a száraz tények ismertetése mellett arra hivatottak, hogy az elkövetkező korok embere számára a lehető legszemléletesebben és legmeggyőzőbben mutassák meg az Istenhez vezető helyes utat. E legendák olyan követendő példát állítanak elénk, mely alapján az ember igaz keresztényhez méltó, teljes életet élhet vagy mint Lepahin Valerij írja: „A legenda, zsityije műfájának mindenekelőtt az a rendeltetése, hogy őrizze az ortodox aszkézis ezeréves lelki tapasztalatát, leírja a szentség elérésének útjait, példát adjon minden keresztény ember számára.”¹

Az *Őskrónika* Olga fejedelemasszonya is ilyen példát állít a legenda olvasója elé, mintegy bizonyítandó, az arra méltók a pogányság „sötétségéből” eljuthatnak Isten igazságához. Ennek megfelelően a történet első felében a kíméletlen, irgalmat nem ismerő, pogány Olgával találkozhatunk, míg a későbbiekben Olga-Jelenával, az istenkereső, hithű kereszténnyel. Éppen ebből a szempontból figyelemre méltó a krónika e fejezetének keletkezési ideje, amely a XI. század első felére, vagyis Bölcs Jaroszlav uralkodásának idejére tehető.² Ez azt jelenti, hogy a legenda születésekor Rusz éppen csak felvette a kereszténységet (988), tehát az országban ekkor még folyt a krisztianizáció. Az új vallás párhuzamosan létezett a régivel: ez az átmeneti, de mindenképpen hosszú periódus az ún. двоеверие időszaka. Ennek eredményeképpen a még nem eléggé megerősödött új vallásnak szüksége volt olyan példákra, me-

---

¹ Lepahin Valerij, *Az orosz kultúra ikonarcúsága*. Szeged, 1994, 3. kiadás, 118.

² Д.С. Лихачев, Великое наследие. In: Д.С. Лихачев, *Избранные работы в 3-х томах*, т. 2. Л., 1987: 91.

lyeket szembe állíthatott a pogányság „tévelygésével”. Az Olga életét nagy meggyőzőerővel elbeszélő legenda méltó alkalmat adott minderre.

Már a történet mintegy előjátékát képező, Igor halálát megörökítő epizód is figyelemre méltó. Azon túl, hogy egy történelmi tényt konstatál, úgy is felfogható, mint egyfajta keresztény tanítás arról, miként bünteti Isten a pénzsóvárságot, hiszen a fejedelemasszony férjét a drevljanok éppen azért ölték meg, mert az földjükön „mint a farkas, fosztogatott és rabolt”. Olgának így nem maradt más, minthogy bosszút álljon férje haláláért. Ahogy Petruszevszkij írja: „Писаного закона в то время на Руси еще не было, а жили по старым обычаям и держались их крепко. Обычай указывал за смерть человека мстить, иначе на близких родичей убитого падал великий срам. Ольга не захотела, да и не могла, нарушить исконный обычай и отомстила древлянам за своего мужа.”³

A legenda első része tehát egy, a régi szokások szerint élő, pogány asszony portréját rajzolja meg, aki bosszút áll férje gyilkosain, majd tort ül férje sírjánál. A bosszú első pillantásra minden bizonnyal kegyetlennek tűnhet, mégsem ez a „kegyetlenség” kapja a fő hangsúlyt a legenda eme epizódjában, hanem sokkal inkább Olga bölcsessége, amely már itt is megmutatkozik cselekedeteiben, s majd a későbbiekben, a kereszttség felvétele után teljesebben ki egészen.

A nálánál erősebbek fölött bölcsességével győzedelmeskedő asszony figurája nem idegen az európai folklórtradíciótól sem. Ilyen Olga alakja is: négyszer bosszulta meg férje halálát, mind a négy alkalommal nagy bölcsességről téve tanúbizonyságot. „Alázatos” kérései mögött mindahányszor fondorlatos feladvány rejtett, olyan rejtvény, melyet ha a drevljanok megfejtenek (azaz ők is magukénak tudhatják a bölcsesség erényét) elkerülhették volna végzetüket. Amikor a fejedelemasszony „előzékenyen” azt javasolja a drevljanoknak, vitéssék magukat „hajóstul”, azok önnön gőgösségüktől elvakultan nem veszik észre, hogy tulajdonképpen saját koporsójukban ülnek, amiben aztán élve el is temetik őket. Olga második alkalommal a fürdőházat gyújtatja a tisztálkodásra invitált követekre, akik valamennyien bennégnék. A drevljanok tisztálkodása valójában nem volt más, mint a halott mosdatása a hamvasztás előtt.⁴ Harmadjára, a férje sírjánál tort ülő fejedelemasszony láttán a drevljanok azt nem értették meg, hogy mindez nemcsak Igornak szól, hanem részint nekik maguknak, hiszen az akkori időkben a temetést is törvényszerűen tor előzte meg.⁵ Ezt követően Olga még egyértelműbbé teszi, hogy férje gyilkosainak mindenképpen bűnhődniük kell. Nevezetesen akkor, amikor a saját druzsinájuk felől kérdezősködő

---

³ А.Ф. Петрушевский, *Рассказы про старое время на Руси*. Ярославль, 1994: 12.

⁴ A keleti szlávok körében igen elterjedt volt a hamvasztásos temetés, a régészeti leletek tanúsága szerint bizonyos vidékeken a temetések 30–90%-át a hamvasztás tette ki. Л. И.В. Дубов, *И поклоняешься идола камени...* СПб., 1995: 61.

⁵ Уо. 60.

drevljanoknak azt válaszolja: „Идут за мною, с дружиною мужа моего.”⁶ Ami nem jelent mást, mint hogy ők maguk is halottak, akárcsak a drevljanok által meggyilkolt Igor és druzsinája.

A negyedik bosszú bibliai szüzsére vezethető vissza. Az Iszkorosztyenyt a madarakra taplót kötve felgyújtó Olga itt az ószövetségi Sámson alakjához hasonlítható, aki a filiszteusok vetését borítja lángba oly módon, hogy „a rókák farkait egymáshoz kötöze, és egy-egy csóvát tett minden két rókának farka közé” (Bírák könyve 15, 4).

A legenda második részében Olgát teljesen új emberként látjuk viszont. Kijevben már ekkor is élnek olyanok, akik a pravoszláv hit követői, sőt, szent Illésnek szentelt templomukat bárki felkereshette.⁷ Tőlük hallott Olga először a keresztény tanokról, s hogy a pravoszláv hitet még jobban megismerje, Bizáncba utazott.

A bizánci epizód több szempontból is a legenda kulcsfontosságú mozzanata. Az őt feleségül kérő Konstantint arra kéri, hogy ő maga keresztelje meg. Miután kérése teljesült, immár keresztény hitére hivatkozva utasítja vissza a császárt: „Как ты хочешь взять меня, когда сам крестил меня и назвал дочерью. А у христиан не разрешается это – ты сам знаешь.” Olga tehát erkölcsi tekintetben a nagyhatalmú Konstantin fölé emelkedik, s az ehhez szükséges bölcsességet ezúttal már egész lényét határtalan örömmel eltöltő új hitéből meríti („Просветившись же, она радовалась душой и телом”). A legfontosabb keresztény tanokat magától a pátriárkától megismerve megérti, hogy végérvényesen rátalált az egyetlen igaz útra. A legenda szavaival: „Эта же блаженная Ольга с малых лет искала мудрости, что есть самое лучшее в свете этом, и нашла многоценный жемчуг – Христа.”

Kijevbe visszatérván immáron teljesen birtokában van az „igaz hit” igazságának, s mindent megtesz, hogy ezt másokkal is megoszthassa. A legendában számtalanszor kiemelt bölcsességének köszönhetően világosan látja, uralkodóként nem lehet a pravoszlávia csupán az ő személyes „kincse”, mert az országaé és népéé is egyben. Ezért vállalja magára annak felelőségét, hogy másokat is a helyes útra vezessen, legfőképpen még mindig pogány fiát, akinek egész Rusz sorsa a kezében van. S noha a makacs Szvjatoszlavot, aki magára hagyja anyját, és nem hallgatja meg intő szavait, nem tudja megnyerni a keresztény hitnek, unokáját, Vlagyimirt sikerül a pravoszlávia szellemiségében felnevelnie. Apostoli küldetés tehát az Olgáé: ő Rusz első uralkodója, aki hátat fordít a pogány bálványoknak. Nem ok nélkül nevezi hát a pátriárka „áldottnak” az orosz asszonyok között, olyannak, akit a későbbi nemzedékek is áldani fognak: „Благословенна ты в женах русских, так как возлюбила свет и оставила тьму. Благословят тебя русские потомки в грядущих поколениях твоих внуков.”

---

⁶ Az *Óschróniká*-ból vett idézeteket a következő szöveggözlés alapján adom meg: *Повесть временных лет*. In: *Памятники литературы древней Руси. XI – начало XII века*. М., 1978.

⁷ L. A. Ф. Петрушевский, i. m. 15.

A legenda pátriárkája nem „tévedett” – Olgát a mai napig is „apostoli rangúnak” nevezik, tisztelettel adózva emlékének, mert ő volt az, aki először utat mutatott hazájának, hogy aztán az tovább építse, amit nagy uralkodója örökül hagyott neki. Így lett Olga a szlávok apostola, Cirill-Konstantin és Metód ügyének méltó folytatója. Erre emlékeztet az Olgát és a szláv írásbeliség megteremtőit együtt ábrázoló, mind a mai napig Kijevben álló szobor is, nekik és nagy közös ügyüknek állítva emléket.

SIMON ZITA

A csárdás melléknév eredetéről

Az Új Magyar Tájszótár és népdalaink tanúsága szerint a *csárdás* szó főnevesült melléknévként nemcsak néptáncaink egyikét jelöli, hanem egyes tájnyelvekben tulajdonságot jelölő szerepe is van. Az Új Magyar Tájszótárban (I: 760) a *csárdás* címszó alatt az alábbi jelentéseket találjuk:

1) <csak népköltészeti termékben, főként nőre, de olykor állatra, esetleg tárgyra vonatkoztatva is:> **csinos, szemrevaló, jóállású;**

2) csárdás haj: hosszú, hátul kereken lenyírt férfihaj-viselet;

3) mulatós, hetyke;

4) rossz erkölcsű (nő);

a) ~ asszonyok: a szoknyájukat hátul túlságosan felgyűrve viselő asszonyok.

b) ~ öltözet: rendetlen öltözet.

Jelen dolgozatomban a *csárdás* szó eredetét vizsgálom, elsőként említett ('csinos, szemrevaló, jóállású') jelentésében.

Mind a szláv nyelvekben, mind a magyarban megfigyelhető a konkrét értelemben vett varázslást, bájolást jelölő szavak jelentésének absztrahálódása, lásd: *bá-jol* – *elbájoló*, *bájos*, *bűvöl* – *elbűvölő*, *bűvös*, *igéz* – *igéző* stb., orosz *очаровать*, *приворожить* – *очаровательный*, *обворожительный*, szerb *чарати* – *чаробан*, szlovák *čarovat'* – *čarovný* stb. (A fent említett három magyar ige mindegyike török eredetű.) Dolgozatomban arra szeretnék rámutatni, hogy a *csárdás* 'csinos, szemrevaló, jóállású' jelentésében nem az eredetileg 'padlás' jelentésű balkáni vándorszóra, a *csárdá*-ra vezethető vissza, hanem a szláv *čar-* töre. (Az ószláv *чръ* szó 'varázslás'-t, 'varázslat'-ot jelent.)

Az Új Magyar Tájszótár adatai szerint a *csárdás* szót első jelentésében Böde (Zala m.), Kötcsé (Somogy m.), Bag (Pest m.), Hódmezővásárhely, Szeged (Csongrád m.), Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), Debrecen (Hajdú-Bihar m.), Csenger (Szabolcs-Szatmár m.), Nagytárány (Délkelet-Szlovákia), Munkács (Kárpátalja) településeken jegyezték le, vagyis az ország délnyugati, déli, keleti, északi, északkeleti részein. Mivel ezek a települések némelyike egymástól igen nagy távolságra van, nem valószínű, hogy egyetlen szláv nyelvből kölcsönöztük a kérdéses szót. Számolnunk kell az összes környező szláv nyelv, illetőleg a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medencében beszélt szláv nyelvjárások hatásával is. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a *čar-* tö mindegyik szomszédos szláv nyelvben és az ószlávban is megtalálható:

‘varázslás, varázslat’: ószláv: чаръ (Slovník... 1995); orosz: чары, чаро-действо (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарівництво, чари (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чар, чаролија, чаробњаштво (Palich 1982); szlovén: čar, čaranje, čarovnija, čarodejstvo (Hradil 1982); szlovák: čary (Lukács 1962);

‘varázsló’: ószláv: чародѣи (Slovník 1995); orosz: чародей, чаровник (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чароді́й (ний) (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чаробњак, чаробник (Palich 1982); szlovén: čarovnik (Hradil 1982); szlovák: čarodej, čarodejnik (Lukács 1962);

‘varázslatos, elbűvölő’: orosz: очаровательный, чарующий, чародейный (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарівний (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чарни (Palich 1982); szlovén: očarljiv, čaroben (Hradil 1982); szlovák: čarodejný, čarovný (Lukács 1962);

‘varázsol, elbűvöl’: ószláv: чаро дѣати (Slovník 1995); orosz: очаровать (Hadrovics–Gáldi 1989); ukrán: чарувати, зачаровувати (Csucska–Rot–Szák 1961); szerb: чарати (Palich 1982); szlovén: čarati, začarati (Hradil 1982); szlovák: čarovat, čariti (Lukács 1962).

Jelentéstani szempontból elég megalapozottnak tűnik, hogy a szlávoktól vet-
tük át ezt a szót ‘elbűvölő, bájos’ jelentésben, a kérdés már csak az, hogy melyik
szláv formát vettük át, és az milyen fonológiai és morfológiai változáson ment ke-
resztül. A *csárdás* szó -s képzője magyar, általában főnévből képez melléknevet, de
honosító képzőként is funkcionál. Mint Hadrovics László írta *Magyar történeti je-
lentéstan* című munkájában, „idegenből átvett mellékneveink közül az átvételkor
számos kapott -s képzőt. Ilyenek: *szabados*, amely a *szabad* mellett kezdettől fogva
azonos jelentésben használatos, [...] *negédes* ‘gögös’, a szl. *ne godę* ‘nem kedvére’
predikatív kifejezés átvétele, a *selejtes* a német *schlecht*-ből, eredeti magyar alakja
slejt volt. [...] Ezek körébe tartozik a magyar *mármoros* is. A XVII. sz. óta adatolt
melléknévi alak az oszmán *mahmur* ‘(italozástól, mély alvástól) kábult, bódult’ átvé-
tele. A magyarban a szó mindjárt az átvételkor honosító képzőt kapott, s így alapsza-
vát később a magyarban elvonhatták” (Hadrovics 1992: 123).

Elképzeltető, hogy a *csárdás* szó is rögtön az átvételkor kapta meg az -s ho-
nosító képzőt, hiszen ‘báj, varázs’ jelentésű, *csárda* alakú szavunk nem maradt fenn.
A *d* fonéma jelenléte ugyanakkor arra utal, hogy nem közvetlenül a *čar*- tőhöz, ha-
nem annak valamely származékához járult a honosító képző. Ha az -s szuffixumot
elvonjuk, marad a *csárdá*- tő, amely a *čaroděj* ‘varázsló’ szláv formából az alábbi
módon vezethető le: a szóvégi -ěj hangkapcsolatot a magyar -ei diftongusnak érezte,
amely az ómagyar korban szabályosan -é-vé egyszerűsödött (pl. Дунай > *Duna*,
Андрей > *Endré* > *Endre*). A kétnyíltszótagos tendencia következtében az -o- ma-
gánhangzó kiesett: *čaroděj* > *csárodé > *csárdé, majd hangrendi kiegyenlítődés
folytán *csárdá*-vá alakult. Ehhez járul végül az -s képző: *csárdás*. Mindez levezethet-
ő úgy is, hogy rögtön hozzáragasztjuk az -s elemet, hiszen a diftongusok leegyszerűs-

sődése nemcsak szóvégen ment végbe: *čaroděj* > (+ honosító képző) > *csarodés > *csárdés > *csárdás* (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 167–170).

Felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e egy főnév (jelen esetben a *varázsló*) melléknév minőségében történő átvétele. A válasz igen, gondoljunk a *dús* melléknévre, ami a középolasz, ‘vezér’ jelentésű *duce* szóra vezethető vissza. Mindamellett, mint Hadrovics (1992: 200) is írja, „A magyar nyelv egyik sajátja, hogy főnévből alakí változás nélkül nagyon könnyen válhat melléknév”. A szláv mellékneveket nominális formájukban és legtöbbször az *-n-* szláv melléknévképző nélkül vettük át (*szent*, *bolond*, *drága*; ellenpélda: *parázna* vagy a későbbi átvételű *szamorodni*), ezért nem lehet biztosan tudni, hogy valójában a *čaroděj* vagy a *čarodejnyj* volt a kölcsönzött alak, mindenesetre a *čaroděj* egyszerűsége miatt valószínűbbnek tűnik. Az igencsak produktív *-s* képző azért járult a *csárdá-* tőhöz, hogy kellőképpen motivált legyen annak melléknév mivolta, tulajdonsághordozó jellege, és ehhez a *bájos*, *csábos*, *bűvös*, *csodás* szavak analógiás hatása is hozzásegíthetett.

Elméletileg nem kizárható, hogy létezett a nyelvben – még ha rövid ideig is, és csak tájszóként – egy főnév, amiből azután az *-s* képző segítségével a melléknév létrejött. Nem kizárt, hogy éppen *csárda formában élt ez a ‘báj, varázs, csáberő’ jelentésű szó (*čaroděj* > *csárode > *csárdé > *csárdá > *csárda* a szóvégi *á, é, i* szabályos megrövidülése folytán; Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 166), ami aztán a *csárda* < szerb *čardak* vándorszó és a belőle képzett *csárdás* táncelnevezés elterjedése következtében háttérbe szorulhatott és kihalt. Annál is inkább, mert párhuzamosan több szinonima is élt a bájos, csábító tulajdonság kifejezésére, ezért a *csárdás* ebben a jelentésében sosem válhatott közkeletűvé, mindvégig tájszó maradt, illetve a népdalokban őrződött csak meg igen szűk jelentésben, szép, illetve – a későbbi jelentésváltozatban – *parázna* nőkre vonatkoztatva.

Végül feltételezhetünk egy szóvegyülési megoldást is: elméletileg a *csár-* (*csáros) és a *csodás* hasonló jelentésű szavak összekeveredéséből is létrejöhetett a *csárdás* melléknév.

Cikkemben több alternatívát is fölvettem a *csárdás* szó eredetével és a szláv *čar-* tő meghonosodásával kapcsolatban. Mivel nem állnak rendelkezésünkre írásos adatok a *csárdás* korábbi alakjairól, nem tudjuk fejlődését nyomon követni, csupán feltételezéseink lehetnek róla. Véleményem szerint tehát az első lehetőség az, hogy az ómagyar kor elején, rögtön az *-s* honosító képző hozzáillesztésével vettük át a szlávból, a második az, hogy rövid ideig élt egy ‘báj, varázs, csáberő’ jelentésű szó is a magyarban, amely azután kihalt, és csak a belőle képzett melléknév maradt fenn bizonyos nyelvjárásokban, a harmadik pedig az, hogy két szláv eredetű és egymáshoz közeli jelentésű szó (pl. szerb *чудни, чарни*) vegyüléséből keletkezett. Valójában nem lehet állást foglalni egyik lehetőség mellett sem, és ez nem is állt szándékomban, munkámat csupán problémafelvetésnek szántam.

IRODALOM

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967, *A magyar nyelv története*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Csucska P. P. – Rot O. M. – Szák J. M. 1961, *Magyar–ukrán szótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1992, *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László – Gáldi László 1989, *Magyar–orosz szótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Hradil, Jože 1982, *Magyar–szlovén szótár*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Lukács Katalin 1962, *Magyar–szlovák szótár*. Bp.: Terra.
- Palich Emil 1982, *Magyar–szerbhorvát kézis�ótár*. Bp.: Terra.
- Slovník jazyka staroslovenského* 49. Praha: Academia, 1995.
- Új Magyar Tájszótár I.* Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Szerk.: Hosszú Ferenc. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1979.

БЛАГОЙ ШКЛИФОВ

За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление

Езиковият спор не е от днес. Той съществува в много остра форма и през втората половина на 19 век. Спорят български патриоти- книжовници от Запада с българи от Изтока за характера на новобългарския книжовен език. В тази ожесточена полемика победителите се оказват граматиките от Изтока с локалния си еснафски патриотизъм и егоизъм, и липса на далновидност. За жалост опасенията на западните книжовници за разединение на нацията поради дейността на Марин Дринов за монодиалектна основа на книжовния език се сбъдват. Кузман Шапкарев реагира остро срещу това намерение през 1870 г. в цариградския вестник *Македония*: „Без македонските говори, които кроят толкова драгоценности, книжовният ни език ще представлява пълна езична вавилония“. Ето и отговорът на Марин Дринов в същия вестник: „Такова искусствено сглобяване на писмен език е нещо невъзможно, недостижимо и не се е чуло да е станало някъде. Дружеството [става дума за Книжовното дружество-бел., Б. Ш.] го отхвърля и избира друг път за изработване писмения ни език, път най-естествен и най-пряк. Дружеството само ще се грижи да отровва богатствата на „всите наречия и поднаречия“ и да извежда на свет във всичката им природна чистота, каквито да могат да ги имат пред очи всичките ни писатели. Па нека даровитите от тях, ръководими от свой вкус, управляеми от веща критика, да извличат от тези богатства от хубаво по-хубаво, от народно по-народно „вещество“ за своите словесни произведения и да създават примери за подражание. С този начин сам от себе си ще се изработи писменият ни език“.

Постановката на М. Дринов не е издържана нито в научно, нито в държавническо отношение.

Няма единен подход за създаване на писмен език. В едни страни с непрекъснатата държавност, каквато е Франция, книжовният език се създава въз основа на говоримия диалект на краля в Ил де Франс, който е станал говорим език на цялата аристокрация. Той се налага чрез централизирано обучение, администрацията, вестниците, литературата и театъра. Естествено Париж е изиграл голяма роля като университетски, културен и административен център. И във Франция, Германия и Италия различията между диалектите са толкова големи, че носителите на различни говори и днес трудно могат да общуват помежду си, ако не владеят книжовния език. Но при езиците, чиито диалектни различия не затрудняват

общуването, моделът за създаването на писмен общонационален език може да бъде различен. Тук у нас е трябвало да се има предвид и изостаналото развитие на обществото, аспирациите на съседните държави, и липсата на национална държава, а също така и отсъствието на всеобхватни институции. Унгарският книжовен език е създаден на полидиалектна основа поради опасения от сепаратизъм. През 17 и началото на 18 век и в Унгария е имало няколко регионални писмени форми и силно движение за обновление на езика, за създаване на национален език като израз на стремежа за независимо политическо развитие, което се противопоставя на асимилационната австрийска политика. Унгарските езиковеди и книжовници успяват така да ги обединят, взимайки отделни морфологични и фонетични явления от различните диалекти, че книжовният език да бъде еднакво близък и еднакво отдалечен от носителите на народните говори и по тоя начин да се направят невъзможни сепаратистските тенденции. Те преди всичко имат предвид Трансилвания, която в продължение на много години е независимо унгарско княжество. Радетелите за единен, богат и обновен унгарски език за тази цел са събират лексикалното и фразиологичното богатство от всички райони. Още през първата половина на 19 век Унгарското книжовно дружество издава голям диалектен речник. Прави се подбор на лексиката с оглед разпространението ѝ, отчасти етимологията, изразността, благозвучността и краткостта. Създали са десетки хиляди нови думи, за да бъде унгарският език на равнището на европейската култура. Когато за дадено понятие или предмет се срещат повече думи в диалектите, в обръщение се пускат всичките и по естествен път едни остават, други отпадат. Така например за понятието възглавица влизат в употреба три думи: *fejfal*, *párna*, *vánkos* – първата унгарска, втората и третата от славянски и съответно германски диалектен произход. Унгарската думата *fejfal* отпадна от употреба. Другите две са пълноценно функциониращи лексеми. При употребата на думи-синоними от различни диалекти в българския книжовен език за западните форми се дава стилистичната характеристика – диалектна, която смъква нивото на статуса на лексемата. Например *кошуля*, която е широко разпространена, среща се и в поезията на Пенчо Славейков, се дава като диалектна. Такива примери изобилстват в българските речници. За правилния и национално отговорен унгарски подход към езика могат да се посочат много примери. Така например понятието *облак* се изразява с две думи – *felleg* (трансилванска) и *felhő* (западноунгарска). В българските речници *крак* се сочи като книжовна, а *нога* като диалектна, *гумно* – диалектна дума, а турската *харман* – книжовна. В македонския речник бележките са в обратен ред.

За останалите постановки на Марин Дринов няма база за спор. Може ли да се пристъпва към изграждане на книжовен език без Книжовното дружество да е изработило препоръчителен речник, съдържащ думи

и фразеологични единици от цялата езикова територия на българския език! Който и да е писател, колкото и да е даровит, се нуждае от такова помагало. Според Иван Вазов без хубавите думи, които може да се открият в македонските говори „ний няма да успеем да направим езика си нито по-богат, нито по-чист“.¹ Иван Вазов съветва филолозите да спрат с дребнавите си разправи и безпринципни борби по чисто правописни въпроси и да се насочат и най-сетне да събират думи за българския речник. Навремето никой не се е вслушал в съветите на Вазов.

Досега дейността на т. нар. лозари остана извън полезрението на историците на новобългарския език. Недооценяването им доведе до сепаратизъм след поредното поражение във войните на България през 1944 г. Група ученици от Солунската българска гимназия заминават за Белград да продължат образованието си, но скоро се убеждават, че протегнатата „братска“ сръбска ръка иска да бръкне дълбоко в душата им, прехвърлят се в София, за да продължат следването си и да се готвят за своята историческа мисия. Сред тях е и Даме Груев. Това са високо надарени младежи с рядък интелек и историческа прозорливост. През 1891 г. в София създават *Млада македонска книжовна дружина* и от 1892–1994 издават сп. *Лоза*. Те виждат недостатъците на новобългарския книжовен език, създаден единствено върху източнобългарска основа, което е пречка за неговото масово усвояване в Македония. В първите две години списанието се изписва с различен правопис от този на Марин Дринов. Употребяват отделни думи и фонетични особености от охридския диалект, понеже мнозина са от Охрид. Водеща роля играе Георги Баласчев с псевдоним Езерски, родом от Охрид, по-късно известен български историк. Не закъсняват и обвиненията в сепаратизъм от страна на писачите в официоза *Свобода*. Във втория брой на сп. *Лоза* (с. 91–96) обстойно и научно отговарят на нелепите нападки на посредствените писачи от в-к *Свобода*, лишени от чувство за национална отговорност и далновидност: „И така единството на българския литер. език естествено е осигурено. Но по нашето мнение само едното единство на книга не е достатъчно. Желателно е, щото, ако не съвсем да съвпада литературното единство с народното в сичките му краища по отношение към езика, да не се отличава поне много от него, с други думи, литературният език да бъде колкото се може и по народен в най широкото значение на думата сир. колкото литературният език е поніатен по бреговете на Марица, толку да е поніатен и на тие на Вардар... днешният бъл. книжовен език далеч още не е фиксиран; тоі се намира, така да се каже, в качеството си състоіание, – в образувателният си период“ (94). Те искат езикът да се обогатява не само с руски думи, а и с такива от всички български наречия: „Само по такъв начин

---

¹ Ив. Вазов, *Събрани съчинения, т. 19*. София, 1979: 414.

ще може да се достигне нещо, да се осмислят и многочислените материали от народните умотворения, които верваме, никої не ще да откаже, че те се събират само една чиста любознателност, само за полза на чистата филология” (94). Тук трябва да се изтъкне, че студентите са били много наблюдателни по отношение на намеренията на техните професори за лексикалното обогатяването на книжовния език от диалектите. За голямо съжаление, пророческото виждане на лозарите за събирането на диалектни материали става „само за полза на чистата филология” и в наши дни. На с. 95–96 обясняват правописната си практика и нейната цел – по лесното усвояване на книжовния език. Те изхвърлят краесловните ерове, тъй като нямат звукова стойност. За звука ъ ползват само ъ, изхвърлят буквата ж, защото има същия гласеж ъ. Вместо буквения знак ѝ ползват западнобългарския застъпник е във всички позиции (*бех, вера*). Вместо *й* те ползват старинното *і*, като компонент от лигатурата *и*. С това отбелязват и звукосъчетанията *ю* и *я*: *ю* – *іу*, *я* – *іа* (под линия се подчертава, че буквеният знак *я* е едно от безсмислените нововъведения на Петър Велики). „Писането на *іа* вместо *я* не е ново, – осв. в стбълг. и среднебълг., то се пишеше и при възраждането на ново бълг. литература (Раковски и др.)” – с. 98. Правят и някои други фонетични и правописни второстепенни промени. Писачите на в-к *Свобода* ги обвиняват в македонски сепаратизъм, нелепа квалификация. Аз бих ги „обвинил” в източнобългарско поклоничество, защото употребяват малко македонска лексика. Тези млади патриоти-интелектуалци, надминали вижданията на тогавашните официални граматичници, през 1894 г. прекратяват дейността си поради неразбирането, проявено от консерватизма на факторите в Княжество България. Едни тръгват за Македония, да мрат за българската свобода, други стават фактори в културния и обществен живот на Българи – Даме Груев, Петър Попарсов, Димитър Мирчев, Христо Попкоцев, Георги Баласчев, Андрей Ляпчев, Гоце Делчев, Гьорче Петров, Пере Тошев, Христо Матов и много други. Ако тогавашните филолози бяха се солидаризирали с вижданията им, то днес нямаше да има почва за езиков спор със Скопие.

Извънредно богатият речник на Найдено Геров² включва богат материал от всички диалекти, но, за жалост, без локализация, защото ползва и публикувани материали, като ги приспособява към собствения си правопис. Поради правописни проблеми и конфликтните отношения между него и Марин Дринов речникът не влиза в широка употреба. И заслужилният лексикограф не взима под внимание важния фактор – възможността за усвояване на националния език с правопис, коренно разли-

---

² Найдено Геров, *Речник на българският език (с тълкувание речите на български и на руски)*, т. I–V. Пловдив, 1895–1904. Фототипно издание: София: Български писател, 1975–1978.

чаващ се от произношението в говоримия език. Но никой не се е опитал да направи друг тип речник. Това е било задължение на Книжовното дружество, а след Освобождението функция и на държавата.

Не е отпечатан първият голям речник на българския език на патриарха на българската филологическа мисъл през втората четвърт на XIX век – Неофит Рилски от Банско, въпреки че през 1883 г. по предложение на Иречек Третото народно събрание отпуска немалка сума за отпечатването му, но проф. Л. Милетич преценява, че вече речникът не е актуален, поради факта, че съответствията на българските думи са дадени на гръцки и църковнославянски език. Същата съдба по-късно споделя и речникът на Кузман Шапкарев – *Градиво за български език*. С отрицателната си рецензия проф. Беньо Цонев през 1905 г. възпрепятства отпечатването му.

Не отричам заслугите на двамата професори, обаче те нищо не правят за написване на речник на българския език, нито възлагат тази задача на други. Възможностите на Л. Милетич са големи като председател на БАН и на Македонския научен институт, но въпреки това той не прави нищо съществено за задълбоченото езиково проучване на Македония. Враждата между двамата професори пречи на едно близко сътрудничество помежду им за решаване на важни общобългарски езикови въпроси, съдбоносни за нацията – обогатяване на книжовния език с оглед националното единство, съставяне на препоръчителен речник, речник на старобългарския език и диалектен речник.

Голяма е нуждата от написване на исторически речник. Първият том на *Старобългарски речник*³ след дълги протакания излиза едва през 1999 г., но без участието на най-видните старобългаристи – професорите И. Добрев, Е. Дограмаджиева, А. Минчева, Б. Велчева. Излизането на втория том е под въпрос. Няма изгледи в обозримо бъдеще да бъде издаден диалектен речник.

Липсват фразеологични речници на различните диалекти. Излизащият *Речник на българския език*⁴ е крупно научно постижение, в него се включват думи от цялото езиково землище – както книжовни, така и диалектни, регистрирани в писмени източници от времето на *Рибния буквар* до наши дни. Същото важи и за *Български етимологичен речник*.⁵ За съжаление те не могат да изпълнят функцията на препоръчителен речник, какъвто е трябвало да се състави в началния етап на изграждането на новобългарския книжовен език.

---

³ *Старобългарски речник, т. I*. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София, 1999.

⁴ *Речник на българския език, т. I*–. Главен редактор Кристалина Чолакова. София: Българска академия на науките, 1977–.

⁵ *Български етимологичен речник, т. I*–. София, 1971–.

Какво алтернативно решение би могло да се противопостави в областта на фонетиката на това на Марин Дринов? Изборът на дадена диалектна област като изходна позиция не изключва вплитането в тая система и на явления от други диалектни области. Би трябвало да се вземе последователно дадено явление от даден диалект и друго от други. Например правилно е било възприето източнобългарското ударение, понеже западното ударение е многообразно. Централно-македонското ударение върху третата сричка отзат напред и липсата на квантитет не е благозвучно, особено за мерена реч. При включването на някои застъпници на старобългарски звукове, които ни са известни като графеми, е трябвало да има компромис. Щом застъпникът на ж и ъ се отбелязва със сегашния вокал ъ (*зѣб, сѣн*), а не а (*заб*) или о (*сон*), то на мястото на ъ е трябвало да се въведе е (*хлеб, колено*). Носителите на западнобългарските диалекти не могат да бъдат оцетени и в двата случая. Те не могат да се научат правилно да якат, защото това явление при тях няма аналог. На източния българин може да се каже: както казваш *беше* ще казваш и *бех*, както казваш *големи, големият* така ще казваш *големата, големото*. Защо не е възприета вариантност и при съчетанието чер- – *черно/църно*, както е *черква/църква*? Езикова практика би утвърдила едно и би отхвърлила другото или пък едновременно биха функционирали и двете, без да внасят непонятност. Нашите първи езиковеди възприемат основни славистични фонетични постановки от германската и руската славистика, без оглед дали те отговарят на историята и състоянието на българския народен език. Те и днес битуват в нашите учебници.⁶

Езиковата реформа в сръбския език на Вук Караджич през средата на 19 век е повлияна от движението за обновление на унгарския език, има и политическо значение. Защо нашите езиковеди след Освобождението, когато фактически се установява нормативността на книжовния език, не взимат под внимание откритите асимилационни аспирации на сръбската държавна и езикова политика към Македония и не доближават книжовния ни език до македонските и поморавските говори? Защо държат за буквени знаци от старобългарския език, които вече нямат звукова стойност и как могат учениците – деца на орачи, копачи и овчари – да усвоят такъв сложен правопис! Сближаването с тези диалектни най-лесно и успешно би станало в областта на лексиката. Кой в Македония в ежедневна разговорна реч казва *искам*, а не *сакам*? Какво е диалектното при *сакам*, когато е в обръщение от Плевен до Охрид? *Сакам* е просто фонетичен вариант на *искам* и не може да се изключи от употреба. Такива примери са стотици. Общонационален книжовен език се създава, за да

---

⁶ Този въпрос разглеждам в монографията си: Благой Шклифов, *Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори*. София, 1995.

сплоти нацията в едно цяло, а не да я разедини. За жалост, езиковата политика на Княжество България е била еквивалентна на необмислената външна политика, която причини много страдания както на българите в Македония, така и в Княжеството. Национално-отговорна езикова политика липсва и след 1944 г.

Правописната реформа е трябвало да стане в духа на националното обединение, а не разединение – противопоставяне изтока на запада. Унифицирането на правописа и лексиката не означава обличане на всички в един мундир. Краесловните ерове е трябвало да отпаднат, защото нямат звукова стойност. Но по отношение на *ѣ* решението е антинационално. Да, в езиковото строителство също има политика. Ето какво пише Ал. Балабанов през 1942 г.: „И когато сърбите разбраха нашата грешка, изплашени от мислите на Петко Каравелов, почнаха по най-дяволски пътища да поощряват това якане с *ѣ*, също и играта с ударенията... Затова го насърчаваха тъй горещо сърбите... С каквото и както можеха”.⁷ Защо сърбите позволяват три застъпника на местото на *ѣ* (*вера, виера, вира*). Тази старинна буква има друг гласеж в старобългарския език. Тъй нареченото якане е междинен етап, изживян в западните диалекти. Защо през 1945 г. не са въведени равноправни дублетни форми – екавски и якавски? Може би е имало външен натиск за утвърждаване на отделен македонски език или пък нормативен догматизъм? Буквеният знак *ѣ* западните писатели винаги във всички позиции са го произнасяли като *e*. И се стигна дотам, че да се фалшифицира езикът на писатели от запада.

Най-сетне през 1955 излиза първият том на първия академичен речник вторият – през 1957, а третият – в 1959 г.⁸ И така се сбъдват пророческите думи на щипянеца Ал. Балабанов: „И като молитва трябва да изкажем дълбоката си признателност към нашите граматичи и филолози за техната голема заслуга, заслуга, която може да отмие всичките им – и минали, и бъдещи – грехове: те, може би от мързел, но все пак те, нашите граматичи, не направиха нито една добра граматика, за да се приеме и пакости; те, нашите филолози, не съставиха ни един словарь на български език, за да му турят точка...”.⁹ Този дългоочакван речник дискриминира словното богатство на западните диалекти и узаконява източния характер на националния ни език и в областта на лексиката. На 108 с., том I на *Речник на съвременния български книжовен език* се дава старинната дума *вѣля*, но със забележка „диалектна”, въпреки че се среща в творчеството на един от най-известните поети К. Христов. Задава се въпросът лексемите *повеля, повелявам* от коя дума са образувани? Този речник, като първи

⁷ Александър Балабанов, т. I. София: Български писател, 1973: 559.

⁸ *Речник на съвременния български книжовен език I–III*. Главен редактор Стоян Романски. София: Българска академия на науките, 1955–1959.

⁹ Александър Балабанов, т. I. София: Български писател, 1973: 521–522.

опит да представи лексикалното богатство на езика, ни е трябвало да има и препоръчителен характер. След лексемите, които имат широко разпространение в западните диалектни и са влезли в употреба в отделни литературни произведения, не е трябвало да се пише забележка „диалектно“. Какво означава диалектно? В нашата практика това означава, че не е източнобългарско, какъвто е случаят с *кошуля*, *нога* и много други.

Книжовният език е жив организъм. При него не може да има за-костенялост. Той постоянно се развива, най-вече в областта на лексиката. И в българския книжовен език постоянно навлизат думи от международната лексика или пък се създават нови за нови понятия. Защо той не може да се обогати от собственото си наследство и от думи, създадени в македонската книжовна норма? Нима руското съчетание *граничен пропуск-вателен пункт* е по подходящо от *граничен премин* или *жилищен квартал* от *населба*?

Положението сега в Р. Македония е коренно по-различно от това в бивша Югославия. Тогава великосръбските интереси налагат отдалечаването на македонската книжовна норма от българския език с цел постепенното претопяване на българите в Македония в югославската – т.е. в сръбската народност. Сега вече положението е друго. Дано наличието на писмената норма в Македония¹⁰ ни даде подтик за разширяване на диалектната база на книжовния език и неговото обновление. След 1944 г. в Македония много поколения учат и усвояват новата книжовна норма, създадена върху част от българската диалектна територия със сръбско графично, правописно и лексикално влияние и с множество новосъздадени думи, с цел отдалечаването ѝ от българската основа.

Ако М. Дринов и неговите последователи бяха вплели македонските диалекти дълбоко в книжовния език, биха ли могли просръбски настроените комунисти да създават нов език? Следователно първостепенна задача на българската страна е да оправи допуснатата грешка от М. Дринов и неговите последователи в езиковата политика и практика. Трябва да се разшири диалектната база на книжовния език, а именно да се състави допълнителен препоръчителен речник с думи от македонските диалекти и от македонската писмена норма и съответно да се използват от писатели и журналисти. Постепенно голяма част от тях ще навлезат в употреба. Нужни са и някои промени в правописа. С тази задача трябва да се заеме специална група от езиковеди, писатели и журналисти, които виждат проблемите и които биха се старали да ги решат. Този въпрос не може да се институционализира. При езиковедите консервативизмът е пуснал дълбоки корени поради обучението в университетите, където липсва алтернативно виждане. Неслучайно един медик и виден обществе-

---

¹⁰ За начина на нейното създаване вж. Стојан Ристески, *Стенографски белешки од првата јазична комисија – факсимил*. Скопје, 2000.

ник, какъвто е проф. Михаил Огнянов, вижда правилно проблемите на състоянието на българския език. Ето какво пише той в предговора към романа на Миле Неделковски: „Разви се езиков догматизъм, който пренебрегва и презира диалектите. За този езиков догматизъм е характерно налагането на правила, определени от проф. Ал. Балабанов като „тъпоумни и злоумишлени“ посегателства върху българското народно единство. Между тях е диктатурата на якането, школското правило за пълния и непълен член, забраната на „мекането“ и др. белези, характерни за западните говори”.¹¹

Обновлението на книжовния език трябва да става обмислено и бавно. Тук основна роля могат да изиграят преди всичко средствата за масова информация. Всички спорове трябва да се провеждат открито пред носителите на книжовния език – българската интелигенция. Всеки има право на мнение. По този начин ще се отбягнат субективни решения, какъвто е случаят с пълен и непълен член – едно от най-големите недоразумения в българския език. „Мнозина ще кажат, че не заслужава да се говори толкова за такава дребна работа. И аз напълно съм съгласен с тях. Но бих се молил тия мнозина да помислят, дали тъкмо тоя дребен въпрос за *-ът -а* не ни разкрива една особено интересна черта в живота на нашата измъчена от лошия и зубрив начин на нашето образование интелигенция.”¹²

А на македонските колеги бих казал: четете Паисий Хилендарски, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Неофит Рилски, Братя Миладинови, Райко Жинзифов, Кузман Шапкарев, Григор Пърличев, Димитър Матов, Христо Матов, Александър Балабанов – всички родом от Македония и езикови строители на българския език, четете и разсъждавайте върху написаното от Стоян Новакович до министърта на просветата в Белград през 1887. Поуки от това трябва да извлекат и двете спореци страни. Може ли без континуитет да се изгражда през втората половина на 20 век книжовен език в Европа?

Сближаването на двете книжовни стандартни системи с общ исторически корен и обща граматична структура ще сближи двете държави в културния и научен обмен. Безсмислените спорове само ни отдалечават и злепоставят пред света. Българското държавно ръководство, поучавайки се от нехайството в миналото на държавните органи, също трябва да вземе отношение по въпроса. Езиковият въпрос също е първостепенен духовен и политически въпрос, особено днес, когато в Европа държавните граници стават символични.

---

¹¹ Миле Неделковски, *Подковицата на смъртта и надеждата*. София: Литературен форум, 2000: 12.

¹² Александър Балабанов, *т. 1*. София: Български писател, 1973: 533.

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ – ÁGNES KACZIBA

Белешке о једном српском ћириличком рукопису: *Симеоновом типик*

Тешко је држати стално у средишту своје свести оно што стоји у Хиландарском типик у светој литератури: „јер је свето и страшно оно што се у њој врши”. То је оно што се врши широм Свете Горе, заиста, у име страшне и превелике тајне наше православне вере. (Хиландарски типик, Слово 5.)¹

1. Одломци уводних размишљања – чињенице и питања

Рукописна књига, на пергаменту, названа *Симеонов типик*, српске редакције, чува се данас у Националној свеучилишној библиотеци у Загребу (сигн. R 4068). Пре тога, бар до 1829. године, била је саставни део библиотечког фонда митрополијске цркве у Цетињу. Није, међутим, настала у овом манастиру. Цетињски манастир основан је 1485. године, а рукопис је настао до, или пре, 1378. године, о чему сведочи један запис у њему, Симеоновом руком (?), у рукопису на л. 16:

Вѣ Х(ри)с(т)а Б(ог)а бл(а)говѣрныи. и хр(и)столюбивыи г(осподи)нѣ гюргѣ балшикѣ прѣстави се м(ѣ)с(ѣ)ца генѣарѣа. гѣ. д(ѣ)нѣ. д(ѣ)нѣ же бѣ срѣда. вѣладающѣ же тѣгда. земакю зетѣскою и поморѣскою и пол(ѣ) срьбѣске земак. Ѡ честнѣ же и грѣчкою. Вѣ. лѣт(о). 5. ѡ. пѣ. ѣдѣ(ктоу). Ѧ. текоуцоу же тѣгда слънѣчномоу. кроутоу. кѣ. лоуиномоу же кроутоу. ѡсмомоу. ѡ горе. ѡ горе. коликѣ плачѣ тѣгда (...) и ѡхѣ съмръти.²

¹ М. Павловић, *Отварају се хиландарске двери*. Београд, 1997: 66–67.

² Грујић 1908?: 91. Према овом читању, година у запису јесте 1378. Љубомир Стојановић, који је према Цоневу (Цоневъ 1913) објавио запис, уочио је нетачности у словном обележавању године (Стојановић 1926, бр. 10019: 5̣ѡ̣п̣ѣ – 6883 (1375), као што је код Цоневе, па претпоставља да би требало да буде 5̣ѡ̣п̣5̣ – 6886 (1378). У Мошиновом публикавању записа (Мошин 1964: 198) бележи се да је круг сунца 20, из чега произлази погрешно бележење 1372, као године настанка записа, али и смрти Ђурђа Балшића. Његово читање године у запису јесте 5̣ѡ̣п̣ – 6880 (1372), индикт 1, круг сунца 20, круг месеца 8. Владимир Мошин, истина, наводи да је Бењу Цонев (Цоневъ 1913: 49) „објавио с погрешкама” овај запис, али ни сам не исправља све грешке. У првој књизи *Старих српских записа и натписа* Љубомир Стојановић даје само податак о постојању, не зна се ког, записа у овом рукопису. Његова белешка уз запис бр. 148 говори

За овај рукопис сазнаје се први пут из пописа књига Цетињског манастира, који је публикувао пољски славист Анджеј Кухарски. Бораваћи код владике Петра I видео је и тамошњу библиотеку и у свом путопису забележио, да ли све, књиге у њој.³

На свом путовању по словенским земљама (уп. Францевъ 1906; Гавриловић 1922) Анджеј Кухарски правио је путописне белешке. Изгледа да их је одмах и публикувао, најпре у *Časopisu češkog muzeja* (Kuharski 1828, Kuharski 1829). У том другом делу путописа известио је о свом боравању у Цетињском манастиру и навео тринаест рукописа, међу њима и *Типик* (Kuharski 1829: 126). *Летопис Матице српске* у преводу доноси тај део путописа, под насловом *Вѣсти изъ Далмаціе. Отъ Проф. Кухарскогъ* (Кухарски 1830: 34–46).⁴ Михаило Кунић, истовремено, из Загреба шаље

о томе да је тај рукопис типик, да је из 1378. године и да се налази у „митрополитској цркви на Цетињу“. Ове податке доноси према Шафарику (уп. Šafařík 1865: 205; Стојановић 1902: 48). Свим овим истраживачима остало је непознато да је опширнији, свеобухватнији и потпунији опис оставио Радослав М. Грујић (1908?). Ово је остало непознато и приређивачима *Изложбе српске писане речи*, који су под бр. 147 навели *Симеонов типик* и запис о смрти Ђурђа Балшића из 1372 (?) године, уп. Изложба 1973: 47. Запис је, иначе, тачно донео Лазар Мирковић (1960: 8–9). Описујући овај типик није, при том, знао да су рукописи, код њега под бр. 10 и 11, један исти рукопис. Није довео у везу типик који, према Анджеју Кухарском, наводи Шафарик са овим који се чува у Свеучилишној књижници у Загребу. Данас, наравно, знамо да је то један исти рукопис, који је с Цетиња стигао у Загреб. Како је, међутим, стигао, то још није познато.

³ Многи су у својим приватним писмима забележили боравак Кухарског на Цетињу, међу њима, Јеремија Гагић у писму Вуку Караџићу, из Дубровника, 13/25. јула 1829 (Вукова преписка III: 31), Јернеј Копитар у писму Вуку од 27. новембра 1829 (Вукова преписка I: 349).

⁴ Још увек није до краја јасан одговор на питање о томе како је *Летопис Матице српске* дошао до овог чланка Кухарског. Ђорђе Живановић претпоставља да је Кухарски исти текст послао на две стране, у *Летопис* и у *Часопис Чешког Музеја*. Можда су, по Ђорђу Живановићу, Лукијан Мушицки и Самуило Илић – с којим се Кухарски сусрео у Карловцу – саветовали овог Пољака да писмо-путописну белешку пошаље и у *Летопис*. Да писмо, објављено у нашем часопису, није превод са чешког (из прашког часописа) говори, опет по Живановићу, и белешка после писма у *Летопису*. У тој белешци каже се да је Кухарски „преко Беча и Лемберга у Москву пут свој предузео“. По Живановићу (1941: 55–56), „ова вест морала је доћи Шафарику од неког пријатеља или од самог Кухарског, можда заједно с поменутиим писмом, јер је иначе изишла на крају тог писма“. Живећи у Новом Саду до 1833. године, Павел Јозеф Шафарик истраживао је старе српске рукописе и завршавао своју *Историју српске књижевности*. Многи чланци, из тог времена, у Магарашевићевом *Летопису Матице српске* Шафарикови су, многим идејама за овај часопис велики Словак био је покретач. Да ли је могућно да је *Летопису*, тј. Шафарику то писмо-путописна белешка стигла директно од Анджеја Кухарског? Ова двојица слависта позна-

свој прилог за немачки часопис *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*. Реч је, заправо, о препричавању већ објављених путописних белешки пољског слависте. Најмање пажње, при том, Кунић је поклатио боравку Кухарског на Цетињу (Kunić 1830: 250). Драгоцена белешка о типик у Цетињском манастиру овде је изостављена, ваљда стога што се није још увидела важност постојања овог рукописа, али, вероватно, и због тога што је Кунић свој прилог објавио у часопису који је био забавнијег карактера.

Ова рукописна књига, типик, однекуд је стигла у манастир на Цетињу, а онда, још увек незнано кад и како, дошла у власништво Људевита Гаја. Ту је остала сачувана, у библиотеци Гајевој, коју је пописао и тај попис објавио, син његов, Велимир Гај (Gaј 1875: 207(b)). Још увек се не знају ни начини на који су књиге стизале у Цетињски манастир. Неки од записа у тим рукописима, међутим, могли би да помогну у одговору на таква питања. У Минеју владике Ромила налази се запис владике Рувима из 1593. године. У њему су забележене књиге Цетињског манастира. Међу књигама различитих жанрова – јеванђеља, апостола, петогласника, псалтира и другог – укупно је наведено 42 наслова, налази се и један типик (Стојановић 1923: бр. 6446).⁵ Да ли би то могао да буде онај типик који је Анджеј Кухарски, два и по столећа касније, видео у истој библиотеци? Ако је, ипак, реч о каквом другом типик у, одакле је он стигао? Питања је много, једно изазива друго. Одговора је мало, или их је, чак, и немогућно, бар засад, пронаћи. Можда путоказ за њих лежи у Симеоновом запису.

вали су се и пре одласка Пољака у Црну Гору. Како је белешка на крају путописа потписана са „уредник“, то би могло значити да је Георгије Магарашевић (којем је та свеска, бр. 20, била и последња коју је уредио) написао белешку уз текст Кухарског. Податке из те белешке, с обзиром на раније познанство Кухарског и Шафарика, уредник *Летописа* могао је да добије само од Шафарика, пре кога је, иначе, и више него сигурно, стигао и текст Кухарског. Из овог низа чињеница и претпоставки још увек се нуде питања: 1. да ли је Шафарик написао „белешку“ уз рад Кухарског; 2. ко је превео (с чешког или с пољског – јер је Кухарски ипак био Пољак) текст за српски часопис, да ли је то био Шафарик; 3. да ли српско издање баш у свему одговара чешком „оригиналу“ (?) чланка Кухарског. На последње питање чини се да је најлакше одговорити. Поредити српски и чешки текст, уочава се једна разлика. На стр. 59 у *Летопису* неко је додао напомену, стручну, у вези са изразом „*primus exhibit*“ код Добровског. Држим да је то могао бити само Шафарик, који је, иначе, већ био добар познавалац радова о рукописним књигама. Још је нешто интересантно. И у чешком и у српском тексту Кухарског типик је погрешно именован, као „топик“ – како је ово, пак, промакло научнику Шафарику?

⁵ О овом „попису“ постоји већ бројна литература, која, међутим, захтева простор посебне студије. Интересантна је, ипак, белешка Ђорђа Сп. Радојичића (1954: 238), која говори о томе како је 1638. године постојала библиотека Цетињског манастира, али се за овај податак не наводи извор.

Бележење података о смрти зетског владара могло је да се догоди само у центрима, а не на периферији епископије, тј. митрополије. Таквим центром могла би да се сматра архијерејска црква. У њој се налазила и библиотека. У *Симеоновом* *типику* сачуван је траг прве „библиотеке“ („архијерејске цркве“) на територији данашње Црне Горе. Димитрије Богдановић говори о значају овог типика – „и то због кратког инвентара књига архијерејске цркве, ваљда на Превлаци, можда с краја тога (XIV) столећа, одмах после записе о смрти Ђурђа Балшића“ (Богдановић 1970; Калезић 1990: 101–102):

Книги прости (престол?). Ђ. псалтира. Ђ. охтанџа. Ђ. евангелије и апос(то)лѣ митурѣ м(о)литв(е)ниѣ. Ђ. кома(тѣ) минеа трѣода. правила палеа отъчник(ѣ) типик(ѣ) (на првом тврдом листу Ia, иза првог записа о смрти Ђурђа Балшића).

У манастиру Св. Арханђела (Св. Михаила) на Превлаци била је „најјужнија Савина епископија“ (Ђоровић 1921: 18),⁶ чије је оснивање „био очевидно акт православне офанзиве против католика“ (Ђоровић 1924: 68).⁷ Зетска епископска катедра подигнута је 1346. године на ранг митрополије (Savić 2000: 3). Претпоставља се да је у другој половини XIII столећа „придворна школа“ на Превлаци била веома угледна, да је била „расадник најбољих богослова“; отуд се вероватним чини и претпоставка да је тамо постојао преписивачки центар (Savić 2000: 2). Иако у науци још увек не постоји сагласност о томе да ли је, на пример, *Иловичка крмчија*, преписана за манастир на Иловици (Превлаци), или баш на Превлаци, истраживачи су склони да настанак овог Савиног законправила смештају управо на Превлаку, на исти начин као што настанак још једног рукописа, *Мокропољског јеванђеља*, везују за преписивачки центар на Превлаци.⁸

⁶ Уп. и Шеровић 1961, Јанковић 1985, Živković 1989: 148.

⁷ Уп. о томе и следеће. У путописној цртици Лазара Томановића описује се стручна ђачка екскурсија на Превлаку. Кад су ученици пронашли три апсиде „округле у исток обрнуте једна до друге“, наставник (Л. Томановић) је рекао: „Ево задужбине првовјенчаног краља Немањин Стефана, сво цркве, у којој је његов брат Св. Сава посветио зетског епископа, који је овђе сједио, докле се овуда простирала власт српских владалаца“ (Томановић 1888а: 523).

⁸ „Према свему, мислим да је довољно основано претпоставити да је Мокропољско јеванђеље (пронађено 1954. у Мокром Пољу код Книна) писао писар Богдан, тј. исти човек који је 1262. године завршио писање другог дела Иловичке крмчије. Ако то усвојимо, изгледа да је МпЈ писано нешто пре ИК. Чак и ако не усвојимо претпоставку да је оба рукописа писала иста рука, остаје чињеница да они припадају истој ортографској и писарској школи, и да је МпЈ вероватно написано у Иловици у Боки Которској“ (Pešikan 1961: 159). Уп. и Богдановић 1982. Потом и следеће: „Посебно поглавље за развој писмености и

Рушењем манастира на Превлаци,⁹ половином XV столећа, нестаје и његова библиотека. Куда су, потом, ишли рукописи настали или чувани овде?

Према једном натпису из Богдашићке цркве,¹⁰ према Фрањи Миклошићу (*Monumenta Serbica*) епископ Герасим у свом шематизму (1876) размишља о судбини центра зетске архиепископије на Превлаци током столећа: „Сва је прилика да су у њему (манастиру Св. Арханђела) архијереји постојано пребивали за свега царевања српских Немањића и тек иза пропасти царства (...) буду и епископи зетски принуђени, да напусте своју досадашњу столицу, пренесавши ју у манастир Врађину код цркве Св. Николе на острву равнога имена у Скадарском језеру, у којем су сјеђели до г. 1485. Годину прије тога бијаше господар зетски Иванбег Црнојевић, основао на Цетињу манастир и цркву Рождества Богородице, назвавши ју зетском митрополијом, и у њему намјести епископа Висариона из м. Врађине” (Томановић 18886: 538). Да ли су и рукописи с Превлаке пратили овај избеглички живот зетске архиепископије, преко манастира Врађине, до Цетиња?¹¹

Стигавши у Цетиње, овим претпостављеним, или којим другим, још увек недовољно јасним путем, *Симеонов типик* постао је саставни део библиотечког фонда Цетињског манастира. Први га ту уочава Анджеј Кухарски. За време и након Петра II (Петровића Његоша) библиотека је, па и његова приватна, разношена на разне стране (Вуловић 1927: 194). Један предратни попис показује шта је само остало између 1829, године посете Пољака, и 1935, времена пописа Душана Вуксана (Вуксан 1936: 134, Газивода 1966). Ево неколико примера: 1. *Цетињски летопис*, који је Кухарски добио на поклон, данас се налази у Универзитетској

каснију појаву штампаних књига у Црној Гори представља отварање бројних преписивачких центара. Од краја IX до XV вијека били су познати преписивачки центри у Котору, Превлаци (код Тивта), Скадру, Бијелом Пољу...” (Шекуларец 1995: (13)). И Васо Ј. Ивошевић је тврдио да је постојао „скрипториј манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци”. За ову констатацију као „индиректни свједок” послужила му је *Иловичка крмчија* (Ивошевић 1989: 58–59).

⁹ Уп. Божић 1967.

¹⁰ Метох Св. Михаила, којем су припадали и Богдашићи, извесно време седиште зетског епископа, потом, у време Балшића, подигнуто у ранг митрополије, преселио се, у време ратних операција, крајем XIV и почетком XV столећа, у манастир на Врађини (уп. Божић 1957).

¹¹ Постоје и казивања да се благо манастира Превлаке разносило, након разарања манастира, на све стране, највише у место наомак Котора, у Доброту: „Веле, да су се по разорењу Превлаке црквене књиге, иконе и ост(ало) чувале неко вријеме на Брдима, одакле су се разносиле којекуда, понајвише у Доброту” (Црногорчевић 1893: 33).

библиотеци у Одеси (Вуксан 1929: 166);¹² 2. *Цетињски псалтир* – у Свеучилишној библиотеци у Загребу (Вујошевић 1989: 46); 3. *Иловичка крмчија* – у Загребу; 4. *Симеонов типик* – у Загребу итд.

Још је, уосталом, Нићифор Дучић упозоравао на одношење књига из Цетињског манастира.¹³ Вук Караџић је, на пример, преко својих пријатеља, Вука Поповића и Вука Врчевића, куповао рукописне и штампане књиге из црногорских манастира и продавао их у Бечу (Максимовић 1989). Душан Мартиновић наводи многе рукописе који странствују изван својих, црногорских, манастирских библиотека, „које су често до наших дана биле мета и предмет јавних и тајних трговина и шпекулација, крађа, плачке и других уништавања” (Мартиновић 1993: 307–308). Слично мисли и Чедомир Драшковић (1987: 554), мада не наводи пример *Симеоновог типика*. До данас, међутим, не може са сигурношћу да се одговори на питање о томе како је, и кад, овај драгоцен рукопис стигао у Загреб, у библиотеку Људевита Гаја. Из сачуване преписке Гајеве сазнаје се да се на кратко сусрео с Кухарским, пре но што је овај Пољак стигао у Црну Гору, а потом, опет једном, у Варшави. За аустријског конзула у Солуну, Антуна Михановића, који је такође скупљао рукописе, највише у Македонији и по Светој Гори, нигде се не каже да је посећивао црногорске манастире (Мошин 1955). Из кореспонденције Гајеве сазнаје се, међутим, да је једном, 1841. године, био на Цетињу. Да ли је тада видео типик у тамошњем манастиру, да ли га је, можда, добио на поклон, или је овај рукопис, опет можда, купио, ни до данас не може ништа поуздано да се каже. Сачуван је, на сву срећу, у његовој библиотеци, чији је попис објавио Велимир Гај.

Ту је рукопис описан као типик српске рецензије, писан у Зети: „Typicon, recensio(n)is (familiae) serbicae, scriptum in Zeta, ad finem saec. XIV., sicut inter alia enotitia in folio l. pag: de morte principis Georgii Balšić apparet. Auctor est inocus Marcus Jurešić Z'g'c' (Dr. Franjo Rački)...” (Gaј 1875: 207b). Нигде у рукопису, међутим, уз име Марко не стоји презиме Јурешић. Откуд је то Велимир Гај, или Фрањо Рачки, могао да зна? Ово питање поставља и Радослав М. Грујић: „Откуда је он (Гај?, Рачки?) сазнао да је

---

¹² Оставштина Кухарског налази се у Универзитетској библиотеци у Одеси, „свакако послје 1863” (Јагић 1875: 226). У њој се налази и биографија деспота Стефана Лазаревића, у рукопису Цетињског летописа, који је Кухарски добио на поклон од владике Петра I (Шоћ 1939: 12).

¹³ „Изворник од ове хрисовуље (Хрисовуље Светог Саве) нијесам могао наћи међу другима на Цетињу. Ако не буде затурен негдје на Цетињу, биће га какав пријатељ старине смотао, као што је тако и с неким другим било, јер су се дуго на Цетињу врзле неке незналице, којима су и те старине биле доступне. Да и ову није објелоданио у пријепису славни Миклошић, сада се ни за њу не би знало” (Дучић 1891: 135).

писцу овог рукописа монаху Марку презиме било Јурешић не моглох дознати, јер о томе нема нигде трага у рукопису. – Можда је још постојао запис на неком месту, кога данас нема?!” (Грујић 1908?: 92). У Каталогy са изложбе у Народној библиотеци Србије пише, међутим, да је писар овог типика „Симеон (грачанички?)” (Изложба 1973: 47). За једног грачаничког Симеона зна се (Петковић 1950: 75): „Између 1371. и 1383. манастир (Грачаница) је страдао, пирг је запаљен и тада су све књиге изгореле. У то доба био је архиепископ грачанички Симеон, који је 1383. и 1388. снабдео цркву минејима”.¹⁴

Претпоставља се, такође, да су се после Косовске битке многи монаси с Косова склањали у Зету,¹⁵ али је Симеон из нашег типика свој запис оставио пре године овог боја. Један Симеон монах писао је *Атонски служабник*, у Светој Гори (Стојановић 1923, бр. 9342), и тај рукопис Ђорђе Сп. Радојичић (1951: 333), због употребе запете, ставља у период после XIII столећа. Због места где се налазио, тешко да би то могао да буде Симеон, по којем је назван типик с краја XIV столећа. Једино што се сада са извесном сигурношћу претпоставља, према дуктусу, јесте податак о томе да је наш Симеон исти онај писар Симеон који је писао фрагмент *Октоиха* из Бечке библиотеке (Cod. slav. 192), као и рукопис бр. 21 из Народне библиотеке Србије у Београду (Рс 21).¹⁶

Поуздано се до данас није утврдило ни којој врсти унутар свог жанра припада *Симеонов типик*. Ова „правила или устав за црквена богослужења и монашки живот по манастирима” (Грујић 1929: 546, Трифуновић 1990: 345–348) ипак се, према византијском ритуалу, деле у три групе: дисциплинарне, манастирске и ктиторске типике (Мирковић 1965, Onasch 1981: 364–365). Међу првима, Димитрије Витковић одређује наш рукопис као „јерусалимски типик” (Витковић 1933: 96). Још прецизније, међутим, као тип Романовог типика, описују га Лазар Мирковић и Прибислав Симић (Мирковић 1956, Мирковић 1960, Симић 1968). Очекујући да ће једном, кад буде објављено фототипско издање овог рукописа, поузданије моћи да се одговори на нека од ових питања.

---

¹⁴ Уп. Стојановић 1902, бр. 155 и бр. 162.

¹⁵ „Ипак се у Зети иза Косова образује један мањи центар српскога монаштва. Ово приписујем делом факту, што се један део монаха из немањинских задужбина на Косову и Метохији, у време турских упада овамо био склонио, а делом православним одивама, које су удаване за последње Балшиће” (Марковић 1920: 147).

¹⁶ И над овом претпоставком роје се питања. Радослав М. Грујић говори о Марку као писару рукописног типика, а Јадранка Проловић и Луција Цернић о томе да је тај типик „дело писара Симеона” (Проловић 1986: 259, Штавланин-Ђорђевић – Гроздановић-Пајић – Цернић 1986: 36–38).

2. О палеографских особинама текста

Рукописна књига је написана на пергаменту, на листовима величине 225 x 150 мм. Састоји се од I + 306 листова.¹⁷ Писмо је лепо, уједначено, међутим на неким местима се чини дрхтавим (на пример на л. 84а). Рукопис је написан полууставом који се формирао управо крајем XIV века. Писмо спорадично садржи и елементе брзописа, али не у тој мери да би се могло назвати мешовитим писмом. Брзописни елементи се јављају пре свега на крају реда, ређе у горњим и доњим редовима, али унутар реда су ретки.

У овом кратком опису осврнућу се на морфолошке облике слова исписаних у тексту (на мала, већа, надредна слова и иницијале), али нећу описати декоративне словне облике у насловима.

У тексту типика налазимо следећа мала слова: а, б, в, г, д, е, з, н,
и, ј, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ђ, ф, х, ц, ч, ш, щ, њ, њ, љ, џ, ю, ѡ, ѣ, ѧ, Ѩ, ѩ, Ѫ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ.

Инвентар већих слова је веома скроман: **к, е, з, о, с, т.**

Као иницијали употребљавају се **а, к, г, д, е, з, н, љ, м, н, о, п, р, с, т, ш, њ.**

У надредној употреби јављају се а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ј, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, џ, њ, љ, ѝ, ю, ѡ, ѣ, ѵ, ѿ.

Списак употребљених лигатура које нису ушле у азбуку: а + р, а + њ, а + њ, п + њ, р + њ, т + њ, т + н, т + р.

У наставку ћемо описати морфолошке облике слова.

Слово **а** има за полуустав XIV века карактеристичан облик са косим стубом и узаном петљом која почиње испод врха стуба, а спушта се на доњу линију реда. Међутим, као други тип на крају реда јавља се и облик чији је кос, благо таласаст стуб продужен у доњи, а понекад и у горњи међупростор, или дубоко залази у доњи међупростор, где се завршава савијутком. Као надметнуто слово употребљава се брзописни облик.

Четверопотезна лигатура **а** састоји се од усправног стуба слова **и** и горе описаног полууставног облика **а** које везује спојница са украсном тачком. Такви облици се јављају до XV века.

Слово с има четворопозетзни облик. Стуб је вертикалан. Лук петље почиње на средини стуба, а належа на водоравну подницу. Пречка с привеском је мало издигнута нагоре и дужа је од ширине петље. Подница је понекад такође дужа од петље.

Облик слова **к** је четворопотезан, асиметричан и диспропорционалан. Горња петља има облик троугла и додирује усправан стуб на грани-

¹⁷ Нажалост, нисам имала могућност да видим оригинални рукопис, већ сам радила на основу фотокопија веома неуједначеног квалитета. Због тога ће изостати физички опис рукописа. Подаци о рукопису наводе се на основу каталога В. Мошина (Mošin 1964: 196–199).

ци његове горње трећине. Доњу петљу чине благи лук и водоравна подница. У иницијалном положају јавља се и варијанта кад горња и доња петља не додирују једна другу (л. 23б). Као иницијал се јавља и једнопотезно, бубрежасто **к** са лучним стубом и са горњом мањом и доњом већом петљом које личе на кап воде и не додирују једна другу (л. 6б). Ово бубрежасто, иницијално **к** среће се и у варијанти кад се доња, већа петља завршава шиљком (л. 31). Бубрежасто **к** може имати украсну цртицу у средини.

Слово **г** има усправан стуб и пречку исте дужине која се завршава привеском. Стуб на доњој линији реда има ситан завршни потез.

Основни облик слова **д** је тропотезан, са веома кратким троуглестим ножицама. Стубови се састају под оштрим углом. Леви стуб је тањи, а десни дебљи и мало је повијен на леву страну. Слово често има и врло кратку почетну цртицу. Овакав облик је био уобичајен до XV века кад га је истиснуо облик са асиметричним, издуженим ножицама испод линије реда који је у нашем рукопису такође присутан, мада спорадично. Надредно **д** има ниски, асиметрични горњи део нагнут надесно и дугачку, праву подницу са ситним паралелним ножицама нагнутим улево, или таласасту подницу без ножица.

Слово **е** је изведено двопотезно, а састоји се од плитког лука чији су крајеви усмерени мало нагоре. Језичац је искошен нагоре. Тзв. широко **е** има асиметричан, дубок лук и језичац који чини таласаста линија нагнута надоле. Лук и језичац могу имати украсне тачке. У надредној употреби среће се улево окренуто **э** (уп. Ђорђевић 1971: 102).

Лигатура **ѣ** је четворопотезна. Први део слова чини усправна линија са ситним почетним и завршним потезом која се са основним обликом **е** спаја у горњој трећини реда. Спојница је мало искошена нагоре.

Слово **ж** се састоји од четири потеза: од горње водоравне таласасте линије, изнад чије средине полазе усправни стуб и лукови бочних кракова, конвергентно повијени на доњем делу. Стуб на доњој линији реда има ситан завршни потез. У надредној употреби среће се тропотезни брзописни облик чији леви кракови могу бити дужи него десни а мало су извијени на линијама реда.

Дзело (**ѕ**) има традиционалан облик који личи на латиничко слово **z** које као да се гледа у огледалу, с тим што је горњи део већи него доњи, а обично има ситан почетни или завршни потез. Употребљава се само у бројној вредности.

Слово **з** обично има тропотезни облик али у више варијанти. Као основни јавља се облик са искошеним стубом и кратком пречком која има веома ситан привезак. Од стуба полази лук доњег дела који полази од линије реда, прелама се, дубоко залази у доњи међупростор и благо се повије улево. У доњим и горњим редовима тај доњи део је неретко заобљен, продужен улево и извијен, а има украсне цртице или тачкице. У гор-

њем реду понекад налазимо једнопотезни облик у којем пречка има облик куке који се наставља у изузетно високом, искошеном, благо лучном или таласастом стубу и малом доњем делу који се завршава повијутком, а има украсну цртицу (л. 61а). У надредној употреби з има два типа. Први има ситну главу мало пре описану и кратак, лучни доњи део. Други тип се састоји од ситног полукруга чији је отвор окренут надоле и кратке водоравне цртице са десне стране. Полукруг неретко губи своју симетрију те у том случају слово личи на цифру 2 (л. 66).

Стубови слова и су паралелни, неретко имају ситни почетни или завршни потез. Спојница је искошена нагоре, а полази изнад средине реда.

Слово i (i) је усправна линија, понекад са почетним или завршним потезом. У бројној вредности или као мали иницијал може имати украсну тачку на средини. Слово се употребљава и са две напоредне тачке. Као иницијал и облик који се састоји од два троугла, са украсном цртицом у средини.

Слово к је тропотезно, састоји се од усправног стуба и одвојене десне стране. Горњи крак почиње на горњој трећини реда и има једва приметну кукицу, а доњи, обично нешто дужи од горњег, завршава се веома ситном кукицом улево. Надредно к се исписује у облику двеју паралелних квацаца.

Двопотезно л има тањи леви и дебљи десни стуб. Десни стуб није усправан већ је искошен на леву страну. Надредно л има исти облик, или је сведен на асиметричан, плитак лук.

Стубови слова м су благо нагнути и мало повијени један према другом. Унутрашњи лучни део прелази доњу линију реда. На почетку реченице као иницијал, а веома често и на крају реда исписује се и једнопотезни, брзописни облик чији унутрашњи део не прелази средину низа, а стубови нису прави већ имају облик лука. У надредној употреби јавља се једнопотезно, развучено, ниско м.

Стубови слова н су паралелни, а пречка је искошена и налази се у горњој трећини реда. Леви стуб почиње нешто ниже од горње линије реда. Надредно осим основног облика употребљава се и једнопотезно, брзописно и које се састоји од плитког лука и кратког лучног потеза који полази од десног краја полулука а усмерен је нагоре.

Код о у реду исписују се три типа. Основни облик је узан, елипсаст, на горњем делу мало шиљат. Тзв. широко о на почетку речи је елипсасто и има украсне тачке или цртице. Међутим, унутар или на крају речи јавља се округли облик. За тзв. очно о исписује се двогубо о које се састоји од два спојена о са по једном тачком. Веома ретко двогубо о пише се и уместо обичног, уског о (л. 84а, ред 2). Надредно о је ситно, има скоро квадратни облик.

Стубови слова п су скоро неприметно нагнути један према другоме. Танка пречка је мало усмерена нагоре и обично прелази стуб са леве стране.

Основни облик слова **p** је двопотезно, са дугим, благо извијеним стубом у доњем међупростору и дугуљастом, нешто шиљатом главицом, са шиљком повученим удесно. Понекад се јавља и **p** са стубом који личи на благи лук и главицом скоро ромбоидног облика која се завршава шиљком. Надрено **p** је једнопотезно, са малом елипсастом петљом и дугим искошеним, скоро водоравним стубом повученим у десну страну а на крају повијеним налево.

Слово **c** се најчешће исписује као усправан растегнут лук са благо симетричним, повијеним врховима. Као иницијал или веће слово употребљава се и обли, симетрични облик са водоравним почетном и завршном цртицом на врховима. Надредно **c** представља ситну, асиметричну квацицу.

У рукопису као основни облик исписује се једноног **t** са привесцима на водоравној пречци. При крају реда јавља се и тзв. високо **t** које залази у горњи међупростор, а његову пречку чини таласаста линија. У надредној употреби осим основног облика јавља се и облик од кратког усправног стуба и таласастог или лучног горњег дела, а и тзв. треног **t** са веома кратким стубовима.

Слово **y** се састоји од дебље искошене леве линије у низу и косог десног стуба који је у горњем делу извијен и завршава се привеском а у доњем дубоко залази у међупростор. Десни стуб је најчешће прав, а понекад има облик веома издуженог латиничког слова **S** (л. 24а, ред 6, 13). У наслову стуб допире само до доње линије реда (**v**). У саставу **oy** уз слово **y** пише се уски основни облик **o**.

Слово **z** има три облика. Најчешће се јавља облик чији доњи део чини тзв. широко **o** у низу. Знатно је ређи облик са уским **o** у доњем делу. Горњи део је потпуно срастао с доњим, а чине га благо извијени кракови. Међутим, у горњим редовима се јавља облик старијег типа чији саставни делови нису срасли, већ кракови, изузетно дуги, извијени ледбе над **o**. На крају реда и надредно исписује се једнопотезни, брзописни облик, петља са краћим или дужим, повијеним краковима. Кракови могу имати ситне привеске или украсне цртице.

Слово **f** је двопотезно: има дугачак, усправан, прав или, ређе, таласаст стуб чија се дебљина сужава према доњем крају. Средњи део слова чини елипса као у случају широког **o**, или има облик двају полукругова спојених на стубу.

Слово **x** је изведено двопотезно. Кракови слова нису прави већ благо лучни. Леви крак је дебљи и краћи од десног, а при крају има савијутак удесно који је дебљи него горњи део. Десни крак на свом горњем крају повијен је удесно и има привезак, а у доњем је благо извијен. Линије се унакрштају на граници горње трећине реда. Кад **x** стоји као надредно слово, танки десни крак је дужи и мало испупчен удесно, а дебљи леви почиње савијутком улево.

Леви стуб двопотезног ц је усправан и дебљи него танка подница. Десни стуб је танак и продужава се у доњи међупростор. Понекад се на доњем крају налази прелом који је продужен налево и има украсне цртице (л. 186).

Слово ψ има три типа. Први је тропотезан, састоји се од високог усправног стуба који прелази линију реда а доле дубоко залази у доњи међупростор. На врху стуба је мала водоравна цртица. Бочне косе линије се спајају под оштрим углом на линији реда. Косе линије имају оштре преломе на почетку. Други тип се састоји од веома дугог усправног стуба са водоравном цртицом на почетку, украсним цртицама на линији реда. Стуб на свом доњем крају има извијутак удесно. Бочни делови су спојени, исписани једним потезом. Почетак и крај су преломљени а средишњи део чини обли лук која се укршта са стубом на линији реда. Надрено ψ (нпр. л. 6а) састоји се од кратког стуба, са повијутком на почетку а извијутком на крају и од плитког лука која се укршта са стубом на средини.

Слово ч има једностранни облик, изведен двопотезно. Његову плитку чашицу чини кратка искошена линија са леве и горњи део благо извијеног стуба са десне стране. Као иницијал среће се и симетрично ч чију чашицу обликују мали троугао, а стуб је већи троугаоник. Испод чашице налазимо украсну црту. Надредно ч чине две искошене, благо повијене линије спојене доњим крајевима.

Слово ш састоји се од танке поднице и три стуба од којих је средњи нешто краћи од других.

Слово џ исписује се као и ш с тим што је средњи стуб продужен у доњи међупростор. Продужени део је најчешће прав, а понекад ствара благи лук и нагнут је налево.

Танко јер (λ) има усправни стуб и доњи део као слово к.

Слово јери (μ) састоји се од танког јера и слова і. Елементи имају исти облик као кад стоје самостално. Слово і је скоро неприметно нагнуто према танком јеру.

Јат има висок стуб и доњи део, петљу као к. Пречка је на горњој линији реда, она је водоравна, дужа него петља и има привеске, или се исписује таласаста, без привезака. Кад је јат издигнут изнад реда, пречка је таласаста. У саставу лигатуре рѣ стуб јата је спојен са главицом р а пречка је таласаста и укршта се са стубом на средини.

Слово ю састоји се од усправног стуба і и уског о које спаја танка, мало искошена спојница нешто изнад висине реда.

Омега је двопотезна, обла. Састоји се од два супротно окренута, спојена лука који имају увијутке према унутрашњости лука. Средишња црта једва досеже средину реда. На почетку речи у унутрашњости слова понекад налазимо две тачке (нпр. на л. 22а, 576).

Слово **ѧ** личи на штампани облик слова. Међутим, уместо дође, окренуте надесно извијене линије налазимо само кратак савијутак, а уместо квачице на врху слова исписана је полукружна (или елипсоидна), улево и мало надоле окренута линија (л. 576).

Слово **Ѧ** састоји се од елемента који има облик као издужено **о** са шиљком на доњој линији реда и на врху слова који залази у горњи међупростор. Тај елемент на горњој линији реда пресеца кратка пречка са привесцима. Надредно **Ѧ** састоји се од елипсастог **о** и релативно дуге пречке са ситним привесцима.

Ако размотримо морфолошке облике слова, можемо констатовати да већина њих има особине које је П. Ђорђић (1971, 100–108) описао као карактеристичне за устав XIV века.¹⁸ Међу њима су и они којих у XIII веку још није било у рукописима. Такво је слово **м** са непаралелним стубовима и средишњом лучном линијом која залази у доњи међупростор и једнострано **ч** код којег плитку чашицу чини кратка искошена линија са леве а горњи део благо извијеног стуба са десне стране. Овакво исписано **м** и **ч** су једини облици који се користе, изузимајући надрену употребу. Од нових словних облика при крају реда јавља се и високо, једноного **т** са таласастом пречком (л. 4а). У рукопису нису пронађени облици који се за XIV век сматрају архаичнима (Ђорђић 1971: 101–102). Спорадично се јављају и словни облици који ће бити карактеристични тек за писмо наредних векова (**Ѧ** са асиметричним, издуженим ножицама).

Већина слова унутар реда јавља се обично у једном, основном облику. Ако слово има и друге облике, онда се полууставни облици обично исписују унутар реда, а облици полууставнога порекла на крају реда, или, ређе, у горњим и доњим редовима. Ако ред није исписан до краја (крај пасуса), последње слово у реду је неретко посебног облика, са прекомерно продуженом бочном страном, додатним савијуцима и извијуцима, украсним тачкицама и цртицама. Овакви облици су особито чести у случају слова **ш** (нпр. 196, 246), **е** (9а, 306, 356), **с** (106, 176, 226, 50а), секвенце **-рѣ** (426, 46а, 506), **-(о)мс** (416, 436, 526), понекад и код **а** (л. 26, 21а). Посебне издужене, продужене, украшене облике у горњем реду имају слова **з**, **с**, **ѣ**, а у доњем реду **з**. Наглашавање редова и слова близу маргина поступком исписивања словних облика који се разликују од оних који се обично употребљавају унутар реда биће посебно често у XVI и XVII веку.

У случају Симеонова типика посебно и изузетно важно је питање, ко је писар записа на л. 16, који обавештава о смрти Ђурђа Балшића: да ли је то сам преписивач типика, или неко други. Р. М. Грујић (1908?: 91), В. Мошин (Mošin 1964: 198) и Л. Цернић (Штављанин-Ђорђевић – Гроз-

¹⁸ Треба напоменути да П. Ђорђић у наведеној монографији уопште не користи термин полуустав.

дановић-Пајић – Цернић 1986: 36–38) су запис приписали другом лицу. Ова претпоставка изгледа основаном. Мада облици слова изузетно личе на оне у самом тексту типика, има и упадљивих разлика (на пример, облици омеге, или слово *z* у 3. реду). Нажалост, фотокопија којим располажемо, не пружа могућност да решимо то питање.

Описивање правописа пружиће драгоцене податке о касном рашком правопису, у којем се већ јављају елементи, који ће бити карактеристични за ресавску школу (на пример, писање слова *ѣ*). Опис језика представља посебну тешкоћу јер у типикy, већ и због самог жанра, изузетно су честе скраћене речи, понекад у реченици и нема речи без скраћивања. То знатно отежава добијање верне слике о морфолошким особинама и синтакси датог споменика.

ЛИТЕРАТУРА

- Божић, И. 1957, Село Богдашићи у средњем веку. *Историски часопис VII*. Београд, 83–121.
- Божић, И. 1967, О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци. *Анали Филолошког факултета VII*. Београд, 75–82.
- Богдановић, Д. 1970, Књижевност. У књ.: *Историја Црне Горе. Књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том први. Црна Гора у доба Немањића*. Титоград, 95–117.
- Богдановић, Д. 1982, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд.
- Витковић, Д. 1933, Један рукописни типик из 14. века. *Гласник Историског друштва у Новом Саду VIII*. Нови Сад, 95–96.
- Вујошевић Р. 1989, Скрипториј Скадарског језера. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори (Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године)*. Цетиње, 45–51.
- Вукова преписка, књига прва*. Београд, 1907.
- Вукова преписка, књига трећа*. Београд, 1909.
- Вуксан, Д. Д. 1929, Један необјављени цетињски летопис. *Записи. Цетиње*, III/1929, књ. V, св. 3 (септембар), 166–172.
- Вуксан, Д. Д. 1936, Рукописи манастира Пећке патријаршије. *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*. Скопље, I/1936, 133–189.
- Вуловић, ур. 1927, *Цетиње и Црна Гора*. Београд.
- Газивода, М. Р. 1966, Историја сруља манастира цетињског. *Весник Савеза удружења православних свештеника*. Београд, XVIII/1966, бр. 400 (15. фебруар), 10.
- Грујић, Р. М. 1908?, *Сруље у бившем Вараждинском Генералату*. Рукопис. Архив Српске академије наука, бр. 13174, л. 88–92.
- Г[рујић], Р. 1929, Типици. У књ.: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV, књига С–Ш*. Загреб, 546.
- Драшковић, Ч. 1987, Заштита библиотечког материјала. *Стварање*. Титоград, XLII/1987, св. 5 (мај), 550–562.

- Дучић, Н. 1891, *Књижевни радови*. Београд.
- Ђорђевић, П. 1971, *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за издавање уџбеника СПС Србије.
- Живановић, Ђ. 1941, *Срби и пољска књижевност (1800–1871)*. Београд.
- Ивошевић, В. Ј. 1989, Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*. Цетиње, 53–104.
- Изложба 1973 – *Изложба српске писане речи*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Јагић, В. 1875, Константин Филозоф и његов „Живот Стефана Лазаревића”, деспота српскога, по двама српско-словенска рукописима, изновице издао... *Гласник Српског ученог друштва* XLII. Београд, 223–328.
- Јанковић, М. 1985, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд.
- Калезић, С. 1990, *Црногорска књижевност у књижевној критици I. Стара књижевност*. Никшић.
- Кухарски, А. 1830, Вјести из Далмације. Отъ Проф. Кухарскогъ. *Сербске летописи [Летопис Матице српске]*. Будим, VI/1830, бр. 20, 34–46.
- Максимовић, В. 1989, О Вуковим трагањима за старим рукописним и штампаним књигама у црногорским манастирима. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*. Цетиње, 313–327.
- Марковић, В. 1920, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*. Сремски Карловци.
- Мартиновић, Д. 1993, Актуелни проблеми археографских, библиолошких и библиографских истраживања у Црној Гори. *Могућности и перспективе развоја науке у Црној Гори*. Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови 24. Подгорица, 305–318.
- Мирковић, Л. 1956, Романов типик. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 13–14. Нови Сад, 47–60.
- Мирковић, Л. 1960, Рукописни типичи српско-словенске рецензије. *Богословље*. Београд, IV (XIX)/1960, св. 1–2, 3–14.
- Мирковић, Л. 1965, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве. Први општи део. По литургији др Василија Митрофановића и др Теодора Тарнавског, израдио...* Београд (друго издање).
- Петковић, В. Р. 1950, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд.
- Проловић, Ј. 1986, Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар. *Хиландарски зборник* 6. Београд, 163–270.
- Радојичић, Ђ. Сп. 1951, Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина. *Историски часопис*. Београд, 1951 [1949–1950], књ. II, 328–348.
- Радојичић, Ђ. Сп. 1954, Библиотека на Цетињу 1638. год. *Историски записи*. Цетиње, VII/1954, X/1, 237–238.
- Симић, П. Б. 1968, Прилог проучавању генеалогиче Романовог типика. *Библиотекар*. Београд, XX/1968, св. 5, 433–444.
- Стојановић, Љ. 1902, *Стари српски записи и натписи I*. Београд.
- Стојановић, Љ. 1923, *Стари српски записи и натписи IV*. Сремски Карловци.
- Стојановић, Љ. 1926, *Стари српски записи и натписи VI*. Сремски Карловци.

- Томановић, Л. 1888а, На Превлаку. У научној екскурсији. *Јавор*. Нови Сад, XV/1888, бр. 33 (14. август), 521–523.
- Томановић, Л. 1888б, На Превлаку. У научној екскурсији. *Јавор*. Нови Сад, XV/1888, бр. 34 (21. август), 537–539.
- Трифунковић, Ђ. 1990, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд. Друго допуњено издање.
- Ђоровић, В. 1921, *Покрети и дела*. Београд.
- Ђоровић, В. 1924, Један нови извор за српску историју из почетка XIV века. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Београд, 1924 [= 1925], књ. 4, св. 1–2, 67–74.
- Францев, В. А. 1906, *Польское славяновѣдѣніе конца XVIII и первой четверти XIX ст.* Прага Чешская.
- Цонев, Б. 1913, Кирилски рјкописи и старопечатни книги въ Загребъ. *Сборникъ на Българската академия на наукитѣ. Книга I. Клонъ историко-филологиченъ и фолклоренъ I*. Софија, 3–49.
- Црногорчевић, М. 1893, Михолски збор у Боци Которској. *Старинар*. Београд, XI/1893, св. 1–2 (1. март), 1–40.
- Шекуларац, Б. 1995, Историјски преглед развоја писмености у Црној Гори. У каталогу: *Црна Гора кроз ћирилска документа до 1860. године*. Цетиње.
- Шеровић, П. Д. 1961, Црква и манастир Св. Аранђела на Превлаци у Боци Которској. *Православна мисао*. Београд, III/1961 [= 1960], св. 2, 65–78; IV/1961, св. 1–2, 40–67.
- Шоћ, П. 1939, *Прилози за културну историју Црне Горе*. Београд, б.г. [1939].
- Штавлантин-Ђорђевић, Љ. – Гроздановић-Пајић, М. – Цернић, Ј. 1986, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд.
- Gaj, V. 1875, *Knjižnica Gajeva. Ogled bibliografskih studija. Spisao i na svijet izdao. Zagreb*.
- Živković, D. 1989, *Istorija crnogorskog naroda (od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) I*. Cetinje.
- Kunić, M. 1830, Notizen über die wissenschaftliche Reise des Herrn Professors Andreas Kucharski von der Warschauer Universität. *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*. Passau, VIII/1830, Nr. 29 (19. Juli), 237–252.
- Kuharski, A. 1828, Ke Slovanskich Uher. Z listu p. professora Kucharskeho, z Widne 19. března 1828. *Časopis společnosti vlastenského Museum w Čechach*. Praha, II/1828, 127–131.
- Kuharski, A. 1829, Literarni zprávy z Dalmatska. Od prof. Kucharského. *Časopis společnosti vlasteneckého Museuma v Čechach*. Praha, 1829, III/4, 122–130.
- Mošin, V. 1955, O podrijetlu Mihanovićeve ćirilске zbirke. *Slovo* IV–V. Zagreb, 71–84.
- Mošin, V. 1964, Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu. *Radovi Staroslavenskog instituta V*. Zagreb, 163–233.
- Onasch, K. 1981, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*. Leipzig, 364–365.
- Pešikan, M. 1961, O datiranju i autorstvu Mokropoljskog jevanđelja. *Starinar*. Beograd, n.s., knj. XII/1961, 157–160.
- Savić, P. 2000, *Arhijereji s Prevlake*. <http://www.rastko.org.yu/mitropolija>
- Šafařík, P. J. 1865, *Geschichte der südslavischen Literatur III*. Praha.

JÓZSEF SZABÓ

Dialektwörter deutscher Herkunft in der Mundart von Nagykónyi¹

1. Die Problemstellung und die skizzenhafte Geschichte der Gemeinde Nagykónyi

Die Gesellschaft und die Sprache sind – wie es in der Sprachwissenschaft seit langem bekannt ist – unzertrennliche Begriffe, die Geschichte der Völker und der Sprachen hängen nämlich eng miteinander zusammen. Der Wortschatz jeder Sprache ist ein gewisser Inbegriff des ehemaligen Lebens und der Geschichte des Volkes. Es ist charakteristisch natürlich auch für den Wortschatz der ungarischen Sprache, in dem die Spuren der einstmaligen Kontakte mit anderen Völkern (so z.B. mit verschiedenen slawischen Volksgruppen, sowie mit den Türken, Deutschen usw.) quasi bis zur gegenwärtigen Zeit erhalten geblieben sind. Diese Feststellung gilt auch für die Mundart der verschiedenen ungarischen Siedlungen. So z.B. ist es auch charakteristisch für den Wortschatz des Dialekts von Nagykónyi, dass er hinsichtlich seiner Abstammung und Zusammensetzung mehrschichtig ist. Das heisst, er setzt sich – von uralten finnisch-ugrischen Elementen durch die alttürkischen, slawischen, lateinischen, deutschen usw. Lehnwörter bis zu den mit innerer Wortbildung entstandenen Lexemen – aus Wörtern verschiedener Herkunft zusammen.

In diesem Aufsatz habe ich mir die Darstellung der deutschen Lehnintegrate des Dialekts von Nagykónyi zum Ziel gesetzt und zwar in erster Linie solche, die in der Standardsprache fehlen, bzw. diejenigen, die sich in irgendeiner Hinsicht (hauptsächlich in ihrer Bedeutung) von der Einheitssprache unterscheiden. Deshalb zeigt es sich als zweckmässig, die Geschichte der Gemeinde kurz zusammenzufassen. Ein solcher Überblick beleuchtet nämlich die Frage: welche Gründe haben dabei mitgespielt, dass deutsche Lehnwörter in den Dialekt der Gemeinde gelangen sind.

Nagykónyi liegt im Komitat Tolna in Ungarn an dem Bach Koppány. Die Gemeinde liegt in einer hügeligen Umgebung mit fruchtbaren Äckern, westlich vom Dorf sind stellenweise Weingärten, in den Tälern (hauptsächlich entlang des Bachs Koppány) erstrecken sich Wiesen. Gyula Szeghalmy (1940: 581) hat die Geschichte der Gemeinde folgendermassen zusammengefasst: „In der Gemarkung des Dorfes kamen archäologische Funde aus der Steinzeit in so grosser Menge zum Vorschein, dass man das zu einer der ältesten Siedlungen zählen kann. Nach der Landnahme gehörte es zum Orfi-Geschlecht als Gut. Eine Urkunde von 1381 gibt es als ein

---

¹ Dieser Aufsatz ist eine abgekürzte Fassung meines Vortrags, den ich an der internationalen dialektologischen Konferenz (Bayerische Dialektologie) 26.–28. 2. 2002 in Würzburg gehalten habe.

kirchliches Gut an. Während der türkischen Herrschaft wurde die Siedlung vernichtet. Im 18. Jahrhundert wurde dieses Gebiet wieder bevölkert. Ihre Bewohner sind Magyaren. Ihre Fläche ist 3849 Katastraljoch, die Anzahl ihrer Häuser ist 516, ihre Bevölkerungsanzahl ist 2177."

Ende des 17. Jahrhunderts wurde das Dorf von Serben bewohnt, aber 1701 haben sich da Magyaren angesiedelt und die Anzahl der Bewohner betrug 110 im Jahre 1715. Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts haben sich weitere ungarische Familien niedergelassen, aber einige deutsche Ansiedler waren auch unter ihnen. Das bezeugt eine Registrierung im Jahre 1753, in der auch folgende vier deutsche Familiennamen vorkommen: *Herman, Holczman, Miller* und *Szalczman*. Diese deutschen Familien stammen vermutlich aus den Nachbardörfern *Kocsola* und *Pári* oder aus fernerer deutschsprachigen Siedlungen, während des 18. Jahrhunderts sind nämlich sehr viele Ansiedler aus verschiedenen Gebieten Deutschlands in die Schwäbische Türkei (so z.B. auch in das Komitat Tolna) übersiedelt. Über die Bevölkerung der Dörfer *Kocsola* und *Pári* hat Peter Wiesinger (1983: 918) das Folgende geschrieben: „Aus Nordbaden stammen *Pári* und *Kocsola* am Nordwestrand... der Tolnau mit südrheinfränkisch-westschwäbischen Mischdialekten."

Die Ansiedlung der Deutschen im Dorf Kónyi war im 18. Jahrhundert noch sporadisch. Eine deutschsprachige Einwohnerschaft in grösserer Zahl kam in die Gemeinde erst nach der Niederwerfung des ungarischen Freiheitskampfes, während der sogenannten Bach-Ära in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Nach der Überlieferung hat ein Feuerbrand einen Teil des Dorfes im Jahre 1848 vernichtet. Dieser Umstand hat auch dazu beigetragen, dass sich relativ viele deutsche Familien in den 1850-er Jahren angesiedelt haben. Sie kamen in erster Linie aus verschiedenen Dörfern des Komitats Tolna (z.B. aus den Nachbardörfern *Kocsola* und *Pári*, sowie aus *Nagyszékely*) und haben im allgemeinen Begünstigungen (z.B. gute Ackerfelder, freie Grundstücke, Steuerfreiheit) für einige Zeit bekommen. In der ersten Katasterkarte (in dem sogenannten Croquis) der Gemeinde Kónyi aus den 1856–59-er Jahren kann man mehrere deutsche Familiennamen finden, so z.B. die folgenden: *Hinterberger, Kremer, Lehr, Müller, Pelcz, Schmidt, Süssler, Weisz*. Auf Grund der Menge der in der Katasterkarte befindlichen Familiennamen und der mündlichen Überlieferung meine ich, dass die Anzahl der deutschsprachigen Schicht des Dorfes allerhöchst in dem zweiten Drittel des 19. Jahrhunderts vermutlich ungefähr 200-250 war. Die deutschsprachigen Siedler haben sich nach zwei-drei Generationen madjarisiert, aber sie haben eine relativ bedeutende Wirkung auf den Wortschatz der Mundart des Dorfes ausgeübt.

2. Dialektwörter deutscher Herkunft der Mundart von Nagykónyi

Im vorhergehenden Kapitel handelte ich schon über den geschichtliche Hintergrund, der die Dialektwörter deutscher Herkunft des Dialekts von Nagykónyi erklären kann. Die Ansiedlung der deutschsprachigen Familien im Dorf hat während der Bach-Ära ein grosses Ausmass angenommen, aber sie war im Vergleich zu der

Bevölkerungszahl der Ortsansässigen nicht so gross, um das ethnische, sprachlich-mundartliche Gesicht der Gemeinde wesentlich verändern zu können. Ein Einfluss zeigt sich hauptsächlich in der verhältnismässig grösseren Anzahl der deutschen Lehnwörter des Ortsdialekts. Zu der Verbreitung der deutschen Lehnintegrate konnten die Beziehungen mit der Einwohnerschaft der Nachbardörfer Kocsola und Pári beitragen, ausserdem spielte das Soldatenleben in gemeinsamen Regimentern mit den Österreichern keine unbedeutende Rolle. Weil es schwer wäre, die einschlägigen Dialektwörter deutscher Herkunft nach Begriffskreisen darzustellen, führe ich sie in alphabetischer Ordnung auf. Alle Dialektwörter mit Ausnahme der von der Standardsprache phonetisch abweichenden Lexeme habe ich in meine Zusammenstellung aufgenommen. In der Untersuchung sind die einzelnen Angaben aus dem *Geschichtlich-etymologischen Wörterbuch der ungarischen Sprache* (in weiterem mit Abkürzung: TESz.) und aus dem Werk von Jenő Kiss (1981) entnommen.

abázull ~ habázull 1. 'Bei Fütterung das Futter in grosser Menge, verschwenderisch dem Vieh vorlegen, vorwerfen'. 2. '<mit Essen> freigebig, verschwenderisch behandeln'. Vgl. *deutsch. abäsen* 'das Gras abfressen (von weidenden Hirschen und Kühen)' (Kiss 1981: 44).

áncvájra ~ ándzvájra 'schnell, im Handumdrehen'. Vgl. *deutsch. eins-zwei*.

áncstél 'gleicher Stand, Ausgleich <bei Kegelspiel>'. Nach Jenő Kiss (1981: 46) steht dieses Wort wahrscheinlich mit steierischem *einster* 'sogleich' in Zusammenhang. Ich meine, dass das ungarisch-mundartliche *áncstél* vermutlich aus *deutsch. einstellen* stammt. Die Kegelspieler sagten dieses Wort in solchen Fällen, wenn jemand von ihnen ebensoviele Kegel geworfen hat, d. h. wenn jemand dasselbe Ergebnis eingestellt hat.

ándung 'Laune, Lust, Zustand'. Nach TESz. (1: 152) ist dieses Wort deutscher Herkunft, man kann es auf volkssprachliches *ahndung* zurückführen.

árigáll 'jemand aufhalten, anreden zum Zweck der Unterhaltung, der Klatzserei <auf der Strasse>'. Das Wort *árigáll* stammt entweder aus dem ungarisch-dialektalen *álligáll* oder aus *deutsch. arretieren* 'aufhalten, hemmen' (zu Letzterem vgl. Kiss 1981: 45).

áslang ~ ájslang 'Einschlag <im Fass>'. Vgl. *deutsch. Einschlag*.

áslangoz ~ áslangull 'schwefeln <das Fass>'. Dieses Verb stammt mit -z und -l Suffixen aus *áslang* 'Einschlag'.

auf 'aufwärts <man sagt es beim Aufheben des Pferdefusses>'. Vgl. *deutsch. aufbuzsa* 'Geldbörse'. Vgl. *deutsch. Büchse*.

cájj 'Hefe'. Vgl. *deutsch. Zeug* 'dto' (Kiss 1981: 45).

cájnadrág 'eine billige, aus einem relativ standhaften Stoff verfertigte Hose; Zeughose'. Das Wort *cájnadrág* ist eine Zusammensetzung. Das erste Glied der Wortzusammensetzung ist *Zeug*, das 'Stoffart, Kleiderstoff' bedeutet. Das zweite Glied *nadrág* ist in der Bedeutung 'Hose' gebräuchlich.

cakni 'Randspitze <am Kleid, am Unterrock>'. Vgl. bairisch-österreichische *tsakn* 'Randspitze' (Kiss 1981: 45)

cakompakk 'in Bausch und Bogen, völlig'. Dieses Wort ist auf den dtsh. Ausdruck (*mit*) *Sack und Pack* zurückzuführen (vgl. TESz. 1: 409).

cëndzár 1. 'Makler, Sensal <auf Jahrmärkten>'. 2. 'Ehevermittlerin, Eheunterhändler'. Vgl. bairisch-österreichisches *tensäl* 'Agent', sowie hochdeutsches *Sensäl* 'ein Makler, Unterhändler' (siehe ausführlicher Kiss 1981: 46). Die zweite Bedeutung dieses Wortes ist eine innere mundartliche Entstehung.

cëndzárkodik 1. 'jemanden makeln helfen <auf Jahrmärkten>'. 2. 'eine Ehe vermitteln <hauptsächlich Frauen>'. Dieses Verb wird aus dem Wort *cëndzár* mit Suffix *-kodik* gebildet.

cibak Dieses Wort ist nur in der Redewendung *Uan, mint a cibak* in der Bedeutung 'sehr trocken' gebräuchlich. Vgl. dtsh. *Zwieback*.

coford 'weg da!'. Vgl. dtsh. *sofort*. Die Bedeutung und die Lautform des Wortes in der Mundart von Nagykovács hat sich ein wenig verändert.

culágër 'Hilfsarbeiter <bei Maurern>'. Nach TESz. (1: 460–461) wird dieses Wort auf das Verb *zulangen* oder *zureichen* zurückgeführt.

curikk 'Ein Wort, mit dem man ein Pferd zur Rückwärtsbewegung antreiben kann'. Vgl. dtsh. *zurück*.

curikkull ~ **crukkull** 'Das Pferd bewegt sich rückwärts, zurück'. Dieses Verb ist mit *-l* Suffix aus dem Wort *curikk* abgeleitet.

csicsédli 'Kleingeld aus winzigen Heller'. Nach Meinung von Jenő Kiss (1981: 46) stammt dieses Wort aus dem wienerischen *Zitscherl* 'kleines Silbergeld'.

dunc 'Eingemachtes'. Vgl. dtsh. *Dunst*. Im Wort *dunc* in der Mundart von Nagykovács ist nicht nur phonetische, sondern auch semantische Veränderung erfolgt.

egrecéroz ~ **egrecérull** 'aufdringlich dirigieren, kommandieren'. Vgl. dtsh. *exerzieren*.

ërifëráll 'verkaufen'. Vgl. dtsh. *liefern*. Bei dem Lehnwort ist eine phonetische und auch eine semantische Veränderung erfolgt.

ërifull 'abnützen, abtragen <Kleidung, Fussbekleidung>'. Nach Jenő Kiss (1981: 52) ist dieses Verb mit bairisch-österreichischem *riffen* vergleichbar.

ëzsibull 'stehlen, klauen'. Vgl. dtsh. *schieben*.

fain 'ausgezeichnet, sehr gut'. Vgl. dtsh. *fein*.

fájrönt 'das Ende der täglichen Arbeitszeit'. Vgl. dtsh. *Feierabend*.

fikum fërtig 'völlig fertig'. Vgl. dtsh. *fix und fertig*.

forhant 'vorhanden, nicht gebräuchlich, zurückgelegt <Kleidungsstück, irgendein Gerät, Werkzeug>'. Dieses Wort kommt wahrscheinlich aus dem Ausdruck *vorhanden sein* (siehe ausführlicher Kiss 1981: 47).

furtonfurt 'fortwährend, unaufhörlich'. Nach TESz. (1: 991) stammt dieses Wort vom oberdeutschen Ausdruck *furt und furt* 'fortwährend, ununterbrochen'.

fuszëkli 'Socke'. Dieses Wort ist nach TESz. (1: 993) auf bairisch-österreichisches *Fusssockl* 'kurzer Strumpf, Socke' zurückzuführen.

gerzemürz 'Gemüse'. Vgl. dtsh. *Gemüse*.

gifli ~ grifli 'Griffel'. Vgl. bairisch-österreichisches *Griffel* und hochdeutsche *Griffel* (Kiss 1981: 48).

giflitartó ~ griflitartó 'Griffelhalter'. Das ist eine Wortzusammensetzung (aus *gifli ~ grifli* 'Griffel' und *tartó* 'Halter').

gilt 'es ist in Ordnung, gültig'. Vgl. dtsh. *gilt*.

griff 'ein H-förmiger Teil des Pferdehufeisens, mit dem das Pferd bergauf steigen kann'. Vgl. dtsh. *Griff*.

haptág ~ haptájg 'Stillstehen'. Es ist österreichisch-deutscher Herkunft. Vgl. österreichisches Deutsch *habt acht!* in der Bedeutung '<als Kommando> stillgestanden' (TESz. 1: 51–52).

hébér 'Weinheber'. Vgl. dtsh. *Heber* (siehe TESz. 2: 105).

hëcsëdli 'Beeren der Heckenrose'. Dieses Wort ist bairisch-österreichischer Herkunft. Vgl. z.B. österreichisches Deutsch *Hetscherl*, bairisch-österreichisches *Hätscherln* (siehe ausführlicher TESz. 2: 81).

hërgott 'beim Fluch gebräuchliches Wort'. Vgl. dtsh. *Herr Gott*.

himpér ~ impér 'Himbeere'. Nach TESz. (2: 114) kommt dieses Wort aus bairisch-österreichischem *Himper*.

isterc 'eine Speise aus geröstetem Mehl'. Nach TESz. (3: 601) ist dieses Dialektwort auf den bairisch-österreichischen *Sterz* zurückzuführen.

jágër 'Förster'. Das Wort stammt aus deutschem *Jäger* (in gewissen deutschen Dialekten *Jager*), aber die Bedeutung dieses Worts hat sich in der Mundart von Nagykönyi verändert.

kalázli 'Trinkglas'. Vgl. dtsh. Diminutiv von *Glas*.

kászli 'ein kleinerer Schrank mit Schubfächern und Spiegel'. Nach Jenő Kiss (1981: 49) ist dieses Dialektwort vergleichbar mit bairisch-österreichischem *Kástl*.

këcënájt 'abgetragenes Kleidungsstück'. Dieses Wort kommt wahrscheinlich aus dem bairisch-österreichischen *Gefrans* 'Franse, Quaste', aber seine Bedeutung scheint eine ungarisch-mundartliche Sonderentwicklung zu sein (vgl. Kiss 1981: 49).

kiszni 'eine kleine Holzkiste'. Vgl. dtsh. *Kiste*, österreichisch *Kistn* (siehe ausführlicher Kiss 1981: 49).

klumpa 'Holzkloppe'. Vgl. dtsh. *Klump* 'dto'.

kóstáll 'kosten <Ware>'. Vgl. dtsh. *kosten*.

kuffër 1. 'eine Holzkiste, in der die den Wehrdienst beginnenden jungen Männer ihre persönlichen Sachen mitgenommen haben'. Vgl. dtsh. *Koffer*. Die Bedeutung dieses Wortes hat sich in der Mundart von Nagykönyi verändert. 2. pejorativ 'weiblicher Hintern'.

kukkër 'Fernglas'. Vgl. dtsh. *Gucker*.

kukkërull 'mit dem Fernglas seinen Blick auf etw. richten'. Das Verb *kukkërull* wird aus dem Hauptwort *kukkër* mit dem -*l* Suffix gebildet.

kunc 'Geschicklichkeit, Kniff'. Vgl. dtsh. *Kunst*.

lëbërszájju 'wulstige Lippen'. Das ist eine Wortzusammensetzung aus deutschem *Leber* und ungarischem *száj* 'Mund' mit -*u* Suffix.

móring 'einstmals vor der Hochzeit gesicherte Morgengabe <meistens von seiten des Bräutigams>'. Dieses Dialektwort stammt aus dem Bairisch-Österreichischen. Vgl. bairisch-österreichisches *Margng*, *Morigng*, *Màring* (siehe TESz. 2: 957–958).

nyukli 'Nudel, Kartoffelnudel'. Das Dialektwort *nyukli* ist eine Übernahme aus bairisch-österreichischem *Nudl* (TESz. 2: 1027).

ordénánc 'Bote, Sendbote, Faktotum'. Vgl. dtsh. *Ordonnanz*. Dieses Wort wurde aus der österreichischen Soldatensprache in die ungarische Standardsprache und in einige ungarische Dialekte übernommen (vgl. TESz. 2: 1089). Das Dialektwort *ordénánc* kommt in der Mundart von Nagykónyi mit einer veränderten Bedeutung vor.

ordnung 'Unordnung, Durcheinander'. Vgl. dtsh. *Ordnung*. In der Mundart von Nagykónyi hat dieses Wort eine umgekehrte Bedeutung bekommen.

ordnungull 'Unordnung machen, Durcheinander bringen'. Das ist ein Derivat und zwar das Verb *ordnungull* ist aus *ordnung* 'Unordnung' mit *-l* Suffix entstanden.

pánvádli 'schmalspurige Eisenbahn'. Nach Jenő Kiss (1981: 51) kommt dieses Dialektwort aus bairisch-österreichischem *Paowagl* 'schmalspurige Eisenbahn'.

pitli 'ein Holzgefäß <ungefähr 10-15 Liter>'. Dieses Dialektwort wurde aus dem österreichischen Deutsch übernommen. Vgl. österreichisches Deutsch *Büttel* 'ein kleines Wassergefäß' (TESz. 3: 217).

plajbász ~ plájbász 'Schreibgerät, Bleistift'. Das Wort stammt aus dem bairisch-österreichischen Mundart. Vgl. dtsh. *Bleiweiss* (TESz. 3: 223).

pront 'Blutvergiftung'. Vgl. dtsh. *prompt*. In der Mundart von Nagykónyi ist eine Veränderung in der Bedeutung des Wortes erfolgt. Dieses Wort kennen nur einige ältere Leute.

pufándli 'aus Kleidungsstücken gemachte Hinterkissen <für Frauen>; Turnüre'. Dieses Dialektwort ist bairisch-österreichischer Herkunft. Vgl. bairisch-österreichisches *Bouffahn* (siehe TESz. 1: 378).

rajcsur 'Reitschule'. Vgl. dtsh. *Reitschule*. Dieses Wort ist bekannt und wird nur von einigen älteren Männern benutzt.

rapsic 'Wildschütz, Raubschütz'. Vgl. dtsh. *Raubschütz* 'dto'.

raszull 'rasten'. Vgl. dtsh. *rasten* 'dto'.

ren 'Bratrohr am Herd; Röhre'. Dieses Dialektwort ist nach TESz. (2: 758) eine mehrmalige Übernahme aus dem bairisch-österreichischen Deutsch (vgl. z.B. bairisch-österreichisches *ræren*, *rèiðn*).

sámèdli ~ sámèlli 'ein niedriger Stuhl ohne Lehne; Schemel'. Das Dialektwort ist auf österreichisch-dtsh. *Schamml* zurückzuführen (Kiss 1981: 52).

simfüll 'schmähen, schimpfen'. Vgl. dtsh. *schimpfen* 'dto'.

sluszpassz 'Ende, nicht weiter'. Nach Jenő Kiss (1981: 53) ist das eine Wortzusammensetzung aus dem österreichischen Deutsch *Schluss* 'Ende' und *pass* '<im Kartenspiel> pass sagen'.

smórni 'eine Speise <aus geröstetem Mehl und Eiern>'. Vgl. dtsh. *Schmarren*.

stájër 'Klee, Wiesenklee'. Dieses Dialektwort ist vielleicht aus der Wortverbindung *stájër here* 'steirischer Klee' entstanden (TESz. 3: 596).

súbër 'Schiebbrett an einer Kutsche <vorn und hinten>'. Vgl. österreichisches Deutsch *Schäwer* 'Schiebbrett an Türen' (Kiss 1981: 53).

sukk 'Art Längenmass, Schuh'. Das ist deutscher Herkunft. Vgl. mhd. *Schuooh*, dtsh. *Schuh* (TESz. 3: 614).

sum 'Stimmung, Zustand'. Vgl. dtsh. *Schwung* (TESz. 3: 640).

tészli 'Eisenverschlusskappe <an der Achse der Kutsche>'. Vgl. dtsh. *Stössel*.

tilángli 'Schleier, Brautschleier'. Dieses Dialektwort ist deutscher Herkunft. Vgl. dtsh. veraltetes *Tull anglais* 'englischer Tüll' (siehe dazu TESz. 3: 918), aber die Bedeutung dieses Wortes hat sich in der Mundart von Nagykónyi verändert.

tislér 'Tischler'. Vgl. dtsh. *Tischler* 'dto'. Dieses Wort kennen und benützen nur einige ältere Leute.

trécéroz ~ trécérull 'dressieren'. Vgl. dtsh. *dressieren* 'dto'.

trotyli 'von langsamem Gang, schwerfällig <wegen der Dicke, des hohen Alters>'. Vgl. österreichisch-dtsh. *Trottel* 'Blödsinniger, Dummkopf' (TESz. 3: 992). Die Bedeutung dieses Dialektwortes hat sich in der Mundart von Nagykónyi verändert.

tuszli 'ein Handschutz aus Leinen'. Nach Jenő Kiss (1981: 54) ist dieses Wort eine Übernahme aus deutschem volkssprachlichen *Stuzl* 'Stutzen'.

vártépiszli 'warte ein bisschen'. Das ist bairisch-österreichischer Herkunft. Der heimatliche deutsche Ausdruck *wart a bissl!* hängt mit der deutschen Wortverbindung *warte ein bisschen!* zusammen (vgl. TESz. 3: 1095).

vërbung 'Durcheinander, Unordnung'. Vgl. dtsh. *Werbung*. Dieses Wort ist ins Ungarische über Vermittlung der österreichischen Soldatensprache geraten (TESz. 3: 1117). Die Bedeutung dieses Wortes hat sich in der Mundart von Nagykónyi verändert.

vërbungull 'Unordnung machen'. Dieser Verb mit Suffix *-l* ist auf das Substantiv *vërbung* zurückzuführen.

vërtáfull 'wachen, aufsein'. Dieses Verb ist mit Suffix *-l* wahrscheinlich aus der Form *wart auf* entstanden (vgl. TESz. 1: 286).

viklër 'häuslich gemachtes, gerolltes, gewickeltes Bauelement zur Zimmerdecke'. Vgl. dtsh. *Wickel*.

zsvártli 'Presswurst'. Nach TESz. (3: 639) ist das Wort *zsvártli* deutscher Herkunft und kommt aus bairisch-österreichischem *Schwarten*, *Schwartenmagen*.

3. Schlussbemerkungen

In der skizzenhaften Geschichte der Gemeinde Nagykónyi habe ich schon erwähnt, dass die ungarische Bewohnerschaft des Dorfes von der Mitte des 19. Jahrhunderts sich einige Jahrzehnten hindurch mit deutschsprachigen Ansiedlern vermehrt hat. Sie kamen aus verschiedenen Dörfern des Komitats Tolna (hauptsächlich aus den Nachbardörfern Pári und Kocsola) und die Zahl dieser deutschen Einwohner

hat sich ungefähr zwischen 200–250 bewegt. Obwohl diese Volksgruppe der Gemeinde – besonders wegen des ungarsprachigen Schulunterrichts – relativ bald (ungefähr bis zur Wende des 19.–20. Jahrhunderts) madjarisiert wurde, hat sie in der materiellen und geistigen Kultur und besonders im Wortschatz des Dialekts von Nagykónyi markante Spuren hintergelassen. Es gibt in der Mundart von Nagykónyi ausser den in der alphabetischen Ordnung aufgeführten Daten noch einige Dialektwörter (so z.B. *pucpaszta* 'Ordnung', *sefi* 'flink, arbeitsam', *stëfundër* 'Handwerker' usw.), von denen ich vermute, dass sie deutscher Herkunft sind. Zur Feststellung der Herkunft dieser Dialektwörter konnte ich in der verfügbaren Fachliteratur keine angemessenen Hinweise finden, deshalb sind noch weitere Untersuchungen erforderlich.

Diese ehemalige deutschsprachige Schicht der Gemeinde hat aber nicht nur markante Spuren im Wortschatz, sondern z.B. in den Volksbräuchen, in den Ernährungstraditionen, in der Volkstracht, in der traditionellen Bauernwirtschaft hintergelassen. So wurden in der Bearbeitung des Hanfes von den deutschen Ansiedlern verschiedene Arbeitsgeräte (wie z.B. die sogenannte *deutsche Haspel* und *die deutsche Hanfswinge*) bekannt und z.B. hat sich *die langschäftige Socke* in der Volkstracht verbreitet. Die dauerhaftesten Spuren der ehemaligen deutschen Einwirkung sind die Dialektwörter deutscher Herkunft, die in grosser Zahl bis heute erhalten geblieben sind. Das steht offensichtlich mit dem konservativen Charakter der Sprache in Zusammenhang.

LITERATUR

- Kiss, Jenő 1981, *Nyelvjárási tanulmányok* [Mundartliche Studien]. Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 159. szám.)
- Szeghalmy, Gyula 1940, *Dunántúli vármegyék* [Transdanubische Komitate]. Budapest.
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Geschichtlich-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache] I–III. Chefredakteur Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Wiesinger, Peter 1983, Deutsche Dialektgebiete ausserhalb des deutschen Sprachgebiets: Mittel-, Südost- und Osteuropa. In: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Herausgegeben von Werner Besch, Ulrich Knoop, Wolfgang Putschke, Herbert Ernst Wiegand. Zweiter Halbband. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 900–930.

SZABÓ ZSUZSA RÉKA

A dionüszoszi katarzis Marina Cvetajeva *Versek Blokhoz c. versciklusában*

Alekszandr Blok, mint ismeretes, az orosz századelő irodalmának meghatározó alakja volt, a szimbolisták második nemzedékének vezéregyénisége, valóságos költő-próféta. Marina Cvetajeva – Zsirmunszkij terminológiájával élve – a szimbolizmus „meghaladói” közé tartozott. Cvetajeva költői magatartását egyfajta kettősség jellemezte: miközben hangoztatta az új művészet iránti elkötelezettségét, nem utasította el az előző nemzedéknek, a szimbolistáknak a költői nyelv megújítására irányuló törekvéseit. Általában Cvetajeva nemzedékét a költői látótér kitágulása jellemzi: gyakran a legellentetesebb és legeltérőbb tapasztalatok és újítások is helyet kaptak egy-egy költő formálódó eszköztárában. Emellett ugyanakkor nem idegenkedtek az „idegen szó” sajátként való felhasználásától, s az „idegen szó” mint poétikai újítás – bár ez csak később tudatosult – kiemelt helyet töltött be a századelő orosz irodalmában.

Cvetajeva költészetében is különleges jelentést kap az „idegen szó”. Egyrészt költőtársaihoz írott versciklusaiban kap kitüntetett szerepet: az „idegen szó” alkalmazása a megszólított, a „másik” megjelenítésének egyik forrása. A költő kiragadja szövegkörnyezetükből a „másik” költészetére jellemző motívumokat, és ezek segítségével építi fel maga számára a megszólított általa elképzelt világát. A megszólított alakját gyakran metonimikus képekkel rajzolja meg; a metonímiák a költőtárs egy-egy rendkívül jellegzetes, külső tulajdonságát ragadják meg.

Cvetajeva dialógus jellegű költeményeiben azonban sohasem pusztán a megszólított tükörképét látjuk: felvillannak ugyan a „másik” különleges ismertetőjegyei, de ez a tükör torzít. A tükörfelület állandó mozgásban van, hullámszik, egyre-másra újabb és újabb tulajdonságok válnak hangsúlyossá mindaddig, amíg meg nem nyugszik a kép. Ám ekkor egy új, eddig ismeretlen arc tárul elénk. A cvetajevai lírai hős ezt az általa létrehozott képet érzékeli valódinak és valóságnak.

Cvetajevának erről a sajátos képességről – miszerint ő maga alkotja meg „beszélgetőpartnereit”, akik korántsem azonosak a reális személyekkel – tanúskodik férjének írott leveléből az egyik részlet: „Mikor Önnek írok – Ön létezik!” (Цветаева 1988: 467). A szó tehát varázserővel rendelkezik, nem szabad felelőtlenül bánni vele, segítségével bárki és bármi meg- és felidézhető.

Talán érdemes feltenni a kérdést, miért éppen Blok a címzettje Cvetajeva versciklusának? Cvetajeva rajongott Blokért, leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy szinte nem e világi lénynek tekintette, hanem szentként tisztelte, a szellem megtestesülését látta benne, olyan jelenségnek tartotta, amely túl van az irodalom határain (i. m. 622–623).

Ez a szemlélet egyben magában foglalja a szimbolisták művészetfilozófiájának fontos elemeit. A szimbolisták ugyanis nem törekedtek a „közérthetőségre”, a költőt, a művészt olyan kiválasztottnak tartották, aki az isteni igazság birtokában van és mágikus nyelven beszél. Nem tartozik a költő feladatai közé, hogy művészetét a műveletlen köznép számára is hozzáférhetővé tegye. Az olvasó ekképpen alkotótárs kell, hogy legyen, hiszen a mű értelme feladvány a befogadó előtt (vö. Szilárd 1997: 200).

A szimbolisták művészetfelfogása elsősorban Nietzsche *A tragédia születése a zene szelleméből* c. műve alapján alakult ki. A zenét tekintették a legkevésbé valóságú, legirracionalisabb, azaz a legmagasabb rendű művészeti ágnak, mivel a zene nem fordítható le a logika nyelvére, ekképpen a legteljesebb szabadságot biztosítja a befogadó fantáziájának. Úgy vélték, a zene a világmindenség egyetemes törvényét tárja fel.

A wagneri Gesamtkunstwerk („a legtokéletesebb dráma”), a zene bázisán létrejövő művészeti szintézis fogalma is meghatározóvá vált: a szimbolisták ebben vélték felfedezni az antikvitásra még jellemző, de a későbbiekben megszűnő egységet, amely a századforduló szellemi életében kialakuló krízishelyzet feloldását segíthette volna elő.

Blok 1906-ban olvasta *A tragédia születését*, melynek alaptézise az, hogy a nép („a természeti őserő maradványa”) dionüszoszi, elementáris ereje és a kultúra képviselőinek apollói álma állandó küzdelemben áll egymással.

A Dionüszosz-kultusz. A századforduló Oroszországának szellemi életében rendkívül fontos szerepet játszott Vjacseszlav Ivanov, a Dionüszosz-kultusz egyik legelhivatottabb képviselője, aki a szimbolisták második nemzedékéhez tartozott. A Dionüszosz-kultusznak szentelt könyve meghatározó volt a kor szellemi életében. Ennek néhány tételét, melyek Marina Cvetajeva Blok-ciklusának értelmezése szempontjából fontosak lehetnek, a következőkben foglalnám össze Szilárd Léna (1989) alapján.

A Dionüszosz-kultusz az i. e. VI. században a hellének állami vallása lett, mindazonáltal Ivanov szerint ez volt a „legszínesebb és művészileg legérettebb, legfékeveszettebb és legzseniálisabb karnevál” (Szilárd 1989: 40), amelyben a vallás és a mindennapi élet egyetlen egésszé olvadt össze.

Dionüszosz egyként tartozott az égi és az alvilági szférához, alakjára ekképpen valamiféle dualizmus, kéthitűség jellemző, amely abban a momentumban is megjelenik, hogy ő egy isten és egy halandó asszony gyermeke. A szüntelenül meghaló és feltámadó gyermek figuráját párhuzamba állíthatjuk a földiek sorsával. Ezt az alakot misztikus tisztaság, szentség és határtalan boldogság jellemzi; a heroikus szenvedés és a megrészeztető életöröm, a lélek mélyéből feltörő, szabad, vad megnyilatkozások és a lélek teremtő erőinek eltitkolt gazdagsága egyszerre sajátja.

Ennek megfelelően a dionüszoszi katarzis fogalma eltér az arisztotelészi katarzismeghatározástól: lényege a dualizmus megszüntetése, legyőzése: „az isteni halál miatti orgiasztikus sirásból nőtt ki, amelynek az ujjongó öröm volt a feloldása” (i. m. 37), sajátos „belső lelki tapasztalat” (i. m. 52). A dionüszoszi katarzis nem száműzi az irracionálíst, hanem szabad utat enged számára, megszünteti a lélekben táton-

gő – a tudatos és a tudattalan szembenállása révén keletkező – kettősséget, ami mintegy a személyiség elvesztésének és újbóli megszerzésének misztikus élményét jelenti. Az orgiasztikus önfeledtségben, a gyötrelmig fokozott boldog túláradásban az ember közvetlenül átéli istene emberfeletti kínjait, ezáltal az emberi lélek átlépi az empirikus én határait, és csatlakozik az egyetemes én egységéhez. Nincsenek nézők, nincsenek szereplők: a kultuszban való részvétel közvetlen és egyenrangú.

Cvetajeva költői gyakorlatának eleve jellemző vonása, hogy mintegy „bekebelezi” a másikat, tehát az én kontúrpárai kitágulnak: a lírai én így törekszik egy sajátos „egyetemesség” elérésére. Ez a vonás a Blok-ciklus verseiben természetszerűleg még hangsúlyosabbá válik, mivel itt tulajdonképpen egy sajátos dionüszoszi katarzisz zajlik le.

Dionüszosz és Apolló. A ciklusban két szféra létezik, amelyeket két kulturális réteghez lehet kötni: a kanonizált, magas kultúrához, illetve a nem hivatalos kultúrához. A dualisztikus ellentétpárokkal való építkezés a ciklus költeményeiben végig meghatározó elem marad. Dualisztikus ellentétpárokból rajzolódik ki a megszólított figurája, már ezáltal is hasonulva a dionüszoszi trópushoz. A dualisztikus ellentétpárok egyik pólusa szintén a dionüszoszi alakhoz kapcsolódik, a másik pólus azonban az Apollóhoz köthető fogalomkörbe tartozik.

Hogy miként állítható Blok alakja párhuzamba a dionüszoszi istenfigurával, arra már fentebb utaltunk: e párhuzamba állítás szinte magától értetődően következik a szimbolisták művészetfilozófiájából, a Dionüszosz-kultusz modernkori újjáéledéséből. A kultúrának a költeményekben erőteljesen jelenlévő nem hivatalos rétege is éppen a nép őszereje hordozójaként épül be a ciklus világába.

A dionüszoszi istenalak egyébként többnyire áttételesen jelenik meg a versekben. Talán a legkönnyebben a 11. versben azonosítható:¹ „Hajnalt iszik, tengert – az égben / korhelykedik. – Hát tor se légyen!”; ugyanez a 15. versben: „Mint álmos, mint részeg / felferve-ijesztve”. A gyász örömmünneppé válása azonban többször is előforduló motívum, s ezzel együtt mindig „megidéződik” Dionüszosz alakja is. A 6. vers záró versszakában egy halotti szertartás és a személytelen kollektívum képe rajzolódik ki:

„Felolvas feketén,
tolong tunyán a publikum...
– A dalnok holt a vén,
Torát ülő vasárnapon.”

Érdekes összecsengés fedezhető fel a krisztusi töviskoszorú, valamint a Dionüszosz által viselt rózsakoszorú motívuma között. Mivel a versekben egymásba játszanak a különböző alakok, nem egyértelmű, hogy mikor melyik személyre utal ez

---

¹ A versidézeteket itt és a továbbiakban Cvetajeva 1992 alapján közlöm.

az attribútum, illetve gyakran egyidejűleg mindkettőjüket megidézi: „A koszorúja csupa tüske!”, „Nem babér, de tüske – főkötődnek csipkeármja”.

Az Apolló-alakkal való hasonulást-hasonlítás egyrészt az magyarázza – amiről maga Cvetajeva is ír –, hogy Blokot már életében szentként tisztelték, misztikus lényvé vált kortársai szemében, akik inkább tekintették őt a transzcendens világhoz tartozónak, mint egyszerű földi halandónak. Másrészt az apollói motívumrendszer hivatott megjeleníteni a magas kultúrát, amely az „álom fátylát” borítja a valóság borzalmaira.

Az Apolló-alak állandó jelenlétét a versekben elsősorban a dalnok, a költő figurájának szinte minden költeményben való felbukkanása biztosítja („hó dalnoka”, „a szent – a dalnok”). Apollói attribútum a hatyú, valamint a fény, a fénysugár, a nap („az esti fényt”, „lelkem fényessége”, „fényem”, „ragyognak”, „lámpák fénye”, „az égi fény”, „árasztva fénysugárt”, „napkorong”, „és édes hőség dárdáz fénysugarakkal”, „lelkünkben ragyoghat”, „tündökölni”, „tündöklön”, „mécses”). A költő-zenész archetipusaként – végső soron az apollói eredő jelenlétét nyomatékosítva – Orfeusz alakja is feltűnik: „prófétanád, dalra csengő”, „Tied volt – / csengő színezüstben – / a fő, amely úszott / a hébroszi vizen?”. Ez utóbbi részletben azonban már mintegy negatívan jelenik meg az apollói eredő, hiszen a költő-énekes halála után lesz felidézve.

Mindennek nem mond ellent az a tény sem, hogy a keresztény motívumrendszer szintén fontos szerepet játszik a kifejezőeszközök között. A megszólított alakjában gyakran Krisztusra jellemző tulajdonságokra figyelhetünk fel („Orcáján tündökölni látom: / nem evilági az országom”, „Siralomvölgy felett / tündöklön égbe megy”), s ennek következtében a megszólított egyenesen Krisztus alakjában lép elénk. A 3. vers teljes egészében ennek az azonosságnak van alárendelve, amit kifejezésre juttat az is, hogy a vers egy imádság parafrázisa. A 13. versben a Krisztus-alakot – talán az apofatika szellemében – negatív meghatározások sorozata sejteti: így tudatosítja a lírai én, hogy a megszólított mégsem teljesen azonos Krisztussal („*Nem borda, megroppant-meghasadt – a szárny, amely kettészakadt*”).

Krisztus és Dionüszosz mindazonáltal nem egymás ellenpontjaiként jelenik meg, hiszen sok tekintetben megfelelnek egymásnak, mint az a Dionüszosz-kultusz fentebb adott leírásából is kiviláglik. Természetesen nem beszélhetünk a krisztusi és a dionüszoszi alak ekvivalenciájáról, hiszen a dionüszoszi szabad, vad megnyilatkozásokban hirdetett megrészegítő életöröm alapvetően ellentétes az aszketikus krisztusi életmóddal. A krisztusi alak – földi élete révén – erősen kötődik a dionüszoszi istenfigurához, de tisztasága, ártatlansága apollói tulajdonságok, ekképpen mintegy közvetítő szerepet játszik az ellentétpár két pólusa között.

A krisztusi alak jelenlétét erősíti a próféta- és az angyal-motívum gyakori előfordulása, melyek azonban egyidejűleg utalnak ennek átmenetiségére, közvetítő jellegére is. A próféta-motívum egyrészt az ószövetségi időket („gyehennaármakon”, „Jóslatvihara el nem ülhet”, másrészt apokrif apokaliptikus látomásokat idéz („mily napok várnak ránk, hogy csal meg Isten, / s hogy hívod a napot – s nem jö fel az

sem”), ekképpen kivezet a kereszténységből. A beszélő gyakran tesz olyan utalásokat is, amelyek konkretizálják a történelmi időt, és egyértelművé válik, hogy nem bibliai figurákról és történetekről van szó („robbanásokon”, „a kényszermunkás priccs-zugára rálel”). Az angyal-motívum pedig a megszólított életének nem e világi jellegét hangsúlyozza („Halott angyalt sirassatok!”, „mint szeráf”).

A név. A lírai én – mindezen költői eszközök segítségével – megkísérli feltárni a megszólított személyiségét, annak belső világát teljes mélységében, megpróbál a lehető legközelebb férkőzni hozzá. A közeledés és az újra és újra megtapasztalt távolság ambivalens érzése, ami a megszemélyesítési és elszemélytelenítési tendenciákban is megnyilvánul, fokozza a ciklus belső dinamikáját.

A megszólítások ennek megfelelően változatosak, hiszen a névadás a megismerés egyik módja – egyfajta ítéletalkotás. A névadás egyrészt a legteljesebb önkény megnyilvánulása, másrészt a név olyan erő, amely az individuális lét gyökere – az ember lényegének, létbeli szubsztanciájának kifejeződése (Bulgakov 1992), ekképpen minden megszólítás által felidéződik a születés-újjászületés mozzanata is. A megszólításoknak különleges szerep jut a cvetajevai „áldialógusban”, hiszen a partnerhez való odafordulás maga is értékelő-ítélő mozzanat. A megnevezés problematikájának effajta kiemelése ismét csak felidézi a kor szellemi légkörét, művészeti-nyelvfilozófiai vitáit, melyek a szó funkcióinak újraértelmezését eredményezték. Cvetajeva e tekintetben kettős kötődésű költő: létezett számára a szó mágikus hatalma, amiről a szimbolisták beszéltek, ugyanakkor – akárcsak nemzedékének más tagjai – a szót a költészet alapanyagaként kezelte, fontosnak tartotta annak materiális jellegét is.

A század elején lezajlott viharos nyelvfilozófiai-vallási vitákat idézi a lírai énnek a megszólított nevéhez, illetve annak kimondásához való viszonya. Legközvetlenebbül az a vallási és nyelvfilozófiai tendencia van jelen a költeményekben, miszerint az Isten iránti szeretet és Isten neve nem választható el egymástól: Isten neve – maga Isten. Isten nevének kimondása által tehát közvetlen kapcsolatba kerülhetünk Istennel: „és a te szent nevedet kiáltva”, „de nekem nem kell semmi más – / csak magasztalni nevedet”. Az ezzel ellentétes tendencia is érzékelhető: csak a hallgatás segíthet abban, hogy közel kerüljünk Istenhez, hiszen az isteni lényeg nem nevezhető néven, nem ragadható meg a szavakban, minden efféle kísérlet csak bálványalkotáshoz vezethet – „És neveden nem szólongatlak”.

A névmágia legtisztább formában a ciklus első versében jelentkezik: a lírai én játszik a megszólított nevével, de magát a nevet nem mondja ki. Ez a játékos bújóska felidézi a szavaktól való ősi félelmet: a tabut, a mágikus erejű szót nem lehet büntetlenül kiejteni, tiszteletben kell tartani – ezt a hatást erősíti a vers ráolvasásszerű jellege is. Ebben a versben is megjelenik az akmeisták „tárgy-szó” elmélete: „Neved – öt betű”. Az előbb még mágikus varázserővel, hatalommal rendelkező név egyúttal elemeire bontható, mintegy racionálisan megismerhető.

Ez a kettős játék újra és újra felbukkan a ciklus más verseiben is. A szó racionalizáló, egyben varázslatos erejét példázza a 2. vers befejező képe:

„Kedves kísértet!
Álom vagy csupán nekem.
Kérelve kérlek:
hullj szét, ámen, úgy legyen!
Ámen!”

A lírai én fokozatosan jut el a megszólított nevének kimondásához. Először a teljes alázat és áhítat hangján mintegy megidézi annak hangzását és kinyilatkoztatás-szerű jellegét: „és újra neved – zeng, mint ez a szó zeng: angyal”. Végül diadalmasan, ám kissé gúnyosan – a 9. vers csattanójaként – eljut a megnevezés, a név kimondásának aktusáig: „Elébünk tárul – lelkünkben ragyoghat! – / szentséges szíve Alekszandr Bloknak.” Ezáltal mintegy megkérdőjeleződik maga a név jelentősége, az egész eddigi bonyodalmas folyamat érvényét veszíti. S ebben érezhetjük a lírai énnak a megszólítottéhoz való viszonyulását, polemikusságát, kettősségét, mikor a legmélyebb tisztelet keveredik a kívülálló tiszteletlenségével.

Motívumok. A megszólított alakjának metamorfózisát, azaz a dionüszoszi katarzis folyamatát, talán legjobban a Blok költészetéből kölcsönvett motívumok sorsa érzékelteti: a beszélő kibontja e metaforákat, költői képeket, majd egyre-másra új szövegkörnyezetbe helyezi őket, ami ahhoz vezet, hogy megjelenik a motívumok összes Blok által használt jelentésrétege, egymásra halmozódnak, és egyúttal folyamatosan újraértelmeződnek – így kapnak e motívumok aztán sajátosan „cvetajevai” arculatot.

E visszatérő motívumok egyike a hattyú, Apolló szent madara, a költészet és a halhatatlanság jelképe. A legenda szerint a hattyúk éppen haláluk előtt zengik el legszebb dalukat, ekkor éneklük meg a boldogan vállalt halál örömét. Ők a halhatatlanságtudatot jelképezik; vagyis a halál a transzcendens szférába, a tökéletesség világába emel. Ha tekintetbe vesszük, hogy Blokot már kortársai is mennyire nem e világi lénynek tekintették, a hattyú-motívum e jelentésrétege tökéletesen illeszkedik a versciklus költőtárs címzettjének a kortársak által „előre megrajzolt” képébe. A ciklus második versében a hattyú-motívumnak a költészettel és halállal való kapcsolata dominál:

„Hóhattyú hintett
elébem tollat. [...]

Tollakra lépek,
ajtóhoz érek –
túl a halál vár.”

Ugyanez a kapcsolat figyelhető meg a ciklus 11. versében: „Hattyúként szállt a lelke égbe!” A halál azonban – a hattyú-metaforák tükrözésében – nem a fájdalmas, végleges pusztulást jelenti, hanem a szabadságra való rátalálást.

A hattyú egyes kultúrkörökben az élet madara – jelentése a Nap és a hajnal szimbolikájához kötődik. Jelentésrétegei ezért szinte elválaszthatatlanok a szárnyhoz kapcsolódó szimbólumrendszerrel, amely szintén igen fontos szerepet játszik a versciklusban. Az ókori keleti kultúrákban a szárnyas napkorong a legfőbb égi hatalom jele volt. Akárcsak a hattyú, a szárny is mindig valamiféle transzcendens erőt, isteni jelleget szimbolizál. A szárny-motívum kitüntetett szerepet kapott a szimbolisták műveiben. Gyakran őket magukat is a *szárnyas* jelzővel illették.

A ciklus verseiben a *szárny* metonimikus kapcsolatokban jelenik meg – mint a hattyú szárnya: „nyitja hősín szárnyait szét”; mint az angyal szárnya: „Ó, nézzétek, hogyan / törtek le büszke szárnyai!”; mint Ikarosz szárnya: „Szárnyát a mennybe vonzza vágya”. A szárny-motívum ugyanakkor többnyire nem a szabadság, a könnyedség, az akarat metaforájaként van jelen, hanem a kiszolgáltatottság, az elidegenedettség, a pusztuláshoz vezető megsebzettség léthelyzetét érzékelteti: „Tépett az inge, szárnya csupa vér”; „a szárny, amely kettéhasadt”, „a szárny lehull”. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szárny-motívum eredeti jelentésével éppen ellentétes funkciót kap: a mozgás nem fölfelé irányuló szabad szárnyalás, hanem irányíthatatlan, megállíthatatlan zuhanás a mélybe. (Ezt a zuhanást néhány mozgást jelentő ige is érzékelteti: „zuhan”, „hullj le”, „Jajszó nélkül estél / mint tetőfedő, a mélybe”.) Ezen ambivalencia következtében nagyobbban érezzük az értékvesztést, a lírai hős bukásának tragikumát, miközben áttételesen kifejezésre jut a lírai ének az véleménye is, hogy a szimbolizmus eszméinek többsége érvényét veszítette, túlhaladottá vált.

A zuhanás motívuma által ismét megjelenik és különös nyomatékot kap a földi és az égi szféra kettéosztottsága. Ez a dualisztikus ellentét megfelel test és lélek ambivalens viszonyának: „Szentséges lelke elszállt.” A szabadon csapongó lélek a test szűkös börtönéből nem képes kitörni, az anyaghoz kötött, csak a halál tudja onnan kiszabadítani. A halál tehát szintén a megszokottal ellentétes értelmet nyer: nem a pusztulást jelenti, hanem az áhitott szabadsághoz vezető utat, egyfajta megváltást. A szárny-motívum jelentéseinek kibontása által kifejeződésre jut Cvetajevának az a gondolata, mikor azt írja: „Blok halálát mennybemenetelnek tekintem” (Cvetajeva 1988: 623). Megszűnik a test és a lélek oppozíciója, áthidalhatóvá válik a földi és az égi szféra közötti távolság. Mindez azonban csak olyan áron érhető el, a dualizmus csak úgy oldható fel, ha az ellentétpárok egyik tagjáról lemondunk, kiiktatjuk, mintegy nem létezőnek tekintjük. A megszólított igazi hazájának az égi szférát tekinti, ezért nem jelent nagy áldozatot számára, hogy lemondjon a földi létről és az ezzel járó kötöttségekről.

Fontos szerepet játszik a versekben a hó motívuma is – szemiotikája összefonódik az előző jelentésrendszerekkel: egyrészt a tiszta, szűzi, égi világot, tehát az Apollóhoz köthető, transzcendens értékeket jeleníti meg, másrészt a halál, a pusztulás fogalma társul hozzá. A hó és a hóvihar az orosz irodalomban Puskin és Gogol óta a legyőzhetetlen, démonikus, természeti őserőt is jelképezi, azaz a dionüszoszi eredő metaforájaként is értelmezhető.

A hó-motívum dominál a ciklus 2. és 3. versében – Blok költészetének egyik legjellemzőbb motívumaként a megszólítottat idézi meg, hívja elő. Később szinte csak jelzésértékűen jelenik meg – elkezdődik a metamorfózis, a régi tulajdonságok helyébe újak lépnek.

A második versben különösen jól megfigyelhető a motívumok keveredése, jelentéseiknek kölcsönhatásszerű viszonya. Az ötödik versszakban kirajzolódó képben elmosódik a valóságos és az irracionális közötti határ, a hóviharban hópelyhek és hattyútollak kavarognak, a havazás monotonijában mintegy felszívódnak a kontúrok. Csak egy kivezető út van: a költő-hattyú dalával bűvöli, csalogatja a lírai ént, a költészet misztikus erejével, amely megbabonázza a halandót. A kék ablakok mögötti tér tágassága azt sejteti, hogy ez a végtelen világa – az örökkévalóság.

„Kék szeme átok,
megbabonázott –
hó dalnoka.

Hóhattyú hintett
elébem tollat.
Tollak keringnek,
s havakba fúlnak.

Tollakra lépek,
ajtóhoz érek –
túl a halál vár.

Ő dalol nékem
kék ablakon átal,
ő dalol nékem
csengettyűk szavával.

Messze rikoltva,
hattyúi torka
hív-hívogat.”

A legtökéletesebb dráma. A ciklusban tehát lezajlik a „legtökéletesebb dráma”, mivel egy sajátos Gesamtkunstwerkkel van dolgunk, amelyben egységgé ötvöződnek a szimbolizmus alapeszméi, a görög mitológia egyes figurái, Blok legsajátosabb kifejezőeszközei az avantgárd képi látásmódjával és Cvetajeva nyelvvformáló-alkotó erejével. Gesamtkunstwerk jön létre a motívumok szintjén is, melyek teljes mértékben összefonódnak egymással. A motívumok egymásra való rájátszása, kölcsönhatása leginkább a megszólított figurájában jut kifejeződésre. A megszólított alakjában mindig több motívum is keveredik, melyeket – mint az egymással kémiai reakcióba lépett anyagokat – már lehetetlen szétválasztani egymástól, s ekképpen igen bonyolult jelentéshálót alakítanak ki.

A jelentéseknek e bonyolult rétegzettsége, egymásra- és egymásbaépültsége miatt nem egyszerű leitmotívumokra épülő versszerkezettel van dolgunk. Sokan egyfajta passióként, szenvedéstörténetként értelmezik a versciklust. Ha az interpretáció alapjául a tradicionális, krisztusi szenvedéstörténetet vesszük, könnyen figyelmen kívül hagyhatjuk a görög mitologikus elemeknek, valamint az állandóan jelen lévő népi „öserőnek” az egész jelentéskonstrukcióra gyakorolt hatását.

A dionüszoszi katarzis, amely a krisztusi szenvedéstörténet egyik előképeként is értelmezhető, olyan interpretációs stratégiát kínál, amely kiküszöbölheti ezeket a hiányosságokat. Az utolsó versben jut a legtisztábban és a leghangsúlyosabban kifejezésre valamiféle egyetemes én létrejötte, az isteni halál miatti orgiasztikus sírás, amely ujjongó örömben oldódik fel: „húsvétként úszik most feléd / Oroszhon – ezerhangú árvíz. / Hát sirj, te szív, fenségesen! / [...] Örüljön más a kar dalának.”

Ebben a Gesamtkunstwerkben Cvetajeva ily módon „leképezte” Bloknak a népi őserőhöz fűződő elvárásait, reményeit és ebben való csalódását is, leképezte a korabeli Oroszország szektás és művész világának Megváltó-várását, apokaliptikus vízióit, valamint a szimbolizmus eszméinek és művészeinek szárnyalását és hanyatlását, de képekben jelenítette meg az avantgárdnak a szimbolizmusból, a szimbolizmus romjain való létrejöttét is.

IRODALOM

Bulgakov, Szergij 1992, A tulajdonnév. *Helikon* № 3–4, 447–458.

Cvetajeva, Marina Ivanovna 1992, *A királynő védelmére*. Fordította: Bajcsi Cecília, Baka István, Rab Zsuzsa. Budapest: Európa.

Szilárd Léna 1989, *A karneválelmélet Vjacseszlav Ivanovtól Mihail Bahtyinig*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Szilárd Léna 1997, A szimbolizmus és a vele határos jelenségek. In: Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.), *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 197–224.

Цветаева, Марина 1988, *Сочинения I–II*. Москва.

SAMU SZÁDECZKY-KARDOSS

Paralipomena Avarica

1. Gyula Moravcsik teilt im Band II seiner *Byzantinoturcica* die verschiedenen Varianten des awarischen Volksnamens in drei Gruppen ein.¹ In Gruppe 2 weist er auf eine einzige Quelle hin, in der Attilas Hunnen von Kaiser Konstantinos Porphyrogennetos durch diese ethnische Bezeichnung Awaren genannt werden.² In einer anderen, ebenfalls einzigen Quelle der Gruppe 3 interpretiert er das Wort *Awaren* als 'Slawen'. Die entsprechende Stelle ist in einer *epistola synodalis* des Patriarchen Konstantinopels, Nikolaos III. Grammatikos (1084–1111) zu lesen, die sich gegen die ständigen Änderungen der Kirchenprovinzen der Bischöfe und Metropolen richtet.³ Alle anderen, in Gruppe 1 aufgeführten byzantinischen Belegstellen, in denen von Awaren die Rede ist, beziehen sich laut Moravcsik auf das eigentliche Awarentum.⁴

Auch im *Glossar*, das die griechischen Quellen des Frühmittelalters im östlichen Europa auflistet, wird die oben angeführte Nachricht Konstantins VII. zitiert.⁵

---

¹ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica* (im weiteren: BT) II. Berlin, 1958²: 53.

² Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (im weiteren: DAI). Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. Washington, 1967²: 28, 6–7.

³ V. Grumel, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople I. Les actes des patriarches 3. ... de 1043 à 1206*. Kadiköy, 1947: 40–42, No. 938; *Patrologiae cursus completus ... accurate J.-P. Migne. Patrologiae Graecae tomus 1–167*. Paris, 1857–1876 (im weiteren: PG), 119: 864–884. (Der awarische Volksname ist in Kolonne 887 zu lesen.) Vgl. BT II: 53. Hier soll bemerkt werden, dass die Übertragung des awarischen Volksnamens auf slawisch sprechende Gemeinschaften nicht nur bei Nikolaos Grammatikos, sondern auch bei anderen, von Moravcsik nicht erwähnten Quellen vorhanden ist. Im Jahr 588 siedelten Slawen mit mitteleuropäischen awarischen Führern nach Hellas um, und sie lebten mehr als zweihundert Jahre auf der West-Peloponnes ungestört (nicht unter byzantinischer Herrschaft); inzwischen assimilierte die Mehrheit die zahlenmäßig kleine awarische Führungsschicht sprachlich (wie die slawischen Untertanen die türkisch sprechenden Bulgaren). Siehe T. Olajos, Une source inobservée concernant l'histoire des Slaves du Péloponnèse. In: *La Méditerranée et l'Europe. Histoire et Politique*. Red. Gy. Kuvövecz. Szeged, 1998: 39–44; Dieselbe, Quelques remarques sur une peuplade Slave en Hellade. *Vizantijskij Vremennik* 1998/2: 106–110; Dieselbe, Felhasználatlan forrás a peloponnésosi szlávok történetének egy fejezetéhez [Eine unverwendete Quelle zu einer Epoche der Geschichte der Peloponneser Slawen]. In: *Ötvenéves a szegedi szlavisztika* [Fünfzig Jahre Slawistik in Szeged]. Hrsg.: K. Bibok, I. Ferincz, I. H. Tóth. Szeged, 1999: 145–152.

⁴ BT II: 51–53.

⁵ *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Herausgegeben von J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernack. Serie B. Griechische

Dieselbe Quellensammlung erwähnt die Schriftstücke, die die Geschichte des 901 oder 902 verstorbenen Märtyrers, des heiligen Nicolaus erzählen und in denen der awarische Volksname zwar vorkommt, tatsächlich aber die Araber bezeichnet.⁶ Abgesehen von diesen zwei Fällen erscheinen alle anderen Erwähnungen der Awaren auch in dieser gründlich verfassten Quellensammlung als Berichte über das eigentliche awarische Volk.⁷

Im folgenden werden wir einige griechische Quellen näher betrachten, die mit den um 550 n. Chr. nach Europa eingedrungenen Awaren nicht, oder kaum in Beziehung gebracht werden können, obwohl in den Texten die erwähnte Völkerbezeichnung vorkommt.

2. Photeine (Photina) war im biblischen Galiläa zu Hause und hat mit anderen zusammen den Märtyrertod erlitten. Ihr Sohn, Victor kämpfte gegen die Awaren und wegen seiner Tapferkeit ernannte ihn Kaiser Nero (54–68) zum Heerführer. Danach befahl ihm der Herrscher, die Christen zu verfolgen und zu töten, aber er weigerte sich den Befehl auszuführen.⁸ Er verbreitete eher die Lehren Christi. Wegen seiner Glaubenstreue und des Ungehorsams gegenüber dem Kaiser musste er den Märtyrertod erleiden.

Alles, was wir über dieses Steppenvolk, die Awaren und die frühe Kaiserzeit des Römischen Reiches wissen, schliesst die Glaubwürdigkeit des Berichts über einen awarisch-römischen Waffenkonflikt in der Zeit Kaiser Neros aus. Wir können nur Vermutungen anstellen, welchen Volksnamen der ursprüngliche Autor der hagiographischen Schrift, eventuell der Verfasser oder der Abschreiber einer späteren Re-

---

Namen bis 1025. I., II., III. 1–2. Redaktion: A. A. Fourlas, A. A. Katsanakis. Wiesbaden, 1980, 1985, 1988 (im weiteren: Glossar B), I: 88.

⁶ Glossar B I: 200–207 sind die Texte aus den Lebensbeschreibungen des heiligen Nicolaus zu lesen, die in den *Byzantinoturcica* fehlen. Sie wurden erst durch D. Z. Sophianos 1972, also nach dem Erscheinen des Buches von Moravcsik (1958) veröffentlicht (*Hagios Nikolaos ho en Bounainéi*. Athen, 1972: 141–144, 154–156, 158, 163–165, 173, 182–183). Als Grundlagen für die Ausgabe dienten zwei Manuskripte (Metamorphosis No. 81. auf den Meteoren, Moné Hagia No 94. auf Andros) und ein Druck aus Venedig aus dem Jahr 1657; siehe Glossar B I: CXXX, CXLII, CLII. Vgl. noch F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca I–III* (im weiteren: BHG). *Novum Auctarium*. Bruxelles, 1957, 1984; No. 2308, 2309.

⁷ Glossar B I: 10–207, 297–302.

⁸ Die Textteile über die Awaren sind auf den unten aufgeführten Seiten bzw. Kolonnen der folgenden Publikationen zu lesen (in den letzten zwei Abschnitten ist wegen Abschreibefehler das Gebiet nicht Galiläa, sondern Gallia, wo Victor die Christen ausrotten sollte): Menologium iussu imperatoris Basilii Porphyrogeniti editum. In: PG 117: 360; H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris)*. Bruxelles, 1902 (im weiteren: Delehaye), 549–550; V. V. Latyšev (ed.), *Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt I–II*. Sankt-Petersburg, 1911–1912 (reprint: Leipzig, 1970) (im weiteren: Latyšev), I: 283.

daktion mit dem Namen der Awaren ersetzt. Es liegt auf der Hand zu vermuten, dass Victor, der aus Galiläa stammte, in römischem Dienst gegen die Araber des Nachbarlandes kämpfte, unter denen einige Beduinenstämme während der Herrschaft Neros die syrischen und judäischen Grenzgebiete des Imperiums durch Raubzüge gefährdeten, oder auf der Seite des Partherkönigs Vologaeses (51–80) in seinen Aktionen gegen Rom standen.⁹ Dass die Verwechslung des arabischen und awarischen Volksnamens in der byzantinischen Hagiographie vorkommt, beweisen die oben erwähnten Dokumente über den heiligen Nicolaus.¹⁰

Es ist wahr, dass die historischen Quellen, wie ich sie überblicken kann, über keine bedeutende arabisch-römische Konfrontation in der Zeit Neros berichten. Während des jüdischen Aufstandes am Ende der Herrschaft von Nero schickte Malchos, der Fürst der arabischen Nabatäer ein bedeutendes Heer zur Unterstützung der römischen Legionen.¹¹ Trotzdem gibt es Daten, im Lichte deren vorstellbar ist, dass sich Victor in dem kaiserlichen Heer tatsächlich während eines Kampfes gegen die Araber auszeichnete. So eine Tatsache ist es, dass – laut Tacitus – Domitius Corbulo, der römische Statthalter der syrischen Provinz am Grenzfluss Euphrates dem Heer von Vologaeses im Jahr 61/62 kampfbereit gegenüberstand, und einige kaiserliche Truppen sogar hinübersetzten.¹² Da am südwestlichen Rand des Hoheitsgebietes der Parther in lockerer Abhängigkeit Araber lebten,¹³ könnten vereinzelt Kämpfe von Legionären und Victor gegen die Araber vorgekommen sein. Ein Abschnitt des Neuen Testaments lässt vermuten, dass die Araber durch ihr Verhalten auch römischen Militäreingriff hätten provozieren können: Der Statthalter des Nabatäerkönigs wagt einem *civis Romanus*, Apostel Paulus in Damaskus mit Verfolgung zu drohen, obwohl die römischen Soldaten es für ihre Pflicht hielten, die privilegierten Bürger der Weltmacht Rom vor dem Haß des Gesindels zu schützen.¹⁴

3. F. Halkin registriert einen Märtyrer der Christenverfolgung unter Kaiser Iulianus Apostata (361–363): „Dometius Persa martyr sub Iuliano”.¹⁵ Moravcsik erwähnt in seinen *Byzantinoturcica* s. v. „Abaroi” das hagiographische Werk über

---

⁹ Laut R. Ghirshmann (*L'Iran des origines à l'Islam*. Paris, 1976: 255) ist über die Gebiete des Partherreiches ausser den 18 „Fürstentümer” („*regna*”: Plinius, *Historia naturalis* VI. 26) zu sagen: „Le reste du pays était divisé en satrapies à la tête desquelles se trouvaient le plus souvent les chefs des grandes familles féodales parthes qui détenaient généralement le poste de satrape à titre héréditaire ... Il y avait aussi des peuples nomades ou semi-nomades, tels que les Cosséens et les Uxiens dans le Sud-Ouest, ou les Arabes à la frontière occidentale”.

¹⁰ Siehe oben Fussnote 6.

¹¹ Iosephus Flavius, *Bellum Iudaicum* III. 4, 2.

¹² Tacitus, *Annales* XV. 3, 5, 9, 12, 17, 26.

¹³ Siehe oben Fussnote 9.

¹⁴ *Actus apostolorum* 9. 23–25 (vgl. Paulus, *Epistola ad Corinthios II*. 11. 32–33), 22. 25–26, 32.

¹⁵ BHG I: 169–170; *Novum Auctarium* 64.

Leben und Tod des Märtyrers nicht. Die Mitarbeiter des *Glossars* zitieren aber drei Textabschnitte,¹⁶ die über den erwähnten Heiligen berichten. Hier wird erzählt, dass der fromme Christ Abaros einen persischen Feueranbeter namens Dometios in die Lehren seiner eigenen Religion einführt und ihn dadurch zum Christentum bekehrt.¹⁷

Obwohl das Wort *Abaros* in den Zitaten eindeutig der Name einer Person ist, könnten wir die Methode der Quellenbearbeiter des *Glossars* für begründet halten, da Volksnamen in den verschiedensten Sprachen auch als Eigennamen von Personen gebraucht werden. In diesem Fall aber liessen die Mitarbeiter des *Glossars* ausser Acht, dass in der ausführlichsten und am ehesten authentischen Version der *Vita Dometii*¹⁸ etwas anderes steht, als in den von ihnen zitierten *Menologium*- und *Synaxarium*-Einträgen, die, bedingt durch Umformulierungen und Abschreibefehler, Textveränderungen enthalten. Während im Falle des Volksnamens sowohl im Griechischen als auch im Latein ohne Ausnahme immer ein einziger Konsonant zu lesen ist (*Abaros*, *Avarus*), ist der Personennamen in der erwähnten *Vita Dometii Abbaros*. Und dazu¹⁹ fügt P. Peeters, der beste Kenner des Themas, hinzu: „Sous le règne de Constantin, vivait en Assyrie un saint moine, qui travaillait à convertir ses compatriotes infidèles. Cet apôtre, oublié de tous les historiens de l'Église perse, s'appelait Ἀββαρος. Si ce nom a la prétention d'être iranien, on pourrait peut-être le rapprocher de ... Abarwī ou Abarwīš = Aparwiz, nom d'un moine de Beth-^cAbe”.

4. Während wir bei den bisher besprochenen zwei Quellengruppen mit fast völliger Sicherheit behaupten konnten, dass sie damit, was die Wissenschaft als Geschichte der Awaren bezeichnet, in keinen Zusammenhang gebracht werden können, halten namhafte Forscher die folgenden Texte relevant in Bezug auf die Awarengeschichte,²⁰ obwohl die chronologischen und die historisch-geographischen Tatsachen, wie gezeigt wird, dagegen sprechen.

---

¹⁶ Glossar B I: 192 bringt die Textabschnitte der erwähnten drei Quellen über Abaros zusammen. Vgl. noch H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959 (im weiteren: Beck), 402–403.

¹⁷ Latyšev II: 253, 255; Delehaye 869–870; K. Doukakes (ed.), *Megas Synaxaristes I–XII*. Athen, 1948–1966 (im weiteren: Doukakes), XII: 63.

¹⁸ Herausgegeben von I. van den Gheyn, *Analecta Bollandiana* 1900: 285–317.

¹⁹ Zu den Kapiteln 3 und 4 der erwähnten Dometios-Vita bringt P. Peeters seine Erläuterungen: S. Dometios le martyr et S. Dometios le médecin. *Analecta Bollandiana* 1939: 74–75.

²⁰ A. P. Kazhdan (editor in chief), *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York – Oxford 1991 (im weiteren: ODB), 590. = A. Kazhdan – N. P. Ševčenko: „David of Thessalonike ... Aristides, archbishop of Thessalonike, sent David to Constantinople to request the transfer of the eparch's residence from Sirmium (endangered by Avar invasions) to Thessalonike”; J. Karayannopoulos – G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. Wiesbaden, 1982 (im weiteren: Quellenkunde), 292: „Anonymus (8. Jh.) Vita des hl. David von Thessalonike (gest. um 538) ... Sonderquelle über plündernde Awarenhorden, die bis Thessalonike gelangen”; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II. Commentaire*.

Ein anonymen Autor verfasste gegen 720 eine Lebensbeschreibung des heiligen Davids, der in seiner Kindheit aus dem Osten, aus Mesopotamien nach Thessaloniki kam und dort als Einsiedler bzw. als Mönch Ruhm erlangte. Nach seinem Tod wurde er neben dem heiligen Demetrius zu einem angebeteten Schutzpatron der Stadt. In dem Teil der Lebensgeschichte des Heiligen, der uns hier interessiert, hatte der *praefectus praetorio* von Illyricum, das damals das eigentliche Griechenland und den grösseren, westlichen Teil des nördlichen Balkans umfasste, seinen Sitz in der Stadt Sirmium (heute Sremska Mitrovica). Als aber die feindlichen Einfälle und zerstörerischen Streifzüge der barbarischen Nachbarn immer bedrohlicher wurden, schickte der *praefectus* an Aristeides, den Erzbischof von Thessalonike einen Brief, in dem er den Wunsch äusserte: es wäre günstiger, wenn er sein Amt nicht in Sirmium, sondern weit von den Feinden, im sicheren Thessalonike ausüben könnte. Aristeides rief die Geistlichen und die Bürger der Stadt zusammen und lies den Brief vor, in dem der Beamte berichtete, „in welcher Lage sich Sirmium befindet und dass die Awaren vorhaben, die Donau zu überqueren“. Die Versammlung fasste den Beschluss, einen Boten zum Kaiser Iustinian I. mit der Bitte zu schicken, den Sitz des *praefectus praetorio* nach Thessalonike zu verlegen. David wurde als Bote ausgewählt, da die Leute ihm vertrauten. Nachdem er vom Herrscher und seiner Frau Theodora gütlich empfangen worden war, erreichte er, dass die *praefectura* von Illyricum von Sirmium nach Thessalonike verlegt wurde.²¹ Kurz danach verstarb David.²²

Kaiserin Theodora starb am 28. Juni im Jahr 548. David traf sich mit ihr anlässlich seiner Mission in der Kaiserstadt. Die Verlegung des Sitzes der *praefectu-*

Paris, 1981: 50): „l'évêque de Thessalonique, Aristeides ... reçoit par messagers de l'éparque d'Illyricum la demande d'intervenir auprès de Justinien pour que le siège et l'armée de l'éparchie soient transféré de Sirmium à Thessalonique; l'ennemi menaçant est Αβαρωνς“. Auch L. Jončev (*Fontes Graeci Historiae Bulgaricae III*. Serdicae 1960: 180–181) akzeptiert die Behauptungen über das Awarientum in der Vita Davids als historische Tatsache.

²¹ Die älteste Version stammt von einem anonymen Verfasser gegen 720. Ausgabe: V. Rose, *Leben des heiligen David von Thessalonike nach der einzigen bisher aufgefundenen Handschrift*. Berlin, 1887: 9, Paragraph 13 sind die Awaren erwähnt. Der relevante Teil ist auch im Glossar B I: 191–192 zu finden. Als historische Quelle kann nur diese Version in Frage kommen. Die anderen Redaktionen sind eher literaturhistorisch von Bedeutung. Moravcsik (BT I: 558) weist auf eine Schrift des Kaisers Manuels II. (1391–1425) hin, die das Thema bearbeitet. (V. Latyšev, *O žitijah prepodobnago Davida Solunskago. Zapiski Imp. Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej* 1912: 236–251. Die Erwähnung der Awaren auf S. 247.) Glossar B I: 192 zitiert neben der Hauptvariante nur noch eine weitere, obwohl auf den Seiten CLXIV–CLXV auf zwei hingewiesen wird: Latyšev II: 103–104 und Doukakes X: 227–228.

²² Aus der Sicht der historischen Interpretation der Erwähnung des awarischen Volksnamens ist die Antwort auf die Frage ohne Bedeutung, ob der Präfektursitz in Sirmium oder Iustiniana Prima war. Vgl. A. Vasiliev, *Life of David of Thessalonica. Traditio* 1946: 115–147.

ra nach Thessalonike kann aus diesem Grund nicht nach 548 geschehen sein. Die Awaren aber erreichten während ihrer Wanderung vom Osten nach Westen erst Ende 557 das Kaspische Meer, das Gebiet der Alanen, befanden sich also von Sirmium gut 2000 km Luftlinie entfernt.²³ Ihre Urheimat in Zentralasien verliessen sie nicht vor 552.²⁴ Auf diese Weise bringt Der Hagiograph, der gegen 720 die Geschichte niederschrieb, knüpft einen anachronistischen Zusammenhang zwischen der Versetzung des Präfektursitzes aus Sirmium nach Thessalonike und der Angst vor den Awaren. Es kann als beinahe sicher gelten, dass es hier um dieselbe Erscheinung geht wie im Punkt 1. Kaiser Konstantin VII. bezeichnete die Hunnen, das vor den Awaren im Blickfeld von Byzanz aufgetauchte Steppenvolk, als Awaren.²⁵ Der anonyme Verfasser der *Vita* des heiligen Davids durfte mit dem awarischen Volksnamen ein anderes im Donauraum vor den Awaren dagewesenes Steppenvolk, die (Proto-)bulgaren bezeichnen. Die Bulgaren bedrohten und griffen Illyricum und seine Umgebung vor dem Tod von David tatsächlich oft an. Nach Zeugnis der teilweise aus derselben Zeit stammenden und glaubwürdigen Quellen gab es Einfälle schon in den Jahren 530 (oder schon 529?),²⁶ 535²⁷ und 539,²⁸ in der Periode vor 551/552 standen

²³ Malalas war Zeitgenosse und vielleicht sogar Augenzeuge der Ankunft der ersten Delegation der Awaren in Konstantinopel. Seinem Bericht, nach dem die ersten Gesandten des Nomadenvolkes im sechsten Jahr der Indiktion (September 557 – August 558) zwischen Dezember und Februar in der Kaiserstadt erschienen, sollte man Glauben schenken; siehe Ionnis Malalae *Chronographia*. Rec. L. Dindorf. Bonn, 1831 (im weiteren: Malalas), 488–489. Ebenfalls glaubwürdig erscheint die Information im Fragment „5,1“ von Menandros Protektor: Die früheste, von Kandich geführte Delegation des awarischen Volkes kam aus der Gegend der Alanen nach Konstantinnopel (*The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay*. Text, Translation and Historiographical Notes by R. C. Blockley. Liverpool, 1985: 48). Vgl. W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988 (im weiteren: Pohl), 18–19, 339–340; S. Szádeczky-Kardoss, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. I Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*. Mitverfasser Cs. Farkas. Mitarbeiter: M. Borsos, É. Csillik, F. Makk, T. Olajos. Bp., 1998 (im weiteren: ATF), 17–18.

²⁴ Im Jahr 552 gründete Bumin den türkischen Kaganat und vor der Eroberung dieser türkischen Macht wanderten die Awaren aus dem Inneren Asiens aus; siehe P. B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden, 1992: 79, 108–111, 127; D. Sinor (editor), *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, 1990: 295, 298, 303; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden, 1958: 6–7, vgl. 41, 181, 393, 402, 410, 454, 473, 490, 492–494, 504. (Das chinesische Geschichtswerk Ču-šu berichtet darüber, dass der Kagan Bumin [T'u-men] das türkische Nomadenreich 552 gründete, das gleich danach eine ganze Reihe von Völkern unterwarf.)

²⁵ DAI 28, 6–7.

²⁶ Marcellinus Comes, *Chron. a. 530*; Theophanes, *Chronogr. a. m. 6032*. 219, 8–16. Ed. C. de Boor; vgl. Malalas 450, 19–451, 15; Iordanes, *Romana* 363; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*. Amsterdam, 1980/1981 (im weiteren: Beševliev), 81–82.

die Balkanprovinzen des Oströmischen Reiches und die Grenzgebiete unter ständigem bulgarischem Druck („instantia cottidiana Bulgarum“).²⁹

Wir können also feststellen, dass das Leben des heiligen Davids von Thessalonike nicht als Quelle der Awarengeschichte bezeichnet werden kann. Was in dieser Quelle über die in Illyricum vor 548 eindringenden Awaren zu lesen ist, dürfte sich in Wirklichkeit auf die damals eindringenden (Proto)bulgaren beziehen.

5. In der zweiten Hälfte der 550er Jahre starb der heilige Gregentios, der als Bischof der süd-arabischen Stadt Zaphar (~ Taphar) das orthodox-byzantinische Christentum verbreitete.³⁰ Er ist demnach früher geboren worden, als die Awaren während ihrer Wanderung Richtung Westen 557/558 nahe am nordwestlichen Ufer des Kaspischen Meeres erschienen. Der Heilige muss sogar noch früher geboren worden sein, bevor die Awaren, die vor den ihr Nomadenreich im Jahr 552 gründenden Türken flohen, ihre Emigration aus Zentralasien angingen.³¹ Die Nachricht, nach der die Awaren in der Zeit der Geburt von Gregentios in der Nähe seiner Heimat gewesen wären, und ihn in seiner Kindheit während eines Streifzuges fast getötet hätten,³² entbehrt jeder Glaubwürdigkeit. Gregentios kam wahrscheinlich in einer der nordbalkanischen Provinzen des Byzantinischen Reiches, in Moesia Superior zur Welt, und verbrachte seine Kindheit mehrere tausend Kilometer von Zentralasien oder vom Kaspischen Meer entfernt.

In den hagiographischen Schriften tauchen wohl voneinander abweichende und teilweise nicht identifizierbare geographische Namen als Geburtsorte auf (z.B. Mediolanum oder Mpliares), trotzdem ist es am wahrscheinlichsten, dass die altsla-

---

²⁷ Marcellinus Comes, *Chron. a. 535*; vgl. Beševliev 82.

²⁸ Theophanes, *Chronogr. a. m. 6031*. 217, 28–218, 17; Malalas 437, 18–438, 20; vgl. Beševliev 82–83.

²⁹ Iordanes, *Romana* 388; vgl. Beševliev 83.

³⁰ G. Fiaccadori, Gregentios. In: *ODB* 874; Beck 407; Quellenkunde 292–293; PG 86: 620–784; A. Vasiliev, *Žitije sv. Grigentija, episkopa Omiritskago. Vizantijskij vremennik* 1907: 23–38 (Einführung), 39–67 (griechische Exzerpte mit russischer Übersetzung) (im weiteren: Vasiliev); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian II*. London, 1923 (reprint: New York 1958), 327, 413; A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. Erster Teil. Die Überlieferung III*. 2. Leipzig, 1952: 952–953, 977.

³¹ Siehe die Fussnoten 23 und 24.

³² Der im Jahr 1180 kopierte *Codex Graecus Sinaiticus 541* beinhaltet die Erzählung über Gregentios unter dem Titel *Vita et disputatio cum Herbano Iudaeo auctore Palladio episcopo Negrae* (BHG No. 705). In der Ausgabe von Vasiliev ist auf den Seiten 39 und 50 über die Awaren zu lesen. Glossar B I: 193 bringt auf Grund der Publikation von Vasiliev die Textteile, die sich auf dieses Steppenvolk beziehen. Moravcsik (BT I: 564) irrt sich, als er schreibt, dass der awarische Volksname nur auf den ersten zwei im XVI. Jahrhundert nachträglich geschriebenen Kodexseiten zu finden ist; der Name der Awaren ist auch auf einer der Seiten zu finden, die der ursprüngliche Schreiber schrieb.

wischen *menaia* die historische Tradition am glaubwürdigsten bewahren, in denen Loplane oder ähnliche Ortsbezeichnungen zu finden sind.³³ Lipljan ist nämlich die südslawische Siedlung, die in der Umgebung des antiken Ulpiana (Ulpianum) liegt, dessen ins Slawisch übernommenen Namen Lipljan bis heute trägt.³⁴

Ulpiania wurde aber zur Zeit der Geburt und der Kindheit von Gregentios nicht von den Awaren, die noch weit im Osten ihre Tiere trieben, bedroht, sondern möglicherweise von einem anderen Steppenvolk, den (Proto)bulgaren. Sie erschienen nämlich genau zu dieser Zeit auf dem Grenzgebiet der nordbalkanischen Provinzen des Oströmischen Reiches. Sie drangen 493,³⁵ 499³⁶ und 502³⁷ in die Gebiete der *Provinzen* Thracia und Illyricum ein. Vermutlich auf dieses Nomadenvolk bezieht sich all das, was wir in den Gregentios-Schriften über die Awaren berichtet bekommen.

6. Wie die obigen Ausführungen zeigen, verwendet Konstantin VII. den awarischen Volksnamen auf Attilas Hunnen. In den Lebensbeschreibungen der beiden Heiligen David und Gregentios ist unter der Bezeichnung „Awaren“ aller Wahrscheinlichkeit „Bulgaren“ zu verstehen. Dass es bei den späteren byzantinischen Autoren die Erinnerung an die drei Steppenvölker vermischt wurde, beweist die Aussage in den Kodizes T(aurinensis) und K(outlounousiou) des *Chronicon Monembasiae* über den Awaren eindeutig: „Der Stamm der Awaren ist (nichts anderes als) hunnisches und bulgarisches Volk“.³⁸

---

³³ Die Informationen zur Bestimmung des Geburtsortes von Gregentios hat Vasiliev (25, 32, 36) zusammengestellt und ausgewertet.

³⁴ G. Winkler, Ulpianum. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike* V. München, 1975: 1043.

³⁵ Paulus Diaconus, *Historia Romana* XV. 19; Marcellinus Comes, *Chron. a. 493*; vgl. Beševliev 77.

³⁶ Marcellinus Comes, *Chron. a. 499*; Iordanes, *Romana* 356; vgl. Beševliev 78.

³⁷ Marcellinus Comes, *Chron. a. 502*; Theophanes, *Chronogr. a. m. 5994*. 143, 26–27; Zonaras, *Epitomae historiarum* XIV. 3, 26; vgl. Beševliev 78.

³⁸ *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note*. A cura di I. Dujčev. Palermo, 1976: 2: „Γένος οἱ Ἀβαρες ἔθνος οὐνικὸν καὶ βουλγαρικόν“.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Sensus Numinis: hit, remény és irodalom

„Komm reden wir zusammen, wer redet, ist nicht tot.” („Jertek, szóljunk együtt, ki szól, nem holt” [saját fordítás – Sz. L. S.].) Az idézett sorok Zirkuli Péter 1982-ben megjelent *Kép a tükörben* című kötetének utolsó verséből valók. Idézőjel nélkül szerepelnek, egy magyar nyelvű vers szerves részeként, így csak hosszas nyomozás után – végül magától a szerzőtől – tudtam meg, hogy ezek Gottfried Benn posztmodern módon idézett szavai. Miért idéztem? A kimondás törvénye, a megszólalás kötelezettsége, az együttlés immanens parancsa van – többek között – ebben a mondatban. De eszembe juthat Esterházy Péter *Az elefántcsonttoronyból* című írása is: „Akik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud.”

Mit jelenthet ma, a modernitás utáni, a posztmodern korszakban, a későmodern szakaszban a modernség, milyen szerepe lehet a művészetnek, az irodalomnak akkor, amikor már Hamvas Béla világválságról beszélt, igaz, hozzátette: az apokalipszis után – utalva egy jellegzetes emblémára – megválthatja magát a világ? Ez a válságtudat, ez az éles tudománykritika megfogalmazódik a „művészettörténet végéről” (Hans Belting) szólva csakúgy, mint a „filozófia végéről” (Heidegger), sőt a tudomány-krizeológiával párhuzamosan Daniel Bell az „ideológia végéről”, Francis Fukuyama nagy vitát kiváltott történetfilozófiai esszéje pedig a „történelem végéről” beszél. (A Pernecky Géza művészettörténész szerkesztésében megjelent *Európai Füzetek* első kötete (száma) ezek közül Hans Beltingét idézi magyarul.)¹ E vereség-hangulat a magyar irodalomtudományban késve mutatta meg magát, – Kenyeres Zoltán szavaival – Hegyeshalomnál akkor lépte át a határt, amikor az új elméleti kutatások fényében már a válságból való kilábalás lehetőségei is föl-fölvillantak.² Ekkor írta Béládi Miklós azt a tanulmányát, amely már címével jelezte az ambiguis viszonyt, egyszerre mondta a „nemet” és az „igent”: *Az irodalomtörténet válsága – az irodalomtudomány megújulása*.³

---

¹ Vö. Daniel Bell, *Az ideológia vége. Világosság* 1991, 2, 93–103; Francis Fukuyama, *A történelem vége. Valóság* 1990, 3, 16–31; Radnóti Sándor, *Egy nagy tudomány frusztrációja. Holmi* 1993, 1, 146; Fehér M. István, *Martin Heidegger. Egy 20. századi gondolkodó életútja*. Budapest: Göncöl, 1992: 336.

² Vö. Kenyeres Zoltán, *A befejezetlen múlt – irodalomtörténet-írásunk néhány kérdéséről. Irodalomtörténet* 1993, 1–2, 23.

³ Béládi Miklós, *Az irodalomtörténet válsága – az irodalomtudomány megújulása. Literatura* 1983, 1–4, 47–60.

Az irodalomban magában azonban már jóval korábban megfogalmazódott e szerepre⁴ való rákérdezés. „Wozu Dichter in dürrer Zeit?” – így hangzott Hölderlin kérdése a *Brot und Wein* című elégiájában (hasonló kérdéseket tesz majd fel Kosztolányi is azonos című – *Kenyér és bor* – kötetében, mégpedig akkor, amikor ő maga is megéri a krisztusi kort), amely Krisztus jegyeire utal. (Juhász Ferenc nálunk később kötetcímében kérdezi majd: *Mit tehet a költő?*) A hölderlini felismerésre Nietzsche mutatott rá a legdrasztikusabban a *Zarathustrá*-ban, s vele Babits a *Jónás könyvé*-ben (melyben egyszerre látjuk Bergson, Benda és Nietzsche eszmetörténeti hatását). Miért sanyarú az idő, amire Hölderlin utal, mert „wir kommen zu spät. Zwar leben die Götter” („túl későn jövünk, noha élnek az istenek”), Babits pedig majd így fogalmaz: „Az istenek hálnak, az ember él.” Szinte ezt látszik folytatni a már idézett Gottfried Benn, amikor azt mondja: „Du musst dir alles geben, / die Götter geben dir nichts.” („Mindent meg kell adj magadnak, az istenek nem adnak semmit.”)

De hadd bocsássak előre valamit ahhoz, amiről ma beszélendő leszek. A hetvenes években (1972-ben) íródott, és a *Pokolból jövet* (1981) című kötetben jelent meg Utassy József verse, amelynek konnotációja leginkább Pilinszky *Négysoros* című versét idézheti föl bennünk. Az Utassy-vers, *Az én keresztem* – amely egyúttal része egy évezredes hagyománynak, a képvers hagyományának – motivikusan-embematikusan Jézus történetét, utolsó napját, értünk vállalt tettét artikulálja újra, ezért is emlékeztethet a *Négysoros*-ra, amelynek első két sora annyira személytelen, hogy még a főnévi igenév személytelenségét is nélkülözi:

Alvó szegek a jéghideg homokban.
Plakátmagányban ázó éjjelek.
Égve hagytad a folyosón a villanyt.
Ma ontják véretem.

Itt jegyzem meg, hogy a *Négysoros* értelmezéséhez érdemes figyelni az eredeti kontextusra, arra, hogyan helyezi el a verset Pilinszky. Három vers szerepel a *Harmadnapon* kötetben együtt – a kötet az egyik csúcsteljesítménye a későmodern magyar költészetnek, jöllehet, s erre Kulcsár Szabó Ernő hívta fel a figyelmet, a magyar történelem egyik legsötétebb évtizedében született (1947–1957), mégsem valamiféle ellenzékiiség szülte.⁵ A *Jelenések VIII. 7.*, utána az *Apokrif* s aztán a *Négysoros*. Így nézve minden fordítva mutatkozik meg, előbb látjuk az apokalipszist, amely a jelenből indul, utána annak olyan folytatását, amelyben az Isten is tehetetlen (előre vetítve a teodicea kérdését), s csak azután a „nagy péntek”-verset. Itt jegyzem meg azt is, hogy Juhász Ferenc és Nagy László is ekkor írják a maguk démonias-apoka-

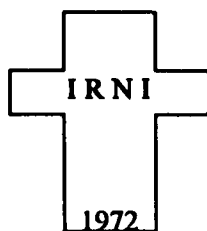
⁴ Vö. Szegedy-Maszák Mihály, Szerepjátás és költészet: összhang vagy ellentmondás? *Irodalomtörténet* 1992, 4, 715–728.

⁵ Vö. Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum, 1993: 57.

lipszises verseit, mégpedig 1954-ben (erre az időre datáltatták Pilinszkyvel is a verset, valójában 1952-ben írta, de Király István átíratta), olyan műveket, mint a *Gyöngyszoknya*, *Tékozló ország*, de ilyen a *Harc a fehér báránnyal* kötetben a *Babonák napja csütörtök*, illetve a *Vállamon a báránys éggel*. És itt akár folytathatnánk is a sort, taníthatnánk számos olyan művet, amely emblematikusan az evangéliumra utal. De a Pilinszky-mű egyúttal a csönd motívumára, az elhallgatás (Georg Michael Schultz: *Neigung zum Verstummen*) magatartására is fölhívja a figyelmet, arra, amit az Utassy-versben is láthatunk.⁶

Az Utassy-vers ezt az élménykört is magában hordozza, de úgy, hogy bár a személytelenség üzenetét is közvetíti az infinitívus, a cím egyúttal a vállalt személyességet hangsúlyozza. A vers így „szól”:

Az én keresztem

A képvers középpontjában egyetlen szöveges elem áll látszólag jelentéshordozó szereppel, ezzel a szerző szinte mesterien csapja be az olvasót, hiszen első pillantásra a látvány a hagyományos bibliai konnotációt eleveníti fel: ugyanis Jézus elfogatására, elítéltetésére, keresztre feszítésére gondolunk, mert a látvány – képversről van szó – felidézi bennünk mindazt, ami Jézus életével, szenvedéseivel, halálával kapcsolatos. Az evangéliumok szerzői e halált úgy értelmezik, mely szerint nyilvánvalóvá vált, hogy Isten megkönyörült a bűnös emberiségen, azáltal, hogy küldötte a kereszthalál által, annak vállalásával azonosult a bűn következtében elesetté vált emberekkel, egyben fel is emelte az embert mint olyat, és megszabadította ettől az elesettségtől. A kereszt látványa amúgy is felszabadítja-felidézi bennünk, keresztényekben a fizikai értelemben vett szenvedést is: a katonák, miután csúfot üztek belőle, levették róla a bíborpalástot, és saját ruhájába öltöztették, aztán vállára tették a keresztet, és elvezették a Golgotára, a kivégzés helyére, hogy ott a keresztre feszítsék, melyre – Pilátus parancsára – feliratot is erősítettek, melyen héberül, görögül és latin nyelven feltüntették kivégzésének okát: „Názáreti Jézus, a zsidók királya.” Az egy másik kérdés, hogy bennünk – történeti okokkal magyarázható módon, egyébként

---

⁶ Minderről részletesebben: Szigeti Lajos Sándor, *A teremtet Isten csendje*. In: *Uő, Evangélium és esztétikum. Bibliai motívumok a modern költészetben*. Budapest: Széphealom Könyvműhely, 1996, 183–203.

nem véletlenül, államalapításunkat is felidézve, a latin rövidítés maradt meg: Iesus Nasareus Rex Iudeorum, ennek rövidítése a mindenütt látható INRI. Az evangéliumi történet ismeretében tulajdonképpen szinte csattanóként hat Utassy keresztye, melynek betűcseréjében értelmes magyar főnévi igenevet találunk. Ez a főnévi igenév egészen másra irányítja a figyelmet: sajátos ars poeticával állunk itt szemben. A krisztusi halál magasztosságával itt megdöbbentő értékvesztéssel szembesülünk: egy cselekvés „haláláról” van itt szó – az *IRNI* szó áll a kereszten, mely grafikai alakját tekintve a bibliai keresztre asszociál, ugyanakkor a hagyományos bibliai motívumok az infinitivus használatával egészen más megvilágításba kerülnek, itt a cselekvés válik kérdésessé, s a cím személyessége felerősíti a hatást, ugyanis az alkotó, a szerző saját keresztyéről „beszél”. A cím egy mindenkinek ismert közmondást-szólást idéz, amely szerint mindenkinek megvan a maga keresztye, a költő számára ez a keresztye saját sorsának vállalását, és egyben azt a keserű felismerést jelenti, hogy bezárulni látszanak a költészet, a költészet szabadságának lehetőségei, ha tetszik: elveszett az „ige”, a „szöveg”, a „műalkotás” jelentősége, mindezek csupán grafikus jelek összességét jelentik. A költészet halálának megélése az eltorzított bibliai képben tudatosul, ahol nincs helye a kimondott szónak, de az itt olvasottak világa felidézi Jézus szenvedését, s azt a gesztust is, amellyel értünk, a megváltásunkért vállalja a fájdalmat, a halált, azokkal szemben, illetve azokért is, akik pedig vele gúnyolódtak. Amikor megfogalmazódik Utassy verse, látszólag nem történik más, mint hogy a középső két betűt felcseréli a költő, csakhogy nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy egy költő teszi ezt, s arról sem, hogy e magyar főnévi igenév a keresztre íratik fel a versben, azaz amikor Utassy a költői immanens parancsot, a cím szerint neki, személyesen is kötelező feladatot írja a keresztre, tulajdonképpen azért mutat vissza Krisztusra, hogy tőle a feladathoz erőt kaphasson, illetve azért is teheti, mert a keresztyéni (keresztényi) kultúrtörténet világában élő olvasónak is többet mond itt az infinitivus önmagánál.

Az idézett Utassy-szöveg egyszerre több mindenre hívja fel a figyelmünket: többek közt arra, milyen hagyományokra épülve valósul meg a modernség, arra, hogy a főnévi igenévnek a maga grammatikai-stilisztikai funkciója mellett lehet poétikai szerepe is, és ez sem új keletű: a magyar költészettörténetben is helye van Nyéki Vörös Mátyás *Tirtinabulum*-ától napjainkig, köztük olyan jelentős versekig, mint amilyen Kölcsey *Elfojtódás*, Arany *Az örök zsidó*, Vajda *A vadli erdőben*, Ady több idemutató műve közül a *Sirni, sirni, sirni*, Juhász Gyula *Gyászkontós*, Kosztolányi (több műve közül) *Harsány kiáltások tavaszi reggel*, József Attila *Ülni, állni, ölni, halni*, Pilinszky *Infinitivus*, Tandori Rimbaud *a sivatagban forgat*, Domonkos István *Kormányellöréshben*, Nagy Gáspár *Hétparancsolat* című műve.⁷ (Itt jegyzem meg, hogy ezek közül néhány évvel ezelőtt Pilinszky verse az egyetemi felvételi teszt-

⁷ Vö. Szigeti Lajos Sándor, *Infinitivus és immigráció*. In: Uő, *Modern hagyomány. Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban*. Budapest: Lord Könyvkiadó, 1995: 72–100.

ben szerepelt esszékérdésként. Azt hiszem, a tétel-összeállító bizottság tagjai nem gondolták igazán végig, mit várnak el életük vízválasztó pillanatában a frissen érettségizett tizennyolc éves fiataloktól, amikor megfogalmazták a feladatot, a vers ugyanis hihetetlenül nehéz. Így szól: „Még ki lehet nyitni, / És be lehet zárni. / Még föl lehet kötni, / És le lehet vágni. / Még meg lehet szülni, És el lehet ásni.”) Ugyanakkor arra is utal a választott Utassy-mű, hogy a bibliai hagyományokhoz, az Istenhez való viszony újraartikulálása is szempontot jelenthet hagyomány és modernség vizsgálatában.

Modern hagyomány című könyvemet egy Sik Sándor-idézzel fejeztem be: *Esztétika*-jában az esztétikai abszolútumról írva Sik Sándor megállapította, hogy annak minden abszolútumát legtökéletesebben a keresztény istenfogalom elégíti ki, ebben is megmutatkozik a kereszténységnek hasonlíthatatlanul emberi volta. Gondolatmenetét a keresztény istenfogalomról és a művészetről, a költészetről tett filozófiai-esztétikai vallomásában a következőképpen fejezte be: „Ez az Isten immanens is – »őbenne élünk, mozgunk és vagyunk«, transzcendens is: úgy különbözik a világtól, mint szobrász a szobortól. Személyes és Teremtő: a szó legteljesebb értelmében művész. Saját »dicsőségére«, végtelen gazdagságának kinyilatkoztatására alkotta a világot, tehát »minden mulandó csak hasonlat«: az ő szimbóluma. Saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert, tehát még a vallomáselv is megvalósul benne. Dualisztikus – testi, lelki – lényé teremtette: ebben gyökerezik az egész-emberi magatartásnak (tehát az esztétikai élménynek is) egyszerre érzéki-szellemi természete. Végül még egy nagyszerű, esztétikailag kimondhatatlanul termékeny gondolata a keresztény istentannak: a Második isteni Személy, az Örök Ige – az Isten »dicsőségének fénye és lényegének képmása« [...] benne az Isten-emberben teremtő és teremtmény, relatív lét és Abszolútum, alkotóművész és műalkotás, esztétikai valóság és esztétikai érték titokzatos egységgé forr össze. Benne Isten, a »szépség szerzője« és »a mindenség művésze« emberi szépséggé, »mű«-vé lett: legnagyobb történelmi szimbóluma, de egyszersmind élő valósága is az Abszolútumnak. A keresztény ember számára a művészetben és az esztétikumban sem adatott más név, amelyben üdvözlünk lehetne. Így az esztétikai elmélkedés eligazítja az embert az Abszolútum felé. Kézen fogva vezeti el a tengerpartig, ott elereszti a kezét és egy alig észrevehető, finom kézmozdulattal kimutat a Parttalan Végtelenbe: A tudomány itt elnémul. Itt már a *sensus Numinis* veszi át a szót.”⁸

A motívumok kiválasztása lehet esetleges is, azonban ha a modernség legfontosabb sajátosságait kívánjuk kiemelni, már szükségszerű a választásunk: adott például az Istenhez való viszony, a bibliai motívumok gyakoribbá válásának vizsgálata, mely feltehetően ad egy lehetséges választ a modernség genealógiájának – kialakulásának és mibenlétének – kérdésére is, így mintegy folytathatóvá téve könyvem gondolatmenetét. Az *Evangélium és esztétikum* című könyvem a teológiai hermeneutika egyik jelentős alakja, az evangélikus Rudolf Bultmann gondolkodásának feltételeit

---

⁸ Sik Sándor, *Esztétika*. Szeged: Universum Kiadó, 1990 (1942): 455–456.

elégíti ki, amely szerint „csak az képes a szöveg kíváncsiságát meghallani, akit saját egzisztenciájának kérdése mozgat”,⁹ azaz csak akkor van értelme az irodalomban való gondolkodásunknak, ha létünk problematizáltságára tudunk rákérdezni az irodalmi művekben. A Gadamerrel vitázó másik jelentős reformteológus, Pannenberg is hasonlóan fogalmaz: „Gadamer maga elismeri, hogy a szöveg *nem* úgy beszél hozzánk, »mint egy Te«, mert »nekünk, a megértőknek magunktól kell őket előbb megszólaltatnunk«. Jószó szerint mégis éppen ez az utóbbi belátás jelenti azt, hogy arról a »kérdésről«, amelyet a szöveg intéz hozzánk, csak metaforikusan beszélhetünk: csak a kérdező ember számára válik a szöveg kérdéssé; magától nem az.”¹⁰ De érvényesnek látszik e gondolkodás magára a hitre vonatkozóan is. Karl Rahner jezsuita hittudós a lét és az ember Istenre irányuló nyitottságáról, az ember Istenre irányuló szabad döntéséről szólva a következőket mondja 1941-ben írt *Az Ige hallgatója* című könyvében: „Az Istenről való ismeret igazságát – hogy valaki minek s kinek tartja Istenét –, egyszersmind szeretetének rendje vagy éppen káosza hordozza. A dolog nem úgy áll, hogy az ember először is semleges módon megismeri Istent, majd pedig eltöpreng azon, vajon szeretettel vagy gyűlölettel viseltessék Isten iránt [...] Isten konkrét megismerését már mindig is eleve meghatározza az, *amiként* az ember a számára adott dolgokat szereti és értékeli. A metafizikai megismerés sohasem szemléli tárgyát annak tulajdon mivoltában – »színről színre« –, hanem csak a szubjektum saját transzcendenciájából ismeri meg, az ember ráirányultságából. Ennélfogva az ilyen metafizikai megismerést – egyfelől – nem is irányíthatja kellőképpen maga a tárgy, és – másfelől – ezért függ mindazon mozzanattól, mely e transzcendencia konkrét módját és sajátosságait meghatározza.”¹¹ Hasonlóan fogalmaz az ugyancsak 1941-ben megjelent *A testamentom és a mitológia* és az 1952-ben született *A demitologizáció* című tanulmányában a már idézett Rudolf Bultmann is: „Krisztust megismerni annyi, mint megismerni mindazokat a javakat, amelyeket Krisztustól kapunk, nem pedig szemlélni Krisztus természetét és az inkarnáció módozatait. [...] Istennek csak azt a beszédét és azt a tettet értjük meg, mint fontosat, amelyeket mi magunk, személyesen megéltünk, s amelyek valamilyen módon egyéni egzisztenciánkat érintik.”¹² Joós Ernő szerint ezzel a kitéttel Bultmann Heidegger filozófiájához csatlakozott, az ilyen egzisztencialista interpretáció „nem veti el a mitológiai elemeket, hanem csak újrainterpretálja őket, mint minden ember életében megismétlődő

⁹ Rudolf Bultmann, *A hermeneutika problémája. Filozófiai hermeneutika*. Budapest, 1990: 110.

¹⁰ Wolfart Pannenberg, *Hermeneutik und Universalgeschichte*. In: H.-G. Gadamer – G. Böhm (Hg.), *Seminar: Die Hermeneutik und die Wissenschaften*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1978: 23.

¹¹ Karl Rahner, *Az ige hallgatója. Vallásfilozófiai alapvetés*. Budapest: Gondolat, 1991: 116–117.

¹² Idézi Joós Ernő, *Látzat és valóság. A hermeneutika filozófiai alapjai*. Sárvár, 1995: 147–149.

problémákat. Ilyen a bűntudat és a bűnbocsánat örökké megismétlődő problémája.”¹³ Az embernek az Istenhez és önmagához való viszonya e megváltozott világban szükségszerűen fölérősíti a teológiát évszázadok óta kínzó kérdéseket is, például a teodicea kérdését, vagyis a történelemben és az egyéni életben érvényesülő isteni igazságosság problémáját. Valóban érvényesül? Hogyan? Hogyan beszélhetünk felelős módon az Isten és a történelem, az egyház és a történelem viszonyáról? Többek közt ezekre a kérdésekre keresi a választ – Bibót interpretálva – a huszadik század egyik kiemelkedő református teológusa, Vályi Nagy Ervin is a *Gondviselés*hit – *contra és pro* című tanulmányában. Vályi Nagy szerint Bibó esszéjének legsziporkázóbb ötlete az, „hogy a tényleges újkori történet úgy jelenik meg, mint tagadás a tagadásban.”¹⁴ Arról a gondviselésitről van tehát szó, amelyre Bibó maga is rákérdez József Attila és Radnóti Miklós segítségével. Az előbbi *Négykézláb másztam* című versének egyetlen szakaszát vizsgálja: „Úgy segített, hogy nem segíthetett, / Lehetett láng, de nem lehetett hamva, / Ahány igazság, annyi szeretet, / Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra.” A versről szólva azt mondja, hogy a mindenhatóság fölösleges és hívságos attribútummá válik, „mert az is Isten együttérzési lehetőségéhez tartozik, hogy ne legyen mindenható vagy legyenek nem mindenható helyzetei”.¹⁵ Radnóti *Sem emlék, sem varázslat*-ának következő részét idézi: „magamban élem át már mindazt, mi hátravan, nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem / ha megpillantasz barátom, fordulj el és legyints! / Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – / talán most senki sincs.” Bibó szerint a vers azt érzékelteti, hogyan jut el valaki a vigyázó és bosszúálló angyalban való bizakodástól az elmélyültebb hitig: „Ez a hit nagyon keményen és radikálisan tagadja a konvencionális gondviselésit, ugyanakkor azonban kendőzetlenül néz szembe az emberi sors feltételeivel.”¹⁶ Elemzése befejezésében nem tesz mást, mint idézi a tragikus sorsú evangélikus teológust, Bonhoeffert, aki így ír: „Nem lehetünk tisztességesek annak elismerése nélkül, hogy ebben a világban úgy kell élnünk – »etsi deus non daretur« [idézet Hugo Grotiustól: mintha nem lenne Isten]. És ezt éppen Isten előtt ismerjük föl! Maga Isten kényszerít erre a fölismerésre. Felnőtté válásunk ilyen módon vezet bennünket az Isten előtti helyzetünk igazi megismeréséhez. [...] Isten előtt és Istennel élünk Isten nélkül. [...] A vallásosság a bajokkal küzdő embert ahhoz az Istenhez irányítja, aki a világban hatalmas; Isten itt valójában deus ex machina. A Biblia viszont Isten tehetetlenségéhez és szenvedéséhez irányítja az embert; egyedül a szenvedő Isten segíthet.”¹⁷

¹³ Vö. Joós Ernő, uo.

¹⁴ Vályi Nagy Ervin, *Minden idők peremén. Válogatott írások*. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1993: 94.

¹⁵ Bibó István, Két verselemzés. *Confessio* 1979: 76.

¹⁶ Bibó István, uo. 80.

¹⁷ Idézi Bibó István, uo.

Itt esélye legfeljebb a különböző menekülésmitoszoknak lehet, köztük a már említett csönd motívumának vagy a hallgatás, elhallgatás költői magatartásának. A huszadik század szükségszerűen a maga képére formálta át a csöndet, ez az átértékelés Wittgenstein ismeretelméletében, Webern és Cage esztétikájában, Beckett poétikájában „egyike a modern szellem legeredetibb, legjellemzőbb mozzanatainak”, olyanynira, hogy „sok modern költészetben a csönd az eszményi célt jelenti”, „beszélni annyi, mint keveset mondani”. Rilke verseiben a csönd kísértései elválaszthatatlanok voltak a költői alkotás kockázatától.¹⁸ Janine Wolfrom ugyanakkor éppen Rilke *Francia költemények* című ciklusáról szólva jegyzi meg, hogy a csönd lehet az elmélkedés, a derű, a türelem világa is,¹⁹ azaz a kontempláció, a meditáció költői magatartásának hordozója. Utal erre Steiner is, aki szerint már Keresztelő Szent János kifejezi a szemlélődő lélek aszketikus elragadtatását.²⁰ A művészet, a költészet – mondhatjuk tehát Sontaggal és Wolfrommal – lehet maga is csönd. Konsztantyin Pigrov *A klasszikus szöveg hallgatása* című tanulmányában fogalmazza meg, hogy a klasszikus és nem klasszikus szöveg szétválasztása nem más, mint az égi és a földi szétválasztása, ugyanakkor a nem klasszikus beszéd az egyedüli út a nagy klasszikus csöndhöz.²¹

Tulajdonképpen ebben az értelemben tételezzük, hogy a modernség fontos ismérve az Isten nélkül maradottságunk, az Isten nélküli létre való ráeszmélésünk, de az is, hogy mégis vágyik a huszadik századi költő a találkozásra: a Bibliához fordul, amikor tárgyatlan büntudatára keres választ, amikor kéri a méltósággal viselhető halált, várja a teremtés kegyelmi pillanatát, amikor apokaliptikus látomását, világba vetettségét formálja költészetté, amikor tiltakozik, pöröl, hogy végül mégis mindig hangsúlyozza a vállalható magatartásformát, az írástudó hitét és felelősségét.²²

Annyi bizonyos, a modern világa isten nélküli világ, akár Nietzsche, akár Rimbaud-ra mutatunk is vissza, mint az elsőkre, kiktől e gondolkodást eredeztethetjük. Somlyó György szerint a modern költő nem „Isten szája” többé, hanem – némi iróniával, de nem minden alap nélkül mondható – maga az Isten. „Ugyanaz a tizenhat éves Rimbaud, ki a charleroi-i békés polgárok padjaira szentségtörő kamasz kihívással felírta: »Mort á Dieu!«, Baudelaire-t »a legelső látnoknak, a költők királyának, valóságos Istennek« nevezi” (a kiemelés is tőle származik). József Attila *Eszmélet*-ét idézve pedig azt mondja, hogy „a modern költészet »eszmélete« – legáltalá-

¹⁸ George Steiner, *Language and Silence. Essays*. London: Penguin Books, 1969: 72.

¹⁹ Janine Wolfrom, *Essai sur le silence dans les Poèmes Français de R. M. Rilke. Histoire des Idées et des Littératures. La Revue Lettres Modernes* 1959: 7.

²⁰ George Steiner, *uo.* 20.

²¹ Константин Пигров, *Молчание классического текста. Язык и текст*. Санкт-Петербург, 1992: 92–93. Erről a kérdéskörrel l. még: Otto Lorenz, *Schweigen in der Dichtung: Hölderlin–Rilke–Celan. Studien zur Poetik deiktisch-elliptischer Schreibweisen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

²² Vö. Szigeti Lajos Sándor, *Evangélium és esztétikum. Bibliai motívumok a modern költészetben*. Budapest: Széphalom Könyvműhely, 1996.

nosabb jelentésében – az isten nélkül maradottságra való ráeszmélés, ennek egész drámaiságában, az elhagyatottság pánikjától a világért való felelősség tragikus vagy harcos vállalásáig”.²³ Yves Bonnefoy, Rimbaud-monográfiájában, ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az igazi modern tett Isten nélkül »isteni« életet akarni.”²⁴ Csakhogy ez egyúttal azt is jelenti mégis, hogy szükségszerűen vissza kell utalnunk a régmúltra, akár a *Könyvek könyvé*-re is, ha modernségünket akarjuk megmutatni. Kitűnő példát, váratlan idevonatkozó hivatkozást olvashatunk Somlyó György könyvében, aki rálelt az *Evangélium*-nak arra a részére, mely hasonlóan nyilatkozott az igazi írástudó természetéről és feladatáról: „Minden írástudó, aki a mennyeknek / Országa felől megtanított, hason- / latos az olyan gazdához, aki őt és / újat hoz elő az élestárából” (Máté 13,52). Hasonló gondolkodást mutat az európai modernizmus egyik legkorábbi példáját, a *Modern költők* című antológiát fordító és szerkesztő Kosztolányi, aki *Katé* című cikkében így ír 1925-ben: „Minden keresés, minden kísérlet jogosult, mely ismét összekapcsol bennünket az eleven művészettel. Áldott az, aki az újat hozza. Azt az újat, amely régi, de mi újnak látjuk.”²⁵

---

²³ Somlyó György, *Philoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe*. Budapest: Gondolat, 1980: 59–60.

²⁴ Idézi Somlyó György, uo. 69.

²⁵ Kosztolányi Dezső, *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. (A kiemelés tőlem. Sz. L. S.)

KATALIN SZÓKE

Словесная карикатура в творчестве А. Ремизова

Общеизвестно, что А. Ремизов охотно занимался каллиграфией и был прекрасным рисовальщиком. Его рисунки родились из почерка (в этом он – по мнению исследователей – повторяет Пушкина).¹ Характерно, что Ремизов определяет свои работы как „письменно-рисовальные”, намекая на то, что в его мире между словом и рисунком границы прозрачны. Но несмотря на эти высказывания, ремизовские рисунки нельзя назвать ни иллюстрациями, ни в традиционном смысле „рисунками писателя”: они самоценны, как и самоценна его словесность.

Среди его рисунков особую группу составляют изображения друзей, знакомых литераторов, философов и художников. Здесь я не буду подробно анализировать эти рисунки, но хочется отметить, что эти портреты обладают – в контексте особенного ремизовского „остранения” – основными признаками карикатуры: гротеском, гиперболическим выделением одной части лица или фигуры. Ремизовское „остранение” этих фигур заключается в том, что они напоминают архаические изображения злых духов и демонов, но при этом их окружает аура святости: нимб, сияние. С этой амбивалентностью, подобно героям ремизовской прозы, они включены в автобиографическую легенду, в характерную для ремизовского мироощущения двойственность „бесовского–человеческого”.

При анализе словесной карикатуры в прозе Ремизова целесообразно отделить друг от друга дореволюционный и эмигрантский периоды творчества писателя. В творчестве Ремизова сосуществуют два определяющих начала: автобиографичность и поиски жанра. В связи с последним Ольга Раевская-Хьюз отмечает: „Эволюцию творчества Ремизова можно описать как поиски жанра или борьбу за жанр”.² В дореволюционном творчестве писателя тенденция поисков жанра проявляется и в его т.н. пересказах, и в более или менее традиционных повестях и рассказах, в которых происходит травестийное воспроизведение памяти о коллективных, неканонизированных жанрах. Ремизов в своей прозе в первую очередь опирается на средневековые, рукописные жанры, в ре-

---

¹ Ю. Молок, По ту сторону умения и неумения (О графических текстах Алексея Ремизова). В кн.: Алексей Ремизов, *Исследования и материалы*. СПб., 1994: 151–157.

² Ольга Раевская-Хьюз, Последняя автобиографическая книга Ремизова. В кн.: Алексей Ремизов, *Иверень*. Berkeley, 1986: 282.

зультате чего в его повестях, написанных в 1910 годы, продолжающих тематику „маленького человека” русской прозы XIX века, он создает многоплановые, травестированные сюжеты. Например, его известные повести, *Крестовые сестры* и *Пятая язва* являются в жанровом отношении травестиями апокрифических хождений по мукам (в обоих произведениях одним из пратекстов является *Хождение Богородицы по мукам* – памятник литературы XII века), а повесть *Неуемный бубен* – травестия жития или страд (хождений по мукам). Собственно говоря, с травестированием средневековых жанров связано и появление карикатуры в творчестве Ремизова, которое можно считать генетически закономерным, ведь карикатура восходит к таким средневековым коллективным рукописным жанрам как миракли, мистерии, *fabliau* и эротическая литература. Кроме этого, Ремизов несомненно следует за традицией „*parodia sacra*”, которая во многом близка ему, соответствует его мироощущению.

Самым наглядным примером органического сочетания травестированных жанров и карикатурного изображения является повесть *Неуемный бубен*, написанная в 1909 году. Уже в названии можно обнаружить элементы словесной карикатуры: *Неуемный бубен* не что иное, как прозвище главного персонажа, маленького чиновника, Ивана Семеновича Стратилатова. Впрочем, надо отметить, что в творчестве Ремизова наименование равно прозвищу, и игра с прозвищами и кличками является одним из приемов словесной карикатуры. Рассказчик в романе-монтаже *Учитель музыки*, написанном уже в эмиграции, так отзывается о странностях прозвания главного автобиографического персонажа: „Была тоже страсть у Корнетова к именам: подбирал он людей себе и не каких-нибудь, а особенных – «высших, прообраз будущих нарицательных», когда из простых людей будет создавать он мифических – свое, высокое окружение».³ В сюжете повести *Неуемный бубен* травестия агиографического жанра начинается с фамилии героя. Иван Семенович Стратилатов имеет в повести одного знатного однофамильца, свою „пару”, чудотворную икону Федора Стратилата; и маленький человек, и икона, согласно комментариям рассказчика, на равных правах являются достопримечательностями маленького городка. Так как травестия жития строится на любимом приеме Ремизова, на инверсии ролей. В дальнейшем рассказчик в повести, строго соблюдая агиографический канон, излагает историю жизни маленького чиновника, полную банальностей и непристойностей. Он только притворяется святым, а на самом деле его фигура олицетворяет пошлость – оказывается, он вовсе не святой, а скорее всего нечисть, оборотень.

---

³ А. Ремизов, *Учитель музыки. Каторжная идилия*. Paris, 1983: 7–8.

В народной культуре средневековья смех является атрибутом беса. Образ Ивана Семеновича Стратилатова явно восходит к тем смеховым началам, которые подробно описываются в книге Бахтина о Рабле. Метафора карневального беса реализуется в повести в карикатурном представлении героя. Ремизов в своей мемуарной прозе, под названием *Встречи* увековечил тот эффект, который вызвало карикатурное изображение этого персонажа у слушателей (у А. Блока и Андрея Белого), при первом чтении произведения:

„Необыкновенное впечатление на Андрея Белого. На него накатило – черта в воздухе сложную, геометрическую конструкцию, образ Ивана Семеновича Стратилатова [...], он вдруг остановился – необыкновенное блаженство разлилось по его лицу: преображенный Стратилатов реял в синих лучах его единственных глаз:

– Да ведь это археологический фалл. – Кротко, но беспрекословно голос Блока [...].

Андрей Белый, ровно б пойманный, заметался, он готов был выскочить из себя – и только улыбка Блока – «Иван Семенович Стратилатов воплощение археологического фалла», а он не заметил! И это правда! – привело его в сознание”.⁴

В сюжете можно проследить полное развертывание этого карикатурного образа. О Стратилатове его товарищи-чиновники отзываются так: „не голова..., а головка!”⁵ Его большой нос и плешь так же вызывают ассоциации, связанные с фаллом. Его превращение в „археологический фалл” происходит тогда, когда он смеется. Впрочем эта карикатура в повести еще и „мифологизируется”, восходит к мифическим корням фаллической символики, и тем самым архаизируется, например в той сцене, когда над чиновником появляется образ солнца – как известно, в архаических представлениях солнце является символом плодотворности. Солнце как бы нимбом окружает плешь бесовского чиновника, усиливая при этом гротескный, лубочный эффект в travestированном житии: „Солнце как раз в эту самую минуту призадерживалось, подымало свой соловелый, знойный глаз, жаркое замирало прямо над Иваном Семеновичем, залюбовавшись ли на него, а он поистине был великолепен во всей красе, с соленым огурцом во рту, или завидуя ему, а удовольствие, испытываемое Стратилатовым было столь велико, что лопухатые, заостренные кверху уши его блестели.”⁶

---

⁴ А. Ремизов, *Встречи. Петербургский буерак*. Paris, 1981: 32.

⁵ А. Ремизов, *Неуемный бубен*. Кишинев, 1988: 290.

⁶ Там же, 300.

А.А. Данилевский в своей работе о *Неуемном бубне*⁷ доказывает, что карикатурное изображение Стратилатова напоминает фигуру писателя и философа В.В. Розанова. Ремизов действительно наделил своего героя некоторыми внешними чертами и привычками своего друга. Характерно, например, что чиновник рассказывает свои похабные истории шепотом (это была действительная привычка Розанова – говорить шепотом, ради интимности). Кроме этого, маленький чиновник, подобно Розанову страстный библиофил и имеет такие же литературные пристрастия, как его прототип. Этот прием интересен главным образом тем, что благодаря ему недалекий маленький человек как литературный герой в паре с философом, с человеком высокой культуры, становившимся также литературным героем, на равных правах выступают как неотделимые части ремизовской мистификации.

Значит, карикатура в дореволюционном творчестве Ремизова тесно связана с травестированием жанров; карикатура вообще важный, но пожалуй не самостоятельный компонент символистских, неомифологических романов (например, у Белого и у Сологуба). Отличительная черта карикатурного образа в творчестве Ремизова заключается в том, что в нем сочетается друг с другом не только святое и профанное, высокое и низкое, духовное и материальное, как вообще в мифологических текстах, но и автобиографическое и литературное. Таким образом карикатура в сгущенной форме воплощает основные принципы философии творчества писателя.

Юрий Анненков в своих воспоминаниях цитирует исповедальное высказывание Ремизова о карикатуре: „По мне: лучший портрет тот, что карикатурно, значит, не безразлично”.⁸ В эмиграционный период его творчества карикатурное изображение уже теряет идейных и сюжетных атрибутов символистского неомифологического романа, т.е. в некотором смысле секуляризируется и становится одним из главных приемов создания позднего ремизовского автобиографического нарратива. В этот период происходит также значительное изменение в графической деятельности писателя. И. Маркадэ в своей работе о ремизовских письменах указывает на это: „можно сказать, что только в эмиграции Ремизов стал рисовать пером, тушью, акварелью, составлять альбомы, компоновать коллажи”.⁹ Значит, всё это происходило параллельно с созданием романов-монтажей. Первое произведение Ремизова, построенное на принципе монтажа, *Взвешенная Русь*, вышло в 1922 году, но его основные

---

⁷ А.А. Данилевский, Герой А.М. Ремизова и его прототип. *Ученые записки Тартуского гос. ун-та*. Тарту, 1990: 139–157.

⁸ Ю. Анненков, *Дневник моих встреч. Цикл трагедий*. М., 1991: 220.

⁹ И. Маркадэ, Ремизовские писмена. In: Aleksej Remizov, *Approaches to a protean writer*. Columbus, Ohio, 1987: 126.

монтажи-мемуары: *Учитель музыки* и *Иверень* публиковались только после смерти писателя. Составные части этих монтажей – отрывки из прежних произведений, цитаты, аллюзии из русской и мировой литературы, современные газетные сообщения и т.д. Даже их текст часто напоминает не беловик, а черновик. Доминирует в них театрализация сюжета и обнажаются приемы и формообразующие принципы ремизовского письма. Они производят такое впечатление, как будто потеряны внешние ориентиры текста, и рассказ направлен демонстративно только на самого себя. В сюжете обнажаются и приемы карикатурного изображения; карикатура уже не средство увеличения (в смысле его первоначального значения: *caricare* = *увеличить*), а средство умаления и реализации мертафор. И даже, она является особой призмой видения мира. Ремизов в своем романе *Иверень* прямо пишет об этом особом видении: „Какими глазами я смотрю на встречаемых – плывут, колыхаются лица, эти скулы, уши, глаза, носы, губы и всё вместе и всё непросто, а напоены в своем осиянии, а дети-гномы и эльфы снуют и выются с топориками и молотками”.¹⁰ Рассказы-монтажи и в *Учителе музыки* и в *Иверени* сцепляет саморефлексия автобиографического героя. В тексте создается его карикатурный образ, и даже бывает, что автобиографический герой-рассказчик цитирует карикатурный портрет, написанный о нем другими. Например, рассказчик в *Иверени*, описывая собственный образ, воспроизводит известную подробность ремизовского портрета, „нос чайником” как свое открытие. Причем это – из характеристики Ремизова Наталией Кодрянской: „Лучистые, проникновенные глаза, то грустные, то плутоватые, а брови совсем как у чертика: две черные стрелы, летящие к вискам; нос чайником, вздернутый над мягким, большим лягушечьим ртом. Лицо доброе-доброе, как бы примиренное с жизнью. Волосы подстрижены под первый номер. На макушке татарская тюбетейка. Маленький, тихий, приветливый, точно персонаж из детской сказки, с горбом, но не горбун от рождения”.¹¹

В этих автобиографических монтажах сюжет организует игровой контекст, раскрывающий проблематику идентификации автобиографического героя. Главными элементами ремизовского „автометаописания” являются маскирование „я” и его карикатурное умаление и унижение. В *Иверени* об этом пишется так: „Скажу, как думаю: я заметил, что над всеми моими извращенными чувствами, жажда «унижения», и мечта о «потоности» была всегда неизменно: я стесняю себя – и только, должно быть, в гробу я буду самым собой”.¹²

---

¹⁰ А. Ремизов, *Иверень*. В кн.: А.М. Ремизов, *Собрание сочинений*, т. 8. М., 2000: 272.

¹¹ Н. Кодрянская, *Алексей Ремизов*. Париж, 1959: 11–12.

¹² А. Ремизов, *Иверень*. В кн.: А.М. Ремизов, *Собрание сочинений*, т. 8. М., 2000: 286.

В этой игре в самоопределение центральную роль выполняет отрицание роли писателя и художника. Автобиографический герой в *Учителе музыки*, Корнетов – „учитель музыки с камертоном“, а „не музыкант вообще“. А в сюжете *Иверени* центральным образом является фигура „не-писателя“, и рассказчик намеренно время от времени отвлекает внимание читателя от предмета, от писания. В оформлении фигуры „не-писателя“ важную функцию выполняет карикатура, которая усиливает перформативный характер всего текста, и в этом соотношении карикатура явно служит целям деконструкции, в первую очередь деконструкции нарративных приемов. В качестве примера я приведу первую главку из книги *Иверень*, которая не случайно носит название *Писатель* (в кавычках). Эту главку можно воспринимать как своеобразный перформанс, в котором автобиографический герой-рассказчик создает свой карикатурный образ, обнажая при этом и приемы создания этого образа. Подназвание *Иверени, загогулины моей памяти* прямо отсылает нас к перформативному и карикатурному характеру письма, если иметь в виду словосочетание: писать загогулинами. В названии главки уже кавычки вызывают сомнение в читателе, поскольку неизвестно, о ком будет идти речь: о писателе или о не-писателе, или о псевдо-писателе. Уже выбором этого названия в кавычках начинается игра с проблемой идентификации в тексте. В центре семантического поля главки можно найти одно программно-подобное, негационно-утвердительное высказывание: „Я не писатель, я другой“, как искаженную цитацию известной лермонтовской строки: „Нет, я не Байрон, я другой“.

В тексте главки до конца остается открытым вопросом, что такое этот другой, кто он такой? Ремизовский рассказчик то наводит читателя на решение этого вопроса, то вводит его в заблуждение – это тоже типичный прием карикатурного изображения. Уже с первого предложения главки начинается эта игра: „Человек ищет, где глубже, а рыба где...“ Это эллиптическое предложение заканчивается лишь в конце страницы: „А только «к настоящим» (т.е. к писателям) применимо: „Человек ищет, где глубже, а рыба... где лучше“.¹³ Как установила Ольга Раевская-Хьюз в своих комментариях к *Иверени*, это предложение – игривое развитие идеи Льва Шестова (из предисловия к книге *Великие кануны*), которое основано на любимом приеме Ремизова, на перестановке слов. У Шестова: „Рыба ищет, где глубже, а человек, где лучше...“, а „когда человек на место «лучше» ставит «глубже», ближние перестают понимать его“.¹⁴ Эта цитата в переложении Ремизова уже связана с одной из его центральных

---

¹³ А. Ремизов, *Иверень*. В кн.: А.М. Ремизов, *Собрание сочинений*, т. 8. М., 2000: 265.

¹⁴ Ольга Раевская-Хьюз, *Комментарии к Иверени*. В кн.: А. Ремизов, *Иверень*. Berkeley, 1986: 299.

тем – со „скотьей породой” человека. Но интересно, что карикатурный эффект усиливается здесь именно тем, что в семантическом поле текста эта контекстуальная „скотья порода”, соответственно слову *рыба* из шестовской цитаты, превращается в „рыбью породу” и распространяется на главную тему идентификации, благодаря созвучию двух слов на чужом языке. В результате этого реализуется метафора „другого” – уже как „чужого” в карикатурном образе „чужой, рыбьей породы”, названной на чужом языке. Цитирую сцену в префектуре: „безгрешно написанное *écrivain* схвачено было моим глазом и прозвучало моему «абсолютному» уху как *écrevisse* (рак речной, на здешнем русском: «креветка») и уж вареной креветкой вышел я из префектуры и иду домой: голова-грудь, черные, блестящие бисеринки в глазах и в мельничном ходу несъедобные ножки, а завеянной раковой шейкой пыл под себя погребая, чтобы незаметней...”¹⁵ (Кстати, Ремизов родился под знаком рака.)

Негационно-утвердительное высказывание „я не писатель, я другой...” приобретает в главке форму автометаописания в том смысле, что в тексте демонстративно рассыпаны почти все свойства и признаки ремизовского автобиографического героя. Например, „настоящие” писатели – мученики, труженики, а не-писатель до крайнего предела умаляет себя, он не равный им, он один из многих „виноватых”, смотрит „снизу вверх”, занимая субкультурную позицию. Он как нищий, последний способен „в землю клониться писателю”. И наконец: он не „настоящий”, а „подделка”. Это последнее вводит читателя в ремизовский контекст „бесовского-человеческого”, в проблематику „alter ego” в ремизовском автобиографическом мифе. Кроме этого, не „настоящий”, а „подделка” – автоцитата. В повести *Неуемный бубен*, когда Иван Семенович Стратилатов встречает своего однофамильца, также чиновника, эта встреча наводит его на мысль, „и что, если этот новоявленный настоящий, а ты подделка?”¹⁶ „Не-писатель” у Ремизова и „самозванец” (семантика самозванства развернута, например, в *Пятой язве*). Потом в конце главки воспроизводится мотив фольклорного, „кикиморного” начала, которое не что иное, как озорной дух текста, и вместе с ним, как заключительный аккорд зазвучит еще раз лейтмотив „инакости”, но уже в настоящем ремизовском лирическом запеве: „Прохожу весенними зелеными дорами, сечью и гарью, ломом и лютью, иду по черным мхам и лунной волне: не-то-не-то-не-то!”¹⁷

---

¹⁵ А. Ремизов, Иверень. В кн.: А.М. Ремизов, *Собрание сочинений*, т. 8. М., 2000: 266.

¹⁶ А. Ремизов, *Неуемный бубен*. Кишинев, 1988: 297.

¹⁷ А. Ремизов, Иверень. В кн.: А.М. Ремизов, *Собрание сочинений*, т. 8. М., 2000: 268–269.

Ремизов в своих романах-монтажах эмиграционного периода „деконструирует” роман-миф символизма, выдвигая на первый план почти филологическую задачу, создание особой „семантической поэтики” своего контекста и русской литературы и в визуальном и в слуховом плане. В этом процессе играют немаловажную роль приемы словесной карикатуры, и связанное с ними графическое видение мира. Здесь уже не „иные миры” просвечивают в тексте, а сам текст, обнажаясь, просвечивается в вечном настоящем словесной игры. Как бы исчезает разница между беловиком и черновиком, отдельные штрихи заменяют портрет, и монтажный принцип – строгую композицию. Поэтому можно вполне согласиться с мнением Юрия Молока, который в своей работе отмечает: „Словесная графика, графическая словесность [...] проделала у Ремизова обратный путь. От каллиграфии к свободной графике. От беловика к черновику”.¹⁸

---

¹⁸ Ю. Молок, По ту сторону умения и неумения (О графических текстах Алексея Ремизова). В кн.: Алексей Ремизов, *Исследования и материалы*. СПб., 1994: 156.

LAJOS SZÓKE

On the use of active participles in Modern Church Slavic

In general Modern Church Slavic (MChSl) the use of the participles does not seem to follow a clear system but if we think a little more deeply about the reasons for certain uses, we may come to some conclusions. In our short study we shall try to reveal these rules comparing the MChSl forms (18th century) with those of the Old Church Slavic (OChSl). At the same time we have to keep in mind the external motivating forces, the influence of contemporary literary Russian and the techniques of the correctors making „amendments” in Gospel texts in the course of the 17th and 18th centuries.

The difficulties with short and long forms of the participles are to be found already in OChSl as their distribution was not complementary but overlapping. This indicates that these participles were not definitely separated from each other, sometimes alternating in identical situations (Růžicka 1963: 13). Generally long participles (and adjectives as well, see Толстой 1957, Якубинская-Лемберг 1957) were used for the expression of definiteness and short ones for indefiniteness. In later centuries this was reinterpreted as the contrast between attributive and predicative relations. In the 18th century, when the language of the Gospels was definitely „codified”, the correctors in their work must have relied on the practice of contemporary Russian. The overall impression is that they substituted the short participles for long ones in non-predicative positions. The problem with this is that they were not consequent in their work and, in addition to this, long forms were used by them even in places where their presence was not justified. Although the basic intention of these corrections was to follow the Greek models, the ideology of Hesychasm in the 18th century, however, being not effective any more, the new texts moved away from the forms of the Greek prototypes. The number of the original participles was reduced also by the use of relative clauses in their place (Ильминский 1888). Participles were especially frequent in written prose works of the ancient languages, which was due to the syntactic compression participles were capable of. This compactness, on the other hand, presupposed a more exact understanding of the context. Therefore, when analysing the forms of the participles, it is not enough to consider their function in the given sentence but we have to take into account the whole context.

The number of long participles was about one quarter of all participles in the OChSl Gospel texts (see Mutalimova's calculations on the basis of the Codex Marianus: Муталимова 1968). Due to the above mentioned corrections this proportion has changed and their distribution was somewhat regularized, although several short forms still survived in attributive function.

The active participles, with their noun and verb characteristics, could perform several functions in MChSl. They could be subject (S), subject complement (SC), object (O), object complement (OC), pre- and postmodifier of a noun or noun substitute (M), adverbial modifier (adv. M). Their relationship to the subject or the verb, accordingly, also could be different which was only complicated by the aspect of the verb.

Our examples will serve to reveal the relationship between the new forms and the old function. As under the influence of literary Russian in pl. gen., dat., instr. and loc. almost all forms were substituted by long forms, we shall concentrate on the use of participles in sg. (sometimes with forms in nom. and acc. pl.). In our study we shall not deal with the active participles formed with the help of the suffix *-l-* as they do not go into constructions with long forms. It well may be that some of the participles have the semantic value of an adjective, formally, however, we treat them as participles. We also shall not discuss the *Dativus absolutus* as the participle in it usually preserved its original (contracted) form.

1. Participles in the function of subject

- (1) слышавый же и не сотворивый подобенъ есть челоуѣку создавшемъ храмниъ ЕВ Lk 6:49, Zog: слышавы і не творь
- (2) имѣай заповѣди моя и соблюдаай ихъ, той есть любай ма ЕВ Jn 14:21, Zog: имѣи ... съблюдаи и
- (3) се, изыде сѣай, да сѣетъ ЕВ Mt 13:3, Zog: сѣи
- (4) пріемый же единъ, шедъ вкопа (его) въ землю ЕВ Mt 25:18, Zog: примы

The participles in the function of a subject were in reality substantivized participles substituting a noun with a temporary or a permanent feature. In our examples the subject-participle of (1), (2) and (4) refers to a person with a temporary feature. In the example (3) the characteristic feature is more or less permanent. This compactness of meaning is already resolved in most of the modern Slavic translations: Slovak (1969) – (1) ten, kto počul a neučinil, (2) Kto má moje prikazania a ostricha ich, (4) ten, ktory dostal; Serbian (1981) – (1) А који слуша а не извршује, (2) Ко има заповјести моје и држи их, (4) А који прими; Ukrainian (1962) – (1) А хто слухає та не виконує, (2) Хто заповіді Мої має та їх зберігає, той любить Мене, (4) А той, що одного взяв. The archaic Russian translation (1979), however, mostly preserves the participial structures: (1) слушающий и неисполняющий, (2) Кто имеет заповеди мои и соблюдает их, (4) получивший же. The translations with relative clauses make it clear that the participle is always defined by an action (temporary or permanent). This definiteness demands the long form of the participles in MChSl. The situation is different if the defined noun as a subject is present in the sentence (about the modifiers see later). Formally these participles are identical with those func-

tioning as adverbial modifiers. Their different function and meaning will be clear only from the constituents (and their meaning) of the sentence.

A special group of participles is represented by the structure **ВЪСАКЪ** plus participle. The complexity of this phrase comes from the fact that in OChSl the adjectives after this determiner are usually in short form but the participles in long (Flier 1974: 142).

- (5) **ВСАКЪ ЖИВЪЙ И ВЪРЪАЙ ВЪ МА** EB Jn 11:26, Zog: **ВЪСЪКЪ ЖИВЪИ И ВЪРЪУАН ВЪ МА**
- (6) **ВСАКЪ СЛЫШАВЪЙ Ѡ ѠЦА И НАВЪИКЪ** EB Jn 6:45, Zog: **ВЪСЪКЪ СЛЫШАВЪИ ОТЪ ѠЦА И НАВЪИКЪ**
- (7) **ВСАКЪ СЛЫШАЙ СЛОВЕСА МОА И НЕ ТВОРА НХЪ** EB Mt 7:26, Zog: **ВЪСЪКЪ СЛЫШАИ СЛОВЕСА МОѢ И НЕ ТВОРА ІХЪ**

In MChSl, however, the participles are in long forms, but the form of the adjective depends on its position. In postposition: **ВСАКО ДРЪВО ДОБРОЕ ПЛОДЪ ДОБЕРЪ ТВОРИТЪ** EB Mt 7:17, in preposition: **И РЕКЪТЪ ВСАКЪ СОЛЪ ГЛАГОЛЪ** EB Mt 5:11.

2. Participles as object

- (8) **ВИДѢША БѢСНОВАВШАГОСА СѢДАЩА И ѠБОЛУЕНА И СМЪСЛАЩА** EB Mk 5:15, Zog: **ВИДѢША БѢСНОВАВЪШААГО СА СѢДАШТА**
- (9) **И ВИДѢ МОЛВѢ, ПЛАУЩЫАСА И КРИУЩЫА МНОГѠ** EB Mk 5:38, Zog: **И ВИДѢ МЛЪВЖ, И ПЛАУЖШТА СА И КЛИУЖШТА**
- (10) **АЩЕ ЛЮБИТЕ ЛЮБАЩЫА ВЪИ** EB Lk 6:32, Zog: **ЛЮБИТЕ ЛЮБАШТАИ ВЪИ**
- (11) **ОБРѢТЕ ВЪ ЦЕРКВИ ПРОДАЮЩЫА ОВЦЫ** EB Jn 2:14, Zog: **ОБРѢТЕ ВЪ ЦРЪКВЕ ПРОДАЖШТАИ ОВЪЦА**

The active participles in the function of objects in MChSl have long forms, similarly to those in the function of subjects, and the reasons for this were also the same, as here we have to do with substantivized participles substituting a noun with a temporary or a permanent feature (Večerka 1961: 19). OChSl, however, has short forms as well, which seems to suggest that OChSl had more strict criteria for the use of long forms. The participles with long forms in OChSl have all complements which define them: in example (8) **СѢДАШТА** is the complement of the participle **БѢСНОВАВЪШААГО** (OC). In examples (10) and (11) the active participles are used in a transitive sense and have their object, which also gives a kind of definiteness to them.

3. Participles as subject complement

- (12) азъ бо есмь старъ, и жена моя заматорѣвши во днѣхъ своихъ
ЕВ Lk 1:18, Zog: и жена моѣ заматорѣвъши
- (13) не вы бо бѣдете глаголющїи ЕВ Mt 10:20, Zog: не вы бо есте
глаголюще
- (14) и той бѣ помаваа имъ ЕВ Lk 1:22, Zog: ѿ тѣхъ бѣ помавамъ имъ
- (15) и се, бѣдѣши мѡуа и не мѡгїи проглаголати ЕВ Lk 1:20, Zog: ѿ
се, бѣдѣши мѡуа
- (16) и бѣ оуа ихъ ЕВ Lk 4:31, Zog: ѿ бѣ оуа
- (17) баше же оуа ЕВ Lk 13:10, Zog: бѣ же оуа

The occurrence of short forms in these cases is conditioned by the presence of copulative verbs the obligatory parts of which are these participles. As predicative components they are usually short even in OChSl. Whatever the tense of the copulative verb is, the participle emphasizes the duration of the action indicated by the participle. According to these considerations, in example (13) we have a continuous action in the future. But as participles also have noun features, in the combination of these characteristics the noun seems to take the upper hand producing a substantivized participle. In example (12) the prefixed past participle with the copula in the present refers to a present state characteristic of the subject (жена – my wife well stricken in years – Bible 1970). From examples (16) and (17) it becomes clear that the forms of the copula like бѣ and баше in combination with present participle do not involve relevant differences. Unquestionably the imperfect баше and the present participle reflect in the highest degree the duration of the action in the past; Lk 4:31 – and taught them, Lk 13:10 – was teaching (Bible 1970).

4. Participles as object complement

- (18) сего ѡбрѣтохомъ разбрацающа языкъ нашъ ЕВ Lk 23:2, Zog:
разбравшата
- (19) емше сімона ... градуща ЕВ Lk 23:26, Zog: градившата
- (20) видѣ дѣа бѣша сходяща ѡкоу гѡлѡба ЕВ Mt 3:16, Zog: сходящѣ
оузрѣша ииѣа сходяща по морю и близъ(ѣ) корабла бѣвша ЕВ Jn
6:19, Zog: сходящѣ ... бѣвша

In this combination the relation between the noun phrase and the verbal is similar to that of a subject and verb (predicate). The grammatical object of the finite verb (verba sentienti) is at the same time the logical subject of the verbal (participle). As the function of the participles in these structures is predicative, the short form seems to be justified in both OChSl and MChSl. The accusative-plus-participle construction is analogous to the accusative-plus-infinitive construction of Greek

and Latin. Due to the double function of the object this construction is described sometimes as *raising* (Nichols-Schallert 1983: 221).

- (21) И СЛЫШАСТА ЕГО ОБА ОУЧЕНИКА ГЛАГОЛЮЩАГО ЕВ Jn 1:37, Zog: ГЛАГОЛѢШЪ
- (22) ЕДИНЪ Ѡ КНИЖНИКЪ, СЛЫШАВЪ НХЪ СТАЗАЮЩИХСА ЕВ Mk 12:28, Zog: СЛЫШАВЪ И СЪТАЗАИШТА СА
- (23) ѠБРѢТЕ НХЪ СПАШИХЪ ЕВ Mk 14:37, Zog: ѠБРѢТЕ И СПАШТА
- (24) ѠБРѢТОСТА ЕГО ВЪ ЦЕРКВИ, СѢДАЩЕГО ЕВ Lk 2:46, Zog: ОБРѢТОСТЕ І ВЪ ЦРЪКВЕ СѢДАШЪ
- (25) АЗЪ БО УДЪХЪ СНАЪ ИЗШЕДШЮ ИЗЪ МЕНЕ ЕВ Lk 8:46, Zog: УЮХЪ СНАЖ ІШЪДЪШЖ ІЗЪ МЕНЕ

Although the short forms of participles are common in this combination, examples (21), (22), (23) and (24) prove that MChSl has changed these forms for long when the object of the sentence was a pronoun. The genitive accusative also contributed to these changes. In this way the long forms have nothing in common with definiteness or attributiveness that they were usually used for.

- (26) ѠБРАЩЕТЕ МЛ(А)НЦА ПОВИТА, ЛЕЖАЩА ВЪ ІСЛЕХЪ ЕВ Lk 2:12, Zog: ОБРАШТЕТЕ МЛАДЪНЦЪ ПОВИТЪ ЛЕЖАШЪ ВЪ ЁСЛЕХЪ

The *accusative with the past participle* construction was used only after special verbs and the passive participle occurred in short forms. We cited this example (26), however, not for the sake of the passive participle but in order to show that the second (active) participle *лежаща*, under the influence of the first, is also short.

5. Participles as premodifiers of a noun or of a noun substitute

The number of attributive participles used before the noun is very small in both OChSl and MChSl. The adjectives and participles in this function were used in postposition and participles standing before the subject had the meaning usually of an adverbial modifier:

- (27) И ВОЗЗРѢВЪ ІНѢ ГЉА ОУЧѢКОМЪ ЕВ Mk 10:23

Although the premodifiers of the noun phrase served as attribute and in MChSl for this the long (marked) forms were used, still we find examples with short forms in this position:

- (28) ТОГДА ПРИВѢДОША КЪ НЕМУ БѢСНЮЩАСА СЛѢПА И НѢМА. ЕВ Mt 12:22

Commonly the premodifier occurs in the long form. In example (29) the short form of the OC indicates that it is the logical SC of the word *рабѣ*.

- (29) **и возвраѣшесѧ посланнѣи ѡбрѣтоша болащаго раба изцѣлѣвша** EB Lk 7:10
- (30) **и задѣша мимоходящѣ нѣкоемѣ сѣмѡнѣ кѣринейю, граджѣмѣ съ села** EB Mk 15:21

In (30) the premodifier **мимоходящѣ** could not be in contrast with the short form of the postmodifier **граджѣмѣ** which supports the short form of the premodifier.

6. Participles as postmodifiers of a noun or of a noun substitute

- (31) **подобенъ есть челоувѣкъ, зиждѣщѣ храмниѣ** EB Lk 6:48
- (32) **ѣмше сѣмѡна нѣкоего кѣринейѧ, граджѣмѣ съ села** EB Lk 23:26, Zog: **граджѣмѣ**
- (33) **приведохѣ сына моего къ тебѣ, имѣѣмѣ дѣхѣ нема** EB Mk 9:17, Zog: **имѣѣмѣ**
- (34) **слышавѣи же и не сотворивѣи подобенъ есть челоувѣку создавшемѣ храмниѣ** EB Lk 6:49
- (35) **народъ же стоѧи и слышавѣ** EB Jn 12:29, Zog: **народъ же стоѧи и слышавѣ**

Participles in the function of postmodifiers usually occur in the short form in Church Slavonic as the postmodification is in reality a kind of assertion (SC) about the noun it modifies. Examples (34) and (35), however, have long forms, which needs special explanation. In example (34) the modified noun **челоувѣкъ** was already used in the sentence in the form of a substantivized past participle, and these were in the long form. Consequently, the marker of the defined noun will be a long postmodifier. In example (35) the short form of the participle could have indicated a verbal adverb as well, and in order to avoid possible misunderstanding the MChSl uses the long form. Apart from a small number of postmodifiers with long form, in MChSl the nominal participles predominate.

7. Participles as adverbial modifiers

- (36) **изыде же вонъ ииѣ, носѧ терновѣнъ вѣнецъ** EB Jn 19:5, Zog: **носѧ**
- (37) **и хотѣѣ егѡ оубѣити, оубѣѣмѣ народа** EB Mt 14:5
- (38) **ѡвѣщавѣ же ииѣ рече** EB Lk 10: 30
- (39) **слышавѣ же народъ мимоходящѣ, вопрошаше** EB Lk 18:36
- (40) **прѣидоша на грѣбъ, носѣмѣ ароматы** EB Lk 24:1
- (41) **сынъ ... растоуи имѣниѣ свое, живѣи блѣднѣ** EB Lk 15:13

MChSl preserved the morphological characteristics of participles in the function of an adverbial modifier (about the exceptions see Буличъ 1893: 374, and

also our example (37)). Therefore, sometimes it is impossible to differentiate them from participles used in other functions (cf. (36) and (41) which could also be post-modifiers). Verbal adverbs in MChSl have mostly short forms and usually precede the subject.

***

Contemporary grammars had little influence on the formation and use of participles as it was the canonical corpus on the basis of which they had formed their paradigms. The situation, however, was more complicated as the authors of these grammars (Zizanyj, Smotryč'kyj) compiled their works with pragmatical aims and thus they described all functional variants of the Church Slavic language. This resulted in the paradigms of the participles containing forms characteristic of the non-canonical texts, showing up a strong influence from the living language.

The overall impression that the short forms of participles were substituted by long ones in MChSl is not supported by the facts. It is true, however, that many of them, especially those in attributive use and in pl. in the oblique cases had been changed. A lot of them were substituted only in the course of the latest corrections of the canonical texts. The *Ostrog (Ostrih) Bible* (1581) for example has much more short-form active participles than the *Elisabeth Bible* (1751). Examples (42)–(62) illustrate these changes in the Gospel of Mark.

- (42) бѣ же ѿѡаннѣ ... ѿдѣй акрѣды ЕВ Mk 1:6, ОВ: ... адѣ
- (43) бѣ бо оуѡа нхѣ ѡкѡ власть нмѣй ЕВ Mk 1:22, ОВ: нмѣ
- (44) и оужасошася вси, ... глаголющѣмъ ЕВ Mk 1:27, ОВ: глаголющемъ
- (45) и не могущѣмъ нмѣ приближитиса ЕВ Mk 2:4, ОВ: не могущемъ
- (46) и мимоградѣй видѣ леѡію ЕВ Mk 2:14, ОВ: мимограды
- (47) бѣ тамѡ ѡеловѣкѣ сѣхѣ нмѣй рѣкѣ ЕВ Mk 3:1, ОВ: нмѣ
- (48) и глѡ ѡеловѣкѣ сѣхѣ нмѣщемъ рѣкѣ ЕВ Mk 3:3, ОВ: нмѣще (verbal adverb)
- (49) бѣвшей пѣѡали ЕВ Mk 4:17, ОВ: бѣвши (dat. abs.)
- (50) и пѣѡали вѣка сегѡ ... вхѡдащѣе ЕВ Mk 4:18, ОВ: вхѡдаще
- (51) видѣ ... крѣѡащѣѡа многѡ ЕВ Mk 5:38, ОВ: крѣѡаще
- (52) бѣвшей сѣбѡѡтѣ ЕВ Mk 6:2, ОВ: бѣвши
- (53) мгози слышащѣи ЕВ Mk 6:2, ОВ: слышаще
- (54) нрѡдѣ ..., вѣдѣй его ЕВ Mk 6:20, ОВ: вѣды
- (55) и видѣша нхѣ ѿдѣѡнхѣ ЕВ Mk 6: 33, ОВ: ѿдѣѡа (а > а after the hard ш)
- (56) бахѣ ѡкѡ овцы не нмѣщѣе ЕВ Mk 6:34, ОВ: не нмѣще
- (57) и видѣ нхѣ страждѡщѣхѣ ЕВ Mk 6:48, ОВ: страждѡще
- (58) прѣнде къ нмѣмъ , по морю хѡдаѣ ЕВ Mk 6:48, ОВ: хѡда
- (59) и изшѣдшѣмъ нмѣ ЕВ Mk 6:54, ОВ: изшѣдшемъ (dat. abs.)

- (60) и видѣвше нѣкѣихъ ..., ѡдѣшихъ ЕВ Mk 7:2, ОВ: ѡдѣше (by mistake with -е)
 (61) сходящѣмъ же нмъ ЕВ Mk 9:9, ОВ: сходящемъ (dat. abs.)
 (62) онъ же вѣдый ихъ ЕВ Mk 12:15, ОВ: вѣды
 (63) и возлежащѣмъ нмъ и ѡдѣщѣмъ ЕВ Mk 14:18, ОВ: возлежащемъ нмъ и ѡдѣщемъ
 (64) ѡбрѣте ихъ спашихъ ЕВ Mk 14:37, ОВ: спаща (see example 51)
 (65) бахѣ же и жены издадеуа зраща ЕВ Mk 15:40, ОВ: зраще (see also 57)
 (66) мнѡвшеи сѣбѡтъ ЕВ Mk 16:2, ОВ: мнѡвши

Most of these changes had already taken place in the *Moscow Bible* (1663), e.g. (42) ѡдый не, (45) не могущѣмъ, (47) нмѣй, (54) вѣдый. The more archaic Ukrainian variant of Church Slavonic preserved the short forms for a long time, especially in dat. abs. and in the form of animate accusative: (60) ѡдѣща NZ 1641.

The modern archaisers of the Church Slavonic language therefore are for the reestablishing of the short forms (Плетнева 1998: 67–73). The participles and their forms in MChSl also illustrate that the Church Slavonic language of the canonical texts is not homogeneous. But the same irregularities are to be found also with the adjectives (short vs. long forms).

In our study we could not go into details and therefore restricted ourselves only to the major functions and examples illustrating their forms.

REFERENCES

Bible:

- (ОВ) 1581 – БІБЛІА [Ostrog].
 (NZ) 1641 – НОВЫЙ ЗАВѢТЪ [Vil'no].
 1663 – БІБЛІА [Moskva].
 1962 – Біблія або книги святого писъма старого и нового заповіту. Лондон: Британське і Закордонне Біблійне Товариство.
 1969 – *Svatá Biblia čiže Sváté písmo starého i nového zákona*. Praha: Nákladem Biblické společnosti britické a zahraničnéj.
 1979 – Библия, книги священного писания Ветхого и Нового завета. Москва: Изд. Московской патриархии.
 1981 – Библија или Свето писмо старогa и новогa заветa. Београд: Издање Британског и иностраног библијског друштва.
 (ЕВ) 1993 – БІБЛІА СВЯТЫХЪ КНИГЪ СВЯЩЕННАГО ПИСАНІА ВѢТХАГО И НОВАГО ЗАВѢТА. САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1901. (Репр. Российское Библийское Общество, 1993.)

Flier, S. Michael 1974, *Aspects of nominal determination in Old Church Slavonic*. The Hague – Paris: Mouton.

- Nichols, Johanna – Schallert, Joe 1983, The pragmatics of raising in Old Russian and Common Slavic. In: *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*. Colombus: Slavic Publications, 221–246.
- Quattuor Evangeliorum Codex Glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Ed. V. Jagić. Berlin, 1879. (Abdruck: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1954.)
- Růžicka, Rudolf 1963, *Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen*. Berlin: Akademie Verlag.
- Večerka, Radoslav 1961, *Syntax aktivních participií v staroslověnině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Буличъ, С.К. 1893, *Церковнославянские элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ*. Петербургъ. (Nachdruck und Nachwort von Peter Kosta. München: Verlag Otto Sagner, 1986.)
- Ильминский, Н. 1888, *Материалы для сравнительнаго изученія церковно-славянскихъ формъ и оборотовъ, извлеченныхъ изъ Евангелія и Псалтыри*. Казань.
- Муталимова, М. 1968, *Причастия в Мариинском евангелии. Автореферат*. Ленинград.
- Плетнева, А.А. 1998, Дискуссии о церковнославянском языке в конце XIX века. Позиция архаизаторов. *Вопросы языкознания* № 5, 67–73.
- Толстой, Н.И. 1957, Значение кратких и полных прилагательных в старославянском языке (на материале евангельских кодексов). *Вопросы славянского языкознания* 2, 43–122.
- Якубинская-Лемберг, Э.А. 1957, Употребление кратких и полных прилагательных в старославянском языке. *Ученые записки Ленинградского университета* 197. Серия филологических наук 23, 92–109.

SZVÁK GYULA

Oroszország helye Euráziában a közép- és kora újkorban

A magyar ruszisztika kiemelkedő képviselőjét köszöntő kötetről lévén szó, talán nem funkciótlan előjáróban egy pillantást vetni arra, hogy a magyar historiográfia hol helyezte el Oroszországot az egyetemes fejlődésben. Itt, természetesen, nem a történeti ruszisztikai kutatásokra gondolok, hiszen azok még gyerekcipőben járnak nálunk. Hagyományosan erős azonban az egyetemes történet művelésén belül a Kelet-Európa-kutatás, s azon belül is az összehasonlító történetírói módszer. Az elmúlt évtizedekben több figyelemre méltó szintéziskísérlet történt tágabb történeti régióink fejlődési jellegzetességeinek megragadására. A figyelem középpontjában érthetően a magyar história állt, de a tipologizálás során mindig sor került az orosz fejlődés egyfajta formulázására, leírására is.

A két világháború közötti reprezentatív világtörténet középkori kötetének szerzője, Váczy Péter a „Kelet-Európa” fogalmat használja a magyar népet is benne foglaló történelmi-földrajzi régió leírására. Megállapítja, hogy a középkor során ebben a térségben alapvetően a bizánci–iráni, valamint a római hatás érvényesült. Ennek alapján Kelet-Európát mintegy két részre osztja: az egyikbe (az ún. latin-keleti szférába) tartozott a magyar (a cseh, a lengyel) fejlődés, míg a másikba az orosz.¹

A korszak másik jelentős egyetemes történet kutatója, Hajnal István az 1942-ben írt, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. művében szintén európai jellegűnek minősíti az orosz fejlődést. Megállapítja, hogy az orosz rendiség a nyugati társadalomtalajjal összefüggésben alakult ki, és részfejedelmi rendszere külsőleg hasonlít a hűbérfejedelmekre. Konceptiójában – amely jelentős részben az intellektualizmus fejlődéseként írta le a történelem fejlődését – döntő jelentőséget tulajdonított az ún. szokásszerűségnek a társadalom életében. Az orosz fejlődés sajátosságát éppen ezen „mély szokásszerűség” hiányával magyarázza.²

1945 után a magyar történetírás egy jó évtizedig a szovjet historiográfia hatása alatt állt. Az 1956-ot követő első kelet-európai szintéziskísérlet Niederhauser Emil nevéhez fűződik, aki 1958-ban *A kelet-európai fejlődés kérdéséhez* c. tanulmányában Kelet-Európát gazdasági-társadalmi értelemben egységes régióként fogta

---

¹ Váczy Péter, *A középkori Kelet-Európa* [1936]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 364–369.

² Hajnal István, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* [1942]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon I.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 626–628.

fel, a fejlődésbeli sajátosságokat (így az oroszét is) pedig a felépítményi különbségekkel magyarázza.³

Perényi József, aki 1957-től majd negyedszázadig állt a budapesti egyetem Kelet-Európa Története Tanszéke élén, 1972-ben összegezte addigi kutatásait a *Gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában* c. tanulmányában. Kelet-Európát itt négy – térben is és időben is változó – ún. fejlődési tájra osztja, amelyből három is érinti az Orosz Birodalom területét. Külön régióknak fogja fel a kelet-európai sztyeppét a maga nomád állattenyésztésével, valamint a sokáig ősközségi rendben élő finn-ugor népesség által lakott kelet-európai erdőzónát. A legnagyobb kelet-európai fejlődési tájban foglal helyet a tulajdonképpeni Oroszország (Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Kelet-Németországgal együtt). Ez az ún. szűkebb értelemben vett Kelet-Európa. Perényi József szerint alapvetően az „úr-jobbágy viszony” hasonlósága közelíti strukturálisan e területeket, miközben elismeri az ún. felépítményi jelenségek különbségét, azokat azonban másodlagosaknak minősíti.⁴

Gunst Péter 1974-es, *Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése* c. cikkében a magyar történetírás addig lényegében konszenzusosnak tekinthető alaptételeit kérdőjelezte meg tárgykörünkben. Leszögezte, hogy Kelet-Európában a meghatározó az ázsiai típusú, keleti földtulajdon volt, a kollektív felelősséggel tartozó faluközösségekkel, illetve az azokra épülő despotikus hatalommal. Nézete szerint ebben a térségben nem létezett a nyugati feudális földtulajdon, a nemesség itt egyfajta hivatali-katonai nemesség volt, amely túlnyomórészt szolgálata idejére kapja a birtokát, a jobbágyok pedig lényegében rabszolgák. Gunst ugyan „egyeses Kelet-Európa” fogalommal operál, ám mégis megkülönböztet egy ún. nyugati sávot (benne Magyarországgal), amely képesnek bizonyult a nyugat-európai, „felgyorsult” fejlődésű útra lépni. Így az általa elmondottak valójában az ortodox egyház által „lefedett” területekre vonatkoznak.⁵

A későbbi magyar történetírás nem osztotta ezeket a nézeteket. Makkai László 1976-ban a *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* c. tanulmányában ismét az orosz fejlődés „európai” jellege mellett érvel. Kiindulópontja – G. Duby nyomán –, hogy a feudalizmus modellje valójában nem más, mint a harcoló földesúr és a dolgozó jobbágy kettőse. Ugyanakkor egész Kelet-Európa ún. eredeti jellegzetességének tekinti a barbár rabszolgaság és a szabad paraszti katonaság vi-

---

³ Niederhauser Emil, A kelet-európai fejlődés kérdéséhez [1958]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 213.

⁴ Perényi József, *Gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában*. In: *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből I.* Szerk.: Perényi József. Bp., 1972: 27–35.

⁵ Gunst Péter, *Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése* [1974]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 381–390.

szonylag hosszú időszakig tartó fennállását. Nézete szerint a keleti szláv állam első századainak fejlődése megegyezik a lengyel vagy a magyar királyságéval, ugyanis a „táplálási” rendszer túlnyomórészt azonos a cseh, lengyel, magyar „szolgálati” rendszerrel, hasonló vonásnak tekinti, hogy a votcsinát – szerinte – legnagyobbbrészt rab-szolga munkával művelik meg, és a pomesztye birtok sem jelent mást, mint az uralkodó közvetlen igényét a szabadok szolgálatára. Mindennek az volt a mélyebb történelmi oka, hogy a kelet-európai államok hadseregeinek könnyű lovassága nem igényelte a feudális járadék koncentrációját. A kelet-európai régió életében az első döntő változásra a 13. században, a nyugat-európai feudalizmus keleti expanziója következtében kerül sor Makkai szerint, ami meggyorsítja a cseh, lengyel, magyar fejlődést. Ezen népek ettől kezdve külön alrégiót alkotnak Kelet-Európán belül – ezt Makkai Kelet-Közép-Európának nevezi. Oroszország pedig, amelyet nem ér ilyen nyugati hatás, megmarad a tulajdonképpeni kelet-európai, autochton fejlődés útján.⁶

A modern magyar történetírás kétségkívül legnagyobb hatású Kelet-Európa koncepciója Szűcs Jenő nevéhez fűződik, aki 1981-ben publikálta a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* c. nagy lélegzetű esszéjét. Lényegét tekintve elfogadva Makkai véleményét, Szűcs Jenő is úgy fogalmaz, hogy az 1200 körüli időig úgy látszott, hogy „egy kulturálisan kétfelé orientálódó, a struktúrák terén azonban rokon vonásokkal összefüggő autochton „kelet-európai” feudalizmus van formálódó félben”. Bizánc első bukása (1204) és a mongol invázió után azonban orosz földön „többé-kevésbé megmerevedett a feudalizmus kelet-európai archetípusa”.⁷ Ezenközben az ún. Közép-Kelet-Európa átfordulást hajtott végre a „geográfiai Kelet-Európa nyugati pereméről a strukturális értelemben vett Nyugat-Európa keleti peremévé”.⁸ A továbbiak során Oroszországban megvalósult a civilizáció, a birodalom és a világ-gazdaság fúziója – amely „orientális struktúrákkal tartott rokonságot”. „Nyugaton az abszolutizmus történelmi epizód maradt, jóllehet sorsdöntő epizód: egyike azon termékeny „kumulatív” változásoknak, melyek újabb struktúraváltást készítettek elő. Ezzel szemben Keleten az orosz abszolutizmus volt maga az a struktúra, mely századokon át keretét szolgált bármiféle kumulatív változásnak.”⁹

Szűcs Jenő később – 1986-ban – a koncepciójáról folytatott vitában még markánsabban megfogalmazta a 10–12. századi Kelet-Európa egységéről vallott felfogását. A régió Szűcs szerint „egységet képezett mindenekelőtt mint gazdasági térség”. Másodsorban „a korai magyar állam alapvonásait tekintve ugyanaz a – terri-

---

⁶ Makkai László, *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* [1976]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 455–473.

⁷ Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* [1981]. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon II.* Szerk.: Ring Éva. Bp., 1986: 538.

⁸ I. m. 539.

⁹ I. m. 546, 549.

rializált – „kísérletjellegű” szervezet volt, mint a kijevi, a lengyel, vagy a cseh állam”. Harmadsorban pedig az ún. kulturális infrastruktúra is rokon képletet mutatott 1200 előtt. A legfőbb közös vonás azonban az volt – következik implicite Szűcs okfejtéséből –, hogy e terület fejlődése egyformán különbözött ebben az időszakban az ún. nyugati feudalizmusétól.¹⁰

E rövid áttekintésből is látszik, hogy a magyar történészek – miközben Magyarország helyét igyekeztek meghatározni Európában – kísérletet tettek a hazánkat is magában foglaló történelmi-földrajzi régió specifikumainak megragadására. Figyelemre méltó, hogy ebben a régióban – amelynek középf- és kora újkori fejlődésére a „feudalizmus” terminust használták – Oroszország is helyet kapott. A 13. század elejétől ugyan elkülönítették tőle az ún. Kelet-Közép-Európát, ám az Orosz Birodalom így is a – közelebből meg nem határozott „autochton” – kelet-európai fejlődés része maradt. Ez utóbbit egyedül Gunst Péter tartotta ázsiai jellegűnek, ami összefüggésben volt az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején Magyarországon is kibontakozó ún. ázsiai termelési módra irányuló kutatásokkal.

Rendkívül szimptomatikus azonban, hogy az ázsiai termelési módról folytatott új viták egyik legfőbb európai inspirálójának számító Tőkei Ferenc is igen mértéktartónak bizonyult e fogalom Oroszországra való kiterjesztheségét illetően. A sinológus filozófus így fogalmaz: „Világtörténetileg az alapvető tény az, hogy az orosz fejlődés az európai fejlődés részeként indul meg, az európai antikvitással kölcsönhatásban, a feudalizmus irányába.” Majd tovább: „Annyi kétségtelen, hogy sem a Kijevi, sem a Moszkvai Oroszország gazdasága nem volt ázsiai termelési mód a szó szűkebb értelmében, mert hiszen a klasszikus ázsiai termelési mód alapját eredetileg a földművesközösség első, „archaikus” típusa alkotta... Végső elemzésben az orosz termelési mód olyan „átmeneti” típusnak mutatkozik, amelynek feudális fejlődése a germánokéval megegyező alapról indul, de a történelmi környezettől determinálva nem képes klasszikus kibontakozásra, „ázsiai” segédlethez nyúl, miáltal szerkezeti szempontból a görög-római antik termelési módnak egy feudalizált karikatúráját állítja elő.”¹¹

Módszertanilag itt Marx tárgyba vágó megállapításainak filológiai aprólékosságú rekonstruálásáról, egy olyan történetfilozófiai absztrakcióról van szó, amely szétfeszíti a konkrét történeti elemzés kereteit. Az mindenesetre megállapítható, hogy a magyar felfogásban kimunkátlanul bár, de megtalálható a mongol-tatár jelenlétől kezdődő történelmi „elkanyarodás” ázsiai okokkal történő magyarázata, és az „autochton” kelet-európai fejlődés részlegesen „ázsiai” jellegűnek tekintése.

A magyar historiográfia – nézetem szerint – nagyon gyümölcsözőnek tekinthető kelet-európai tipologizálási törekvéseihez orosz vonatkozásban akkor kapcsolódhatunk alkotó módon, ha az orosz fejlődést konkrét történeti elemzés eszközeivel

¹⁰ Szűcs Jenő – Hanák Péter, *Európa régiói a történelemben*. Bp., 1986: 7.

¹¹ Tőkei Ferenc, *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Bp., 1975: 220, 217, 224.

kísérjük meg leírni, és a 13. század elejétől kezdődő időszak történetét végig kísérő mongol-tatár hatás mibenlétét pontosan meghatározzuk.

Kiindulásként szögezzük le, hogy nincs okunk az orosz közép- és kora újkori történelem e szakaszának fejlődését az ázsiai termelési mód fogalmával leírni. És nem egyszerűen azért, mert e fogalmat eredetileg az ún. öntözőes társadalmak minősítésére alkalmazták, vagy a Tőkei Ferenc által felvázolt tulajdonséma miatt, hanem azért, mert az orosz társadalom nem volt olyan kétpólusú, mint a keletiek, és kialakult benne – sőt, a társadalmi-gazdasági rend alapját képezte – a feudális típusú földtulajdon, valamint a feudális földbirtokos osztály. Nem kell nagy történelmi beleérző képesség ahhoz, hogy belássuk: az ázsiai termelési mód klasszikus alkalmazhatósági területéhez, az ókori Kelethez (benne Egyiptommal, Mezopotámiával, Indiával, Kínával) képest az orosz fejlődés közelebbi rokonságot mutat az európai feudalizmussal.

Amennyiben azonban nem az ázsiai termelési mód fogalmával, hanem a „keleti despotizmusával” operálunk, úgy számos szolidáris véleményt tudhatunk magunk mögött még a szovjet historiográfiában is. Itt most csak az 1960-as és 1970-es évek nagy történész vitáira utalok, amelyekben az orosz abszolutizmus és kapitalizmus sajátosságainak kapcsán többen nyúltak e terminushoz (Avreh, Pavlova-Szilvanszkaja), s ezzel az ázsiai típusú fejlődés lehetőségét villantották fel.¹²

Nem szükséges mélyebb historiográfiai analízis ahhoz, hogy belássuk: a szovjet történészek itt Plehanov *Bevezetés az orosz társadalmi gondolkodás történetébe* c. nagy hatású munkájához nyúltak vissza. Pontosan kell azonban látnunk, hogy Plehanov abban a művében a keleti despotizmust nem formációként használja. Sőt, éppenséggel a feudalizmus fogalmon belül talál neki helyet. Ettől függetlenül, a keleti despotizmus fogalma nála is az ázsiai jellegű fejlődés leírására szolgál. Ám nem az egész orosz fejlődésre alkalmazza, hanem nagyon pontosan meghatározza, hogy mely időszakokra elsősorban. Összességében a Nyugat és a Kelet közötti tulajdonképpeni „ingamozgást” tartja az orosz történelemre legjellemzőbbnek, úgy, hogy strukturálisan mégis az Európával való nagyobb hasonlatosság mellett tör lándzsát.¹³

Mármost: nincs okunk az ázsiai hatások jelentőségét kisebbiteni vagy elhallgatni, amire oly sok példa van az orosz-szovjet historiográfiában, hogy mást ne mondjunk, pl. Szergej Szolovjové.¹⁴ A magyar történetírás elsősorban e hatás negatív következményeit emelte ki, természetesen, nem az orosz-szovjet történetírás nem-

---

¹² M. P. Pavlova-Szilvanszkaja, *K voproszu ob oszobennosztyjah abszoljutyizma v Rosszii*. *Isztorija SZSZSZR* 1968, № 4, 76; újabban: V. M. Panyejah in: *Vlaszty i reformi. Ot szamogverzsavnoj k szovetszkoj Rosszii*. Szpb., 1996: 83–91.

¹³ G. V. Plehanov, *Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés*. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különlegessége*. Szerk.: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp., 1982: 149–151, 194–195.

¹⁴ Sz. M. Szolovjov, *Oroszország története a legrégebbi időktől*. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különlegessége*. Szerk.: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp., 1982: 55.

zeti-patetikus érvrendszerének segítségével. Mint láttuk, a nyugati kihívásra történő válasz megakadályozását tekintette lényegmeghatározónak.

Szinte már historiográfiai közhelyeknek számítanak azonban a mongol-tatár hatás olyan megnyilvánulásai, amelyeket nem lehet pozitív vagy negatív jelzőkkel illetni, de amelyek elvitathatatlanul lényegesek voltak az orosz történelem egy meghatározott periódusában. Itt elsősorban az adórendszer, a közigazgatás, a hadszervezet, hatalomgyakorlás egyes technikái és ideológiai megnyilvánulásai, bizonyos keleti szokások és külsőségek (pl. a ruházat) a leggyakrabban előforduló példái a masszív tatár hatásnak. Ha csak egy pillantást vetünk az orosz nemesség genealógiájára, az orosz lexika érintett területeire vagy arra a tényre, hogy a tatár segédc csapatok milyen hosszú ideig milyen jelentős szerepet játszottak az orosz hadseregben, s hogy egy évig formailag egy tatár szolgáló fejedelem, *Szimeon Bekbulatovics* viselte a „Minden oroszok nagyfejedelme” címet, úgy nincs okunk elvitatni a mély tatár hatást az orosz fejlődésre. Mindezek alapján kétségtelennek látszik, hogy az orosz autokrácia létrejöttében, megszervezésében és működtetésében jelentős ázsiai hatások (ideértve a bizáncit is) érvényesültek. Ez az autokrácia nem a rendiség talaján kinövő európai centralizált monarchiák mintáját követte, s a 15–17. századi orosz állam kétségtelenül közelebb állt pl. a török államhoz, mint akár a svédhez. Az is kétségtelennek látszik azonban, hogy a 18. században már inkább közelít, mondjuk, a porosz államhoz, mint bármely keleti hatalomhoz.

E változást könnyű lenne I. Péter ún. európaizálásával magyarázni, s az igaz is lenne, hogy I. Péter a korlátlan hatalom rendszerét európai példa alapján alakította ki, szemben az első orosz cárokkal, akik keleti hatásra. Ezért nem nevezzük utóbbiak államát központosított monarchiának, míg a 18. századi orosz államnál nem kérdőjeleződik meg „abszolutista” jelzője.

Ilyen mély strukturális különbségek lennének a 18. század előtti és utáni orosz fejlődésben? Magam a kontinuous szemlélet híve lennék. Az orosz társadalom mélystruktúráit tekintve nem mutatható ki minőségi különbség az I. Péter előtti és utáni fejlődés között. Jelentősek ugyan a változások, ám azok a mindenkori moszkvai nagyfejedelmek társadalomnivelláló törekvéseinek logikus folytatásai, az első Romanovok reformjai pedig közvetlen előzményei a péteri ún. modernizációnak. A 18. századi átalakulás valójában igen paradox jellegű. A katonai-földesúri osztály szolgáló nemességből európai értelemben vett nemességgé válik, ezzel párhuzamosan a parasztság egységesen a rabszolga szintre süllyed. Az orosz ún. uralkodó osztály az európai újkor hajnalán kapja meg a jobbágysági feletti tulajdonképpeni feudális földesúri jogokat, a jobbágyság ún. első kiadása akkor megy végbe orosz földön, akkor kötik röghöz, amikor Nyugaton a személyileg szabad parasztokat elszakítják földjüktől. E változások nem a kapitalizmus irányába mutatnak, s ilyen értelemben az ázsiai elmaradottság felé lökik Oroszországot, miközben a változások európai – feudális – jellegűek. Csak éppen egy másik világtörténelmi korszakban mennek végbe.

Marxista frazeológiával élve, a felépítményben, de mondhatnánk egyszerűen azt, hogy az állami-hatalmi szférában, tehát a Nyugat felé történő elmozdulást ta-

pasztaljuk a 18. századi Oroszországban, míg a 15–17. században ugyanebben a szférában kétségtelenül keleti reminiscenciákat észlelhetünk. Az alapban, de mondhatnánk azt, hogy a társadalmi-gazdasági szférában ilyen minőségi változást nem regisztrálhatunk: a feudális viszonyok prolongálódnak. Még pontosabban: a kora feudális fejlődés kiteljesedik és feudálissá válik.

E történelmi paradoxon magyarázata abban rejlik, hogy intézményeket, ideológiákat, uralmi technikákat viszonylag könnyen lehet, úgymond, „importálni”, ám azok érvényesülése, hatóköre a befogadó közeg sajátosságaitól függ, új irányt nem kölcsönöz a történelmi fejlődésnek, viszont jelentősen növeli a specifikus vonások számát. Hogy az „eredeti”, kölcsönzött jelenségek mennyire módosulnak, torzulnak az átvétel során, az a befogadó ország eredeti fejlődésétől, történelmi meghatározottságaitól függ. Az orosz fejlődésben éppen az a meghatározó, hogy sem az erős keleti, sem az erős nyugati felépítményi hatás nem tudta átstrukturálni azt: a döntő a folytonosság az autokratikus berendezkedés különböző formái között. Az igazán perspektivikus kérdés tehát úgy hangzik, hogy a különböző történelmi hatások miért tudtak egy célt szolgálni, miért járultak hozzá a hagyományos berendezkedés megszilárdításához, helyett, hogy azt fellazították volna?

A válasz általánosságban az, hogy az oroszok a külföldi mintákból mindig csak annyit vettek át, amennyit abból megértettek, úgy, ahogyan azt ők értették, s csak olyan mértékben, amilyenben arra szükségük volt. A döntő kritérium azonban mindig az volt, hogy az előző társadalomfejlődés igényelte-e ezeket az átvételeket, és hogy a változások belesimultak-e az addigi fejlődésbe. Mindkét történelmi esetben, a mongol és a nyugati hatás esetében is igenlő a válaszunk. Ettől azonban az orosz fejlődés önmagában még nem lett sem ázsiai, sem nyugati jellegű.

Milyen volt hát az az orosz társadalmi-gazdasági-politikai rend, amely így ellenállt a külső átalakításnak, s amely ilyen sikeresen olvasztotta be, tette magához hasonlatossá az idegen minőségeket?

Jóval a tatár támadás előtti időkig, a korai keleti szláv államszövetség, a Kijevi Rusz kezdődő felbomlása időszakáig kell visszamennünk az orosz történelemben ahhoz, hogy a kora újkori, újkori jelenségeket értelmezni tudjuk. Már az államjogi iskola kimutatta,¹⁵ hogy a Kijevi Rusz északkeleti részein szerveződő új fejedelemségek merőben más utat választottak, mint a déliek vagy az északnyugati Novgorod. Társadalmi tagozódásuk, hatalmi berendezkedésük kísértetiesen hasonlított a korai európai ún. patrimoniális királyságokéhoz. Az uralkodó korlátlan hatalma ezekben az államokban „a királyságom a magántulajdonom” elven nyugodott. A társadalom legnagyobb részét a közvetlenül az uralkodótól függő szabad parasztok tették ki, az ún. világi uralkodó osztály jelentéktelen földtulajdonnal bíró, jelentéktelen súlyú földbirtokos réteget alkotott, amely jelentős részben rabszolgákkal műveltette földjét, parasztjai felett a legfelső hatalom megőrizte közvetlen fennhatóságát. A korlátlan

---

¹⁵ Vö. Niederhauser Emil, *A történetírás története Kelet-Európában*. Bp., 1995: 220–225.

hatalom rendszere tehát nem tatár-mongol találmány volt orosz földön, hanem éppenséggel európai eredetű jelenség. A „későn jövő” európai államok ugyanúgy reagáltak a történelmi determinációkra, mint az ún. klasszikus barbár királyságok. A moszkvai állam további erősödésére, fejlődésére azonban stimulálólag hatott a káni egyeduralom eszméje és gyakorlata, hiszen szintén a korlátlan uralkodói hatalom ideálján nyugodott.

Történelmileg éppen az az érdekes, hogy a tatárok később sem tudják megtörni az északkelet-orosz társadalomfejlődést. A tatároktól függetlenedni kívánó moszkvai állam az előtte álló külső feladatot – hódítást és védekezést – ugyanis ismét az európai fejlődésből ismert recept szerint oldja meg. III. Iván az újonnan meghódított területeket részint saját birtokának tekinti, részint azonban szolgálat fejében eladományozza. Kialakul egy korlátozott jogokkal rendelkező katonai-földesúri osztály, amelynek társadalmi-gazdasági alapját az új földtulajdonforma, a pomesztye biztosítja. Nem kell messzire mennünk a történelemben, hogy analógiát fedezzünk fel közöttük és a frank *beneficium* között. A fiatal állam ott is és itt is hasonló eszközhez nyúlt a külső fenyegetettség késztetésében.¹⁶

Joggal vetődhet fel azonban a kérdés, hogy mégis eléggé vissza mentünk a történelemben, hiszen 8. századi frank jelenséget hasonlítunk össze egy 15. század végi oroszral. Térben is és időben is közelebbi analógiának számít a török tímár és birtokosa, a szpáhi, aki ugyanolyan katonáskodó földesúr, mint az orosz szolgáló ember. És valóban, a török-orosz párhuzam nem ismeretlen a korabeli orosz gondolkodásban sem, legyen elég itt Ivan Pereszvetov műveire utalnunk. Pontosítanunk kell azonban először is, hogy a hivatásos katona, Pereszvetov nem annyira az orosz, mint inkább a török viszonyok ismeretével tűnik ki, mint Moldvát és – vélhetőleg – a Magyar Királyságot is megjárt zsoldos. Másrészt, dokumentálhatatlan, hogy a török receptet ajánló írásai eljutottak a cárhoz.¹⁷ Ettől még azonban ténykérdés a pomesztye és a tímár közötti párhuzam, amint, természetesen, az őket megkülönböztető vonások is. Így pl. az, hogy a tímár inkább tűnik táplálásra adott javadalomnak. Mikközben mindkettő katonai szolgálathoz kötött, ám fokozatosan örökletes vonásokat elnyerő földbirtok.

Am menjünk térben még közelebb! Az Arany Horda és utódállamai ismerték a szojurgál intézményét, mint szolgálati birtokét, amelynek kb. 1350 és 1500 között meghatározó jelentősége van az adott társadalmakban. A szojurgál azonban a maga részéről az arab-perzsa világban már korábban kialakult, és kb. a 11. századra kitel-

---

¹⁶ Ezzel a problémával – amint e tanulmány néhány egyéb vonatkozásával – más összefüggésben foglalkoztam az *Oroszország helye Európában a közép- és kora újkorban* c. előadásomban is. (In: *Meszto Rosszii v Jevrope / The Place of Russia in Europe*. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1999: 36–41. (Ruszsztikai Könyvek V.))

¹⁷ Szvák Gyula, K voproszu ob ocenke Ivana Pereszvetova. *Studia Slavica Hung.* XXIV, 1978: 55–80.

jesegett katonai szolgálat fejében adott hűbértok, az ikta előzményére alapult.¹⁸ Az iszlám-mohamedán kultúrkörben tehát széles körben ismert volt ez az intézmény, amely a szeldzsuk törökök esetében feltehetőleg a bizánci prónium mintájára alakult ki. A szintén a katonai szolgálat fejében adományozott és szintén kb. a 11. századra elterjedt prónium-birtokok genetikai előzményei ugyanakkor az antik kor szabad paraszti sztratióta-birtokai voltak.¹⁹

A történeti irodalomban még nem történt meg a különböző korokban és Eurázsia különböző területein különféle nevekkal felbukkanó katonai szolgálathoz kötött feudális földtulajdonforma összehasonlító kutatása, különös tekintettel a strukturális egyezésekre és különbségekre, és az esetleges közvetlen átvétel problémájára.

Egy mindenesetre bizonyos: az oroszok több előzményre is támaszkodhattak, több felől is kölcsönözhatték, úgymond, a pomesztye intézményét. Ennek tisztázása nagyon érdekes filológiai feladat, ám nem ez a lényegi kérdés. Sokkal jelentősebb az, hogy ez esetben vélhetően egy egyetemes történeti törvényszerűséggel van dolgunk. Eurázsia államai tehát fejlődésük korai szakaszában hasonló eszközhöz nyúltek katonai feladataik megoldásának társadalmi megalapozása érdekében. A patrimoniális típusú uralkodó – lett legyen az nagyfejedelem, maiordomus, király, kán, szultán, kalifa vagy cár – az adott fejlődési szakaszon csak a földben találhatta meg a további hódításai célját és zálogát. Hogy aztán ez a kora feudális típusú intézmény a továbbiakban hogyan hatott a társadalom fejlődésére, az az előző társadalomfejlődés irányától és az adott kor konkrét feltételrendszerétől függött. Egyes államok kijárhatták a feudalizmus teljes iskoláját, mások csak később iratkozhattak be, ezért rövidebb idő állt rendelkezésükre, és jóval felületesebb eredményeket értek el, megint mások pedig, ahogy bekerültek, úgy ki is maradtak, és más pályára kerültek.

Oroszország – akárcsak más, „későn jövő” európai államok – második megszerveződéskor, a Moszkva központú északkeleti orosz állam esetében is európai úton járt. Lényegében a kora feudális típusú társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő hatalmat épített ki, s e hatalom kívánalmaihoz, valamint belső lehetőségeihez mérten igyekezett megszervezni társadalmi bázisát. Az adott geopolitikai szituációban a feudális elemek keleti elemekkel keveredtek, a külső fenyegetettség ténye és az ázsiai hatás megmeregítette és prolongálta ezeket a kora feudális vonásokat, amelyek rímelték a bizánci–tatar autokratikus hatalommal. E megkülönböztető jellegzetességeit az orosz fejlődés később sem hagyja el, de mégis a feudalizáció irányába mozdul. Igaz, hogy a világtörténeti kora újkorban, igaz, hogy annak csak egy csökevényes, eltorzított formáját kitermelve, de kétségtelenül a „földesúr–jobbágy” európai típusú dichotómiáját társadalmi-gazdasági rendje alapjává téve. Mindezt egy despoti-

---

¹⁸ L. részletesebben: Vásáry István, *Az Arany Horda*. Bp., 1986: 222–226.

¹⁹ H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. Worcester–London, 1973: 107.

kus, majd európai külsőségeket felvevő abszolutista államhatalmi rendszer keretei között, tehát a klasszikusnak mondott feudalizmussal ellentétes módon.

Úgy is fogalmazhatnánk: minden amellett szólt, hogy orosz földön az európai indulás, a kora feudális kezdetek ellenére a keleti despotizmus irányába térjen le a fejlődés. Hogy ez mégsem így történt, annak valószínűleg az az oka, hogy a feudalizmus alapjai már jóval a 15. század végi nagy külső kihívás előtt szilárdan meggyökereszkedtek. Ezeket a tatár-mongol hatás sem tudta semmissé tenni, de ahhoz hozzájárult, hogy a tatár fejlettségi szinthez legközelebb álló, kora feudális alapokon álló, patrimoniális-despotikus berendezkedés tartós maradjon Oroszországban.

UDVARI ISTVÁN

Sztripszky Hiador kapcsolata a szlovák tudomány és kultúra képviselőivel

Sztripszky Hiador szlovakisztikai tevékenysége, kapcsolata a szlovák művelődés képviselőivel feldolgozatlan.¹ Annak ellenére, hogy több szlovák nyelvű dolgozata, adatközlése² megjelent, s a tudós szlovák vonatkozásokban gazdag hagyatéka – irattára, levelezése, kéziratai, könyvtára a II. világháborút követően Szlovákiába került, összefoglaló írás nem született a témáról. A szlovák retrospektív bibliográfia készítése során szlovák szakemberek számba vették Sztripszky bibliográfiai hagyatékának szlovák vonatkozásait is, olyformán, hogy Sztripszky címleírásait legépelték,

---

¹ Sztripszky szlovák nyelvű dolgozatai Beloň Rusínsky néven jelentek meg. Ezt az írói álnevet Anton Baník, a Szent Adalbert Egyesület könyvtárosa adta Sztripszkynek, amikor az szlovák nyelvű cikket küldött el az Egyesületnek. A cikket Sztripszky Teodor Bieloň névvel jegyezte, s az általa megformált cím így hangzott: *Ruské a rumunské plody tlačiarne starej Trnavy*. L. Sztripszky dolgozatának Baník által javított eredetijét: Szlovák Nemzeti Könyvtár, Irodalmi Levéltár. Turócszentmárton, № 132. BI 20. Sztripszky a Rusínsky álnevet elfogadta, bár egyik levélben megjegyezte, hogy kissé művinek – mesterségesnek tartja. (Dr. Rusínský [így] – je to trochu kunštovné – umelé, ale za to nič nevadí. Nech bude tak!) Vö. Sztripszky levele A. Baníkhhoz. Budapest, 1935. április 2. Szlovák Nemzeti Könyvtár, Irodalmi Levéltár. Turócszentmárton, № 132 0 23.

² Beloň Rusínský (= Sztripszky Hiador), *Literárne nákrasy*. Budapest, 1940; Uő, *Ako pracujú páni slovníkari? Potreba írečitého slovenského slovníka*. *Slovenské noviny*. Budapest, 1939, číslo 25, 5–6, číslo 26, 5–7, číslo 27, 5–6, číslo 28, 10–11, číslo 29, 10–11, číslo 30, 9–10, číslo 31, 10–11, číslo 32, 10–11; Uő, *Z piesní slovenského l'udu v Novohrade*. *Slovenské noviny*. Budapest, 1939, číslo 24, 6; Uő, *Peter Pázmány a literatúra slovenská*. *Slovenské noviny*. Budapest, 1939, číslo 18, 2–3, číslo 19, 10–11, číslo 20, 2–3, číslo 22, 5–6; Uő, *Ešte dve neznáme Cithary (1686, 1707)*. *Cirkevné listy*. Liptovský Sv. Mikuláš, 51, 1937: 407–409, 420–422; Uő, *Historia Cithary z roky 1638*. *Cirkevné listy*. Liptovský Sv. Mikuláš, 52, 1938: 132–134, 145–147, 166–168, 192–193; Uő, *Kegeliusove duchovné premýšľovanie*. *Cirkevné listy*. Liptovský Sv. Mikuláš, 52, 1938: 7–8, 36–38; Uő, *Rukopisný spevník slovenský z roku 1689*. *Cirkevné listy*. Liptovský Sv. Mikuláš, 51, 1937: 28–30, 49–50, 66–68, 91–93, 113–114; Uő, *Trnavská univerzita v službe unionistickej idey*. In: *Pamiatke trnavskej univerzity 1635–1777*. Trnava: Spolok sv. Vojtecha, 1935: 241–257; Uő, *Vydanie Cithary z roku 1693*. *Cirkevné listy*. Liptovský Sv. Mikuláš, 51, 1937: 176–178; Sztripszky Hiador, *Vel'konočný koláč chudobného človeka*. *Rusínska l'udová povest' zo stolice Mármárošskej*. *Slovenské noviny*. Budapest, 26, 19. 4. 1911. 1–3.

sokszorosították, s a legfontosabb szlovákiai könyvtárakba kéziratként szétküldték.³ Rudolf Chmel Sztripszkynek két, Jozef Škultétyhoz írott levelét tette közzé szlovák fordításban.⁴ Vojtech Šarluška pedig Jozef Országhoz, Anton Baníkhoz s Daniel Rapantához írott egy-egy levelét publikálta, megfogalmazva azt a véleményét is, hogy Sztripszkynek helyet kellene biztosítani a *Szlovák Életrajzi Lexikon* (Slovenský biografický slovník) pótkötetében.⁵ Štefan Švagrovský szlovakisztikai szempontból értékes levelezésére irányítja rá a figyelmet.⁶

Sztripszky Hiador bibliográfust, néprajzkutatót és nyelvészt már indulásakor foglalkoztatták szlovák témák. Kolozsvári egyetemi hallgatóként, 1897-ben készítette el első szlovák vonatkozású írását, mely az Amerikába kivándorolt szlovákokról és ruszinokról szólt.⁷ Hlavaty István budapesti lelkész tanácsára 1917-ben, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának custosaként levélben⁸ fordul Oswald R. Ferenc szlovák íróhoz, szerkesztőhöz, s szlovák vonatkozású adatokat kért tőle *Petőfi a szláv népek irodalmában* című témájához. Konkrétan Matzenauer-Beňovsky Otto fényképét és 1893-ban megjelent *Lyrické básne* c. Petőfi-fordításkötetét kérte tőle. Kérését így indokolja: „Mindenesetre érdekes volna megösmerni Matzenauernek teljes Petőfi-fordítását, először nagy szabása miatt, másodsor összehasonlító tanulmányokat lehetne és kell tennem Hrdlička, Podhradský és Hviezdoslavnak fordításaival.”

Oswald nem tudott érdemi segítséget nyújtani Sztripszkynek, hanem azt javasolta neki, hogy forduljon a *Slovenské pohl'ady* szerkesztőjéhez, Skultéty Józsefhez.⁹ Sztripszky a szláv nyelvre fordított Petőfit akarja megismertetni a magyar közönséggel, s ehhez minden szláv nyelven megjelent Petőfi-fordítást meg kíván ismerni, „mindent amit a szlávok Petőfiről megfigyeltek és leírtak”.¹⁰

---

³ Vö. *Könyv és Könyvtár* XXI. Debrecen, 1998: 269–270. Vö. még V(endelín) J(an-kovič), Poznámký k bibliografickým prácam Hiadora Stripského a k ich slovenským vzťahom. *Knižnica* 1958: 71.

⁴ Rudolf Chmel, *Slovensko-mad'arské literárne vzťahy*. Bratislava, 1980: 341–344.

⁵ V(ojtech) Š(arluška), Zo zbierok Matice slovenskej. Odviate vetrom. Dr. Hiador Stripský (Sztripszky) – bibliograf, etnograf, literárny historik. H.S. A. Baníkovi; H.S. Danielovi Rapantovi; Jozefovi Országhovi. *Slovenské národné noviny* 1993, 46. sz., 14; *Slovenské národné noviny* 1993, 47. sz., 14.

⁶ Štefan Švagrovský, Rukopis cyrilského homiliára zo 17. storočia v Literárnom archíve Spolku sv. Vojtecha. *Studia Slovaca* 35, 2000: 1–4.

⁷ Vö. Угорські русини і словаки в Америці. *Житє і Слово* VI. Львів, 1897: 414–420.

⁸ A levél lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Tnava (Nagy-szombat). Fasc. 158. № 10/16. Publikálva: *Könyv és Könyvtár* XXI. Debrecen, 1999: 148–151.

⁹ Skultéty József (Jozef Škultéty) lapszerkesztő, kritikus, nyelvész; a Matica slovenska igazgatója. Vö. *Világirodalmi Lexikon XIII*. Budapest, 1992: 236.

¹⁰ Sztripszky 1917-ben kelt magyar nyelvű levelei Skultétyhoz: Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi Levéltára. Turócszentmárton, № 49 AP 4; Publikálva: Rudolf Chmel, *Slovenské – mad'arské literárne vzťahy*. Bratislava, 1980: 341–344 (szlovák fordításban).

Egy, Skultétynek 1931-ben írott levelében¹¹ leírja, hogy 1927-ben kezdte el módszeresen a szlovák nyelv tanulását. E levél kulcsdokumentum Sztripszky szlovákisztikai tevékenységének megértéséhez. Levelében Sztripszky megemlíti, hogy személyesen eddig kétszer találkozott már Skultétyval, először 1911-ben, mikor a Nemzeti Múzeum custosaként meglátogatta őt Turócszentmártonban, másodszor pedig 1919 őszén Prágában, amikor a ruszin–szlovák határ kijelöléséről folyt ott a vita. S itt átadjuk a szót Sztripszkynek: „Azóta sok víz lefolyt a Dunán, s én időközben ruszinból szlovák lettem! Igaz, furcsa ügy, de azért valójában így van. Kárpátalja szerencsétlen viszonyai az új rezsim kezdetével úgy összekuszálódtak és összebonyolódtak, hogy nekem teljesen elment a kedvem attól, hogy ruszinul dolgozzak, sőt még attól is, hogy ehhez a maréknyi néphez tartozónak soroljam magam, amelyik határozott ideálok és célok nélkül maga sem tudja kicsoda-micsoda és örök gyermekségben csak mások nevetségének tárgyaként vegetál. Ebbe a zürzavarba nehéz nekem tollammal beavatkozni, ahol az egyik ruszinna, a másik oroszna, a harmadik autonomistának, míg a negyedik ukránnak nevezi magát, s emellett mindegyiknek megvan a maga különös nyelvtanai, törekvései, ami összességében olyan képet mutat, hogy ennek a népnek még saját nyelve sincsen! A kultúra terén végzett munka helyett éretlen gyermekek módjára csak veszekszenek egymással. Ha egyik vagy másik tábor oldalára állnék, ez azt jelentené számomra, hogy a többiek állandóan csépelnének engem, ezért inkább a félreállást választottam...”¹² De a lélek táplálékra vágyik. Mit tegyek? Véletlenül került kezembe az Ön könyve: 125 rokov zo slovenského života. ‘125 év a szlovák életből’. Elkezdtem olvasni... Így kezdtem el a szlovák nyelvet tanulmányozni 1927-ben...” Sztripszky szlovák nyelvtudását Bánk községben igyekszik tökéletesíteni, ahol két hónapot töltött el.¹³ Tervezett szlovákiai nyelvgyakorlásához Skultétytól, ill. a Matica slovenskatól szállás biztosítását kéri két hónapra. Sztripszky már e levelében is több XVIII. századi kéziratos szlovák szótár s néhány szlovák nyelvű oklevél általa történt felfedezéséről számolt be Skultétynak. Hirt ad arról is, hogy a budai egyetemi nyomda levéltárában gazdag szlovák vonatkozású iratanyag található.

Sztripszky a harmincas évek elején került kapcsolatba a nagyszombati Szent Adalbert Egyesülettel.¹⁴ 1991 decemberében az Egyesület által kiadott *Kultúra* c. folyóiratba bánki folklórgyűjtéséből küld el négy darabot. Ezekről azt írja, hogy ezek-

¹¹ Budapest, 1931. VII. 28. Lelőhelye: Szlovák Nemzeti Könyvtár, Irodalmi Levéltár. Turócszentmárton, № 49 AP 4.

¹² Sztripszky hasonlóan fogalmazott Csekey István professzornak 1940 júniusában írott levelében is. Vö. *Könyv és Könyvtár* XXI. Debrecen, 1991: 120–121.

¹³ Sztripszky később is megfordult Bánkon. Az 1931. évi Bánk községbeli gyűjtéséből két népdalt tett közzé. Vö. Z piesni slovenského ľudu v Novohrade. *Slovenské noviny* 1939; vö. még Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Trnava (Nagyszombat). Fasc. 254. Fol. A. № 4; № 7.

¹⁴ A katolikus szlovákok 1870-ben alakult egyesületéről I. Hadrián Radvani, *Bibliografia výdaní Spolku Sv. Vojtecha. 1870–1994*. Trnava, 1996; Vojtech Strelka, *Panteón dejateľov Spolku Svätého Vojtecha v Trnave*. Trnava, 1995.

ből az elsőt megjelentette ugyan Kollár,¹⁵ de rövidebb, csonka változatban, három pedig publikálatlan, ill. ismeretlen a szakirodalomban. Levelében további cikkek küldését ígéri, többek között öt Bernolák¹⁶ előtti szlovák szótár leírását, melyek közül az 1763-as Hadbavny-szótárból, ill. a hozzá mellékelt nyelvtanból idéz is.

Sztripszky a levélben megfogalmazza azt a véleményét, hogy az általa ismert kézíratos szlovák szótárak fényesen cáfolják azt a cseh kutatók által hangoztatott konjunkturális tételt, hogy Bernolák előtt szlovák irodalom nem létezett, s a szlovákok egyébként is kizárólagosan csak cseh nyelven írtak.¹⁷

1932 januárjában újabb cikket küld a *Kultúra*-nak, s kifejezi óhaját, hogy szívesen lenne a Szent Adalbert Egyesület tagja.¹⁸ Ugyanezen esztendő októberében írásban kötelezi magát, hogy 2000, azaz kétezer csehszlovák korona fejében budapesti könyvtárak anyaga alapján a Szent Adalbert Egyesületnek 100 gépelt oldalas összeírást készít, melynek kiadói joga az Egyesületet illeti meg.¹⁹ Az összeállítást Sztripszky 1934-re el is készítette, mert Pöstyényi Ján az Egyesület igazgatója ezen év júliusában elküldte számára az összeget.²⁰ Sztripszky több levelet váltott tehát Pöstyényi Jánval, továbbá Baník Antonnal az Egyesület könyvtárosaival.

Baník Anton hagyatéka a Matica slovenska Könyvtárának Irodalmi Levéltárába került. A hagyatékban több Sztripszky-levél, kézíratos, ill. gépiratos dolgozat, cikktörödékek stb. található, melyeket még Nagyszombatban Baník tanulmányozott.

Sztripszky hagyatéka 1946 tavaszán, közvetlenül a tudós halála után az akkori budapesti csehszlovák misszió keresztül Nagyszombatba került, a nagyszombati Szent Adalbert Egyesület Könyvtárába, majd Irodalmi Levéltárába, ahol töredékei ma is fellelhetők. A Szent Adalbert Egyesület az anyagi gondokkal küzdő, nyugdíjas kutatótól még életében megvásárolta a szlovák vonatkozású kézíratainak és könyveinek egy részét, azzal a feltétellel, hogy ezeket az Egyesület majd halála után veheti át. Sztripszky váratlan elhunytát követően a megélhetési gondokkal magára

---

¹⁵ Kollár Ján szlovák költő, író, néprajzkutató (1793–1852). Vö. *Világirodalmi Lexikon V–VII*. Budapest, 1979: 409–411.

¹⁶ Bernolák Anton szlovák nyelvtudós (1762–1813). Vö. *Világirodalmi Lexikon I*. Budapest, 1970: 867.

¹⁷ Sztripszky levele a *Kultúra* c. folyóirat szerkesztőségének. Budapest, 1931. december. Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Trnava (Nagyszombat). Fasc. 278. № 270.

¹⁸ Sztripszky Hiador levele a *Kultúra* szerkesztőségének. Budapest, 1932. január 6. Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Trnava (Nagyszombat). Fasc. 278. № 270; Sztripszky ez alkalommal a Konskő priezvisko. Literárny žart pre milovníkov slovenčiny c. cikkét küldte el a szerkesztőségnek, de az nem adott helyet az írásnak, mely aztán Sztripszky *Literárne nákrasy* c. könyvecskéjében jelent meg (Budapest, 1940: 43–50).

¹⁹ Osvedčenie. Budapest, 1932. október 6. Lelőhelye: Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Trnava (Nagyszombat). Fasc. 483. № 337.

²⁰ Sztripszky Hiador levele Pöstyényihez. Velika Kumjata (Nagykomját). 1934. július 29. Lelőhelye uo. Fasc. 293. № 90/80.

maradt özvegye azonban az egész hagyatékot átadta Alexander Horák prelátusnak, a Szent Adalbert Egyesület elnökének, azzal a kikötéssel hogy a kiadó jogok őt, az özvegyet illetik meg. A hagyaték megszerzésének és gyors Csehszlovákiába történő elszállításának célja, Alexander Horák egyik levele szerint az volt, hogy az értékes gyűjtemény egészét biztosítsák a szlovák tudomány számára. Az anyag Nagyszombatba kerülését követően felmerült az is, hogy a Szent Adalbert Egyesületet meg nem illető magyar vonatkozású fondok kerüljenek vissza Budapestre.²¹

A Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyaték első rendezője Ivan Panykevics prágai egyetemi docens, ukrainista nyelvész volt. A magyar nyelvet és kultúrát nem ismerő Panykevics az évtizedeken át szervesen épülő Sztripszky-irattárat módszertanilag egyáltalán nem helyeselhető módon három csoportra bontotta: magyar, szlovák és kárpátaljai ruszin részre. A hagyaték rendezésén 1946–1947-ben három hétig dolgozó Panykevics Alexander Horákhoz írott leveléből képet nyerhetünk Sztripszky irattáráról, melyet a hatvanas évek elején bekövetkezett viszonylag szakszerű feldolgozásáig és leltárba vételéig nyitott szekrényekben tároltak, a kölcsönbe adott iratokat nem dokumentálták. A hagyaték szerves egységét, sajnálatos módon, már Panykevics megbontotta, s az később egyre fogyott, folyamatosan kisebbedett, szétszóródott, sérült, jelentős része pedig eltűnt vagy kallódik valahol. Eltűnt vagy lappang Sztripszky kiterjedt levelezésének magyar, ruszin és ukrán nyelvű része. A Panykevics által jelzett ruszin és ukrán nyelvű, ill. tematikájú irattári anyagból szinte semmi sem található meg Nagyszombatban. A magyar nyelvű, ill. tematikájú hagyatékrész ma alig van képviselve. Hiányoznak a Panykevics által jelzett gép-, ill. kéziratos Sztripszky-dolgozatok.²² Az önzés és mohóság nyomán Nagyszombatba került teljes Sztripszky-hagyaték megcsonkulásában, szétszóródásában szerepet játszott annak rendkívül szakszerűtlen előzetes feldolgozása, de igazi oka talán mégis az volt, hogy a katolikus Szent Adalbert Egyesület tevékenységét 1948 után a csehszlovák hatalom erősen korlátozta, sőt egy időre bezárták az egyesület levéltárát, könyvtárát, ill. az utóbbit világi kezelésbe adták.

A Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltárában mára megőrződött töredékes Sztripszky-hagyaték bibliográfiai szempontból viszont teljesebb és értékesebb, mint amit a szakirodalom jelez.

Sztripszky Hiador özvegye 1957. március hó 6-án kelt levelében megrendítő tartalmú és hangnemű levélben fordul Baníkhhoz.²³ Az özvegyet 1951-ben Budapest-

²¹ Erről I. Szent Adalbert Egyesület Irodalmi Levéltára. Trnava (Nagyszombat). Fasc. 221. Fol. A. № 4; Fasc. 483. № 337.

²² L. Ivan Panykevics levelét Alexander Novákhoz. Lelőhelye: uo. Fasc. 221. Fol. A. № 4.

²³ Özv. Sztripszky Hiadorné levele A. Baníkhhoz. Budapest, 1957. március 6. Lelőhelye: Szlovák Nemzeti Könyvtár, Irodalmi Levéltár. Turócszentmárton, № 132 0 22. Publikálva: Udvari István, Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez. Nagyszombati levéltári források alapján. In: Henzsel Ágota (szerk.), *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv* XV. Nyiregyháza, 2001: 303–323; № 132 0 22.

ről kitelepítették Heves megyébe, s hat keserves szenvedéssel teli esztendő után 1956 őszén sikerült visszajutnia Pestre, amikor a budapesti letelepedés már nem volt engedélyhez kötve. A mindenét elveszített, hontalanná vált, beteges, törődött asszony valószínűleg mit sem tudva a Szent Adalbert Egyesület kálváriájáról az Egyesülettől a férje által az annak 1945-ben küldött könyvek jogos árát kéri. Továbbá kéri Baníkot, hogy az érdeklődjön Nagyszombatban, a Szent Adalbert Társaságnál, „hogy 10 év alatt, a Sztipszky-féle tömérdek kéziratokból nem-e jött valami nyomtatás alá? mert a tudományos művek után a szerzői jog az özvegyet illeti törvényesen”.

Láttuk, Sztipszky Hiador küzdelmes életének még a Magyar Néprajzi Múzeumhoz köthető szakaszában (1909–1918) kapcsolatba került a szlovák művelődés és tudomány egyes képviselőivel. A két világháború között pedig több szlovák tudományos és kulturális műhellyel is kapcsolatokat ápolt. Levelezésében, dolgozataiban fellépett a csehszlovakizmus – a cseh és szlovák nemzet és nyelv egységének hazugságra épített elmélete ellen, s széles bázison alapuló bibliográfiai adatgyűjtésére támaszkodva tagadta a Csehszlovákiában akkor hivatalosnak minősülő tételt a szlovákok ezeréves elnyomásáról. Számos levelében és dolgozatában cáfolta a cseh tudományos körök által terjesztett konjunkturalis tételt, „hogy ezer évig itt nem történt semmi”. Sok könyvészeti adattal és több dolgozattal, magyarországi közgyűjteményekben készített fényképekkel s olykor értékes könyvek budapesti vásárlásával támogatta a szlovák nyelvi és kulturális autonómia kibontakozását a csehszlovakizmus béklyójából.

Sztipszky Hiador élete végéig dolgozott Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár* c. bibliográfiájának bővítésén, pótlásán és igazításán.²⁴ A kötethez tervezett előszavának egyik változatában így ír: „Ebben az 1912 évi pótkötetemben²⁵ 452 magyar nyelvű adalékot és 281 nem magyart tettem közzé olyanok gyanánt, mint amelyek Szabó két kötetében nincsenek meg. Ezzel Szabó számai 1793-ról 2245 magyar könyvre emelkedtek, a nemmagyaroké pedig 2452-ről 3185-re.

Ez a haladvány még ma is tart. A gyűjtést én 1912 után is folytattam mind nyomtatott forrásokból, mind pedig azzal, hogy szerény anyagi módomtól telhetően 15 esztendőn át lassankint beutaztam kis országunkat, fölkerestem a városi és egyházi könyvtárakat: Magyaróvár, Sopron, Pápa, Szombathely, Szentgotthárd, Zircz, Széjérvár, Kőszeg, Győr, Kalocsa, Veszprém, Pannonhalma, Szeged, Kecskemét, Debrecen, Eger, Sárospatak és Miskolc városokban. A régi Felvidéken, ahol annyi sok könyv jelent meg, átvizsgáltam Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Késmárk, Podolin és Besztercebánya könyvtárait mindaddig, amíg a csehek 16 évi zavartalan beutazások után hirtelen megtagadták tőlem a vizumot, minden megokolás nélkül, így T(uróc) Szentmártonról (Matica Múzeum egyesület) már lemaradtam. Legnagyobb

²⁴ Udvari István, Sztipszky Hiador nagyszombati hagyatékának bibliográfiai vonatkozású adatai. *Könyv és Könyvtár* XXI. Debrecen, 1999: 265–284.

²⁵ Sztipszky Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának 1–2. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472–1711*. Budapest, 1912.

hálával tartozom ezek között a vendégszerető Zircznek, Debreczennek, és Pannónhalmának, ahol igazán bő aratásom volt. Munkámban igen nagy segítségemre volt Kecskemét poliglott tanára, *Hajnóczy Iván* dr. mind a gyűjtésben, mind a szerkesztésben.”²⁶

A bibliográfia nem valami mellékes, másodrendű foglalatosság volt Sztripszky munkásságában, hanem éppen a legfontosabb, s elsőrendű.²⁷ Lehetetlen hiánytalanul felsorolni Sztripszky segítőinek névsorát: Nagyszombatban a Szent Adalbert Egyesület tisztségviselői, Pozsonyban Vševlad Gajdoš, ferences apát, Liptószentmiklóson Ludovit’ Šenšel evangélikus esperes, Eperjesen Frenyó László evangélikus plébános, Kassán Hvozdiák Ján gimnáziumi tanár segítségét élvezte. E kérdés önálló vizsgálatot igényel. Tény, hogy ő is gazdagította a szlovák kultúrát. A Liptószentmiklóson kiadott *Cerkovné listy* hasábjain több cikket jelentetett meg a *Cithara Sanctorum*-ról vagy *Tranoscius*-ról, az evangélikusok régi énekeskönyvéről.²⁸ Pázmány Péter és a szlovák irodalom kapcsolatát úttörő dolgozatban vizsgálta. Úgy véli, hogy a tulajdonképpeni szlovák irodalom 1625-ben a *Rituale Strigoniense* c. könyvvel kezdődött. Érzékelteti, Pázmánynak is része volt abban, bár ő maga már nem érhetette meg, hogy a magyar nyelvű *Cantus Catholici* megjelenését (1650) követően pár év múlva, 1655-ben azt kinyomtatták szlovák fordításban is, s ugyanolyan címmel, mint a magyart. Pázmány *Kalauz*-ának két kéziratos szlovák nyelvű fordításával is megismerteti az olvasót.²⁹

Sztripszky, bár neve munkatársként nincs feltüntetve, aktívan részt vett Ján Hvozdiák *Szlovák-magyar és magyar-szlovák részletes szótár*-ának munkálataiban.³⁰

---

²⁶ Vö. *Könyv és Könyvtár* XXI. Debrecen, 1999: 278–279.

²⁷ Vö. Borsa Gedeon, Sztripszky Hiador. *A Könyvtáros* IX, 1959, 4. sz., 263–266; V(endelin) J(ankovič), Poznámký k bibliografickým prácam Hiadora Stripského a k ich slovenským vzťahom. *Knižnica* 1958: 70–77; Udvari István, Adatok Sztripszky Hiador munkásságáról. *Könyv és Könyvtár* XX. Debrecen, 1998: 67–97.

²⁸ Adatait l. *Könyv és Könyvtár* XX. Debrecen, 1998: 74.

²⁹ Peter Pázmány a literatúra slovenská. *Slovenské noviny*. Budapest, 1939, číslo 18, 2–3; číslo 19, 10–11; číslo 20, 2–3; číslo 22, 5–6; Pázmány Péter és a szlovák irodalom. *Új magyar múzeum* 2. k. 1. füz. 1943: 18–30.

³⁰ Ján Hvozdiák, *Zovrubný slovník slovensko-madarský a madarsko-slovenský*. Košice, 1933, Praha–Prešov, 1937.

DOROTA VÁRNAI

Ramy czasowe i główne tendencje w kształtowaniu się literatury renesansowej w Polsce i na Węgrzech

W końcu średniowiecza w Europie Zachodniej wykształciła się silna i bogata warstwa mieszczańska, której ograniczenia narzucane przez chrześcijański Kościół już nie wystarczały, i która stała się motorem zmian społeczno-kulturalnych. Ta dobrze prosperująca w owym czasie warstwa mieszczańska była inicjatorem nowej epoki – renesansu. W Polsce i podobnie na Węgrzech procesy społeczno-gospodarcze przebiegały w inny sposób. Tutaj miasta, a w związku z tym mieszczaństwo, nie osiągnęły wystarczającego stopnia rozwoju. W przeciwieństwie do krajów Europy Zachodniej, gdzie otworzyła się droga do kapitalizmu, w Europie Środkowo-Wschodniej utwierdził się system feudalny. W dodatku silna, centralna władza królewska coraz bardziej słabła, a popierająca króla drobna i średnia szlachta z czasem straciła na znaczeniu na rzecz oligarchii magnackiej, zdobywającej dla siebie coraz więcej przywilejów i mającej coraz większy udział w sprawowaniu faktycznej władzy.

W węgierskich miastach główną rolę odgrywali właściciele niemieckiego kapitału, w związku z czym na kształtującym się akurat rynku światowym Węgry spadły do drugorzędnej roli, co doprowadziło w rezultacie do zastoju gospodarczego miast węgierskich. W Polsce także nie było potężnego mieszczaństwa, a w dodatku od końca XV wieku sytuacja gospodarcza miast coraz bardziej się pogarszała. Na Zachodzie miasta rozkwitały, stopniowo uwłaszczano chłopów, podczas gdy na Wschodzie (także w Polsce i na Węgrzech) ustalił się feudalny system wielkich posiadłości ziemskich, a ciężary chłopstwa stawały się coraz cięższe.

W wyniku wspomnianych zjawisk społeczno-gospodarczych, które w znacznej mierze wpłynęły na ukształtowanie się bazy społecznej renesansu, na Węgrzech nowymi prądami zainteresowali się w pierwszym rzędzie przedstawiciele warstwy feudalnej – szlachty. W XVI wieku rola dworu królewskiego, jego mecenatu nie była w kraju naddunajskim nazbyt znacząca, dwór królewski oddziaływał jako siła nadająca ton przemianom kulturalnym właściwie jedynie w pierwszym okresie węgierskiego renesansu, za panowania Macieja Korwina. Mieszczaństwo natomiast odegrało rolę twórcy kultury w Siedmiogrodzie, który dysponował odmiennymi warunkami gospodarczymi, handlowymi i politycznymi, niż pozostałe obszary węgierskie, będące pod panowaniem tureckim oraz habsburskim.

Trzeba zaznaczyć, że w ciągu prawie dwóch wieków panowania renesansowej kultury na Węgrzech, do głosu dochodziły różne grupy tej feudalnej bazy węgierskiego odrodzenia. Mówiąc o nośnikach kultury można stwierdzić, iż kamieniem granicznym – w tym względzie – jest klęska pod Mohaczem w 1526 roku. Było to

zdarzenie, które zaważyło na dalszych losach Węgier zarówno pod względem kształtowania się dalszej historii kraju, jak i rozwoju kultury. W pierwszym okresie epoki, trwającym do klęski pod Mohaczem, warstwą chłonącą nowe idee, obok dworu królewskiego i niektórych innych dworów magnackich (jak na przykład dwór Jánosa Vitéza), była drobna i średnia szlachta, na której zresztą opierała się polityka królewska. Po Mohaczu, w okresie anarchii politycznej, w okresie upadku silnej władzy centralnej króla do znaczenia dochodzi nowa magnateria, która wykształciła się częściowo z „obrośniętej w piórka” w latach anarchii średniej szlachty. Ta właśnie nowa arystokracja, która co prawda odegrała negatywną rolę w życiu politycznym Węgier w drugiej połowie XV wieku, a także w okresie jagiellońskim, stała się warstwą kierującą dalszym rozwojem życia kulturalnego, dynamiczną siłą otwartą na nowe idee humanizmu, poszukującą nowoczesnych myśli, sposobów i możliwości utrzymania swojej przodującej roli w państwie. Ci magnaci, by wzbogacić się, sięgnęli po zupełnie nowe środki: uczyli się od wszystkich i wszystkiego, co tylko mogło zagwarantować im utrzymanie wysokiej i kierującej pozycji. W ten sposób przyswoili sobie m. in. także wiele elementów kultury i ideologii mieszczańskiej. Kiedy u schyłku XVI wieku sytuacja tej nowej parweńskiej arystokracji skonsolidowała się, dzięki niej i jej działalności renesans na Węgrzech osiągnął szczyty rozwoju. Nie jest też przypadkiem, iż największy poeta węgierskiego renesansu – Bálint Balassi – wywodzi się właśnie z tego stanu. Oczywiście renesansowe i humanistyczne idee, a także idee reformacji w owym czasie przeniknęły już całe społeczeństwo, wiodącą rolę odgrywała jednak arystokracja. Schyłek renesansu na Węgrzech także wiąże się z tą właśnie arystokracją, dla której potrzeb w pierwszej połowie XVII wieku bardziej odpowiednia wydawała się już kultura barokowa, związana z ideami kontrreformacji szerzonymi przez jezuitów.

***

W Polsce sytuacja społeczno-gospodarcza kształtowała się podobnie jak na Węgrzech. Wskutek zahamowania rozwoju miast, tu też nie wykształciło się silne mieszczaństwo, a ustabilizował się – na długie jeszcze lata – system feudalny. Główną rolę w kształtowaniu procesów politycznych, a także kulturalnych odegrała w Polsce średnia szlachta, popierająca centralistyczne dążenia władzy królewskiej. Wiek XVI upłynął na rywalizacji szlachty z magnaterią, był to wiek tzw. ruchu egzekucyjnego szlachty, mającego na celu odebranie magnaterii „królewszczyzn”, czyli dóbr nadanych przez króla, ruch ten jednak tylko częściowo odniósł oczekiwane skutki. Tak więc polscy artyści, pisarze, poeci okresu renesansu to przede wszystkim ludzie wywodzący się z warstwy szlacheckiej. Utalentowani twórcy pochodzenia mieszczańskiego mieli szanse nauki i zaistnienia w świecie literatury i sztuki, gdy natrafili na hojnego mecenasa, finansującego ich naukę i działalność literacką (np. Klemens Janicki czy Łukasz Górnicki). Na przełomie XVI i XVII wieku natomiast zaczęła kształtować się nowa warstwa społeczna zarabiająca na chleb pracą swojego

umysłu, która dała początek inteligencji w Polsce – warstwa klechów, czyli nauczycieli szkół parafialnych. Byli to najczęściej synowie mieszczańscy (okolic krakowskich), których drogi po ukończeniu Uniwersytetu Krakowskiego prowadziły do wiejskich szkółek parafialnych, i dla których szczytem kariery mogło być w najlepszym wypadku przejęcie parafii po śmierci proboszcza. Niektórzy z nich porzucali zawód nauczyciela i prowadzili życie wędrownych śpiewaków. W historii literatury polskiej interesujące jest, że ci właśnie klesi mieszczańskiego, plebejskiego pochodzenia zapoczątkowali szczególny gatunek literatury – literaturę rybałtowską (sowizdrzańską), która uplasowała się na biegunie przeciwnym do oficjalnej literatury szlacheckiej, pokazując ją i wartości przez nią reprezentowane jak gdyby „na opak”, w krzywym zwierciadle.¹ Literatura sowizdrzańska nie miała długiego żywota, w dwudziestych latach XVII wieku wiele utworów sowizdrzańskich dostało się na indeks ksiąg zakazanych lub zaginęło w zawieruchach częstych w tym wieku wojen, mimo to odegrała jednak swoją rolę dziejową i nie pozostała bez śladu – jej tradycje kontynuuje współczesna groteska polska.

***

Mówiąc o podłożu społecznym kultury renesansowej nie można nie wspomnieć o tak ważnej dla rozwoju tej kultury działalności mecenasów, bez których z pewnością znacznie mniejsza liczba młodych ludzi miałaby możliwość czerpania wiedzy w słynnych humanistycznych wszechnicach i zetknięcia się z humanizmem, a kultura nasza i literatura z pewnością byłyby uboższe o wielu wybitnych twórców. Na Węgrzech w pierwszym okresie renesansu ośrodkiem kultury renesansowej był dwór królewski Macieja Korwina, a sam Maciej stał się głównym mecenasem sztuki. Przyjmujący chętnie nową sztukę król pozostawał pod dużym wpływem osobowości swojego wychowawcy, Jánosa Vitéza, pierwszego humanisty na Węgrzech, który jako biskup waradyński, a później arcybiskup esztergomski, wykształcił wokół siebie typowy dwór renesansowy. Ten pierwszy węgierski bibliofil zebrał niezmiernie bogatą bibliotekę, którą później (po upadku spisku przeciw Maciejowi, na którego czele stał wraz ze swoim siostrzeńcem, Janusem Pannoniusem) król włączył do swojej Bibliotheci Corviny. Począwszy od Jánosa Vitéza naturalne stało się popieranie przez możnych mecenasów (początkowo byli to głównie biskupi, później także świeccy magnaci, jak rodzina Perényich, Thurzonów czy Báthorich) utalentowanych, a nie posiadających odpowiednich środków młodych ludzi. Tak na przykład János Vitéz wysłał m. in. swojego młodego siostrzeńca na nauki do Włoch, w czym w dodatku pomógł mu przebywający na jego dworze Polak – Mikołaj Lasocki. Po śmierci Macieja Korwina dwór królewski stracił nie tylko swoje znaczenie politycz-

---

¹ Stanisław Grzeszczuk, *Błazeńskie zwierciadło, rzecz o humorystyce sowizdrzańskiej XVI i XVII wieku*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców UNIVERSITAS, 1994.

ne, lecz również istotną rolę w kształtowaniu kultury. Funkcję tę przejęli wysocy dostojnicy Kościoła, m. in. Péter Váradi, Miklós Báthori, Tamás Bakócz, György Szatmári i inni.

W Polsce dwory królewskie (Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego) otwarte były dla kultury, sztuki i literatury, a królowie chętnie wspomagali artystów i literatów, którzy odpłacali im się wierszami pochwalnymi. Obok nich największym mecenasem odrodzenia był z pewnością kanclerz Jan Zamoyski, ale polska kultura znalazła sobie także wielu innych mecenasów: Zbigniew Oleśnicki wyposażył Uniwersytet Krakowski, biskup Piotr Tomicki ofiarował swój księgozbiór bibliotece uniwersyteckiej, również hojni byli: Jan Lubrański, Jan Latański czy Samuel Maciejowski. Poza instytucjami wspieranymi przez bogatych arystokratów, także wielu młodych ludzi zawdzięczało im karierę: Jan Dantyszek osiągnął karierę dzięki poparciu Piotra Tomickiego, Łukasz Górnicki zawdzięczał wiele Stanisławowi Kleryce, Andrzej Krzycki i Piotr Kmity wspierali Klemensa Janickiego, którego twórczość poetycka uzyskała sobie międzynarodowe uznanie, itd.

Z mecenatem wiązą się dedykacje dzieł, w których autor wyrażał swoją wdzięczność, wychwalał swojego mecenas, jego hojność, humanizm. Dedykacje obustronnie manifestowały dzieło: z jednej strony pojawiał się jego twórca, z drugiej zaś mecenas, który umożliwił twórcy działalność, i którego imię w ten sposób także stawało się nieśmiertelne. W instytucji mecenatu, obok pozytywnych stron, kryły się jednak możliwości konfliktu: mecenas oczekiwał bezwzględnych pochwał, panegiryków, pisarz natomiast często w coraz silniejszym poczuciu dumy twórczej odmawiał takich świadczeń. Jan Kochanowski na przykład właśnie z takich powodów, w poczuciu swojej niezależności twórczej opuścił po wielu latach dwór królewski.

***

Epoka renesansu w Polsce i na Węgrzech rozwijała się w podobnych w zasadzie warunkach społeczno-politycznych i kształtowana była przez te same siły społeczne, przede wszystkim przez stan obywatelski, czyli szlachtę, chociaż na Węgrzech należy podkreślić niezwykle ważną rolę, jaką spełnili w tworzeniu piśmiennictwa, szczególnie węgierskojęzycznego, wywodzący się głównie z warstwy mieszczańskiej pisarze protestancy.

Państwo polskie i węgierskie od początków swego istnienia, przez wiele wieków sąsiadowały ze sobą, obydwa państwa wielokroć łączyła wspólna polityka dynastyczna, wspólne interesy w walce z tymi samymi nieprzyjaciółmi, zagrażającymi obydwu krajom. Z tym wiąże się fakt, iż częste kontakty między obu krajami były nieuniknione i pozostawiły one widoczne ślady w kulturze obu narodów. Z częstych kontaktów pomiędzy Polakami i Węgrami, a także z podobnej sytuacji społeczno-politycznej panującej w obu krajach wynikają pewne podobieństwa w rozwoju i kształtowaniu się ich kultury. Podobieństwa te i zbieżności, wynikające z obopólnych kontaktów sąsiadujących ze sobą narodów widoczne są wyraźnie także w

kształtowaniu się zjawisk literackich renesansu w obydwu krajach. Obok wyraźnych paralel w procesie rozwoju literackiego w omawianym okresie zauważalne są także pewne rozbieżności i różnice, będące rezultatem funkcjonowania specyficznych dla każdego z krajów mechanizmów wewnętrznych, w wyniku których zrodziła się tradycja literacka, czy też takie jej elementy, na które procesy zewnętrzne nie miały wpływu.

István D. Molnár w swoim przewodniku po literaturze polskiej² stwierdza, że epoki literackie w Polsce i na Węgrzech kształtują się mniej więcej równolegle, jednak Węgry włączają się w nurt następujących po sobie prądów z pewnym opóźnieniem w stosunku do Polski. W przypadku Polski z kolei należy stwierdzić pewne opóźnienie w stosunku do krajów Europy Zachodniej. Mówiąc o epoce renesansu natomiast trzeba powiedzieć, że w Polsce i na Węgrzech w tym samym czasie, równolegle pojawiają się pierwsze symptomy renesansu i humanizmu (choć na Węgrzech wczesny okres renesansu cechuje znacznie większa dynamika rozwoju, niż w Polsce), w obydwu krajach jednak później niż w pozostałych państwach Europy Zachodniej. Początek i koniec epoki przypada tu na mniej więcej te same lata, a także podobna jest w zasadzie periodyzacja wewnętrzna epoki – różnica w czasie, jaką można tu wykazać wynosi najwyżej od dziesięciu do trzydziestu lat. Z synchroniznością tą wiążą się analogie w rozwoju i kształcie niektórych elementów procesu historycznoliterackiego. Ogólnie mówiąc, w obydwu krajach przyjmują się podobne prądy umysłowe i literackie, podobnie kształtują się pokolenia literackie, ośrodki pisarskie, podobny jest wybór gatunków literackich, podobny też rozwój przechodzi język jako narzędzie twórczości – pisarze polscy i węgierscy coraz powszechniej sięgają po język narodowy.

Każdy naukowiec, bez względu na przedmiot swoich badań, dokonuje w swojej pracy selekcji, kategoryzacji, podziałów. Podobnie robią to badacze dziejów literatury, próbując dzielić historię literatury na epoki, okresy, próbując zamykać je w pewne orientacyjne ramy czasowe. Periodyzacja okresów literackich, a także stawianie cenzur wewnętrznych, nie zakłada rzecz jasna jednolitego początku czy końca epoki. Zakłada się, że epoki zmieniały się stopniowo, z wolna porzucając dotychczasowe idee i przyjmując nowe. W Polsce na przykład druga połowa XV wieku to okres, kiedy powstają główne dzieła literatury średniowiecznej, ale w tym samym czasie Jan Długosz sięga już po źródła humanistyczne, a jego *Roczniki* wykazują cechy nowego stylu humanistycznego. W pierwszej połowie XVI wieku w Krakowie w klasztorze dominikanów spisuje się *Rozmyślania dominikańskie*, typowy wytwór średniowiecznej literatury apokryficznej, a zarazem na dworze Zygmunta Starego działają włoscy humaniści i renesansowi artyści. Periodyzacja epok oparta jest na ogół na faktach historycznoliterackich, przypisanych często sytuacji społeczno-poli-

---

² D. Molnár István, *Lengyel irodalmi kalauz. A kezdetektől 1989-ig*. Debrecen: Széphalom Könyvműhely, 1997.

tycznej. Oczywiście taki związek nie zawsze zachodzi. *Satyr* czy *Zgoda* Jana Kochanowskiego z pewnością wypływa z ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej, ale trudno to powiedzieć o *Pieśniach* czy *Trenach* poety z Czarnolasu.

Podobnie w literaturze węgierskiej, źródłem pieśni historycznych wędrownych pieśniarzy (jednym z nich był słynny Sebestyén Tinódi), poezji kresowej zamków przygranicznych, w których toczą się walki z zagrażającymi Węgrom i całej chrześcijańskiej Europie Turkami, jest sytuacja polityczna Węgier, ale poezja Janusa Pannoniusa czy fabuły (bajki) Gáspára Heltaiego, czy też liryka miłosna Balassiego na pewno wynikają z szerszego kontekstu ideowego i ducha epoki.

***

Epokę renesansu w obydwu krajach zwykło dzielić się na cztery okresy. W Polsce za pierwszy okres (prerenesans) przyjmuje się drugą połowę XV wieku i trwa on do drugiego dziesięciolecia XVI wieku. Zakłada się, że idee humanistyczne trafiły do Polski wraz z przybyciem Filipa Buonarottiego – Kallimacha (1469/1470). Tę wczesną fazę renesansu zamyka debiut Jana Dantyska w 1510 i Andrzeja Krzyckiego w 1512 roku. W tym czasie polska kultura humanistyczna stawia dopiero pierwsze kroki (np. w największym dziejopisarskim dziele polskiego średniowiecza, którym są *Roczniki* Jana Długosza), a reprezentowana jest przede wszystkim przez pisarzy obcego pochodzenia – Kallimacha i Celtisa – oraz nielicznych Polaków, którzy się z nimi związali. Za pierwszego polskiego humanistę uchodzi Grzegorz z Sanoka, którego humanistyczny dwór opisał w *Vita et mores Gregorii Sanocii* (*Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka*) Kallimach.

Na Węgrzech pierwszy okres renesansu przypada mniej więcej na te same lata, ok. 1450 – ok. 1530, ale już w tej początkowej fazie renesans węgierski, inspirowany przez dwór Macieja Korwina osiąga szczyty. Obok piśmiennictwa jeszcze późnośredniowiecznego pojawiają się na wielkobaradyńskim dworze Jánoša Vitéza pierwsze jaskółki renesansu. Tu też przebywał jakiś czas uznany za pierwszego polskiego humanistę Grzegorz z Sanoka, przenosząc do Polski zdobyte na Węgrzech doświadczenia. W drugiej połowie XV wieku wykształca się na dworze Macieja Korwina zdecydowane centrum kultury renesanowej – zainicjowanej wcześniej przez Jánoša Vitéza – czemu sprzyja włoska małżonka króla, Beatrix, która sprowadza ze swojej ojczyzny do Budy artystów i humanistów. Tak więc, podobnie jak w Polsce, w pierwszej fazie rozwoju renesansu na Węgrzech twórcami kultury i piśmiennictwa w nowym duchu są przybysze z obcych krajów: z dworem Macieja związany jest m.in. spisujący kronikę Węgrów Bonfini, przebywa w Budzie także Kallimach i Celtis, który i tu, podobnie jak w Krakowie i w Wiedniu, stworzył pierwsze towarzystwo literackie (*Sodalitas Litteraria Danubiana*, w Krakowie *Sodalitas Litteraria Vistulana*). Na Węgrzech już te pierwsze dziesięciolecia epoki wydają wybitnego poetę, znanego i uznanego także w innych krajach europejskich – Janusa Pannoniu-

sa, pierwszego wielkiego poetę w literaturze węgierskiej. Mimo że pisał jeszcze po łacinie, odegrał wielką rolę w stworzeniu prawdziwej poezji węgierskiej.

***

Drugi okres literatury renesansowej w Polsce to okres twórczej działalności szeregu polskich poetów nowołacińskich, takich jak: Jan Dantyszek, Andrzej Krzycki, Paweł z Krosna, Jan z Wislicy, Mikołaj Hussowczyk i najbardziej dojrzały z nich – Klemens Janicki. Obok twórczości tych poetów pojawia się także literatura w języku polskim, odzwierciedlająca niepokój czasów poprzedzających pełny rozkwit reformacji. Jej przedstawiciele to pisarze mieszczańskiego pochodzenia, Biernat z Lublina, Jan z Koszyczek czy nieznany autor przekładu Sowizdrzała. Okres ten pokrywa się z panowaniem Zygmunta Starego (1506–1548), na którego dwór, podobnie jak w przypadku Macieja Korwina, wraz z drugą żoną, Boną, przybyli włoscy humaniści i artyści. Jest to okres rozkwitu budownictwa renesansowego (zamek na Wawelu), a także spokoju wewnętrznego, „spokoju przed burzą”, którą przyniosły gwałtowne ruchy reformacyjne. Jest to także okres prężnego rozwoju działalności drukarskiej. Zamyka go rok 1543, w którym to miało miejsce wiele wydarzeń ważnych dla nauki, kultury i literatury. W tym roku umiera Mikołaj Kopernik i zostaje wydane jego poruszające od podstaw dotychczasowe poglądy na świat dzieło *De revolutionibus orbium coelestium*, umiera także pierwszy wielki poeta humanistyczny, nagrodzony w Rzymie wieńcem laurowym, Klemens Janicki. W tym też roku występuje z pierwszą swoją mową (*De poena homicidii*) wybitny pisarz-publicysta tych lat, Andrzej Frycz Modrzewski oraz wydany zostaje pierwszy utwór Mikoła Reja (*Krótką rozprawa między Panem, Wójtem i Plebanem*), pisarza programowo piszącego już w języku polskim, pragnącego udowodnić wszystkim sceptykom, iż język polski jest tak samo zdolny do wyrażania myśli i uczuć, jak łacina; sam pisarz tak o tym pisał w jednym ze swoich wierszy:

... niechaj narodowie wżdy postronni znają,
Iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają!³

***

Drugi okres renesansu węgierskiego to lata od ok. 1530 do ok. 1570. Literatura tworzona jest początkowo w duchu chrześcijańskiego humanizmu, pojawiają się pisane po łacinie, a także już po węgiersku, prace historyczne, poematy przypominające ważne wydarzenia historyczne (István Brodarics, Miklós Oláh, Antal Veran-

---

³ Mikołaj Rej, *Wybór pism*. Wyboru dokonał i opracował Jan Ślaski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975: 202.

csics, György Szerémi), pierwsze – tworzone w duchu erazmiańskim – tłumaczenia Biblii (Benedek Komjáti, Gábor Pesti, János Sylvester). Jest to okres świadomej pracy nad językiem narodowym (pisane są pierwsze gramatyki i ortografie), kiedy język narodowy stopniowo zdobywa w literaturze przewagę. W tym czasie również dociera na Węgry reformacja, której wpływ na piśmiennictwo węgierskie okazał się niezwykle istotny: rozwija się proza religijna (Mátyás Bíró Dévai, Ferenc Dávid), powstają kolejne tłumaczenia Biblii (w duchu reformacji – Biblia Károlyego), wierszowane kroniki (István Székely), pieśni protestanckie, protestanckie kancjonały, rozwija się liryka i proza protestancka (Péter Bornemisza, Gáspár Heltai). Obok tych form piśmiennictwa i literatury, wykształca się szczególnie gatunek w literaturze węgierskiej: pieśń historyczno-dokumentalna, poezja tzw. deaków – wędrownych pieśniarzy (Tinódi Sebestyén).

***

Trzeci okres renesansu w Polsce – między 1543 a 1584 rokiem – to okres jego szczytowego rozwoju w Rzeczypospolitej, gdzie w pełni „kwitnie” złota wolność szlachecka. W tym czasie rozwija się ruch egzekucyjny, tak jak i na Węgrzech konsoliduje się feudalizm. W latach tych zamyka się niemal cała twórczość najważniejszych i najwybitniejszych polskich autorów renesansowych: Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Mikołaja Sępa Szarzyńskiego. Literatura kroczy dwujęzycznym torem – obok utworów łacińskich coraz znacząca część twórczości literackiej powstaje w języku polskim. Kształtuje się model polskiego wiersza. Jest to również okres walki o język: pojawiają się liczne tłumaczenia Biblii (katolickie i ariańskie), pierwsze gramatyki i ortografie.

Na Węgrzech szczytowy okres renesansu, trwa od ok. 1570 do ok. 1600 roku. W tym czasie i w kraju naddunajskim został ostatecznie ugruntowany system feudalny. Renesansowa kultura dworska osiąga swój największy rozwój, powstają najlepsze dzieła humanistycznej historiografii, rozwija się liryka religijna i miłosna, a także gatunki epickie. Na ten okres przypada twórczość największego poety węgierskiego renesansu, Bálinta Balassiego. Pod wpływem jego wierszy utrwała się w literaturze węgierskiej tzw. strofa Balassiego. Literatura na Węgrzech, podobnie jak w Polsce, zachowuje swój dwujęzyczny charakter. Po łacinie tworzy się głównie teksty teologiczne. Pojawia się także literatura popularna. W tych latach powstają najbardziej wartościowe utwory węgierskiej literatury renesansowej, a węgierskojęzyczna literatura piękna od razu wznosi się na wyżyny artystyczne.

***

Mówiąc o schyłku renesansu w Polsce, trudno jest wskazać jakąkolwiek konkretną datę historyczną. Trudno wyznaczyć ostrą granicę pomiędzy renesansem i następującym po nim barokiem, gdyż wyłonił się on stopniowo z kultury renesanso-

wej. Chcąc jednak wskazać koniec epoki, można stwierdzić, że ze śmiercią Jana Kochanowskiego, która nastąpiła w 1584 roku, w dziejach polskiej literatury renesansowej widoczna jest pewna stagnacja, nowe zjawiska literackie się już nie pojawiły, a tylko utrwały się dotychczasowe osiągnięcia. Widoczne jest to wyraźnie w twórczości Szymona Szymonowica, tak więc datę śmierci tego poety (1629) zwykło się przyjmować za symboliczną datę końca epoki.

Późny renesans na Węgrzech trwa w literaturze węgierskiej do ok. 1640. W tych latach powstaje manierystyczna twórczość Jánosa Rimayego, rozwija się łacińskojęzyczna literatura publicystyczna poruszająca problematykę dobrego urzędnika państwa. Pojawia się pierwszy słownik łacińsko-węgierski i węgiersko-łaciński, a także nowa gramatyka, *Nova grammatica ungarica* (Hanau, 1610), których autorem jest Albert Molnár Szenci, protestancka literatura religijna, a także dzieła historiograficzne i pierwszy opis podróży, napisany w języku węgierskim (Szepsi Csombor Márton, *Europica varietas*. Koszyce, 1620). W tym późnorenesansowym okresie pojawia się na Węgrzech stoicyzm (polscy humaniści znacznie wcześniej przyswoili sobie myśli filozofów stoickich), a styl renesansowy przeradza się w manierystyczny, który stopniowo przechodzi w barok.

***

Kończąc myśli dotyczące podłoża społecznego renesansu oraz możliwości periodyzacyjnych epoki w Polsce i na Węgrzech, można stwierdzić, iż idee humanistyczne i renesansowe szerzą się i trwają w obydwu państwach mniej więcej w tym samym czasie, z pewnym (10–20-letnim) opóźnieniem Węgier w stosunku do Polski. Zauważalne są jednak pewne rozbieżności, a mianowicie początki renesansu pojawiają się nieco wcześniej na Węgrzech, niż w Polsce i są one od razu intensywniejsze. Pelen pompy renesansowej dwór królewski, z którego kultura humanistyczna promieniowała na cały kraj, wykształcił się już za panowania Macieja Korwina (1458–1490). Już ten wczesny okres epoki wydał od razu wielkiego poetę, Janusa Pannoniusa (1434–1472). Schyłek epoki na Węgrzech jest z kolei jak gdyby nieco późniejszy, niż w Polsce. Takie przejawy działalności literackiej, jakie miały miejsce w okresie późnego renesansu na Węgrzech, w Polsce zalicza się już raczej do kolejnej epoki baroku.

WILLIAM R. VEDER

Das Tixanov Paterikon Eine glagolitische Kompilation des 10. Jahrhunderts

Recentiores non deteriores. Die Erkenntnis von Pasquali 1934, daß jüngere Handschriften nicht zwangsweise weniger wert sind als ältere, hat in die slavische Handschriftenkunde noch kaum Eingang gefunden.¹ Das ist zu bedauern, weil gerade die jüngeren Zeugnisse von Texten vielfältiger sind und jüngere HSS die Eigenarten der Textüberlieferung in der *Slavia orthodoxa* augenfälliger machen als die älteren. Als wichtigstes Merkmal dieser Textüberlieferung werte ich die Treue in der Wiedergabe der Vorlage.² Ich belege das mit einer Textprobe aus dem *Paterik Skitskij*, der kirchenslavischen Übersetzung der systematischen Sammlung von *Apophthegmata patrum* CPG 5562³ (s. Veder 1974; als x bezeichne ich den rekonstruierten Grundtext) an Hand der HSS V = Moskau, RGB, F.113, 601 (russ., 15. Jhdt.) und T = S.-Petersburg, RNB, Tixanov 552 (russ., 16. Jhdt.):

Kap. 8:13:1 (V f. 219, T f. 258v)

x	СЛЫША ИНОГДА КЗНАСЬ О ОТЬЦИ МОИСИИ И ИДЕ ВЗ СКИТЪ· ВИДѢТЪ ЕГО·
V	СЛЫША ИНОГДА КНАЗЬ О ОЦИ МОИСЕИ· ИДЕ ОУ СКИТЪ ВѢДѢТИ ЕГО·
T	СЛЫША ИНОГДА КНАЗЬ О ОЦИ МОИСЕИ· ИДЕ ВЗ СКИТЪ ВИДѢТИ ЕГО·

---

¹ Hier herrscht noch weitgehend das Primat der Seniorität oder, wie Kronsteiner (1993) es treffender nennt, Handschriften-Fetischismus. Beispielhaft ist das wissenschaftliche Schicksal des *Izbornik des Zaren Symeon*: die Diktatur der Kyrillika im Studium des Kirchenslavischen hat bis jetzt verhindert, daß dessen glagolitischer Text, der drei unabhängige Umschriften ins Kyrillische kennt (Kamčatnov 1984, Vrooland 2001), eine Rolle gespielt hat; seine älteste HS, der *Izbornik von 1073*, hat die anderen Textzeugen so völlig weggedrängt, daß Bibikov (1998), der sorgfältig die griechische Überlieferung des *Σοφισμῶς* analysiert, ihr im Slavischen nur die eine HS gegenüberstellt; dabei fehlen ihr 14 Folia (deren Text aus den direkten Abschriften längst erstellt hätte werden können). Die Forschung hat sich 200 Jahre lang in nur 1/27 = 3,7% der Textzeugen verbohrt.

² Diese Treue ist Ursache der Schwierigkeit, zweifelsfrei festzustellen, ob eine HS von einer anderen HS abgeschrieben wurde. Beispielhaft ist hier die Überlieferung des Traktates *O Pismenexъ*: Džambeluka-Kossova (1980: 61–72) stellt darin 12 *codices descripti* fest, aber Veder (1999: 40–44) beweist das 9 davon zurückzuweisen sind.

³ Die Edition *The Scete Patericon: The Systematic Collection of Apophthegmata Patrum in the Church Slavic Translation Ascribed to St. Methodius* soll demnächst in den *Subsidia hagiographica* (Brüssel) erscheinen, zusammen mit dem italo-griechischen Quellentext und dessen alten lateinischen Übersetzungen, mit denen sich die kirchenslavische in jeder Hinsicht messen kann.

- 2
 X И ВЗЗВѢСТИША СТАРЬЦЮ ВЕЩЬ. ВЗСТАВЗ БѢЖА ВЗ БЛАТО.
 V ВЗЗВѢСТИША СТАР'ЦЮ ВЕЩЬ. ѠНЗ * ОУСТАВЗ БѢЖА ОУ БЛАТО.
 T ВЗЗВѢСТИША СТАР'ЦЮ ВЕЩЬ. ѠН' ЖЕ ТАИ БѢЖА ВЗ БЛАТО.
- 3-4
 X И СЗРѢТЕ И КЗНАСЬ ГЛАГОЛА КЕМОУ. РЬЦИ НАМЗ СТАРЬЧЕ. КЗДЕ КЕСТЗ ХЗІЖА ОТЬЦА МОГСИѦ.
 V КНАЗЬ ЖЕ СРѢТЕ ЕГО И ГЛА ЕМОУ РЦИ НѦ ОЧЕ ГДѢ ЕСТЬ ХЫЖА ОЦА МОИСЕА.
 T КНАЗЬ ЖЕ СРѢТЕ ЕГО. И ГЛА ЕМО Р'ЦИ НѦ ѠЧЕ. Г'ДѢ ЕСТЬ ХИЖА ѠЦА МОИСЕА.
- 5-6
 X И ГЛАГОЛА ИМЗ. ЧЬТО ХОЩЕТЕ ОТЗ НЕГО ЧЬЛОВѢКЗ МАЛЗ КЕСТЗ И БЛАДИВЗ.
 V И ГЛА Й ЧТО ХОЩЕТЕ Ѡ НЕГО. ЧЛКЗ МАЛЗ ЕСТЬ И БЛАДИВЗ.
 T И ГЛА ИМЗ ЧТО ХОЩЕТЕ Ѡ НЕГО. ЧЛКЗ МАЛЗ ЕСТЬ И БЛАДИВЗ.
- 7
 X ПРИШѢДЗ ЖЕ ВЗ ЦРКЗВЬ. КЗНАСЬ ГЛАГОЛА КЛИРИКОМЗ.
 V ПРИШЕА ЖЕ КНАЗЬ В' ЦРКВЬ ГЛА КЛИРИКО.
 T ПРИШЕ ЖЕ КНАЗЬ ВЗ ЦРКВЬ. ГЛА КЛИРИКѠ.
- 8
 X АЗЗ САЗИША ІАЖЕ О АЗЗВА МОГСИИ. СЗНИДОХЗ ВИДѢТЗ НЕГО.
 V АЗЗ СЛЫШАХЗ О ѠЦИ МОИСЕИ. И СНИДО ВИДѢТИ ЕГО.
 T АЗЗ СЛЫШѦ Ѡ ОЦИ МОИСИИ. И ПРІИДО ВИДѢТИ ЕГО.
- 9-10
 X И СЕ СЗРѢТЕ НЗИ СТАРЬЦЬ. ІАДЗИ ВЗ ЕГІПЕТЗ. И РѢХОМЗ КЕМОУ. КЗДЕ КЕСТЗ ХЗІЖА ОТЬЦА МОГСИѦ.
 V И СРѢТЕ НЫ СТАРЕЦЬ ІАДЫ ОУ ЕГИПЕТЗ И РѢХОМЗ ЕМОУ ГДѢ ЕСТЬ ХИЖА ОЦА МОИСЕА.
 T И СРѢТЕ НЫ СТАРЕЦЬ ІАДЫ ВЗ ЕГИПЕТЗ. И РѢ ЕМО. Г'ДѢ ЕСТЬ ХИЖА ѠЦА МОИСІА.
- 11-12
 X И РЕЧЕ НАМЗ. ЧЬТО ХОЩЕТЕ ОТЗ НЕГО. МАЛЗ КЕСТЗ И БЛАДИВЗ.
 V И РЕ НѦ ЧТО ХОЩЕТЕ Ѡ НЕГО МА ЕСТЬ И БЛАДИВЗ.
 T И РЕЧЕ НАМЗ ЧТО ХОЩЕТЕ Ѡ НЕГО. МАЛЗ ЕСТЬ И БЛАДИВЗ.
- 13-14
 X САЗИШАВЗШЕ ЖЕ КЛИРИЦИ. ОСКРЗБѢША ГЛАГОЛІЩЕ. КАКЗ БѢ СТАРЬЦЬ. ГЛАГОЛАВЗІИ НА СВАТАІЕГО.
 V СЛЫШАВ'ШЕ КЛИРИЦИ ѠСКОР'БѢША. ГЛШЕ КАКОВЗ СТАРЕЦЬ БѢ ГЛАВЫ НА СТГО.
 T СЛЫШАВШЕ КЛИРИЦИ ѠСКОР'БѢША. ГЛЮЩЕ. КАКОВЗ СТАРЕЦЬ БѢ. ГЛАВЫИ НА СТГО.
- 15-16
 X ОНИ ЖЕ РѢША. СТАРЬЦЬ ВЗІСОКЗ И ЧРЬНЗ. ВЕТХЫ РІЗЫ НОСА.
 V ОНИ ЖЕ РѢША СТАРЕЦЬ ВЫСОКЗ И ЧЕР'НЗ. ВЕТХЫ РІЗЫ НОСА.
 T ОНИ ЖЕ РѢША. СТАРЕЦЬ ВЫСОКЗ И ЧЕРНЗ. ВЕТХЫ РІЗЫ НОСА.

17–18

- х рѣша же клирици· то ѿстѣ двѣва Моисии· занеже не хотѣ сзрѣсти
васѣ· и рече тако·
V они ꙗ рѣша то и естъ двѣва Моисей· зане срѣте васѣ и рѣе сице·
Т ѡни же рѣша то и естъ двѣва Моисїи· зане срѣте вѣ· и рече сице·
19
х и мзгожъ польсѣжъ приимѣ знасѣ отзиде·
V многоу же пол'зоу приимѣ князь ѡиде·
Т многоу ꙗ пол'зѣ приимѣ князь ѡиде·

V und T haben 23 morpho-syntaktische und lexikalische Abweichungen vom postulierten Grundtext gemeinsam, die sind also nicht als selbstständig zu werten. Sie weichen voneinander ab an 6 Stellen, wobei V einen Ersatz *вз* → *оу* aufweist, der aber, wie auch der Ersatz *сз-* → *из-*, anderswo auch in T vorkommt, und zwar meist gemeinsam mit V, also kaum als selbstständiger ukrainischer Akzent zu werten ist. Treu ihren Vorlagen, haben V und T ungekürzte Schreibungen bewahrt und nur unterschiedlich Abkürzungen eingeführt. Sie bieten uns ein Schulbeispiel kirchenslavischer Textüberlieferung.⁴

Wenn nicht die Wasserzeichen zweifelsfrei bewiesen, daß T jünger ist als V, würde V ebenso als Abschrift von T gelten können, wie umgekehrt. Das könnte auch für die Unterschiede in der Textstruktur gelten: V (267 f.) ist stellenweise kürzer als T (383 f.) und könnte ebenso einen Auszug aus T, wie T eine interpolierte Version von V darstellen. Aber bei einer Arbeit von Buchlänge sind kleine Fehler unvermeidlich, und sie verraten, daß die beiden HSS wirklich unabhängig sind: Im Bereich des *Paterik Skitskij* zeigen V und T selbständige Auslassungen (V: 1:29, 3:71:22, 4:47, 5:42:1–2, 43:11–12, 6:1:7–8, 12:10:10–13, 10:16, 19:15–16, 36:10, 174:14, 16:21:11, 18:32:11–12, 40:13–14, O:1:46–48; T: 4:42:5, 5:46:55–56, 7:52:28, 10:51:9, 110:34, 12:10:2, 16:9, 19:14:19). Des weiteren hat V an wenigstens drei Stellen Störungen des Textes, ohne daß Blattverlust vorliegt, geht also auf eine gegenüber T lückenhafte Vorlage zurück: (f. 52v||53) Ничтѣ гнѣва пчшєє· ни бесѣ|| плодница онѣмѣз... – lies: Ничѣтоже гнѣва пчшєє· ни бесѣ подобзи ꙗрости... usw. 4 Folia bis *Paterik Skitskij* 5:42:3: и се по силѣ неприязнинзи· сѣзшавши жена блѣдница о немѣ...; (f. 113v) аще ли не хощете быти тако· тимофею не м'ни ꙗко иного... – lies *Paterik Skitskij* 15:12:33: аще ли не хощете бзѣти тако· се четверо врата сѣтѣ црѣкви сеи... usw. 4 Folia bis gegen Ende des Textes mit dem Inzipit Бѣ нѣкѣто вѣ общи житии· именемъ Тимофеи...; (f. 241) и да на-

⁴ Unser Blick auf die kirchenslavische Textüberlieferung ist von der bevorzugten Behandlung von Bibeltexten gründlich getrübt: dort überherrschen die Abweichungen. Die sind aber nicht willkürlich, sondern bedingt von demselben Streben nach Treue wie in V und T, nur eben nicht der Vorlage gegenüber, sondern, zwecks Vermeidung von Ketzerei, dem Text selber. Und das erforderete Kontrolle der Vorlage an Hand zumindest einer zweiten (slavischen oder griechischen), mit der unvermeidlichen Konsequenz der Kontamination (Aleksiev 1999: 48–51).

3 (V 15v, T 15) Рече азвѣа Висарии· ꙗко· ѿ· лѣтъ не лежахъ на ребрѣхъ: *Paterik Skitskij* В: 13–14; 21: 15, 23–24; 17: 8; 15: 34–35, 38; 14: 24; 12: 1; 11: 72, 62; 10: 159; 3: 58–71, 100–104, 99, 106–107, 110; 5: 24; 4: 10; 3: 108–109; 4: 1–8, 12–13, 17–19, 22–24, 20, 15; 3: 72–92.

4 (V 32, T 31v) Вспроси азвѣа Витимии азвѣа Пгмина: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Poemen 156 + eine Antwort aus den *Fragen des Barsanuphius an Johannes*.

5 (VT 32) Рече свѣтзи Исаиѣ· ꙗко· сѣдающу ми ингда близъ: *Paterik Skitskij* О: 1.

6 (V 38v, T 38) Общюуемоу житиу начальникъ нѣкъто· имѣа великъ славъ: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij*, 9 Apophthegmen aus dem zweiten (anonymen) Teil.

7 (V 43, T 42v) Вспросихомъ же отъца· како можетъ чловекъ схранити слъзи: *Paterik Skitskij* 3: 97–98; 4: 27, 29–30, 33–42, 44, 46–48, 51, 54–56, 59, 64.

8 (V 49, T 48v) Азвѣа Памзѣо посзла оученика своего въ Алѣѣандрѣи: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Pambo 5; Слово свѣтаѣго Ефрема· Не желди владѣти доушами· еда како не възидеши...; Отъ дѣѣнии свѣтзиыхъ апостолъ· Ничтоже гнѣва поуще ни бес подобзи ꙗрости...; Слзиша азвѣа Пгминъ о нѣкоюмъ ꙗко пости са шесть дѣний...

9 (T 52) Рече азвѣа Агафонъ· гнѣвъливзи аще и мрътвыца възкреситъ: *Paterik Skitskij* 10: 16.

10 (T 52) Благзи· рече· чловекъ отъ благаѣго скровища износитъ блага...; Боуди рѣвнитель право живѣшиимъ· и сихъ дѣѣнѣи пиши на срьдци своемъ...

11 (V 52v, T 53) Братъ въпроси єдиноѣго старъца глагола· аще сзлѣучитъ са чловекоу възнѣти: *Paterik Skitskij* 5: 30–32, 73, 39, 41–42, 43, 44, 46; 10: 191.

12 (V 58, T 64) Потзшимъ са оубо братиѣ еже по подобѣиу жити· житниѣ же и дѣломъ...; Бѣаше чрьноризъць отъхода сѣло· всь разлѣчаа са мзислиж...

13 (V 70, T 76) Иде иногда попъ Скитъскзи къ архѣепископоу Алѣѣандръскоу: *Paterik Skitskij* 4: 66, 70–73, 76–86; 5: 4–6, 9, 13–16, 22–23, 25–28; 10: 113.

14 (V 81, T 87v) Ухъ доуше· оуѣзи оужико· ѡ горѣ сппражѣниѣ моѣ: *Scaliger Paterikon* 483 + Chrysostomus Ekloge 11, 15, 17–25, 27, 26, 28, 29–34, 37–39 + Auszug aus Anastasius Sinaita Frage 15 CPG 7746; ꙗко въ истинѣ красъно и добро мзишьскоѣ житиѣ...

15 (V 89, T 99v) Рече азвѣа Пгминъ· отъстоупи въсакого чловека своимъ мззѣкомъ: *Paterik Skitskij* 11: 63–65, 68–69, 76, 81, 92–94, 98–100, 102, 105, 110–111, 115; 12: 8–10, 11, 18; 13: 2–5, 10, 13–14, 15; 14: 3–12, 15–17, 19–23, 13, 25–29; 15: 1, 3, 8, 10–12, 14, 17.

16 (T 124v) Уоудьнзи Іѡаннъ Савдѣтъскзи повѣдааше: *Svodnyj Paterik* 176; Рече старъць· видѣхъ брата житиѣи и дѣла творѣша велика...

17 (Т 125v) Бѣистъ иногда съборъ въ Скитѣ· и глаголадохъ о сѣгрѣшивъ-
шемъ: *Paterik Skitskij* 9: 13.

18 (Т 126) Глаголадохъ о дѣвѣ Макарии велицѣмъ: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Macarius 32.

19 (Т 126v) Рече дѣва Пгминъ отцоу Іосифови· рыци ми како: *Paterik Skitskij* 9: 8.

20 (Т 126v) Рече бо Господь· не сѣдите да не оскѣждени бѣдете· да не бѣдемъ...; Слово святаго Пахоміа· Прииде дѣва Макарии къ дѣва Пахомию...

21 (Т 128) Братъ иногда сѣгрѣши въ Скитѣ· бѣвшоу събору: *Paterik Skitskij* 9: 7.

22 (V 113v, Т 128v) Бѣ нѣкто въ общи житии именемъ Тимофеи...; Ни-
чтоже бо поуще· ни тажше· еже оскѣдити· или оуничѣжити...; Бѣ нѣкто
отъходникоу добродѣтели· и моляше Бога...; Отъцъ нашъ сватѣи Мака-
рии Римлянинъ бѣаше родомъ...; Томоу же сватоемоу Макарию иногда
ходашоу: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Macarius 38; Повѣдаше Іоаннъ
Лѣствичникъ о прѣподобѣимъ мзисѣ Акакии... (*Scala Paradisi* ?).

23 (V 122v, Т 139) Прииде нѣкии братъ къ дѣва Силоуѣноу въ горѣ: *Paterik Skitskij* 10: 99; А: 1.

24 (V 123v, Т 140) Нѣкто отъ отъцъ· пришѣлъ къ рѣцѣ· обрѣ мѣсто въ
трѣстии: *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* 2 anonyme Apophthegmen + eine Antwort
aus den Fragen des Barsanuphius an Johannes + *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* 4
anonyme Apophthegmen.

25 (V 129, Т 147) Рече дѣва Пагалъ Галатскѣи· яко мзнихъ имѣа мало
потрѣби: *Paterik Skitskij* 7: 21.

26 (V 129v, Т 147v) Братъ въпроси дѣва Сисоѣ глагола· что: *Paterik Az-
bučno-Ierusalimskij* Sisoës 38.

27 (V 129v, Т 147v) Въпрошенъ бѣистъ старецъ отъ воина· аще приѣмлетъ
Богъ: *Paterik Skitskij* А: 21.

28 (V 129v, Т 147v) Пать сѣтъ образъ покаіанию· по разумоу сѣгрѣшѣ-
нїа...; Оуподобимъ са и мзи женѣ Самарянини· о своихъ грѣсѣхъ...

29 (V 131, Т 148) Братъ отрѣкъ са простаго житїа: *Paterik Skitskij* 6: 1-
2, 7-8, 14, 20, 11, 16, 19, 22-25; 7: 1, 9, 11-12, 15, 17, 26, 29, 32, 34, 38-40,
46-48, 51; 10: 1-4, 12, 16, 19-20, 23-24, 26-27, 32, 34-37, 51, 54, 57, 70, 72,
61, 81, 90, 93-95, 152-154; 15: 68; О: 16-17.

30 (V 152, Т 175v) Слово святаго Іоанна Златоустаго· Нѣтъ ти
отъ оклеветаниа тѣкмо въ мѣжъ въпасти...; Рече старецъ· всѣ глагола· еже
не можетъ кѣто изрещи... + eine Frage des Barsanuphius an Johannes.

31 (V 153, Т 177v) Придоша иногда Сарацини· и сѣвѣкоша ѿ· и оти-
доша: *Paterik Skitskij* А: 8; 1: 49.

32 (V 153v, Т 178) Якоже бо въ благихъ дѣлѣхъ славимъ естъ Богъ +
Paterik Azbučno-Ierusalimskij Marcus Aegyptius; Повѣдаше нѣкто отъ ста-
рецъ· яко бѣ презвѣтърь нѣкии чистъ...; Отнѣдь оубо не достоинъ мзнихъ
ѣсти съ женою...; Въсѣкъ възвѣвѣи· рече· на женѣ· якоже похотѣ ѿи...; По-

ДОБАЯЕТЪ ОУБО БЕСѢДЪ ЖЕНЬСКЗИХЪ ОУБѢЖАТИ...; БРАТЪ ВЪПРОСИ СТАРЬЦА ГЛАГОЛА· АЩЕ ПОДОБАЯЕТЪ КОМОУ ЗОВОМОУ...

33 (V 159, T 185v) БРАТЪ ВЪПРОСИ АВЪВА ПГМИНА ГЛАГОЛА· ЧТО ІЕСТЪ РАЗГНѢВАТИ: *Paterik Skitskij* 10: 67.

34 (V 159, T 185v) БРАТЪ ВЪПРОСИ СТАРЬЦА ГЛАГОЛА· ЧЕСО РАДИ ПОЛАГАЮТЪ ПОКАЯНИЕ...; ПРИДОСТА КЪ СТАРЬЦОУ ВЕЛИКОУ АВЪВА БРАТА· СКРЪБАШЕ...; ВИДИШИ ЛИ ПОРЪГАНІЕ· ВИДИШИ ЛИ РАЗВРАЩЕНИЕ СЪМЪСЛА... + *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Sisoos 34.

35 (V 160, T 188) СТАРЬЦОУ АНТОНІЮ ЯВИ СЯ ВЪ ПОУСТЪИНИ: *Paterik Skitskij* 18: 1–18, 21–22, 26–32, 31, 37–45, 42; 15: 15, 18–20, 32–33, 36, 40, 41–43, 57, 60–62, 65–66, 70–78, 84–92, 83, 98–99, 101–102, 105, 107, 109–112; 16: 2, 4–6, 9–9B, 13, 21–22, 23A, 25–26, 28; 17: 1–3, 6, 4, 7, 10, 15, 18, 20–26; 20: 8.

36 (V 202v, T 241v) СТЫПНИКЪ НЪКЗИ БѢ ВЪ ЕДЕСѢ· КЪ НЕМОУЖЕ ПРИШЪДЪ... + *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* Silvanus 3 + 4 *Fragen des Barsanuphius an Johannes*; Рече сватзи Исаиѣ· ІАКО БЕЗМАЗВѢСТВОУЮЩОУ ТИ ВЪ КЕЛИИ...

37 (V 213, T 252) БРАТЪ ІЕДИНЪ ВЪПАДЕ ВЪ НАПАСТЬ ОТЪ СКРЪБИ: *Paterik Skitskij* 7: 49–50, 52–53, 56; 8: 1–2, 4–9, 12–13, 16, 22–23, 26–27; 9: 5, 9–10, 14, 16, 18; 19: 1–5, 10, 6–8, 11–21; 20: 3–7, 11–16; 21: 4–14, 16–22, 25–28, 30–32, 41, 34–40; Н: 1–12.

38 (T 285v) Рече старьць· чьловѣкъ подобіе Божіе бѣ искони· испадъ же отъ...

39 (T 286v) Сиче аще сътворите· живете о БОГѢ: *Paterik Skitskij* Н: 13; 22: 1–18.

40 (V 241v, T 294v) ПОВѢДАША· НАМЪ ОУЧЕНИЦИ ОТЬЦА ЕГЛОГИНА...: *Svodnyj Paterik* 26.

41 (V 123v, T 140) Рече старьць· ІАКО НЧИМЪЖЕ СЪМЪРАЯЕТЪ СЯ: *Paterik Skitskij* 4: 35*; О: 41; 10: 110, 114, 122, 127–134, 136, 147, 150, 156, 135, 165, 170–175, 192, 192B; 11: 8–11, 15, 17–18, 40–41, 48, 55; 10: 22; 11: 59.

42 (V 253v, T 306v) О КРЪЩЕНИИ СВАТЪІХЪ АПОСТОЛЪ: *Scaliger Paterikon* 500b; МЪНИХЪ ЛѢНИВЪ РЪПШЕТЪ МЪНОГО· А СЪНЪЛИВЪ...; ПОНЕЖЕ ОУБО БРАТИЕ ЦѢСАРСТВО НЕБЕСНОЕ ВѢЧНО...; НЕ ПРИБЛИЖАИ СЯ ОГНЮ ГОРАШОУ· НИ КЪ ЖЕНѢ...; ВЪПРОСЪ· ПО ЧТО ДРОУСИИ НА ПОХОТЬ БОРИМИ СЪТЪ...; СВАТАГО НИЛА СЛОВО· НѢСТЪ ДОБРО ВЪСЪМЪ ЧЬЛОВѢКОМЪ ХОТѢТИ ОУГОДИТИ...; Т fährt fort: СВАТАГО ЕФРѢМА· ИСТИНЪНИХЪ ПОСЛОУШАИ· АЩЕ СЪТЪЖАЮЩИ СИ...; СВАТАГО ЕФРѢМА· ІУГДА ПРИДЕТЪ БРАТЪ ВЪ МОНАСТЪРЬ· КОЕИЖЪ ЛЮБО... + *Svodnyj Paterik* 215; ПОПЪ АМЪМОИ· ЛИТОУРЪГСАМЪ ВЪ ЦРЪКВИ· ВИДѢ АНЪГЕЛА...

43 (T 317) БРАТЪ ВЪПРОСИ СТАРЬЦА ГЛАГОЛА· СЪКАЖИ МИ О ІЕДИНОМЪ: *Paterik Skitskij* 1: 29.

44a (T 317) МОЛАИ СЯ ГОСПОДЕВИ ДЪНЬ И НОЩЬ: *Scaliger Paterikon* 484; ВЪПРОСЪ НѢКОЕГО ВѢРНА ХРИСТИАНИНА· СЪТЪ НѢЦИИ МЪНОГАШЪДЪІ КАЖІЩЕ СЯ...; ВЪПРОСЪ· КОЕИ РАДИ ВИНЪІ НЕ БЪІВАЮТЪ ДЪНЬСЪ МЪНОГА ЗНАМЕНІА; ВЪПРОСЪ· КЪІИ ГРѢХЪ ЛЮТЪЕ ВЪСѢХЪ· И НЕОУДОБЪ ОЦѢСТИМЪ...; ВЪПРОСЪ· ДОБРО ЛИ ІЕСТЪ ЧАСТО КЪ СВАТЪІМЪ ТАИНАМЪ ПРИХОДИТИ...; ВЪПРОСЪ· АЩЕ ЖЕ ГЛАГОЛЕТЪ КЪТО· ІАКО НЕ ПРИЕМАЮТЪ...; ВЪПРОСЪ· ІАКО ИНОГДА ВИДИМЪ РОДИТЕЛЯ НАША И СЪРОДЪНИКЪІ...; ВЪПРОСЪ· АЩЕ ТИ МОЛАТЪ СЯ· ХОТАШЕ ИТИ ВЪ СВОЯ СИ· ДОСТОИТЪ...;

Взпросъ. Аще ли подобаетъ миловати. иже по пазти...; О азживзихъ. Хошъ
вамъ възпоманѣти братиѣ. о азжи...

44b (V 257v, T 336) Бѣ бо нѣкоторзи мзнихъ въ Ските. азъва Карионъ:
Paterik Azbučno-Ierusalimskij Karion 2; T fährt fort: Рече старъць. не сади на
мѣстѣ именитъ. ни же сади съ чловѣкомъ...; Слово о Марцѣ мзнисѣ. Съ
троудолюбъць Марзко. въсѣхъ мзниховъ прѣшъдъ...; Зионъ цѣсарь отзатъ
дыщерь єдиноа въдовица...; Братъ взпроси старъца глагола. аще братъ
сзблздитъ ма...; Рече бо азъва Арзсени. съ въсьми имѣа любзвъ...; Приидо-
ша иногда братиа къ великоу старъцю. и глагола пръвоуѣмоу...

45 (V 259, T 339v) Братъ прииде къ азъва Прминоу. и глагола ѣмоу:
Paterik Skitskij 10: 66.

46 (V 259v, T 340) Приидохомъ мзи къ Исаккоу Фивейскому. и по-
вѣдааше...; Въ мѣстѣ въ немъже прѣбывааше великзи Антони...; Ёстъ
цркъзи въ Алѣксандрии сватаѣго мчченика Арсапомона...; Въ Алѣксандрии
градѣ ёстъ цркъзи сватзна Богородица...; T fährt fort: Слово сватаѣго Исакка
о продаванни ржкодѣлиа. Аще идеши въ въсь или въ градъ. продати ржко-
дѣлиѣ своѣ...

47 (T 344v) Братъ взпроси старъца глагола. чѣто сзтворѣ. ѣко: *Paterik
Skitskij* 6: 15.

48a (T 346v) Глагоу иногда бзвзшоу при блаженѣемъ отъци нашемъ
Пахомии...; Бѣ нѣкто мзнихъ живзи въ Фивидѣ. коньчнѣе же постомъ
житиѣ...; Взпросъ. Добро ли ёстъ часто причащати са...; Взпросъ. Аще добро
ёстъ причащати са по въса дни...; Взпросъ. Аще поста са кзто къ при-
общению...; Взпросъ. Аще бзвзшоу ношнюу привидѣнню...; Взпросъ. Добро
ли ёстъ исповѣдати са етероу отъ братиа...; Братъ прииде почрѣти водзи
отъ рѣкзи и обрѣте тамо...; Сѣдашю иногда сватоуѣмоу Паламоу съ сва-
тнимъ Пахомиѣмъ...

48b (V 265, T 361v) Рече сватзи Касианъ Римлянинъ. възпоманете взи
старъца Ирона...; T fährt fort mit einem Auszug aus der *Scala Paradisi* 3 + einer
Frage des Petrus aus dem *Paterik Rimskij*; Бѣ нѣкто Месапотонъ именемъ. иже
толико въздржаниѣ...; Братъ сѣдѣаше беззмлзвъствоуа. хотяхоу ѣго бѣси...

48c (V 267, T 365v) Глаголадохъ нѣ о коемъ братѣ. ѣко сѣдѣаше въ
поустъзни...; T fährt fort: Инъ пакзи бзистъ въ Едесѣ. Асгнасъ именемъ...; Рече
азъва Антони. ѣко аще и приицати...; Ёко не подобаетъ смѣрати са.
Начало разврашению... + eine Antwort aus den *Fragen des Barsanuphius an Jo-
hannes*; Повѣда нѣкто отъ отъць. ѣко братъ богоблзнивъ...; Рече сватзи
Исакъ. Отзстѣпи отъ мира. и тогда оувѣси...; Слово сватаѣго Ефрема
Срина. ѣже не величати са ни грздѣти. ѣже прѣходити отъ мѣста на мѣс-
то. и о покашани; Слово сватаѣго Анастасиа Синаискаѣго. о ѡлзмѣ шес-
томъ; Слово о Іванънѣ Феоолозѣ. Прииде великзи оученикъ Христовъ Іванъ
нънъ Феоологъ въ градъ Асинскзи...

48d (V 276v) Оувѣдадохомъ бо епископа еретика въ Козици градѣ. бзвз-
ша отъ Макидоніанъ... VT fehlt das Ende; die HS Uvarov 484, die T gleicht,
schließt f. 400v–401 ab mit einem Text unter dem Titel Ѡ поставленіи власти.

Dem Kompilator des *Tixanov Paterikons* haben drei glagolitisch geschriebene kirchenslavische Bücher vorgelegen: [ungerade Abschnitte] das *Paterik Skitskij*: daraus sind alle Kapitel außer C–G und I–N bezeugt; 2 (einzig mit Titel) und 22–H sind ganz übernommen, 14 und 19–21 unter Auslassung von 1–3 Apophthegmen, die übrigen unter Auslassung von nicht mehr als 40% ihres Textes; [4–8, 18, 22–26, 32–36] das *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* CPG 5561 (s. die Edition der namhaften Apophthegmen von Caldarelli 1996, zu den anonymen van Wijk 1936–1937); und [4, 24, 30, 36, 48] die *Fragen und Antworten des Barsanuphius und Johannes von Gaza* CPG 7350. Vielleicht haben als solche auch vorgelegen [48] das *Paterik Rimskij* CPL 1713 (Birkfellner 1971), [22, 48] Johannes Climacus *Scala Paradisi* CPG 7850-3, [14] Anastasius Sinaitas *Antworten* CPG 7746 (in der Form des *Izbornik des Zaren Symeon*, s. Dinekov et al. 1991: Nr. 524–534), [48] desselben *Homilie über Psalm 6* CPG 77** (Popovski et al. 1988; in der Form des *Zlatostruj*, zu dessen Appendix sie gehört), [42, 44, 48] eine bisher nicht identifizierte Sammlung von Fragen und Antworten und [8, 42, 48] eine Sammlung von Texten des Ephraem Syrus, aber die Spärlichkeit der Auszüge und die Unbekanntheit der Texte lassen keine weiterreichenden Schlüsse zu. Die übrigen Interpolationen stammen wohl eher aus einem oder mehreren übersetzten Florilegien, so [2] die *Glavizny otca Aleksandra* (vollständig in den HSS Moskva, GIM, Sin. 265, f. 323v–325v; S.-Pb. RNB, Sof. 1391/III, f. 408–411), [14] eine Ekloge von Sentenzen des Johannes Chrysostomus (Knjazevskaia et al. 1971: 490–491, vollständig in der HS Rila, NMRM, 2/25) und die Texte, die [30] Johannes Chrysostomus, [46] Isaias von Gaza und [42] Nilus von Ankyra (Evagrius von Pontus?) zugeschrieben werden. Dasselbe gilt meines Erachtens auch für die Texte, die oben mit den Hinweisen auf [16, 40, 42] das *Svodnyj Paterik* (Nikolova 1980) und [14, 42] das *Scaliger Paterikon* (s. Veder 1978, zu 484 Veder 1981) bezeichnet sind: jene Kompilationen sind wohl mit dem *Tixanov Paterikon* eher über gemeinsame Quellen verbunden, aus denen sie unabhängig (vgl. erstere aus dem *Paterik Rimskij*, und letztere aus der *Scala Paradisi*) geschöpft haben.

Mehr noch als das glagolitische Original des *Tixanov Paterikons* legt die Benutzung der Quellen Zeugnis ab von der Umgebung, in der diese Kompilation angefertigt wurde: es muß dieselbe Umgebung sein, in der das (glagolitische, s. Veder 2002) *Scaliger Paterikon* und das *Svodnyj Paterik* entstanden sind, zu denen das *Tixanov Paterikon* komplementär ist. Sie gehören in die Blüte des klösterlichen Schrifttums, die im 9.–10. Jhd. das Zentrum von Pliska–Preslav mit seinen 17 großen Klöstern in einem Umkreis von kaum 30 km auszeichnete. Ausgehend von dem schon vor 886 übersetzten *Paterik Skitskij* wurden dort zwischen 886 und 969 alle bekannten altchristlichen *Paterika*⁶ übersetzt, zu denen sich noch zahlreiche andere klösterliche Texte gesellten, die (nicht eingerechnet die kleineren Texte, über deren Einbettung in Bücher noch nichts in Erfahrung gebracht ist) zusammen einen

---

⁶ Die Übersetzung des *Paterik Azbučno-Ierusalimskij* ist angefertigt unter direkter Heranziehung des *Paterik Skitskij*, um weitgehend Dubletten zu vermeiden (Capaldo 1981).

Textumfang von nicht weniger als 1400 Folia vergegenwärtigen (Veder 2001⁷). Dort macht sich auch gleich nach dem Erwerb der Texte ihre Assimilation in Kompilationen bemerkbar (Veder 1983). *Scaliger* und *Tixanov Paterikon* bezeugen davon meines Erachtens nach die Anfangsphase, denn die Interpolationen sind deutlich einer einzigen Hauptquelle, dem *Paterik Skitskij*, untergeordnet; im *Svodnyj Paterik* ist bereits keine einzelne der Quellen mehr als maßgebend zu erkennen, außerdem nimmt es mehr als die ersteren Abstand von einer vordergründig erbaulichen Thematik. Vermutlich ist das eine der Ursachen der geringen Verbreitung des *Scaliger* und *Tixanov Paterikons* (3–4 Textzeugen), gegenüber der massiven des *Svodnyj Paterik*.

LITERATUR

⁷ Daß die slavische Philologie dieses Korpus über zwei Jhdte. hinweg außer Acht gelassen hat, muß ihr als schwerwiegende Versäumnis angerechnet werden.

- Kamčatnov, A. M. 1984, Tekstologičeskij analiz spiskov Izbornika Svjatoslava 1073 g. In: *Drevnerusskaja literatura. Istočnikovedenie*. Leningrad, 5–17.
- Knjazevskaja, O. A. – Dem'janov, V. G. – Ljapon, M. V. – Kotkov, S. I. (Red.) 1971, *Us-penskij sbornik XII–XIII vv*. Moskva.
- Kronsteiner, O. 1993, Handschriften-Fetischismus oder kritische Ausgaben? Lebt die Sla-wistik noch im Mittelalter? *Die slavischen Sprachen* 34, 47–65.
- Litavrin, G. 1987, Kul'turnyj perevorot v Bolgarii i Drevnjaja Rus'. *Kirilo-Methodievski Studii* 4, 393–400.
- Nikolova, S. 1980, *Pateričnite razkazi v bālgarskata srednovkovna literatura*. Sofia.
- Pasquali, G. 1934, *Storia della tradizione e critica del testo*. Firenze.
- Popovski, J. – Thomson, F. J. – Veder, W. R. 1988, *The Troickij Sbornik Nr. 12 (= Polata knigopisnaja 21–22)*.
- H. Tóth, I. 1985, *Russkaja redakcija drevnebolgarskogo jazyka v konce XI – načale XII vv*. Sofia.
- Van Wijk, N. 1936–1937, Podrobnyj obzor cerkovnoslavjanskogo perevoda Bol'shogo Li-monarija. *Byzantinoslavica* 6, 38–84.
- Veder, W. R. 1974, La tradition slave des Apophthegmata Patrum. *Slovo* 24, 59–94. (Er-gänzungen in: Le Skitskij Paterik. *Polata knigopisnaja* 4, 1981: 53–66.)
- Veder, W. R. 1978, *The Scaliger Paterikon 2. Text in Facsimile, Transcription and Trans-lation*. Zug.
- Veder, W. R. 1981, Elementary Compilation in Slavic. *Cyrrillomethodianum* 5, 49–66.
- Veder, W. R. 1983, La basse littérature du premier empire bulgare. In: *Atti dell' Otto con-gresso internazionale di studi sull' alto medioevo*. Spoleto, 359–367.
- Veder, W. R. 1985, Leporello (not from Don Giovanni). In: C. de Backer u.a. (Red.), *Co-dex in Context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmidde-leeuws geestesleven, aangeboden aan prof. dr A. Gruijs*. Nijmegen, 313–317.
- Veder, W. R. 1999, *Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission in Church Slavic*. Bloomington.
- Veder, W. R. 2001, The Slavic Paterika on Mount Athos. Features of Text Reception and Transmission in Church Slavic. In: G. Gribble u.a. (Red.), *Selected Papers of the Fourth Hilandar Conference*. Bloomington (im Druck).
- Veder, W. R. 2002, *Zašto i kak da se ustanovjat idiolektite na Kirilo-Methodievite učenici? Preslavska knižovna škola 6* (im Druck).
- Vrooland, J. 2001, *Rukopisnaja tradicija Simeonova sbornika po dannym četyrex spiskov (Diplomarbeit)*. Amsterdam.

БОРЯНА ВЕЛЧЕВА

Отрывок Скитского патерика в славянской рукописи XIV века в Венгрии

Под руководством проф. Имре Тота в Сегеде была создана хорошая школа славистов, изучающих древние славянские рукописи. Предметом их внимания являются и славянские рукописи, хранящиеся в Венгрии. В настоящее время проф. Имре Тот руководит работой по изданию одной из древнейших славянских рукописей в Венгрии – среднеболгарского Будапештского евангелия XIV века, хранящегося в библиотеке Széchényi.

Славянские рукописи, которые находятся в Университетской библиотеке в Будапеште, изучены сравнительно мало. В журнале *Полата книгописна* в 1995 году было опубликовано краткое описание девяти славянских рукописей, хранящихся в этой библиотеке (Cleminson 1995). Рукопись под номером 7/в, однако, осталась неописанной. Под этим номером отмечено только: „This is a pile of over 100 leaves in such bad condition that they cannot be examined without the risk of very serious damage to them until conservation work has been undertaken. They appear to be Bulgarian of the 14th c.” (Cleminson 1995: 8).

Около года тому назад рукопись 7/в была реставрирована и сейчас она доступна для изучения. Весной 2001 года д-р Елисавета Мусакова из Рукописного отдела Народной библиотеки в Софии и я впервые открыли листы рукописи и получили возможность работать с ней. Доклад об этой работе мы читали в ноябре 2001 года на конференции, посвященной памяти Стефана Кожухарова.

Текст рукописи – *Монашеские поучения Исака Сирина*, а сама рукопись – среднеболгарская. Е. Мусакова, которая сделала кодикологическое и палеографическое описание рукописи, относит ее к 60–70-м годам XIV столетия – времени царствования Ивана Александра. Орфография и язык тоже связывают рукопись с тырновским кругом памятников времени Ивана Александра. Подробное описание рукописи будет опубликовано в материалах конференции.

Я бы хотела сообщить об отрывке с патеричным текстом, который находится в рукописи на лл. 14а–14б.¹ Отрывок содержит тексты о

---

¹ О Скитском патерике см.: Armstrong et al. 1975, Николова 1980, Veder 1979, 1981.

бесах, которые являются монахам во сне. По почерку эта часть рукописи отличается от основного письма. В ней находим элементы т.н. „попгера-симового письма” (Коцева 1971). По языку и по орфографическим особенностям отрывок похож на остальной текст рукописи.

Страница 14а читается плохо:

р. 6 ...снѣ сего вѣдѣше, азъ же ѿ нѣцѣи блго-
вѣннѣи мнѣи въ такоуѣмъ беззѣбразнѣи и прѣлѣстн²
вѣсовѣстѣи. много ѿ семъ плакахомъ. по малѣ же
врѣмени постнже ѣго гнѣвъ ѣжѣи, ѿ нѣстаа тѣло ѣго
ѿ многоаго сзгнѣтѣа и смрада, ѣакоже и чрзвѣмъ
многымъ исходити ѿ него. Н снѣвожъ нѣжждежъ,
дѣша ѣго ѿ тѣла разлѣжѣи са: ѿ нѣкоемъ бо ѿнѣншо-
моу прѣлѣжѣи са снѣво. сѣѣ бо сѣ сѣ ннымъ мѣчтанѣемъ вѣ-
рѣлаше: сѣмоу бо въ нощнѣмъ мѣчтанѣи показашъ вѣсове
многоа лѣта жѣти. много же злата дѣлѣготы радѣи лѣтѣ сѣбра.
ѿ вѣнезѣаппѣ сѣмрѣтѣжъ вѣсхѣщенъ бѣи. цѣла и невѣрѣжѣи на
вѣсѣ оставѣи ѿ нѣчьсоже ѿ добрѣи дѣла сѣ совожъ вѣземъ:
тѣмъ же по лѣственнѣомъ³ достѣнтѣи рѣцѣи гласѣи, ѣако, вѣроуѣжѣи
сѣнѣемъ, пѣбенъ ѿ сѣнѣи своѣи гонаѣомъ, ѿ тѣжъ ѣкоушаѣ-
цѣи са жѣти. вѣсове тѣщеславѣа, вѣ сѣнѣи прѣрѣи. хѣташаа
бѣтѣи ѣако аѣкаѣи невѣнаѣнѣжѣи . . .

Далее лист порван и читается неполностью.

л. 14б

р. 9 Нѣкоемъ ѿ вратѣи ѣвѣи са
дѣаѣволъ прѣѣбразнѣи са въ аѣгѣлѣи свѣтелѣи, и рече къ немѣ (.)
азъ ѣсѣмъ гаѣѣрѣаѣи, и посланъ ѣсѣмъ къ тебѣ. тѣ же ѿвѣ-
ща ѣмъ, вѣжѣи ѣдѣа како къ ѿномѣу посланъ ѣси. азъ бо недѣсто-
ннѣи ѣсѣмъ аѣгѣаи зрѣтѣи⁴. тѣ же сѣа слышавъ невѣднѣи бѣи:
Гласѣаѣи же бѣи ѿ сѣи ѿ дрѣгомъ старѣи. ѣако сѣдѣаѣи ѣмъ въ своѣи
кѣлѣи и подѣвнѣжѣи са. зрѣше бѣсѣи ѣвѣстѣнѣи и ѣкарѣаѣи нѣхъ.
бѣсѣи же зрѣа сѣеи ѣннѣѣжаѣма⁵ ѿ старѣа, ѣаѣлѣетъ са ѣмоу гласѣи
азъ ѣсѣмъ хѣи. вѣдѣе же ѣго старѣицѣи, смѣжѣи ѣчѣи свѣи, рѣ же
ѣмъ дѣаѣволъ, что смѣжаѣи ѣчѣи свѣи, азъ ѣсѣмъ хѣи. старѣи же

² рѣ – лигатура.

³ тѣ – лигатура.

⁴ рѣ – лигатура.

⁵ -жа или -жа?

ѿвѣщаѣъ рече ѿмѣ. азъ хѣ не хощѣ видѣти зде. сна же
слышаѣъ бѣсъ невѣднѣ бы.

Неизвестно, как рукопись попала в Университетскую библиотеку в Будапеште. Несомненно, однако, что она свидетельствует об интересе в Венгрии к древней славянской культуре.

ЛИТЕРАТУРА

- Коцева, Е. 1971, Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. *Старобългарска литература* 1, 396–401.
- Николова, С. 1980, *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София: БАН.
- Armstrong, D. – Pope, R. – Schooneveld, C. H. van 1975, *The Old Slavonic translation of the 'Ανδρῶν ἁγίων Βίβλος in the edition of N. van Wijk*. The Hague – Paris.
- Cleminson, R. 1995, The Cyrillic MS Codices of Budapest University Library. *Полата книгописнама* 27–28, p. 4–12.
- Veder, W. E. 1979, Der glagolitische Archetyp des Paterik Skitskij. In: *Dutch Contributions to the Eighth International Congress of Slavists*. Lisse, 339–346.
- Veder, W. E. 1981, Le Skitskij Paterik (Collection systématique slave des Apophthegmata Patrum). *Полата книгописнама* 4, 51–73.

Е.М. ВЕРЕЩАГИН

Два этапа противоборства с триязычниками в древнейшем славянском Каноне Димитрию Солунскому¹

Проф. Имре Тоту – к славному юбилею

По всем известным спискам XI–XIII вв. Мефодиева Канона Димитрию Солунскому² (далее: КД), – правда, за единственным исключением, – 3-й тропарь IX-й песни³ читается более или менее одинаково. Так, в

---

¹ Исследование выполнено в рамках проекта *Текстология и язык древнейших славяно-русских переводных источников. На материале гимнографии*, подержанного РГНФ (грант № 02-04-00356а).

² Известны два славянских канона великомученику Димитрию. Первый (incipit: Бжѣствѣнѣмъ мѣнѣнѣмъ вѣнѣцѣмъ оувазѣ са) представляет собой точный перевод того канона, который в греческих служебных минеях усваивается известному гимнографу Феофану Начертанному (incipit: Τὸν θεῖον τοῦ μαρτυροῦ στέφανον ἀναδησάμενος). Внимание палеославистов, однако, издавна привлекает к себе другой канон, который, в отличие от первого, – почти несомненно – не переведен с греческого, а представляет собой оригинальное (изначально написанное по-славянски) произведение. Во всяком случае, греческий оригинал второго канона до сих пор не отыскан. – О древних списках указанного второго КД см. Кожухаров 1995: 216–217. Здесь же, а также в работе Кожухаров 1988: 421–430, обсуждена и проблема авторства данного КД; большинством исследователей канон усваивается первоучителю Мефодию. Наиболее развернутую собственную аргументацию предложили Р.О. Якобсон (Jakobson 1985) и Т. Батлер (Бътльр 1987). Общий вывод С. Кожухарова (1995: 216) таков: „Исследователи, които се застъпват за Мефодиевото авторство на канона, приемат, че той е написан в началото на 80-те г. на IX в. В полза на такава датировка говорят редица реални в творбата, особено в топарите на девета песнь” (курсив мой – Е.В.). Точка зрения автора настоящих строк, как будет видно из дальнейшего, состоит в том, что Мефодий сочинил КД до 880 г. (и затем отредактировал до октября 884 г.).

³ На особое, личностное, содержание IX-й песни КД обратил внимание уже его открыватель и первый публикатор (см. Горский 1865). Гимнографы обязаны были в песнях канона I–VIII безличностно (или обобщенно-лично) отражать молитвенные нужды всех христиан, а в IX-й песни имели право изложить и свою личную жизненную ситуацию. Об этом писал, в частности, Н.Л. Туницкий (1913: 79): в IX-ю песнь, „по правилам византийской гимнографии составители служб могли вносить собственный автобиографический материал и возбуждаемые им чувства”.

списке Служебной минеи 1096 г. (Ягич 1886: 179–190) содержится ниже-
следующая версия тропаря (обозначим ее литерой А):

- А. (1) По чѣто, моудре,
(2) нищїи твои рабї кдинї лишаемъ сѧ
(3) твоюа оубо красотъи
(4) любѣве ради зжигителѧ
(5) по чѣжимъ землямъ и градомъ ходѧще
(6) на посрамлениѣ, блѣжнѣ, триязъичникъ
(7) и еретикъ лютъ воини бѣвающе.

В конце 1990-х гг. отыскался наиболее архаичный список КД (в т.н. *Ильиной книге*⁴ (Верещагин 2001а: 384–389)), и в нем на месте указанного тропаря А помещен другой, уникальный и весьма интересный, текст, в науке до сих пор не известный (ниже публикуется под литерой Б). В тропаре Б также упоминаются триязычники:

- Б. (1) Потъщи сѧ, славьне,
(2) и вари дньсь воеводѣствомъ си
(3) льсть попираа триязъичникъ
(4) и чѣстьно нъи съхрани
(5) и варварѣхъ, сѣе, сѧща оѣства ти
(6) направи абнїе въ пристанище
(7) чѣстьноѣ хѣво не вѣлающе сѧ.

Оба тропаря,⁵ как видим, грамматически выдержаны в настоящем времени. Между тем в т.н. *Софийском списке* конца XIII – начала XIV вв.,⁶ представляющем собой упомянутое выше исключение, тропарь А имеет другую концовку (в строках 5–6), причем грамматическое настоящее время заменено на прошедшее. Обозначим этот отклоняющийся тропарь литерой В:

---

⁴ *Ильина книга* (сокращенно: Ил) – это славяно-русская рукопись из собрания Российского Государственного Архива Древних Актов (РГАДА, Москва), ф. 381 (Син. тип.), № 131. Подробный анализ источника с публикацией ряда исследований из него см. Верещагин – Крысько 1999, Верещагин 2001а: 251–418.

⁵ Этот уникальный тропарь из Ил мы привлекли к исследованию вопроса об этнической принадлежности Кирилла и Мефодия (см. Верещагин 2001б).

⁶ *Софийской* мы условно назвали архаичную *Трехмесячную служебную минею № 516* из собрания Народной Библиотеки им. Кирилла и Мефодия в Софии (конца XIII – начала XIV вв.). Интересующий нас тропарь (27^о 22–26) публикуем по фотокопии (Кожухаров 1986, фотокопия № 12).

- В. (1) По что, моудре, ници твои рабы
 (2) едини лишаюм се твою красоти
 (3) любве ра зижителѣ
 (4) по тоуждимъ земинамъ и градовымъ ходеще
 (5) и посрамилъ еси кретины триязычники
 (6) лютии воини оубыли⁷ еси.

Представляется, что референтным, перлокутивным и рече-поведенческим анализом всех трех текстов (конечно, с опорой на здравый смысл и отвергая „нетовщину“) можно установить время как написания, так и редакции (справы) КД, т.е. соответственно выявить *terminus* как *ante*, так и *post quem*.

В тропарях упоминаются триязычники, хорошо известные по житиям первоучителей, а также из гимнографии.⁸ Тропари А и Б сходятся в том, что главным бедствием для почитателей памяти св. Димитрия („сейчас“, в момент написания текста) является триязычная доктрина.⁹ В тропаре В, однако, об этом бедствии упоминается как о миновавшем.

За указанной переменной в предикациях можно усмотреть реальные исторические события.

Папа Иоанн VIII в своем апостольском послании от конца июня – начала июля 879 г. запретил Мефодию служить литургию (= мессу) по-славянски и потребовал, чтобы она служилась или по-латыни или по-гречески. В согласии с известным канонем Франкфуртского синода 794 г. папа допустил лишь славянскую катехизацию и проповедь (и, вероятно, исповедь). Такова одна папская позиция – фактической поддержки доктрины триязычия (с ее церковно-дисциплинарными следствиями).

Эта позиция вскоре – и неожиданно! – сменилась другой, противоположной. В апостольском послании князю Святополку, написанном в иконе 880 г. и ныне широко известном по начальным словам *Industriae tue*, тот же папа Иоанн VIII, приведя серьезное богословское обоснова-

⁷ Вероятно, нужна конъектура – оубыиъ. Конъектура обсуждалась с А.А. Туриловым, которого благодарю за советы.

⁸ Упоминания о триязычниках имеются в Ил еще в двух случаях в составе *Последования на усение первоучителя Кирилла* (под 14-м февраля); см. в издании Верещагин 2001а тропарь (№ 04, с. 372) и седален (№ 28, с. 380).

⁹ Сведения о концепции триязычия в связи с миссией Кирилла и Мефодия к славянам Центральной Европы можно найти в ряде публикаций (см., например, Dvornik 1970: 367, Kujew 1966: 53–65, Флоря 2000: 251–252 и т.д.; в названных трудах см. и библиографию вопроса). Тем не менее Ф. Томсон (Thomson 1992) назвал триязычную доктрину „мифической ересью Запада“. Ученый явно повторил судьбу Валаама (Чис 24:5): желая опровергнуть бытие триязычия на Западе, он своим материалом (впрочем, известным и ранее) лишний раз подтвердил его существование.

ние, допустил на славянском языке как богослужение (и суточного круга Часов, и Мессы = Литургии), так и чтение Свщ. Писания. В решительных выражениях папа дезавуировал доктрину триязычия.

Сейчас нет возможности пространно цитировать эти чрезвычайно важные документы,¹⁰ но заключительный вывод послания от июня 880 г. о легитимности славянского языка в церковном употреблении, включая литургическое, все же приведем: „Nec sane fidei vel doctrine aliquid obstat sive Missas in eadem Sclavinica lingua canere sive Sacrum Evangelium vel lectiones divinas Novi et Veteris Testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere, quoniam, qui fecit tres linguas principales, Hebream scilicet, Grecam et Latinam, ipse creavit et alias omnes ad laudem et gloriam suam”. („Никакая здравая вера или учение не препятствуют, чтобы на этом славянском языке пелись бы Мессы, или прочитывались как Священное Евангелие, так и божественные наставления Нового и Ветхого Завета, если они хорошо переведены и истолкованы, равно как совершались бы прочие службы Часов; ибо Тот, кто сотворил три главных языка, то есть еврейский, греческий и латынь, Тот же сотворил и все прочие на похвалу Себе и славу.”)

Послание 880 г. было отправлено князю Святополку через посредство первоучителя Мефодия; стало быть, Мефодий прочитал о прямом осуждении триязычников – одним из первых. Получив папскую поддержку, Мефодий с учениками, естественно, мог в дальнейшем предъявлять триязычникам авторитетнейший документ – приговор крайнего судии в богословских вопросах, наместника первоверховного апостола Петра. Триязычники, по церковной дисциплине, были теперь безусловно обязаны затворить свои уста, или же им надлежало выйти из ограды Церкви. Папский авторитет, в отличие от авторитета епископского и тем более священнического, в состоянии искоренить ересь.

Соответственно для славянского первоучителя триязычная опасность подрыва всего его (и Кириллова) жизненного дела не просто пошла на спад, а совсем исчезла. В любом случае, она больше не стояла, как раньше, на переднем плане.¹¹

---

¹⁰ Папские письма IX в. в одновременном сборнике не дошли до нас. Однако сохранился точный список этих регистров, выполненный в XI в. (может быть, с черновиков писем IX в.). Этот список содержит 314 посланий папы Иоанна VIII за период 876–882 гг. и хранится в Ватиканском архиве под шифром Reg. Vat. 1 (см. подробнее Дуйчев 1972: 261). Интересующее нас письмо № 257 занимает в источнике листы 99^v–100^v. Оно многократно публиковалось; (легко читаемое) факсимильное воспроизведение см.: *Od slovianskij liturgie* 1992: 10–12; мы цитируем по критическому изданию Sveta brata 1985: 93–95.

¹¹ Иное дело, что в дальнейшем для позиции преемников папы Иоанна VIII были характерны колебания и даже рецидивы впадения в осужденную ересь.

Соответственно продолжение столь страстной словесной борьбы с триязычниками, какую мы видим в тропарях *А* и *Б*, после июня 880 года – психологически невозможно, ибо после указанной даты доктрина стала неактуальной. Напротив, по закону непосредственного вербального реагирования только на актуальный раздражитель, для первоучителя должен был наступить период или умолчания о том, что отодвинулось в прошлое, или воспоминания о прошлом, но тогда с использованием глаголов прошедшего времени.

Однако, в тропарях *А* и *Б* триязычники все еще страстно обличаются как грозная опасность. Поскольку, как сказано, рече-поведенческие тактики отражения ситуации применяются только в том случае, когда событие не утратило своего значения, можно быть уверенным, что оба тропаря написаны в момент актуального противоборства с триязычниками, а не *post factum*. Если же предположить реминисценцию, то после триумфа воспоминания бывают спокойнее, а главное – признаки текста, соотносящие его с моментом написания, грамматически выдерживаются в прошедшем времени.

Отсюда, путем отсеечения невозможного, – да, это *argumentum ad hominem!*, – и может быть установлен (по отношению к написанию КД) *terminus ante quem* – до июня 880 гт.

По контрасту со сказанным тропарь *В* дает редакцию текста, свидетельствующую об иной интенции адресанта (отчего меняется и перлокутивный эффект). Грамматически дважды использованы формы перифрастического прошедшего времени (перфекта), а они недвусмысленно показывают, что борьба с триязычниками уже отошла в прошлое.

При сопоставлении тропарей *А* и *В* видно, что содержательные перемены отражают динамичную реальность. Пала триязычная доктрина, и уже состоявшееся посрамление триязычников в версии *В*, в отличие от тропаря *А*, теперь приписывается не часемой и отнесенной к будущему деятельности Мефодиевой книжной дружины, а – великомученику Димитрию. Первоучитель, конечно, сознавал, что ересь разрушилась отнюдь не по человеческим усилиям: переменить за год умонастроение одного и того же лица (Римского первосвященника) и радикально перестроить его, согласно ментальности верующего человека, естественным путем едва ли возможно.

Кто предпринял редактуру текста, дошедшего до нас в тропаре *В*, – *ignotus* и, скорее всего, до появления новых источников *ignovimus*. Думается, однако, что на радикальную правку текста КД имел право только его создатель: когда при очередном праздновании памяти Димитрия (в октябре того же 880 года или позже на год или два-три) стало ясно, что предикации старой версии устарели, автор КД (= Мефодий) решил переписать текст и воздать должное уже проявившему себя заступничеству великомученика.

Стало быть, с учетом кончины первоучителя, а также если предположить, что поправка была предпринята именно по случаю праздника, модификация текста могла иметь место – самое позднее в октябре 884 г. (ибо в апреле следующего года Мефодий скончался). Первоучитель не только переменял грамматическое время, но и перестроил синтаксическое членение.

Итак, по нашей догадке, версия тропаря *А* была создана до июня 880 г., а версия тропаря *В* – после этой даты, а именно: или в октябре 880 г., или, все-таки вероятнее, в 881–884 гг., когда до всех успела дойти молва о падении триязычия.

Теперь о возможном механизме редактуры. Поскольку объемы исходного и отредактированного текстов по количеству слов и букв примерно одинаковы, представляется, что редактура проходила путем смыыва или подчистки фрагментов, которые надлежало устранить, и написания на подчищенном месте фрагментов, вводившихся заново. Такова обычная процедура умеренной справки. При этом редактор мог удерживать исходные фрагменты, сохранявшие свое значение, т.е. не смыть и не подчистить их, а, напротив, даже навести заново.

Редактура, по нашему мнению, протекала так, как представлено ниже. Вверху – текст 5-й и 6-й строк тропаря *А* (т.е. предполагаемого текста до редактуры); внизу – тропарь по версии *В* (т.е. после редактирования). Прямым шрифтом с подчеркиванием показаны сохраняемые при справе фрагменты; курсивом показаны вверху – подчищенный текст, внизу – текст, написанный по подчищенному:

*на посрамлєнїє, бл҃жнє, трияз҃ычѣникѣ и єрєтїкѣ лютѣ воини бѣзѣающе.
и посрамѣлѣ кєси єрєтїгы триєз҃ычѣникы лютїє воини оубѣи кєси.*

Если принять догадку о записи справщика поверх подчищенного текста, то возникает вопрос: почему он не использовал готовый фрагмент *трияз҃ычѣникѣ и єрєтїкѣ*, а посчитал нужным предпринять перестановку – *єрєтїгы триєз҃ычѣникы*? Отвечая, следует прежде всего указать на возможность того, что *єрєтїгы триєз҃ычѣникы* – это результат обычной в процессе бытования текста спонтанной метатезы парного словосочетания с равноположенными членами. В то же время, однако, можно предположить и мотивированную, намеренную перестановку.

Действительно, тропари IX-й песни КД прописаны богословски весьма точно (= акрибически): пока папа Римский, как высший авторитет в богословских спорах, не обличил сторонников триязычной доктрины еретиками, они и в тропарях *А* и *Б* не были так поименованы. Триязычники, правда, поставлены с еретиками в один ряд: на посрамлєнїє, бл҃жнє, трияз҃ычѣникѣ и єрєтїкѣ, но тем не менее копулятивный союз и

имплицитно, что триязычники и еретики – разные категории людей. Когда же в июне 880 г. высший авторитет дезавуировал главный тезис триязычников об исключительности трех языков для богослужения и богопознания, теперь сторонников тезиса можно было не по субъективному суждению (пусть даже архиерея), а по церковному праву (*iure*) именовать еретиками.

Эта перемена, на наш взгляд, и отразилась как в перестановке слов, так и в неслучайном пропуске союза *и*: по итогам строго грамматического анализа порождения смыслов, *еретигы триязычники* – это единая, цельная группа людей, а именно: людей, учение которых является разновидностью ереси. Метатеза лексем – не случайна, еретики-триязычники теперь встали в ряд с еретиками-арианами или еретиками-монофизитами и т.д. Перед нами не былое соположение номинаций, а новая единая номинация: синтаксическая модель (не с копуляцией, а с примыканием существительных) – *еретигы триязычники* – первую позицию занимает лексемой, называющей родовой понятийный признак, а вторую – лексемой, называющей видовой.

Итак, лингвотекстологический анализ тропарей IX-й песни КД, позволяет усмотреть два этапа в противоборстве с триязычниками еще при жизни первоучителя Мефодия: первый (деятельно-пассионарный) – до июня 880 г. и второй (воспоминательно-квиевистский) – до октября 884 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Бътлър, Т. 1987, Методиевият канон в чест на Димитър Солунски. В кн.: *Кирило-Методиевски студии 4*. София.
- Верещагин, Е.М. 2001а, *Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания*. М.
- Верещагин, Е.М. 2001б, Еще раз об этнической принадлежности славянских первоучителей Кирилла и Мефодия. В кн.: *Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья. „Славяне и их соседи“*. XX конференция памяти В.Д. Королюка. Сборник тезисов. М.
- Верещагин, Е.М. – Крысько, В.Б. 1999, Наблюдения над языком и текстом архаичного источника – Ильиной книги. Статья первая. *ВЯ* № 2. Статья вторая. *ВЯ* № 3.
- Горский, А.В. 1865, О древних канонах святым Кириллу и Мефодию. В кн.: *Кирилло-Методиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России*. Изд. М.[П.] Погодиным. М.
- Дуйчев, И. 1972, За документите из Ватиканския архив, отнасящи се до българската история (IX–XIV век). В кн.: Дуйчев, И., *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България*. София.
- Кожухаров, С. 1986, Методиевият канон за Димитър Солунски (нови данни за история на текста). В кн.: *Кирило-Методиевски студии 3*. София.

- Кожухаров, С. 1995, Канон за Димитър Солунски. В кн.: *Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II*. София.
- Туницкий, Н.Л. 1913, *Св. Климент, еп. Словенский. Его жизнь и просветительская деятельность*. Сергиев Посад.
- Флоря, Б.Н. 2000, *Сказания о начале славянской письменности*. СПб.
- Ягич, И.В. 1886, *Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г.* СПб.
- Dvornik, F. 1970, *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. New Brunswick.
- Jakobson, R. 1985, Methodius' Canon to Demetrius of Thessalonica and the Old Church Slavonic Hirmoi. In: Jakobson, R., *Selected Writings VI, 1*. The Hague.
- Kujew, K.M. 1966, Zur Geschichte der „Dreisprachendoktrin“. *Byzantinobulgarica I*. Sofia.
- Od slovienskiej liturgie 1992 – *Od slovienskiej liturgie ku slovenskej provincii. Korene krest'anskej kultúry na Slovensku*. Bratislava, 1992.
- Sveta brata 1985 – *Sveta brata Ciril in Method v zgodovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti*. Ljubljana, 1985. (Acta Ecclesiastica Sloveniae 7.)
- Thomson, F. 1992, SS. Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilingualism. A Contribution to the Study of Patristic and Medieval Theories of Sacred Languages. *Analecta Bollandiana* 110, fasc. 3–4. Bruxelles.

WOJTILLA GYULA

Óind *ásťrā*- f. ‘ösztöke’ vagy/és ‘ostor’?

Mayrhofer új etimológiai szótárában (1992–2000, I: 143) a szó ‘(Leder)peitsche’ jelentésben szerepel. A főnév az *aj*- igetöből származik, rekonstruálható IE alakja: **h₂ég-treh₂*. Ezzel szemben a szótár korábbi változatában még a ‘Stachel zum Viehantreiben’ olvasható (Mayrhofer 1956–1980, I: 63). A ‘(Leder)peitsche’ értelmezés Katztól (1986: 101) származik, aki szerint ez a jelentés valamennyi *Ŗgveda* (RV) szöveghelyen kielégítő, ezen felül pedig összhangban van a későavesztai rokonszó: *ásťrā*- jelentésével. Az IE szó, nála (1986: 104) **h₂ág-trah₂* < **h₂ag-* ‘treiben’, eredetileg ‘spitzes Werkzeug’ jelentésű lehetett, e között és a ‘(Leder)peitsche’ jelentés között a ‘Treibstachel’, ‘Ahle’ jelentések tölthettek be közvetítő szerepet. Jokival (1973: 299) szemben, aki a pehlevi *asťar*- ‘Peitsche’ figyelembevételével a magyar *ostor* szót egy közelebbiről meg nem határozott középiráni nyelvből átvett kölcsönszónak gondolja, Katz (1986: 107) a kölcsönzés idejét a korai ósárja időszakra teszi, és a szót a **áčťra*- ‘Peitsche’ alakból származtatja.

Mint látható, Katz már igen korán ‘bőr(szj)ostor’ jelentést tételez fel. Véleményünk szerint azonban a szó teljes jelentésmezejét Katz tanulmányánál részletesebb filológiai, kultúrtörténeti és őstörténeti vizsgálódás alapján lehet csupán megnyugtatóan körülhatárolni.

A magyar *ostor* a megfelelő vogul szóval együtt a lótarással állhat kapcsolatban (TESz II: 1098–1099). Iráni részről az *Aveszta* késői szövegeihez tartozó *Vidēvdāt* (Vd 4, 18–19) *aspahe-asťrā*- kifejezése valóban ‘lóostor’ jelentésű. A RV-ban azonban nem ilyen egyszerű a helyzet: RV 5, 83, 3: *rathī iva kāsayaśvām abhikṣipānn* ‘amint a kocsihajtó az ostorral a lovakra csördít’ vagy RV 1, 37, 4: *kaśahastesu yád vādan* ‘amikor az ostorok a kezükben csattognak’. A RV 5, 61, 3-ban *códa*- ‘Reitgerte’ (Geldner 1951, II: 69), a RV 5, 62, 7-ben *aśvājanī*- ‘Peitsche’ (Geldner 1951, II: 71) és a RV 6, 75, 13-ban ugyancsak *aśvājanī* ‘Peitsche’ (Geldner 1951, II: 178) szerepel. Ezeken a helyeken tehát nem az *ásťrā*- terminus áll. Talán lovakra vonatkozik a kissé homályos RV 10, 42, 5 (vö. Geldner 1951, III: 197) *tásmāi śátrūn sutūkān prātār áhno nī suáśťrān yuvāti*: ‘annak számára a nap reggelén, mint a jó sarkantyújú és jó ostorú (lovakat), az ellenségeket befogja’. Kérdés azonban, hogy lovakat csak ostorral lehet hajtani? Erre még később visszatérünk.

Katz a ‘(Leder)peitsche’ jelentést elsősorban a RV 6, 53, 9-ra alapozza: *yá te asťrā góopaśā ághr̥ṇe paśusādhanī*. A kérdéses himnusz Pűśánhoz, a földművelés és a pásztorkodás védőistenéhez, szól, aki a hozzá imádkozónak teheneket és lovakat adományoz. Az *ásťrā* szót Oldenberg (1923: 234) *Ochsenstachel*-nek fordítja, sajnos azonban nem tér ki az ettől elválaszthatatlan *góopaśā ághr̥ṇe* magyarázatára.

Mivel az *opaśá*- m. szónak a ‘Haarbusch’, ‘Zopf’, ‘Flechte’ mellett van egy ‘Horn’ jelentése is (Böhtlingk 1879–1889, I: 277), Geldner (1951, II: 157) ez utóbbit átvéve a kifejezést *Gerte mit der Hornspitze*-nek fordítja, noha érzi, hogy a ‘Horn’ jelentés problematikus, és ezért a jegyzetben hozzáteszi, hogy a *góopaśá* szó szerinti jelentése ‘den Kopfschmuck der Rinder tragend’. Katz szerint a Geldner által elképzelt eszköz semmire sem jó, nyelének hajlékonysága miatt nem alkalmas döfésre. Szerinte (1986: 100–101) itt inkább egy nyélre erősített bőrszíjról lehet szó. Felfogása közel áll Grassmann régi elképzeléséhez, aki a szót ‘mit Riemengeflecht versehen’-nek adja meg. Mindez úgy képzelhető el, hogy a névszót a *paś*- ‘binden’ ige *ava*- igekötős alakjából származtatjuk (Grassmann 1875/1996: 410). Kár viszont, hogy nem foglalkozik Renou (1966: 148) fordításával: „aiguillon qui a pour ornement-frontal (l’image d’)une vache”.

Könnyen belátható, hogy egyik magyarázat sem igazán megnyugtató. A *paśusādhanī* jelző – jelentése ‘állatokat terelő’ – egyaránt vonatkozhat lovakra vagy marhákra, csordák hajtására vagy igásállatok ösztökélésére. Adott esetben erre a célra elegendő egy bot is: RV 7, 33, 6: *daṇḍā ivéd goājanāsa āsan párichinnā bharatā arbhakāsaḥ* ‘mint a marhahajtáshoz levágott botok, olyanok voltak a gyenge Bharaták’. Így Katz egyik ellenvetése elesik, hiszen egy bot vagy pálca, még inkább egy bambuszpálca természeténél fogva hajlékony. Amennyiben a szarv a marha fejdísz, akkor elképzelhető volna, hogy egy hajlékony bambuszbotra erősített szarv ugyanazt a funkciót látja el, mint később, a forrásokból és az aktuális életből ismert vashegyű bambuszösztöke (vö. *Kṛṣiparāśara* 112, 115). Renou interpretációja sem megalapozatlan. Kérdéses viszont az, hogy faragott pásztorbotokkal számolhatunk-e a Kr. e. 2. évezred végén, a RV korában. A Katz által javasolt bőrszíjak esetében ugyanez a helyzet fordított előjellel. Itt az megválaszolatlan kérdés, hogy a RV korában megengedett volt-e marhabőr használata ostorszj készítésére. Sokkal inkább elképzelhető, hogy egy valamilyen növényi eredetű, fonott kötelet jelenthet az *opaśá*-, miként a *pāśa*- a klasszikus óind korszakban. Így viszont a *góopaśa*- egyszerűen ‘marhakötél’, adott esetben egy ostor része.

A másik, Katz szerint perdöntő szöveghely RV 6, 58, 2: *āśtrām pūśā śithirām udvārīvrjat*. Geldner (1951, II: 160) egy hajlékony pálcára (*Gerte*) gondol, amelyet Pūśán kezében forgat, Renou (1966: 152) egy hajlékony ösztökére (*aiguillon flexible*), amit Pūśán erővel (*avec force*) forgat. A himnuszban szereplő kecskenyájak és tehenek őrzésére egy hajlékony, esetleg hegyes végű pálca is elegendő, Katz ‘(Leder)peitsche’ interpretációja itt is erőltetett. A RV 4, 57, 4: *śunām āśtrām úd iṅgaya* mondatot Geldner (1951, I: 487) ‘Zum Glück schwingt die Gerte!’ jelentésben fordítja. A himnusz a maga nemében egyedülálló a RV-ban, mert a Mező Urához (*Kṣétrapati*) szól, tárgya pedig legnagyobbbbrészt a szántás művelete. Az istenség táplálja a lovakat és a marhákat, viszont a szántásra, az eke vontatására ökröt fogtak be. Ebben az esetben viszont ösztökét kellett használniuk, ami szántó ökrök esetében természetes. Ráadásul ez nemcsak az ökr biztatására, hanem az ekére tapadt földrögök eltávolítására is szolgált (vö. Balassa 1973: 226 és Wojtilla 1988: 338). Mindezt

figyelembe véve nem látjuk bizonyítottak, hogy itt egy bőrszíjas ostorról volna szó, és nem értjük, hogy Katz (1986: 106) miért teszi fel azt a kérdést, hogy milyen célt szolgálhat az ösztöke felfelé forgatása vagy kirántása. Az *ing-* igető causativuma *ud-* igekötős formájának Grassmann (1875/1996: 201) valóban megadja mind a ‘schwingen’, mind a ‘zücken’ jelentését, de – mint láttuk – Geldner az utóbbit nem vette át.

Ezen kívül a szó egyszer egy összetételben fordul elő (RV 10, 102, 8): *sú-nám aṣṭrāvi acarat kapardī* ‘szerencsésen elment az ösztökés csigafürtös hajú’. Ezek a jelzők Mudgala bölcsre vonatkoznak, aki egy kocsihajtó versenyen ökrös fogatával vesz részt. Ökrök hajtására Indiában mindig ösztökét használtak. Kultúrtörténetileg érdekes Oldenberg (1912: 320) megjegyzése, miszerint egyébként az ösztöke és a csigafürtös haj Püšan attribútumai.

A szó a Kr. e. 1200 körül már mai formájában létező RV-n kívül egyedül a késővédikus *Kauśikasūtra*-ban (Kr. e. 600 előtt?), egy a védikus rituálét kommentáló szövegben fordul elő: *aṣṭrāmiti vaiśyasya* (KauSū 80, 50), az *aṣṭrā* a *vaiśya* rend jelképe vagy Macdonell és Keith (1912: 46) szerint egyenesen a földműveseké, mivel az adott korszak társadalmi munkamegosztásában a *vaiśya*-k feladata a földművelés mellett az állattartás. Ezután viszont ez az *aj-* töből teljesen szabályosan képzett névszó (vö. Burrow 1973: 97) kivész, és helyét a már a RV-ban is felbukkanó *ājana*-mintájára az *aj-* igető *pra-* névelős formája veszi át. Ez utóbbinak a származékai léteznek a középipind, majd az újind nyelvekben. A *prājana*- m. ‘ösztöke’ vagy ‘ostor’ a Kr. e. 600 körüli *Gobhilaḥgrhyasūtra* 2, 1, 14-ben, a *prājana*- n. ‘ösztöke’ mint a földművelés szerszáma a Kr. u. 6. századi *Amarakośa* 2, 9, 12-ben és a 11. századi *Vaijayantikośa* 3, 8, 29-ben fordul elő, mindkét esetben a *vaiśya*-k számára előírt foglalkozásokat tartalmazó fejezetben. Az óind szépirodalomban egyedül a Kr. u. 7–8. századi *Veṇīsamharā* című drámában (5, 10) viszont ‘ostor’ jelentésben áll egy másik lószerszám, a *raśmi*- ‘gyeplő’ mellett. A középipind nyelvi adatok a következők: *Samyuttanikāya* 1, 172-ben a *pācana*- n. ‘ösztöke’ és az 1, 115-ben a szemléletes *pācanayaṭṭhi*- f. ‘bot mint ösztöke’ összetétel (vö. Rhys Davids – Stede 1966: 449). Fontos adat található a legkorábbi óind földművelési tankönyvben, a Kr. u. 6. század után keletkezett *Kṛṣiparāśarā*-ban (112 és 115). A *paccanikā*- f. alak – egy a kéziratokban egyébként felbukkanó *paccanī*- kicsinyítő képzős formája – nem más, mint egy vasheggyel ellátott bambuszbot, amelynek kettős funkciója volt: ösztöke és ekevasat tisztító eszköz (Wojtilla 1988: 338). Ez a forma ún. *deśī* szó, ami az ind grammatikai szaknyelvben „népnyelvi” formát jelent, amit nem szanszkritizáltak, így változatlanul került be az óind nyelvű szövegbe. Az újind nyelvi adatok közül fontos a bengáli *pācanbāri*- ‘vessző’, ‘ostor’, amelynek létezik egy *prājan*- szinonimája is (Лоскутов и др. 1974: 393), valamint a keleti hindi nyelvjárásokból ismert *painā*- m. ‘rövid, vékony bambuszbot, amellyel az ökröt noszogatják’ (*Kṛṣikoś* II: 175).

Ezek után nézzük meg, hogy az iráni nyelvi anyag mennyiben erősíti Katz érvelését. Az óiráni *aṣṭrā*- az *az-* igetöből – jelentése ‘hajtani, üzni’ – származik. A *z > s* hangváltozás szabályszerű (Jackson 1892: 54). Bartholomae (1904: 263) szerint az óiráni *aṣṭrā*- f. jelentései: ‘Geissel’, ‘Peitsche’, ‘Knote’. Ezek egyike sem je-

lent ösztökét. A szó a későavesztai szövegekben fordul elő. Ezek régebbi darabjai (Észak)kelet-Iránból származnak, de Kr. e. 600-nál előbb nem keletkezettek. A későbbiek viszont bizonytalan helyekről és időkből maradtak ránk (Hoffmann–Forssman 1996: 33–34). A régebbi alkotások közé tartozó *Mihr Yašt* 112. versében előforduló szót többféleképpen próbálták értelmezni. Darmesteter (1882: 148) *poniard*-nak, Gershevitch (1959: 129) viszont *whip*-nek fordítja. A bizonytalan korú Vd 4, 11–16 és 6, 48 említ egy *aspahe aštrā* nevű eszközt, amellyel kétszáz ütést mérnek egy megadott vétket elkövető bűnösre. A kifejezést Darmesteter mindenütt fordítatlanul hagyja, viszont a fordításához írt előszavában megjegyzi (1887: XCVI), hogy az óind megfelelő jelentését követve az *aspahe-aštrā* lehet *horse goad*, de Aspendiârji – amint Darmesteter említi – a *durra* ‘thong’ szóval fordítja, ami jobban illik a szövegösszefüggésbe, és összhangba hozható az *az-* tövel, ugyanakkor kifejezi a *to drive* ige jelentését, így egy ló hajtására szolgáló eszköz (‘whip’). Különös súllyal eshet latba a Vd 2, 7 és 10, ahol arról esik szó, hogy Ahura Mazda két eszközt adományozott Yimának, mint a királyi hatalom jelvényeit. Ezek az *aštrā* és a *suβrā*. A kettő birtokában Yima uralhatja a földet oly módon, hogy a két eszközzel biztosítja a megélhetéshez szükséges javakat. Egy tisztán állattartásból élő népesség esetében egy ostor/pálca és egy kürt elégséges (vö. Стеблин-Каменский 1997). Ismeretes azonban, hogy Yima, miután háromszáz télen át úgy uralkodott, hogy a földet nyájakkal, kutyaikkal és emberekkel töltötte meg, változtatott ezen az életmódon, és a földművelés elindítója lett. Kérdés, hogy ez a két eszköz alkalmas-e erre a célra? Darmesteter szerint (1887: 12–13) a két név jelentése ‘ring’ és ‘poniard’. Ha viszont a *suβrā*-jelentése ‘Pflug’ (Scheftelowitz 1923: 56), és amennyiben az *aivišvaŋ* igét ‘crack’ jelentésben fordítjuk (vö. Reichelt 1911: 139), akkor itt ekével történő szántásról van szó. Egy negyedik interpretációs lehetőség az ostor és nyíl eszközpáros. Bartholomae (1904: 1583–1584) fordítása: „der ritze die Erde... mit dem goldenen Pfeil”. Röviden: amennyiben egy tisztán állattartó életmódra vonatkoztatjuk őket, akkor az ‘ösz-töke/ostor – (hegyes szarvból készült) kürt’, amennyiben viszont egy állattartó-földműves vegyes életmódra, akkor az ‘ösz-töke – eke’ értelmezés helytálló. Az eke ugyan nem királyi jelvény, igaz a kürt sem. Tény viszont, hogy számos forrás azt mutatja, hogy a rituális elsőszántást az ind kultúrában aranyekével a király végezte (vö. Wojtilla 1986: 195). Az iráni kultúrához tartozó szkítákról azt írja Hérodotosz (1989: IV, 5), hogy Lipoxaisz, Arpoxaisz és Kolaxaisz uralkodása idején aranytárgyak hullottak az égből a szkíta földre: egy eke, egy járom, egy harci fejsze meg egy ivócsésze. Mivel Iránból ismeretes egy Akhaimenida-kori, feltehetően 5. századi pecsétlő ábrázolás, ahol egy szántást végző földműves a szántó ökröt rojtos végű ostorral biztatgatja (Дьяконов 1961: 106), az eke mellett ostorra gondolhatunk elsősorban. Tekintettel azonban a Zarathustra-féle vallási reformnak a szarvasmarhákat védő intézkedéseire (legkésőbb Kr. e. 7. század!) itt sem jöhet szóba bőrszj. Arra nézve sincs adatunk, hogy az ostor rojtos vége lószőr fonat lett volna. Feltehető, hogy egy sodrott kötél vagy madzag szolgált erre a célra.

A kérdés sokoldalú megvilágításához fontos adalék az IE *h₂eg-* tő származé-
kai közül az óind *ájrah* m. A szó csak a RV-ban fordul elő, és mint Jelizarenkova
(Елизаренкова 1999: 126, 129) meggyőzően kimutatta, jelentése a 'legelő' és a
'felszántott föld' között van. Feltűnő azonban, hogy az *ájrah* nyugati rokonai: a gör-
ög *ἀγρός* latin *ager*, gót *akrs*, német *Acker* mind 'szántóföld' jelentésűek (Masica
1979: 55). Az IE alapalak **h₂eg-ro* talán 'Trift' jelentésű (Mayrhofer 1992–2000, I:
52). Mindez akkor érthető, ha azt feltételezzük, hogy az állattenyésztés időben meg-
előzte a földművelést, és ez a 'marhahajtás', 'marhalegelő' jelentés maradt meg a
RV-ban. A nyugati IE nyelvek adatai azt az állapotot rögzítik, amikor a marhalegelő
már szántófölddévált (Schmitt-Brandt 1998: 71). Mindez kellőképpen érzékelteti,
hogy a RV anyaga egy sajátos történeti állapotot tükröz, így az *āṣtrā* is többfunk-
ciós eszköz lehetett. Az *āṣtrā* jelentése ökrök hajtásánál és jelesül a szántásnál 'ösztöke'.
Nem ilyen egyértelmű azonban az, hogy a lovak esetében 'ostor'. Ha a homé-
roszi leírásokat tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy a lovak hajtására szolgáló *κέντρον*
eredeti jelentése 'any sharp point', 'horse-goad' (Iliász 23, 387 és 430, vö. Liddel-
Scott 1973: 939). Így megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az *āṣtrā* alapjelenté-
se: 'ösztöke', azaz egy hegyes bot, esetenként egy jól levágott bambuszbot, ami min-
denhol rendelkezésre áll.

A tanulmányunk címében felvetett kérdésre adott válasz az, hogy a szó je-
lentése a RV-ban elsősorban 'ösztöke', lóhajtásnál egyes szöveghelyeken 'ostor',
máshol, és ezt a görög példa is megengedhetővé teszi, 'ösztöke, lovaglópálca'.
Ugyanakkor minden valószínűség szerint az ostornyélre nem bőrszíjat, hanem növé-
nyi anyagból sodrott kötelet, madzagot erősítettek. Így Katz '(Leder)peitsche' inter-
pretációját nem fogadjuk el. Nem értünk egyet azzal a véleményével sem, hogy ezt
az értelmezést az iráni anyag alátámasztja. Végül pedig ha elfogadjuk azt a felveté-
sét, hogy a finnugor nyelvekbe a korai ósárja korszakban került be a szó, akkor az
szerintünk ugyanolyan valószínűséggel jelenthetett 'ösztöké'-t/'pálcá'-t, mint 'os-
tor'-t. Ez utóbbi jelentésnek nagyobb a valószínűsége a középipráni korszakban, ami-
kor az átdó nyelv beszélői esetleg olyan iráni népcsoportokhoz tartoztak, amelyek ke-
vésbé vagy egyáltalán nem volt kötelező a zarathusztárius etika. Persze itt is marad-
nak szép számmal egyelőre megválaszolhatatlan kérdések: a későavesztai szövegek
földrajzi és időrendi pozíciója, az iráni nyelvtörténet fehér foltjai és nem utolsósor-
ban a középind nyelveket beszélő népek történetének foghíjas ismerete.

IRODALOM

- Balassa Iván 1973, *Az eke és szántás története Magyarországon*. Budapest.
Bartholomae, Ch. 1904, *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.
Böhtlingk, O. 1879–1889, *Sanskrit Wörterbuch in kürzerer Fassung*. St. Petersburg.
Burrow, T. 1973, *The Sanskrit language*. London.
Darmesteter, J. 1882, *The Zend-Avesta II. The Sīrōzahs, Yasts and Nyāyis*. Oxford.
Darmesteter, J. 1887, *The Zend-Avesta I. The Vendīdād*. Oxford.

- Geldner, K. F. 1951, *Der Rig-Veda I–III*. Aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt und mit einem laufendem Kommentar versehen. Cambridge, Mass.
- Gershevitch, I. 1959, *The Avestan Hymn to Mithra*. With an introduction. Cambridge.
- Grassmann, H. 1875/1996, *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Leipzig. (Überarbeitet und ergänzt von M. Koziánka. Wiesbaden.)
- Hérodotosz 1989, *A görög-perzsa háború*. Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközy Gyula. Budapest.
- Hoffmann, K. – Forssman, B. 1996, *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck.
- Jackson, A. V. W. 1892, *An Avesta grammar in comparison with Sanskrit I. Phonetics, inflection, word-formation*. Stuttgart.
- Joki, A. J. 1973, *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen*. Helsinki.
- Katz, H. 1986, Zu ai. *āṣṭrā-* und *ārā-*. *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 47, 99–108.
- Kṛṣikoś* [Mezőgazdasági szótár] II. Pálmá, 1966.
- Liddel, H. G. – Scott, R. 1973, *A Greek-English lexicon*. Oxford.
- Macdonell, A. A. – Keith, A. B. 1912, *Vedic index of names and subjects*. Oxford.
- Masica, C. P. 1979, Aryan and non-Aryan elements in north Indian agriculture. In: *Aryan and non-Aryan in India*. Ed. by M. M. Deshpande and P. E. Hook. Ann Arbor, 55–151.
- Mayrhofer, M. 1956–1980, *Kurzfassstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen I–IV*. Heidelberg.
- Mayrhofer, M. 1992–2000, *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen I–III*. Heidelberg.
- Oldenberg, H. 1912, *Rgveda. Textkritische und exegetische Noten. Siebentes bis zehntes Buch*. Berlin. (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl., Neue Folge XIII. № 3.)
- Oldenberg, H. 1923, *Die Religion des Veda*. Stuttgart–Berlin. 3. und 4. Aufl.
- Reichelt, H. 1911, *Avesta reader. Texts, notes, glossary and index*. Strassburg.
- Renou, L. 1966, *Études védiques et pāṇiniciennes XV*. Paris.
- Rhys Davids, T. W. – Stede, W. 1966, *The Pali Text Society's Pali-English dictionary*. London.
- Scheftelowitz, I. 1923, Altindische Etymologien. *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* 2, 265–280.
- Schmitt-Brandt, R. 1998, *Einführung in die Indogermanistik*. Tübingen–Basel.
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Főszerk. Benkő L. Budapest, 1967–1984.
- Wojtilla, Gy. 1986, Aspects of ritual ploughing in India and its possible external affinities. *The Mankind Quarterly* 27, № 2, 193–199.
- Wojtilla, Gy. 1988, The Sanskrit terminology of the plough. *Acta Orientalia Hung.* 42, № 2–3, 325–338.
- Дьяконов, М. М. 1961, *Очерк истории древнего Ирана*. Москва.
- Елизаренкова, Т. Я. 1999, *Слова и вещи в Ригведе*. Москва.
- Лоскутов, В. Н. и др. 1974, *Словарь бенгальского языка с русскими эквивалентами*. Москва.
- Стеблин-Каменский, И. М. 1997, Előadás, ICANAS konferencia, Budapest.

**Инфинитив в функции предиката
в современном русском и чешском языках**

Современное состояние русских и чешских конструкций, содержащих инфинитив (Инф), является результатом длительного исторического процесса. В том и в другом языке Инф встречается в разных функциях, однако далеко не все случаи его употребления совпадают.

Выразительна роль Инф как предикатора формально односоставного предложения в русском (РЯ) и чешском (ЧЯ) языках. Выступая в этой функции, Инф представляет собой особый тип предложения – инфинитивное предложение (ИнфП). Кроме того, Инф в РЯ встречается в функции предиката формально двусоставного предложения, а также предиката придаточной части некоторых сложноподчиненных предложений. В РЯ и ЧЯ он употребляется и в роли составной части предиката. Функция Инф как второстепенного члена предложения остается в этой статье вне нашего внимания.

Действие или состояние в ИнфП всегда отнесено к субъекту (выступающему в реальной или нулевой форме); следовательно, с семантической точки зрения ИнфП – всегда двусоставные. В РЯ субъект ИнфП может быть выражен лишь дательным падежом (Дат), в современном ЧЯ, однако, Дат в этой функции не встречается – возможно только употребление именительного (Им). Способ выражения субъекта, таким образом, представляет собой основное отличие между РЯ и ЧЯ. Другое отличие состоит в том, что ИнфП, кроме замкнутых (общих) вопросов, могут в РЯ содержать частицу *бы*, сообщающую предложению оттенок условности и смягчающую категоричность выражаемого им содержания. В ЧЯ подобной возможности нет.

Содержанием ИнфП является действие, относящееся к модальной категории необходимости или возможности, т.е. действие, которое говорящий 1) считает субъективно необходимым, (не)желательным, (не)целесообразным, 2) осознает как возможное, неизбежное/неосуществимое.

1. Почти полностью в РЯ и ЧЯ совпадают – в основном независимо от модального оттенка – ИнфП, содержащие формально нулевой субъект, напр.: *Молчать! Mlčet! – Не подсказывать! Nenapovídat! – Предупредить, что ли, его? Což ho tak upozornit? – К кому обратиться? Na koho se obrátit? – Еще раз ее увидеть, прощаться с ней! Ještě jednou ji uvidět, rozloučit se s ní! – Только бы отдохнуть где-нибудь! Jen si tak někde odpočinout! – Как? Нас обманывать? Jak? Nás podvádět? – Ужасно! Сказать при девушке та-*

кую вещь! Hrozné! Říct před děvčetem takovou věc! – Как бы тут не поскользнуться! Jen tady neuklouznout! Различие наблюдается лишь в частоте употребления Инф: в РЯ он чаще, чем в ЧЯ, встречается в объявлениях, предписаниях, инструкциях и т.п. Ср.: В зрительный зал после третьего звонка не входить! Nevstupujte do hlediště po třetím zvonění! – Экспонаты не трогать! Nedotýkejte se exponátů! – Гнутых монет не бросать! Poškozené mince nevhazujte!

Эквивалентом ИнфП, содержащего Дат субъекта, являются в ЧЯ чаще всего конструкции типа (Им) + индикатив модального глагола + Инф: Для выражения необходимости в повествовательном предложении используется глагол *muset/nesmět* в форме индикатива, напр.: *Петру сегодня готовить доклад. Petr dnes musí připravovat referát. – Ивану Васильевичу еще деньги менять. Ivan Vasiljevič si ještě musí měnit peníze. – Скоро нам уже вставать. Brzo už budeme muset vstávat. – Не плакать же мужчине от боли! Muž přece nesmí plakat bolesti!* Инф-у, выражающему побуждение, соответствует (косвенная) форма императива полнознаменательного глагола-предиката: *Всем собраться в физкультурном зале! Všichni ať se shromáždí v tělocvičně! – Иванову убирать комнату, Петровой готовить ужин. Ivanov ať uklízí pokoj, Petrova ať vaří večeři.* Для выражения желательности, целесообразности употребляется глагол *mít* в форме индикатива или кондиционала: *Открыть мне окно? Mám otevřít okno? – Не вернуться ли нам домой? Neměli bychom se vrátit domů? – Кому, если не тебе, сказать маме обо всем этом? Kdo, když ne ty, má // by měl říct mamince o tom všem? – Написать бы (нам) домой. Mělo by se napsat domů.* В развернутых делиберативных вопросах возможна и форма глагола *tosí*: *Как бы мне с ней договориться? Jak bych se měl // mohl s ní domluvit? – К кому бы нам обратиться? Na koho bychom se mohli obrátit?* Глагол *mít* употребляется также при выражении совета: *Вам бы лечиться. Měl(a) byste se léčit. – Тебе бы поговорить с ним. Měl(a) by sis s ním promluvit.*¹

¹ В древнерусском языке существовали ИнфП в сочетании с формой глагола *быть*, имевшего модальное значение, напр.: *Отъ чего ми есть умрѣти* (Летопись Нестора 38) (Hrabě 1968: 354); *Еже было творити отрокоу моему, то сам есмь створишь* (там же, 251) (Hrabě 1968: 353). В современном языке форма прош. вр. *было* встречается лишь в развернутых вопросах: *Куда было идти? Kam se mělo/mohlo jít? // Kam měl/mohl člověk jít? – На что было жаловаться? Nač si měl/mohl člověk stěžovat?*, изредка в других случаях, напр., в ИнфП, выражающих неосуществимость действия (ср. ниже, абз. 2). Еще реже в ИнфП встречается форма буд. вр. *будет*: *Спрашивали... что же им будет делать...* (Достоевский) (РГ 1980: 376). *Ptali se, co budou muset dělat.*

В ЧЯ Инф в сочетании с Дат и формой глагола *býti* употреблялся еще в XIX в., напр.: *Všem lidem jest umřítí. – Vítkovi bylo všechnu tří obludy přemoci* (Из сказки).

Инф-у с *бы* (и с возможной частицей *если, лишь, хоть, только*), выражающему желание, в ЧЯ чаще всего соответствует кондигионал модального глагола *могі* + Инф с опгативной частицей *kéž, (jen) kdyby (tak)*: *Полететь бы нам на Кавказ! Kéž bychom si mohli zaletět na K.!* // *Kdybychom si (tak) mohli...* – *Если бы мне с ней хоть раз встретиться! Kéž bych* // *Kdybych se s ní aspoň jednou mohl setkat!* – *Только бы нам отдохнуть где-нибудь! Kéž bychom* // *Jen kdybychom si (tak) mohli někde odpočinout!* К этим предложениям стоят близко ИнфП со значением опасения или предупреждения, оформляющиеся частицами *как бы, (только) лишь бы, только бы*, в ЧЯ – *(jen) aby* + кондигионал полнознаменательного глагола-предиката: *Как бы мне не провалиться на экзамене! Jen abych nepropadl(a) u zkoušky!* – *Не опоздать бы нам к поезду! Abychom nezmeškali vlak!* – *Лишь бы тебе не простудиться! Jen aby ses nenachladil(a)!*

ИнфП с *бы*, выражающее нежелательную (с точки зрения говорящего) склонность или предрасположенность действующего лица к определенному действию, в ЧЯ содержит кондигионал полнознаменательного глагола-предиката: *Еве бы только танцевать. Eva by jen tancovala.* – *Ему бы все только в кафе сидеть и в шахматы играть.* – *Ten by pořád jen seděl v kavárně a hrál šachy.* – *Вам бы лишь шутить и критиковать. Vy byste jen žertoval(a) a kritizoval(a).*

2. ИнфП (без частицы *бы*) со значением неосуществимости или (менее часто) неизбежности действия не имеют в ЧЯ эквивалента, содержащего простой Инф. Уверенность говорящего выражается в них чаще всего с помощью лексических средств – слов *určitě, jistě, rozhodně, nikdy* и т.п. + индикатива или с помощью модальных глаголов, напр.: *Таких проблем нам не решить. Takové problémy rozhodně nevyřešíme* // *nikdy nevyřešíme* // *nemůžeme vyřešit.* – *Здесь не пройти. Tudy určitě neprojdeme* // *se nedá projít.* – *Сына не сравнить с отцом. Syn se nedá srovnat s otcem.* – *От дыма не продохнуть. Pro kouř se vůbec nedá dýchat.* // *Kouřem se člověk div nezalkne.* • *Быть дождю. Určitě bude pršet.* – *В этом году быть большому урожаю. Letos bude určitě velká úroda.* – *Тебе большим человеком быть! Z tebe jistě bude velký člověk!*²

К этому типу ИнфП, выражающих уверенность говорящего в неосуществимости действия, по смыслу примыкают также риторические вопросы с наречиями *где, куда, как (+ же // уж)* + Дат + Инф. В отличие от невопросительных конструкций, этим псевдовопросам в ЧЯ соответствуют предложения со словами *kdepak, jak(pak)* или без этих слов + *a* +

² Изредка встречаются ИнфП, содержащие форму прош. или буд. вр. *было/будет*: *Втроем здесь было не повернуться. Ve třech se tu nedalo ani pohnout.* // (разг.) *Ve třech tu nebylo k hnutí.* – *Фролу несдобровать будет* (Шукшин) (РГ 1980: 376). S Frolem to určitě špatně dopadne.

Инф или кондиционал глагола *tosí*: *Где же Ване быть актером! Kdepak Váša a být hercem! // Váša a být hercem? (!) // Kdepak by V. mohl být hercem! – Как же мне ее не узнать! Já a nepoznat ji? // Jak bych (já) ji mohl nepoznat? – Куда же ему учиться лучше брата! Kdepak on a učit se lépe než bratr! // On a učit se...? – Где им уж в этом разобраться! Oni a vyznat se v tom? // Jak(pak) by se (oni) mohli v tom vyznat?*

Инф, выражающий возможность, употребляется в основном лишь у глаголов *видать*, *слышать* (обыкновенно в отрицательной форме) и носит разговорный оттенок: *Поезда не видать. – О нем давно ничего не слышать.* В отличие от этого, в ЧЯ Инф глаголов ненамеренного чувственного восприятия *vidět*, *slyšet*, *znát*, *poznat*, *rozeznat*, *rozumět* (= *rozeznat poslechem*) в сочетании со связкой *je* (*bylo*, *bude*) / *není* (*nebylo*, *nebude*) представляет нормальную нейтральную конструкцию, имеющую в РЯ разные эквиваленты. Ср. перевод вышеприведенных примеров: *Vlak není vidět. – О něm už dlouho není nic slyšet. • Odsud je vidět Elbrus. Отсюда можно видеть Эльбрус // виден Э. // виднеется Э. – Vpředu bylo vidět most. Впереди виднелся мост // виден был мост // можно было видеть м.* – *Petra je slyšet hrát na housle. Слышно, как Петр играет на скрипке. – Mluvte hlasitěji, není vám rozumět. Говорите громче, вас нельзя понять.* В отличие от этого Инф глаголов намеренного чувственного восприятия неупотребителен: **vlak je pozorovat*, **je poslouchat hudbu*.³

3. Инф несовершенного вида изредка появляется в функции сказуемого формально двусоставного предложения. Он выражает внезапное начало действия в прошлом, причем оттенок внезапности иногда усиливается путем присоединения к Инф частиц *давай*, *ну*, *и ну*. В ЧЯ Инф этого типа не встречается, вследствие чего необходимо употребление добавочных лексических элементов. Напр.: *Он только что пришел и сразу ругать. Jen přišel a hned (nám) začal nadávat. – Я начал было возражать, а он давай колотить меня. Sotva jsem něco stačil namítnout, a už mě zničeho nic začal mlátit. – И новые друзья ну обниматься, ну целоваться. A noví přátelé se hned dali do objímání a líbání* (Крылов).

В восклицательных предложениях Инф выражает взволнованный упрек: *Как? Ты подкупать меня? Jak? Ты mě chceš (// budeš) podplácet?* (Салтыков-Щедрин). Ср. PMR 1979: 220–221.

Инф в РЯ и ЧЯ встречается в предложениях типа (1) *Наша задача – учиться. Náš úkol je učit se*; (2) *Подлинный гуманизм – помогать людям. Skutečný humanizmus je pomáhat lidem*; а также (3) *Дисциплина – это значит*

³ Существовавшие также в древнерусском языке ИнфП с формами глагола *быти* не перешли в современный язык, ср. *Есть бо разсѣлина та на камени том знати и до днешняго дни* (Хождение Даниила игумена) (Hrabě 1968: 352). – *И не бѣ слышати пѣнья* (Лаврентьевская летопись) (Mrázek–Popova 1988: 81–82).

контролировать себя. Kázeň – to znamená kontrolovat se и т.п. Инф в подобных предложениях считается предикатом, ср. РГ 1980: 305. Однако в предложениях типа (1) и (2) в ЧЯ возможна и трансформация Им существительного в предикативный Тв, что позволяет считать предикатом не Инф, а первую часть предложения: Naším úkolem je učit se. – Skutečným humanizmem je pomáhat lidem.

4. Инф в роли предиката в РЯ встречается и в некоторых придаточных частях сложноподчиненных предложений вместо личной формы глагола. В ЧЯ возможности подобной замены нет. В придаточных частях с союзом *чтобы* (косвенно-повествовательных и целевых) Инф употребляется в том случае, если действия главной и придаточной части относятся к тому же производителю, в том числе и обобщенному: *Дети мечтали о том, чтобы хоть на неделю съездить в горы. Děti toužily po tom, aby si mohly aspoň na týden zajet do hor. – Нужно стремиться к тому, чтобы строить дешевле. Je třeba usilovat o to, aby se stavělo laciněji. – Вера пошла в город, чтобы купить новую шляпу. V. šla do města, aby si koupila nový klobouk. – Чтобы выехать в Россию, необходимо получить визу. Abychom mohli jet do Ruska, musíme dostat vízum.* При тех же условиях Инф употребляется в придаточных времени с союзами *прежде чем*, *перед тем как*: *Прежде чем уйти в город, мы заперли квартиру. Dříve než jsme odešli do města, zamkli jsme byt. – Прежде чем возражать, надо выслушать все до конца. Dříve než člověk začne odporovat, má vyslechnout všechno do konce.* В придаточных условия с союзом *если* Инф возможен лишь в том случае, если они относятся к обобщенному производителю действия: *Если растение не поливать, оно засохнет. Nebudeme-li rostlinu zalévat, uschne. – Если любое число умножить на ноль, то результат равняется нулю. Znásobíme-li jakékoli číslo nulou, je výsledek roven nule.*

В разговорном ЧЯ, наоборот, Инф можно употребить в бессоюзной части сложного предложения, выражающей ирреальное условие. В РЯ ему соответствует форма 2-го л. ед. ч. императива в сочетании с подлежащим всех лиц ед. и мн. ч., за исключением подлежащего, выраженного местоимением *ты*: *Пřijít o pět minut dřív, nestalo by se neštěstí. Приди мы на пять минут раньше, не случилось бы несчастье. – Uhodit teď mráz, přijde všechna úroda nazmar. Ударь теперь мороз, весь урожай погибнет. – Být mladší, šel bych pěšky. Будь я моложе, я пошел бы пешком.*

5. Инф встречается как в РЯ, так и в ЧЯ в функции компонента сложного предиката, т.е. предиката, содержащего элементы модального или фазового значения. Что касается общего выражения модальных значений, то имеются существенные расхождения между РЯ и ЧЯ, однако в употреблении самого Инф основных различий нет, ср.: *Иван Васильевич может заплатить. I. V. může zaplatit. – Я не хочу вас обидеть. Nechci vás urazit. – Мне следует с вас получить тысячу рублей. Mám od vás dostat tisíc rublů. – Петру нужно извиниться. Petr se musí omluvit. – Нам не у кого было*

просить помощи. Neměli jsme koho poprosit o pomoc. – Колумбу не удалось объехать Землю кругом. Kolumbovi se nepodařilo Zemi obeplout. Вместо Инф в ЧЯ иногда появляется придаточная предикативная часть: *Вам нет смысла уговаривать его. Nemá smysl, abyste ho přemlouval(a).* – *Я рад вас видеть. Jsem rád, že vás vidím.* – *Мне случилось встретиться с Ириной на вокзале. Náhodou se stalo, že jsem se s Irenou setkal na nádraží. // Náhodou jsem se s Irenou setkal na nádraží.*

В области фазовых значений ЧЯ лишен возможности сочетания Инф с глаголом, выражающим продолжение действия (*продолжает читать*) и его завершение (*кончила играть, бросил курить*). Эквивалентом Инф является отглагольное существительное или другое выражение: *pokračuje ve čtení, čte dál; skončila hru/hraní/s hraním, dohrála; nechal kouření.* Обязателен, однако, Инф после глагола, выражающего прекращение действия: *перестала петь – přestala zpívat.*

Кроме глаголов *начать* и *стать*, в РЯ имеются еще и глаголы ослабленного лексического значения, выражающие быстрое начало действия, которые сочетаются с Инф, однако в ЧЯ, как правило, с отглагольным существительным: *Женя принялась убирать. Žeňa se dala do uklízení. – Они бросились помогать соседям. Vrhli se na pomoc sousedům. – Пожарники кинулись тушить. Hasiči se pustili do hašení. – Брат заторопился уходить. Bratr začal pospíchat s odchodem. – Друзья пошли спорить. Přátelé se dali do hádky.* Ср. Žaža 2001: 55–64.

6. В нашей статье мы стремились показать, что Инф-у в РЯ присущи в большей мере, чем в ЧЯ, признаки предикативности, что в ряде случаев допускается его функционирование там, где в ЧЯ желательна или даже необходима личная форма глагола. Вследствие этого в речи русскоговорящих чехов встречаемся с типичными результатами интерференции: чрезмерным употреблением двусоставных предложений, содержащих подлежащее в Им + модальный глагол, на месте ИнфП, а также с весьма частой заменой Инф придаточным предложением. Подобное явление можно в еще большей мере наблюдать у Инф в функции второстепенного члена предложения, ср. Česal 1967: 105–115, PMR 1979: 117–128, Žaža 2001: 55–64.

ЛИТЕРАТУРА

- Краткая русская грамматика.* Москва: Русский язык, 1989.
 Мейеров, В.Ф. 1985, Инфинитив, его семантика и структура. *Филологические науки* № 3, 36–43.
 РГ – *Русская грамматика 2.* Москва: Наука, 1980.
Русская грамматика 2. Praha: Academia, 1979.
 Седельников, Е.А. 1968, Инфинитивные предложения в древнерусском языке (по памятникам XI–XIV вв.). *Филологические науки* № 3, 66–77.

- Тимофеев, К.А. 1950, Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке. В кн.: *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. Москва: Учпедгиз, 257–301.
- Adamec, P. 1966, K možnostem transformačního výkladu modálních a fázových konstrukcí s infinitivem v ruštině. *Bulletin VŠRJL* 10, 103–110.
- Česal, B. 1967, Русские глаголы, сочетающиеся с инфинитивом. *Sborník pedagogické fakulty v Plzni. Jazyk a literatura* 7, 105–115.
- Hrabě, V. 1968, K vývoji jednočlenných infinitivních vět v ruštině a češtině. In: *Otázky slovanské syntaxe* 2. Brno: UJEP, 351–358.
- Krause, W.-D. 1979, Die russischen Infinitivsätze und ihre synonymen Partner. *LingSt* 57, 170–173.
- Mrázek, R. – Popova, G. V. 1988³, *Historický vývoj ruštiny*. Praha: SPN.
- PMR – Bauer, J. – Mrázek, R. – Žaža, S. 1979³, *Průruční mluvnice ruštiny* 2. Praha.
- Porák, J. 1967, Vývoj infinitivních vět sponových v češtině. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 16. Praha.
- Žaža, S. 2001, České ekvivalenty ruského adverbálního infinitivu. In: *Sborník prací filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě, řada jazykovědná* D 1, 55–64.

ZOLTÁN ANDRÁS

Báthori és Attila

Mint ismeretes, Oláh Miklós *Athild*-ja időrendben az első lengyelre fordított magyar (bár eredetileg nem magyar, hanem latin nyelvű) irodalmi mű (Bazylik 1574; vö. Ślaski 1977: 187–188, Hopp-Ślaski 1991: 130, Zoltán 2001: 102). A szakirodalomban felmerült a gondolat, hogy a mű 1574. évi lengyelországi kiadása kapcsolatban állhat Báthori István 1575. végi lengyel királlyá választásával (Kot 1956: 120), de ezt mindeddig bizonyítani nem sikerült. Jan Ślaski, a régi magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok kiváló ismerője úgy fogalmaz, hogy az időrend miatt Cyprian Bazylik fordítása a hamarosan bekövetkező királyválasztásnak legfeljebb irodalmi előérzete lehet.¹ Az alábbiakban egyrészt összefoglaljuk a fordítás keletkezési körülményeire vonatkozó szakirodalmi anyagot, másrészt megpróbálunk egy újabb, magából a szövegből adódó érvet is felhozni amellett, hogy a fordítás időzítése igenis összefügg Báthori lengyel trónigényével.

Általános érv ezen összefüggés mellett az, hogy a lengyel fordító személyében a magyar ügygel szimpatizáló embert tisztelhetünk. Cyprian Bazylik (1535 körül – 1591 után) lengyel költő, fordító, nyomdász, zeneszerző és lantművész irodalmi életművében a törökellenes harcok motívuma fontos helyet foglal el. 1569-ben lefordította és kiadta Marin Barleti albán humanista *Historia de vita et gestis Scanderbegi* c. művét (Estreicher 1981, XII: 375). A magyarországi törökellenes harcok témája költészetében többször fölbukkan. 1564-ben Bresztben (Brześć Litewski) megjelent *Proteus* című versében a magyar példával figyelmezteti honfitársait a török veszélyre („Aza tu miedzy ludźmi nie są jawne bunty, / Prze ktore placzą w Węgrzech spustoszałe grunty?”), 1570-ben a magyarországi törökellenes harcokban fiatalon elesett Paweł Secygniowski sírversében pedig azt írja, hogy Secygniowski „idegen létére védte a magyar szabadságot” („wolności węgierskiej, chocia obcy, bronił”) és Buda jelentette számára az egyetemet („Budzyń był jego Padwa”, minderről l. Kot 1956: 118–124).

Konkrétabb támpont a lengyel fordítás megjelenési körülményeire nézve az, hogy Cyprian Bazylik már 1576 őszén, néhány hónappal Báthori István krakkói megkoronázása után birtokadományt kapott az új királytól (vö. Stanisław Kot in: PSB 1: 374–375). Ez a Toruńban 1576. november 25-én kelt és hét lan (1 lan = kb. 17 hektár) föld élethossziglani használatba adásáról szóló adománylevél azonban saj-

---

¹ „Chciałoby się szukać bliższego związku bezpośredniego między *Historiją spraw Attyle, króla węgierskiego* a zabiegami Batorego o tron polski. Chronologia pozwala jednak upatrywać w przekładzie Bazylia jedynie literackiej zapowiedzi mającej niebawem nastąpić elekcji” (Ślaski 1991: 28).

nos nem utal konkrét szolgálatra vagy érdemre, hanem csupán a tanácsadók közbenjárására hivatkozik („quia nos postulationibus nonnullorum consiliariorum nostrorum pro nob. Cypriano Basilico ad nos factis adducti, ipsi ... in villa nostra Mosczo-na, ad capitaneatum Mielnicensem spectante, septem laneos sive mansos ... in possessionem et usumfructum dandos et concedendos esse duximus” – Wierzbowski 1900–1904, II: 19, nr 30). Cyprian érdemeire vonatkozóan nem tartalmaz semmiféle konkrét utalást Báthori 1582. november 1-jén Varsóban kiállított második adománylevele sem, amelyben Cyprian Bazylikot élete végéig megerősíti a mielniki bíró tiszt-ségében (Wierzbowski 1900–1904, I: 245, nr 351).

Nincs tehát konkrét bizonyíték a kezünkben arra nézve, hogy Báthori lett volna a fordítás megrendelője vagy szponzora, netán Cyprian Bazylik későbbi jutalom reményében saját kezdeményezéséből vagy a Báthorit támogató párt megbízásából vállalkozott volna a fordításra. Megjegyezzük azonban, hogy ezek a kombinációk pusztán időrendi okokból ki sem zárhatók, hiszen az 1574. év második felében a lengyel trón újból üres: Valois Henrik alig félévnyi lengyelországi uralkodás után az 1574. június 18-ról 19-re virradó éjjel szökik meg Krakkóból, a Bazylik-féle fordítás megjelenésének az 1574. éven belüli közelebbi dátumát pedig nem ismerjük, az év második felében, sőt akár a legvégén is megjelenhetett, amikor Báthori jelölése már komolyan szóba jöhetett. Az 1574. évi megjelenés azért sem zárja ki a Báthori személyével való összefüggést, mert Báthori neve már az első interregnum (1572–1573) alatt is felmerült, jelölésére azonban akkor nem kerülhetett sor, mivel nem dőlt még el a Bekes Gáspárral az erdélyi trónért vívott küzdelme (Szádeczky 1935: 90). Vég-eredményben azonban hiába látszik kézenfekvőnek az a lehetőség, hogy valamiképpen Báthori lengyelországi „választási kampányának” a része lehetett e mű megjelen-tetése, a rendelkezésre álló külső – a szövegen kívüli – adatok ezt „sem cáfolni, sem megerősíteni” nem tudják.

A holtpontról tehát a külső adatok nem lendítenek túl bennünket, viszont ér-demes talán alaposabban szemügyre vennünk magát a szöveget abból a szempontból, hogy Cyprian Bazylik lengyel fordítása nem tartalmaz-e olyan aktualizálást Oláh Miklós eredeti latin nyelvű szövegéhez képest, amely az erdélyi pretendensre utalhat.

A latin és a lengyel szöveg egymáshoz való viszonyáról Aleksander Brückner (1886: 379) azt állapította meg, hogy Cyprian Bazylik lengyel fordítása Oláh Miklós latin szövegét igen pontosan követi, néhány marginálián és egy görög idézetén kívül lényegében mindent lefordít az utolsó (XVIII.) fejezet kivételével, amely a székelyek-nek a hunoktól való eredetéről szól, és nem tartozik szorosan Attila történetéhez. A lengyel fordítás minőségéről Brückner azt mondja, hogy az maximális hűségre törek-szik, még a latin szórendet is igyekszik megtartani; a fordító egyedül csak a földrajzi terminológiát modernizálja.² A lengyel irodalomtörténészek Cyprian Bazylikot a leg-

---

² „Der Uebersetzer entledigte sich seiner Aufgabe mit demselben Abstände, den er bei seinen übrigen zahlreichen Uebersetzungen beobachtet hat: vielleicht mehr als irgend ein anderer Schriftsteller des XVI. Jahrh. hat er seinem Polnisch den feierlich schleppen-den, der lateinischen Phrase abgehörten Ton verliehen, sich so eng an die Vorlage gehal-

jobb XVI. századi fordítónak tartják.³ Az Oláh Miklós-féle Attila-történeten és az említett Szkander bégről szóló munkán kívül ő fordította le 1577-ben Andrzej Frycz Modrzewski *De Republica emendanda* c. politikai traktátusát, amely Stanisław Kot szerint éppen Bazylik gondos fordításának köszönhetően vált oly népszerűvé.⁴ E vélemények tükrében nincs okunk kételkedni sem alaposágában, sem kompetenciájában; ha változtatott valamit a szövegen, annak nyilván oka van. Ennélfogva aligha tekinthetjük véletlennek azt az apró félrefordítást, amelyet Attila külsejének leírásában vetünk észre:

Olahus 1938, 38:

Athila Hungarice Ethele dictus statura media fuit, pectore et humeris latis, capite ad membra caetera aequo, fusca facie, oculis nitentibus, ipso intuitu severitatem quandam prae se ferentibus, rarus barba, *simo naso...*

Bazylik 1574, B2:

Atylá tedy ktorego po Węgier/sku zową Etele był średniego wzrostu / piersi y ramię Byrokich, głowy we-/dle iných członkow pomiernej, twa-/rzy czarnáwey, oczu światłych, ná we-/źrzeniu frogosc iákąś w sobie máiących / brody rzadkiey, *no ła zákrzywionego...*

Mint látjuk, Oláhnál Attilának még „pisze” volt az orra,⁵ míg Bazyliknál már „sasorra” van a „magyar” királynak, akárcsak Báthori Istvánnak (fennmaradt portréiból válogatást közöl pl. Tazbir 1978, Nagy [1994]; teljességre törekvő Báthori-ikonográfiát ad 118 ábrázolás reprodukciójával Komornicki 1935). Hogy nem véletlen elírásról van szó, hanem Báthorit a kortársak is Attilához hasonlították, minden kétséget kizáróan bizonyítja Joachim Bielski, aki apja, Marcin Bielski krónikáját Báthori haláláig folytatta, és a király külsejének leírása közben megjegyzi, hogy „orra egy kissé hajlott volt, amilyennel közönségesen Attilát szokták ábrázolni”.⁶ Attilát

---

ten, dass er nicht nur deren Wortstellung möglichst beachtete, sondern auch einzelne offenkundige Latinismen mit herüber nahm; seine kühnste Aenderung bestand wohl in der Ersetzung der *Illyrii* und *Moesi* des Originals durch *Słowacy* und *Serbowie*, der *terra Illyrica* durch *ziemia Słowieńska*” (Brückner 1886: 351).

³ Vö. pl.: „Zachwalonej zdolności poetyckiej Bazylika nie pozostało żadnej pamiątki [...], za to wszystkie tłumaczenia jego odznaczają się dziwnie na swój czas pięknym i poprawnym językiem. Z prozaików polskich złotego okresu literatury naszej jest najpierwszym i żaden z współczesnych porównania z nim nie wytrzyma” (Kazimierz Władysław Wójcicki in: *Encyklopedia Powszechna* 2: 1076); „Dzielo *O poprawie Rzeczypospolitej* przełożył dokładnie i ślicznym językiem mieszczanin sieradzki, Cyprian Bazylik” (Chrzanowski 1930: 120).

⁴ „Popularność *Naprawy Rzeczypospolitej* w pewnej mierze była zasługą starannego przekładu Bazylika” (Kot 1956: 126). E fordítást kritikussabban szemléli Julian Krzyżanowski (1953).

⁵ Vö. Kulcsár Péter (1977: 334) fordításában: „Athila, magyarul Ethele, közepes termetű volt, széles mellkassal, vállal, feje hasonló testének többi részéhez, arca sötét, szem villogó, pusztá tekintetével valami kegyetlenséget mutató, szakállá ritkás, *orra lapos...*”

⁶ „Był to Pan wyfokiey vrody, i kraľny doľyć, twa-/rzy pośięgley, płci rumiano czarney, włofow czarnych, á zębów dźi-/wnie białych, *no ła kęs zákrzywionego, z iákim / pořpolicie Attyllę máľują*” (Bielski 1597: 804).

aligha ábrázolhatták volna „közönségesen” hajlott orral a korabeli Lengyelországban, ha Cyprian Bazylik nem igazította volna 1574-ben Báthori vonásaihoz a hun király portréját.

IRODALOM

- Bazylik 1574 – [Cimlap:] *Historia spraw Atyle Krolá Węgier-//skiego*. Z Lacinskiego języka na Polski przelożoná przez Cyprianá Bazyliká. [Az utolsó lapon:] W Krákwie // Drukował Máciey Wirzbiętá // Typograph Je° K. M. Ro-//ku Páńskiego, // 1574.
- Bielski 1597 – *Kronika polska, Marcina Bielskiego*. Nowo Przez Ioach. Bielskiego syná iego wydána. W Krakowie, w Drukárni Jákuóbá Sibeneycherá, Roku Páńskiego 1597.
- Brückner, Aleksander 1886, Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen. *Arch. v für slavische Philologie* 9, 345–391.
- Chrzanowski, Ignacy 1930, *Historia literatury niepodległej Polski*. Warszawa.
- Encyklopedia Powszechna* 1–28. Warszawa, 1859–1868.
- Estreicher, Karol 1891, *Bibliografia polska XII*. Kraków.
- Hopp Lajos – Ślaski, Jan 1991, *A magyar-lengyel műltszemlélet előzményei. Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig*. Budapest.
- Komornicki, Etienne S. 1935, Essai d'une iconographie du roi Etienne Batory. In: *Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie, 425–512.
- Kot, Stanisław 1956, Nieznany poeta polski XVI wieku. *Zeitschrift für slavische Philologie* 25, 113–150.
- Krzyżanowski, Julian 1953, O Bazylikowym przekładzie dzieła Modrzewskiego. In: Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej. Przekład Cypriana Bazylika z r. 1577*. Warszawa, 5–12. Wydanie drugie fotooffsetowe.
- Kulcsár Péter (szerk.) 1977, *Humanista történetírók*. Budapest (Magyar Remekírók).
- Nagy László (szerk.) [1994], *Báthory István emlékezete*. Budapest, é. n.
- Olahus, Nicolaus 1938, *Hungaria – Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász (= Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Iosepho Fögel Moderante. Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XVI). Budapest, 35–72.
- PSB 1935 – *Polski słownik biograficzny* I–. Kraków, 1935–.
- Ślaski, Jan 1977, Literatura staropolska a literatura starowęgierska. In: *Literatura staropolska w kontekście europejskim*. Wrocław, 169–199.
- Ślaski, Jan 1991, *Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce Renesansu. Szkice komparatystyczne*. Warszawa.
- Szádeczky, Louis 1935, L'élection d'Etienne Báthory az trône de Pologne. In: *Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie, 82–104.
- Tazbir, Janusz 1978, Stefan Batory. In: Andrzej Garlicki (red.), *Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, 353–361.
- Wierzbowski, Teodor 1900–1904, *Materjały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich I–II*. Warszawa. (Reprint: Warszawa, 1978.)
- Zoltán András 2001, A Strykowski-krónika egy magyar forrása. In: *Lengyelek és magyarok Európában, Nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére*. Válogatta és szerkesztette Nagy László Kálmán. Debrecen, 102–106.

